

ČETVRTA KRAJIŠKA BRIGADA

1

ČETVRTA
KRAJIŠKA
BRIGADA

Borbeni put Četvrte krajiške brigade
(9.9.1942 – 15.5.1945)

Semu izradio: Drago Vekić

Izdavački odbor

Dušan Bjelić, Stipo Boban, Veso Bosnić, Đuro Damjanović,
Marko Đukić (predsjednik), Milorad Đumić, Filip Injac, Pero Ivić,
Vinko Konta, Dušan Kuburica, Uroš Lukač, Milutin Morača,
Pero Nenadić, Milan Pokrajac (sekretar), Boro Princip,
Momčilo Šobot, Mičo Vuleta

Brigadna redakcija

Ilija Crnogorac, Kemal Fazlić, Milan Grbić, Vojin Jarić,
Jovo Jakšić, Košta Jeličić, Jovan Jović, dr Stojan Kesić,
Lazo Krčmar, dr Radenko Lazarević, Mirko Lukač, Pero Lukač,
Milutin Morača (predsjednik), Slavko Rokvić, Veljko Sremčević,
Drago Šobot, Drago Vekić (sekretar), Boško Vidović,
Draginja Višekruna, Stevo Vladušić, Rade Zorić,
Dobрила Živanović-Tomić

Redakcija prištapskih jedinica

Dragomir Mitrović, Pero Pećanac, Aleksandar Petrović,
Gojko Popović, Josip Risović

Redakcija 1. bataljona

Lazar Bursać, Špiro Đukelić, Nikola Gašić, Vojin Jarić,
Pero Lukač, Simo Mandić, Dragan Rodić, Drago Vekić

Redakcija 2. bataljona

Ilija Galić, Mirko Lukač, Lazo Krčmar, Dmtar Radanović,
Ilija Vašalić, Petar Višekruna, Špiro Višekruna

Redakcija 3. bataljona

Vaso Božić, Jovo Jakšić, Milan Kačavenda, Nikola Rodić,
Boško Skakić, Drago Šobot, Pero Tomić, Draginja Višekruna

Redakcija 4. bataljona

Milan Grbić, Milica Samardžić, Momčilo Šupar, Milan Tankosić,
Đorđe Ubović, Branko Zec, Dobрила Živanović-Tomić

Odgovorni urednik i redaktor

Dr Stojan Kesić

Likovni prilozi

Prof. Miloš Bajić, akademski slikar

Izdavač Skupština opštine Bosansko Grahovo

ČETVRTA KRAJIŠKA NARODNOOSLOBODILAČKA UDARNA BRIGADA

(Zbornik sećanja)

KNJIGA 1.

BEOGRAD, 1982.

RIJEČ REDAKCIJE

U želji da doprinesu potpunijem osvjetljavanju dugog i bogatog borbenog puta Četvrte krajiške narodno-oslobodilačke udarne brigade i oživljavanju likova svojih palih drugova preživjeli borci brigade izlaze u javnost sa dvije knjige svojih kazivanja.

Inicijativu za pisanje sjećanja o borbenom putu brigade pokrenula je 1978. godine Sekcija boraca Četvrte krajiške brigade u Beogradu, u kojem živi pretežan dio vojnih i političkih rukovodilaca brigade iz vremena rata. Ovu inicijativu svesrdno su prihvatile Sekcije boraca brigade u Sarajevu, Banja Luci, Novom Sadu i Kikindi i borci Brigade koji žive u drugim mjestima širom naše zemlje. Akciju je zatim podržao i finansijski pomogao Republički odbor SUBNOR-a SR Bosne i Hercegovine i matične opštine: Bosansko Grahovo, Glamoč, Livno, Titov Drvar i Bosanski Petrovac, sa čije se teritorije, od jedinica iz sastava Petog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, formirala 9. septembra 1942. godine, 4. krajiška brigada. Matične opštine su se dogovorile da zajednički finansiraju izdavanje Zbornika sjećanja boraca brigade, a nosilac ovoga posla da bude Skupština opštine Bosansko Grahovo. Juna mjeseca 1980. godine formiran je Odbor za izdavanje Zbornika sjećanja u koji su ušli predstavnici pomenutih opština i boraca brigade. Odbor je odmah formirao Redakciju, sa sjedištem u Beogradu, i dao joj konkretne zadatke.

Uz poziv borcima da učestvuju u pisanju sjećanja Redakcija je izradila i uputstvo o čemu i kako treba pisati i priložila hronološki Pregled najznačajnijih borbi brigade od njenog osnivanja do kraja rata, zasnovan na

ratnim dokumentima i Ratnom dnevniku Milutina Morače. Uskoro je Rade Zorić objavio Monografiju brigade, pa je na osnovu ratnih dokumenata i navedenih knjiga mogla u najvećem stepenu da se obezbjedi tačnost događaja po vremenu i prostoru njihovog zbivanja.

Odziv boraca brigade bio je veoma dobar. U njihovim kazivanjima obuhvaćene su raznovrsne aktivnosti brigade: njene borbe, rad organizacija KPJ i SKOJ-a, kulturno-obrazovna djelatnost, djelovanje brigade u narodu, saradnja sa narodnooslobodilačkim odborima i društveno-političkim organizacijama, rad sanitetske, intendantske i drugih službi. U ovim kazivanjima pomenut je veliki broj boraca — osobito bombaša, mitraljezaca, bolničarki, kurira, komandira, političkih komesara, partijskih i skojevskih rukovodilaca itd. Opisani su i likovi najistaknutijih starješina i boraca brigade koji su pali u toku rata.

Na osnovu ocjene o kvalitetu i sadržaju odabranih priloga Odbor se složio sa prijedlogom Redakcije da se napisana sjećanja štampaju u dvije knjige.

Prva knjiga obuhvata borbeni put brigade od formiranja do oktobra 1943. godine, — period kada je brigada ratovala pretežno u Bosanskoj krajini, a druga — ratni period od polaska brigade, u sastavu 5. udarne divizije, iz Bugojna za Rudo, Višegrad i Priboj, do kraja rata, — kada je Brigada vodila borbe u svim krajevima zemlje sem u Makedoniji. U sadržaj druge knjige uniće se i imena boraca brigade sa najosnovnijim podacima.

Posebno nam je drago što prva knjiga Zbornika sjećanja izlazi u vrijeme obilježavanja 40-to godišnjice formiranja 4. krajiške brigade.

Rad na pripremama za izdavanje druge knjige je takođe u toku.

Do predaje za štampu prve knjige sjećanja Redakcija je primila 440 priloga od 190 autora, sa preko 2450 strana teksta. U pripremanju rukopisa, pored autora, nezamjenjivu pomoć Redakciji pružile su bataljonske redakcije i redakcija prištapskih jedinica brigade. Ove redakcije imale su glavnu riječ u odabiranju prispjelih priloga. Nisu mogli biti prihvaćeni oni prilozi koji po načinu obrade nisu odgovarali utvrđenim kriterijumima

kao i duplirani radovi u kojima su slabije opisani isti događaji. U odabiranju sjećanja za štampu Redakcija je nastojala da do najvećeg stepena sačuva originalnost i autentičnost kazivanja. Međutim, po odluci Odbora sva prikupljena sjećanja, uključujući i ona koja nisu uvrštena u Zbornik, predaće se opštinskom odboru Saveza boraca Bosansko Grahovo, i biće čuvana u spomen sobi 4. krajiške brigade, kao dragoceni izvor za izučavanje istorije NOB i socijalističke revolucije.

Odbor i Redakcija zahvaljuju svima borcima brigade koji su napisali sjećanja, matičnim opštinama i drugim društveno-političkim zajednicama, Republičkom odboru SUBNOR-a SR Bosne i Hercegovine kao i svim pretplatnicima koji su pomogli štampanje Zbornika sjećanja o Četvrtoj krajiškoj brigadi.

Prvi dio

FORMIRANJE BRIGADE

FORMIRANJE ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE

Nalazio sam se na dužnosti komandanta 5. krajiškog partizanskog odreda kada je Štabu odreda stiglo naređenje Vrhovnog štaba u kome je stajalo da se od bataljona 5. krajiškog odreda formira 4. krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. U naređenju je stajalo da se Štab odreda imenuje u Štab brigade.

Ovo naređenje Vrhovnog štaba nosilo je datum 1. septembra 1942. Vrhovni štab se tada nalazio u Busijama, u neposrednoj blizini Glamoča.

Pred formiranje 4. krajiške udarne brigade, 5. krajiški partizanski odred obuhvatao je teritoriju od Bihaća, preko Bosanskog Petrovca, Drvara i Glamoča, zatim čitavo područje Bosanskog Grahova i sjeverozapadni dio Livanjskog polja. Bila je slobodna sva teritorija koju je kontrolisao Odred, sem Bihaća i Bosanskog Grahova, sa najbližim selima oko njih. Odred je tada imao četiri partizanska bataljona: Omladinski bataljon nalazio se na području Bosanskog Petrovca i Drvara (Petrovački i Drvarski bataljon ovoga Odreda ušli su u sastav 3. krajiške udarne brigade koja je formirana na Kamenici kod Drvara 22. avgusta 1942. godine), Glamočki bataljon »Budućnost« i grahovski bataljoni »Gavrilo Princip« i »Starac Vujadin«. U Bataljonu »Starac Vujadin« nalazili su se i borci iz ustaničkih sela sa sjeverozapadnog dijela livanjskog sreza. Štab odreda nalazio se u Drvaru, u zgradi u kojoj je sada smješten Muzej »25. maj«.

Jedna četa Omladinskog bataljona i sva tri druga bataljona ušla su u sastav 4. krajiške brigade. U njen sastav ušli su borci iz Dalmacije, koji su do tada bili u sastavu 5. krajiškog odreda.

Štab brigade je odlučio da se brigada formira u lijepom planinskom selu Tičevu, koje se nalazi na sredokračići puteva između Glamoča, Drvara, Bosanskog Grahova i gornjih sela sjeverozapadnog dijela Livanjskog polja, pa je štabovima bataljona poslao naređenje da se bataljoni prikupe u tom selu. Naravno, ostale su potrebne snage na obezbjeđenju pravaca prema Bihaću i Bosanskom Grahovu.

Štab brigade je do 5. septembra obavio niz poslova, s ciljem da se brigada što prije formira i osposobi za borbene zadatke. Trebalo je da što prije formiramo brigadnu intendanturu i sanitet, pa smo se sa komandom područja u Drvaru dogovorili o organizaciji ishrane brigade i o obezbjeđenju brigadne intendanture i bolnice potrebnim brojem konja.

Prvi raport drugu Titu

Predveče 5. septembra neočekivano je došao u Štab odreda Vrhovni komandant NOV i POJ, drug Tito. To je bio prvi susret Štaba 5. krajiškog odreda i Štaba 4. krajiške brigade sa drugom Titom, a takođe i njegov prvi dolazak u Drvar. Stigao je kod nas sa puta iz Glamoča, zajedno sa nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba i sa tri-četiri kurira. Njegov dolazak je za sve nas u Štabu istovremeno bilo i veliko iznenađenje i velika radost. Zbog toga smo svi bili prilično zbunjeni, nekako nespretni i »zavezani«. Ja sam jedva uspio da mu nekako raportiram. Tu našu zbunjenost i malorječivost brzo je otklonio drug Tito svojom poznatom prisnošću prema ljudima i jednostavnošću u govoru. Druga Tita je interesovao sveukupan život naroda i vojske na teritoriji Odreda, a kako je razgovor odmicao, mi smo sve bolje i tečnije govorili. Upoznali smo ga sa životom naroda na teritoriji Odreda, sa jačinom Odreda i rasporedom njegovih bataljona i sa njihovim zadacima. Govorili smo o starješinskom i boračkom sastavu, o našim pripremama za formiranje brigade. Tada smo mu rekli da je najveći deo partijskih i političkih kadrova iz Odreda otišao u nedavno formiranu 3. krajišku brigadu i da bi Vrhovni štab trebalo da nam pomogne barem sa nekoliko drugova za 4. krajišku brigadu. Drug Tito nam je na to od-

govorio da pošaljemo zahtjev Vrhovnom štabu, što smo nešto kasnije i učinili.

Te večeri drug Tito nam je govorio o svojim utiscima koje je stekao prateći pohod proleterskih brigada iz Crne Gore i Sandžaka ka Bosanskoj krajini i o značaju spajanja proleterskih brigada sa krajiškim partizanskim snagama, a preko njih sa našim jedinicama u Lici, Dalmaciji, Kordunu i Baniji. U to vrijeme bila je stvorena velika slobodna teritorija pa je drug Tito ocijenio da su se stekli veoma povoljni uslovi za dalje snažno razvijanje i jačanje naše narodnooslobodilačke borbe. Tako je bio prislan i neposredan u razgovoru s nama kao da se nalazi među svojim najbližim saradnicima, što je na nas, članove Štaba brigade, ostavilo veoma dubok utisak, jer smo osjetili da drug Tito ima veliko povjerenje u nas, mlade drugove.

Drug Tito je sa ostalim drugovima večerao kod nas. Da bismo goste bar još nečim počastili, naši su kuriri nabrali šljiva. Kako su šljive bile tek poluzrele, drug Tito se našalio na račun tog našeg čašćenja, rekavši da su šljive dobrog kvaliteta, ali da su vraški ljute. Navodim ovu zgodu sa šljivama zbog toga što se drug Tito sjetio tih ljutih drvarskih šljiva kada je 1958. godine bio u posjeti Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini. Ja sam se tada nalazio na dužnosti u Sarajevu. U jednom momentu drug Tito me je pitao: »Morača, sjećaš li se kada si me u jesen 1942. godine u Drvaru častio šljivama«...

Drug Tito je prenoćio u Štabu odreda. Namjestili smo mu vojnički krevet u štapskoj sobi. Rano izjutra, 6. septembra, poslije zajedničkog doručka sa nama, pošao je za Bosanski Petrovac.

Vjerujem da je drug Tito bio zadovoljan dočekom i razgovorom prilikom ove njegove prve posjete Drvaru — partizanskom gradu i narodu, koji će mu, kasnije, u toku burnih dana naše oružane borbe, dugo vremena biti domaćin i koji će mu u svakoj prilici iskazivati svoje duboko poštovanje i neizmjereno povjerenje i ljubav. Susret sa drugom Titom značio je prvi naš izvještaj Vrhovnom komandantu o 4. krajiškoj brigadi. Vrlo zadovoljni iznenadnim susretom sa drugom Titom, članovi štaba brigade su odmah poslije njegovog odlaska krenuli za

Tičevo, u sastav brigade. Tu smo završili sve poslove oko formiranja bataljona, brigadne intendature, brigadnog saniteta, pionirskog i zaštitnog voda brigade.

Devetog septembra 1942. Štab brigade održao je sastanak sa štabovima triju bataljona. Na tom sastanku smo se dogovorili da svaka četa ima jednak broj pušaka i puškomitraljeza, i da svaki bataljon ima pionirsku desetu sa alatom.

Toga dana formirana je naša Četvrta krajiška udarna brigada.

Četvrti bataljon Brigade formirali smo 30. septembra, po dolasku Omladinske čete u sastav brigade.

Prvi Štab brigade činili su: Milutin Morača — komandant brigade, Nikola Kotle — politički komesar brigade, Cvijo Oraščić — zamjenik komandanta brigade (do tada bio komandant Bataljona »Starac Vujadin«) i Milan Trinić — zamjenik političkog komesara brigade.

Sastav, naoružanje i oprema Brigade

Četvrta krajiška brigada, po sastavu svoga ljudstva iz vremena kada je formirana, nije se bitnije razlikovala od drugih krajiških brigada. Ipak je i ona, kao i svaka druga naša brigada, formirana u 1942. godini, imala nečega svog, posebnog.

Najveći dio boraca 4. krajiške brigade bili su seljaci, svi mladi ljudi, cvijet tadašnje omladine Bosanskog Grahova, Glamoča i gornjih sela livanjskog sreza. Ovaj kraj Bosanske krajine bio je ekonomski veoma zaostao — u njemu nije bilo nikakve industrije, a i zanatstva veoma malo, i jedva je bio povezan slabim cestama sa susjednim krajevima. Cijeli ovaj kraj imao je samo nekoliko osnovnih škola, pa su i njegovi građani mahom ostajali nepismeni. U predratnoj Jugoslaviji ovaj kraj označavan je kao, uostalom, i čitavo područje dinarskog sistema, ekonomski pasivan kraj zemlje. Ljudi su se ovdje bavili zemljoradnjom i stočarstvom. No, pošto mnoga domaćinstva nisu mogla da se prehrane proizvodima sa svoga posjeda, ljudi su odlazili u Vojvodinu na berbu kukuruza i otuda dovozili zarađeni kukuruz za ishranu svojih porodica. Iako su domaćinstva imala dosta krupne i sitne stoke, osobito ona u glamočkom kraju,

zbog slabe tražnje i niskih cijena teško su je prodavala. Za sredstva od prodate stoke kupovani su najnužniji proizvodi: so, gas, sapun, šećer, jestivo ulje i si. Druga roba, kao tekstil, cipele i fabrički opanci — gotovo se nije ni kupovala. Narod je svoje potrebe u odjeći i obući obezbjeđivao putem sopstvene proizvodnje.

Bilo je u Brigadi dosta boraca koji su do aprilskog rata 1941. godine radili u preduzećima u Drvaru, zatim na izgradnji Unske željezničke pruge i na brojnim šumskim radilištima preduzeća »Šipad«, a bilo je u njenim četama i onih mladih ljudi koji su se prije rata otisnuli u svijet, tražeći posla i hljeba, i kao radnici najčešće radili u Beogradu.

U akcijama svojih podružnica Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) ovi mladi radnici sticali su prva saznanja o pravednoj borbi radničke klase Jugoslavije za bolje uslove života i rada. Osobito su bili dobro organizovani štrajkovi i tarifne akcije URS-ovih sindikalnih podružnica u preduzećima u Drvaru, na Unskoj željezničkoj pruzi i na šumskim radilištima u vremenu od 1937. do 1941. godine, kada su radnici izvojevali bolje nadnice i smanjenje radnog vremena. Ove organizovane akcije budile su svijest i razvijale saznanja o značaju organizacije i o snazi zajedničkog istupa radnika. Među ovim radnicima bilo je i članova KPJ i kandidata za članove, ponajviše sa terena grahovske i prekajske opštine. Najveći broj ovih mladih radnika bili su učesnici u pripremama i u dizanju oružanog ustanka, a u vrijeme formiranja brigade sačinjavali su najveći dio njenog političko-partijskog i komandnog kadra. Ostali dio toga kadra ponikao je iz redova seljaka — omladinaca koji su se najviše istakli u danima ustanka i u borbama do formiranja brigade.

Svi ovi mladi ljudi — i oni koji su znali o Komunističkoj partiji Jugoslavije i o radničkom pokretu uopšte i u njemu učestvovali, kao i oni do rata politički neupućeni, prihvatili su poziv naše Partije i stupili u oružanu borbu, zadojeni slobodarskim, demokratskim i antiokupatorskim tradicijama i raspoloženjem svoga naroda. Mnogi od njih u borbi su jednovremeno sticali prva iskustva iz ratne vještine i prva saznanja o ciljevima oružane borbe naroda Jugoslavije. Kroz jednogodišnju su-

rovu školu rata protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih slugu, ustaša i četnika, kalili su se borci bataljona »Starac Vujadin«, »Gavrilo Princip« i »Budućnost« i postali hrabri i odvažni borci na Narodnooslobodilačke vojske. Oni će u 4. krajiškoj brigadi obogatiti svoja vojna znanja i vještinu, a njihovi politički vidici proširiće se do onoga stepena kada će svi oni postati tumači ciljeva i zadataka narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije.

Kada je formiran i njen Četvrti bataljon, 4. krajiška brigada imala je oko 1.000 boraca, naoružanih sa 720 pušaka, 27 puškomitraljeza, šest teških mitraljeza i 36.000 metaka. Kada se ima u vidu da je do formiranja 4. krajiške brigade iz sastava 5. krajiškog partizanskog odreda 20. avgusta 1942. bila formirana 3. krajiška proleterska brigada, koja je bila veoma dobro naoružana i da je ovaj odred dao jednu četu odabranih i dobro naoružanih boraca za 1. krajiški proleterski bataljon, jedan jak bataljon za 1. krajišku proletersku brigadu i jednu četu od oko 110 boraca za 2. proletersku brigadu, može se onda lako zaključiti sa kojom su brojnošću i intenzitetom borci 5. krajiškog odreda učestvovali u prvoj ratnoj godini u borbama protiv okupatora i njegovih domaćih kvislinga. Sem malog broja puškomitraljeza i nekoliko stotina pušaka, koje su pojedini ljudi sklonili i sačuvali poslije propasti Kraljevine Jugoslavije i sa čime je počeo opštenarodni ustanak u našem kraju, sve drugo oružje sa kojim su bili naoružani borci koji su pošli u pomenute naše jedinice, zatim preostali dio Odreda, komanda područja u Drvaru i komanda mjesta i druge pozadinske vojne ustanove, borci 5. krajiškog odreda oteli su od neprijatelja u dotadašnjim borbama. Brojni sastav 5. krajiškog odreda i njegova jačina u oružju takođe pokazuje da je do formiranja 1, 3. i 4. krajiške brigade na teritoriji ovoga odreda bila stvorena veoma snažna politička i oružana baza oslobodilačkog rata. Sličan razvoj oružane borbe bio je i u drugim ustaničkim rejonima Bosanske krajine, što je omogućilo da se sredinom 1942. kompletni partizanski odredi reorganizuju u nove, operativni je i jače formacije naše vojske — u udarne brigade. Formiranje nekoliko udarnih brigada u tom vremenu i proširenje slobodne teritorije na

veći dio Bosanske krajine, označava novu etapu u vođenju oružane borbe na tlu Bosanske krajine. Dolazak Vrhovnog štaba i proletherskih brigada doprinjelo je daljem, još snažnijem, razvoju oružane borbe u Bosanskoj krajini i u susjednim oblastima — Lici, Dalmaciji, Kordunu i Baniji.

Nije bilo teškoća oko formiranja 4. krajiške brigade. Štabovi bataljona bili su zadovoljni i ponosni što njihovi bataljoni ulaze u sastav snažnije operativne jedinice — u udarnu brigadu, sa kojom će moći još bolje da tuku morskog fašističkog okupatora i njegove domaće slugu. Sa istim osjećanjem primio je formiranje Brigade i cio njen borački sastav. Izuzetak je bio samo mali broj boraca, koji su se uplašili da će se sa Brigadom otisnuti na puteve daleko od njihovog rodnog kraja, pa su ovi borci, odmah poslije formiranja Brigade, napustili čete i vratili se u svoja sela. Jedan broj boraca starijih godišta iz Bataljona »Starac Vujadin« vraćen je iz Brigade na rad u pozadinske vojne ustanove.

Sav posao oko formiranja bataljona i drugih jedinica Brigade završili smo vrlo brzo. Brigada je već 10. septembra bila sposobna za borbene zadatke.

U štabove bataljona i za komandire i političke komesare četa, te za komandire i političke delegate vodova postavljeni su drugovi koji su bili na tim dužnostima u ranijim bataljonima odreda, tako da smo, uglavnom, imali sav starješinski kadar. Nedostajalo je nešto starješina za 4. bataljon, u čemu nam je pomogao Vrhovni štab.

U štabove bataljona postavljeni su sljedeći drugovi:

1. bataljon

Simo Bajić, komandant

Miro Višić (student iz Šibenika), politički komesar

Boško Vukobrat, zamjenik komandanta

Košta Pajčin, zamjenik političkog komesara.

2. bataljon

Rade Zorić, komandant

Dejan Stanišić, politički komesar

Stojan Kralj, zamjenik komandanta
Miloš Polić, zamjenik političkog komesara.

3. bataljon

Vid Bodiroža, komandant
Savo Grahovac, politički komesar
Jole Marić, zamjenik komandanta
Ante Rukavina, zamjenik političkog komesara.

4. bataljon

Vojin Nenadić, komandant
Radoje Sekulić-Makso, politički komesar
Boško Radulović, zamjenik komandanta
Lazo Radošević, zamjenik političkog komesara.

Naredbom Vrhovnog štaba dobili smo iz neke od proleterskih brigada Maksima Sekulića, a Vojin Nenadić je po sopstvenoj želji došao od proletera među svoje Grahovljane i obojica su postavljeni u štab 4. bataljona. Po istoj naredbi Vrhovnog štaba stigli su, sredinom septembra, Zivko Živković za rukovodioca politodjela brigade, a Savo Radojičić za kulturno-prosvjetni rad. Nešto kasnije u politodjel je došla Ljubica Mihić, umjesto Save Radojičića, i Milijan Neoričić za rad u SKOJ-u. Svi ovi drugovi i drugarica Ljubica bili su iskusni i obrazovani komunisti i mnogo su doprineli jačanju partijske organizacije i organizacije SKOJ-a i odvijanju kulturno-prosvjetnog rada u Brigadi. Saradnja Štaba brigade i politodjela i ovoga sa štabovima bataljona bila je izuzetno dobra, pa je naš zajednički rad uskoro dao veoma značajne i zapažene rezultate. Ukratko rečeno — bilo je veliko zadovoljstvo raditi sa pomenutim drugovima, svi su ih borci poštovali i zavolili kao svoje najbolje drugove. Takvi su bili i drugovi Maksim Sekulić i Vojin Nenadić: brzo su se privikli na krajišnike i takođe su mnogo doprinjeli podizanju političke svijesti i borbenosti boraca svoga bataljona.

Nešto kasnije, početkom oktobra, stigao nam je iz

- I. proleterske brigade Vaso Jovanović, koga je Vrhovni štab postavio za načelnika Štaba brigade, ali on je već
- II. novembra premješten za načelnika Štaba 1. proleter-

ske divizije. I drug Vaso je bio izuzetno dobar i vrijedan radnik, poznalac svoga posla, veoma odmjeren i korektan u svemu. Dosta dugo smo čekali novog načelnika Štaba. Tek koncem decembra 1942. postavljen je na tu dužnost, po naredbi Štaba 1. bosanskog korpusa, drug Mesud Hotić. Sa već velikim iskustvom rukovodioca u

3. krajiškom partizanskom odreda i dotadašnjeg načelnika Štaba toga Odreda, drug Mesud je svesrdno obavljao ovu veoma značajnu i odgovornu dužnost.

Dosta dobro smo organizovali intendantsku službu u Brigadi i u bataljonima. Taj posao je vrsno obavio intendant Brigade Ilija Miljević, dotadašnji intendant 5. krajiškog partizanskog odreda, kome su u svemu pomogli takođe iskusni intendanti bataljona. Ilija Miljević je ubrzo premješten na rad u Komandu vojnog područja u Drvar, a za intendanta Brigade postavljen je Bogdan Runić, isto tako vrijedan i iskusan radnik. Našlo se i dovoljno vrijednih kuvara. Bili su to po godinama stariji borci, ali su bili vični u pripremanju jednostavnih narodnih jela. U početku nismo imali dovoljno vojničkih kazana za kuvanje jela. Kasnije ćemo dosta zaplijeniti od neprijatelja, a u međuvremenu smo se služili velikim seljačkim kotlovima. Za potrebe intendanture imali smo dovoljno domaćih brdskih konja.

Ishrana boraca bila je dobro organizovana nabavkom namirnica preko narodnooslobodilačkih odbora. Saradnja štabova operativnih jedinica sa terenskim vojnim komandama (Komandom vojnog područja u Drvaru i komandama mjesta na teritoriji ratnih srezova), kao i sa narodnooslobodilačkim odborima bila je veoma dobro uhodana. Svi ovi organi naše oružane borbe i narodne revolucije znali su svoje obaveze i izvršavali ih sa najvećom mogućom disciplinom, požrtvovanjem i efikasnošću. U vrijeme narodnooslobodilačke borbe gotovo da nije bilo primjera da se neki organ podsjeća na to da nije izvršio svoju obavezu, niti je trebalo ponovno dogovaranje za izvršenje zajedničkih poslova. Politička svijest i osjećaj lične odgovornosti svakog našeg aktiviste u vrijeme rata bila je zaista na visini i primjerna — jednaki su bili politički i moralni kvaliteti boraca u operativnim jedinicama i naših drugova na radu u pozadinskim vojnim komandama i u organima narodne vlasti. Uostalom,

2*

u našoj narodnooslobodilačkoj borbi nije bilo nekih **sporednih ili lakših dužnosti. Sve su te dužnosti — i one u** našoj vojsci i one u organima narodne vlasti — bile podjednako važne i odgovorne i svako je tako i shvatao svoj posao.

U vrijeme formiranja 4. Krajiške brigade ishrana naroda i vojske na teritoriji njenog matičnog područja bila je dosta mršava. Uveliko se oskudjevalo u hljebu (ječmenom i kukuruznom), bilo je nešto više krompira, a u glamočkom kraju krupne i sitne stoke. Glamočki kraj, kao rijetko koji drugi rejon Bosanske krajine, biće tokom cijelog našeg rata gotovo nepresušni izvor snabdijevanja kvalitetnim mesom mnogih naših jedinica, a takođe i čuvenim glamočkim krompirom. Treba, takođe, napomenuti da se oskudjevalo u soli, i to će tako ostati sve do kapitulacije fašističke Italije.

Za razliku od intendantske službe, Brigada je imala sasvim slabu sanitetsku službu. U vrijeme kada je Brigada formirana, imali smo samo nekoliko drugova bolničara, koji su ovaj posao naučili u staroj Jugoslovenskoj vojsci, pa smo se morali osloniti na priučene borce-bolničare i na prve naše partizanke-bolničare, koje su ovu veoma značajnu i humanu dužnost revnosno obavljale. U početku ih je u Brigadi bilo samo nekoliko, a nekoliko mjeseci kasnije one već nose sanitet brigade na svojim plećima. Tada će naše partizanke-bolničarke proći i kratke sanitetske kurseve. Koliko je cijela krajiška vojska oskudjevala u to vrijeme u sanitetskom kadru vidi se i po tome što je 4. krajiška brigada tek koncem novembra dobila za referenta saniteta Brigade bolničara, druga Kukrića. U to vrijeme ljekari su se u krajiškim jedinicama mogli na prste izbrojati.

Oskudjevali smo i u sanitetskom materijalu. Pa i onda kada smo oslobađali gradove, malo se u njima nalazilo sanitetskog materijala i lijekova. Fašističkom okupatoru išlo je u račun da oslabi fizičku i zdravstvenu sposobnost naših naroda, pa nije ni htio da se brine o snabdjevenosti gradskih apoteka, a domaćoj kvislinškoj vlasti bilo je to, isto tako, zadnja briga. Više smo nalazili sanitetskog materijala, instrumenata i lijekova u zaplijenjenim komorama okupatorskih jedinica i kod zarobljenih okupatorskih vojnika. Pa, ipak, nikada nismo

ostajali bez osnovnih zavoja i bolničke posteljine, kao ni bez oprobanih narodnih lijekova — osobito raznih čajeva. Narod je i u ovome bio glavni izvor snabdjevanja naše vojske. Preko svoje veoma aktivne organizacije — Antifašističkog fronta žena Jugoslavije — žene i djevojke pripremale su zavoje za ranjenike, bijelo rublje, plahte i peškire za brigadne i stalne bolnice. Sve je to bilo skrojeno i sašiveno od domaćeg platna. Za liječenje i njegu ranjenih partizana djevojke su davale i svoju djevojačku spremu. Isto tako žene i djevojke su organizovano plele borcima vunene čarape, rukavice i džempere. Ukratko, veoma su dobro radile sve poslove domaće radinosti.

Sveukupno staranje naroda o svojoj vojsci bilo je jedno od osnovnih činilaca za uspješno vođenje oružane borbe. Narod je pomogao svojoj vojsci i pružao joj sve što je imao, jer su narod i vojska u našem narodnooslobodilačkom ratu bili jedno, borili su se za iste ciljeve i ideale.

Pionirski (inžinjerijski) vod brigade bio je skromnog sastava — i po ljudstvu i po sredstvima. Doduše, imali smo nekoliko минера i oni su bili glavni stručnjaci u vodu. Od materijalnih sredstava za vod je prikupljeno nešto dinamita i priručnog alata za rušenje.

U Brigadi je bilo dosta iskusnih nišandžija na mitraljezima pa smo bez teškoća formirali brigadu četu pratećih oruđa i obezbjedili je sa dovoljno municije.

Štab brigade formirao je svoj zaštitni vod koji su sačinjavali straža i kuriri. Sve su to bili odvažni i sigurni borci koje su za Štab brigade odabrali štabovi bataljona. Među kuririma bilo je nekoliko sasvim mladih boraca, gotovo dječaka, a svi su spretno, mudro i vješto izvršavali veoma napornu i odgovornu kurirsku dužnost. Kuriri su bili desna ruka komandanta, cijelog Štaba i politodjela Brigade, jer je samo preko njih održavana veza sa jedinicama Brigade. Brigada je koristila i žičana sredstva veze, ali rijetko i povremeno, u stvari, samo onda kada se duže zadržavala na nekoj teritoriji, a radio-vezu imao je Štab brigade samo sa Štabom divizije i to u kasnijem periodu rata.

Tako je formirana 4. krajiška udarna brigada. Svoja prva borbena iskustva brigada je sticala u borbama

na tlu Bosanske krajine i za kratko vrijeme, osobito u borbama u toku četvrte neprijateljske ofanzive, prekalila se u čvrstu udarnu jedinicu, sposobnu da izdrži sve ratne napore i teškoće. Zahvaljujući dobro organizovanom i po sadržaju bogatom i nadasve poletnom radu njene partijske i skojevske organizacije, uporedo sa rastom borbenog iskustva, rasla je i politička svijest njenih boraca i starješina, čemu je doprinio i veoma bogat kulturno-obrazovni rad u svim njenim jedinicama. Za kratko vrijeme gotovo da u brigadi nije bilo nepismenog borca. Upornim idejno-političkim radom sticalo se saznanje i širili vidici o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i o zadacima jedinica i boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Cjelokupni borački i starješinski sastav Brigade trudio se i nastojao da sebe i svoju jedinicu, i Brigadu u cjelini, uzdigne na nivo čvrste, borbene i politički homogene jedinice naše vojske i u tome u potpunosti uspio.

Borbeni put Brigade

Dugačak je borbeni put 4. krajiške brigade. On se mjeri hiljadama kilometara. Sa izuzetnim strpljenjem i pažnjom mogla bi se izmjeriti približna dužina njenog borbenog puta, no ovoga se posla niko nije prihvatio. Kao putokaz za ocjenu dužine borbenog puta 4. krajiške brigade a, naravno, i mjerilo za ocjenu intenziteta njenih borbi, jedan od najznačajnijih podataka bio bi taj da je Brigada bila u sastavu 5. krajiške udarne divizije, koja je u toku narodnooslobodilačkog rata dobijala od Vrhovnog štaba veoma značajne operativne zadatke, čije je izvršenje zahtijevalo savlađivanje dugih borbenih puteva. Takvi su zadaci bili: odlazak 5. divizije iz Bosanske krajine u srednju Bosnu u maju 1943. godine, a odatle njen marš u susret Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba u toku i poslije pete neprijateljske ofanzive; odlazak 5. divizije, početkom oktobra 1943. godine, iz srednje Bosne na zadatak u granični rejon prema Srbiji, na prostor Višegrad, Dobrun, Nova Varoš, Rudo; prodor 2. proleterske i 5. udarne divizije, kao Operativne grupe, u Srbiju, u periodu mart — maj 1944;

prodor 2. 5. i 17. divizije, kao Operativne grupe, iz Crne Gore na Kopaonik i u Toplicu, koncem jula 1944. godine; marš Operativne grupe 5, 17. i 21. divizije — iz područja Toplice u Šumadiju i učešće 5. divizije u borbama u Šumadiji i u borbama za oslobođenje Beograda (avgust—oktobar 1944); borbe na Sremskom frontu i učešće Brigade u završnim operacijama naše Armije za konačno oslobođenje zemlje.

U sastavu 5. krajiške udarne divizije Brigada je ratovala u svim krajevima naše zemlje — sem u Makedoniji. Dugo bi trajalo nabranje svih mjesta u kojima je 4. krajiška brigada vodila borbe i kuda je sve prolazila. Možda je ovdje dovoljno ako iznesem najgrublju osnovicu njenog borbenog puta. Ona ide od Bosanskog Grahova na Bihać, Sanski Most, Mrkonjić-Grad, Glamoč, Knin, Glamoč, Teslić, Travnik, Kreševo, Brezu, Kladanj, Visoko, Bugojno, Ivansedlo, Trnovo, Foču, Rudo, Novu Varoš, Višegrad, Han-Pijesak, Ribnicu, Kladanj, Rogaticu, Goražde, Rudo, Ivanjicu, Užice, Valjevo, Novu Varoš, Brodarevo, Čakor, Kopaonik, Brus, Arilje, Užice, Arandjelovac, Beograd, Sremski front. U završnim operacijama Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje — u sastavu 5. krajiške divizije i zajedno sa drugim divizijama 1. armije, 4. krajiška brigada je u borbama prošla put od Bijeljine za Brčko, zatim za Županju, Slavonski Brod, Slavonsku Požegu, Daruvar, Sv. Ivan Zelinu, Kumrovec, Celje, Soštanj, da bi, u blizini varošice Crna, na jugoslovensko-austrijskoj granici, pobila zastavu socijalističke Jugoslavije. Ona se u austrijskom gradiću Pribergu susrela sa zapadnim saveznicima.

Na svom borbenom putu, koji je trajao dvije godine i osam mjeseci, 4. krajiška brigada vodila je mnogobrojne borbe protiv njemačkih, italijanskih i bugarskih okupatorskih jedinica i njihovih domaćih slugu — četnika, ustaša, nedićevaca, belogardejaca, balista i sama, ili zajedno sa drugim našim jedinicama, oslobodila mnoge naše gradove i krajeve i uništila brojna neprijateljska uporišta.

Na tom dugom borbenom putu 4. krajiške brigade, poginulo je mnogo njenih boraca — sinova i kćeri naroda Bosanskog Grahova, Glamoča, Drvara, Bosanskog Petrovca i Livna i boraca Brigade iz mnogih drugih kra-

jeva naše zemlje. Mnogi njeni borci prolili su svoju krv u teškim okršajima sa neprijateljem.

Borci 4. krajiške brigade, vaspitavani od naše Partije i druga Tita, bili su tumači i nosioci oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva naše borbe. Svuda kuda su prolazili širili su i jačali okosnicu naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Njene borce krasile su najljepše osobine: visoka politička svijest, ljubav prema svojoj zemlji i odlučnost i hrabrost u borbi i međusobno drugarstvo.

Te osobine boraca 4. krajiške brigade izražene su najsjajnije u likovima njenih narodnih heroja:

Sime Bajića, radnika iz Resanovaca, kod Bosanskog Grahova, komandanta 1. bataljona, Ante Rukavine, radnika iz Bihaća, političkog komesara 3. bataljona, Dušana Ćubića, radnika iz Stekerovaca kod Glamoča, komandanta 3. bataljona, Svete Kačara, radnika iz Bosanskog Petrovca, političkog komesara brigade, Vicuke Bodrože, radnika iz Drvara, komandanta brigade i drugih njenih heroja i junaka našeg oslobodilačkog rata i revolucije.

Zbog takvih borbenih i moralno-političkih kvaliteta njenih boraca, u redove 4. krajiške udarne brigade rado su stupali borci iz drugih naših jedinica i iz svih krajeva naše zemlje. Tako je u sastav Brigade, septembra 1943. godine, ušao cijeli jedan bataljon starih boraca iz ustaškog Podgrmeča, koji su odmah prihvatili 4. krajišku kao da su u svojoj staroj, matičnoj 6. krajiškoj brigadi. U to vreme i nešto kasnije stiglo je u njene redove dosta boraca iz Travničkog partizanskog odreda (srednja Bosna), zatim iz Visočko-fojničkog partizanskog odreda, omladine Sarajeva, koja je partijskim vezama prelazila na slobodnu teritoriju, omladinaca iz okoline Rudog. Priboja i Nove Varoši. U borbama kroz Srbiju, u drugoj polovini 1944. godine, i na Sremskom frontu stare borce iz Krajine i drugih krajeva Bosne i Hercegovine i iz Dalmacije dostojno su zamijenili njihovi mlađi ratni drugovi iz sela sa padina Jastrepca, iz Beograda i Šumadije i iz drugih krajeva Srbije. Bilo je u njenom borbenom stroju sinova i kćeri svih naših naroda i narodnosti. Svi su se njeni novi borci brzo navikavali na borbene i druge zadatke Brigade, učili se od starih boraca vještini ratovanja. Stari borci, partijske i skojevske organizacije uti-

cali su na nove drugove da stiču i proširuju svoja znanja o ciljevima naše oružane borbe i tako postaju čvrsta, homogena snaga jedinica i Brigade kao cjeline.

U 4. krajiškoj brigadi izrasli su brojni istaknuti partijski i vojni rukovodioci naše Narodnooslobodilačke vojske i Jugoslovenske armije i istaknuti radnici i pregaoci u poslijeratnoj obnovi i socijalističkoj izgradnji naše zemlje. I danas se borci 4. krajiške brigade nalaze u radnom i borbenom stroju i učestvuju u daljoj izgradnji našeg samoupravnog socijalističkog društva i čuvari su slobode i nezavisnosti socijalističke Jugoslavije.

Za svoj bogati doprinos našoj borbi i pobjedi u narodnooslobodilačkom ratu, 4. krajiška udarna brigada dobila je značajna priznanja od Vrhovnog štaba NOV i POJ i Vrhovnog komandanta, druga Tita.

Za izvanredno izvršenje borbenih zadataka, za primjernu hrabrost i izdržljivost u borbi, Vrhovni komandant, drug Tito pohvalio je Brigadu, njene borce i starješine, u sledećim borbama: za oslobođenje Bugojna, avgusta 1943, za borbu u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, decembra 1943, za forsiranje Lima, marta 1944, prilikom prodora 2. proleterske i 5. krajiške udarne divizije u Srbiju, za oslobođenje Beograda, za proboj Sremskog fronta i za oslobođenje Zagreba.

Brigada je odlikovana: Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem i Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem.

Borci 4. krajiške brigade ponosni su na svoju matičnu jedinicu sa kojom su, zajedno sa drugim borcima i jedinicama naše Narodnooslobodilačke vojske, ispisali najslavnije stranice naše slobodne i nezavisne socijalističke Jugoslavije.

Milutin Morača

PARTIZANSKI BATALJON »GAVRILO PRINCIP«
(Od ustanka 1941. do ulaska u 4. krajišku brigadu 1942)

Bataljon je formiran isključivo od boraca sa teritorije bivše opštine Bosansko Grahovo. Njegovi začeci bili su u predratnoj partijskoj organizaciji sela Resanovaca, sindikalnom pokretu sela Tiškovca, velikom broju stalnog i sezonskog radništva, kao i većitom buntu stanovnika ovog kraja protiv tuđina. Ovde se odavno radilo, mislilo i pripremalo da se izbore prava radnika i seljaka — za socijalno oslobođenje. Tako je 1939. godine formirana ćelija Komunističke partije Jugoslavije u selu Resanovcima, čiji je prvi sekretar bio Husein Abdičević, učitelj. Neposredno pred rat organizacija je brojala 11 članova Partije, 10 skojevaca, 20 kandidata i više simpatizera Partije. Odmah treba napomenuti da je partijsko članstvo, iako duboko odano revoluciji, bilo mlado po stažu, slabog opšteg i političkog obrazovanja.

Po direktivi Sreskog komiteta KPJ za srez Bosansko Grahovo, sa sjedištem u Drvaru, odmah po kapitulaciji bivše Jugoslovenske vojske počele su organizovane pripreme za ustanak u svim selima. Tako je polovinom jula 1941. godine formirana Ustanička gerilska četa u Uilici kod Resanovaca od 120 boraca naoružanih puškama, a imali su i dva puškomitraljeza i jedan teški mitraljez. U svim ostalim selima opštine bilo je pripremljeno oružje, municija, ljudstvo i rukovodeći kadar, ali bez izlaska u šume na logorovanje i organizovanu vojnu obuku. U Tiškovcu, gdje je postojala sindikalna organizacija od 1936. godine, vršene su takođe organizovane pripreme, pa je ovo selo dočekalo početak ustanka sa 190 pušaka, sedam puškomitraljeza, dosta municije i više lovačkih pušaka. Preciznih direktiva o početku ustanka nije bilo,

a uslaški teror bivao je sve žešći, pretilo je istrebljenje, pa je u Tiškovcu, pod rukovodstvom Pere Jarića, vođena oružana borba protiv ustaša već 24. juna.

Čim je izdata direktiva za dizanje ustanka, prvo su krenuli najorganizovaniji i već 26/27. jula 1941. godine Resanovačka gerilska četa zauzela je u toku noći ustašku postaju u selu Resanovcima, a ustašku stanicu u Borovači ustanici sela Zebe i Peći. Ustanici Isjeka, Radlovića, Maleševaca i Marikovaca i ostalih sela oko Grahova napali su Obijaj, Luku i Korita. Rano u jutro 27. jula počeo je koncentrični napad svih ustaničkih snaga na Bosansko Grahovo. Zaneseni početnim uspjesima, ustanici su htjeli na prepad zauzeti Grahovo u toku dana, ali su ustaše pružile jak otpor pušcanom i mitraljeskom vatrom. Zato je rukovodstvo ustanka rešilo da blokira Grahovo i kad padne mrak da se izvrši juriš, što je i učinjeno. Grahovo je oslobođeno 27. 7. 1941. godine u 21 čas. Ubijeno je 30 ustaša, zarobljeno 60 domobrana i oslobođeno 100 zatvorenika koji su čekali izvršenje smrtnih kazni. Naši gubici su bili pet poginulih drugova, od kojih jedan član KPJ i dva kandidata, što je za Partiju u to vrijeme bio osetan gubitak (jedan borac poginuo je nesrećnim slučajem). Bosansko Grahovo je prvo sresko mjesto u Bosni i Hercegovini koje je oslobođeno na dan ustanka, a već sledećeg dana bio je oslobođen ceo srez od neprijatelja.

Odmah po zauzimanju Grahova, 18 gerilskih četa krenulo je dalje u napad. Već sledećeg dana našli su se na položajima od Plavna, prko Golubića, Plješevica, Šale do sela Uništa. Tako su uspostavljene čvrste borbene veze sa Ličanima, kod Srba, Dalmatincima oko Knina i ustanicima opštine Crni Lug na Dinari. Pod neposrednim dejstvom ovih snaga razvio se ustanak u Kninskoj krajini. Istog dana formirana je u Grahovu Komanda ustaničkih gerilskih jedinica za opštinu Bosansko Grahovo, koja je bila pod neposrednom komandom sreskog partijskog i vojnog rukovodstva u Drvaru, a držala je čvrste borbene veze sa ustaničko-gerilskom komandom u Grkovcima koja je komandovala ustaničkim četama prema Livnu.

Masovnost ustanka i prvi uspjesi iznenadili su i najveće optimiste. Na položajima se našlo 1.200 do 1.400

boraca, naoružanih sa 620 vojničkih pušaka, 23 puško-mitraljeza, dva teška mitraljeza i masom lovačkog i hladnog naoružanja. Sve ove ljude, svrstane u seoske čete, organizovati i pravilno usmjeriti sa malobrojnim partijskim kadrom, objektivno bilo je vrlo teško.

Mjesec i deset dana, koliko je trajao ovaj ustanički front, jedinice su, uglavnom, djelovale defanzivno, ustaničke gerilske komande bile su udaljene od boračkog sastava, pa je na položajima dolazilo do samozvanog proglašavanja komandanata. Tako je Brane Bogunović počeo šurovati sa popom Momčilom Đujićem, Simo Bajić nije hteo slušati naređenja iz Grahova, nego samo višu komandu u Drvaru. Manje borbe vođene su u Plavnu, kod Topolja. Dok je trajalo zatišje na grahovskom sektoru, pretila je opasnost prodora ustaša i domobrana od Petrovca preko Oštrelja u Drvar. Drvarsko ustaničko rukovodstvo zatražilo je da Grahovljani upute jedan vod od 30—40 boraca na Oštrelj. U drugoj polovini avgusta upućen je vod Resanovačke čete jačine 30 boraca kamionom zaplenjenim u Grkovcima. Vod je zaposeo položaj na Oštrelju. U popodnevним časovima vod je dočekao i razbio ustašku kolonu i tom prilikom zaplijenio više pušaka, dva minobacača i pet puškomitraljeza.

Pred napad Italijana iz Knina na Grahovo, rukovodstvo iz Drvara uputilo je za komandanta bataljona na Derala Slavka Rodića, a na Risovac Vladu četkovića španskog borca, s tim da Simo Bajić bude zamjenik Slavku, a Brane Bogunović — četkoviću. Međutim, oni su prekasno stigli tako da, u stvari, nisu mogli ništa učiniti, jer je istog dana usledila intervencija iz Knina.

Zahvaljujući izdaji popa Đujića iz Dalmacije, grahovskim trgovcima, činovnicima i špekulantima, Italijani su uspjeli izići na Grahovo 9. septembra 1941. godine, bez otpora ustaničkih jedinica, zahvaljujući, pre svega, vještoj propagandi da su Italijani zaštitnici srpskog naroda od ustaša. Situacija je bila veoma teška. Osipanje ustaničkih snaga uzelo je maha, a najviše u selima neposredno oko Grahova, gdje, u stvari, i nije bilo članova ni simpatizera Partije, a italijanski uticaj bio je vrlo snažan.

Borbu protiv Italijana otpočeli su ustanici Grahova, sa ostalim ustanicima, odmah 10. septembra 1941. godine na Ploči iznad sela Resano vaca i vodili je 15 dana. Sprečen je brzi prodor u Drvar i omogućena evakuacija materijalnih sredstava iz partizanskog centra i uništenje Tvornice celuloze. Ustanici su na Ploči imali nekoliko mrtvih boraca, među kojima mitraljesca Gojka Bajića i Milana Balabana, kojima su fašisti odsjekli glave i donijeli u selo Resanovce, radi prepoznavanja i zastrašivanja naroda.

Po prodoru Italijana u garnizone Grahovo i Drvar, izvršena je reorganizacija ustaničkih snaga, jer su borci nekih sela oko Grahova otišli svojim kućama. Tako su formirane dve partizanske čete i to: Prva grahovska četa sastavljena od ustaničkih četa sela: Resanovci, Zebe, Isjek, Radlovići, Maleševci i Vidovići i Druga četa, formirana od boraca sela Tiškovca koja je dejstvovala kao spona ličkih i bosanskih partizanskih snaga.

Zima 1941/1942. godine protekla je u ometanju saobraćaja i blokadi neprijateljskih snaga u garnizonima Bosansko Grahovo i Drvar. Otpočelo je brže sređivanje partizanskih redova, pre svega protiv četničkog uticaja na nedovoljno politizirane mase. Vođena je politička bitka za ljude, održano je više masovnih zborova i konferencija na kojima su bili govornici obiju strana. Partizanske direktive su stizale da se ne izaziva bratoubilački rat. Upućivana je pomoć ustanicima Like za borbu oko Srba i Kulen Vakufa, a jedna kombinovana četa od 100 boraca držala je blokadu Drvara na Kamenici. Iz te čete upućeno je sedam dobrovoljaca u Proleterski bataljon »Zdravko Celar«, koji je trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade.

Prvih mjeseci 1942. godine održano je više konferencija s borcima i narodom u Pećima, Tiškovcu, Tičevu i Marikovcima, na kojima je govoreno o potrebi jedinstva u borbi protiv neprijatelja svih boja, te o reorganizaciji, proširenju i učvršćenju partizanskih jedinica. Partijsko rukovodstvo Drvara i Grahova cenilo je situaciju i jedno vrijeme preovladalo je mišljenje da se od ustaničkih snaga na teritoriji grahovske opštine formiraju dva partizanska bataljona, ali usled nedostatka ishrane od toga se odustalo. Zatim je načelno odlučeno

da se formira jedan bataljon od Grahovljaka, sa njihovim rukovodstvom. Tom bataljonu dato je ime našeg zemljaka, revolucionara »Mlade Bosne« Gavrila Principa. Na sastanku održanom 10. marta 1942. godine predviđeno je da bataljon ima dve čete, a diskutovano je i o partijskim kadrovima, rukovodstvu bataljona i formiranju novog opštinskog komiteta i bataljonske partijske organizacije. Predloženo je dosta rukovodilaca sa strane za bataljon. Grahovljaci, stare inadžije, u stvari, partijska organizacija na čelu sa sekretarom Mirkom Radnovićem nije prihvatila da im se upućuju rukovodioci iz Drvara. Govorili su: »Kad možemo dati bataljon boraca, možemo i rukovodstvo«. Odlukom okružnog komiteta KPJ za Drvar, od marta 1942. godine, rešeno je da se objedini komandovanje partizanskim snagama oko Grahova i formira Partizanski bataljon »Gavrilo Princip« od tri čete (Jedno vrijeme nazivan je 3. bataljon 5. krajiškog partizanskog odreda).

Naredbom komande 5. krajiškog partizanskog odreda od 27. marta 1942. godine, formira se bataljon i postavlja rukovodstvo sledećeg sastava: komandant bataljona Rade Zorić iz Drvara, politički komesar Ljubo Babić, raniji komandant Drvarske brigade, rodnom od Banja Luke, zamjenik komandanta bataljona Simo Bajić iz Resanovaca, dotadašnji komandir Resanovačke čete i zamjenik političkog komesara Obrad Banjac iz Drvara. Ova odluka naišla je na protivljenje u dotadašnjem grahovskom partijskom rukovodstvu. Bili su protiv Rade Zorića, iako su ga poznavali kao čestitog čovjeka, radnika i dobrog komunistu. Ljubu Babića su svi prihvatili bez ikakve primjedbe, dok su na izbor Obrada Banjca najviše reagovali (Kasnije se pokazalo da su bili u pravu). Simu Bajića su prihvatili kao osvjedočenog borca i rukovodioca. Oko ovog pitanja nastalo je mučno natezanje

i reagovanje. Međutim, odluka Okružnog komiteta bila je neopoziva, a naredba Štaba odreda još čvršća. Partijska organizacija Grahova bila je raspuštena, neki članovi Partije pokajnjavani. Rade Zorić, komandant bataljona bio se čak vratio u Drvar s objašnjenjem: ako ga Grahovska partijska organizacija ne prima, on neće da joj se nameće za rukovodioca. Tu neprijatnost raščistio je na licu mjesta Slavko Rodić, komandant 5. krajiškog

odreda, vratio Zorića nazad, govoreći da to nije mišljenje Grahovljaka, nego nekoliko ljudi iz tog rukovodstva. U stvari, tako je i bilo. Mlađi borci su bili izvan tog rivalstva, spremni za borbu a ne samo čekanje na položajima. Za njih nije bilo bitno ko rukovodi, nego kako rukovodi.

Bataljon je formiran istog dana kada je i naredba izdata, tj. 27. marta 1942. godine u selu Isjeku sa navedenim Štabom bataljona, a Rade Zorić je istog dana učestvovao u borbi protiv Italijana kod sela Isjeka. Bataljon je imao tri čete sa po 80 do 100 boraca, naoružanih puškama i sa devet puškomitraljeza. Borački sastav bataljona više nije bio svrstan u čete po selima, niti su rukovodioci četa i vodova birani po tom principu, nego po zaslugi. U bataljon je došao i jedan broj rukovodilaca s druge teritorije, kao: Simo Trikić, Vlado Malbašić, Jovo Milić-Dronjak, Jole Marić iz Drvara, te Marko Boban sa Brača. Ubrzo po formiranju izvršene su promjene i u Štabu bataljona, pa je za komesara postavljen Boško Vukobrat, radnik iz Resanovaca, a za njegovog zamjenika Miro Višić, student iz Šibenika, raniji politički komesar Partizanskog bataljona »Starac Vujadin«. Sve ranije zađevce oko rukovodstva veoma su brzo prevaziđene. Borci su imali puno povjerenje u rukovodioce i obratno.

Sjedište Štaba bataljona sa pozadinskim jedinicama bilo je locirano u mjestu Vrela u Jadovniku. Tu su radile radionice za opravku oružja, izradu i opravku odjeće i obuće, kuhinja i bolnica. Prva četa bila je u Jadovniku sa pravcem dejstva prema Grahovu. Druga četa locirana je u Uilici sa pravcem dejstva duž komunikacije Grahovo—Drvar, a Treća četa kontrolisala je tromedu te dejstvovala prema Kninu i Lici, štiteći ostale snage bataljona od napada s te strane.

Bataljon se po četama i u celini svakodnevno kretao u borbe i akcije. Najvažniji zadatak bio je: razbiti četnički uticaj i otrgnuti što više ljudi iz njihovih zamki. Više se nije politiziralo i ubjeđivalo, nego nastupalo energično. Međutim, kolebljivaca je još bilo. Oni su mirno sjedili kod svojih kuća sa oružjem, uz blagonaklonost Italijana i odobravanje četničkih vođa. Moralo se tačno znati jesu li protiv nas ili uz nas. Bilo je tu, razumije

se raznih kažnjavanja, pa i prestrogih u selima Isjeku, Zebama, Radlovićima i Stožištima. Manjih intervencija bilo je i u ostalim selima. Povlačenjem Italijana iz Drvara i Petrovca ka Bosanskom Grahovu i Kninu, uslovilo je i povlačenje drvarskih i petrovačkih četnika, koji su ojačali i učvrstili skoro već razbijene grahovske četnike.

Sa četnicima sela Marikovci bilo je najteže. Kod njih do tada nijesu vrijedila nikakva ubjeđivanja, niti dogovori, ponajviše zahvaljujući njihovom komandiru, žandarmerijskom podnaredniku Kostu Trkulji, koji je bio u čvrstoj vezi s popom Momčilom Đujićem iz Kninske krajine.

Drugog aprila odlučeno je da se ponovo pokuša postići neki sporazum. Bataljon je krenuo sa 1. i 2. četom na selo Marikovce, s tim što je četama naređeno da ne otvaraju vatru. Prva četa je posjela položaj na M. Obljajcu, a druga na Marinom brdu. Sve je ovo učinjeno u toku noći u potpunoj tajnosti. Istovremeno, Bataljon »Starac Vujadin« trebalo je da zatvori pravac prema Peuljima, a jedna četa Drvarskog bataljona pravac od sela Maleševaca. Međutim, do planirane sinhronizacije nije došlo.

Pregovori su zakazani, ali nisu uspjeli. Došlo je do borbe. Bataljon je pretrpio neuspjeh: poginula su mu dva borca, a četnici mu razoružali jedan vod iz Prve čete. Ovo isto je pokušao da učini i Bataljon »Starac Vujadin«, opkoljavajući 5. aprila selo i pozivajući Marikovčane da predaju oružje ili pređu na stranu NOB-a. Sve je ovo odbijeno uz borbu i ovaj bataljon se povukao. Uzroci neuspjeha bili su: slabo sadejstvo naših jedinica, a i prvi put se stupilo u borbu većih razmera, na koju borci nisu bili navikli. Uzgred rečeno oni su bili rođaćki i komšijski vezani s tim seljacima, što je imalo uticaja na obe strane.

Četrnaestog aprila četnici su većim snagama intervenisali preko Tiškovca ka Udici, ali su naišli na žestok otpor djelova Bataljona »Gavrilo Princip« i ličkih partizana, te su ubrzo proterani prema Plavnu.

Djelovi bataljona vodili su 15. aprila borbu na Hrnjadima protiv nadmoćnijih italijanskih snaga i uspjeli odbaciti Italijane nazad u Drvar. Djelovi bataljona napadali su 18. maja četnike u selu Golubiću, ali bez ve-

ćih rezultata. Bataljon je većim djelom svojih snaga organizovao zasjedu 22. maja u selu Pećima, s namjerom da iznenadi Italijane koji su se kretali od Grahova ka Drvaru. Međutim, Italijana je bilo više nego što se pretpostavljalo, pa se zasjeda nameravala povući neopaženo i time se, u stvari, otkrila. Otpočela je neravnopravna borba s italijanskom kolonom. Ubrzo su intervenisali i četnici od Grahova i italijanska artiljerija, tako da ostale snage bataljona nisu bile u mogućnosti da podrže svoju zasjedu. Poginulo je devet i ranjeno pet boraca. Ranjen je i komandant bataljona. Italijanski gubici bili su veliki: bilo je oko 70 ranjenih i poginulih. Ovo je bio prvi veći neuspjeh bataljona, sa većim gubicima.

Djelovi bataljona učestvovali su 27. maja, zajedno sa Udarnim bataljonom i Bataljonom »Starac Vujadin«, u likvidaciji jače četničke grupacije u selima Peulje, Grkovci i Crni Lug. Borba je trajala nekoliko časova i četnici su potpuno razbijeni. Naneti su im veliki gubici, od kojih se više nikad nisu oporavili u ovom kraju.

Petog juna djelovi bataljona učestvovali su u napadu na Glamoč s ciljem da se zauzme grad i razbiju četnici Uroša Drenovića. U napadu je učestvovalo više naših jedinica, ali grad nije zauzet, zbog brze intervencije Italijana iz Livna. Postignut je, međutim, dobar uspjeh u razbijanju i razobličavanju, kako domaćih četnika tako i četnika Uroša Drenovića.

Povlačenjem Italijana iz Drvara u Bosansko Grahovo i Knin, bataljon se oslobodio dejstva prema Drvaru i komunikaciji Grahovo—Drvar, ali su četnici na Grahovu pojačali svoje redove dolaskom četnika i njihovih vođa iz Bosanskog Petrovca, na čelu s Manom Rokvićem i drvarskih na čelu s Branom Bogunovićem i Miljevićem. Sjedinjeni i grupisani, pod komandom popa Momčila Đujića, četnici su uz obilnu podršku Italijana, počeli ofanzivne akcije prema slobodnoj teritoriji.

Od 13. do 15. juna djelovi bataljona vodili su žešće borbe sa četnicima u Peuljima i Tičevu. Pored grahovskih, tu su bili četnici iz Drvara, Petrovca i iz Dalmacije, ali su, zahvaljujući borbenosti i upornosti naših jedinica, brzo proterani u grahovski garnizon.

U sklopu opšte ofanzive na Dinaru i Vještića goru, usledio je jači napad Italijana i četnika od 10. do 15.

jula od Bosanskog Grahova prema Peuljima, Crnom Lugu i Sajkoviću, upravo tada kad su naše jedinice bile zauzete u borbama oko Glamoča. Italijani i četnici su zaustavljeni u selu Kazancima a zatim, napadani sa bokova i iz pozadine, razbijeni i uz velike gubitke vraćeni u garnizon. Ovo im je bila poslednja ofanziva u ovom kraju. U ovoj borbi učestvovali su djelovi Bataljona »Gavrilo Princip«, sprečavajući napade ka Tičevu, napadom u bok i pozadinu Italijana i četnika.

U toku avgusta vođeno je više uzastopnih borbi protiv četnika oko Grahova, Tiškovca i Strmice. Bataljon je iz borbe u borbu postajao sve monolitniji i čvršći. Pripremao se za veće uspjehe koji su ubrzo i naišli dolaskom proletherskih brigada i Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu.

Bataljon je organizovao razmjenu zarobljenika sa Italijanima u Borovači. Tom prilikom razmjenjeno je 36 italijanskih vojnika za naših 108 zatvorenika. Istina, tu je bilo i nekoliko naših boraca, ali su pretežno bili starci, djeca i žene. Zato im je Niko Đurić rekao: »Zar Vas nije sramota mjenjati žene i djecu za vaše vojnike«?

Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je 27. avgusta 1942. godine Štabu 5. krajiškog partizanskog odreda da od snaga Bataljona »Gavrilo Princip«, »Starac Vujadin« i »Budućnost« formira dva udarna bataljona, koji će ući u sastav 3. krajiške NOU brigade, a od ostataka da formira jedan polubataljon, koji će se orijentisati prema Grahovu. Međutim, do realizacije ove naredbe nije došlo, jer je stiglo novo uputstvo od Vrhovnog štaba da se od ova tri bataljona formira 4. krajiška NOU brigada, što je i realizovano 9. septembra 1942. godine na Tičevu.

Bataljon je, od ustanka 1941. godine do ulaska u brigadu, prošao kroz mnoga iskušenja. Najprije je postizao velike uspjehe u zanosu narodnog ustanka. Zatim je taj zanos počeo jenjavati pojavom novog neprijatelja-četnika i njihove saradnje sa neprijateljima. U ovoj situaciji moralo se taktizirati, izbjegavajući dugo bratoubilačku borbu. Poslije je neminovno moralo doći do raščišćavanja odnosa. Moralo se znati ko je ko i, razumije se, došlo je do oružanog sukoba koji je bataljon

uspješno vodio. Za ovo vrijeme iz bataljona je poginulo 30 boraca i više ranjeno.

Brojno stanje i naoružanje bataljona pred njegovo rasformiranje i ulazak u 4. krajišku brigadu bilo je: 250 boraca, naoružanih sa 236 pušaka, devet puškomitraljeza, 26 pištolja, 80 ručnih bombi, sa dosta municije.

Prilikom formiranja brigade borci sva tri bataljona su izmešani, tako da više nije bilo nijednog matičnog bataljona, što je imalo pozitivnih rezultata, jer je na taj način nestalo familijarnosti. Borci i rukovodioci su to primili sasvim normalno i ubrzo se međusobno zbližili i izmjenili borbena iskustva.

Borci bivšeg Bataljona »Gavrilo Princip« bili su dostojni borci Krajine i brigade tokom cijelog rata, herojski su se borili i ginuli na svim bojištima koje je brigada vodila. Mnogi od njih su postali rukovodioci, kako u brigadi tako i u drugim jedinicama. Odmah po formiranju brigade Simo Bajić je postao komandant bataljona i poginuo iste godine. Proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Rade Zorić postao je komandant bataljona, zatim brigade i divizije. Narodni je heroj. I Mirko Višić, komesar bataljona, proglašen je za narodnog heroja i poginuo u toku rata. Ljubo Babić je postao komesar brigade, a Boško Radlović zamjenik komandanta 4. bataljona. Mnogi su izginuli kao veliki junaci, na bojištima širom Jugoslavije. U neku ruku i ovaj bataljon je postao rasadnik kadrova u toku rata.

Početničke muke i teškoće, posle jenjavanja ustanka 1941. godine, nisu pratile samo ovaj bataljon, niti područje, nego je to bila pojava skoro svih jedinica, pa i proleterskih, gde je bilo više obrazovanih, iskusnih i zrelih kadrova. Na poziv Partije, bratski su stali rame uz rame Krajišnici sa borcima raznih nacionalnosti širom Jugoslavije.

Aleksa Nenadić

**BORBENI PUT BATALJONA »STARAC VUJADIN«
OD FORMIRANJA DO STUPANJA
U ČETVRTU KRAJIŠKU BRIGADU**

**Formiranje Bataljona »Starac Vujadin« i frontalne borbe
na Livanjskom frontu**

Polovinom avgusta 1941. godine izvršena je reorganizacija ustaničkih komandi i jedinica na oslobođenom području zapadne Bosne i Like. Najhitnije novousvojene razlike, u odnosu na početnu ustaničku organizaciju, bile su u sledećem: Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu preimenovan je u Štab Drvarske brigade; štabovi — komande frontova preimenovani su u štabove bataljona; ukinuta su sreska i opštinska ustanička rukovodstva gerilskih odreda.

S obzirom da se tzv. Livanjski front, od početka ustanka nalazio u nadležnosti Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu, novom organizacijom obuhvaćene su i sve njegove komande i jedinice, a izvršene promene bile su sledeće: Komanda fronta preimenovana je u Štab Bataljona »Starac Vujadin«; od oko dvadeset ustaničkih jedinica, seoskih četa i samostalnih vodova, formirana su četiri gerilska odreda — Sajkovački, Vrbički, Peuljski i Tičevski; broj boraca u bataljonu postepeno je usklađivan sa mogućnostima njihovog naoružanja i ekonomskim mogućnostima teritorije bataljona, tako je od oko 1.800 ustanika, brojno stanje bataljona svedeno na oko 450 boraca. Naoružanje ustanika, koje se do formiranja bataljona, uglavnom, tretiralo ličnom svojinom pojedinih ustanika, sada je prešlo u nadležnost bataljona i sa njim su zaduženi borci koji su zadržani u gerilskim odredima.

Tačan datum formiranja Bataljona »Starac Vujadin« ne može se pouzdano utvrditi. Na osnovu sačuvanih dokumenata i sećanja preživelih učesnika iz tog perioda, za dan formiranja bataljona uzet je 16. avgust, kada je održano savetovanje rukovodstva ustanka Donjeg livanjskog polja u selu Grkovci, na kome je, pored ostalog, rešeno da ovaj bataljon dobije ime »Starac Vujadin«; a pod tim datumom izdata je i naredba štaba Drvarske brigade kojom je regulisano formiranje štabova bataljona.

Navedene organizacione promene ustaničkih rukovodstava i jedinica bile su, u prvom redu, uslovljene zahtevima nove taktike vođenja oružane borbe. Naime, trebalo je i organizaciono i taktički pripremiti ustaničke jedinice za partizanski način vođenja borbe. U primeni nove organizacije jedinica i partizanske taktike, Štab Bataljona »Starac Vujadin«, posebno je pomagao Štab Drvarske brigade sa svojim Uputstvom od 22. septembra 1941. godine.

U toku borbi na Livanjskom frontu, od 28. VII do 15. IX 1941. godine, ustaničke jedinice vodile su teške borbe protiv jakih ustaško-domobranskih snaga, koje su pokušavale da se probiju u rejon Bosanskog Grahova, i tako ugroze centar ustanka u Drvaru. Dejstva neprijatelja na ovom pravcu vremenski su najčešće sinhronizovana sa dejstvima na ostalim frontovima.

Prvi okršaji ustanika sa ustašama (28. VII u rejonu s. Crni Lug, 29. VII u rejonu Uništa i 30. VII u rejonu Sajković) završeni su ubedljivim porazom ustaša. Prve pobeđe imale su neprocenjiv značaj za dalji razvoj ustanka: na masovnost, podigle su borbeni moral i spasle srpski živalj od ustaškog istrebljenja, poljuljale moral i dovele do prave panike u redovima ustaša i njihovih pristalica. Svoj bes zbog prvih poraza ustaški zlikovci su iskalili nad nedužnim srpskim narodom u selima — Čelebić, Rujani, Lištani, Golinjevo i dr. Samo za nekoliko dana, od 29. VII do 2. VIII, u livanjskom kraju, na najsvirepiji način, istrebljeno je oko 1.300 ljudi, žena i dece.

Neposredno posle prvih borbi u Donjem livanjskom polju, već 2. VIII uspostavljen je Livanjski front, širok oko 60 km. Oko 20 ustaničkih jedinica grupisano je u

četiri sektora. Prostori između ovih sektora kontrolisani su manjim snagama — patrolama. Sve do 15. IX na ovom frontu su vođene svakodnevne borbe. Neprijatelj je, sve do kraja avgusta, pokušavao da razbije ustaničke snage i ovlada slobodnom teritorijom. On je danju, čas na jednom čas na drugom pravcu, izvršio više snažnih napada uz jaku artiljerijsku podršku. Ustanci su prelazili u protivnapade, nanosili neprijatelju osetne gubitke i povraćali izgubljeni prostor. Najžešći napad neprijatelja bio je 19. VIII na sektoru Veliki Sokolac — Čaprazlije. Dovlačenjem jedinica sa drugih sektora: Glamoča, Duvna, Imotskog i Prozora, pukovnik Mecger je uspio prikupiti preko 1.500 ustaša, domobrana i naoružanih civila. Podržan jakom artiljerijskom vatrom, napad je usmeren duž puta Rujani — Šajković i duž grebena Dinare ka Troglavu. Nakon trodnevnih borbi, neprijatelj je zauzeo s. Čaprazlije i Provo i veoma važnu tačku — Crni Vrh (k. 1522), na domaku Troglava, sa kojeg je ugrožavao s. Gubin i Šajković. Pored uspeha na ovom sektoru, neprijatelj je 21. VIII zapretio prodorom duž grebena Staretine ka Čatrnji, sa ciljem stvaranja breše između Livanjskog i Glamočkog fronta. Ovim uspehom neprijatelj je doveo ustaničke snage u veoma kritičnu situaciju, najtežu od početka ustanka. U takvoj situaciji Štab bataljona »Starac Vujadin« donosi odluku da 21. VIII pređe u protivnapad.

U duhu donesene odluke izvršeno je prebacivanje jedinica sa ostalih sektora i protivnapad je usledio noću 22. VIII. Jedinice bataljona neprimećeno su podišle položajima neprijatelja i iznenada izvršile juriš, koji je u potpunosti uspeo. Izmešali su se ustanci sa ustašama, što je i bio cilj, jer je samo na taj način veliki broj boraca, naoružan hladnim oružjem, mogao doći do izražaja. U toku ove borbe, kao i u svim ranijim, veliki broj boraca pokazao je izuzetnu hrabrost. Međutim, najveću hrabrost i ovoga puta pokazao je komandant bataljona Cvijo Oraščić. On se od datog znaka za juriš, pa sve do izbijanja pred polazne položaje neprijatelja, jašući na konju, kretao na čelu streljačkog stroja.

Neprijatelj je u ovim četvorodnevnim okršajima pretrpeo velike gubitke u ljudstvu. Bataljon je imao pet poginulih i više ranjenih boraca. Dva zarobljena usta-

nika ustaše su na najzverskiji način umorili — vezali su ih uz debele ražnjeve i žive ispekli. (Konjikušić iz Bojminata i Mrvić iz Prova). Jedinice bataljona zaplenile su jedan puškomitraljez, 11 pušaka i znatne količine municije i drugog materijala.

Već 23. avgusta pukovnik Mecger pregrupiše svoje snage i iz rejonu Glamoča preduzima napad pravcem s. Halapić — Staretina i ugrožava pozadinu Livanjskog i Glamočkog fronta. Štab bataljona »Starac Vujadin« prebacio je svoje četiri čete na taj sektor i u sadejstvu sa snagama Glamočkog bataljona »Budućnost«, preduzeo 26. VIII energičan protivnapad i odbacio neprijatelja u Glamoč. Ovom prilikom je zaplenjeno pet puškomitraljeza, dva mitraljeza, dvadeset pušaka, znatne količine municije i druge opreme. Naše čete su imale tri poginula i jednog ranjenog borca.

Poslednja frontalna borba na livanjskom sektoru vođena je 28. i 29. VIII. Međutim, ni ovaj napad nije doneo neprijatelju očekivane rezultate. Kraj frontalnih borbi na ovom frontu jasno je potvrdio da ustaško-domobranske snage nisu bile dorasle za borbe sa partizanima.

Polovinom septembra 1941, kada su italijanske divizije — jedna preko Livna i Glamoča, a druga preko Bosanskog Grahova — prodrle u dubinu oslobođene teritorije, Bataljon »Starac Vujadin« je definitivno reorganizovao svoje ustaničke jedinice i prešao na partizanski način dejstava. Bilans obostranih gubitaka u toku 45 dana frontalnih borbi na Livanjskom frontu, po nepotpunim podacima, bio je: na strani ustanika — oko 20 poginulih i 40 ranjenih; na strani ustaša — oko 100 poginulih i veći broj ranjenih; zarobljeno — sedam puškomitraljeza, tri mitraljeza, oko 80 pušaka i znatne količine municije, bombi i druge opreme.

Bataljon »Starac Vujadin«, sa četiri novoformirana gerilska odreda, polovinom septembra imao je sledeći raspored i zadatke:

— Prvi gerilski odred (Sajkovački) sa devet vodova, imao je osnovne zadatke — da brani slobodnu teritoriju od italijanskih i ustaško-domobranskih snaga na pravcu Ružani—Sajković i da preko Dinare (V ještića gora) održava čvrste veze sa partizanima Dalmacije. Na ovom

drugom zadatku posebno je insistirao Štab Drvarske brigade. Komandir odreda bio je Marko Mihajilović, zamjenik Uroš Injac i politički komesar Vojislav Ivetić (Boško Baroš);

— Drugi gerilski odred (Vrbički), sa pet vodova, imao je zadatak da brani slobodnu teritoriju na pravcu Čelebić—Vrbica i da preko Staretine obezbeđuje vezu sa Glamočkim bataljonom »Budućnost«. Komandir odreda bio je Mitar Rosić, politički komesar Pero Vulić, i zamjenik komandira Nenadić;

— Treći gerilski odred (Peuljski), sa četiri voda, imao je zadatak da brani slobodnu teritoriju na pravcu Bosansko Grahovo — Peulje i da održava veze sa Tičevskim odredom i Štabom Drvarske brigade. Komandir odreda bio je Marko ćućuz, politički komesar Nikola Gašić i zamjenik komandira Jovo Gašić;

— Četvrti gerilski odred (Tičevski) bio je u to vreme i nešto kasnije u formacijskom sastavu Bataljona »Starac Vujadin«, ali je skoro redovno dejstvovao na glamočkom sektoru, u sastavu Bataljona »Budućnost«. Komandir odreda bio je Miloš Tica.

Treba istaći da je vi bataljon, početkom septembra, stupilo i osam boraca Hrvata iz Šibenika: Miro Višić, Vlado Peran, Jere Belamarić, Joso Zlatović, Zdravko Pego, Marko Polić, Slavko Rupiće i Mato Blajić. Višić je preuzeo dužnost komesara od Nikole Gašića, a ostalih sedam Šibeničana raspoređeni su za političke delegate vodova.

Štab Bataljona »Starac Vujadin«, sa prištapskim jedinicama, imao je sedište u s. Sajković, a Štab su sačinjavali: komandant Cvijo Oraščić, politički komesar Miro Višić, zamjenik polit, komesara Košta Pajčin i operativni oficir, ujedno zamjenik komandanta, Marko Mrvić. S obzirom da je Štab bataljona, pored rukovođenja vojnim jedinicama, rukovodio i cjelokupnom organizacijom NOP-a na terenu Donjeg livanjskog polja, uz njega se redovno nalazilo i više vojno-političkih rukovodilaca, koji su bili zaduženi za razne sektore delovanja. Treba napomenuti da je Štab bataljona raspolagao sa dva radio-aparata i dve pisaće mašine, te je redovno izdavao i kratke vesti. Naoružanje jedinica bataljona u ovom periodu izgledalo je ovako: oko 450 vojničkih pu-

šaka, 11 puškomitraljeza, dva teška mitraljeza i po jedna do dve bombe na borca.

Organizacija i vojno-političko učvršćenje jedinica Bataljona i organizacija NOP-a

Period od polovine septembra 1941. godine, pa do kraja marta 1942. godine mogao bi se označiti drugom fazom razvoja NOP-a na području Donjeg livanjskog polja. Nosilac celokupnog razvoja bio je Štab Bataljona »Starac Vujadin« i njegova partijska organizacija. Ovaj period karakterističan je po relativnom zatišju na planu borbenih dejstava i po veoma intenzivnoj aktivnosti na planu organizacionog i vojno-političkog učvršćenja i jačanja partizanskih jedinica i svih organa i organizacija NOP-a na ovom području. Jedinice bataljona su u ovom zimskom periodu izvele svega nekoliko vojnih akcija na ustaško-domobranska uporišta, i to uglavnom van teritorije Donjeg livanjskog polja. Najvažnije od tih akcija bile su ove:

— Prepad na ustaško uporište u s. Donji Rujan (27. X 1941) sa ciljem zastrašivanja proustaških elemenata i odvrćanja od učešća sa ustašama u napadima na slobodnu teritoriju;

— Likvidacija ustaškog uporišta u selu Uništa (18. XII 1941), kojom prilikom je razbijena oružnička posada i zaplenjeno 15 pušaka, dva pištolja i dr.;

— Likvidacija oružničke postaje Panj na Cetini, zajedno sa dalmatinskim partizanima (21. XII 1941) — tri oružnika poginula i 15 zarobljeno, pored ostalog zaplenjena su tri puškomitraljeza i 15 pušaka, a poginuo je jedan borac iz bataljona.

Pored navedenih, u ovom periodu je izvedeno i nekoliko akcija u sadejstvu sa Bataljonom »Budućnost« na glamočkom sektoru i nekoliko akcija u dolini reke Cetine, sa dalmatinskim partizanima, koje su imale više ekonomski karakter i oduzimanje oružja od civila. U ovim akcijama poginula su dva borca bataljona.

Najznačajnije mere preduzete na planu daljeg organizacionog razvoja i učvršćenja vojnih jedinica i organa NOP-a u ovom periodu bile su ove:

— Polovinom januara 1942. godine, izvršena je nova reorganizacija bataljona — umesto tri NOP odreda formirane su četiri partizanske čete. Naime, Drugi odred (Vrbički) i Treći (Peuljski) reorganizovani su u Četvrtu (Vrbičku) i Treću (Peuljsku) partizansku čet, a od Prvog odreda (Sajkovačkog) formirane su dve čete — Prva (Provska) i Druga (Sajkovačka). Istovremeno su izvršene i neznatne promene u sastavu Štaba bataljona: krajem marta meseca politički komesar bataljona Miro Višić premešten je na dužnost zamenika političkog komesara Bataljona »Gavrilo Princip«, a Štab bataljona »Starac Vujadin« popunjen je novim članovima — Vojislavom Ivetićem, Brankom Obradovićem i Jovom Rosićem.

— Organizacija KPJ u bataljonu, koja je sve do juna 1942. godine bila jedinstvena za bataljon i njegovu slobodnu teritoriju, formirana je početkom oktobra 1941. godine i brojala je 20 članova. Za sekretara Organizacije izabran je Košta Pajčin. Krajem novembra 1941. godine, izabran je i Bataljonski biro KPJ, koji je istovremeno funkcionisao i kao Opštinski komitet KPJ za Donje livanjsko polje. Za sekretara biroa takođe je izabran Košta Pajčin. U januaru 1942. godine, kada je definitivno završena reorganizacija bataljona, a broj članova KPJ porastao na 41, formirano je pet partijskih ćelija — po jedna u svakoj četi i pri Štabu bataljona. Takva organizaciona struktura ostala je do juna 1942. godine. Tada je izabran Prvi opštinski komitet KPJ za područje opštine Sajković, a partijska organizacija, sa oko 60 članova, podeljena na vojnu i civilnu. Za prvog sekretara Opštinskog komiteta izabran je Vaso Ivetić.

— Istovremeno sa formiranjem i učvršćenjem partijske organizacije, pod njenim neposrednim rukovodstvom formirane su i ostale političke organizacije, razvijeni mnogi oblici političke i kulturno-prosvetne aktivnosti.

Politička borba protiv četničkog uticaja

Puna četiri meseca, od decembra 1941. do aprila 1942. godine, vojno-političko rukovodstvo bataljona, vodilo je političku borbu protiv četničkog uticaja u jedinicama i na teritoriji bataljona. Prvi začeci četničkog uti-

čaja na sektoru bataljona javljaju se već od novembra 1941. godine, odmah posle dolaska u Crni Lug podnarednika bivše Jugoslovenske vojske Nikole Babića, koji je došao iz štaba Jezdimira Dangića. Babić je ubrzo uspeo da pridobije komandira Crnoluškog voda Mirka Čulića i komandira Peuljskog odreda Markicu ćućuza. Sva trojica su se solidarizovala sa izdajničkom politikom popa Đujića. Vojno-političko rukovodstvo bataljona je preduzelo sve potrebne političke mere za razbijanje četničke propagande, angažovani su najistaknutiji vojni i partijski rukovodioci sa ovog i susednih područja. Krajnji ishod dugotrajne i veoma strpljive političke borbe protiv četničke propagande na teritoriji Donjeg livanjskog polja, bio je sledeći: 11 sela potpuno je sačuvano od četničkog uticaja i trajno vezano za NOP (Sajković, Gubin, Provo, Čaprazlije, G. Kazanci, Bastasi, Bogdaše, Vrbica, Radanovci, Bojmunti i Čelebić), a u pet sela četničke vođe su lažnim obećanjima i raznim prinudama uspele delimično zavrbovati (oko 125 ljudi). Međutim, iz navedenih pet sela bilo je oko 600 učesnika NOB-a, od kojih je 220 poginulo.

Borbena dejstva Bataljona od aprila do avgusta 1942. godine

Prvi oružani sukobi sa četnicima odigrali su se 3. i 5. aprila 1942. godine u rejonu s. Marikovci. Štabovi bataljona »Starac Vujadin« i »Gavrilo Princip« dogovorili su se da zajedničkim snagama razoružaju ovo najjače četničko uporište u okolini Bosanskog Grahova. Međutim, zbog slabih međusobnih veza, jednovremeno angažovanje bataljona je izostalo. Bataljon »Gavrilo Princip« izveo je akciju 3. aprila, a Bataljon »Starac Vujadin« 5. aprila. Iako su odvojeno i u različito vreme izvodili akcije, oba štaba bataljona su primenili istovetne postupke. Noću 4/5. aprila Štab bataljona sa 1. i 2. četom izvršio je marš iz Sajkovića za selo Peulje, gde se nalazila njegova 3. četa, a istovremeno je pristigla i 4. četa. U prolasku bataljona kroz Crni Lug došlo je do kraćeg sukoba sa Crnoluškom četničkom četom. Ovom prilikom zarobljen je četnički organizator u ovom selu podnarednik Nikola Babić, sa još pet četnika. Nakon dolaska u

Peulje Štab bataljona je pristupio pripremama za napad na četničko uporište u selu Marikovci. Sve četiri čete zauzele su položaje. Međutim, umesto da pređe u napad, Štab bataljona je odlučio da komandant bataljona, sa pratnjom od svega dva partizana, krene u selo i pokuša ubediti komandira četničke čete Kostu Trkulju da odustane od bratoubilačke borbe i da krene u borbu protiv okupatora. Pošto su komandanta bataljona Cviju Oraš-čića dobro poznavali u Marikovcima, on je odmah oku-pio veću grupu ljudi, među kojima je bilo i naoružanih četnika, i predočio im situaciju u kojoj se nalaze, to jest da su opkoljeni sa svih strana i da će njihov otpor biti uzaludan i dovesti do velikih žrtava. Četnici su pucali na Cviju koji je pao ranjen i zarobili njegova dva pratioca. Svega nekoliko trenutaka kasnije čete su otvorile vatru na četnike i krenule na juriš, a i Cvijo se, videvši da su četnici pobešli, podigao i krenuo u poturu za njima. Borci su se bili zabrinuli za sudbinu svoga omiljenog komandanta, ali ta zabrinutost nije dugo trajala. Kad su stigli do njega, on im je, kao da se ništa nije dogodilo, dobacio: »Ubila bi banda, al'ne može«. Iako su meci ispaljeni iz neposredne blizine, Cvijo nije bio teže povređen. Pukom slučajnošću, prvi metak ga je pogodio u otvorena usta i izašao kroz lice, a drugi mu je probio samo šinjel.

Borba sa marikovačkim četnicima nije dugo trajala. Oni su proterani prema Grahovu. Međutim, ubrzo je usledila snažna vatra italijanske artiljerije i intervencija jačih četničkih snaga Brane Bogunovića od Bosanskog Grahova, pa se bataljon morao izvlačiti u pravcu sela Peulje, i to pod snažnim pritiskom neprijatelja.

Nakon prikupljanja jedinica u selu Peulje, Štab bataljona je odlučio da 1. i 2. četu vrati na njihove ranije položaje, a 3. četa, bez Grkovačkog voda, povukla se u rejon sela Tičeva i privremeno stavljena pod komandu Štaba Bataljona »Budućnost«. Izdvajanje 3. čete iz sastava bataljona i udaljavanje od njenog matičnog rejona, ubrzo se pokazalo kao slabo rešenje. Naime, ovakvim rešenjem cela teritorija bivše opštine Crni Lug bila je privremeno prepuštena četničkom uticaju.

Pored toga što nije ostvaren planirani rezultat u prvoj borbi sa četnicima, 5. april 1942. godine ostao nam

je u veoma neprijatnoj uspomeni i po još jednom događaju. Toga dana, rano ujutro, Zirojević je, iz Vještica gore, krenuo na položaj Bataljona »Starac Vujadin«, s namerom da lično, svojim autoritetom i velikim revolucionarnim iskustvom, utiče na tok događaja. Krenuo je sa uverenjem da se bratoubilačka borba sa četnicima još uvek može izbeći i da u tome treba istrajati. Pri prolasku kroz Crni Lug, sa svega tri pratioca, četnici su ga zarobili i odmah sutradan predali Italijanima u Bos. Grahovu. Štab bataljona »Starac Vujadin« učinio je sve što je bilo u njegovoj moći da Zirojevića oslobodi iz četničkog zarobljeništva. Još prije povratka Štaba iz akcije, sekretar Sreskog komiteta KPJ Livno, sa nekim rukovodiocima u Sajkoviću, pokušao je zameniti zarobljenog četnika Babića za Zirojevića, zadržana su tri zarobljena četnika za taoce, sutradan je izvršen pretres šume iznad Crnog Luga, ali sve to nije bilo dovoljno da se spase život najistaknutijeg komunista livanjskog kraja i jednog od najistaknutijih vojno-političkih rukovodilaca Dalmacije i zapadnog dela Bosne.

Borba u rejonu Vještica gore na Dinari

Posle više uspešno izvedenih akcija partizanskih jedinica sa Dinare na italijanske kolone i ustaško-domobranska uporišta u dolini reke Cetine, neprijatelj je 8. IV 1942. godine, preduzeo koncentričan napad na partizansku bazu u Vještica gori. U ovom napadu učestvovalo je oko 800 neprijateljskih vojnika, a osnovnu snagu predstavljao je bataljon 97. legije »Crnih košulja«, koji je za ovu akciju prebačen iz rejona Kupresa. Eksplozije granata i neprekidni mitraljeski rafali, koji su dopirali preko Troglava bili su znak za Štab bataljona »Starac Vujadin« da samoinicijativno krene u pomoć dalmatinskim borcima. Oko 13 časova, baš u pravi trenutak, kad je neprijatelj bio na domak Vještica gore, i kad se Štab dalmatinsko-dinarskih odreda odlučivao šta dalje da radi, čete ovog bataljona su izbile na greben Dinare i sa pogodnih, dominirajućih položaja, odmah prešle u energičan napad na oba boka neprijatelja. Uvođenje naših četa u borbu ubrzo je dovelo do zajedničkog nezadrživog juriša dalmatinskih i krajiških boraca. Tako je, za vrlo krat-

ko vreme, skoro realizovana pobeda italijanskih fašista, pretvorena u njihov pravi poraz. Italijani su veoma skupo platili svoj prvi proletnji izlet na partizansku Dinaru — veliki broj ranjenih, 28 poginulih i 14 zarobljenih, među kojima se nalazio i komandant bataljona 97. legije »Crnih košulja«, kapetan Antonio Vivareli. Zarobljene su velike količine oružja, municije i druge opreme. Ovo je bila četvrta zajednička akcija boraca Bataljona »Starac Vujadin« sa dalmatinskim borcima na zapadnoj strani Dinare. U svakoj od ove četiri akcije poginuo je po jedan od najhrabrijih boraca našeg bataljona.

Razbijanje četničkih formacija na sektoru Bataljona »Starac Vujadin«

Od polovine aprila pa do kraja maja 1942. godine slobodna teritorija Bataljona »Starac Vujadin« praktično je bila svedena na ustanička sela bivše opštine Čelebić, i sela Bastase i Kazance opštine Crni Lug, dok su sela Peulje i Crni Lug, a delimično i Grkovci i Nuglašica, prepuštena četničkoj kontroli. Uspostavljanjem fronta prema četnicima na liniji s. Gornji Kazanci — s. Bastasi, pored fronta prema ustaško-domobranskim snagama, na liniji s. Čaprazlije — s. Celebić, i pojavom četničkog pokreta na susednom glamočkom sektoru, slobodna teritorija bataljona našla se u skoro potpunom neposrednom okruženju.

Već sredinom aprila 1942. godine crnoluški i peuljski četnici su preduzeli svoj prvi napad na G. Kazance, s ciljem da ovladaju ovim selom, koje je bilo čisto partizansko, i da uspostave trajniju vezu sa D. Kazancima, gde su se već počele javljati njihove pristalice. Međutim, odlučnim otporom partizanskog vođa G. Kazanaca i 2. čete ovaj napad je brzo odbijen. Drugi napad četnika na istom pravcu, ali sa mnogo jačim snagama, pod komandom Brane Bogunovića, usledio je krajem aprila, ali je kao i prethodni, zadržan ispred G. Kazanaca, a potom protivnapadom 1. i 2. čete odbijen. Odlučujući obračun sa četničkim bandama na celom sektoru Bataljona »Starac Vujadin« usledio je 27. V 1942. godine. Naime, toga dana združene partizanske snage (Udarni bataljon 5. krajiškog odreda, Bataljon »Starac Vujadin«, Tičevska

četa Bataljona »Budućnost« i jedna dalmatinska četa) izvršile su jednovremeni napad na četnička uporišta u s. Peulje i Crni Lug. Ova akcija izvedena je po planu i pod rukovodstvom Štaba 5. krajiškog odreda. Bataljon »Starac Vujadin« sa jednom dalmatinskom četom napadao je na četničko uporište u Crnom Lugu, a Udarci bataljon na Peulje. Borba je bila veoma oštra, a poraz četnika skoro potpun — oko 30 ih je poginulo, 60 zarobljeno, a svega oko 30, na čelu sa ćućuzom, uspjelo se izvući. Među ubijenim nalazili su se i Nikola Babić i Mirko Ćulić, organizatori crnoluških četnika.

Posle uspešnog razbijanja četnika, Bataljon »Starac Vujadin« je ponovo uspostavio kontrolu nad celom teritorijom Donjeg livanjskog polja. Nastavljen je još intenzivniji politički rad na terenu, a jedinice bataljona su povećale svoje brojno stanje za oko 100 novih boraca, tako da je bataljon na svom sektoru imao oko 500 dobro naoružanih i za borbu sposobnih boraca.

U toku juna 1942. godine Bataljon »Starac Vujadin« je sve vreme bio angažovan u odbrani svoje slobodne teritorije i učestvovao u nekoliko akcija na glamočkom sektoru.

Već 4. juna tri čete ovog bataljona bile su prebačene na glamočki sektor i uključene u sastav Kombinovanog krajiškog odreda koji je, po planu Operativnog štaba za Bosansku krajinu, trebalo da preduzme akciju oslobođenja Glamoča i da razbije četnička uporišta na tom sektoru. Napad na Glamoč trebalo je da usledi 5. VI, ali se od toga odustalo zbog iznenadne pojave dosta brojnih četničkih jedinica koje je Drenović prebacio iz rejona Pljeve i sa Kupreškog polja, s ciljem da pomognu ustaškom garnizonu u Glamoču, a potom da, osloncem na ovaj garnizon, razbiju partizanske snage na glamočkom sektoru i izbiju na planinu Staretinu, radi uspostavljanja veze sa dinarskom četničkom grupacijom popa Đujića. Zbog novostvorene situacije Štab Kombinovanog krajiškog odreda odustaje od planiranog napada na Glamoč i pristupa razbijanju četničkih jedinica. Za naredna tri dana četničke jedinice su razbijene i proterane sa glamočkog sektora. U međuvremenu, 6. juna, delovi bataljona »Starac Vujadin« i »Vojin Zirojević« likvidirali su oružničku postaju na Korićni, koju je branilo

oko 30 oružnika. Uskoro je usledilo naređenje da se čete Udarnog bataljona i Bataljona »Starac Vujadin« prebace u rejon Tromede, radi preduzimanja akcije protiv četnika popa Đujića.

Kada su se čete Bataljona »Starac Vujadin« nalazile na putu ka Donjem livanjskom polju, 12. juna, udružene četničko-ustaške i italijanske snage preduzele su koncentrični napad na oslobođenu teritoriju jugozapadnog dela Bosanske krajine i to: četničko-italijanske snage (oko 1.000 četnika i 500 Italijana pod komandom popa Đujića) dejstvovale su na pravcu Bos. Grahovo — Peulje

— Grkovci i Peulje — Tičevo; kombinovani četničko-domobranski odred (oko 800 vojnika), pod komandom Uroša Drenovića, dejstvovao je pravcem Pljeva — Glamočko polje — Staretina, a jače italijanske snage iz Livna izbile su u Glamoč i u rejone sela Čelebić i Rujane u Donjem livanjskom polju. U nastaloj situaciji, koja je bila posebno kritična za odbranu sektora Bataljona »Starac Vujadin«, Štab bataljona se odlučio da sa tri čete, koje su pristizale sa Glamoča, u sadejstvu sa snagama 5. krajiškog odreda, iz rejona Tičeva, izvrši protivnapad i ovlada rejonom sela Peulje, a potom da jače snage prebaci na Staretinu i spreči prodor Drenovićeve grupe u tom pravcu. Sa svega jednom četom branjeni su pravci od Čelebića i Rujana. Narednih dvadeset dana sve jedinice bataljona neprekidno su se nalazile u odbrani slobodne teritorije i stalnog iščekivanja napada neprijatelja, što je veoma nepovoljno uticalo na moral boraca i naroda. Veoma tešku vojnu situaciju, u to vreme, pratila je još teža ekonomska situacija na slobodnoj teritoriji Donjeg livanjskog polja. Sve zalihe hrane bile su iscrpene, a neprijatelj je ugrozio puteve kojima je mogla priteći pomoć sa susjednih slobodnih teritorija. Koliko je bila teška situacija, najbolje se vidi iz jednog izveštaja intendanta bataljona od 3. jula, u kojem se navodi da oko 80 odsto naroda na sektoru bataljona živi isključivo od mleka. Rasterećenje sektora bataljona od neposredne blokade neprijatelja, kao i poboljšanje teških ekonomskih uslova, usledilo je prvih dana jula nakon preduzetih ofanzivnih dejstava partizanskih jedinica na susjednim područjima Bosanske krajine i Dalmacije, a naročito posle uspešnih dejstava Udarnog bata-

ljona 5. krajiškog odreda protiv četničke grupacije Uroša Drenovića.

Mere za dalje učvršćenje vojne i pozadinske organizacije

Od početka ustanka pa sve do kraja juna 1942. godine Štab bataljona »Starac Vujadin«, pored rukovođenja vojnim jedinicama i borbenim dejstvima, rukovodio je i celokupnom organizacijom NOP-a na slobodnoj teritoriji Donjeg livanjskog polja. Slabosti takvog organizacionog rešenja posebno su došle do izražaja od proleća 1942. godine, kada se Štab bataljona morao svakodnevno baviti borbenim dejstvima. Do konačnog rešenja ovog problema došlo je tek krajem juna 1942. godine kada je formiran prvi Opštinski narodnooslobodilački odbor za slobodnu teritoriju Donjeg livanjskog polja, sa sedištem u Sajkoviću, koji se u dokumentima spominje pod nazivom Opštinska komanda ili Pozadinska komanda.

U junu 1942. godine u Sajkoviću je osnovana i partizanska bolnica, koja je ujedno bila i najveća zdravstvena ustanova na širem partizanskom području. Bolnica je, iako bez stručnog lekarskog kadra, odigrala značajnu ulogu u lečenju ranjenih boraca i civila. Na čelu bolnice, kao njen politički komesar, nalazio se Hrvoje Čulić — Mića, zubni tehničar, koji je istovremeno obavljao i sve lekarske poslove.

Razbijanje neprijateljske ofanzive na Dinaru i Donje livanjsko polje

Ubrzani razvoj NOP-a na celom području Dalmacije, a posebno na prostoru Srednje Dinare, gde je formiran Srednje-dalmatinski odred sa dva bataljona, zatim razbijanje udruženih neprijateljskih snaga na glamočkom sektoru i na pravcu Bos. Grahova, kao i ponovne pripreme za oslobođenje Glamoča i povlačenje Italijana iz Livna i Drvara, te približavanje operativne grupe na čelu sa Vrhovnim štabom Bosanskoj Krajini — ozbiljno su ugrožavali italijanske i četničke pozicije, ne samo u re-

jonu Bos. Grahova, nego i u samoj Dalmaciji. U tako stvorenoj situaciji, komanda 18. italijanskog korpusa, posle kraćih priprema i prikupljanja svojih i četničko-ustaških snaga, preduzela je ofanzivu na slobodnu teritoriju Srednje Dinare i Donjeg livanjskog polja. Za ovaj poduhvat neprijatelj je angažovao oko 8.000 vojnika, podržanih artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Za realizaciju postavljenog cilja neprijatelj je organizovao napad sa polukružne osnove: Bos. Grahovo — Vrlika — Sinj — Vaganj — s. Rujani. Napad je usledio u najnepovoljnijem trenutku za naše snage, kada su glavne krajiške snage bile prebačene na glamočki sektor, među kojima se nalazio i Bataljon »Starac Vujadin«.

Slobodnu teritoriju Donjeg livanjskog polja, u trenutku kada je neprijatelj prešao u napad, neposredno je štitila samo 3. četa Bataljona »Starac Vujadin«, koja se nalazila u s. Peulje, a mogle su se na ovom pravcu brzo angažovati još dve čete sa susednih sektora — iz reiona Tičeva i reiona Uništa. Neprijatelj je, iznenađivši 3. četu, nesmetano produžio pokret prema Sajkoviću i naveče 10. jula izbio u s. Kazance. Tek na položajima između Kazanaca i Sajkovića dočekan je, ne toliko snažnim, ali vrlo odlučnim otporom. U odbijanju prvog napada na s. Sajković neprijatelju se suprotstavilo oko stotinak, na brzinu sakupljenih boraca. U odbijanju drugog napada učestvovala je i 1. četa, koja je vraćena sa puta za Glamoč.

Narednog dana neprijatelj je, posle snažnog bombardovanja naših položaja i s. Sajković, po treći put pokušao razbiti našu odbranu, ali je ponovo odbačen. Oko

11 časova toga dana u odbranu je uključena i 2. četa, koja se sa komandantom bataljona vratila sa Glamoča, a uskoro i 4. četa. Naredna dva dana borba nije gubila u svojoj žestini, jedino je inicijativa postepeno prelazila u ruke naših jedinica. Posle uspešno izvedene akcije u pozadini neprijatelja, u rejonu s. Grkovci, koju su, 11. jula, organizovale naša 3. četa i jedna dalmatinska četa, ubijeno je 14 i zarobljeno šest italijanskih vojnika, tri podoficira i dva oficira.

Trinaestog jula bilo je najsnažnije dejstvo artiljerije i avijacije, a oko 16 časova neprijatelj je u borbu

uueo i tenkove. Italijani su sve to preduzeli da bi zaštitili svoje izvlačenje iz borbe i sa što manje žrtava pobjegli prema Grahovu. Bežanje neprijatelja sa položaja iz Kazanaca bilo je više nego panično. Najsrećniji su bili oni Italijani koji su se uspjeli ukrcati u tridesetak kamiona. Ostali su doživeli pravo stradanje. Najgore je prošla grupa koja je nabačena na neprohodno Ždralovačko blato. Neprijateljska ofanziva na pravcu Bos. Grahovo razbijena je 15. jula, kada su i jedinice bataljona ponovo uspostavile svoje položaje u selu Peulje.

Petodnevne borbe na položajima između Kazanaca i Sajkovića ujedno su i najteže borbe koje je Bataljon »Starac Vujadin« do tada vodio. Borci su se borili protiv mnogo brojnijeg neprijatelja. Gubici neprijatelja, koji su u više sačuvanih dokumenata različito prikazani, bili su sledeći: oko 200 mrtvih, znatno više ranjenih i 60 zarobljenih. Naši gubici bili su relativno mali — dva poginula i 37 ranjenih boraca. Jedinice bataljona su zaplenile: dva mitraljeza, 11 puškomitraljeza, dva minobacača, oko 300 pušaka i velike količine municije, bombi i druge ratne opreme.

Da je poraz italijanskih jedinica u ovim petodnevnim danonoćnim borbama sa Bataljonom »Starac Vujadin« bio katastrofalan, jasno govori i činjenica da je komandant italijanskog garnizona u Bos. Grahovu, nakon što je prikupio jedinice i proverio brojno stanje — izvršio samoubistvo.

Već drugi dan po razbijanju neprijateljske ofanzive na Dinaru i Donje livanjsko polje, jedinice Bataljona »Starac Vujadin« bile su angažovane na novim zadacima:

3. četa je, zajedno sa četom Ivana Bračulja iz Srednjodalmatinskog odreda, držala položaj prema Bos. Grahovu; 4. četa je upućena u rejon Golije da spreči intervenciju ustaša iz Livanjskog polja prema Glamoču, koji je bio u blokadi. Ona je 21. jula imala snažan okršaj sa oko 200 ustaša, koje je odbacila prema Strupniću; 1. četa je prebačena na položaje prema s. Čelebić i Ružani, ali je 27. jula ponovo vraćena u Peulje za ojačanje odbrane prema Bos. Grahovu; 2. četa je upućena u Vrbicu i bila spremna da se, po potrebi, angažuje u napadu na Glamoč.

Dejstvo Bataljona »Starac Vujadin« u toku borbi za oslobođenje Livna

U sklopu plana napada jedinica 4. operativne zone i 5. krajiškog odreda, Bataljon »Starac Vujadin« dobio je veoma složen i odgovoran zadatak, čija je realizacija zahtevala angažovanje jedinica bataljona na četiri odvojena u međusobno udaljena pravca.

Borbena dejstva jedinica bataljona na svim pravcima odvijala su se u skladu sa postavljenim zadacima. Najoštrije borbe vođene su u širem rejonu Vagnja, gde su bile skoncentrisane osnovne snage 4. operativne zone — oko 550 boraca, iz Srednjodalmatinskog odreda i Bataljona »Starac Vujadin«.

Po proceni Vrhovnog štaba, uspeh cele operacije za oslobođenje Livna i njegove šire okoline najviše je zavisio od ishoda borbe na prevoju Vaganj, jer se, upravo preko toga prevoja, očekivala intervencija italijanskih snaga iz rejona Sinja. O značaju odbrane na ovom pravcu jasno govori i poruka Vrhovnog komandanta upućena jedinicama na Vagnju, a ta poruka je glasila: »Očekujem da ćete izvršiti postavljeni pred vas zadatak, želim vam uspeha. Sa pozdravom Smrt fašizmu — sloboda narodu — Tito«.

Prva intervencija Italijana na pravcu Sinj — Vaganj, koja je usledila 29. jula, zaustavljena je i odbijena sa položaja u rejonu Trnove Poljane, koje je branio Udarni dalmatinski bataljon. Neprijatelj je pretrpeo veoma teške gubitke — imao je oko 150 poginulih vojnika i oko 30 uništenih kamiona. Iako je ova pobeda predstavljala dosta sigurnu garanciju da će italijanska intervencija na ovom pravcu biti osuđena, ipak je Štab

4. operativne zone 31. jula uputio novo upozorenje jedinicama na Vagnju, u kome se, pored ostalog, kaže: »Snage odreda za Srednju Dalmaciju skupa sa jedinicama Bataljona »Starac Vujadin« treba da po svaku cenu održe Prolog u svojim rukama...«

Juriši na veoma utvrđeno uporište Vaganj vršeni su više puta, ali je likvidacija istog, bez težeg naoružanja, samo sa ručnim bombama, išla vrlo teško. U borbama na Vagnju Bataljon »Starac Vujadin« imao je više ranjenih i nekoliko poginulih boraca i rukovodilaca.

Među poginulim bio je i zamenik komandira 2. čete Uroš Injac, radnik, član KPJ.

Nakon oslobođenja Livna i likvidacije italijanskog uporišta na Vagnju, dve čete Bataljona »Starac Vujadin« zadržane su nekoliko dana u selima Rujani i Čelebić, sa zadatkom da ova i njima susjedna sela očiste od preostalih pripadnika ustaške milicije i oružnika i da prikupe oružje od civila, jer ga je bilo u velikom broju.

Imajući u vidu da su u selima Čelebić, Rujani i Lištani, ustaški zlikovci, pre godinu dana, izvršili najstrašnije zločine nad srpskim življem i da je hrvatski narod, zbog tih zločina i snažnog uticaja najmračnije klerofašističke propagande, strahovito bio zaplašen dolaskom partizana, ulazak jedinica bataljona u ova sela morao je biti veoma oprezan i politički dobro pripremljen. U vezi sa ovim, vojno-političko rukovodstvo bataljona i sva politička rukovodstva opštine Sajković preduzeli su svesrane političke pripreme, kako boraca bataljona, tako i naroda u susednim srpskim selima Donjeg livanjskog polja. Istovremeno je preduzeto i niz mera koje su imale za cilj da se hrvatsko stanovništvo obavesti da mu partizani ne dolaze u ulozi osvetnika nego u ulozi oslobodilaca i da ih bez ikakvog straha može mirno dočekati u svojim domovima i selima.

Nakon uspešno izvršenog zadatka po planu operacije za oslobođenje Livna i njegove šire okoline, Bataljon »Starac Vujadin« prebačen je u s. Peulje da spreči intervenciju italijansko-četničkih snaga na pravcu Bosansko Grahovo — Livno, koja se, po oceni Vrhovnog štaba, očekivala. Ovaj zadatak mu je postavljen preko Štaba 5. krajiškog odreda.

Upoznajući Vrhovni štab sa situacijom u rejonu Bosanskog Grahova i mogućnostima intervencije neprijatelja iz tog rejona ka Livnu, Štab 5. krajiškog odreda je u svom izveštaju od 11. VIII 1942. godine, pored podataka o neprijatelju, istakao i borbene kvalitete Bataljona »Starac Vujadin«. U tom izveštaju se konstatuje da bi Italijani trebalo da imaju mnogo jače snage za prodor od Bos. Grahova prema Livnu, pogotovo što su nedavno pretrpele težak poraz u borbi sa ovim bataljonom u rejonu sela Kazanci. Pravu vrednost ove ocene o borbenim mogućnostima bataljona moguće je sagledati

tek kad se zna da je neprijatelj u to vreme u rejonu Bosanskog Grahova raspolagao sa oko 2.500 italijanskih vojnika i četnika, što je Štabu 5. krajiškog odreda bilo dobro poznato.

Navedena ocena o Bataljonu »Starac Vujadin«, koja je data u vezi sa konkretnim zadatkom, za koji je bio neposredno zainteresovan Vrhovni štab, imala je daleko širi značaj za ovaj bataljon. Polovinom avgusta Vrhovni štab je, na osnovu podataka koje je odranije imao o ovom bataljonu i neposrednog uviđa, celovito razmatrao njegovo političko i vojno stanje i dao svoju ocenu o tome. Razlozi koji su uslovili da se, čak na nivou Vrhovnog štaba, razmotri situaciju u Bataljonu »Starac Vujadin«, bili su neki izveštaji koji su nadležnim putem dospeli i do Vrhovnog štaba, a u kojima je bataljon negativno politički tretiran, čak je dovođena u pitanje i njegova politička pripadnost, posebno njegovog komandanta. Kako je poznato, ocena Vrhovnog štaba u odnosu na bataljon, kao i njegovog komandanta, bila je u svemu pozitivna, a na osnovu te ocene usledila su i dva naređenja Vrhovnog komandanta: prvim je regulisano da se bataljon izuzme iz nadležnosti 4. operativne zone i pripoji 5. krajiškom odredu, a drugim, da se uključi u sastav 4. krajiške brigade, i njegov komandant postavi za zamenika komandanta te brigade. Istovremeno je iz bataljona uzeto oko 100 dobrovoljaca za 1. proletersku brigadu.

U sastavu bataljona u 4. krajišku brigadu stupilo je oko 280 boraca i rukovodilaca. Međutim, svega mesec dana kasnije, sa bivšeg sektora bataljona u istu brigadu je uključena još jedna četa sa oko 100 boraca, za formiranje 4. bataljona, a njen komandir Vojin Nenadić postavljen je za komandanta tog bataljona.

Sav rukovodeći kadar bataljona — članovi Štaba bataljona, članovi pet komandi četa, i oko 30 komandira i političkih delegata vodova — uglavnom je raspoređen na iste dužnosti koje je zauzimao u bataljonu. Jedan broj rukovodilaca, koji su ponikli u ovom bataljonu, izdigao se u toku rata na odgovorne dužnosti — šest na položaj komandanata i komesara brigade, i preko dvadeset na položaj komandanata i komesara bataljona.

Nakon odlaska bataljona u brigadu, njegova matična slobodna teritorija — Donje livanjsko polje i dalje je ostala kao snažno partizansko uporište, sa potpuno razvijenim organima i organizacijama NOP-a, i sa stotine novih boraca koje je Bataljon »Starac Vujadin« i vojnički i politički pripremio. Svega četiri meseca kasnije, sa te teritorije stupilo je u 2. proletersku diviziju oko 700 boraca, a u toku 1943. godine formirana su još dva kompletna bataljona.

U petnaestak sela Donjeg livanjskog polja, koja su dala Bataljon »Starac Vujadin«, bilo je oko 9.000 stanovnika, od kojih je u NOR-u učestvovalo oko 2.200, a oko 650 poginulo na bojištima širom Jugoslavije, najviše u proleterskim jedinicama. Pored toga, iz ovog kraja palo je oko 1.000 žrtava fašističkog terora.

Mile Bogovac, Ilija Crnogorac i Nikola Gašić

**CVIJO ORAŠČIĆ KOMANDANT BATALJONA »STARAC
VUJADIN« I PRVI ZAMENIK KOMANDANTA
ČETVORTE NOP UDARNE KRAJIŠKE
BRIGADE**

Cvetko Pajčin, poznat pod imenom Cvijo Oraščić, rođen je 1902. godine u selu Sajković u Donjem livanjskom polju. Cvijino detinjstvo bilo je izuzetno teško. Odmah po odsluženju vojnog roka, pošao je u Beograd i tamo se zaposlio kao radnik — kaldrmdžija i uz veliko odricanje uspeo je da uštedi novac za izgradnju porodične kuće, sa manjim lokalom za trgovinsku radnju u selu Sajkoviću. Sve do 1941. godine bavio se trgovinom.

Pošto se prvi u livanjskom kraju odlučio za oružani otpor ustaškoj tiraniji, Cvijo je delovao među ljudima, obilazio je sela i ubeđivao ljude da čuvaju oružje i da se s njim sklanjaju u šumu. Više puta odlazio je i u sela susednog glamočkog, grahovskog i sinjskog sreza, gde je imao dosta prijatelja i sa njima se konsultovao o tome šta bi u datoj situaciji valjalo raditi.

Na dan ustanka — 27. jula, Cvijo se sa desetak naoružanih ljudi nalazio na Dinari iznad Sajkovića. Obavest da je počeo ustanak u Drvaru i njegovoj okolini uputio mu je, rano ujutro 28. jula, komunista Nikola Gašić iz sela Peulje. Međutim, on je tog jutra posmatrao pokret ustaške motorizovane kolone od Livna prema Bosanskom Grahovu. Kad je nešto kasnije čuo i pucnje pušaka i puškomitraljeza u rejonu Crnog Luga, i sam je shvatio da je borba, koju je odavno priželjkivao, već počela. Ubrzo je sa desetak naoružanih Sajkovljana krenuo niz Dinaru ka cesti da bi sačekali ustaše na povratku u Livno.

U narednoj borbi sa ustašama, koja je vođena 30. jula u rejonu sela Sajković, ustanici pod njegovom ko-

mandom naneli su težak poraz grupi od oko 300 ustaša, koja je bila podržana i artiljerijom. Svega dva dana kasnije obrazovan je Livanjski front, a za komandanta fronta izabran je Cvijo Oraščić.

U toku pedesetodnevnih frontalnih borbi Cvijo je kao pravi narodni komandant stalno stizao tamo gde je bilo najteže. Nakon nekoliko uspešnih, odlučujućih okršaja sa ustašama, on je zadobio nepodeljeno poverenje ustanika i naroda Donjeg livanjskog polja, kao i ustanika na susednom glamočkom sektoru. O Cvijinom junaštvu ubrzo se saznalo i u podinarskim selima Cetinske krajine, sa kojima su već od prvih dana ustanka uspostavljene veze. Ni ustaše i njihove pristalice nisu mogli skriti junaštvo Cvije Oraščića. Slučaj koji se s njim odigrao noću između 21. i 22. avgusta ubrzo se počeo prepričavati u široj Livanjskoj kotlini. Te noći, prilikom snažnog protivnapada na ustaške snage na pravcu Rujani — Sajković, ustaški mitraljez je pokosio konja na kojem je Cvijo jurišao na čelu streličkog stroja.

Sredinom avgusta 1941. godine, po naređenju Štaba Drvarske brigade, usledilo je formiranje Bataljona »Starac Vujadin« za čijeg je komandanta postavljen Cvijo Oraščić.

Od svog formiranja, 16. avgusta 1941, do ulaska u 4. krajišku brigadu, 9. septembra 1942. godine, Bataljon »Starac Vujadin« je pod rukovodstvom svog neustrašivog komandanta Cvije vodio mnoge značajne borbe protiv ustaša, Italijana i četnika, i postigao velike uspehe. Uspešno je branio slobodnu teritoriju Donjeg livanjskog polja, i istovremeno učestvovao u svim značajnijim akcijama koje su izvođene na susednim sektorima. U svim ovim borbama njegov komandant Cvijo je, pored već afirmisane hrabrosti i odlučnosti, ispoljavao i druge zapažene kvalitete partizanskog komandanta. Pošto je i u najkritičnijim situacijama bio izraziti optimista, po prirodi veoma temperamentan i nagao, a s obzirom da nije imao nikakvo vojno obrazovanje, on nije robovao nikakvim šablonima. Odlično je poznavao mentalitet i borbene kvalitete svojih potčinjenih starešina i boraca. U borbi je strogo postupao, no borci su ga visoko cenili i poštovali i niko se

na njega nije ljutio, jer je bio pravedan, neposredan i očinski blizak svakom borcu.

Opisivati sve borbe koje je bataljon vodio za tri-naest meseci svog samostalnog dejstva i lični doprinos njegovog komandanta Cvije u tim borbama — zahtevalo bi mnogo prostora. Zato ćemo navesti samo neke nezaboravne uspomene.

Prilikom likvidacije oružničke postaje Panj na Cetini, 21. decembra 1941. godine, dok su borci podilazili utvrđenoj kamenoj zgradi, Cvijo se sa dva pratioca uputio u susednu zgradu u kojoj je bila gostiona, ne znajući da li je i ona branjena. Kad je sa štapom u ruci došao na vrata gostione, pokucao je i učtivo se predstavio i strogo naredio: »Ja sam Cvijo Oraščić! Ko tu ima od vojnih lica neka se preda«! Trojica oružnika, koje je napad zatekao tu u gostioni, iako nisu videli pratioca iza Cvije, odložili su oružje i izišli iz gostione. Zatim je Cvijo pošao prema kasarni, koju je bilo veoma teško zauzeti, jer nije bilo nijednog pogodnog otvora kroz koji bi se mogle ubaciti bombe. Međutim, on i Ivan Bračulj, odvažni komandir Dalmatinske čete, brzo su našli rešenje — odlučili su da se bombe ubace preko krova, koji je bio od kamenih ploča, što je i učinjeno. Ovom prilikom cela posada je likvidirana: jedan poginuo, dva ranjena i 15 zarobljeno. Jednog od ranjenih oružnika Cvijo i Bračulj su odmah uputili u Sinj da obavesti ustaško zapovedništvo da na Panj pošalju novu posadu.

U prvoj oružanoj borbi sa četnicima u selu Marikovci, 5. aprila 1942. godine, Cvijo se nesumnjivo našao u najvećoj životnoj opasnosti do tada. Naime, rasporedivši bataljon na položaje polukružno oko sela, on se sa dvojicom pratioca uputio u selo da bi umirio narod i odvratio četnike od bratoubilačke borbe. Tom prilikom četnici su zarobili Cviju sa pratiocima. Četnik je pokušao razoružati Cviju, ali mu se on fizički suprotstavio, odgurnuvši ga od sebe. Iznenaden, četnik je ispalio metak Cviji u glavu, a kad je Cvijo pao ispalio je i drugi i potom se dao u bekstvo za drugom dvojicom bandita koji su već bežali sa zarobljenim Cvijinim pratiocima. Cviju je ovog puta izdašno pratila ratnička sreća — prvi metak pogodio ga je u ot-

vorena usta i izišao kroz lice ispod uha, a drugi je promašio njegovo telo. Cvijo nije napuštao borbu nego je ovako ranjen i u zavojima nastavio da komanduje bataljonom do kraja borbe.

Iako je bio ranjen, Cvijo je 8. aprila, pošto je na osnovu snažne vatre ocenio da se Dalmatinsko-đinarski odred u Vještica gori na Dinari nalazi u opasnosti, samoinicijativno sa 1. i 2. partizanskom četom usiljenim maršem izbio na greben Dinare severno i južno od Vještica gore, i odmah prešao u odlučan napad na italijanske snage koje su već bile dovele u pitanje odbranu ovog položaja. Taj napad brzo se pretvorio u nezadrživ juriš »Cvijine i Vicine vojske«. Oko 800 italijanskih crnokošuljaša i ustaša naterani su u panično bekstvo niz Dinaru, ali svi nisu mogli pobeći — ostalo ih je oko 30 mrtvih, nekoliko zarobljenih i znatno više ranjenih.

U odlučnom obračunu sa četničkim bandama u selima Crni Lug i Peulje, 27. maja 1942. godine, Cvijo je ispoljio osvetnički odnos prema izdajnicima svog naroda. Mnogima će još dugo ostati u sećanju sa koliko je gneva i gorčine govorio na zboru pred oko 2.000 boraca i naroda na Ražnjevoj glavici u Peuljima 29. maja, a posebno su ostale u sećanju njegove reči upućene šezdesetorici zarobljenih četnika, od kojih je devet osuđeno na smrt.

U narednim tromesečnim borbama protiv četnika i Italijana, Cvijo se potvrđivao kao komandant i hrabar čovek. Njegova neustrašivost i dovitljivost posebno su došli do izražaja u toku petodnevnih borbi sa Italijanima i četnicima u rejonu sela Kazanci od 10. do 15. jula 1942. godine. U tim najtežim borbama, polovina bataljona, pod Cvijinom komandom, uhvatila se u koštac sa preko 3.000 neprijateljskih vojnika podržanih artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Krajnji ishod bio je više nego poražavajući za neprijatelja. O velikoj pobedi u ovoj borbi najrečitije govori i postupak komandanta italijanskog garnizona u Bosanskom Grahovu, koji je, kad je sabrao sopstvene gubitke i video kako bedno izgledaju njegovi vojnici koji su se uspele spasiti bekstvom, izvršio samoubistvo.

Svoj trinaestomesečni borbeni put na čelu jednog od prvih krajiških partizanskih bataljona Cvijo je sa punim uspehom završio borbama za oslobođenje Livna u avgustu 1942. godine. Nakon ovih borbi, Bataljon »Starac Vujadin« je, po odluci Vrhovnog štaba, uključen u sastav 4. krajiške NOU brigade, a njegov komandant Cvijo lično od Vrhovnog komandanta druga Tita imenovan za zamenika komandanta te brigade, čime su potpuno demantovane i neke priče pojedinaca o njegovoj »političkoj labilnosti« na liniji narodnooslobodilačke borbe.

Odlazak na dužnost zamenika komandanta brigade predstavljao je za Cviju ozbiljnu prekretnicu. Dok je bio komandant bataljona, on se tako reći isključivo bavio komandovanjem u borbi, a sve druge poslove, posebno štapske je zapostavljao i prepuštao članovima Štaba. Međutim, nova dužnost je zahtevala da se pretežno angažuje baš na štapskim poslovima za koje on nije imao ni sposobnosti, niti sklonosti. Zbog toga je najviše voleo da se nađe u nekom od bataljona, među borcima, naročito u borbi, te je praktično nastavio da i na novoj dužnosti deluje onako kako je naučio. Pošto ga je dobro poznao, upravo se tako prema njemu odnosio i komandant brigade kojeg je Cvijo, iako po godinama puno stariji, izuzetno cenio i iz poštovanja zvao »stari«.

Vraćajući svoje misli i sećanja četrdeset godina unazad, iskusni obaveštajac i član Štaba 4. krajiške brigade, general-major u penziji Brane Tanjga, koji je sigurno objektivnije i sa manje emocija video Cviju i njegov Bataljon »Starac Vujadin«, sačuvao je sledeće sećanje na njih:

»U sastav 4. krajiške brigade stupio je i Bataljon »Starac Vujadin«, s kojim je do tada neprikosnoveno komandovao i kao pupčanom vrpcom uz njega bio vezan Cvijo Oraščić. I za ovaj bataljon, kao i ostale partizanske jedinice u Bosanskoj krajini, od prvih ustaničkih dana bili su vezani podvizi i borbe vođene sa Italijanima, ustašama, četnicima i drugim felama okupatorske i kvisiinske vojske. Uporedo s tim borbama, poput epskog pevanja i kazivanja naroda, opevani su i popularisani njihovi komandiri i komandanti. U to

I
vreme dovoljno je bilo izustiti imena, kao što su: Slavko, Simela, Cvijo, i niz sličnih njima, pa da se bez velikog dvoumljenja zna da se radi o Rodicu, Šolaji, Orašiću. Za Cviju, kome posvećujemo ovo sećanje, navedenu konstataciju jasno potvrđuje i sadržaj naredbe Vrhovnog komandanta o formiranju 4. krajiške brigade, u kojoj je Tito rekao: »Štab brigade sačinjavaće dosadašnji Štab 5. krajiškog odreda, s tim što će zamjenik komandanta brigade biti komandant Bataljona »Starac Vujadin« drug Cvijo«.

Cvijo se u toku borbe retko kad nalazio na mestu u borbenom poretku sa kojeg bi trebalo rukovoditi borbom. Kad bi se borba razbuktala, on se prosto nije mogao suzdržati da ne izbjije napred, u prvu borbeni liniju. Upravo je tako postupio u napadu na Sanski Most. Kroz gustu, skoro neprovidnu jutarnju maglu, negde u daljini iza prve borbene linije, i pored uraganske vatre, dobro se mogao čuti i prepoznati njegov glas: Napred, drugovi! Napred, milosnu im majku! Udri, ožeži, šta čekaš!?. Nakon povlačenja iz ove, za brigadu do tada najžešće borbe, Cvijo se, na predahu, pred iznurenim borcima, odjednom razgoropadio i počeo da viče i psuje ustašama sve po spisku što su mu skoro nov kožni kaput unakazili, probivši ga na nekoliko vidljivih mesta puščanim i mitraljeskim mecima«.

Četvrtu krajišku brigadu Cvijo je napustio početkom januara 1943. godine, a ubrzo zatim i svoju voljenu Bosansku krajinu. Otišao je na operaciju — vađenje metka iz predela grudnog koša, a potom je, po odluci Vrhovnog štaba, premešten na novu dužnost u Štab 2. proleterske divizije. Sa njim u ovu diviziju pošlo je i oko 700 boraca sa sektora njegovog bivšeg Bataljona »Starac Vujadin«, što je njegova velika zasluga. I na novoj dužnosti, kroz presudne bitke naše revolucije, preko Neretve i Sutješke, on je nastavio da se ističe junaštvom. Svoj dvogodišnji borbeni put, po mnogima »Dinarski Čapajev«, završio je u rejonu planine Ozren u istočnoj Bosni 9. jula 1943. godine, kad je mučki ubijen od zasede četničke bande. U izveštaju Štaba 2. proleterske divizije Vrhovnom štabu, od 15. jula 1943. godine, o njegovoj pogibiji piše: »I pored naše obazrivosti, doživjeli smo nekoliko prepada i iznenađenja, te

je u jednom od takvih iznenađenja 9. ov. mj. od jedne četničke bande i zasjede poginuo drug Cvijo Oraščić, bivši zamjenik komandanta IV krajiške brigade, kasnije pri štabu naše divizije«.

i *

*Mile Bogovac
Ilija Crnogorac
Nikola Gašić*

BORBE BATALJONA »BUDUĆNOST DO ULASKA U 4. BRIGADU

Polovinom avgusta meseca 1941. godine formiran je Operativni štab za sve ustaničke jedinice na glamočkom području. Štab je organizovan po uputstvu rukovodstva Drvarske brigade. Za komandanta Štaba postavljen je Jozo Vukčević, španski borac, iz Šibenika, a za političkog rukovodioca Šaćir Maslić, radnik iz Mrkonjić-Grada. Osnovni zadatak Štaba bio je da preduzme mere za organizaciono učvršćenje i povezivanje svih ustaničkih jedinica. Formirano je osam četa i nekoliko samostalnih vodova na području Glamoča. To je bilo veoma značajno za dalji razvoj ustanka i uspešno vođenje borbe protiv ustaša u Glamoču.

Organizovan je i front odbrane na liniji: Staretina — Junč Krava — Mlinište — Pribelja — Hrbaljina. Izvršeno je i tešnje povezivanje sa ustaničkim jedinicama Livna, Drvara i Mrkonjić-Grada.

Ustaške jedinice držale su grad i okolna sela, a prema ustaničkim jedinicama zaposele su isturene položaje na Ozrenu i Gradini. Takođe su držale položaje na prevoju između Livna i Glamoča, na Korićini. Ustaničke snage su dva puta pokušale da zauzmu Glamoč (22. avgusta i 2. septembra), ali bez uspeha.

Analizirajući razvoj ustanka i borbe koje su do tada vođene, Operativni štab je došao do zaključka da će biti teško zauzeti položaje na Ozrenu i u Gradini bez većih Žrtava, pa su preduzete pripreme za napad na Glamoč. Tih dana za komandanta Štaba postavljen je Mito Bogunović, rezervni oficir iz Grahova, a Jozo Vučković otišao je na novu dužnost.

Prilikom drugog napada na Glamoč neprijatelj je bio zbunjen, pa je odmah povukao svoje snage sa Ozrena i Gradine u grad. Naše jedinice su se rasporedile i na ove položaje. Približavanje naših jedinica gradu još više je zaplašilo neprijatelja, tako da je bio prisiljen da drži svoje jedinice u gradu u stalnoj borbenoj pripravnosti. U ovom periodu naše jedinice nanose neprijatelju velike gubitke, usled čega je naglo opao moral ustaških jedinica.

Treći napad na Glamoč izveden je 2. septembra 1941. godine. U tom napadu učestvovalo je oko 700 boraca s 400 pušaka i tri puškomitraljeza. No, ni ovoga puta napad nije solidno organizovan. Nije izvršen jednovremeno sa svim jedinicama. I pored neuspeha u nekoliko napada da se zauzme grad, u septembru mesecu izvedeno je nekoliko demonstrativnih napada na ustaške položaje oko Glamoča i na sam grad Glamoč.

Najčešće i najuspešnije borbe protiv ustaških jedinica vođene su u septembru mesecu na Mliništima. Borbe na Mliništima vođene su sa daleko nadmoćnijim snagama neprijatelja od 7. do 14. septembra. Neprijatelj je u ovim borbama imao preko 100 mrtvih i ranjenih, a naše jedinice 22 mrtva i 15 ranjenih boraca. Posle ovih borbi na glamočko područje dolaze Italijani. Po dolasku Italijana, 25. septembra, gotovo na čitavom području Glamoča borba je bila prekinuta i nastalo je zatišje. Ustaničke jedinice povukle su se u svoja sela i čuvale oružje.

Međutim, novembra 1941. godine preduzimaju se ozbiljne mere za suzbijanje italijanske propagande. U Gerzovu je 10. decembra 1941. godine, pod rukovodstvom sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đure Pucara-Starog, održana vojno-politička konferencija komandnog kadra 3. krajiškog odreda, kojoj su prisustvovali i vojno-politički predstavnici glamočkog sektora. Na sastanku je podnet izveštaj o vojno-političkoj situaciji i usvojeni zaključci o merama koje treba preduzeti radi konsolidovanja i učvršćenja jedinica. Odlučeno je da se radi i na organizovanju i sređivanju Glamočkog bataljona.

Posle konferencije, već 18. decembra, održan je sastanak na Tičevu, na kome su donete odluke o organi-

zaciji bataljona. Bataljon je dobio naziv »Budućnost« i u njega je ušlo svih osam četa koje su se formirale u ustanku. Zaključeno je da se što pre odvoje borci od svojih sela i organizuju posebni logori za čete. Bataljon je ušao u sastav 3. krajiškog odreda.

Formiranje Bataljona »Budućnost« imalo je veliki vojni i politički značaj, jer su time stvoreni povoljni uslovi za organizovaniji politički rad a istovremeno i otpočinjanje oružanih akcija protiv italijanskih snaga na ovom području. Već decembra meseca prebačena je

6. stekerovačka četa sa svog terena u s. Dolac, koja je sa malobrojnim Livanjskim odredom kontrolisala pravac prema Livnu, Kupresu i Duvnu. Krajem decembra,

7. zajaruška četa prva je otpočela borbu sa Italijanima. Ona je zajedno sa Livanjskim odredom dočekala ispod Maiovana italijansku kolonu koja se kretala iz Livna ka Kupresu i tom prilikom ubijeno je 13 italijanskih vojnika, uništena dva kamiona i zaplenjena četiri teška mitraljeza.

Italijanska komanda u Glamoču je veoma intenzivno pratila politički i vojni razvoj na području Glamoča i preduzimala sve mere za razbijanje jedinstva NOP-a. Januara 1941. godine Italijani su organizovali tajni sastanak na Han-Vrbi, kome prisustvuju i četnici: Krsto Radoja, Branko Đurić, Đuro Kukobat, Rade Ždero, Gojko Dakić, Milan Savić i dr. Napravljen je plan za razbijanje Bataljona »Budućnost«, njegovo prevođenje na stranu četnika i povezivanje s četnicima Uroša Drenovića, Brane Bogunovića i popa Đujića.

Neposredno nakon održanog tajnog sastanka s Italijanima, četnici vrše otvorenu propagandu u jedinicama Bataljona »Budućnost« i među stanovništvom, a 25. januara 1942. godine sazivaju bataljonsku konferenciju u osnovnoj školi u s. Rorama. Pored ostalih, na konferenciji su bili komandant Bataljona Duško Jović, politički komesar Jovo Kecman i još neki članovi KPJ koji su se suprotstavili četničkim nastojanjima. Konferencija je trajala skoro čitav dan i na kraju su četnici uspjeli da izvrše puč u Bataljonu »Budućnost« i da ga proglase za četnički Bataljon »Golub Babić«. Postignut je kompromis između D. Jovića i četničkih elemenata na taj način što je umesto crne, usvojena srpska zastava, ume-

sto petokrake zvezde kokarda; u Bataljon se mogu primati Hrvati i Muslimani. Ukinuta je funkcija političkog komesara, a komandant bataljona je i dalje ostao Duško Jović, inače član KPJ, a za zamenika komandanta bataljona izabran je Krsto Radoja, dotadašnji komandir Prijanskohasanbegovačke čete.

Treba istaći da je na ovoj konferenciji učestvovala cela Rorska četa, delovi Stekerovačke i Glavičke čete i nekoliko boraca iz Zajaruške čete. To je, u stvari, bio iznenadni udarac grupe četnika, koja je nastojala da preuzme komandu u svoje ruke i da okrene tok događaja u sasvim drugom pravcu. Povoljna okolnost bila je što je Sreski komitet KPJ ranije zakazao sastanak svih članova KPJ iz Bataljona »Budućnost«, 26. januara u s. Stekerovci i što je odmah obavešten o puču od članova KPJ koji su prisustvovali konferenciji. Sreski komitet je ovo pitanje odmah stavio na dnevni red. Sastanak je trajao čitavu noć i na njemu je izvršena detaljna analiza stanja u svim četama Bataljona. Kritikovao je Duško Jović, koji je pristao na kompromis sa četnicima. Na tom sastanku doneti su sledeći zaključci:

- da se odlučno osudi kompromis i odbace dogovori;

- da se Štab 3. krajiškog odreda što pre upozna sa situacijom u Bataljonu i da se izvrše pripreme za sazivanje bataljonske konferencije 1. februara 1942. godine u s. Perduhovu ispod Mliništa;

- da se na konferenciju pozove celokupan starešinski sastav Bataljona, kao i jedan broj istaknutih boraca iz jedinica. Poziv je bio upućen i komandantu 3. krajiškog odreda Danku Mitrovu i političkom komesaru Vasi Butozanu, kao i komandantu 2. bataljona »Iskra« Simeli Šolaji i komandantu livanjskog Bataljona »Starac Vujadin« Cviji Pajčinu Oreščiću.

Politički komesari četa i članovi Sreskog komiteta upućeni su u jedinice i na teren po selima da izvrše pripreme za zakazanu konferenciju Bataljona, a Mitar Gobjaković i Vojo Savić da upoznaju Štab 3. krajiškog odreda. Moralo se raditi brzo i energično, jer bi svako odugovlačenje išlo u prilog pučistima.

Četnici su brzo otkrili mere koje su preduzimane u Bataljonu radi likvidacije puča, pa su i oni nastojali da

onemoguće rad konferencije i izazovu dublji rascep u Bataljonu. Oni su na konferenciju pozvali Uroša Drenovića sa još nekoliko njegovih oficira i sve svoje pristalice.

Za ishod konferencije vladalo je izuzetno interesovanje. Konferenciji su prisustvovali: Nemanja Vlatković, Cvijo Pajčin Oreščić, celokupni komandni sastav Bataljona »Budućnost«, članovi Sreskog komiteta KPJ za Glamoč, svi pučisti, iako nisu bili pozvani, kao i Uroš Drenović s grupom četničkih oficira. Na konferenciji nije bio Mile Stevandić, komandir Prekajske čete Bataljona »Budućnost« i Simela Šolaja, koji je sa svojim bataljonom držao položaje prema Jajcu.

Konferencija je trajala čitav dan. Pretresalo se celokupno stanje u Bataljonu. Ovde se prvi put jasno, pred širim skupom, raspravljalo o saradnji četnika s Italijanima i ustašama na ovom području. Od velikog značaja bilo je istupanje Nemanje Vlatkovića, koji je argumentovano i ubedljivo iznosio podatke o saradnji Drenovića s Italijanima i ustašama. Za govornicom su se redali i izjašnjavali svi komandiri i politički komesari koji su osuđivali pučiste, izdajstvo Drenovića i četničku saradnju s Italijanima i ustašama. Izašao je na govornicu i Uroš Drenović i pri samoj njegovoj pojavi čuli su se pozivi: »Dole Drenovići!«, »Dole izdajnici!« »Dole italijanske slugе!« Bio je prosto skinut s govornice, a zatim je iskoristio mali predah u radu konferencije, pobjegao prema Mliništima zajedno sa grupom svojih oficira.

Na konferenciji su usvojene sledeće odluke:

— da se ukinu zaključci i odluke konferencije u s. Rorama i da se Krsto Radoja smeni s položaja zamenika komandanta;

— da se otpočne sa pripremama za borbu protiv Italijana; i

— da se uporno nastavi politički rad u jedinicama bataljona i među stanovništvom.

Ove odluke su imale veliki značaj. Četnički elementi pretrpeli su politički poraz. Sastanak u s. Perduhovo bio je, u stvari, protivudar četničkom sastanku u s. Rorama. To je bila brza intervencija političkog rukovodstva i organizacije KPJ koja je izvršila svoj zadatak u potpunosti.

Međutim, i posle ove konferencije četnički elementi su i dalje nastojali da sprovedu svoje planove i da one-moguće konsolidaciju Bataljona »Budućnost«.

U Skender Vakufu je 21. februara 1942. godine održana Prva oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu kojoj su prisustvovali predstavnici partijske organizacije s područja Glamoča i jedan broj političkih komesara iz Bataljona »Budućnost«. Na konferenciji je analizirana vojna i politička situacija od početka ustanka. Izveštaji koji su podneti s pojedinih područja jasno su ukazivali na priličan uticaj Italijana i četnika na ustaničke jedinice u Bosanskoj krajini. Pored ostalog, na konferenciji je bilo reči o izdajničkom držanju Mile Stevandića — komandira 2. čete Bataljona »Budućnost«, koji je prikriveno sarađivao s I talijanima u Drvaru i održavao vezu s četnicima Brane Bogunovića. Stevandić se u to vreme praktično odvojio od Bataljona »Budućnost«. Donesena je odluka da se on i njegove pristalice razoružaju. Mladen Stojanović dobio je zadatak da pripremi plan, zajedno s komandantom Bataljona, za razoružavanje Prekajske čete. Već 2. marta 1942. godine Mladen je uputio pismo Mili Stevandiću da neizostavno dođe sa svojom četom u Budimlić-Japru, navodno radi likvidacije ustaškog garnizona. Stevandić je prihvatio poziv i došao. Četa je raspoređena na položaje po grupama i u takvom rasporedu zadržana četiri dana, a zatim je po naređenju Štaba za Bosansku krajinu izvršeno razoružanje svih boraca ove čete. Stevandić sa još šest svojih saradnika je streljan, a svi ostali borci su pušteni svojim kućama i nakon kraćeg vremena ponovo uzeli oružje. Za komandira ove čete određen je Stojan Kralj.

Četvrtog marta 1942. godine u s. Mokronogama održan je partijski sastanak na kome su delegati upoznali članstvo sa zaključcima Prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu. Na ovom sastanku razmatrano je stanje u Rorskoj, Glavičkoj i Zajaruškoj četi Bataljona u vezi s četničkim pristalicama u njima. Doneta je odluka da se razoruža Rorska četa, na čelu sa Đurom Kukobatom. Na sastanku je bilo mišljenja da se i u Glavičkoj i Zajaruškoj četi razoružaju četnički elementi koji nisu bili za otvorenu borbu s Italijanima. Ali od toga se odustalo.

Već 8. marta 1942. godine 1. četa i delovi 2. i 3. čete razoružali su Rorsko-crnovršku četvu na čelu s Đurom Kukobatom. Kukobat je nakon nekoliko dana uspeo da pobegne i da kasnije postane najokoreliji četnik na teritoriji Glamoča. Posle izvesnog vremena jedan broj boraca iz sastava ove čete iz s. Rora, Crnog Vrh, Čuluma i Čegara dobrovoljno su pristupili NOV i raspoređen u ostale čete. Tako je, donekle, izvršeno konsolidovanje jedinica Bataljona.

U selu Vaganu, 9. marta 1942. godine, Štab bataljona je izdao naređenje za napad na pilanu i parni mlin u s. Radoslijama i njihovo uništenje, kako bi se neprijatelju onemogućila eksploatacija glamočkih šuma. Te objekte je neposredno obezbeđivala jedna domobranska satnija. Pošto su italijanske jedinice bile u neposrednoj blizini, pretpostavilo se da će i oni intervenisati. Zato je odlučeno da se izvrši iznenadni napad noću na domobransku posadu, a da se jačim obezbeđenjem između s. Radaslija i grada onemogući intervencija Italijana iz grada, sve dotle dok se ne evakuiše žito, a mlin zajedno s pilanom ne spali.

Napad je izvršen 11. marta u dva časa posle pola noći iznenadno, tako da domobrani nisu uspeli da pruže organizovan otpor, te su posle vrlo kratke borbe pobjegli u grad. Akcija na pilanu izvršena je munjevitom brzinom i vrlo uspešno. Bataljon nije imao gubitaka, dok su domobrani, prema njihovim izveštajima, imali 12 mrtvih i 18 ranjenih. Zaplenjeno je 10 pušaka i 35 tovara žita i brašna. Po završenoj akciji, jedinice Bataljona povukle su se u s. Rudiće. S obzirom da su Italijani reagovali jakom artiljerijskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom, očekivalo se da će oni ujutru izvršiti napad na naše položaje u pravcu s. Halapić i s. Glavica. Zato je Bataljon »Budućnost« organizovao zasedu. Italijani su u svanuće krenuli u dve kolone: jedna u pravcu Halapića, a druga prema Glavicama preko Suvopolja.

Kolona koja je išla prema selu Halapiću ispod sela Rudića propuštena je mirno, sve dok njeno čelo nije izbilo skoro na kraj sela, a zatim je na nju otvorena žestoka iznenadna vatra s čela i levog boka. Italijani su bili iznenađeni i nisu uspeli da se razviju za borbu. Zahvaćeni panikom dali su se u bekstvo ka Glamoču, ali ih je iz rejo-

na Gradine dočekala jedna četa i snažnom vatrom odbacila ka Suvopolju, gde su se našli na potpuno brisanom prostoru. Neke grupe su istakle belu zastavu. Kolona koja se kretala preko Suvopolja pobegla je u grad, a artiljerija nije uspeła da zauzme položaje i otvori vatru. Italijanima su nanesheni veliki gubici: 60 mrtvih i ranjenih, 24 vojnika i jedan oficir zarobljeni, zaplenjeno je sedam puškomitraljeza i 60 pušaka. Na našoj strani imali smo jednog lakše i jednog teže ranjenog borca. Teže je ranjen Dmiar Vucelja koji je kasnije podlegao ranama. S obzirom na gubitke koje su Italijani pretrpeli, oni ovog dana nisu bili u stanju da preduzmu kontranapad na jedinice Bataljona. U ovoj borbi najviše se istakla Glavičko-halapička četa.

Italijani su drugog dana dobili pojačanje iz Livna. I talijansku kolonu, koja se kretala iz Livna prema Glamoču, dočekala je iz zasede Zajaruška četa u rejonu južno od s. Rudine. Razvila se žestoka borba, koja je trajala sve do podne. U susret italijanskim snagama iz Glamoča upućena je jedna domobranska satnija, koja je dočekana u rejonu Han-Vrbe. Međutim, pod jakim pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga, Zajaruška četa bila je prisiljena na povlačenje. Oko 12 časova neprijateljske snage su uspele da se probiju u Glamoč i spoje sa snagama u gradu. Neprijatelju su nanesheni lakši gubici: četiri mrtva i sedam ranjenih vojnika, dok je na našoj strani poginuo Lazo Žole iz Zajaruga, a Jovija Đaković iz s. Skucano bio je ranjen.

Italijani su iz rejona s. Radaslije i pilane celo pre podne tukli artiljerijskom vatrom širi rejon s. Halapići i Glavice i bilo je jasno da će preduzeti napad na naše položaje. Istog dana čim im je stiglo pojačanje iz Livna, krenuli su u napad na s. Halapići i Glavica, zauzeli ih, opljačkali i delimično spalili. Uveče su se povukli u grad. Tako je ova borba protiv Italijana na teritoriji Glamoča uspešno završena.

Krajem marta 1942. godine Oblasni komitet za Bosansku krajinu, razmatrajući vojnu i političku situaciju na teritoriji Mrkonjić-Grada i Jajca, došao je do zaključka da političke mere koje su preduzimane za pridobijanje četnika na stranu NOB-a nisu dale očekivane rezultate. Zato je odlučeno da se formira udarni bataljon, ko-

ji bi pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu bio upućen na sektor Manjače da razoruža četnike Drenovića i Todice Mitrovića. Operativni štab naredio je da se iz sastava Bataljona »Budućnost« izdvoje tri do četiri čete i da uđu u sastav Udarnog bataljona (proti včetničkog). Radi pripreme za formiranje Udarnog bataljona u Štab bataljona upućen je dr Vaso Butuzan, politički komesar 3. krajiškog odreda. Trećeg aprila održan je zajednički sastanak Štaba Bataljona »Budućnost« i Sreskog komiteta KPJ za Glamoč, na kome je odlučeno da se upute tri kompletne čete i gotovo ceo Štab bataljona. Za komandanta Bataljona »Budućnost« postavljen je Miloš Tica, dotadašnji zamenik komandanta istog Bataljona.

Već 4. aprila čete Bataljona »Budućnost« koje su određene da idu u sastav Udarnog bataljona prikupile su se u Stekerovcima i uveče krenule preko Mliništa u pravcu Mrkonjić-Grada i na tom putu rano ujutru u Jasenovici m Potocima razoružale 16 četnika, a zatim produžile ka Peckoj i Gerzovu, gde se nalazila veća grupa Drenovićevih četnika. Tog dana u Peckoj i Gerzovu razoružano je 50 četnika. Drenović je sa svojim štabom uspeo da pobegne iz s. Baraća u pravcu Mrkonjić-Grada. Razoružani četnici pušteni su svojim kućama.

Čete su zanoćile u Peckoj, gde je, po unapred utvrđenom planu, trebalo sačekati još dve čete sa područja Bosanskog Petrovca. Kasno uveče čete su stigle u s. Pecku. Zatim je Štab bataljona održao sastanak sa komandnim kadrom, na kome je raspravljano o razoružavanju četnika i postavljenjima u okviru Štaba Udarnog bataljona. Za komandanta Bataljona određen je Vojo Todović, za političkog komesara Vaso Butozan. Po formiranju 1. krajiške brigade ovaj Bataljon ušao je u sastav Brigade, a Duško Jović bio je komandant 1. bataljona Brigade.

Italijani su pažljivo pratili sve akcije Bataljona »Budućnost« i pomoću svojih plaćenika saznali da su glavne snage Bataljona prebačene u širi rejon Manjače za borbu protiv četnika.

U proleće, na području Glamoča, nalazila su se siedeće italijanske snage: 97. bataljon 89. legije »crnih košulja«, 1. bataljon 25. pešadijskog puka, 1. odred 2. ar-

artiljerijske baterije 4. artiljerijskog puka i minobacačka baterija. Italijani su 7. aprila 1942. godine, rano ujutru, otpočeli nastupanje severno od Glamoča u pravcu Mliništa i zauzeli sela Hasanbegovce, Prijane i Podadragu, gde ih je u podnožju Mliništa dočekala Stekerovačka četa. Italijani nisu zalazili u Mlinište i nisu se upuštali u borbu u šumi. U toku dana vršili su pljačku po selima, ubili nekoliko ljudi i spalili jedan broj kuća, a zatim, pred samu noć, povukli se u Glamoč. Tog dana Italijani su sa sobom odveli u grad porodicu (ženu i dvoje dece) Vida Perduha, a uputili mu pismo, u kome kažu da će mu pustiti porodicu ako on napusti partizane i vrati se svojoj kući. Vid je ovu učenu odbio.

U sklopu opšte of anzi ve na slobodnu teritoriju na području Glamoča, Italijani su 7. aprila uputili u pravcu s. Doca i Cincara 97. bataljon 84. legije »crnih košulja«. Druga kolona jačine jednog bataljona upućena je iz Livna preko Kruga, tako da su se obe kolone rano ujutru našle na domaku s. Doca i Dragiša, ispod planine Cincar. U selu se toga dana nalazio Dolački vod, ali se on blagovremeno izvukao prema Jarmu i Cincaru. Italijani su zauzeli Dolac, bez jačeg otpora malobrojnih naših jedinica, a zatim ga opljačkali i spalili. Posle podne povukli su se u Livno i Glamoč, odakle su i došli.

O ofanzivi italijanskih i četničkih jedinica Sreski komitet KPJ za Glamoč odmah je obavestio Štab udarnog bataljona i tražio da se deo snaga što pre vrati na teritoriju Glamoč. Štab udarnog bataljona je, čim je dobio izveštaj, istog dana održao sastanak kome su prisustvovali i članovi Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Doneta je odluka da se iz sastava Uarnog bataljona izdvoji Tičevsko-preodačka četa i delovi Popovićko-vaganskog voda i da se vrate na područje Glamoča u sastav Bataljona »Budućnost«. Sa ovom četom vratio se i Miloš Polić, koji je do tada bio zamenik komesara Bataljona »Budućnost«.

Tičevska četa upućena je na Tičevo sa zadatkom da zatvara pravac prema Grahovu a Popovički i Vaganski vod, koji su tada bili raspoređeni na položaje na terenu Runjevice, prema Drvaru, povučeni su u sastav svoje čete.

U ovom periodu Italijani razvijaju i aktivnu propagandu pomoću četničkih i pročetničkih elemenata u jedinicama Bataljona »Budućnost«, a svoju aktivnost naročito usmeravaju na Glavičko-halapičku i Zajarušku četu. Pored toga, zajedno sa okupatorskim jedinicama otpočeo je pritisak četnika Brane Bogunovića i Drenovića. Četnici nastoje da stvore uslove za razvoj njihovog pokreta na glamočkom području i da na taj način povežu četnike popa Đujića na Dinari i Drenovićeve na Manjači.

Imajući u vidu činjenicu da je politička i vojna situacija unutar Bataljona »Budućnost« bila sve složenija i da pod pritiskom Italijana i četnika dolazi do kolebanja kod jednog broja boraca, Štab ovog Bataljona i Komitet KPJ za srez Glamoč izvršili su analizu političkog stanja i na osnovu podataka i činjenica došli do konstatacija: da je Vojin Babić pod uticajem četnika Drenovića; da je Bogdan Ivić pod uticajem Brane Bogunovića i Đure Kukobata; da je došlo do kolebanja u Prijanskom i Hatkovićkom vođu. Odlučeno je da se pojačaju političke mere za suzbijanje četničke i italijanske propagande na terenu i u jedinicama Bataljona »Budućnost«. Prvog maja je održan narodni zbor u selu Glavicama na kome je proslavljen Prvi maj i raskrinkavana četničko-italijanska saradnja. Sličan zbor održan je u Prekaji i drugim selima.

U toku aprila i maja 1942. godine borci masovni je stupaju u jedinice Bataljona »Budućnost«, a u porastu je i broj članova KPJ i SKOJ-a. U mnogim selima osnovane su partijske i skojevske organizacije, kao i u pojedinim četama bataljona. U svim selima na slobodnoj teritoriji izabrani su NOO. Ukratko, osećala se živa politička aktivnost na terenu, naročito posle Prve sreske partijske konferencije.

Početkom maja 1942. godine saznalo se o četničkoj saradnji Glavičana s Italijanima i njihovoj nameri da izvrše puč u Glavičko-halapičkoj četi. Do tada je ta četa bila jedna od najboljih po borbenosti. Posebno se isticala u borbi protiv Italijana. U njoj je bila organizovana partijska i skojevska organizacija. O postojanju četničke zavere u četi bio je izvešten Štab Bataljona, ali pojedinci nisu mnogo verovali ovom izveštaju, pogotovo

komandant bataljona Miloš Tica, koji je izveštaj okarakterisao kao paničarstvo.

Šestog maja 1942. godine pred samu noć stigla je grupa političkih radnika u s. Halapić na čelu s komandantom Bataljona »Budućnost« Milošem Ticom. Trebalo je da se održi sastanak, na kome bi se razmatrali problemi u četi i izbor novog komandira umesto Bogdana Ivića. Politički rukovodioci bili su raspoređeni po kućama odvojeno. Oko 20 časova mirni ton razgovora najednom se pretvorio u fizički obračun. Tom prilikom uhapšeno je 10 boraca, među kojima i Miloš Tica i Đurđ Ljuboja. Kada su stigli u logor na Staretinu, četnici su izdvojili Miloša Ticu i Đurđa Ljuboju i povelili ih ustranu. Tada se Miloš Tica okrenuo svojim drugovima i rekao: »Drugovi, ja vidim kuda nas vode, pozdravite sve naše drugove i Partiju«, a zatim četnicima: »A vi, fašistička bando i izdajice naroda, danas ili sutra, skupo ćete platiti za svoje zločine, bićete suđeni od strane naroda!« Sve vreme Tica se herojski držao, čvrsto ubeđen u pobjedu Partije i NOP-a. Miloša Ticu i Đurđa Ljuboju sproveo je Bogdan Ivić s grupom četnika i u selu Nuglašici predao ih Marku Čučuzu i Đuri Kukobatu.

Toga dana, rano ujutro, Italijani su iz Glamoča tukli artiljerijskom vatrom položaje ove čete južno od sela Halapića i po selu Glavicama. U toku nastupanja prema Staretinu, Italijani su tukli artiljerijskom i minobacačkom vatrom rejon Bunduša (Golo brdo), a jedan plotun iznenada je obasuo mesto gde su četnici čuvali grupu zarobljenih partizana i izazvao paniku, što su iskoristili partizani, poskakali u šumu i otišli niz jednu strminu. Četnici su za njima otvorili vatru, ali su svi uspeli da pobjegnu kroz šipražje. Mitar Gajanović, koji je uspeo da pobjegne četničkoj straži, kada su ga sprovodili na Staretinu, u rano jutro stigao je u s. Prijane gde se nalazila Stekerovačka četa. O čitavom slučaju koji se odigrao prethodne noći u s. Halapiću obavestio je Dmitra Ninkovića i Pejnovića.

Odmah je sazvan partijski sastanak pa je doneta odluka da se preduzmu mere za oslobađanje Miloša Tice i ostalih drugova. Upućeno je pismo i Cviji Orešiću, komandantu Bataljona »Starac Vujadin« u kome je zamoljen da na Staretinu uputi svoje dve čete i 3. tičevsku

četu Bataljona »Budućnost«, koja se nalazila na sektoru Grahova. Štab Bataljona »Starac Vujadin« nalazio se toga dana u s. Sajkoviću i čim je primio pismo, drugog dana rano ujutro, uputio je dve čete iz svog Bataljona na Staretinu. Međutim, čim su četnici došli u dodir s jedinicama Bataljona »Starac Vujadin«, odmah su pobegli Italijanima. Toga dana dobiveno je obaveštenje da se Miloš Tica i Đurađ Ljuboja nalaze u s. Obijaj, pa je određena jedna grupa partizana iz Tičevske čete da ih nasilnim putem oslobodi. Čim su četnici spazili ovu grupu, pobegli su u Bosansko Grahovo, gde su Miloša Ticu i Đurđa Ljuboju predali Italijanima koji su ih streljali.

Posle ovog događaja za komandanta Bataljona postavljen je Dušan Prpa, a umesto Bogdana Ivića za komandira čete postavljen je Luka Vašalić. Štab Bataljona »Budućnost« preduzeo je mere da preostale vodove Čete ojača i organizaciono sredi. Po sređivanju stanja, ova Četa je ostala na svom matičnom terenu, odakle je dejstvovala prema naređenju štaba.

Nakon izvedenog puča, četnici su se otvoreno povezali s Italijanima. Italijani su zajedno sa četnicima Bogdana Ivića i Đure Kukobata 20. maja 1942. godine krenuli u pravcu Stekerovaca i Rora, tako da su došli do Crnog Vrha, gde su zanoćili, a drugog dana vratili se prema selu Rore, Popovića i Glavica.

Italijani su počeli da se postepeno povlače iz Glamoča 25. maja, a već 1. juna 1942. nije bilo italijanskih jedinica na teritoriji Glamoča. Posle povlačenja Italijana, Operativni štab za Bosansku krajinu odmah je naredio da se otpočne s pripremama za napad na Glamoč. Po naređenju Operativnog štaba, Udarni bataljon 5. krajiškog odreda, pod komandom Milutina Morače, prebačen je s grahovskog na glamočki sektor, da zajedno s Bataljonom »Budućnost« oslobodi Glamoč.

Povlačenjem italijanskih jedinica u Glamoču je ostalo oko 350 ustaša i domobrana. U selima oko grada nalazila se ustaška milicija koja je služila kao predstraža ustaškim snagama u Glamoču. Na Korićini nalazilo se oko 30—40 ustaša i domobrana.

U vezi s naredbom Operativnog štaba o napadu na Glamoč, 4. juna su sa drvarsko-grahovskog sektora na

sektor Glamoča prebačeni: Udarni bataljon 5. krajiškog odreda, 1. i 4. četa Bataljona »Starac Vujadin« i Livanjski odred, dok se na sektoru Glamoča nalazio Glamočki bataljon »Budućnost«. Petog juna u s. Popovići formiran je Zajednički štab za sve jedinice na sektoru Glamoča na čelu sa Milutinom Moračom. Tom prilikom održan je i zajednički sastanak Štaba sa Sreskim komitetom KPJ za Glamoč, na kome je razmatrana vojno-politička situacija na teritoriji Glamoča i usvojen plan za napad na grad Glamoč. Komitet je obavestio štab o pregovorima Vojina Babića, komandira 7. čete Bataljona »Budućnost« sa predstavnicima ustaške vlasti u Glamoču, bez odobrenja Štaba Bataljona »Budućnost«. On je tom prilikom tražio da mu se preda vlast u Glamoču i da se razoruža sva ustaška milicija po selima, da mu se preda 17 sanduka municije, nekoliko puškomitraljeza i pušaka. Na takve zahteve ustaše nisu pristale. I četnici Drenovića tražili su da uspostave svoju vlast u Glamoču. Štab i Komitet su zaključili da se ne sme dozvoliti četnicima da preuzmu vlast u gradu, jer bi to u vojničkom i političkom smislu imalo teške posledice za razvoj NOP-a na tom terenu, pa je odlučeno da se grad što pre napadne i zauzme.

Napad na Glamoč izvršen je 6. juna oko tri sata posle pola noći. Na grad je napadao Udarni bataljon 5. krajiškog odreda i Bataljon »Budućnost«, bez jedne čete. Štab je zahtevao da i Zajaruška četa učestvuje u napadu na Glamoč zajedno sa ostalim četama bataljona. Međutim, komandir Babić to nije otvoreno odbijao, ali je odgovlačio pod izgovorom da se prvo dogovori sa ljudstvom. Na Korićinu napadao je Livanjski odred i jedna četa iz Bataljona »Starac Vujadin«. Najpre je savladana spolj na odbrana grada, a zatim se nastavila žestoka borba za sam grad. Naše jedinice uspele su da potisnu neprijatelja u grad i da zauzmu kuće na periferiji. Upućen je poziv domobranima da se predaju, ali su oni odgovorili psovka i još žešćom vatrom. Toga jutra poginula su tri borca iz Udarne bataljona, sva trojica iz Kameničke čete (Dušan i Branko Rodić i Dušan Bosnić), dok je Mile Pećanac teže ranjen. Ranjeno je i nekoliko boraca iz Bataljona »Budućnost«. Istog dana likvidirana

je ustaška posada na Korićini. Rano ujutru naše jedinice su se zadržale na periferiji grada.

Dok su se oko Glamoča vodile borbe, Drenović je iz rejona Mrkonjić-Grada ka Glamoču uputio »Gvozdeni bataljon« pod komandom Nikole Vještice. Cilj mu je bio da pruži pomoć ustaško-domobranskim snagama u Glamoču i da zajedno s njima i ostalim četničkim grupama razbije naše jedinice oko grada.

Na glamočkom sektoru našao se i Dobrovoljački bataljon 3. krajiškog odreda na čelu sa Stankom Kutanjcem, koji je odmah stupio u vezu sa Vojinom Babićem, a zatim su tražili pregovore s Milutinom Moračom u vezi s napadom na Glamoč. Najpre je došao u Štab Vojin Babić i tražio je da sa svojom četom učestvuje u napadu na Glamoč. Tom prilikom Morača je pristao da Babić sa četom učestvuje u napadu na grad, s tim da dovede četetu da se borci upoznaju. Vojin se vratio u četetu, ali se odmah pokolebao. On je zadržao svoju četetu u selu Brdo, gde je zanoćila. U međuvremenu i Stanko Kutanjac došao je u Štab na pregovore, ali je on razoružan i zadržan u Štabu.

S obzirom na nastalu situaciju, održan je 6. juna sastanak štabova Uarnog bataljona i Bataljona »Budućnost«, nekih članova Sreskog komiteta KPJ za Glamoč i Stoleta Kovačevića, Člana Okružnog komiteta KPJ. Tu je sa svom ozbiljnošću razmatrano prisustvo jakih četničkih snaga neposredno iza leđa naših jedinica koje su neprijateljski garnizon u Glamoču držale u opsadi. Na tom sastanku je zaključeno da su ponude četnika da zajedno sa nama napadnu na Glamoč — otvorena prevara. Ocenjeno je da je snažna koncentracija ustaša, domobrana i četnika i da bi dalje izvođenje napada na grad bilo opasno. Zato je doneta odluka da se naše jedinice 7. juna izjutra neprimetno izvuku iz blokiranog Glamoča i povuku južno od Glamoča u s. Kamen i Podgradinu, a zatim da se napadnu četnici i izvrši obračun sa njima.

Osmog juna opkoljeno je s. Brdo, gde je razoružana četa Vojina Babića. Međutim, posle oslobođenja Glamoča većina ljudstva ove čete ponovo je stupila u partizanske jedinice. Nikola Vještica povukao se sa svojim čet-

nicima istog dana kad je čuo puškanje oko sela Babica Brdo.

Rano ujutru 9. juna jača italijanska motorizovana kolona upućena je iz Livna u Glamoč. Ta kolona je na Korićini naišla na našu zasedu, gde se razvila žestoka borba. Italijani su bili nadmoćniji i oko 14 časova potisnuli su naše jedinice sa položaja i probili se u Glamoč. Nakon povratka Italijana u Glamoč, naše snage su se povukle u Staretinu. Međutim, Italijani se nisu dugo zadržavali u Glamoču i oni su se ponovo povukli u Livno. Čim su se Italijani povukli iz Glamoča, Drenović se s jednim kombinovanim odredom četnika i domobrana (oko 800), prebacio iz Pljeve na sektor Glamoča, a cilj mu je bio da olakša položaj ustaškog garnizona u Glamoču i da se poveže s četničkim jedinicama Popa Đujića iz Grahova. Čim su te formacije stigle na teritoriju Glamoča, odmah su otpočele s napadom na položaje Bataljona »Budućnost« u rejonu s. Glavice i Popovići. Bataljon je vodio ceo dan 14. juna borbu sa Drenovićevim kombinovanim četničko-domobranskim odredom i pred samu noć uspeo da ga odbije. Drenović se sa svojim jedinicama na sektoru Glamoča zadržao nekoliko dana i pljačkao po selima.

Petnaestog juna je četnički »Gvozdeni bataljon« Nikole Vještice iznenada napao na Bataljon »Vojin Zirojević« u s. Vidimlijama. Četnici su blokirali selo. Razvila se žestoka borba. Tom prilikom poginulo je 15 boraca Bataljona »Vojin Zirojević«, među kojima i Mustafa Latifić, politički komesar Bataljona. Četnici su opljačkali selo nakon čega su se povukli u pravcu Mrkonjić-Grada.

U međuvremenu Udarni bataljon i Bataljon »Gavriilo Princip« vodili su borbu na prostoru Bosanskog Grahova sa četnicima popa Đujića. Posle neuspele četničke ofanzive na prostoru Glamoča i Grahova, četnički pritisak na ovom prostoru počeo je da jenjava.

Prvog jula Udarni bataljon 5. krajiškog odreda ponovo se vraća na glamočki sektor, gde nekoliko dana zajedno sa Štabom Bataljona »Budućnost« vrši pripreme za napad na Glamoč. Ovog puta situacija je bila nešto povoljnija. Naše jedinice bile su nadmoćnije od neprijatelja. Nakon predaha Udarnog bataljona i ponov-

nog prebacivanja Livanjskog NOP odreda i dveju četa Bataljona »Starac Vujadin« na Tičevo, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu Slavko Rodić izdao je naređenje za napad na grad.

Potpuna blokada grada izvršena je 9. jula 1942. godine, a opšti napad 10. jula oko 3 časa noću. Tog dana naše jedinice uspele su likvidirati spoljnu odbranu grada i sabiti neprijatelja u sam grad. Neprijatelj je pozvan na predaju, ali je na to odgovorio žestokom vatrom. Zato je 11. jula izvršen opšti juriš na neprijateljska utvrđenja u gradu. Toga dana imali smo velike gubitke. Poginuo je, pored ostalih, i komandant Bataljona »Budućnost« Vlado Prpa. Njegova pogibija značila je veliki gubitak za Bataljon. Trinaestog jula izvršen je ponovni napad na neprijateljska utvrđenja, likvidirano je nekoliko uporišta i zarobljeno 30 ustaša i domobrana. Ustaše su pokušale 14. jula da intervenišu spolja i to iz Livna preko Tisovca i iz pravca Mrkonjić-Grada preko Mliništa, ali je njihova svaka intervencija bila sprečena, bili su prisiljeni da se vrate nazad.

U toku blokade Glamoča neprijatelj je nekoliko puta pokušao da se probije iz obruča, ali su ga naše jedinice svaki put onemogućile. Međutim, u toku noći 19/20. jula usled nedovoljne opreznosti naših jedinica, neprijatelj je iskoristio vremensku nepogodu i probio se iz obruča pobegavši kroz šumu u Livno. Tako je Glamoč posle desetodnevnog blokade oslobođen po drugi put. U toku ove borbe neprijatelj je imao 68 mrtvih, a 60 domobrana i devet ustaša je zarobljeno. Zaplijenjena su dva teška mitraljeza, tri puškomitraljeza, 100 pušaka, 35.000 metaka i tri sanduka ručnih bombi.

Po oslobođenju Glamoča, Bataljon »Budućnost« upućen je na položaje prema Livnu, gde učestvuje, zajedno sa ostalim jedinicama, u oslobađanju Livna. Po formiranju 4. krajiške brigade Bataljon je ušao u njen sastav.

Lazo Krčmar

FORMIRANJE I ZADACI DRUGE OMLADINSKE ČETE

Druga omladinska četa (u daljem tekstu Drvarska) formirana je u jednom od najburnijih perioda NOR-a na području Drvara i okoline. Kraj 1941. i prva polovina 1942. godine, karakteriše se pojačanim sređivanjem i organizacionim učvršćivanjem ne samo partizanskih jedinica već i mobilizacijom širokih narodnih masa za učešće u oslobodilačkoj borbi i revoluciji. U to vreme Bosanska krajina ima pet partizanskih odreda bataljonskog sastava, sa brojnim ljudstvom i naoružanjem, koji su dejstvovali na određenim teritorijama pod rukovodstvom Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Uporedo sa ovim jedinicama, već s proleća 1942. godine, po selima drvarske i bosansko-petrovačke ratne opštine, organizovane su i omladinske čete u pozadini. Ove čete su brojno bile raznolike i kretale su se od 30—50, a ponegde i preko 100 omladinaca. Pored ovoga, trebalo je da oni budu i fizički sposobni za učešće u oružanoj borbi sa neprijateljem. Čete nisu bile potpuno naoružane, jer se u to vreme još nije raspolagalo dovoljnom količinom pušaka, a obuka je izvođena jedan do dva puta nedeljno. Obično bi se omladinci okupljali na određenom mestu i pod rukovodstvom komandira i političkog komesara obučavani su u rukovanju pojedinim vrstama oružja i borbenim radnjama pojedinaca, desetina i voda. Uz vojno-stručno obučavanje omladinci su upoznavani i sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Omladinske čete su služile kao rezerva za popunu postojećih, kao i za formiranje novih jedinica. Prva polovina 1942. godine je za 5. krajiški NOP odred značajna, pored ostalog, i po tome što je na svom prosto-

ru imao znatno više boraca sposobnih i voljnih za oružanu borbu, no što je imao mogućnosti da ih naoruža. Neprekidnom borbenom aktivnošću odredskih jedinica, u proljeće 1942. godine, italijanski okupator je bio prisiljen da napusti Bosanski Petrovac i Drvar. Zauzimanjem i oslobađanjem Prijedora i uspešno izvedenih drugih akcija, pod rukovodstvom Operativnog štaba, došlo se do znatnog naoružanja i ratne opreme.

U ovakvoj situaciji Operativni štab, 26. juna 1942. godine, traži od Štaba 5. krajiškog odreda da mu pošalje iz pozadinskih omladinskih četa 300 omladinaca radi popune i upućivanja u udarne jedinice. Međutim, Štab odreda je u to vreme bio već formirao jedan udarni bataljon na području Drvara i Bos. Petrovca koji je angažovao u borbi sa četnicima na glamočkom sektoru. Zbog toga je Štab odreda predložio Operativnom štabu da odredu dodeli 300 pušaka, kojima bi naoružao omladinske čete koje bi se postupno uvodile u borbu, a potom se upućivale u udarne jedinice. Predlog je usvojen i Štab odreda rešava da od omladinskih pozadinskih četa formira Omladinski bataljon »Radivoj Rodić«. U bataljonu su bile tri čete, od kojih jedna sa teritorije Petrovca, kao prva, jedna sa teritorije Drvara, kao druga, i jedna sa teritorije Bosanske Krupe, kao treća. Po svom sastavu bataljon je bio omladinski, ali komandni kadar je bio nešto stariji, sa stručnim znanjem i borbenim iskustvom.

U vremenu od 28. juna do 11. jula 1942. godine štabovi Drvarskog i Petrovačkog bataljona vrše pripremu za formiranje Drvarske i Petrovačke omladinske čete. Pripreme za osnivanje Bihačke omladinske čete odložene su za kasnije, jer za nju nije bilo pušaka.

Jedanaestog jula 1942. godine Štab odreda, pozivajući se na naređenje Operativnog štaba od 10. jula 1942. godine, naredio je Drvarskom i Petrovačkom bataljonu da svaki sa svoje teritorije pozove po 115 omladinaca i da ih do 14. jula, do 16 časova, dovede jedan član Štaba bataljona u Petrovačku Suvaju.

Štab Drvarskog bataljona u vremenu od 12. do 14. jula prikupio je omladince kod osnovne škole u selu Trubaru. Ovom prilikom je Milan Bosnić, komandant bataljona, objasnio da se od njih formira Omladinska

četa koja će primiti oružje u Petrovačkoj Suvaji. Posle ovoga pristupio je postrojavanju vodova i određivanju privremenih komandira i desetara, kao i vršilaca dužnosti komandira i ekonoma čete. Ulogu privremenog političkog komesara čete uzeo je na sebe drug Košta Bosnić, član Opštinskog komiteta SKOJ-a. Privremeni rukovodioci u ovoj četi postojali su od 14. do 20. jula, tj. za vreme odlaska čete za prijem oružja i do njenog povratka u Gruborski Naslon. U četi je, po sećanju živih učesnika, tada bilo oko 50—60 skojevaca, dok su svi ostali bili članovi USAOJ-a.

Posle konačnog utvrđivanja brojnog stanja, četa je krenula 14. jula posle podne, preko Hrnjadi za s. Boboljudske, gde je po dolasku 14/15. jula prenoćila. Sutradan je krenula preko Očijeva, Osječenice, Bjelaja i Medenog Polja ka Petrovačkoj Suvaji, u koju je stigla oko 14 časova. Ovde je četu dočekaio komandant 5. krajiškog odreda Nikola Karanović. On je komandantu Drvarskog bataljona naredio da se četa odmori, a potom da produži u s. Lušci Palanku i da se javi Operativnom štabu gde će im saopštiti mesto i vreme prijema oružja. Posle ovoga četa je produžila preko Skakavca i prevoja Grmeča, te do 20 časova stigla kod Operativnog štaba, gde je i prenoćila. Ovde je četa 16. jula oko 13 časova primila 115 pušaka, tri puškomitraljeza »brno« i 7.500 metaka. Ovom prilikom dodeljena joj je i partizanska zastava. Zastava je uručena drugu Đurđu (Nikole) Adamoviću.

Iz Lušci Palanke četa je krenula 16. jula oko 14 časova, preko Jasenica i Risovca stigla u Krnjeuše oko pola noći. Odavde je četa 17. jula izjutra krenula preko Vodenice, Bjelaja, Stjenjana, Očijeva i Martin-Broda ka selu V. Cvetnić u koje je stigla uveče, gde je i prenoćila. Osamnaestog jula uveče stigla je u Gruborski Naslon.

Za sve vreme pokreta u četi je vladalo veliko raspoloženje. Svuda u selima borce je dočekivala omladina. Seoski narodnooslobodilački odbori su četu dočekivali sa pripremljenom hranom i organizovanim prenoćištem. Upravo ovo i jeste bio cilj: da četa prođe naoružana i sa zastavom kroz što veći broj sela iz kojih su bili njeni novi borci.

U međuvremenu od 14—17. jula Štab odreda je izvršio izbor i upućivanje u četu komandnog kadra: komandir čete Miloš Tanjga, do tada komandir voda u Kameničkoj četi, politički komesar čete Dušan Jaglica, do tada na dužnosti političkog komesara Zaštitne jedinice Štaba odreda, za zam. komandira čete Dragan Rodić, do tada komandir čete na raspolaganju pri Štabu odreda, komandiri vodova: Pero Topić, Krsto Bosnić i Boško Marić, do tada na dužnosti desetara u Kameničkoj četi. Ovi drugovi su 20. jula pre podne stigli u Gruborski Naslon sa zamenikom političkog komesara odreda Nikolom Kotlom, koji ih je predstavio četi. Ovom prilikom on je objasnio buduće zadatke Drvarske i Petrovačke čete.

Posle podne 20. jula 1942. godine komandni kadar Drvarske omladinske čete se pripremao za izvođenje obuke. Zamenik komandira Dragan Rodić bio je glavni nosilac organizacije, a komandiri vodova glavni izvršioци obuke sa borcima u prepodnevним časovima. Svakog dana posle podne četa je imala političke časove na kojima se upoznavala sa osnovnim ciljevima narodno-oslobodilačke borbe i širenja partizanskog pokreta. Nakon nekoliko dana četa se iz Gruborskog Naslona premestila u selo Bastasi, gde je ostala do 30. jula.

Dvadeset devetog jula uveče Štab odreda je naredio četi da izvrši pokret prema Bihaću sa zadatkom da zatvara pravac s. Globuč — Ripački klanac. Ovde je četa ostala do 5. avgusta, a potom se pomerila na zatvaranje pravca koji od s. Golubića i s. Pritoke vodi ka s. Tihotini i Hrgaru.

U ovo vreme je već bila formirana 3. krajiška brigada, pa je među prvim njenim akcijama bio i napad na Cazin. Ovaj napad ona je izvela noću 1/2. septembra 1942. godine. Omladinski bataljon »Radivoj Rodić« je imao zadatak da sa Drvarskom i Petrovačkom omladinskom četom obezbedi levi bok 3. krajiškoj brigadi. U sklopu ovog zadatka Drvarska omladinska četa je noću 1/2. septembra izvršila napad na neprijatelja u s. Jezero, a Petrovačka omladinska četa na neprijatelja u s. Spahići. Četama su ovo bile prve borbene akcije i borci su ih željno očekivali. Do podne 2. septembra Drvarska četa je uspela da izvrši dobijeni zadatak bez ranjenih

i poginulih. Neprijateljska posada nije pružala jači otpor, već se kad je svanulo, pod naletom čete, povukla ka dolini r. Une. Međutim, Petrovačkoj četi nije pošlo za rukom da zauzme s. Spahiće koje je bilo utvrđeno i imalo jaku posadu. Četa je imala nekoliko ranjenih i poginulih, među kojima je bio i komandir čete.

Komandir Omladinskog bataljona Vicuka Bodiroža i politički komesar Ante Rukavina nalazili su se sa svojim štabom na Alibegovića kosi i tu su doneli odluku da Drvarska omladinska četa, pošto je uspešno izvršila svoj zadatak, prihvati izvlačenje Petrovačke čete, a potom da ona izvrši napad na Spahiće i likvidira ustašku posadu u njima. Miloš Tanjga i Dragan Rodić izlaze sa komandirima vodova na ivicu šume kod Nuglova i osmatraju prostor do s. Spahića, koji predstavlja čistinu od približno 1.000—1.500 metara. Dogovaraju se kako ga treba savladati sa što manje gubitaka. Na kraju komandir odlučuje da sa 1. i 2. vodom napada u prvoj, a sa 3. vodom u drugoj liniji. Vatrenu podršku vršiče Prateća četa 3. krajiške brigade, koja je bila pridodata Omladinskom bataljonu. Ona raspolaže jednim minobacačem 82 mm (koji ima svega dve mine) i jednim teškim mitraljezom »breda«.

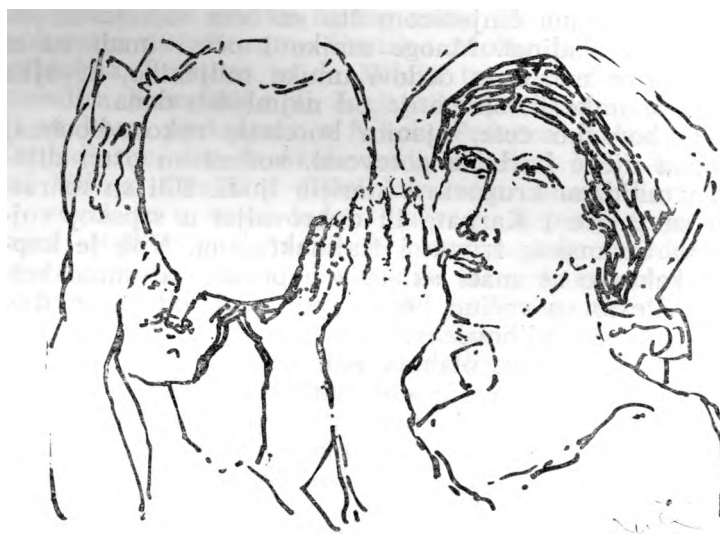
Početak napada određen je u 16 časova. Posle 30-minutne borbe i prebacivanja, 1. i 2. vod već su na domaku ivice sela. Neprijatelj ih je uočio i pokušava da ih zadrži vatrom. Desetina smenjuje desetinu: dok se jedni prebacuju drugi je štite vatrom. Neprijatelj je bio nemoćan pred naletom naših boraca i počinje da se povlači. Četa je do mraka prodrla u selo i naterala neprijatelja u bekstvo ka dolini r. Une i Bihaću. Tom prilikom je zarobljeno pet a ubijeno sedam ustaša. U ovoj akciji poginuo je Stevo (Davida) Kamenko, borac 1. desetine 3. voda, dok su dvojica boraca lakše ranjeni.

U vremenu od 2. do 9. septembra četa ostaje na položajima prema s. Pritoci i Golubiću, a Petrovačka četa u s. Ripču. U ovo vreme se na Tičevu formirala 4. krajiška brigada u koju je, pored ostalih jedinica 5. krajiškog odreda, ušao i Štab Omladinskog bataljona »Radivoj Rodić« kao štab njenog 3. bataljona zajedno sa Drvarskom omladinskom četom kao 2. četom u tom bataljonu. Petrovačka omladinska četa se rasformirala.

Jedan deo je otišao u 1. krajišku, a drugi u 3. krajišku brigadu. Od ovog vremena bivša Omladinska drvarska četa za sve vreme do završetka rata bila je kao 2. četa 3. bataljona i uspešno izvršavala postavljene zadatke ispunjavajući svoj dug prema otadžbini i slobodi. Za ovo vreme četa je imala 52 poginula borca i rukovodioca, ili oko 42 odsto od svog sastava.

Godina 1943. za četu je, prema gubicima, bila najteža jer je od ukupno 52 poginula u toj godini poginulo oko 36 boraca i rukovodilaca. Deo drugova je poginuo nalazeći se u drugim jedinicama brigade, gde su bili upućivani na rukovodeće dužnosti.

Dušan Jaglica

OMLADINCI SU SE DOKAZALI

Sredinom jula 1942. godine u selu Gruborski Naslon kod Drvara desetak dana je logorovaia i izvodila vojno-stručnu obuku novoformirana Omladinska drvarska partizanska četa. Njeno prisustvo na ovom području imalo je svoje specifičnosti koje su kod stanovnika pobuđivale nesvakidašnju radoznalost. Znatiželja je bila potencirana činjenicom što su četvu sačinjavali isključivo omladinci. Mnoge majke i očevi imali su u četi sinove mezimce, dedovii unuke miljenike, djevojke braću, momke ili simpatije od najmlađih dana.

O boravku čete, njenim borcima, rukovodiocima, stepenu njene borbene gotovosti, vođeni su oštri dijalozi u najužim krugovima starijih ljudi. Bili su to ratnici sa Pijave i Karpata ili dobrovoljci u srpskoj vojsci, sa Solunskog fronta i Kajmakčalana. Njih je kopkalo kako će se snaći »klapci« u prvom vatrenom krštenju. Pošto su većinu boraca poznavali od ranog djetinjstva i sve njihove vrline i mane, za neke su strahovali zbog njihove plahovitosti. Smatrali su da u kratkom roku nije moguće savladati ratne vještine. Autor ovog sjećanja imao je priliku da prisustvuje jednom takvom razgovoru koji je vodila grupa od desetak starih boraca. Svoja zapažanja iznosio je Stevan Grubor i njegov brat Čita, a komentarisali su ga Stevan Srdić — Geco i Lazar Srdić — Ljalja. Sva trojica su kao dobrovoljci učestvovali u srpskoj vojsci i u proboju Solunskog fronta. Stevan i Čita su svakodnevno kontaktirali sa borcima, budno i stručno su pratili njihovo osposobljavanje i uvježbavanje konkretnih radnji. Prisutne su informisali da se nastava izvodi organizo-

vano i planski, a što je najvažnije veoma stručno i ozbiljno. Zatim, da su mladi partizani izvanredno pripremljeni za borbu. I na kraju su zaključili kako su duboko uvjereni da četa može uspješno voditi borbu protiv najelitnijih njemačkih jedinica, a da se o Italijanima, domobranima, ustašama i četnicima i ne govori.

Geco i Ljalja su uvažavali ocjene braće Grubora da su momci hrabri i dobro »izmuštrani«, ali su izražavali bojazan da rukovodstvo odreda (posebno Nikola Kotle) nije izvršilo najsretniji izbor komandira. Naravno, Geco isticao argumente za svoje mišljenje. Navodio je kako je Milošu kao puškomitraljescu, deseteru, a kasnije vodniku, bilo lako u Kameničkoj četi. U njenom sastavu svi borci su odslužili bivšu Jugoslovensku vojsku. Zatim, da će Milošu biti mnogo teže komandovati sa stotinu neiskusnih »klapaca«. Znajući Miloševu hrabrost i ostale osobine, a posebno plahovitost, plašio se da u zanosu borbe u kritičnom momentu ne napravi kobnu grešku na taj način što bi četu prerano pokrenuo na »šturum« (juriš) i izložio je nepotrebnim gubicima. Smatrao je da Miloša treba postaviti za komandira Kameničke ili Zaglavičke partizanske čete, čiji su borci prekaljeni, a Nikolu Pećanca za komandira

Omladinske, jer je školovaniji vojnik i bolji taktičar od Miloša. Ovakvi slični komentari nisu bili rijetki.

Četa se u svom logoru zadržala nepune dvije sedmice. Nije bilo vremena za organizovanje zajedničkih susreta partizana i omladine, jer su poljski radovi bili u punom jeku a omladina je upućivana na sabiranje ljetine u dolinama Une, Sane i Sanice.

Iako Miloš nije volio da se oko čete, bez potrebe, okupljaju pioniri, oni su to vrlo vješto činili. Određivali su svoje izviđače da »snimaju« kako se partizani razvijaju u strelce, na koji se način podržava borac u napadu ili odbrani, kako se ubacuju grupe u pozadinu »neprijatelja« sa kog se odstojanja bacaju ručne bombe na bunke, kako se izvlače ranjenici iz borbe i slično.

Ponekad, u kasnim večernjim časovima, dok su se borci odmarali, u bližoj i daljoj okolini logora oglašale bi se melodične pjesme djevojaka, koje su se vraćale sa obavljanja poslova na njivama. Čule su se pjesme niže navedenog ili sličnog sadržaja:

Oj Milošu, pričuvaj mi lolu,
ne šalji ga u noćnu patrolu.

Jedne julske noći četa je nečujno napustila logor i odmarširala u nepoznatom pravcu u susret svom prvom borbenom zadatku. Uskoro su počele pristizati vijesti da su omladinci u borbama kod Bihaća i u Cazinskoj krajini sadejstvovali u borbama skupa sa 3. krajiškom brigadom i da su se pokazali dorašlim svojim starijim drugovima, što je kod stanovništva izazvalo ponos i zadovoljstvo.

Formiranjem 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade, Omladinska četa našla se u sastavu njenog 3. bataljona, kojim je komandovao hrabri Vicuka Bodiroža. Uslijedile su borbe oko Sanskog Mosta, Ključa, Glamoča, na Šatoru i u Dalmaciji, sve do 1. maja 1943. godine. Tada je 4. brigada, u sastavu 5. krajiške divizije, produžila svoj ratni put za centralnu i istočnu Bosnu, a kasnije i prema Sandžaku, Crnoj Gori i Srbiji.

Milan J. Srdić

TIČEVSKA PARTIZANSKA ČETA

Ustanici iz sela: Veliko i Malo Tičevo, Preodac, Podić, Klačine i Crnca formirali su 27. jula 1941. godine Tičevsku partizansku četu od 98 boraca, naoružanih sa 64 vojničke puške, jednim puškomitraljezom, 14 lovačkih pušaka i desetak pištolja.

Četa se prvo zvala Tičevska, zatim Šatorska, a od 18. decembra 1941. godine 3. četa Bataljona »Budućnost« 3. krajiškog NOP odreda i sa tim je imenom ušla u sastav 4. krajiške NOU brigade.

Borački sastav čete činili su izrazito hrabri Krajišnici koji su od vjekada bili međusobno povezani i navikli na životne teškoće. Zato među njima nije bilo kolebljivaca i kukavica. Osim zemljoradnika u četi je bilo desetak zanatlija, službenika i sezonskih radnika, koji su imali veliku zaslugu za brzu organizaciju čete i podizanje moralno-političkog nivoa kod boraca.

Bila je srećna okolnost što je na dan ustanka u selima bilo dosta oružja. Najveći deo je nabavljen od bivše Jugoslovenske vojske koja je bežala kroz naša sela. Deo oružja je otet od ustaša koji su pobijeni na Tičevu, a nekoliko pušaka i pištolja oduzeto je od razoružanih žandarma u Preocu.

Oružje je na neki način određivalo i kriterij za izbor boraca čete, jer su primani oni koji su imali oružje i koji su služili bivšu Jugoslovensku vojsku. Tako su ostale mnoge neispunjene želje omladinaca da postanu partizani u prvim danima rata.

I početni uspjesi čete bili su ohrabrujući, jer je vod boraca sa Tičeva i Crnca na dan ustanka razoružao i ubio jednog ustašu i četiri žandarma koji su bili na

Tičevu pohapsili uglednije seljake. Pre podne 27. jula ovaj je vod krenuo u oslobođenje Grahova, zatim je preko Nuglašice otišao na Staretinu i u sela oko Glamoča koja su ugrožavale ustaše iz grada.

Vod boraca iz Preoca i vod boraca sa Podića krenuli su prema Glamoču preko Rora, odmah posle likvidiranja žandarmerijske stanice u Preocu i spojili se sa Tičevskim vodom. Na ovom terenu Tičevska partizanska četa ostaje do dolaska Italijana u naše krajeve, brani sela od ustaša i tri puta učestvuje u napadu na Glamoč. U tim borbama poginuli su iz čete borci: Simo Tica iz Preoca, Krstan Tica iz Crnca, Obrad Jović-Semić iz Ljubine Poljane i Miladin Jović sa Tičeva, a teže je ranjen DMITAR Tica iz Crnca. Iako je to bilo na početku NOB-a, prve su žrtve prihvaćene sa toliko realizma među borcima i narodom da se može reći da su pali borci davali još jači podstrek za borbu, za bolju organiziranost i privrženost našem pokretu. Za ovakvo shvatanje veliku zaslugu imalo je i stoičko držanje roditelja i rodbine poginulih.

Tica Miloš je bio partijski vojni povjerenik i organizator ustanka u našem kraju i izabran je za prvog komandira Tičevske čete. On je u decembru mjesecu 1941. godine otišao za zamjenika komandanta Bataljona »Budućnost«, a 21. marta 1942. godine je postavljen za komandanta toga bataljona.

Kad je Miloš Tica otišao, komandir čete postao je Vlado Prpa iz Malog Tičeva, vrlo razuman i hrabar intelektualac, a komesar čete Jovan Štrbac iz Podića. Oni su zajedno sa komandirima vodova: Milanom Salićem, Jovanom Radunom i Mirkom Višekrunom, vrlo uspješno rukovodili četom u vrijeme najveće oscilacije partizanskog pokreta kod nas i u vrijeme diferencijacije sa četnicima u zimu i rano proljeće 1941/1942. godine. U to vrijeme četa je bila smještena u Golića Kolibama na Tičevu i omogućavala okupljanje i djelovanje političko-partijskim radnicima iz Drvara, Glamoča i Grahova. Ovdje su se okupljali i partizani iz Dalmacije koji su dolazili na slobodni teritorij. Bilo je to vrijeme snažne političke akcije za pridobijanje boraca i stanovništva za NOP. Propala su sva nastojanja četnika iz Peulja, Marikovaca, Crnog Vrha i Rora da dobiju naše ljude u svoje redove.

U Tičevu je formirana, krajem marta 1942. godine, a u Preocu nešto kasnije, ćelija KPJ. Bile su to prve samostalne partijske ćelije u selima Glamočkog sreza. U Bataljonu »Budućnost« bila je jedna partijska ćelija u kojoj su radili i komunisti iz Tičevske čete.

Iako su članovi KPJ bili mladi po stažu, i relativno slabog općeg obrazovanja, oni su svojim poletom, disciplinom i pravilnim stavovima izvršili veliki utjecaj na stanovništvo. Bio je to veliki podstrek osnivanju i učvršćivanju NOO, SKOJ-a, NOF-a, AFŽ-a, a time i stvaranju čvršće osnove za jačanje borbene i političke osposobljenosti čete.

Početkom maja 1942. godine od 3. tičevske partizanske čete Bataljona »Budućnost«, formirana je i Udar na četa toga bataljona. Polovina boraca je ostala u matičnoj četi sa novim komandirima čete Jovanom Radonom, a druga polovina otišla je u sastav nove udarne čete sa komandirima čete Milanom Salićem. Dotadašnji komandir čete Vlado Prpa postavljen je za komandanta Bataljona »Budućnost« i na toj je dužnosti poginuo u borbi za oslobođenje Glamoča, jula 1942. godine.

Tako je Tičevska partizanska četa za nepunu godinu dana dala NOP-u dvije dobre čete i dva komandanta partizanskog bataljona koji su, na žalost, prerano izgubili živote.

Obe su čete popunjavane omladincima iz sela gdje su i formirane, pa je spoj mladalačkog poleta sa iskustvom starijih boraca osposobio čete i za najteže zadatke. Matična četa je i dalje bila najbolja u Bataljonu »Budućnost«, a Udar na četa je otišla u sastav partizanskog Bataljona »Vojin Zirojević« u planinu Cincar, koji je bio u sastavu Četvrte operativne zone Hrvatske. Rukovodstvo bataljona je od udarne čete stvorilo glavnu snagu svoje jedinice, ojačavši je ljudstvom iz okolice Livna, Prozora, Šibenika i Visa. Bila je to prava omladinska četa bratstva i jedinstva, sastavljena od Srba, Hrvata i Muslimana.

Koliko je KPJ vodila računa o nacionalnoj zastupljenosti komandnog kadra i u ovako maloj partizanskoj jedinici, kakva je bila Udar na četa, pokazuje podatak da je komandir čete Milan Salić bio Srbin, komesar čete Milan Grubišić Hrvat, a zamjenik komandira čete

Muharem Osmić Musliman. Mi, borci, niti smo pitali niti smo znali ko je koje nacionalnosti. Izvrsno smo se slagali. U četi je bio naglašen duh drugarstva, bratstva, odanosti i borbenosti. Među nama je bilo desetak intelektualaca i starih komunista, koji su mnogo doprinijeli podizanju općih znanja kod boraca.

Udarne četa je imala čast da se prva od krajiških jedinica susretne sa proleterskim brigadama kad su došle sa Vrhovnim štabom. Logor je bio na planini Cincar u kojoj je bio i logor Udarne čete. U borbi za oslobođenje Livna, Šuice, Kup resa i drugih mjesta, četa je od proletera naučila kako se osvajaju gradovi i jača utvrđenja. Četa se zadržala u Bataljonu »Vojin Zirojević« do druge polovine avgusta 1942. godine, osiguravajući dijelove Vrhovnog štaba u Livnu i Glamoču, a zatim se vratila u sastav Bataljona »Budućnost«.

Ratna sreća je htjela da, nakon 407 dana partizanske borbe, Tičevska partizanska četa i iz nje formirana Udarne četa, uđu u sastav 4. krajiške brigade na istom onom mjestu gdje je i formirana. Sva ljubav naroda prema Tičevskoj četi prenesena je na 4. krajišku brigadu ili »našu brigadu«, kako ju je narod zvao. Kako i ne bi kad je u toj brigadi iz naših sela poginulo 60 najboljih boraca, od toga 43 su bili borci od 1941. godine.

Za povoljan razvoj Tičevske partizanske čete ogromnu zaslugu ima narod toga kraja. Bio je to narod koji je sve svoje biće poklonio NOB-u. Sela su praktično cijelo vrijeme rata bila slobodna i u njima su se nalazile partizanske jedinice, počevši od voda do Štaba VIII korpusa. Na Tičevu je bio i partizanski aerodrom, a selo je među prvima bilo bombardirano od talijanske avijacije i tad je stradalo dosta žena i djece. Pored toga, poginulo je 102 borca od 384 koji su bili u partizanskim redovima.

*Miladin Tica
Milivoj Tica*

FORMIRANJE ZAŠTITNE ČETE

Krajem avgusta 1942. godine izašao sam iz bolnice i javio se komandantu mesta Drvar, Jandriji Tomiću — Čiču, s molbom da me uputi u 3. krajišku brigadu. Jandrija reče: »Pošto je 3. krajiška negde u Podgrmeču, a ni ja ne znam tačno gdje je, ostani pri Komandi mesta dok ne dođu kuriri iz brigade, pa ću te sa njima uputiti«.

Nakon nekoliko dana pozva me komandant u kancelariju i saopšti mi: »Za tebe ima novosti. Nećeš ići u 3. krajišku«. Kroz mene nešto prostru ja, a u sebi pomislim da me niko neće zadržati. Gledajući me u oči Jandrija kao da primećuje da mi nije pravo: »Noćas smo imali sastanak u Štabu odreda na kome smo razmatrali pitanje formiranja 4. krajiške brigade. Ovih dana treba da se formira. Milutin te je odredio za komandira Zaštitne čete pri Štabu brigade«. Bio sam iznenađen. Kakvog komandira čete?

Bez obzira što je to priznanje i čast, ja bih ipak voleo ići u 3. krajišku brigadu. Tamo je moja 3. kame-nička četa u kojoj sam od njenog formiranja. Uostalom, ja sam desetar a sad odjednom treba da budem komandir čete. To je za mene prevelika dužnost. On je malo oćutao, kao da razmišlja šta da mi kaže, a zatim je povišenim tonom otpočeo: »Partija je tako odlučila, a danas ne može niko da ide tamo gde želi, već gdje mu se naredi«. Oćutao sam, neraspoložen, žao mi što ću ostati bez mojih drugova. Jandrija izvadi iz džepa kutiju, zavija škiju u novine, lepi i gricka cigaretu a ispod oka, primećujem, pogleda na mene i reče: »Ajde, nemoj

da se kariš¹⁾), pa i ovo su tvoji drugovi. Komandant brigade biće ti Milutin a komesar Kotle. Bićeš uz njih i oni će ti davati zadatke. Ljudstvo tvoje čete biće drugovi sa kojima se ti dobro poznaješ. To su drugovi koji su do sada bili pri Komandi mesta. Idi tamo pa sa Sjeđogom²⁾ odaberi ljudstvo za svoju četu. Vodite računa, a ja sam Sjeđogi već rekao da stariji i familijarni ljudi i dalje ostaju pri Komandi mesta. Za komesara čete određen je Duško Rodić — šušić«. Kad mi spomenu Duška, nešto mi laknu. Njega dobro poznajem, skupa smo u 3. četi od njenog formiranja, dobar je drug, miran i povučen a nije ni strašiv. Verujem da ćemo se veoma dobro slagati. Jest da je malo »kicoš«, voli da se lepo oblači i doteruje, ali i to je dobra osobina.

Što se tiče komesara brigade, Nikole Kotle, njega dobro poznajem još iz predratnih dana. Kao član sindikata rukovodio je štrajkovima. Više puta sam slušao njegove rasprave i žučne diskusije.

Milutina Moraču takođe sam poznao. Jednom je, kao komandant bataljona, obilazio Treću četu kada su njeni borci polagali zakletvu — mislim da je to bilo početkom marta 1942. godine u Podkraju, u vrhu Gornje Kamenice. Milutin je u svojstvu komandanta bataljona 6. aprila 1942. godine bio na položaju Ploča, iznad sela Resanovaca. Kada su Italijani iz sela krenuli motorizacijom, naišli su odmah tu poviše sela na prekopanu cestu i mitraljesku vatru. Zastali su na putu. Nismo ni primetili kada se neprijateljska pešadija odvojila levo od puta i kroz gustu šumu izbila neprimećena pred same naše položaje. Jedan italijanski puškomitraljezac dokopao se grebena stotinak metara od nas desno i otvorio iznenadnu paljbu po osmatračnici sa koje je Milutin posmatrao borbu. Tada sam svojim očima gledao kada je Milutin skočio u stranu. Pomislio sam da je pogođen, pritrčao sam k njemu. Jedan skut šinjela bio je sav izrešetan od mitraljeskog rafala. Srećom, njega ni jedno zrno nije ni ogrebalo. Još tada sam u sebi rekao — taj čovek ima sreću, neće ga zrno.

¹⁾ Biti karan = biti tužan

²⁾ Vid Šobat

Razmišljajući o novoj dužnosti koja mi je dodeljena, stalno su mi bili vi glavi moji drugovi u 3. krajiškoj, od kojih se i protiv svoje volje odvojih. U feto vreme, razmišljam o Štabu, o komandantu i komesaru koje treba da obezbeđujem i, u slučaju potrebe, štitim. Hoću li ja to uspeti, hoću li to znati, ko će me podučiti, na koga ću se osloniti? Kotle je nekako neposredniji, hoće i da se našali, a Milutin uvek ozbiljan, miran, malo govori i nekako sam ga respektovao. No, što je tu je. Naređenje je naređenje i sad nema se kud, mora se raditi.

Drugog dana Vid Šobat — Sjedoga i ja izveli smo ljudstvo koje je bilo pri Komandi mesta u neki šljivik ispod crkve. Najpre je Sjedoga upoznao borce da se ovih dana formira 4. krajiška brigada, da Komanda mesta daje Zaštitnu četvu za Štab brigade, te da u nju treba da idu mlađi i neoženjeni ljudi. Mladići su tu vest jedva dočekali i odmah se počeli izdvajati u stranu. Među njima se izdvojiše i dvojica starijih drugova. Neće ni da čuju Stevan i Jandre, hoće i oni da idu tamo gde se puca, šta će oni pri Komandi mesta gde nema borbe. Nije im se ništa moglo.

Sutradan, izdvojeno ljudstvo za Zaštitnu četvu (40 drugova) poveo sam pred Komandu mesta gde smo dobili nove uniforme. Pošto sam opremio četvu, pošao sam u komandu da obavestim komandanta o učinjenom.

Sutradan, kad sam postrojio četvu, Ćić je izašao i kad je u stroju ugledao Stevana i Jandru, strogo je uzviknuo: »Što ćete vas dvojica tu? Napolje iz stroja, vi ostajete pri Komandi mesta«. Obojica malo postide-ni, pognutih glava, izađoše iz stroja i uputiše se prema Komandi. To je mogao samo Ćić koji je bio autoritet i ne samo za njih dvojicu. Zatim se sa nekoliko reči oprostio od nas, pozelevši nam srećan put: »Budite dobri kao što ste i do sada bili«.

Toga dana Ćić nam je uručio zastavu brigade koju smo odmah razvili i ponosno krenuli kroz čaršiju. Preko Runjevice i Podića, u popodnevnim časovima, stigli smo u selo Tičevo. Tamo smo zatekli Štab brigade: komandanta Milutina Moraču, komesara Nikolu Kotlu, zamjenika komesara Milana Trninića. Drugog dana je stigao i zamenik komandanta brigade Cvijo Oraščić. Nakon

nekoliko dana stigao je i sekretar štaba Lazo Radošević i obaveštajni oficir Brane Tanjga. Ubrzo zatim došla su dvojica drugova iz 1. proleterske brigade za politodel — Savo Radojčić i Živko Živković (danas narodni heroj i general-pukovnik u penziji).

Tih dana se u Štabu užurbano radilo. Dolazili su komandanti i komesari bataljona, dobijali zadatke i odlazili. Bila je to priprema za prvu akciju brigade na sela oko Bos. Grahova, u kojima su bili locirani četnici. Sećam se da je posle te uspešno izvedene akcije sutradan na Tičevu osvanulo pedesetak četnika, među njima i petnaest ljudi iz drvarske čaršije koji su napustili Drvar prilikom povlačenja Italijana. Od ovih zarobljenih četnika nekoliko ih je osuđeno jer su bijli zlikovci, ostali su upućeni svojim kućama.

Pošto se pretpostavljalo da je komandno mesto Štaba brigade na Tičevu otkriveno od strane neprijatelja, komandant Milutin je naredio da se preselimo u selo Resanovce. Naveče smo, sekretar štaba Radošević i ja, pod zaštitom noći, uspešno premestili Štab u Resanovce, a uži deo Štaba uputio se prema položajima koje su držale jedinice brigade. Taj potez komandanta pokazao se oštrouman i opravdan jer su Italijani žestoko bombardovali Tičevo dok smo mi osvanuli u Resanovcima i mirno se odmarali.

Savo R. Pužić

OD BIHAĆA DO TIČEVA NA FORMIRANJE BRIGADE

Poslije uspješno izvedenih akcija 2. i 3. septembra 1942. godine na ustaške posade u Cazinu, Srbljanima, Grmuši i Spahićima, u kojima je učestvovala novoformirana 3. krajiška brigada, dijelovi 1. KNOP odreda i Omladinski bataljon »Radivoje Rodić« 5. KNOP odreda, Druga drvarska omladinska četa nalazila se u selu Tihotina. Negdje oko 8. septembra dobili smo obavijest da je u toku reorganizacija jedinica 5. KNOP odreda. Nakon ovoga došlo je do rasformiranja našeg Omladinskog bataljona, pa je 1. petrovačka četa ušla u sastav 3. krajiške brigade, a naša 2. drvarska četa u sastav 4. KNOU brigade, koja je bila u formiranju. Poslije ove obavijesti ubrzo smo krenuli u Tičevo u koje smo stigli između 10. i 12. septembra. Ovu reorganizaciju i odlazak sa teritorije Bihaća i Bos. Krupe, koje smo uspješno štitili oko mjesec i po dana i obezbijevali sabiranje ljetine, primili smo kao nužnost i novinu u pojačanom procesu stvaranja brigada naše NOVJ. Ali, osjećalo se i prikriveno žaljenje što je došlo do rasformiranja našeg Omladinskog bataljona i što napuštamo pitomu i po mnogo čemu bogatu dolinu rijeke Une i obronke Grmeča. I stanovnici ove teritorije žalili su zbog našeg odlaska, jer smo tokom boravka na pomenutom terenu uspješno ostvarivali mnoge zajedničke zadatke i akcije.

Marš od Tihotine, sela blizu Bihaća, udaljenog pet—šest kilometara od Tičeva trajao je oko dva dana. Na ovom putu, koji je bio dosta naporan, mnogo nas je zanimalo u koji ćemo bataljon biti raspoređeni, kako ćemo se snaći u novoj ranoj brigadi i uspostaviti kontakte sa ostalim njenim jedinicama, kakvi su uslovi

na terenu itd. Ovakva naša razmišljanja bila su razumljiva, jer se za sve promjene u životu, a posebno u ratnim uslovima pokazuje živo interesovanje, što smo i mi, sasvim prirodno, ispoljili i na svoj način tumačili.

Po dolasku u Tičevo, tipično planinsko selo, koje je za mnoge od nas bilo nepoznato, našli smo nekoliko četa. U stvari, dan-dva prije našeg dolaska (9. septembra) obavljene su sve svečanosti u vezi s formiranjem brigade. Za razliku od naše čete, ostale jedinice, koje su ušle u sastav 4. krajiške brigade, nisu toliko osjetile organizaciono-psihološke i druge promjene. One su manje-više i do tada djelovale na toj i okolnoj teritoriji. Očito je da su kod nas postojali problemi neophodnog prilagođavanja tim novim uslovima, koje je valjalo postepeno prebrođavati. Mi smo ih rješavali, uz pomoć vojno-političkih činilaca u bataljonu i brigadi, na način koji je jedino bio ispravan.

Drugog dana našeg boravka u Tičevu došli su nam drugovi Milutin Morača i Nikola Kotle, komandant i politički komesar brigade, i izvršili smotru čete. Govorili su nam o vojno-političkoj situaciji, formiranju brigade, njenim zadacima i prilikama na terenu Bos. Grahova i Livna, gdje će brigada u prvo vrijeme djelovati. Rekli su nam da od nas mnogo očekuju u borbenoj gotovosti i političkom radu, s obzirom na naše snage i mogućnosti. Saopštili su nam da ćemo biti u sastavu 3. bataljona kao njegova 2. četa. Ovaj razgovor predstavljao je prvu značajnu fazu na putu našeg uklapanja u nove okolnosti. Za dan-dva, 15. ili 16. septembra, dijelovi brigade izvršili su napad na četnička uporišta u Marikovcima, Luci i Obijaju. Akcija je imala veoma dobre efekte, zbog toga što je izvedena u neposrednoj blizini Bos. Grahova, jačeg italijanskog garnizona i što je zaplijenjena razna oprema i zarobljeno više četnika. Ova borba doprinijela je međusobnom i čvršćem povezivanju jedinica, pa i naših četa u 3. bataljonu.

Nakon ovoga, u Tičevo su stigli dijelovi 1. proleterske brigade, sa kojima su drugovi iz Štaba našeg bataljona dogovorili odigravanje fudbalske utakmice. Ubrzo je formirana ekipa u kojoj su bili: Jole Marić, Ante Rukavina, Miloš Tanjga, Branko Krsto, Milan Bosnić, Dušan Jaglica, Pero Topić, Vid Jankelić, Drago Dodig

i Stevo Rokvić. Bila je to fudbalska utakmica bez sportske opreme i sudija, a umjesto gol-štangli stajali su vojnički ranci. Kapiteni su dogovorno donosili odluke i kažnjavali prekršaje. Ne sjećam se rezultata te utakmice, ali znam da je bilo lijepo i da je taj potez prihvaćen sa zadovoljstvom. Bila je to spoznaja da se, i pored zajedničkog djelovanja u oružanim jedinicama, saradnja i drugarstvo može uspješno izgrađivati i putem sportskog natjecanja.

Tako su nam proticalii prvi dani našeg prilagođavanja u novoformiranoj brigadi. U sledećoj fazi stvarani su novi kvaliteti u jačanju borbene spremnosti i podizanju političke svijesti boraca. Tome procesu dali su svoj veliki doprinos, pored ostalih rukovodilaca, i drugovi: Vicuka Bodiroža, Ante Rukavina i Rajko Miljuš, koji su prekomandovani iz Štaba omladinskog bataljona na dužnost u Štab 3. bataljona. Oni su od ranije dobro poznavali sastav naše čete, a posebno duh njene mladosti i hrabrosti.

Drago Dodig

PRVA ČETA BATALJONA »GAVRILO PRINCIP«

Krajem marta 1942. godine predao sam dužnost sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za Drvar Kostu Bosniću, a primio dužnost političkog komesara 1. čete Bataljona »Gavriilo Princip«. Četa je, kao i ceo Bataljon, bila tek formirana od ustanika-boraca sa grahovskog terena i to iz sela: Resanovci, Tiškovac, Zebe, Peći, Isjek, Radlovići i Maleševci. Prema jednom sačuvanom izveštaju iz avgusta iste godine, Četa je bila naoružana sa: 78 pušaka, tri puškomi tra i jeza, pet pištolja, oko 2.500 metaka, oko 50 kragujevačkih i oko 30 italijanskih ručnih bombi. Komandir Čete bio je Vojin Ivanović iz sela Isjeka. Četa je logorovala u Majstorovića Dolu, koji se nalazi u zapadnom delu Jadovnik planine iznad sela Zebe. Ishrana Čete bila je organizovana u logoru, ali su se i borci i starešine snabdevali i od kuće povremenim odlascima. Odevenost je zadovoljavala s obzirom na prilike u kojima se živelo. Naime, još se mogao naći po koji par vojničkog odelo bivše Jugoslovenske vojske, a tako i cokula. Ostala odeća je bila od narodnog sukna, a cipele ručno rađene. Tih prvih dana Četa je bila zabavljena svojom unutrašnjom organizacijom i borbenom obukom. Po mom dolasku bila je organizovana i politička nastava i formirana partijska ćelija i aktiv SKOJ-a od ranije primljenih članova. Time je život Čete počeo normalno da se odvija, pa se počelo pripremati i njeno uvođenje u borbene akcije. U tome nam je pomagao Štab bataljona, pripremivši akciju celog Bataljona na četnike sela Marikovci, planiranu za 2. april 1942. godine. Prva četa dobila je zadatak da se Marikovcima podide sa južne strane od M. Obljaja i to noću, pre svitanja. Druga

četa, s kojom je bio i komandant Bataljona Rade Zorić, imala je isti zadatak, samo sa zapadne strane, a Peuljska četa to isto sa istočne strane. Nije se pretpostavljalo da bi neprijatelj mogao odstupati prema severu zbog nepodesnosti terena. Međutim, dogodilo se da je podilaženje selu do svitanja izvršila samo Prva četa.

Kad je svanulo, meštani su primetili 1. vod 1. čete u zasedi nadomak prvih kuća i alarmirali četnike. Među njima, na položaju komandira, nalazio se žandarmerijski narednik Košta Trkulja, koji je svoje bogato iskustvo u prevarama vešto upotrebio, stupivši u razgovor sa komandir 1. voda naše 1. čete Nikolom Bajićem, kojeg namamljuje u prvu od kuća i razoružava. To je ponovio i sa borcima, pa ih je tako sve razoružao. Da nešto nije u redu primećeno je tek kad je zamenik komesara Bataljona Obrad Banjac, koji je bio sa 1. vodom, počeo da beži od mesta gde je 1. vod bio u zasedi. Ova naivnost komandira i boraca 1. voda proizašla je iz očiglednog neiskustva i izvesnih rodbinskih veza sa meštanima sela Marikovci. Dalje kontaktiranje Koste Trkulje i njegovih četnika sprečio sam zahvaljujući okolnosti da se pored mene našao puškomitraljezac Uroš Vučković i grupa boraca, koji su takođe prozreli namere četnika. Kako se već bilo razdanilo, to sam sa pomenutim puškomitraljescem i grupom boraca pošao u pravcu nastupa 2. čete, sa ciljem da obavestim komandanta Bataljona o nastaloj situaciji i po mogućnosti ubrzam njihov nastup i napad na Marikovce. Na M. Obijaju ostao je komandir Čete sa dva voda, sa ciljem da sačekaju nastup 2. i Peuljske čete, posle čega sledi napad na Marikovce. Sunce je već bilo iznad horizonta kada je primećen nastup 2. čete. Saopštio sam komandantu Bataljona situaciju kod 1. čete i kompromitovanje naše akcije. Komandant Bataljona je naredio 2. četi da se razvije u razvučeni streljački stroj i da usiljeno nastupa prema s. Marikovci. Znajući da je dominirajući M. Obijaj posednut još u toku noći sa dva voda 1. čete i uočivši ovaj energičan nastup streljačkog stroja (2. čete), četnici su se povukli iz sela prema istoku, odakle je trebalo da nastupi Peuljska četa. Međutim, kako ova četa nije uopšte pristupila izvršenju svog zadatka, to su četnici iz Marikovaca nesmetano odstupili, povezali se

sa četnicima nekih susednih sela i izvršili protivnapad, zbog kojeg smo u popodnevnom časovima pod borbom odstupili iz sela Marikovaca. Cilj ove akcije bio je proterivanje četnika iz njihovog sela, održavanje zbora sa zavedenim narodom i odrobl javan je boraca i komandira Prvog voda 1. čete. Akcija je ukazala na početničke greške naših četa u izvođenju napada na naseljeno mesto koje se sa takvim zadacima prvi put susreće i koje nisu imale borbenog iskustva. Koliko je ovo tačno, najbolje pokazuje slučaj da je Peuljska četa pristupila izvršenju zadatka tek 5. aprila, što je bilo deplasirano i unapred osuđeno na neuspeh.

Narednih dana 1. četa se počela uvoditi u akcije na italijansku komunikaciju Bosansko Grahovo — Drvar, u rejonu Ploča, ali bez značajnijeg uspeha. Onda je doneta odluka da se Četa prebaci na teren opštine Drvar, da iz Ataševca vrši napade na italijansku komunikaciju u rejonu Krivodola i iz Nagrada u rejonu istočnog dela s. Kamenice (iznad Reduklije). Ovo i dolazak novog komandira Sime Trikića je od velikog značaja, pa je Četa počela poprimati kvalitete koji će je kroz dalji tok narodnooslobodilačkog rata uvrstiti u najbolje čete 4. KNOU brigade.

Polovinom juna 1942. godine 1. četa dobija zadatak da se prebaci u s. Tičevo. Kako je to prebacivanje izvršeno noću, to je nisu zapazili četnici koji su se spremali da na Tičevu napadnu 3. četvu Bataljona »Gavrilo Princip«, s kojom su prethodnih dana imali borbene kontakte u s. Peulje. To će za 3. četvu biti od izvanrednog značaja, jer je četnički napad usledio kad se nije tome nadala i kad se nalazila u školi na čistini opkoljenoj šumom. Pojava 1. čete u kontranapadu zbunila je četnike i oni su morali odstupiti u pravcu Ružića Drage i Grahova.

Polovinom jula 1942. godine 1. četa Bataljona »Gavrilo Princip« dobija zadatak da se u rejonu Glamoča priključi Udarom bataljonu i Bataljonu »Budućnost«, pod neposrednom komandom komandanta 5. KNOP odreda SJavka Rodića, radi učešća u planiranom napadu na „ozloglašeno ustaško uporište u Glamoču. Nakon izvršenih priprema, 18. jula 1942. godine počele su borbe za oslobođenje Glamoča. Već prve noći 1. četa je iz ju-

goistočnog pravca prodrla u grad u rejonu pravoslavne crkve i ambulante. Dok je 1. vod sa politkomom čete ostao u rejonu crkve, komandir čete sa 2. i 3. vodom produžio je čišćenje niza kuća do rejona ambulante. Kad je počelo svitanje, uočeno je da iznad crkve u strani postoji dvospratna kulerina koja ovim delom grada neprikosnoveno dominira. Isturanjem vatrene tačke na zvonik crkve, prvi vod je pokušao parirati ustaškoj vatri iz pomenute kule, ali bez vidnijeg rezultata zbog malih otvora na kuli, a obratno, velikih na tornju crkve. Pljuštanje metaka po zvoniku crkve stvaralo je neodrživom ovu poziciju, pa je morala biti napuštena. Onda se prešlo na blokadu kule i zaposedanje okolnih zgrada. Tokom prepodneva neko je, iz pravca našeg nastupa prethodne noći, dozivao politkoma čete. I kada se saznalo da je to glas komandira 1. čete, tek tada je zaključeno da se na ovoj strani grada samo 1. vod 1. čete nalazi na dostignutoj poziciji u gradu. U toku noći uspostavljena je veza sa komandirima čete, a komandant Slavko Rodić je doneo odluku da se napad obnovi naredne noći i vodi borba do konačnog oslobođenja grada. To se i obistinilo trećeg dana po otpočinjanju borbi — Glamoč je pao 20. jula 1942. godine. Oslobođenjem Glamoča i likvidacijom jednog dela ustaških zlikovaca, osvećene su brojne žrtve ustaškog pokolja u Glamoču i njegovoj okolini. Ujedno, to je bio najbolji pozdrav krajiških partizana svojim drugovima proleterima iz Srbije i Crne Gore.

Formiranjem 4. KNOU brigade 9. septembra 1942. godine na Tičevu, 1. četa Bataljona »Gavrilo Princip« postala je 1. četa 1. bataljona ove brigade. Već 14. septembra 1. četa u sastavu 1. bataljona učestvuje u akciji na četnike u selu Obijaj nedaleko od Grahova. Postignuto je potpuno iznenađenje, pa ni rezultat nije izostao. U okviru bataljonske akcije, o čemu su sačuvani autentični podaci, bilo je pet mrtvih i nekoliko ranjenih četnika. Među zarobljenima bilo je i 15 četnika sa terena Drvara. Jedan od ubijenih četnika bio je po zlu poznati Mita Miljević iz Drvara. U s. Marikovcima zarobljena su i četiri četnika-kurira četničkog vojvode Drenovića sa Manjače kod Banje Luke. Ova, kao i cela akcija 4. KNOU brigade, koja je delovala na širem području opštine Grahovo, konačno je potvrdila da su borci sa ovog te-

rena spremni za borbu, kako protiv italijanskog okupatora, tako i protiv domaćih izdajnika-četnika. Što to i do tada nije bilo slučaj, odgovor treba tražiti u slabostima nekih rukovodilaca. Zasluga za takvo održanje boraca pripada partijskoj i skojevskoj organizaciji, kao i politkomesarima koji su uspešno tumačili ciljeve NOP-a.

Narednih nedelja 1. četa, u okviru 1. bataljona 4. KNOU brigade, učestvuje u proterivanju ustaša sa terena Ključa i G. Sanice obezbeđujući, istovremeno, omladinskim radnim brigadama ubiranje letine sa ovog bogatog područja. Potkraj druge dekade meseca oktobra 1942. godine, 1. četa, u sastavu 1. bataljona i 4. KNOU brigade, prebacuje se na teren Bihaća. Naime, 19/20. oktobra Prva četa, u sastavu 1. bataljona, imala je zadatak da likvidira ustaško uporište u s. Dobrenica, a ostale snage Brigade napadale su s. Goluboc i obezbeđivale ove akcije od pravca Bihaća. Devetnaestog oktobra izvršeno je komandantsko izviđanje, u kome su učestvovali i komande četa, a zatim je organizovano komandantsko izviđanje zaključno sa komandirima vodova. Spajanje komandira vodova i komandira četa sa svojim četama i vodovima bilo je ugovoreno na određenom mestu i u određeno vreme. Međutim, to spajanje komandnog kadra 1. čete sa svojom jedinicom nije izvršeno do određenog roka, pa su politkomesar čete i delegati vodova povelili četu na izvršenje zadatka, prema dobijenom uputstvu na komandantskom izviđanju sa komandantom brigade. U međuvremenu očekivao se susret sa komandirima čete i komandirima vodova. Podilazeći s. Dobrenici sa severa, uz potok Dobrenicu, 1. četa se susrela sa nekim predstražama i došla nadomak sela, očekujući napad ostalih četa 1. bataljona i priključenje komandira čete i komandira vodova. Kako se ni jedno ni drugo nije ostvarilo, a noć izmicala, to su politkom čete i delegati vodova zaključili da se možda napad zbog nečeg odgodio, pa su oni doneli odluku da se povuku na polazne položaje. U povratku se čula paljba u pravcu s. Dobrenice, ali se na povratak nije moglo misliti zbog poljuljane sigurnosti kod boraca. Tako je ova neuspela akcija ostala u neugodnoj uspomeni svih pripadnika 1. čete.

Mesec dana kasnije, 1. četa dobija šansu da popravi ovaj neugodni utisak iz akcije u okolini Bihaća. Naime, u okviru zadatka 4. KNOU brigade, koja štiti levi bok Prve proleterske NOU brigade u napadu na uporište Nemaca i četnika u Sitnici, 1. četa dobija zadatak da 18. novembra 1942. godine napadne četničko-nemačko uporište u s. Bunarevi na samoj komunikaciji Banja Luka — Sitnica. Napad čete bio je uspešan, s tim što je imala dva ranjena: zamenik komandanta bataljona Simo Trikić teže i politkom 1. čete lakše. Po zauzeću sela, Četa je odmah pristupila organizaciji odbrane iz za to podesnih kuća na komunikaciji. Ubrzo je iz pravca Banje Luke uočen nastup motorizovane kolone. Kad je došla na pouzdan domet puškomitraljeske vatre, otvorena je paljba i kolona je zaustavljena. Potom je izvršen juriš i povedena borba za kolonu kamiona. O žestini borbe najbolje govore sledeći podaci: ubijenih 10 Nemaca, četiri domobrana i tri zarobljena. Zaplenjeno je 16 kamiona, 10.000 metaka, 100 komada košulja i pantalona, dva puškomitraljeza i 20 pari cipela. Naši gubici: dva mrtva i sedam ranjenih, od kojih tri teže. Naravno, u akciji su učestvovali posredno i ostale snage 1. bataljona i 4. KNOU brigade, ali je uloga 1. čete bila odlučujuća, zbog čega je i pismeno pohvaljena. Svi pripadnici 1. čete, na čelu sa komandir Draganom Rodićem, dali su sve od sebe da postavljeni zadatak što bolje izvrše. Mirko Sabljčić i Lazar Bursać istakli su se još i izuzetnim požrtvovanjem u izvlačenju teško ranjenih boraca. Jedan od teško ranjenih bio je i Ferdo Kozak rodnom iz Splita, koji je kasnije podlegao ranama u bataljonskom previjalištu. Ranama je u korpusnoj bolnici podlegao i zamenik komandanta 1. bataljona Simo Trikić iz Drvar Sela, izuzetno hrabar i sposoban starešina. Polovinu zaplenjenih kamiona morali smo zapaliti, pošto je iz pravca Banja Luke prodrla kolona tenkova i kamiona. Povukli smo se iz s. Bunareva narednog dana, 20. oktobra 1942. godine.

Vlado Malbašić

POVRATAK IZ PRVE PROLETERSKE U ČETVRTU KRAJISKU BRIGADU

Nakon oslobođenja Livna, 7. avgusta 1942. godine, stigao je u našu 3. peuljsku četu Bataljona »Starac Vujanin«, član Politodjela 1. proleTERSKE brigade Milisav Milisavljević. On je u toku nekoliko narednih avgustovskih dana obišao Štab bataljona i čete na položajima u Livanjskom polju i Peuljima, te je tom prilikom vodio političke i vojne razgovore sa borcima, komandnim kadrom i omladinom, a ujedno i prikupljao dobrovoljce za 1. proleTERSku brigadu. Mi smo se tada prvi put susreli sa jednim borcem 1. proleTERSKE brigade. Svi smo u četi bili veoma radosni i srećni što se među nama našao jedan takav rukovodilac. Okupili smo se oko nje ga sa željom da što više čujemo o borbama i pređenom putu 1. proleTERSKE brigade i Vrhovnog štaba NOV do dolaska u Bosansku krajinu. Rado se odazvao našem pozivu i govorio nam o velikim političkim i borbenim iskustvima svojih boraca-proletera.

Kad je drug Milisav završio izlaganje, obavestio nas je da borci i starešine mogu dobrovoljno da stupe u 1. proleTERSku brigadu, ističući da ona nije vezana za određeni teren kao naš bataljon. Mi, mladi bili smo željni pokreta i većih borbi i akcija. Već nam je bilo dodijalo da stalno budemo na jednom položaju. Posebna želja nam je bila da nosimo ^me »proleter« i titovku sa petokrakom zvijezdom i sa srpom i čekićem. Javilo se dvadesetak dobrovoljaca iz čete. Drug Milisav je popisao naša imena i prezimena i poneo sa sobom u brigadu, a mi smo i dalje ostali na položaju u selima Peulje i Janjića Docu, zatvarajući pravac od Bos. Grahova.

Poslije nekoliko dana čekanja, iz Livna su stigla u Peulje dva autobusa po nas, dobrovoljce. Nakon kraćih priprema i predaje dužnosti, pozdravili smo se sa svojim dotadašnjim ratnim drugovima. Rastanak je bio veoma dirljiv, jer ostavljamo drugove sa kojima smo odrasli i kroz život delili dobro i zlo.

Kod Osnovne škole u Peuljima okupilo se dosta naroda i omladine iz sela da nas isprate. Poslije oproštaja sa prisutnima, krenuli smo autobusima prema selima Grkovci i Crni Lug, gdje su nam se priključili ostali drugovi iz bataljona. Još smo u putu primili manju grupu boraca - dobrovoljaca iz Sajkovića. Nas oko 100 dobrovoljaca iz Bataljona »Starac Vujadin« skupili smo se u Žabi jaku (borova šuma) pored Livna. Borci koji su bili bliže Livnu došli su pješke. Tu smo logorovali, čekajući da nas rasporede po bataljonima 1. proleterske brigade.

Postroj iše nas drugovi iz 1. proleterske brigade prije dolaska komandanta brigade Koče Popovića i politkomesara Fiće Kljajića. Mi nismo bili ponijeli sa sobom puške, sem pojedinaca koji se nisu htjeli rastati od njih. Nakon izvjesnog vremena, drugovi iz Štaba brigade stigli su do nas. To nam je bio prvi susret s njima, mada smo detaljno o njima obavješteni od druga Milisava dok smo bili u četi. Drug Fića nam je održao govor u kojem je, između ostalog, naglasio: »Drugovi koji misle da neće moći izdržati te fizičke napore, bez ikakvog ustezanja neka se vrate u svoje ranije jedinice. Ko se pak osjeća sposobnim za pomenute zadatke i teškoće, neka istupi ispred stroja«. Među nama je počelo komešanje i manji broj drugova je istupio, dok su drugi ostali na svojim mjestima. Komandant Koča, vidjevši da je većina ostala u stroju, uzeo je riječ i objasnio nam da napori nisu takvi da se ne bi mogli savladati. Poslije njegovog objašnjenja svi smo se zajednički izjasnili da ostajemo u 1. proleterskoj brigadi. Njihove riječi usadile su se duboko u naša srca i glave, ukazujući nam na veliku perspektivu naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Dugo smo aplaudirali Koči i Fići.

Svi smo bili prekaljeni borci, mladići, sposobni za marš i borbu i sve napore koji su stajali pred 1. proleterskom brigadom. Jednom riječju, tu su se pored

Livna, početkom septembra 1942. godine, sakupili najodabraniji borci, vojno-politički kadar Bataljona »Starac Vujadin«. Bili smo dobro odjeveni u italijanske uniforme, zaplenjene u borbi kod sela ICazanaca i Grkovca od 11. do 15. jula 1942. godine.

Našim odlaskom Bataljon »Starac Vujadin« ostao je bez jednog dijela članova KPJ i SKOJ-a, komandnog i političkog kadra, te odličnih boraca-mitraljezaca.

Poslije odlaska Koče i Fiće u Štab brigade u Livno, poslali su poruku da Nikica Gašić i Aleksa Đukić dođu odmah kod njih. Kurir nam nije znao reći zašto nas pozivaju. Odmah smo pošli u Livno. Putem smo međusobno razgovarali o razlozima tog poziva. Da nismo možda nešto pogriješili u našem ponašanju za vrijeme logorovanja ili je nešto drugo u pitanju? Ušli smo tada prvi put u Livno, grad o kojem smo mnogo slušali prije II svjetskog rata, a posebno poslije kapitulacije bivše Jugoslovenske vojske.

Eto, dođe i taj dan da možemo u oslobođenom gradu slobodno prelaziti ulicama. Na zidovima kuća bile su ispisane naše borbene parole. Omladina, borci-partizani, narod, slobodno su se kretali po varoši. Zanatske i trgovačke radnje su bile otvorene i radile, gradski život se odvijao normalno.

Tu, u centru grada, rekao nam je vodič — kurir da je smješten Štab 1. proleterske brigade. Stigli smo do zgrade i on nam je pokazao ulaz u Kočinu i Fićinu kancelariju. Nikica pokuca na vrata i uđe prvi, a ja za njim. Pozdravljamo ih i kažemo da se javljamo po njihovom naređenju. Oni su nas pitali zašto smo napustili svoju četu i došli k njima u brigadu. (Nikica Gašić je bio komesar čete, a ja njegov zamjenik). Odgovorili smo da nam je bila želja da budemo borci 1. proleterske brigade i zbog toga smo napustili našu jedinicu. Naredili su nam da se što prije vratimo i ako treba da povedemo još nekog od naših drugova. Tom prilikom su nam saopštili da će se i kod nas formirati brigade, te da će trebati kadar, a oni imaju dovoljno kadra samo im momentalno trebaju borci. (O formiranju brigade na terenu Bos. Grahova mi smo od njih prvi put čuli).

Nas dvojica međusobno smo diskutovali o tome koje od drugova da vratimo. Međutim, zajednički smo donijeli odluku da ne vraćamo nijednog od njih. Kada su već napustili četu, neka ostanu u 1. proleterskoj brigadi. Tu našu odluku smo im saopštili. Poslije ljubaznog prijema i razgovora, oprostili smo se od njih i pješke se uputili iz Livna preko Livanjskog polja, Grkovca, Peulja u sastav svoje čete.

Tih lijepih i suvih septembarskih dana nastavili smo put za selo Peulje, te se uz put nađosmo u s. Bastasima u kojem smo potražili njihovog prvog predsjednika NOO-a sela Lazu Đapu, Nikičinog dobrog prijatelja i druga još od prije rata. Drug Lazo nam je kazao da su sve čete sa Štabom bataljona »Starac Vujadin« izvršile pokret u selo Tičevo, gdje se formira nova krajiška brigada. Na terenu su ostale samo jedinice komande mjesta i straže po selima, a ostalo je sve krenulo u pravcu Tičeva. Tu smo prvi put bili obavješteni da će se na Tičevu formirati nova brigada i da u njen sastav ulazi čitav Bataljon »Starac Vujadin«, pa prema tome i naša 3. četa. Ove vijesti su nas obojicu ob radovale, jer ćemo se ubuduće sa brigadom moći kretati i po drugim terenima i krajevima naše zemlje kao i proleterske brigade.

Zanoćili smo jednu noć u našem selu Peuljama, gdje smo preko odbornika Miloša ćućuza, Miloša Đukića, Stevana Trivunovića i Bože Gašića obavješteni da je 3. peuljska četa prije nekoliko dana napustila svoj položaj u Janjića Docu (zaselak Podgora) i pod komandom Jove Gašića i njegovog zamenika Ile Đukića-Bićina otputovala u pravcu s. Tičeva. Također su prema Tičevu otišli i ostali dijelovi (čete) Bataljona »Starac Vujadin«. Na Tičevu su se skupljale sve jedinice koje će ući u sastav 4. krajiške brigade.

Opraštamo se sa odbornicima sela i nastavljamo naš put u s. Tičevo. Put je dosta naporan, ne možemo brzo da idemo, pravimo češće zastoje i odmor. Šuma se još dosta zeleni, vreme vedro i dosta toplo.

Razgovarajući tako u hodu stižemo oko 12 časova u s. Crnac. Tu poznajemo skoro sve domaćine, a posebno ih Nikica dobro poznaje, jer je sa njima radio u Beogradu, a ovdje je dolazio na sastanke sa Milo-

šem Ticom. Uputili smo se u kuću kod roditelja našega druga Miloša. U kući smo našli njegovog oca, starog Panteliju i majku Milicu. Sa njima smo se izljubili; njima su pošle suze iz očiju, a i nama dvojici. Setili smo se onih dana, u novembru 1941. godine, kada je jedna grupa nas, delegata, članova KPJ, pošla na partijsku konferenciju kod Drvara — tu smo našli njihovog sina Miloša i Šaćira Maslića (iz Sreskog komiteta Jajce). Tada su i njih dvojica sa nama pošli na tu konferenciju KPJ za Drvar. Drugi put smo bili baš u njihovoj kući (gde smo i večerali) 5. aprila 1942. godine kada smo se sa četom povlačili u pravcu s. Tičeva.

Istoga dana predveče stižemo na Tičevo. Odlazimo do osnovne škole gde se raspitujemo kome treba da se javimo radi rasporeda na dužnost. Nailazimo na neke drugove iz 4. brigade koji su nas uputili da se javimo Milanu Trniniću-Crnom. Milan nam je saopštio da idemo u 1. bataljon koji se nalazi u selu Peći. Nastavljamo put preko Ružića drage, s. Maleševaca, s. Radlovića i brda Stankovače u s. Peći.

Poslije podne stigli smo konačno u selo Peći i tu smo našli smješten 1. bataljon u čijem se sastavu nalazi i naša 3. peuljska četa. Ona je to ime i nadalje zadržala u novoformiranoj 4. krajiškoj brigadi, što nas je mnogo obradovalo, s obzirom da četa to ime nosi od polovine septembra 1941. godine. Rekoše nam da se javimo u Štab 1. bataljona na raspored. U Štabu nailazimo komandanta Simu Bajića, njegovog zamenika Boška Vukobrata, političkog komesara Miru Višića i njegovog zamenika Kostu Pajčina. Tu smo zatekli i omladinskog rukovodioca bataljona, mislim da se zvao Runić, i intendanta bataljona Slavka Milijevića. Svi su nam poznati drugovi odranije. Drug komandant Sirnica i komesar Miro su nas lijepo i vrlo srdačno primili. Objasnili su nam da je formirana 4. krajiška brigada od tri bataljona i Štaba brigade sa prištapskim jedinicama. Mi smo im objasnili šta nas je navelo da se javimo u 1. proleterku brigadu i da napustimo našu četvu i Bataljon »Starac Vujadin«. Miro nam je saopštio da ponovo idemo u 3. četvu na istu dužnost: Nikica za političkog komesara, a ja za njegovog zamjenika.

Upoznali su nas sa vojno-političkom situacijom na sektoru Bos. Grahova. Bataljon drži položaj na Boro-vači prema Grahovu sa jednim dijelom snaga, a drugim se nalazi na logorovanju u selu Peći. Također su nam tom prilikom saopštili da po primanju dužnosti odmah preduzmemo mjere za sređivanje stanja u četi i da se otpočne sa vojno-stručnom obukom i političkim radom sa borcima i starješinama. Dali su nam za početak rada u novoj jedinici dosta dobra uputstva i uputili u način rada u ovakvoj situaciji.

Ponovo u istoj četi — samo s tom razlikom što je sada četa ojačana jednim vodom Bastašana sa njihovim komandrom Milošem Kozomorom. U četi nalazimo komandira čete druga Marka Vukobrata i njegovog zamjenika Vojina Vidovića, te omladinskog rukovodioca čete Iliju Kozomoru, Peru Racu, koji je bio obavještajni oficir čete (član KPJ od 1939), bolničara čete Miku Tripala i ekonoma Gojka Ivankovića. U to vrijeme kuvar čete bio je Jovo (Sime) Janjić, a kurir Vlado Gašić. Marko nam je saopštio da četa ima četiri voda, a vodnici su: Ilija Đukić — Galčina, Danilo Trkulja, Stevo Šegrt i Ilija Erceg; politički delegati: Sava Nenadić, Svetko Gašić, Vojo Erceg i Slobodan Bajić. Po našoj ocjeni imamo dosta kadrova u četi, te nije bilo potrebe da nam neko mjesto ostane upražnjeno. Tu nailazimo na dosta sposobne desetare, kao što su: Vojin Jarić, Marko Ivetić, Ilija Đukić — Policija, Stevan Đukić — Juda, Rade Cvijan, Todor Kozomora, Radoje Lukač, Ilija Crnogorac, Nikola Kozomora i drugi. Komandni sastav čete je vrlo dobar, sve su to prekaljeni borci, sposobni da se bore na svakom dijelu naše zemlje, svi su pretežno služili bivšu Jugoslovensku vojsku, te su u njoj poneki imali i čin. Bio je priličan broj drugova koji su kod kuće ostavili veliku porodicu. Ilija Đukić — Policija, ostavio je ženu sa sedmoro djece; Đuran Đukić ženu sa četvoro djece itd.

Mene je odmah interesovalo koliko imamo članova KPJ, te sam ustanovio da su članovi: Marko Vukobrat, komandir, Vojin Vidović, zamjenik komandira, Pero Raca, Svetko Gašić, Vojo Erceg, Ilija Kozomora, Vojin Jarić, Slobodan Bajić, Ilija Crnogorac, Rade Cvijan,

Radoje Lukač, Spiro Šegrt, Nikola Kozomora, Ilija Erceg, Stevan Šegrt i Simo Mandić. I skojevska organizacija bila je brojna. Na prvim sastancima partijske ćelije primili smo u KPJ Stevana Đukića — Judu, Iliju Đukića — Policiju, Savicu Nenadića, Savu Trkulju i Luku Gašića. Koncem decembra 1942. godine, prije moga odlaska na partijski kurs pri CK KPJ u Bihaću, primili smo još nekoliko drugova u KPJ (partijska ćelija je tada brojala 16 članova). Jednom sastanku ćelije prisustvovao je politički komesar 5. divizije Ilija Došen.

Mislim da sam dobro sarađivao sa omladinskim rukovodiocem čete drugom Ilijom Kozomorom, tako da smo brzo prišli odabiranju najboljih omladinaca za prijem u SKOJ, a najbolje skojevce kandidovali za KPJ. Na taj naš rad nismo nikada imali nekih primjedbi od strane bataljonskog biroa, već su nas uvek isticali za primjer. Mnogi su se u četi mjenjali, ali nas dvojica ostali smo zajedno do njegove tragične smrti. Četa je 14. aprila dobila obavijest da se sutradan rano nastavlja pokret bataljona. Dok se četa spremala (rano) za doručak, odjednom se začuo pucanj u prostoriji u kojoj je bila komanda čete. Kad smo došli u sobu već je bilo kasno: obliven krvlju, drug Ilija davao je zadnje znake života. Bio je oboleo od tifusa, te je u velikoj temperaturi našao pušku i sebi opalio metak u slepoočnicu. Mi smo od njega sakrivali oružje, ali u toj pripremi za pokret i gužvi na njega nismo do kraja obratili pažnju.

Posle tog slučaja nastala je velika tuga u četi za omiljenim drugom i vrednim članom Partije. Sa tugom i bolom, posle Ilijine sahrane, odlazim iz čete na novu dužnost u brigadi — za zamjenika političkog komesara 4. bataljona. Eto, takav je bio taj tužni i teški rastanak nas dvojice, tog tmurnog aprila 1943. godine.

Aleksa Đukić

SEĆANJE NA PRIPREMU I FORMIRANJE BRIGADE

Sjećam se priprema za formiranje 4. krajiške brigade u drugoj polovini avgusta i početkom septembra 1942. godine. Za vreme ovih priprema nalazio sam se u 3. četi Bataljona »Budućnost« 3. krajiškog odreda, koja se nalazila na položaju Marino Brdo, Prokos i Ružića Draga. Četa je formirana od boraca sela Preoca, Tičeva i Podića. Ova teritorija pripadala je bivšem glamočkom srezu, a navedena sela pripadala su opštini Prekaja. Komandir čete bifo je Milan Salić, a komesar Jovan Štrbac. Oko 15. avgusta 1942. godine pronijela se vijest da se formira jedna krajiška brigada na području Drvara i da bi naš bataljon, odnosno naša četa mogli ući u sastav pomenute brigade. Sjećam se da smo pozvani 18. avgusta u komandu čete koja se nalazila sa sjedištem u selu Tičevo, u osnovnoj školi. Saopšteno nam je da će naša četa imati pokret prema Drvaru i da ćemo ući u sastav 3. krajiške brigade na Kamenici kod Drvara. Tom prilikom komandir čete je naredio komandirima vodova (ja sam bio komandir 2. voda) da borci odu kućama radi popravke svoje odjeće i pozdrava sa rodbinom. Kada sam saopštio vijest, veselju i radosti nije bilo kraja, jer su borci jedva čekali da se formira jača operativna jedinica koja će biti sposobna za borbu i protiv jačeg neprijatelja nego što su četnici.

Osamnaestog avgusta borci mog voda otišli su svojim kućama, presvukli se i sredili i istog dana došli na zbornu mjesto kod Tičevske škole. To su učinili i ostali vodovi. Dvadesetog avgusta svi smo krenuli prema Vidovom Selu gdje se nalazio Štab bataljona i gdje

je četa dobila naređenje da se smjesti u jedan šljivik koji se nalazio u neposrednoj blizini komande bataljona. Borci su se razmjestili, odložili svoju opremu i počeli sa veseljem. Poslije izvjesnog vremena ponovo su komandiri vodovo pozvani u četu u kojoj se nalazio i komandant bataljona. Tu nam je saopšteno da Bataljon »Budućnost« ne ulazi u 3. krajišku brigadu jer je ona već popunjena. Naša četa se zato vratila na ranije položaje.

Koncem avgusta pronijela se je vijest da se formira 4. krajiška brigada u koju ulaze bataljoni 1. i 3. krajiškog odreda, Bataljon »Gavrila Principa«, Bataljon »Budućnosti« i Bataljon »Starac Vujadin«. Opet je nastalo veselje među borcima i rukovodiocima, pa su otpočele i pripreme. Sedmog septembra pozvani smo u Štab bataljona, koji se već u to vrijeme nalazio na Tičevu, gdje nam je rečeno da se pripremimo za postrojavanje 9. septembra. Primjetili smo da dolaze i ostali bataljoni i da se razmještaju po zaseocima sela Tičeva i Komanda brigade na čelu sa Milutinom Moračom, komandantom brigade, komesarom Nikolom Kotle, zamjenikom komandanta brigade Cvijom Oraščićem i zamjenikom komesara brigade Milanom Trninićem. Osmog septembra izvršene su preformacije u bataljonima, tako da je Bataljon »Budućnost« ostao kao 2. bataljon 4. brigade, a Bataljon »Gavrilo Princip« kao 1. bataljon, dok je Bataljon »Starac Vujadin« ostao kao 3. bataljon. U

2. bataljon ušla je jedna četa Bataljona »Gavrilo Princip« kao 1. četa čiji je komandir bio Đuro Đurić, 2. četa Bataljona »Budućnost« čiji je komandir bio Obrad Kesić, kao 2. četa 2. bataljona, a 3. četa ostala je kao 3. četa 2. bataljona. Za komandanta 2. bataljona došao je Rade Zorić, (komesar bataljona bio je Dejan Stanišić, a zamjenik komesara bataljona Miloš Polić.), komandant

1. bataljona bio je Simo Bajić, a komandant 3. bataljona Vicuka Bodiroža. Ja sam u 3. četi 2. bataljona postavljen za zamjenika komandira čete.

Devetog septembra postrojena je čitava Brigada ispod zaseoka Jovići. Tom prilikom je govorio Milutin Morača, komandant brigade i komesar brigade Nikola Kotle, koji su naglasili da će Brigada imati zaista teške zadatke i da će napustiti dosadašnju slobodnu teri-

toriju i otići u druge krajeve. Njihov govor borci i rukovodioci brigade toplo su pozdravili.

Poslije slavlja 2. bataljon ostao je na Tičevu nekoliko dana gdje se sa borcima radilo vojnički i politički, a poslije toga premješteni smo u sela Radloviće i Isjek gdje smo ostali nekoliko dana. Poslije toga Brigada je smještena na području Trubar, između Drvara i Ličke Kaldrme. Na ovom području formiran je i 4. bataljon brigade u koji je ušla jedna četa Komande mjesta Drvar, a ostali bataljoni izdvojili su po 50 boraca iz svog sastava za pomenuti bataljon. Za komandanta ovog bataljona postavljen je Vojin Nenadić. Početkom oktobra čitava Brigada premještena je prema Ključu i Sanici gdje učestvuje u borbi protiv Nijemaca i domaćih izdajnika. Drugi bataljon krenuo je iz Drvara vozom preko Oštrelja, Srnetice do željezničke stanice Lanište blizu Bravska. Po dolasku na pomenutu stanicu bataljon se iskrcao iz voza i dat je jednočasovni odmor. Borci su se razmjestili u obližnjim gajevima. Na tom području je i šuma Paunovac u kojoj je bilo dosta divljih krušaka i divljakinja. Borci su se razišli po dolinama u berbu. Jedan borac iz 2. čete pošao je prema većoj dolini i počeo kupiti kruške. Ispod stabla ležao je medvjed. Kada ga je borac ugledao, počeo je bježati i vikati: »Upomoć!« Nekoliko boraca potrčalo je prema njemu i vidjeli su da on bježi od medvjeda a medvjed od njega. Toga borca drugovi su prozvali »Medo«. Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive taj je borac poginuo svega pedesetak metara od toga mjesta.

Dmitar Tica

POSTROJENA JE I ZAŠTITNICA ŠTABA ČETVORTE KRAJIŠKE BRIGADE ZA SMOTRU

Na području Bos. Petrovca, Drvara, Bos. Grahova i Glamoča delovao je 5. krajiški narodnooslobodilački odred. Ovaj odred je razvio ve 15ku vojno-političku i društvenu aktivnost. Dejsstvovali su bataljoni koji su dobili imena po poznatim ličnostima iz naše istorije: »Gavrilo Princip«, »Starac Vujadin«, »Budućnost« i Omladinski bataljon. Odred je uspeo da organizuje i primi veliki broj omladine koja je kroz svakodnevne borbe, politički rad i izvođenjem vojno-strateške nastave pre-rasla u dobre i hrabre borce. Odred je bio velika škola u kojoj su osposobljeni mnogi borci i starešine i od kojih je formirana 3. krajiška proleterska udarna brigada 22. avgusta 1942. godine na Kamenici kod Drvara, a zatim je formirana i 4. krajiška udarna brigada 9. septembra 1942. godine na Tičevu. Dobar broj boraca ovog slavnog odreda otišao je za popunu 1. krajiške proleterske i 2. proleterske brigade.

Pošto je poznato koji su bataljoni ušli u sastav 4. KNOU brigade, smatram da nije potrebno to ponavljati. Ja bih se nešto više zadržao na formiranju Zaštitnice štaba 4. KNOU brigade i njenim zadacima.

Zaštitnica je formirana istog dana kad i brigada. Borci zaštitnice bili su odabrani borci koji su bili provereni u mnogim borbama u bataljonima. Bilo je nekoliko starijih drugova koji su odslužili bivšu Jugoslovensku vojsku. Zaštitnica je brojala oko 20 boraca, podeljenih u dva odeljenja: Kurirsko i Zaštitno odeljenje, svako od ovih odeljenja imalo je svoj specijalni zadatak i dužnost. Kurirsko odeljenje je bilo najvažnije i ono je činilo onaj glavni stub na kome je počivala veza i

komandovanje potčinjenim jedinicama. Kuriri su bili izloženi mnogim opasnostima i velikim naporima. Pored svoje kurirske dužnosti oni su bili dobri izviđači, obaveštajci, politički radnici na terenu kuda su prolazili. Njihova politička svest i borbena spremnost bili su na nivou. Kuriri su bili izloženi neposrednom dejstvu neprijateljske vatre.

Kuriri u našoj brigadi savlađivali su teške prepreke. Vremenske nepogode, umor i glad nisu ih mogli sprečiti u izvršenju postavljenih zadataka. Ovom prilikom istakao bih imena nekih od poznatih kurira u Štabu brigade: Dušan Rodić — »šušić«, Đuro Knežević, Ni/ne Rađenović, Slavko Rađenović, Mića Delić, Trivo Paravina, Dragan Tomić — »ćić«, Dane Vladušić, Nikola Maksić, a nešto kasnije su došli Mirko Majstorović i Nikola Tankosić. U bataljonima su bili poznati kuriri: Milan Tankosić, Špiro Đukelić, Krsto Galić, Špiro Radlović, Košta Jeličić, drug Bucalo, rodom iz Tiškovca, čijeg se imena ne sećam, Branko Zec, Stevo Marić i Milan Princip.

Mnogi od ovih drugova su, posle izvesnog vremena provedenog u kurirskoj službi, odlazili na razne odgovorne vojno-političke dužnosti. Ovde nije moguće utvrditi koliki je broj kurira prošao kroz kurirsku službu. Dosta ih je dalo i svoj život za slobodu, kao što su: Mićo Delić, drug Bucalo, Nikola Tankosić. Umrli su posle rata: Milan Princip i Mirko Majstorović.

Odeljenje za zaštitu brojalo je 10 boraca, naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom. Ovo odeljenje obezbeđivalo je neposredno Štab brigade, a njegovi borci su ponekad upućivani kao pratioci kuririma kad su prolazili preko opasnih terena. Za stražare kod Štaba i patrole na pojedinim pravcima upućivani su i kuriri koji nisu bili angažovani na izvršenju kurirske službe. Na ove dužnosti kuriri su često nerado odlazili.

Kuriri su bili zaduženi da vode računa o jahaćim konjima članova Štaba. Vođena je stalna »borba« čiji će konj biti bolje uhranjen, potkovan i očišćen. Radi izvršenja nekog hitnog zadatka, članovi Štaba brigade često su davali svoje konje kuririma.

Dobro se sećam kuvara prištapskih jedinica Đure Dejanca, koji je bio dobar drug, ali je bio veoma prgav

prema kuririma kada su, dolazeći sa puta usred noći, tražili da im dâ jelo. Nije imao svoje »mezimce« prilikom podele hrane. Primedbe na spremanje hrane nije usvajao već ih je ljutito odbijao, te je često potpadao pod neopravdanu kritiku boraca.

Treba spomenuti i ekonoma prištapskih delova, druga Iliju Žutića, zvanog »Žuća«, koji je bio sposoban ekonom i dobar majstor da ubedi poneku baku u selu da dobrovoljno da nešto od hrane, a da se ne ljuti. Bio je pravičan u raspodeli. Vodio je računa o kuririma kao o svojoj deci.

Gojko Češić bio je zadužen da vrši raspored boraca na stražu i u patrolu. Taj čovek je bio dobar starešina i drug, pravičan i odmeren. Borci su ga jako voleli.

Zaštitnicu i prištapske delove brigade, 11. septembra 1942. godine, u popodnevrim časovima, postrojio je za smotru drug Ilija Miljević, intendant brigade i predao raport komandantu brigade Milutinu Morači. Smotru 2. i 3. bataljona i prištapskih delova izvršio je drug Morača i politički komesar Nikola Kotle. Dan je bio vedar i topao. Radi maskiranja, bataljoni su bili postrojeni ispod drveća. Istog dana predveče naišla su tri italijanska aviona »Savoja«, bombardovala teren gde je bila brigada postrojena. Nismo imali žrtava jer su borci već bili razmešteni, po okolnim šumarcima Malog i Velikog Tičeva. Verovatno su Italijani bili obavešteni da se tu prikupljaju naše jedinice.

Dvanaestog septembra 1942. godine u podnožju bezimenog visa, koji se nalazi između Malog i Velikog Tičeva, održan je sastanak partijske ćelije prištapskih delova. Sekretar ćelije, koliko se sećam, bio je jedan drug koji je došao iz Dalmacije, a zvao se Višić. Sastanku su prisustvovali: politički komesar Nikola Kotle i komandant Milutin Morača, a govorilo se o zadacima članova KPJ na učvršćenju moralno-političkog stanja i borbene gotovosti, zbog toga što brigada kreće na put van teritorije njenog formiranja.

Ovom sastanku ja i Slavko Rađenović smo prisustvovali kao kandidati. To je bio naš prvi sastanak u partijskoj ćeliji. Sećam se da je druga tačka dnevnog reda bila: Prijem u članstvo Partije drugova Rađenovi-

ća i Tankosića. Predlog je podneo sekretar ćelije Višić, a obrazloženje dao Nikola Kotle. Predlog je usvojen i sekretar ćelije je saopštio da smo postali članovi Partije.

Došli su nam partijski radnici iz proletherskih brigada na pojedine dužnosti. To su bili drugovi: Živko Živković za rukovodioca Politodjela u brigadi, Savo Radojčić za kulturno-prosvetni rad, Milijan Neoričić, instruktor za rad SKOJ-a i Narodne omladine, Radoje Sekulić — Makso, politički komesar 4. bataljona, Ilija Velimirović, politički komesar 1. čete 4. bataljona i Dušan Jovanović, jedno vreme obaveštajni oficir brigade, a zatim postavljen za političkog komesara brigadne bolnice 4. KNOU brigade.

Dolaskom ovih drugova u našu brigadu unapređen je partijsko-politički i vojno-stručni rad u jedinicama. Oni su raspolagali velikim iskustvom stečenim u mnogim bitkama proletherskih brigada. Komunisti naše brigade usvajali su iskustva drugova proletera. Sećam se koliko je za nas kurire značio dolazak Milijana Neoričića, koji je nama bio blizak kao omladinac i mnogo nam pomogao u partijsko-političkom radu. Živo se sećam druga Save Radojčića, toga živahnog veselog i pristupačnog druga koji nam je pomogao da shvatimo mnoge stvari, a naročito je nastojao da se opismene naši drugovi. Savo je bio veliki veseljak, volio je šalu, naročito sa nama, kuririma Štaba brigade. Prilikom zauzimanja naseljenih mesta prikupljao je razne knjige, papir i olovke i davao nama i borcima na korišćenje. Ovi drugovi su nam pomagali u savlađivanju tema iz istorije naše Partije, ekonomskog razvitka društva, Istorije SKP(b). Bila su nam značajna njihova iskustva u radu sa narodnim masama tamo kud smo prolazili. Mnogo su nam govorili o borbama u Srbiji i Crnoj Gori i podršci naroda našoj borbi. Sve je to doprinosilo jačanju moralno-političke, vojno-stručne snage naše brigade.

Kao komandir Zaštitnice Štaba brigade ostao sam od njenog formiranja pa sve do 16. aprila 1943. godine, kada sam otišao za komandira 1. čete 4. bataljona u kome sam ostao do oslobođenja Beograda.

Milan Tankosić—Mićo

U STROJU ČETVIRTE KRAJIŠKE BRIGADE

Posle borbi za oslobođenje Livna, avgusta meseca 1942. godine, Bataljon »Budućnost« vratio se na teritoriju Glamoča. Štab bataljona sa dve čete smestio se u s. Hasanbegovce, a jedna četa u Glamoču. Skoro čitavi avgust i početak septembra čete bataljona vršile su popunu, vojnu i političku obuku, a povremeno su izvodile akcije i pravile zasede za hvatanje četničkih grupa koje su se krile po okolnim šumama.

Borci iz bataljona puštani su povremeno svojim kućama, da obidu porodice, presvuku se, a zatim su se vraćali u svoje čete i vodove.

Početkom septembra dobio sam naređenje, kao komandir voda 2. čete, da ne puštam više borce kućama, jer, navodno, predstoji pokret bataljona. Nisam znao u kom pravcu krećemo, pa sam bio radoznao. Uoči samog pokreta komandir čete Obrad Kesić pozvao je komandire vodova i saopštio nam da krećemo preko Vagana i Rora prema selu Tičevu. Tom prilikom nam je rekao da se formira brigada i da će naš bataljon ući u njen sastav.

Šestog septembra posle podne krenuli smo iz Hasanbegovaca i stigli predveče u s. Vagan, gde nam je bila pripremljena večera i gde smo prenoćili. Sutradan smo krenuli preko Rora u Tičevo. U toku marša borci su me pitali da li ćemo ostati u istom sastavu i u brigadi, s obzirom da smo već godinu dana zajedno u jednoj četi. Ja sam im odgovorio da nema razloga da nas razdvoje i da ćemo verovatno ostati u istom sastavu.

Posebno ističem da je raspoloženje kod boraca bilo veoma dobro i svi su se radovali što ulaze u sastav brigade iako su znali da će napustiti svoju teritoriju i da će se boriti, poput proleterskih brigada, tamo gde se za to ukaže potreba.

Na dan formiranja brigade u s. Tičevu, na teritoriji Bosanskog Grahova, našli smo se svi u stroju, po svojini četama i bataljonima, a zatim je izvršena provizivka po novim spiskovima. Tom prilikom izvršena je reorganizacija četa i bataljona, tako da su čete i Bataljon »Budućnost« bili raspoređeni po novoj organizacijskoj strukturi brigade. Mnogim borcima je teško padalo da se izdvoje iz sastava svog voda ili čete u kojima su proveli skoro čitavu godinu dana. Dobro se sećam da su posebno izdvojeni stariji borci po godinama i po fizičkim sposobnostima i da su upućeni u Odred i u Komandu mesta u Glamoču.

Ja sam raspoređen na dužnost komandira voda u 2. četi 2. bataljona. Komandir čete ostao je Obrad Kesić, komesar Miloš Hajder, a zamenik komesara Jovan Maksić. Naročito sam se interesovao za komandanta bataljona, koji mi je do tada bio nepoznat. Često sam razgovarao i sa ostalim borcima, pa sam nastojao i da ga lično upoznam. Jednog dana sam ga susreo na sastanku svih starešina bataljona, kome sam i ja prisustvovao. On je na mene od prvog dana ostavio vrlo snažan utisak, saznao sam da je do tada bio komandant Bataljona »Gavrilo Princip«, da je jedan od organizatora ustanka u Drvaru, da je krojački radnik i da je vrlo cenjen među borcima. Izgledalo mi je da je vrlo nežan, ozbiljan i da je malo povučen. Međutim, kasnije sam ga zavoleo, ne samo ja već i svi borci zbog njegove neposrednosti, brige za svakog borca. Nije bilo zadatka koji ne bi bio izvršen, a koji bi on postavio. Mislim da se nisam prevario u svojim prvim utiscima, jer su Zorića krasile zaista plemenite osobine sve vreme rata, ne samo kao čoveka, već i kao rukovodioca. On se urezao u pamćenje svih boraca bataljona i brigade.

Marko Ivić

VELIKI NARODNI ZBOR NA TIČEVU

Posle izvesnog vremena provedenog u Glamoču, 3. četa Bataljona »Budućnost«, u drugoj polovini avgusta 1942. godine, izvršila je pokret preko Rora i Tičeva na Marino brdo, jer se očekivao napad Italijana i četnika iz pravca Grahova.

Tamo je bila nekoliko dana. I tali j ani i četnici nisu se pojavljivali; jedino su nas nadletali italijanski avioni od kojih smo se blagovremeno sklanjali i maskirali.

Četa je bila brojno velika — preko 120 partizana. Više puta odlazila je na konačište u Tičevo, da bi drugog dana rano u zoru bila na položaju. Slobodno vreme preko dana bilo je iskorišćeno za vojno-političku obuku i natjecanje u fiskultumim disciplinama.

Već se pričalo o formiranju 4. krajiške brigade. Ovo je prvih dana septembra i pred četom saopšteno. Tom prilikom rečeno je, takođe, da se povodom formiranja brigade priprema veliki zbor naroda, koji će doći iz okolnih sela.

Želim da iznesem i neka sećanja u vezi sa formiranjem brigade. Uostalom, nemoguće je pisati o jednoj četi a da se ne pominje brigada. Komandir čete Milan Salić saopštio je da će se četa reorganizovati, smanjiti i višak partizana rasporediti u druge čete i bataljone brigade. Nije nam bilo po volji; većina je želela da ostane u četi zbog stečenog drugarstva i poznanstva. Tako je počelo prozivanje boraca koji odlaze u druge jedinice i onih koji ostaju u Partizanskom odredu. Posle izvršene reorganizacije, četa je brojala oko ■85 partizana. Neki stariji drugovi tražili su da ostanu

u odredu, iznoseći svoje razloge, pa je to nekima i dozvoljeno. Bilo je i slučajeva da su politička rukovodstva sa terena tražila neke drugove, pa je i njima udovoljeno.

Na isti način izvršena je reorganizacija i u drugim četama i formiran 2. bataljon. Mi smo postali 3. četa 2. bataljona, dok je 2. četa takođe bila iz Bataljona »Budućnost«. Prva četa je došla iz Bataljona »Gavrilo Princip«.

Za komandira 1. čete bio je određen Đuro Đurić, a politički komesar bio je Savo Grahovac. Zamenik komandira bio je Spiro Raca, a zamenik političkog komesara — Nikola Kovrlja. Za komandira 2. čete je određen Obrad Kesić, a za komesara Miloš Ajder. Zamenik komandira čete bio je Jovan Maksić, a zamenik političkog komesara Dmitar Lukač. Za komandira 3. čete određen je Milan Salić, a za političkog komesara Dmitar Popović. Zamenik komandira čete bio je Dmtar Tica, a zamenik političkog komesara Lazo Tripković koji je došao iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Takođe su određeni komandiri vodova i desetari, drugovi koji su i ranije bili na ovim dužnostima. Međutim, u svim vodovima nisu bili određeni vodni delegati već je to učinjeno nešto kasnije. Kasnije je formirana i Prateća četa bataljona, koja je bila naoružana teškim mitraljezima koji su povučeni iz pešadijskih četa.

Bataljon je u svom sastavu imao oko 300 boraca i rukovodilaca. Štab 2. bataljona sačinjavali su: komandant Rade Zorić, politički komesar Dejan Stanišić, zamenik komandanta bataljona Stojan Kralj, a zamenik političkog komesara Miloš Polić. Omladinski rukovodilac bataljona bio je Obrad Kralj, intendant bataljona Pajo Bajić, nešto kasnije Miloš Ninković, a referent saniteta Ilija Kremić, kuriri su bili Pero Jović i Dmtar Barišić.

Posle završenih poslova oko formiranja, 2. bataljon je prvi put postrojen na Tičevu. Komandant bataljona Rade Zorić izvršio je smotru i održao govor pred postrojenim borcima. On je, pored ostalog, govorio o značaju formiranja brigade, o tome koje jedinice sači-

njavaju njen sastav. Govorio je o disciplini, drugarstvu, ponašanju i međusobnim odnosima, o izvršavanju zadataka i naređenja komandira. Posebno je istakao da će bataljon izvoditi akcije samostalno i u sastavu brigade, da će se borbena dejstva izvoditi tamo gde je to potrebno, pa i u drugim krajevima, a ne samo na našem terenu.

Prvih dana septembra, dok su se vršile pripreme i obavljali poslovi oko formiranja 2. bataljona, komesar čete DMITAR POPOVIĆ pozvao je nekoliko omladinaca da mu se jave u komandu čete. Kad smo se javili, bili su prisutni MILOŠ POLIĆ, zamenik političkog komesara bataljona i OBRAD KRALJ, omladinski rukovodilac bataljona. Popović je rekao: »Kao što znate, održava se veliki zbor naroda povodom formiranja brigade. Tome zboru treba dati što svečaniji karakter. Treba da se organizuje priredba sa kulturno-umetničkim programom, pred narodom i partizanima, a priprema je naša četa, odnosno bataljon«. On je istakao da treba odmah početi sa pripremama i da ovo treba shvatiti vrlo ozbiljno, jer ima malo vremena do održavanja zbora. Ozbiljnost priprema za organizovanje priredbe još su više potencirali i istakli drugovi POLIĆ i KRALJ.

Posle ovog saopštenja bilo nam je mило što je nama povereno organizovanje i izvođenje priredbe, ali smo bili zabrinuti da li ćemo uspeti, bojali smo se da se na kraju ne obrukamo. Sva naša znanja i iskustva, ukoliko su postojala, bila su neka davna sećanja iz osnovne škole, a sada treba da sa svojim ulogama izađemo pred narod i brigadu. Bez obzira uspeli ili ne, znali smo da će u četi na račun naših glumačkih kvaliteta biti šale. Program se sastojao iz skeča »Brat na brata« i partizanskih pesama. PETAR POPOVIĆ-PEŠO, MIRKO LUKAČ i još jedan drug, čijeg se imena ne sećam, spremali su skeč, dok je jedna grupa uvežbavala partizanske pesme. Odmah se počelo sa učenjem uloga i posle dva dana zakazana je proba.

Već je bilo određeno mesto u Tičevu gde će se održati zbor i postrojavanje jedinica brigade. Postavljena je i tribina na otvorenom prostoru, kako je to praktikovano u partizanima. U našoj četi već se oseća pretprazničko raspoloženje. Partizani podešavaju svoju

opremu, odeću i obuću. Neki prave opanke, drugi se šišaju i čiste oružje, a komandir Salić je najavio pregled i smotru čete.

Vremenske prilike tih dana bile su vrlo dobre — lepi i sunčani septembarski dani odgovarali su našem slavlju. Tako je osvanuo i 9. septembar 1942. godine. Na Tičevo su počele da pristižu sa svih strana kolone naroda, sa zastavama i pesmom. Sve je to kod nas stvaralo izuzetno raspoloženje i oduševljenje. Narod se ponosio svojom vojskom, spreman da joj pomaže i izdrži sve napore do konačne pobede. Nikada kao tih dana Tičevo nije bilo lepše i svečnije. Sigurno da nikada nije ni imalo takve goste, koje su domaćini i omladina sa ponosom i raširenim rukama dočekivali.

Počele su da pristižu i dolaze jedinice i da se postrojavaju ispred tribine. Tu su 1. 2. i 3. bataljon i prištapske jedinice brigade. Iza postrojenih jedinica i sa strane, priključila se velika masa naroda i omladine. Ovom velikom i svečanom činu nisu bile prisutne neke jedinice brigade, jer su bile na položaju, braneći slobodnu teritoriju.

Smotru postrojenih jedinica izvršio je komandant brigade Milutin Morača. Na tribini su bili: Milutin Morača, Nikola Kotle, politički komesar brigade, zamenik komandanta Cvijo Orašić i zamenik političkog komesara Milan Trninić-Crni. Posle izvršene smotre pred narodom i vojskom održali su govore komandant i politički komesar.

Nakon održanih govora izveden je kulturno-umetnički program. I pored naše strepnje, program je dobro izveden, imajući u vidu tadašnje naše mogućnosti i uslove. Prisutni su ga s pažnjom pratili. Kada je program završen, nastalo je veselje koje je trajalo do noći.

Održavanje masovnog zbora naroda i partizana imao je veliki politički značaj i pun efekat, jer je došlo do snažne manifestacije, odanosti i privrženosti naroda i vojske ciljevima NOB-a, revolucije i Komunističkoj partiji Jugoslavije

Prvih dana posle formiranja, brigada je krenula na izvršenje prvog borbenog zadatka. U selima istočno od Grahova razbila je četnike i dosta ih zarobila. Ovom

akcijom počinje borbeni put brigade. U toku tri ratne godine izvela je stotine borbenih akcija i dejstava širom naše zmiје, po svim republikama i pokrajinama, sem Makedonije.

Mirko I. Lukač

BOŠKO JOVIĆ — PRVA ŽRTVA ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE

Dva bataljona tek formirane brigade nalazila su se u zaseoku Podkraj. Tu je nekoliko seoskih planinskih kuća razmeštenih na krajnjem zapadnom delu sela Tičeva. Zaselak se neposredno naslanja na gajeve i ravne šume koje se na velikom prostoru protežu prema planini Jadovnik. Vreme je bilo sunčano i lepo, a mesec septembar je najlepše godišnje doba u ovom kraju. Okolo su velike visoravni i ravne livade, a prirodni ambijent je kakav se samo poželeti može. Ovde je i Štab brigade. Bez mesnog stanovništva tu nas je preko 600. Po četama se pevalo, izvodila nastava, održavani sastanci i konferencije, vršeno je nadmetanje u trčanju, skakanju, bacanju kamena s ramena i si. Raspoloženje je bilo prisutno kod svakog borca.

Osvanuo je 13. septembar 1942. godine sunčan i topao. Život se odvijao normalno i po ustaljenom redu kao i ranije. Italijani su saznali za nas i tog dana u popodnevним časovima poslali najpre jedan, a ubrzo još četiri aviona. Napravili su krug iznad našeg logora i počeli sipati bombe i mitraljirati. Mi smo se razbežali na sve strane, u zakolne po gajevima i u šumu. Oko ovog malog naselja čule su se jake eksplozije i odjekivali su mitraljeski rafali. Nakon izvesnog vremena sve se utišalo i mi smo se počeli prikupljati. Odmah se čulo da je poginuo Boško Jović, komandir voda iz naše čete.

Izgubili smo dobrog i hrabrog druga. On je bio prva žrtva koju je dala naša brigada. Njegova pogibija bila je tragična, s njim se sudbina gadno poigrala radi toga što je on bio jedan od njih dvojice iz ovog zaseoka koji su se našli u brigadi. Pao je tačno na pragu kuće u ko-

joj je rođen i u dvorištu u kome je odrastao. Poginuo je u 26. godini života a od malih nogu život mu je bio težak. Bio je prvo dete roditelja i upravo kad je on rođen, otac mu je umro, a majka mu se ubrzo preudala. On je ostao kod strica i tu odrastao. Odslužio je bivšu Jugoslovensku vojsku, posle čega je hteo da postane žandarm, ali pošto nije imao osnovnu školu, morao je najpre položiti ispit. Kako se radilo o bistrom mladiću, brzo je položio sva četiri razreda. Negde u Makedoniji je službovao svega dve godine i tu ga je zatekao rat. Zajedno sa Dušanom Prpom peške je došao kući mesec dana posle kapitulacije.

U ustanku i docnijim borbama istakao se hrabrošću i dobrotom, pa su ga borci iz M. Tičeva birali za svog komandira voda. I eto, slučaj je hteo da završi na ovom mestu i na ovaj način.

Petar Višekruna

Drugi dio

NEKE AKTIVNOSTI NA BORBENOM PUTU
BRIGADE

SEĆANJA NA ORGANIZACIJU I RAD PARTIJSKO -POLITIČKIH ORGANA U JEDINICAMA ČETVRTE BRIGADE

Broj članova KPJ, kandidata za članove i SKOJ-a u brigadi prilikom formiranja

Naša brigada imala je prilikom formiranja 120 članova KPJ, 90 kandidata za članove KPJ i 220 članova SKOJ-a. Reklo bi se, imajući u vidu navedene brojke, da je brigada imala veoma veliku potencijalnu političku snagu, koja je obezbeđivala nesmetan i plodonosan politički rad i delovanje. Međutim, to nije bilo baš tako. Ako se zna da je u celoj zemlji 1941. godine bilo 12.000 članova KPJ, i oko 30.000 skojevaca, onda je logično zaključiti da ih u našoj brigadi 1942. godine nije moglo biti više od jedne desetine. Svi ostali su primljeni u vremenu od početka ustanka do formiranja brigade. Ne želim nikoga da uvredim, ali zaključak se sâm po sebi nameće. To su bili mladi komunisti-entuzijasti, koji su u borbi bili veoma odvažni i hrabri, te su služili kao pozitivan primer. Ali su zato u političkom smislu, u smislu sposobnosti da drugima solidnije objasne političku liniju Partije, bili prilično nespremni i skućeni. To je potpuno razumljivo, jer nije bilo vremena, pored uzastopnih borbenih dejstava, da se teoretski uzdižu. No, zahvaljujući njihovom entuzijazmu, želji i volji da što pre shvate suštinu i smisao naše revolucije kako bi je mogli i drugima tumačiti, uspevali su vrlo brzo u tome. Ako niste znali ko je član KPJ i SKOJ-a, a to se nije ni moglo znati, jednostavno zato što su Partija i SKOJ živeli i delovali ilegalno, to ste mogli odgonetnuti po tome što su ti omladinci, dok se drugi odmaraju, uvek čitali nešto u sebi i preslišavali se.

Kriterij za prijem u Partiju i SKOJ bio je veoma strog. Trebalo je pokazati u borbi smelost, odvažnost, snalažljivost, iznad svega — hrabrost. Osim toga, trebalo je u svim prilikama ispoljiti humanost, spremnost da podeliš parče hleba sa drugovima, spremnost da pomogneš ratnom drugu, prilikom ranjavanja, da budeš sposoban da drugu objasniš situaciju u kojoj se jedinica nalazi. Zatim, da seljacima i građanima, u mestima kroz koja prolazimo, daš pravilan odgovor i tumačiš liniju naše borbe u svim prilikama.

O svim tim i drugim elementima strogo se vodilo računa prilikom prijema u članstvo, pogotovu u Partiju. Kada je reč o kriterijumima za prijem u članstvo KPJ, moram da istaknem i sledeće: u svim našim jedinicama se nastojalo da se ovi i drugi kriterij umi dosledno poštuju. Možda je tu i tamo bilo i preterivanja u strogosti, tako da su mnogi odani i dobri borci ostajali neopravdano van partijskih redova. No, rat i revolucija su zahtevali primenu oštrijih kriterijuma.

Osnovni oblici rada sa članovima Partije i SKOJ-a bili su: lični primer, lični kontakt, radni sastanci, teoretski sastanci i drugo. Svi su ovi oblici imali ogroman vaspitni i obrazovni značaj. Međutim, lični primer članova KPJ i SKOJ-a u pogledu primernog ponašanja u jedinici i mestima kroz koja prolazimo, ispoljavanje lične hrabrosti, inicijative i snalažljivosti, želje da se politički uzdiže i da pozitivno deluje u svim prilikama — bili su najefikasniji oblik rada i delovanja. Osim toga, budući da su se partijski kadrovi birali i popunjavali mahom iz naših jedinica, ljudima sa nedovoljnim iskustvom i nepotpunim političkim obrazovanjem, morale su nam se dešavati i greške.

Ako je neko trebalo da postane član KPJ, on je morao proći skojevski i kandidatski staž. Kroz ovaj staž drugovi prate kandidata, pomažu mu da bi ga, kada se uvere da je sazreo, preporučili članovima Partije da ga prime u svoje redove. Na jednom sastanku ćelije primana su u članstvo najviše dva druga, da bi posle 1944. godine moglo biti primljeno i više. Na sastanku se, na predlog onog člana koji je sa kandidatom radio i sekretara SKOJ-a, diskutovalo o dotičnom, a da on nije prisutan. Tek kada se članovi slože da ga

prime, pozivaju ga, saopštavaju mu odluku ćelije, ukazuju mu, uzgred, i na neke slabosti koje su kod njega uočene. Navoprimljeni član je bio uzbuđen i veoma prijatno se osećao iako je znao da mu se sada obaveze i zadaci povećavaju.

Neka mi bude dozvoljeno da ovde istaknem i jedan momenat vezan za mentalitet naših ljudi — Krajišnika. Naime, pošto sam bio partijski radnik, susreo sam se u mom bataljonu sa nekoliko drugova koji su hteli da budu članovi KPJ. Radi se o Nikoli ■ — Nikici Borovnici, Miji Barošiu, Jovi Galiću i još nekim drugovima. To su bili odlični borci, puškomitraljesci, pa i desetari i komandiri vodova. U pojedinačnom razgovoru sa njima, doznao sam da će se oni boriti hrabro i do kraja za ciljeve borbe, ali se ne osećaju sposobni da izvršavaju i druge zadatke koje Partija postavlja pred svoje članove. »Svi ste vi komunisti političari — kažu oni — od vas Partija traži da ubeđujete druge kako se treba boriti i stvoriti novu vlast, a tu novu vlast će komunisti nositi na svojim leđima«. »Ja sam za to nesposoban jer sam nepismen«. »Od ove naše borbe ja očekujem da isteramo neprijatelja iz naše zemlje, i da ja posle oslobođenja radim ono što sam radio i pre rata«.

Eto, takav je bio taj naš krajiški borac. On je u toku rata izvršavao svoje patriotske obaveze, ali je bio i svestan svojih mogućnosti, kao čovek u godinama, nepismen. Nije mi poznato da li je ovakvih slučajeva bilo i u drugim jedinicama naše vojske. Zato su me ovi slučajevi inspirisali, te sam ih zbog toga ovde naveo.

Organizacija partijsko-političkog rada u* jedinicama brigade

Jedna od dalekovidnih odluka koje je doneo Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ jeste i ona kojom se u sve jedinice uvodi funkcija političkog komesara, počev od čete pa naviše, i pomoćnika politkoma kao sekretara partijske ćelije u četi. Moram da istaknem da je ova funkcija u prvo vreme kod nas izazivala zabune. Oni koji su služili bivšu Jugoslovensku vojsku

govorili su da su to ljudi koji će da se brinu o snabdevanju jedinice hranom i drugim potrepštinama. Mi, mlađi, mogli smo samo da sležemo ramenima. A kada su postavljeni ekonomi četa, onda su naši stariji drugovi bili iznenađeni. Međutim, brzo je došlo do objašnjenja. Sam komesar Jole Marić, na veoma popularan, nenametljiv način nam je to objasnio.

Osnovni zadatak političkog komesara bio je da zajedno sa komandirima, komandantom, kao potpuno ravnopravan, komanduje i rukovodi jedinicom u borbi i drugim prilikama. Osim toga, on je, po pravilu, bio partijsko-politički najjača ličnost u jedinici. On je načelno morao da bude član KPJ, dok komandir ili komandant u prvo vreme nisu morali to da budu. I ako jedinica ne bi izvršila borbeni zadatak, komandir odgovara pred višom komandom, a komesar takođe, no on ima još da odgovara pred svojom partijskom organizacijom i višim partijskim forumom. On, dalkle, ima dvostruko da odgovara.

Pomoćnik politkoma bio je sekretar partijske ćelije u četi. On je za svoj rad odgovarao svojoj partijskoj organizaciji i višem partijskom forumu. I pomoćnici kao i komesari bili su na te funkcije postavljani naredbom višeg štaba — komande.

U četi je, osim toga, postojala skojevska organizacija. Njenog sekretara obično su birali između sebe sami skojevci na predlog sekretara ćelije. A sekretar je bio jedan od mladih članova Partije, koji je uživao dobar ugled među mladima. Ta funkcija bila je njegovu zaduženje u partijskoj organizaciji.

Nešto kasnije bila je uvedena funkcija vodnog delegata. Njegov zadatak bio je da politički radi i vaspitava ljudstvo svoga voda.

U celoj brigadi bilo je 18 ćelija i četiri biroa bataljona. Pomoćnici politkoma bataljona bili su sekretari bataljonskog biroa, a njega su sačinjavali: sekretari ćelija po četama — samostalnim vodovima, komesar bataljona i sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a. Ovakva struktura partijskog organizovanja bila je do kraja rata, pretrpevši manje izmene.

Tako je izgledala organizaciona struktura političkih organa i partijskih i skojevskih organizacija. No,

ja mislim da je daleko važnije istaći pred kakvim su se oni zadacima i obavezama nalazili i kako su ih izvršavali.

Pre svega, trebalo je borcima i nižim rukovodiocima brigade objasniti da smo mi postali operativna jedinica, koja treba da bude spremna da se bori ne samo na tom terenu odakle potičemo, već na celoj teritoriji naše zemlje; da će, pored dosadašnjih žrtava, biti još više i da se ne može pomišljati ni na najelemetnije uslove za normalan život; da četničke i sve druge neprijatelje treba nemilice tući, a one koji žele da pređu u naše redove treba primiti i uključivati ih u borbu. Prema narodu, u mestima kroz koje prolazimo, treba biti do kraja korektan i pažljiv. Naše jedinice će popunjavati omladina, pogotovo ženska, prema njima se moramo ponašati kao pravi drugovi i rođena braća, itd.

Treba podsetiti i na to koji su oblici rada korišćeni da bi se postigli što bolji rezultati u izvršavanju ovih i drugih zadataka koju su stajali pred borcima i starešinama.

Pre svega, to su sastanci osnovnih organizacija KPJ i skojevskih grupa po četama. Na ovim sastancima članovi KPJ upoznali bi se sa zadacima koji nam predstoje, a zatim bi se komunisti dogovorili na koji način itreba izvršavati te zadatke. Na isti način i skojevci bi razmatrali svoje mesto i ulogu u izvršavanju postavljenog zadatka. Zanimljivo je istaći činjenicu da su ti naši mladi komunisti, iako najčešće polupismeni, politički nedovoljno izgrađeni, shvatili te zadatke tako ozbiljno, da nisu ni pomišljali na sebe i svoj život. Njihova osnovna preokupacija bila je, kako što bolje angažovati i ostale borce u izvršavanju zadatka. Posebno se radilo sa onim borcima na koje se računalo da bi se mogli pokolebati i pokušati vratiti na svoj teren.

Posle završenih sastanaka komandir je, pred strojem ili na drugi način, objašnjavao vojnički zadatak koji predstoji, a komesar politički značaj predstojećeg zadatka. Takvo je pravilo ponašanja postojalo u prvo vreme. Kasnije je, kako su sticana iskustva, jedan od njih je objašnjavao i vojnički i politički predstojeći zadatak.

Četne konferencije bile su veoma značajan oblik političkog obrazovanja i vaspitanja; one su se održavale obično posle učešća u pripremanju jednog zadatka i analiziranja njegovog izvršenja. Kritиковани su oni koji se nisu dobro snašli, a pohvaljivani su pojedinci, desetine i vodovi, koji su se isticali. Naravno, pre ove četne konferencije održavani su partijski i skojevski sastanci, na kojima je vršena analiza kako su se komunisti i skojevci pokazali u toj aikoiiji. Oni su posle toga bili pokretači diskusije na četnoj konferenciji.

Vidno mesto u vaspitno-političkom radu zauzimali su zborovi koji su organizovani sa drugim jedinicama i mitinzi, organizovani sa narodom mesta kroz koje smo prolazili.

Još pre nego što je brigada formirana, postojao je plan političkog rada sa borcima i rukovodiocima partizanskih odreda. Njega je izradio Okružni komitet za Drvar. Koliko se sećam, sadržao je nekoliko tema kao što su: Šta je to fašizam; Šta je to kapitalizam; šta je to kapitalističko društvo i kakvo ono izgleda; Kako izgleda sada društvo u SSSR-u; Šta je to KPJ, SKOJ, SKP(b) i dr. Ove teme su obrađivali komesari četa. Formiranjem politodela pri Štabu brigade, koji su sačinjavali iskusni i idejno-politički obrazovani drugovi, pošlo se nešto dalje u političkom obrazovanju i uzdizanju naših boraca i rukovodilaca. Naime, oni su u program rada sa nama uključili Istoriju SKP(b) (Svesavezna komunistička partija boljševika), kao i neke teme o partiji i nacionalnom pitanju iz Staljinove knjige »Pitanje lenjinizma«. Ti drugovi su nam po četama držali predavanja, a zatim bi proveravali kako su shvaćeni. Za Savu Radojčića, člana politodela, bilo je porazavajuće kada je ustanovio da posle pola časa njegovog izlaganja o sadržaju I glave Istorije SKP(b), u selu Ramićima, između Ključa i Sanskog Mosta, da dve trećine boraca i rukovodilaca spavaju. Kada je, razbudiivši ih, jednog od njih zapitao zar ga ovo ne interesuje, ovaj mu je odgovorio: »Znate, druže Savo, prvo, umoran sam, noćas nisam trenuo, bio sam u akciji, a drugo, koliko sam razumeo, to što se Vi pričali je iz Rusije. Mene bi više interesovala naša istorija. Onda ne bih nikako zaspao, pa da nisam spavao ni mesec

dana«. Sava je i sam u duši priznao da je borac bio u pravu, ali, budući da smo svi mi bili pod veoma velikim uticajem SKP(b) i njene staljinske dogme, on je uveravao borca da je naša istorija slična istoriji ruskog naroda, i da zbog toga mi ovu izučavamo. Sava je i dalje produžio da nam drži po jedan ili više časova predavanja i da vrši proveru. Bilo je tu raznih zgoda i nezgoda. Ali kada je predavao IV glavu Istorije SKP(b), i sam se uverio da treba za naše ljude birati prostije i razumljivije teme. Ova IV glava je bila za sve nas toliko nerazumljiva, da su veoma mali broj boraca i rukovodilaca ostali budni na kraju časa.

Bez obzira na sve te poteškoće, ovako organizovan vaspitno-politički rad imao je veoma velikog uticaja na vaspitanje i obrazovanje našeg sastava.

Literatura

Četiri godine trajanja rata relativno nije ni malo vreme. Na nekim fakultetima danas studenti za to vreme uspevaju da završe studije i postaju akademski građani. Mi smo u toku rata imali skoro dvostruki zadatak. S jedne strane, tući se nemilice protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja svih kategorija i boja; s druge strane, uporedo je trebalo izgrađivati novog čoveka, od polupismenog seljaka i radnika, koji će biti sposoban da posle rata uzme kormilo države, i njenih osnovnih poluga — Armije i službe bezbednosti, u svoje ruke. Ako se sve to ima u vidu, onda se može dočarati kakve je napore Partija činila da bi oba ova sudbinska zadatka izvršila. I uspela je u tome, zahvaljujući njenoj jasnoj, realističnoj i vizionarskoj politici koju je vodila.

Sa manje napora i poteškoća bi to uspela da je imala, pored ostalog, i više literature. Naši politički i partijski kadrovi su u tome veoma oskudevali. Ako se našlo po jedan-dva primerka Istorije SKP(b) u bataljonu, to je bilo dobro. A može se zamisliti šta je to na 100—150 ljudi, mladih, radoznalih. Ali, nije se imalo kud, morali smo se zadovoljavati i time.

Ovaj nedostatak literature nadoknađivan je političkim kursovima. Na političkom kursu održanom 1943. godine, na terenu između Bugojna i Vakufa učestvovao je veći broj pomoćnika komesara četa iz brigade. To je bio viši oblik političkog obrazovanja. On je trajao mesec dana i, moram priznati, da je meni i ostalim mojim drugovima dosta koristio. Fića Bajković, rukovodilac kursa i jedini predavač, trudio se svim silama da steknemo što više znanja, ali je to bilo dosta teško, s obzirom na naša veoma oskudna političko-istorijska i druga predznanja. Drugi kurs političkih rukovodilaca 5. divizije održan je u Ivogradu (bivšim Deranima). To je bilo 1944. godine, a trajao je dva meseca. Moram istaći činjenicu da su ovi kursevi imali veliki značaj za političko obrazovanje i vaspitanje, kako naših komunista tako i ostalog boračkog sastava naše brigade.

Ne mogu a da ne istaknem jednu brošuru koju je izdao Agitprop CK KPJ. Radi se o brošuri u kojoj je opisano herojsko držanje pred klasnim neprijateljem Cane Babović i Krste Popivode. Kao mladi komunista i sekretar SKOJ-a, a zatim partijske organizacije, čitao sam je bezbroj puta. Pored divljenja tim komunistima, često bih sebe zamišljao u njihovom položaju i pitao se da li bih ja mogao izdržati sve to kao oni. Mislio sam se u sebi da bih izdržao. »Cana je žensko a Krsta je muško, kada su oni izdržali i nisu ništa odali, zašto i ja to ne bih mogao«, rezonovao sam. Uveren sam i danas da ja nisam bio jedini koji je tako rezonovao. Ova brošura išla je iz ruke u ruku i svi oni koji su je pročitali divili su se držanju ovih komunista-heroja, smatrajući da bi se i oni tako držali.

Odabiranje i uzdizanje političkog kadra u jedinicama brigade

Činjenica je da su borci i rukovodioci u svim partizanskim jedinicama, pa i u našoj brigadi, vodili borbu na više frontova. Pre svega, morali smo u svako doba biti spremni da vodimo bespoštednu borbu protiv neprijatelja svih vrsta i kategorija. U isto vreme, morali smo voditi borbu protiv nepismenosti, nekul-

turnog ponašanja, zastranjivanja kod pojedinaca, stečenih navika koje su mogle da štete našoj borbi. Dalje, trebalo je podizati iz osnova idejnu i političku svest i svoju i svoga druga, pa i naroda u mestu u kome se zadržavamo. I, najzad, bilo je neophodno razvijati kulturno-zabavni rad, stvarati horove, dramske sekcije, davati priredbe, kako pred jedinicom, tako i pred mesnim stanovništvom.

Na svim ovim frontovima trebalo je i što pre i što bolje rezultate postići. I postizali su se. Začudojuće je sa kakvom su brzinom naši borci učili slova, tako da su mogli čitati tekst nekog sikeča ili komada. A zatim bi izašli na improvizovanu pozornicu i odglumili svoju ulogu. Nije im smetalo ni to što nikad do tada nisu prisustvovali nikakvoj priredbi. Honovi sastavljeni od naših boraca brzo su uvežbavali partizanske pesme i sa uspehom ih pevali pred borcima i stanovstvom. Sve to govori da su ljudi iz tih krajeva posedovali sposobnost ili predispozicije, a imali su i želju i volju da to dokažu.

Zahvaljujući tako organizovanom radu svi su imali šansu da se dokažu u nizu aktivnosti. Ali, ipak je bilo nemoguće očekivati da svi podjednako brzo i sve to usvajaju i na svim poljima podjednako napreduju. Zato su oni koji su postizali najbrže i najbolje rezultate u svim oblastima birani za političke rukovodioce. Međutim, politički rukovodilac je, osim posedovanja inteligencije i strpljenja, morao imati širinu pogleda na razna pitanja koja borba i život nameću. Jednom rečju, on je morao biti cenjen i voljen da bi borci i rukovodioci imali puno poverenje u njegov pravičan i objektivan stav.

Politika Partije u našoj birigadi, a verovatno i u drugim brigadama, bila je da takve borce oslobađa drugih funkcija i postavlja ih na dužnost pomoćnika komesara čete, odnosno sekretara partijske ćelije. Pri tome je postojalo pravilo da jedan takav drug može biti premešten, u okviru bataljona, iz jedne čete u drugu. To je bila ispravna politika, jer se polazilo od činjenice da se borci iz jednog bataljona dobro poznaju i takav borac koji je premešten u drugu četv istog bataljona na rukovodeći položaj nije bio za njih stranac.

Oni se poznaju iz zajedničkih borbi ili drugih prilika, i zato će ga oni primiti kao svoga.

Što se tiče političkog kadra od bataljona naviše, tu je bilo nešto drugačije. Naime, na položaj komesara bataljona i pomoćnika komesara, mogao je biti postavljen neki drug iz istog bataljona. Ako je po oceni višeg rukovodstva u nekom drugom batailjonu bilo sposobnih drugova, oni su postavljani na ove dužnosti. Ukoliko je bilo drugova sposobnijih, oni su bili premeštani iz svog bataljona i postavljani u drugom bataljonu na te funkcije. Za politički kadar u Štabu brigade postojalo je isto pravilo. Naime, na te položaje mogao je biti postavljen i drug iz neke druge brigade.

Treba napomenuti da nam je Vrhovni štab u jesen 1942. godine pružio dragocenu pomoć baš u partijsko-političkom kadru. Tako je za pomoćnika komesara 4. bataljona bio postavljen Radoje Sekulić — Makso, predratni komunista, učitelj po zanimanju. U 2. bataljon, takođe za pomoćnika, bio je postavljen Lazo Tripković, radnik-metalac iz Kragujevca, predratni komunista. Drago Šobot, koji se na Romaniji priključio proleterima, predratni komunista, bio je postavljen za komesara 3. bataljona. Ovi prekaljeni komunisti, idejno-politički i teoretski uzdignutiji, značili su znatno pojačanje i pomoć partijskoj organizaciji i političkom kadru.

Stevo Vlačušić

PARTIJSKO-POLITIČKI RAD U PRVOM BATALJONU

Partijsko-politički rad u četi, bataljonu i samostalnim jedinicama bataljona i brigade, odvijao se stalno i sistematski, bez obzira na borbeno dejstva ili bilo kakvu situaciju. Politička nastava sa vojnicima i starešinama izvodila se stalno. Tako je bilo i sa partijskim radom: održavani su sastanci sa komunistima, skojevcima i kandidatima Partije. U daljem tekstu izdvojićemo posebno partijski, politički rad i vojnu obuku, da bi se imali bolji pregledi. Rad je tada bio na zavidnoj visini, bez obzira na borački i rukovodeći sastav u jedinici, odnosno na socijalno i nacionalno poreklo.

Politički rad u jedinicama bataljona

U toku rata izvodila se politička nastava sa borcima i rukovodiocima. Održavana su predavanja iz raznih oblasti društvenog života, kao što su: nacionalno pitanje, mesto i uloga radničke klase u budućem društvu i mesto i uloga seljaka.

Obradjujući nacionalno pitanje, polazilo se od ravnopravnosti naroda i narodnosti. Razvijano je bratstvo i jedinstvo među borcima, tako da niko nije imao potrebu da pita ko smo, šta smo i odakle smo. Zajednička nam je bila ideja vodilja. Bratstvo i jedinstvo stvarano je širom naše slobodne teritorije, a naročito tamo kuda su prolazile partizanske jedinice.

Držana su predavanja i vođene diskusije o društvenom uređenju, o prvoj zemlji socijalizma, SSSR-u i oktobarskoj revoluciji, o agrarnoj reformi, o zadrugama i društvenim imanjima, o razvoju industrije i o

rudnim i drugim bogatstvima naše zemlje. Kroz ovakva predavanja i razgovore sticali smo jasnu sliku o budućem uređenju naše zemlje, a posebno posle odluka I i II zasedanja AVNOJ-a. Tada je jasno i nedvosmisleno rečeno isve o novoj socijalističkoj Jugoslaviji. Redovno su čitane i prorađivane vesti i informacije o borbenim dejstvima naših jedinica u svim krajevima naše zemlje, kao i o borbenim dejstvima Crvene armije na Istočnom frontu. Sve veće uspehe naših saveznika na Istočnom frontu proslavljali smo veseljem i novim akcijama.

Ne samo da su održavana predavanja o određenim temama, već su održavane četne i bataljonske konferencije, zavisno od situacije i mogućnosti. Na ovim konferencijama otvoreno se diskutovalo i kritikovalo, zajednički smo donosili odluke u cilju izvršenja zadatka koje je postavila Partija.

Ovako je izgledao dnevni red četne konferencije na kojoj se raspravljalo o političkom i kulturno-prosvetnom radu:

1. Upoznavanje jedinice sa najnovijim vestima
2. Odlazak naše brigade na drugu teritoriju — tamo gde nismo dosad bili.

Iz 1. tačke dnevnog reda vidi se da je bio cilj da se borci i rukovodioci naše jedinice upoznaju sa najnovijim vestima koje smo dobili ili sa sadržajem listova »Proleter« ili »Partizan«. Komesar je čitao vesti i objašnjavao. Borci su bili veoma zainteresovani i rado su slušali. Posle toga bi se razvila živa diskusija o uspesima partizanskih jedinica u drugim krajevima naše zemlje. Ukoliko bi vesti kasnile, onda su sami borci pitali šta ima novo i kakva je situacija.

Po drugoj tački dnevnog reda, prvo su komesar i komandir iznosili politički značaj vojničkih uspeha drugih jedinica naše NOV. Posebno je skretana pažnja na naše ponašanje u mestima gde prvi put dolaze naše jedinice, jer smo morali dokazivati da smo prava narodna vojska, da se borimo protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ukoliko raspolažemo podacima o stanju na terenu, mi smo sa njima upoznivali i borce i rukovodioce. Zato, koliko god smo uspevali borbom, još više smo uspevali političkim, kulturno-prosvetnim i

drugim vidovima rada. Svaiki borac i rukovodilac bio je u stanju da politički deluje i objašnjava cilj naše borbe.

Kada ovo pišem, podsećam se na jedan detalj. Prvi put dolazimo u zapadnu Srbiju, prolazimo kroz sela i nikoga ne nalazimo. Ulazimo u kuću, a unutra starac i starica. Kada smo im objašnjavali kakva smo voj-ska i za šta se borimo, oni su nas gledali s nepove-renjem. Kada smo se ponovo vratili u to selo, našli smo punu kuću čeljadi: mladića, devojaka i dece. Pi-tamo gde su bili. Kažu da su se bili sklonili, jer su im četnici pričali da partizani kolju, pljačkaju, siluju i si. Moglo bi se o tome mnogo pisati, jer je naš rad u toku rata bio interesantan i raznovrstan u svakom pogledu. Stečena iskustva prenosili smo na svaku no-vu teritoriju i prilagođavali se svim slojevima društva. Zbog toga smo postizali velike rezultate.

Opismen javan je i izdavanje zidnih novina

Opismenjavanje nepismenih boraca bio je partij-sko-politički zadatak. Za opismenjavanje nepismenih i polupismenih boraca brinuli su se studenti, đaci i os-tali koji su za to imali smisla i znanja. I sami borci su se takmičili ko će pre naučiti da čita i piše.

Pisanje zidnih novina bila je posebna vrsta zabav-nog rada. U samostalnim jedinicama, u vodu, četi i bataljonu. Borci su se takmičili čije će zidne novine biti bolje i duhovitije napisane, obogaćene stihovima i karikaturama. Posebno je bio omiljen »vrabac«, koji se pevao na priredbama. Ovakav vid kulturno-zabavnog rada u jedinicama osvežavao je borce posle teškog i napornog marša i borbenih dej stava.

Ideje za šalu stvarane su u koloni i u toku akcije i prenosile su se na zidne novine i priredbe. Smisao za šalu bio je dote mere razvijen da se glavni »ju-nak« nikad nije ljutio a niti odbijao da se o njemu peva »vrabac« i na njegov račun izvodi šala. U našoj 1. četi za ovaj humor i šalu najviše su imali smisla Vojin Vukobrat — Đedo i Vlado čurguz.

Održavanje priredbi i narodnog veselja

Pored napornog i neprekidnog ratovanja, partizanske jedinice imale su vremena i snage da organizuju priredbu i narodno veselje. Priredbe su obično održavane posle izvedenih akcija i po oslobađanju sela, varošica, varoši i gradova. Tako su se borci upoznivali sa stanovništvom koje je oslobođeno od okupatora. Priredbe su bile na dosta skromnom nivou, s obzirom na uslove, kadar i mesto održavanja, ali su ipak postizali veliki uspesi kod mesnog stanovništva.

Posle održane priredbe nastavljalo se narodno veselje sa igrankom, gde su ostvarivani kontakti sa narodom i omladinom. Posle toga su mnogi mladići i devojke dobrovoljno dolazili u naše jedinice.

Od posebnog značaja su bili zborovi na kojima je meštanima govorio politički komesar ili komandir — komandant jedinice. Govorilo se o političkoj situaciji kod nas, o borbama i uspesima partizanskih jedinica i Crvene armije na Istočnom frontu. Govoreno je i o našoj novoj državi — socijalističkoj Jugoslaviji itd., itd. Talko su stvarana prva saznanja o našoj borbi i revoluciji koje vode partizanske jedinice i NOV na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije.

Partijski rad u četi, bataljonu i samostalnoj jedinici

U skoro svim našim jedinicama postojale su partijske ćelije. Sekretari partijskih ćelija, sa sekretarom bataljonskog biroa, činili su bataljonsko partijsko rukovodstvo. Sekretari partijskih ćelija u jedinicama bili su najbolji komunisti, provereni borci i dobri drugovi.

Partijska ćelija, na čelu sa sekretarom, sprovodila je liniju KPJ u širem smislu: na frontu, u pozadini na organizovanju narodne vlasti (NOO), u radu sa omladinom, ženama i si. Partijska ćelija primala je u Partiju kandidate koji su regrutovani iz redova boraca, rukovodilaca a posebno iz redova SKOJ-a. Nije bilo lako postati član KPJ. Nije bilo dovoljno da neko bude

dobar borac. Trebalo je da ima i ostale moralno-političke kvalitete. S obzirom na oštar i strog kriterijum za prijem u Partiju, moglo bi se reći da je bilo sektaštva u tom pogledu. Međutim, takav kriterijum morao je da bude, jer bez toga ne bismo imali jaku, revolucionarnu i kadrovsku partiju, koja je služila primerom na svakom mestu u izvršavanju svih postavljenih zadataka u toku rata i revolucije.

Evo jednog dnevnog reda partijskog sastanka, na kome su kandidati primani u partiju:

1. Prijem u partiju članova SKOJ-a Spire Đukelića, Duke Marijanov i kandidata za Partiju Veljka Lukača
2. Neki zadaci.

Kao i obično sekretar partijske ćelije otvara sastanak i predlaže dnevni red. Dnevni red se usvaja, zatim sekretar daje obrazloženje za svakog pojedinačno, iznoseći dobre i loše strane, kako su izvršavali zadatke koje im je postavila Partija kao sikojevcima i kandidatu.

Posle svestrane diskusije svih članova partijske ćelije, doneta je odluka većinom glasova članova Partije da su predloženi skojevci dosta mladi, da mogu biti još članovi SKOJ-a i odložen je njihov prijem u Partiju. Drug Veljko Lukač, kao kandidat, primljen je u članstvo Partije, jer je bio stariji, iskusniji i zreliji. Osim toga, imao je i ostale moralno-političke kvalitete. Eto, tako je bilo na jednom našem partijskom sastanku.

Drugi dnevni red na partijskom sastanku u četi bio je ovakav:

1. Analiza akcije koja je izvedena noćas
2. Kritika i samokritika.

Sekretar partijske ćelije ukazuje na to da je zadatak sastanka da se izvrši analiza i sagledaju uspesi i neuspesi u toku izvođenja akcije. Raspravljano je kako je ko izvršio svoj zadatak kao pojedinac, zatim kao odeljenje i vod u okviru čete. Na tom sastanku učestvuju u diskusiji svi članovi Partije, skojevci i kandidati. Iznose se konkretno problemi uz kritiku i samokritiku. Takođe se raspravljalo i o raspodeli ratnog plena,

io

Na partijskom sastanku se zauzme zajednički stav, a zatim se ide na četnu i vodnu konferenciju, gde se vrši detaljna analiza sa svim borcima i rukovodiocima i prenose se stavovi koji su zauzeti na partijskom sastanku.

Za sledeći partijski sastanak, dnevni red bi izgledao ovako:

1. Odlazak brigade na drugu teritoriju.

Priprema članova Partije, SKOJ-a i kandidata za odlazak naše brigade sa područja gde je formirana: Bos. Grahovo, Glamoč, Drvar i Bos. Petrovac u pravcu Donjeg Vakufa, Bugojna i dalje.

Na partijskom sastanku zaključeno je da se preduzmu sve mere kako ne bi došlo do osipanja boraca i vraćanja natrag u odred. Partijska organizacija je u tom smislu preduzela odgovarajuće vojno-političke mere. Isticana je potreba da brigade vode borbu i van matičnog područja, po potrebi širom naše zemlje.

Tako su pripremani partijski sastanci i »provode ni konkretni zadaci.

Kritika i samokritika bile su osnovni metod u raspravljanju krupnih problema. Svaki komunista bio je samokritičan, ali je i on kritikovao. Kritika je bila komunistička, konstruktivna i bez ikakvih tendencija.

Članovi Partije rešavali su sva pitanja iz života i rada pojedinca i jedinice. Borci su pripremani za svaku akciju s ciljem da bude što manje gubitaka. Cilj je bio pobediti i ostati živ.

Rad sa skojevcima u toku rata sastojao se u pripremanju i izvršavanju određenih zadataka koje je postavila Partija. Program rada bio je isti kao i za članove Partije, s tim što su se taj program i zadaci prilagođavali nivou i uzrastu omladinaca i omladinki. Provedeno vreme u članstvu SKOJ-a bilo je svestrana provera i priprema za prijem u KPJ. Postati član Partije u toku rata bila je velika čast za svakog borca i rukovodioca a posebno za člana SKOJ-a.

Isto tako radilo se i sa kandidatima za članove Partije. To su bili borci koji po godinama starosti nisu pripadali SKOJ-u. Takav rad sa odraslijom generacijom bio je vrlo dobar i rezultati nisu izostali.

U Partiju su u toku rata primani provereni borci i rukovodioci, koji su se dokazali hrabrošću u akcijama, primernim držanjem, visokim moralom, svešću i političkim obrazovanjem. Posebno je bila visoka svest i moral kod komunista kad je bila u pitanju ishrana, tako da je parče hleba deljeno jednako na sve borce i rukovodioce u jedinici. Isto tako, bilo je i sa obućom i odećom: davano je onome kome je bilo najpotrebnije.

Vojna obuka i rukovanje oružjem

Prema podacima o učešću boraca i rukovodilaca u NOV-u i POJ-u, bilo je dosta omladinaca koji nisu služili bivšu Jugoslovensku vojsku, pa zbog toga nisu bili ni obučeni u rukovanju oružjem. Oni nisu poznavali osnovna načela iz borbenih dejstava u odbrani, napadu, zasedi i drugo

Direktiva KPJ bila je: u prvom redu čuvati živote mladih boraca, izvoditi manje i lakše akcije, gde će se postići uspeh bez većih gubitaka, pri tome steći početna iskustva i prva vatrena krštenja. Cilj je bio stvoriti samopouzdanje u svoje mogućnosti i steći moralnu i političku prednost nad neprijateljem.

Posle svake borbe vršena je detaljna analiza uspeha i neuspeha. Na taj način su sticana iskustva koja su korišćena u sledećim borbama. Veština u ratovanju sticana je kroz borbena dejstva danju i noću. Tako smo stvarali našu partizansku taktiku i strategiju, takvu da možemo pobediti nadmoćnijeg neprijatelja u živoj sili i u naoružanju. Na našoj strani bila je visoka svest, moral, heroizam i podrška našeg naroda.

Partija je posebno insistirala na tome da svaki borac i rukovodilac zna rukovati naoružanjem i dejstvovati iz svakog oružja kojim smo bili naoružani, kao i onog koje bismo zaplenili od neprijatelja. Posle svake akcije bilo je obavezno čišćenje oružja i rukovanje njime, tako da su skoro svaki borac i rukovodilac znali da rastave i sastave pušku, puškom i traljez, mitraljez i ostalo oružje.

Ovakav metod rada sa oružjem, kao i poznavanje načela borbenih dejstava, davao je odlične rezultate.

10*

Partizanske jedinice su, posebno u noćnim borbama, postizale velike uspehe. Zbog svega toga Nemci su držali na jugoslovenskom ratištu 30—40 divizija potpomognutih tenkovima i avijacijom i ostalom ratnom tehnikom, kao i domaćim izdajnicima.

Pored iznetih metoda i iskustava koji su primenjivani u toku rata na obuci vojnika i starešina, održavane su četne, vodne i bataljonske konferencije na kojima je vršena analiza, otvoreno razgovaralo, uz kritički osvrt boraca i rukovodilaca.

Evo kako je izgledala jedna četna konferencija na kojoj se na potpuno ravnopravnoj osnovi diskutovalo, kritikovalo i postavljali konkretni podaci. Dnevni red je bio:

1. Analiza izvedene akcije — borbe.

Komandir i politički komesar čete rukovodili su četnom konferencijom. Komandir čete iznosi svoja zapažanja i ocenu o tome da li je jedinica kao celina izvršila ili nije izvršila postavljeni zadatak. Isto tako, iznosi pojedinačno mišljenje o vodovima i odeljenjima u četi, a zatim i o isticanju pojedinih boraca i rukovodilaca. U toku diskusije iznosi i podatke o zaplenjenom ratnom materijalu ukoliko ga je bilo.

Posle iznetih zapažanja i ocene koju je dao komandir čete, otvara se diskusija u kojoj učestvuju svi borci, komandiri odeljenja, vodova i vodni delegati koji iznose svoja zapažanja i daju ocenu i kritiku. Nije smelo ostati nijedno pitanje nerešeno i nedorečeno, bez obzira o kome se radi.

Kada su sva pitanja rešena i postavljena kako treba, među borcima i starešinama nije bilo više dilema. Tako je stvarano poverenje, tako se razvijalo istinsko drugarstvo i briga za svakog borca i rukovodioca u tolku rata i revolucije.

Tako su održavane i ostale četne i vodne konferencije.

U toku rata održavani su razni kursevi i organizovane škole, gde su obučavani komandiri, komandanti, politički komesari i partijski rukovodioci. Znanja koja su stečena na kursu ili u školi prenošena su borcima u jedinicama. Ja sam bio u vojnoj školi u Lapcu

— Lika 1942. godine, a na partijskom kursu 1943. go-

dine u Bugojnu. Takve škole i kursevi počeli su da rade već 1942. godine, a bilo ih je u Lici, Bosni i Crnoj Gori, zatim pri Vrhovnom štabu, a kasnije i pri komandama korpusa i drugih jedinica.

Najveće znanje i iskustvo sticani su u borbi kroz koju su prošli borci i rukovodioci od 1941. do 1945. godine. Kroz tu školu sticana su znanja iz vojne veštine, marksizma — lenjinizma, kulturno-političkog rada i svega što je potrebno novom čoveku u socijalizmu. To je delo naše revolucije i NOR-a.

Iz iznesenog može se zaključiti da su NOB i socijalistička revolucija bili kovačnica novog kadra, novog socijalističkog društva, bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti.

Petar S. Lukač

BRIGADA KOJU JE NAROD MNOGO VOLEO

Naša Narodnooslobodilačka vojska izrasla je iz naroda, pa ju je narod voleo i pomagao svim raspoloživim sredstvima. U tome širokom osloncu i jeste tajna njenih uspeha i konačne pobeđe.

Međutim, u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske ističe se 4. krajiška narodnooslobodilačka brigada, koja je bila posebno cenjena, rado dočekivana, spominjana i hvaljena i to ne samo na području na kojem je obrazovana (Bosansko Grahovo, Glamoč, Livno, Drvar i Bosanki Petrovac), već i u ostalim krajevima naše zemlje, na njenom dugom borbenom putu. Mada je od tada prošlo dosta vremena, sećam se mnogih događaja, kao da su juče bili, koji potvrđuju kakve je izuzetne vrednosti imala ova brigada.

Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada formirana je 9. septembra 1942. godine na Tičevu. To je, u stvari, i sedište teritorije sa koje je ona popunjena. Bataljoni koji su ušli u njen sastav bili su: »Gavrilo Princip«, »Starac Vujadin«, Bataljon »Budućnost« i Omladinski bataljon. Do samog ulaska u brigadu bataljoni su prošli kroz mnoge borbene okršaje, očeličili se i stekli poverenje naroda u ovim krajevima.

Prvi njen pokret sa Tičeva, nakon formiranja, bio je prema Bosanskom Grahovu. Taj pokret bio je praćen pesmom:

»Poletelo jato golubova
sa Tičeva, što je kraj Grahova.
To ne bili golubovi tada,
već četvrta krajiška brigada!«.

Zatim, istog momenta čula se i druga pesma:

»Imam brata i dragana mlada
obadva su četvrta brigada«.

Dakle, tek što je rođena, brigada je dobila poklon

— pesmu koji joj je bio veoma drag. Ove, kao i mnoge druge pesme tih prvih dana svuda su pevane, zatim u toku rata, pa i po njegovom završetku.

Tek što je brigada posela položaje oko Bosanskog Grahova, u selima je oživela pesma, a organizovane su i priredbe. Prvu priredbu dali smo u selu Peći kod Bos. Grahova. Pripremili smo pozoršni komad »Radnik i preduzimač«. Prisustvovalo je mnogo naroda, omladine i starijih. Igrao sam ulogu radnika, a Mihailo Kesić preduzimača. (Mihailo je tada bio brigadni zastavnik — nosio brigadnu zastavu). Kad sam ga, kao radnik, molio za posao, on ni da čuje. Ja krišom vadim vaške iz kožuha, pa mu ih trpam za vrat, zatim ga grabim za vrat, obaram na patos i kažem: »Rekao sam ti da će jednog dana doći i naše radničko pravo«. To je bio vrhunac. Nastao je pravi urnebes prisutnog naroda.

Oko 5. oktobra napustili smo teren Bos. Grahova i prebacili se u rejon Ključa i Vrpolja, a nešto kasnije na Grabež u neposrednu blizinu Bihaća. Ni tu nismo ostali duže, jer smo dobili zadatak da se ponovo vratimo u rejon Bos. Grahova, ali samo sa 1. i 2. bataljonom (3. i 4. su ostavljeni u rejonu Podgrmeča). Dobro se sećam toga marša koji je bio veoma naporan jer je izveden po kiši i snegu. Bilo je to oko 23. oktobra 1942. godine kad smo uveče stigli u selo Vodenicu u blizini Bos. Petrovca. Pokisli, umorni i ogladneli, bili smo raspoređeni po kućama. Ovo je bila slobodna teritorija, pa je organizacija tekla besprekorno.

Uz razbuktalu vatru brzo smo osušili mokra odela i obuću, a umor zaboravili. Ubrzo je usledila i večera i to takva kakvu su ovi domaćini pripremali samo novom prijatelju kad bi oženili sina ili udali kćerku.

Sutrašnji marš je bio mnogo povoljniji, jer su vremenske prilike bile bolje, a mi odmorni i raspoloženi zbog ovakvog dočeka i ispraćaja.

Prolazeći u koloni preko Oštrelja, gde je u to vreme bio smešten Vrhovni štab, prišao mi je komesar čete Dušan Prpa i rekao: »Pogledaj ovog čoveka sa desne

strane puta«. Obratili pažnju, ali mi odmah nije bilo jasno zašto komesar upozorava na njega, kada je taj čovek sasvim običan. Posmatra vojsku kako prolazi, na njemu odelo od seljačkog sukna (abe). Jednom rečju, običan, jednostavan kao i svaki drugi koji bi se u tom momentu našao tu pored puta. Dok sam tako razmišljao, ponovo mi priđe komesar i reče: »Jesi li ga video«? Mirno sam mu rekao da jesam. »E, ono ti je Tito«, odgovori mi on. Sad sam se ja uzbudio i pitao ga: »Zašto mi to nisi odmah rekao«? Iako nisam znao da je to Tito, ovaj momenat mi je ostao upečatljiv, tako da mi se i dan-danas, kad prolazim preko Oštrelja, čini da na onom mestu stoji drug Tito u odelu od seljačkog sukna.

Toga dana stigli smo u Drvar, gde smo noćili.

Sutradan opet na Tičevo, pa opet omladina, pesma i kolo, ali, istina, veselje pomešano sa tugom, jer je Tičevo bombardovano, pa su nam u tom bombardovanju poginula dva druga koje smo mnogo cenili i voleli. Poginuli su Boško Jović, sekretar SKOJ-a 2. bataljona i Obrad Kralj.

Dana 26/27. oktobra u sadejstvu sa 1. i 2. proleter-skom brigadom napali smo Bos. Grahovo, ali ga nismo zauzeli. Omladina Tičeva, Maleševaca i drugih sela dopratila nas je skoro do polaznih položaja. Kad se setim tih momenata, i danas mi je neugodno što toga puta nismo ispunili želje i nadanja tog naroda i omladine.

Ponovno smo došli u rejon Bos. Petrovca gde smo se zadržali nekoliko dana na odmoru. Ovaj odmor više je ličio na umor. Do duboko u noć sa narodom provodili smo u pesmi i igri. Jednom prilikom u kolu se nađe i drug Moša Pijade. Ne sećam se ko je bio kolovođa, ali je odmah pala nova pesma:

»Ide Moša iz Srbije
preko gore Romani je,
svojom vojskom Švabe bije!«

Drug Moša, kao i uvek, i ovog puta ne ostade dužan, već nastavi: »Neka živi čiča Moša, mada tuda nije prošao«. Posle smo doznali da drug Moša, stvarno, na putu od Srbije za Bos. krajinu nije prošao preko Romanije, već drugim pravcem.

Završavajući odmor u Bos. Petrovcu, nastavili smo put prema Bihaću za Hrgar. Kad smo bili u prolazu pored sela Lipe i Teočana, doživeli smo veličanstven doček pored pomenutih sela. Seljaci su izneli jelo i piće, tako da smo imali mogućnost da bismo šta se kome sviđa. Devojke su od svog ruha, koje su pripremile za udaju, donele darove. Naši puškomitralješci bili su bolje okićeni nego deveri koji idu uz mladu na venčanje, prosto nisu ličili na partizane sa oružjem. Bili su to stvarno nezaboravni događaji. Ovakvi dočeci ponavljali su se u rejonu Ključa i Prijedora. Ovde je narod osetio svu gorčinu kozaračke ofanzive, pa se sve vreme dok smo se tu nalazili narod, a naročito omladina, nisu odvajali od nas.

Prelaskom u Srbiju, 1944. godine, svojim odnosom i ponašanjem brzo smo i ovde zadobili simpatije naroda. Naši postupci bili su takvi kakvi su godili narodu i on ih je cenio i nagrađivao.

Primer sela u okolini Brusa i Aleksandrovca, koja su skoro celog rata bila pod kontrolom četnika, pa donekle i pod njihovim uticajem, govori kako smo neverovatno brzo pridobijali narod. Kad smo se sa Kopaonika spustili u jedno selo, ne sećam se kako se zvalo, tu smo smestili komoru. Bila je jesen, šljive dobro rodile i sazrele, a u vrh voćnjaka kuća sa dva velika prozora okrenuta prema voćnjaku. Željni voća, borci su se pitali kako doći do njega. Odgovor je bio da se naši stavovi nisu promenili, bez obzira na uslove, već naprotiv, biće još oštrije kazne ako se nešto uzme nego što su bile u Bosanskoj krajini, jer ovaj narod mora o nama saznati istinu pošto nas je četnička propaganda prikazivala, između ostalog, i kao pljačkaše.

Seljaci su bili mnogo uplašeni, pa se toga dana nisu uopšte pojavljivali. Dobili smo utisak da to selo i nema žive duše, sem što se tu i tamo video poneko. Oni su, verovatno, kroz svoje krozore posmatrali šta se dešava u njihovim voćnjacima. Disciplina boraca bila je besprekorna i neverovatno je da su zrele šljive odgrtali u stranu da ih ne bi pognječili, ali ih nisu uzimali. Sutradan, kada je svanulo, izlazi iz kuće čovek osrednjih godani, dolazi u voćnjak i pita ko je najstariji i bi li mu se mogao obratiti. Pošto komandir Obrad Trtić

toga momenta nije bio tu, a ja sam ga zamenjivao, rekoh da sam ja i da može pitati što god želi. Prvo pitanje bilo je zašto ne jedemo šljive. Odgovorilo sam mu da smo željni voća, jer ga na prethodnoj teritoriji nismo imali, ali pošto je to njegova imovina, a mi narodna vojska, mi ne uzimamo ništa samovoljno. Njega je to iznenadilo pa kaže: »Uzmite slobodno kad vam kažem« ! Zamolio sam ga da nam konkretno odredi sa kojeg drveta da beremo, a on je počeo odreda pokazivati šljive. Mi smo uzeli samo dve. Odredili smo borce sa šatorskim krilima koji će ih pažljivo sabrati. Seljaka je ovo još više iznenadilo, čudio se kako vodimo računa o svemu.

Kad se malo oslobodio, seljak mi je ponovo prišao i zapitao: »Mogu li sutra slaviti slavu, jer je Mala gospa, a to mi je mala slava«? Prosto sam se začudio što nas za to pita i odgovorio: »Možeš i to po svim običajima kako si to do sada radio, pa i nas pozovi ako to želiš«. Odmah nas je pozvao. Rekao sam mu da će doći samo trojica, jer svi ne možemo, ali bismo voleli da tu bude što više naroda. Sada se seljak potpuno oslobodio pa mi je otkrio tajnu: tu ima dosta naroda koji se od straha posakrivao, pa i njegove dve kćerke — devojke. Kad je od nas dobio garanciju da im se neće ništa dogoditi, vratio se u kuću i nešto kasnije sa obe kćerke i litar rakije došao među nas, pa je nastalo pravo veselje.

Sutradan na slavi smo bili Obrad Trtić, Jova Živković, šef komore i ja. Bilo je dosta naroda. Vladala je uzdržljivost sve do momenta kad je Obrad održao zdravicu, onako znalački, posle koje nam više nije bio potreban politički rad.

Sutradan smo učestvovali u sakupljanju žita koje smo zatekli u otkosima, pa smo time još više pridobili ovaj narod. Pošto smo ubrzo krenuli iz ovog sela, celo selo nas je pratilo više od dva kilometra, izražavajući bojazan da im više neće doći ovakva vojska. Mi smo ih hrabрили i govorili da su partizanske jedinice sve takve kao što je naša.

Po zauzeću Beograda, oktobra 1944. godine, napustio sam 4. krajišku udarnu narodnooslobodilačku brigadu i prešao u jedinice Korpusa narodne odbrane, mada sam i dalje svim svojim bićem pripadao 4. brigadi.

Stupanjem u jedinice Korpusa narodne odbrane (KNOJ) ponovo mi se pružila prilika da se još više uverim u istinitost onoga što sam mislio i sad napisao o ovoj brigadi.

Početkom 1949. godine postavljen sam za načelnika Političkog odseka 51. puka KNOJ-a, čije je sedište bilo u Valjevu, a sedišta bataljona u Priboju, sa raspodelom četa u Bijelom Polju, Rudom, Belom Brdu i Štrpcima; odnosno u Užičkoj Požegi, Ivanjici, Titovom Užicu i rezervni u Lučanima. Ovo je zapravo deo teritorije kojom se 4. brigada kretala 1943. i 1944. godine.

Obilazeći ove jedinice i zadržavajući se na terenu, često sam noćivao kod seljaka na pomenutom području. U toku razgovora pričao sam im da sam bio u 4. krajiškoj brigadi i uvek doživljavao još veće poštovanje, jer su se svi sećali lepih postupaka i borbenosti ove brigade.

Boraveći jednom prilikom u Štrpcima komandir mi reče da je pravoslavni pop zamolio da dođemo kod njega na kafu. Prihvatio sam poziv, a najviše radi toga što sam 1943. godine, po zauzeću Rudog i Štrbaca, gde su bili bogati talijanski magacini, tome popu uzeo dva konja i kola, pa poslao hranu trećem bataljonu koji je toga dana pretrpeo osetne gubitke od četnika i ostao bez komore i hrane. Dok smo pili kafu i vodili razgovor, pop se interesovao u kojim sam jedinicama bio. Rekao sam da sam bio u 4. krajiškoj brigadi. Pop se se-
lio našeg boravka tu u Štrpcima, pa mi ispriča kako su mu tada uzeta kola i konji koje nikada više nije video, ali nikad ni zažalio za njima, jer ih je uzela vojska koja se ne panti po svom odnosu i korektnosti, pa dodade: »Nisam učestvovao u partizanima, ali se osećam da je taj moj skromni prilog otišao u korist partizana«. Bez obzira na njegovo raspoloženje prema tom postupku, nisam mu rekao da sam ja bio taj koji sam mu uzeo konje, a da mu nikakvu potvrdu nisam dao. Pravio sam se da o tome ne znam ništa.

Biti borac ili rukovodilac u ovoj brigadi bila je i ostala čast i ponos, jer pored pravilnog odnosa prema narodu bila je to brigada hrabrih boraca i rukovodilaca, što potvrđuju i pohvale u toku ratnih dejstava. Brigada je pohvaljena šest puta, i to: za oslobodenje Bu-

gojiia, za borbe u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, za forsiranje Lima, za borbe u beogradskoj operaciji, za borbe prilikom proboja Sremskog fronta i za oslobođenje Zagreba. U prilog svemu napred rečenom, govore i spomenici podignuti sopstvenom inicijativom naroda u posleratnom periodu, a oni su: na Tičevu, Čakoru i Tarčinu.

Jovan Jović

PETNAEST RATNIH MESECI NA ČELU DRUGOG BATALJONA

U brigadi sam se nalazio od njenog formiranja do kraja rata. Počeo sam od komandira čete, a rat sam završio na dužnosti komandanta brigade. Prošao sam sledeće komandne dužnosti: komandira čete, zamenika komandanta bataljona, komandanta bataljona, zamenika komandanta brigade i komandanta brigade. Učestvovao sam u svim borbama koje je brigada vodila kao celina ili pak njeni pojedini delovi, zavisno od toga u kojoj sam njenoj jedinici i na kojoj komandnoj dužnosti bio. Za niz akcija i borbi koje je brigada vodila neposredno sam bio odgovoran, jer sam imao presudnu ulogu u donošenju odluka i rešenja o njenoj upotrebi, o načinu dejstva, pa je ishod svega toga velikim delom meni pripisivan, bilo da se radi o uspehu, ili pak o njenom neuspehu. Otuda bi trebalo očekivati da o ratnom putu i borbenoj prošlosti brigade dosta kažem. Međutim, moje zdravstveno stanje je takvo da nisam u mogućnosti da napišem ni manji deo onog što sam doživeo i neposredno osetio u toj skoro trogodišnjoj ratnoj aktivnosti i borbenom putu te naše slavne brigade. No, ja osećam dug i obavezu da ipak nešto kažem, svestan toga da to neće biti ni dovoljno, ni potpuno.

Pošto sam kontinuirano najduže vremena proveo na dužnosti komandanta 2. bataljona, to činim napor da nešto kažem o tom vremenu i tom bataljonu. Svestan sam da nisam u stanju da ispričam sve akcije i borbe koje je bataljon vodio u vremenu dok sam ja njim komandovao. Osvrnuću se samo na neke od njih. Istovremeno ću pokušati nešto više da kažem o ljudi-

ma — borcima koje sam zapamtio i o nekim starešinama sa kojima sam neposredno sarađivao.

Odmah da kažem da sam ratni put u brigadi započeo u sastavu njenog 3. bataljona. Bio sam komandir Omladinske čete koja je u brigadu došla iz sastava Omladinskog bataljona 5. krajiškog odreda, a čiji sam komandir jor ranije postao. Komandir čete bio sam svega tri meseca, borce sam od ranije poznavao, a kroz prve borbe i u sastavu brigade još sam ih bolje upoznao, bio sam sa njima zadovoljan i ta dužnost mi je bila veoma draga. Posle borbi na Sanskom Mostu, decembra 1942. godine, postavljen sam za zamenika komandanta tog bataljona. Na toj dužnosti proveo sam punih pet meseci, talko da sam u 3. bataljonu ukupno bio osam meseci. Za to vreme sam se sa bataljonom, njegovim borcima i starešinama potpuno srodio. Pored 2. omladinske čete dobro sam upoznao i ostale čete bataljona. Od svih bataljona u brigadi 3. bataljon je imao najviše boraca iz Drvara i njegove uže okoline. Mnoge od tih boraca poznavao sam još od prvih ustaničkih dana iz Drvara, bili su mi dobro poznati njihovi borbeni i ljudski kvaliteti, bio sam siguran u njih i želja mi je bila da sa njima stalno ostanem i borim se. Posebno smo se dobro poznavali u Štabu bataljona i to ne samo iz ustanika i perioda borbi koje smo dotad vodili, nego još i iz aktivnosti u predratnim danima. Zato sam ja taj bataljon smatrao svojim bataljonom i nisam mogao zamisliti da ću jednog dana morati ići iz njega.

Moram da kažem da sam krajem aprila 1943. godine, posle borbe na Glamoču, bio iznenađen i nezadovoljan kada mi je saopšteno da moram ići na dužnost komandanta 2. bataljona. Čak sam pokušao da dadem i otpor, ali mi je rečeno da o tome nema diskusije, jer je to partijski i vojnički zadatak. Tako sam 1. maja 1943. godine postao komandant 2. bataljona i na toj dužnosti ostao do jula 1944. godine. To je dug period na takvoj jednoj dužnosti u ratnim uslovima, posebno u uslovima u kojima smo mi vodili rat i u kojima je dejstvovala naša brigada. Dužnost sam primio u selu Janj, kod Kupresa, od dotadašnjeg komandanta

Rada Zorića, a predao sam je u selu Potpeć, kod Pljevalja, Iliji Vašaliću, dotadašnjem mom zameniku.

Iako smo bili u istoj brigadi, taj bataljon, a posebno ljudi u njegovom sastavu, za mene su bili velika nepoznanica. Sem dotadašnjeg komandanta Zorića skoro da nikog u bataljonu lično nisam poznavao. Otuda se u meni pojavila dilema kako se postaviti i snaći u toj novoj sredini. Odranije mi je bilo poznato da su, prilikom formiranja brigade, u sastav 2. bataljona ušle dve čete iz Bataljona »Budućnost«, a to je ljudstvo iz glamočkog sreza i jedna četa iz Bataljona »Gavrilo Princip«, ljudstvo iz sela grahovskog sreza. Posle osmomesecnog postojanja brigade i borbi koje su dotad bataljoni vodili, prvobitni sastav četa dosta se izmenio. Na to je uticala i masovna bolest velikog broja boraca, izazvana epidemijom tifusa, tako da su svi, pa i ovaj bataljon, imali dosta gubitaka i sastav njegovih četa znatno je izmenjen. One su tokom prethodnih dejstava popunjavane, u njima je bilo boraca i iz drugih mesta, ali su njihovo jezgro činili stari borci iz pomenutih matičnih područja.

Računao sam s tim da ću naići na probleme, očekivao sam teškoće i razmišljao o tome kako ću se snaći na tako odgovornoj dužnosti i u toj, meni nepoznatoj sredini. Dužan sam da kažem da problemi nisu bili takvi kakve sam očekivao. Mislim da sam od početka dobro prihvaćen, brzo sam uspeo da uspostavim kontakt, kako sa starešinama, tako i sa borcima bataljona. Došao sam brzo do zaključka da je bataljon dobro organizovan i jak borbeni kolektiv. Štab bataljona su, pored mene, činili: komesar Mirko Vranić, njegov pomoćnik Lazo Tripković, moj zamenik D Mitar Tica i intendant Miloš Ninković. U pomenutim drugovima našao sam izuzetno dobre saradnike i vrsne borce. Gотово svi oni su u bataljonu bili od formiranja brigade, dobro su poznavali stanje u četama i borce, znali su da procene njihove mogućnosti, borbeno raspoloženje i spremnost na najveće napore i odricanje. Kasnije se sastav Štaba bataljona menjao. Najduže je komesar bio Lazo Tripković, njegov pomoćnik Stevica Vladušić, a moji zamenici su bili Marko Vukobrat i Ilija Vašalić. Sa velikim zadovoljstvom i danas se sećam da ni sa

jednim od članova Štaba bataljona nikad nisam došao u veći konflikt i da nikad među nama nije bilo ozbiljnjih nesporazuma. Bilo je veliko razumevanje, drugarstvo i poverenje, kako bi se danas reklo — vladali su zdravi međuljudski odnosi. O problemima u bataljonu redovno smo se konsultovali i dogovarali, zajedno smo tražili rešenja i donosili odluke. Svaki od nas znao je svoj posao i nastojao da ga što uspešnije obavlja. Mislim da je takva harmonija u Štabu imala izuzetno veliki i pozitivan uticaj na stanje u četama i bataljonima.

Dok sam se nalazio u bataljonu, u četama se promenilo više komandira, no najduže su bili: komandir 1. čete Marko Vukobrat, 2. čete Košta Kojdić i 3. čete Ilija Vašalić. Svu trojicu i danas nosim u najboljoj uspomeni. Bili su to zreli, razumni, pametni i kompletni ljudi. Uvek sam se na njih mogao osloniti, izvršavali su naređenja, znali su šta rade, nastojali da u borbi postignu što veći uspeh, ali su vodili računa o borbama i činili su sve da ih sačuvaju i akcije završe sa što manje gubitaka. Sigurno treba i njima zahvaliti što je bataljon u borbama postizao velike uspehe, a da nikad nije imao većih gubitaka. Borci su ih poštovali, imali su u njih veliko poverenje. Mi u Štabu smo to znali i u skladu s tim prilagođavali naše komandovanje. Nastojali smo da što manje u četama intervenišemo, činili smo to samo u izuzetnim prilikama, dali smo punu inicijativu tim našim komandirima i komandama četa. Danas mislim da je to bilo dobro i da nam je omogućilo da postignemo zavidne uspehe i ne samo u borbi nego i na drugim sektorima rada i delatnosti.

Pored vrsnih komandira četa, u bataljonu je bilo veći broj dobrih i vrednih političkih rukovodilaca, komesara četa, njihovih pomoćnika, komandira vodova i političkih delegata. Oni su bili nosioci političkog rada i borbenog duha koji je u bataljonu bio veoma razvijen. Iako ja kao komandant u to nisam dublje ulazio, znam da je u bataljonu bio veoma razvijen partijsko-politički pa i ku l tu rno-prosvetni rad. Kad god su postojali uslovi, vršeno je opismenjavanje nepismenih drugova, imali smo svoj bataljonski hor i dramsku sekciju, u mnogim selima okupljali smo narod i davali priredbe. Komesar bataljona je na tom planu imao

vrlo istaknutu ulogu. On je u to vreme, koliko se sećam, bio jedini Srbijanac u bataljonu. Po zanimanju je bio metalski radnik, inače obrazovan, često je držao po četama i u bataljonu politička predavanja i značajno je uticao na podizanje političke svesti i kulturnog nivoa boračkog sastava.

Svaka četa imala je po nekoliko izrazito hrabrih boraca. Najčešće su to bili mladići, stari borci koji su se, po pravilu, isticali u svakoj akciji. Oni su obično bili puškomitraljesci i bombaši; na njih su se ugledali ostali borci; oni su bili neposredni nosioci borbenog elana i, čini mi se, predstavljali su udarnu snagu bataljona. Bili su to najbolji skojevci ili mladi članovi Partije; ja sam ih neobično voleo i cenio. Posle toliko godina teško se setiti svakog pojedinačno. Mnoge sam zaboravio, ali se ponekih sećam i njihova imena ću spomenuti. Izuzetno su hrabri bili: Petar i Lazar Tica, Branko Čakarmiš, Stojan Sabljić, Rade Rodić — Ropuša, mali Davidović, Nikola Kralj, Obrad Medarević, Dmitar Radanović, Lazo i Petar Višekruna, Jovo Galić — Crni, Miloš Ninković — Rus, Miladin Budiša, Lazar Lačo Knežević, Dušan Radić, Dušan Raković, Đuro Čulum, Miloš Ubović, Jovan Bajić, Bido Skopljak, Mirko Lukač, Todor Pantoš, Mirko Kesić, Marko Trtić, Ahmed Duraković, Drago Nestorović i mnogi drugi čijih se imena ne sećam. Pored pomenutih boraca imali smo izuzetno hrabre, snalažljive i vredne kurire, kao što su bili: Spiro Višekruna, Dmitar Barišić, Nine Galić, Sreto Mandić — Maći i Peco Zivlak. Za pomenutim borcima, po hrabrosti i požrtvovanju, nisu zaostajale ni drugarice, kao što su: Radojka Sabljić, Doja Gajanović, Zora Latinović, Desa Praljak, Štaka Branković, Mika Raca i druge. Posebno se sećam bataljonskog mesara Branka Zivlaka — Banje, koji je bio krajnje požrtvovan, veliki majstor u pripremanju mesa za borce, a ujedno uvek tužan kad nije imalo šta da se zakolje i obezbedi ishrana borcima.

Eto, u takvoj jedinici proveo sam dug vremenski period. Treba da kažem da sam na dužnosti komandanta tog bataljona bio izuzetno zadovoljan, uspeo sam ubrzo da upoznam većinu boraca bataljona, zavoleo sam ih i teško preživljavao gubitak svakog pojedinca.

u*

Neposredno po preuzimanju dužnosti sledio je pokret brigade, trebalo je ići u centralnu Bosnu preko reke Vrbas. To je prvi put da brigada kreće sa terena Bosanske krajine. Bilo je realno očekivati da među masom boraca bude i takvih koji nisu spremni da napuste matično područje, tj. osipanje, ikako smo tada zvali dezerterstvo. U tom smislu prvi zadatak koji mi je u novoj ulozi bio dodeljen je prelazak preko Vrbasa i sprečavanje tog dezerterstva, odnosno trebalo je ceo bataljon prevesti preko reke. Preduzeli smo sve potrebne mere, održani su partijski i skojevski sastanci po četama, zatim četne konferencije, ukazano je na značaj predstojećeg zadatka, zaduženi su neki drugovi da motre na one u koje se sumnjalo da bi mogli pokušati da se odvoje i vrate nazad.

Prelaz preko Vrbasa vršili smo noću. Padala je sitna kiša, bilo je maglovito i velika pomrčina, zemljište je bilo strmo i vrlo klizavo. Dočekale su nas slabije neprijateljske snage, brzo smo ih razbili i pristupili prelasku preko reke. Reku smo pregazili preko nekih porušenih stabala; išlo je to sporo, ali dosta uspešno. Konji, komora i nešto stoke koju smo gonili sa sobom, prelazili su reku plivanjem. To je bilo dosta slabo organizovano i imali smo gubitaka.

Sutradan smo sa zadovoljstvom mogli konstatovati da su svi borci prešli i da je zadatak uspešno izvršen. U pokretu ka unutrašnjosti centralne Bosne, nakon nekoliko dana, našli smo se u selu Korićani. Smatrali smo da je problem osipanja boraca iz bataljona rešen, budnost je popustila i to nam se osvetilo. Upravo nam je iz tog sela jedne noći nestalo desetak boraca. Vratili su se nazad u Krajinu. Bili su to drugovi stariji po godinama, uglavnom oženjeni — familijarni ljudi, a među njima i jedan zamenik komandira čete koji je tad imao četvoro dece. Bili smo iznenađeni i ogorčeni, ali smo iz tog izvukli pouku i to iskoristili za dalji rad sa borcima. Osudili smo to kao malodušnost i kukavičluk, borcima smo objasnili da naša borba nema za cilj odbranu sopstvenih ognjišta, nego oslobođenje cele zemlje i stvaranje novog društva, a to iziskuje ne borbu samo na svom području, nego svugde tamo gde to opšti interesi zahtevaju. Treba da kažem i to da su

ti naši »dezerteri« čim su došli u Krajinu odmah stupili u jedinice koje su se tamo nalazile i da su se do kraja rata u njima borili. Sem jednog kasnijeg slučaja, kad je otišlo još sedam drugova, mi iz bataljona, kad se radi o starim borcima, Krajišnicima, nismo imali samovoljnog napuštanja jedinice.

Naredni mesec i po dana proveli smo na prostoru Teslić — Tešanj — Prnjavor, vodili smo borbe protiv četnika, no to su bile manje čarke, tako da to nije iziskivalo sa naše strane veće napore. Prva žrtva u bataljonu, od kada sam ja došao u njega, je pogibija malog Sime Kralja, bataljonskog kurira. Jednog jutra bataljon je krenuo iz sela Pribinić prema selu Cečava. Išao sam na čelu bataljona i Simo me je pratio. Iz nelkog šumarka oglasilo se nekoliko pušaka i Simo je smrtno pogođen. Imao je svega petnaest godina. Nešto kasnije, u selu Vijačani, imali smo žestok okršaj sa legionarima — ustašama i u tom okršaju 3. četa imala je nekoliko drugova izbačenih iz stroja. Poginuo je komandir voda Nikola Ninković i borac — puškomitraljezac Mirko Tica, a ranjen je njegov rođeni brat Gojko, kao i komesar čete Miloš Ajder, koji je otišao u bolnicu i više se nije vratio u bataljon.

Polovinom juna brigada je krenula sa ovog sektora i trebalo je što pre da stigne i nađe se u širem prostoru Fojnice, Kreševa, Kiseljaka i na pruži Sarajevo — Konjic. Putovali smo usiljeno i ubrzano. Jednog sunčanog i lepog dana, na putu između Jajca i Travnika, u rejonu sela Božikovac, sukobili smo se sa jačom grupacijom neprijateljskih — nemačkih snaga. Do sukoba je došlo iznenada; naš napad je bio brz i veoma odlučan, te je neprijatelj za veoma kratko vreme do nogu potučen. Bila je to vrlo briljantna akcija u kojoj su se posebno istakli borci 2. čete pod komandom komandira Ilije Bursaća. Tu je bataljon ubio oko 70 i zarobio 53 neprijateljskih vojnika. Pored ostale opreme i oružja zaplenili smo devet puškomitraljeza »šaraca«. Od naših poginuo je Dušan Raković, zamenik komandira 1. čete, a teže su ranjeni Nikola Kralj i Obrad Medarević, borci iz 2. čete.

Krajem juna brigada je između Kaiknja i Visokog prešla reku Bosnu i komunikacije koje vode njenom

u

dolinom. Tu smo rušili prugu i cestu, a spalili smo željezničke stanice Dobrinje i Porečani. Tukli smo se protiv neprijateljskih snaga koje su nadirale iz Visokog i trpeli veoma žestoku vatru neprijatelja, posebno iz vazduha. Do polovine jula dejstvovali smo na sektom istočne Bosne. Vodili smo žestoke borbe oko Breze i tu je poginuo komandir 2. čete Ilija Bursać, a u širem rejonu Vareša teško je ranjen moj zamenik Dmitar Tica; otišao je u bolnicu i naredna dva meseca bio je van stroja bataljona. U istoj borbi ranjen je i Mirko Lukač koji se u to vreme nalazio na dužnosti pri Štabu bataljona. Dejstvovali smo prema Olovu i u selima Okruglica i Nišići razbili jaču četničku grupaciju, a zatim učestvovali u borbi kod sela Rakova Noga gde je naša brigada zarobila 270 domobrana i zaplenila veliku količinu oružja i opreme.

Sedamnaestog jula ponovo smo prešli reku Bosnu i našli se na prostoru Kiseljak — Fojnica — Busovača — Gornji Vakuf. Na ovom sektoru ostali smo duže vremena, više puta smo napadali Busovaču, ali bez uspeha, uspešno smo rušili prugu u dolini reke Bosne i reke Lašve, oslobodili smo Gornji Vakuf i učestvovali u borbi za oslobođenje Bugojna. Početkom oktobra iz bataljona je otišao komesar Mirko Vranić i moj zamenik Dmitar Tica. Komesar bataljona postao je Lazo Tripković, a moj zamenik Marko Vukobrat. U ovom periodu dobili smo veći broj boraca sa tog terena kao popunu bataljona, došlo ih je nekolicina i iz Sarajeva, a izvestan broj domobrana, koje smo u borbama zarobili, javilo se dobrovoljno u naše redove, tako da je bataljon brojčano dosta ojačan.

Polovinom oktobra brigada je napustila ovaj prostor. Prešli smo pmgu Sarajevo — Konjic, planinski masiv Bjelašnice i Igmana, izbili na reku Drinu i reku Lim, prešli ih i 25. oktobra zauzeli Rudo. Na ovom prostoru razbili smo jake četničke snage, naneli im velike gubitke i oslobodili veliku teritoriju. Ubrzo smo zauzeli Priboj, razoružali znatne i talijanske snage i zaplenili velike količine oružja, opreme i hrane. U široj okolini Priboja, bolje rečeno na području Sandžaka, zadržali smo se nešto više od mesec dana. Za to vreme razvili smo vrlo široku političku aktivnost u narodu.

Naši politički aktivisti išli su po selima, objašnjavali narodu ciljeve i rezultate naše borbe, osnivani su narodnooslobodilački odbori, davane su priredbe i vršena je mobilizacija boraca za naš pokret.

Polovinom novembra 1943. vodili smo izuzetno teške borbe na pravcu Prijepolje — Sjenica; one su posebno žestoke bile kod sela Kačeva i na tzv. Kačevu brdu. Tu su se nalazile snage 1. brdske nemačke divizije. Po naređenju Štaba 2. korpusa, pod čijom smo komandom tada bili, te nemačke snage trebalo je, kako se tada govorilo, po svaku cenu odbaciti prema Sjenici. Naređenje smo tako i shvatili i za njegovo izvršenje smo platili veliku cenu. Napad je vršila cela naša brigada, a naš bataljon je bio na glavnom pravcu, odnosno na težištu: napadali smo u zahvatu ceste i na neke utvrđene objekte. Vršeno je nekoliko uzastopnih juriša. Mi smo te objekte noću osvajali, Nemci su ih tokom dana povraćali. Imali su veoma jaku artiljeriju i veći broj minobacača, tako da smo trpeli žestoku vatru, morali smo napuštati zauzete objekte i povlačiti se na pogodnije položaje. Poginulo je nekoliko starih i izuzetno hrabrih drugova. Sećam se da su tu ostali Jovan i Milan Bajić, prvoborci, mladi, perspektivni i izvanredno hrabri drugovi. Ranjeno je desetak drugova, starih boraca, među njima bilo je komandira i komesara četa. Na sreću, većina su lakše ranjeni i posle izvesnog vremena provedenog u bolnici ponovo su se vratili u bataljon. Ukupno je u toj akciji iz stroja bataljona izbačeno 28 drugova. U stvari, to su najteži gubici koje je bataljon pretrpeo u jednoj akciji od kada sam se ja u njemu nalazio. Često sam kasnije razmišljao o toj akciji, strogom naređenju i našoj velikoj upornosti da ga izvršimo. Nikad nisam našao opravdanje za to, jer smo imali velike gubitke, a borili se za jedno brdo i manji broj raštrkanih kuća. Pa da smo to i osvojili, ništa se bitno ne bi poboljšalo u našem položaju, koji je u to vreme bio veoma povoljan. Zato sam žrtve, date tom prilikom, smatrao nepotrebnim i utoliko su mi teže pale.

Početkom decembra 1943. usledila je šesta neprijateljska ofanziva, koja je za našu 5. diviziju bila izuzetno teška. Po svim nemačkim planovima bili smo pr-

vi na udaru; za njih je naše uništenje predstavljalo početnu fazu dejstava i zato su od početka svu silinu svog udara usmerili na nas.

Računajući s tim da će drugi drugovi o toj ofanzivi pisati potpunije i detaljnije, pokušaću da dam kraći osvrt samo na neke momente vezane za bataljon, koje smatram izuzetno važnim. Taj izmak 1943. i početak 1944. godine za nas je u svakom pogledu bio najteži period rata. Borbe smo počeli kod Nove Varoši i Prijepolja, u Sandžaku, vodili ih do Zavidovića na reci Bosni i nazad kroz istočnu Bosnu do Romanije. Trajalo je to oko četrdeset dana. U tom vremenu i na tom prostoru, na planinskom zemljištu, u izuzetno teškim zimskim uslovima, sa niskim temperaturama i visokim snežnim pokrivačem, bili smo stalno u pokretu, gladni i do kraja iscrpljeni, opterećeni ranjenicima, među kojima je bilo veliki broj teških, na nosilima. Morali smo se svakodnevno tući sa elitnim nemačkim jedinicama, koje su kidisale da nas po svaku cenu unište. Više puta smo bili u velikoj krizi, od kojih su najteže bile one na Devetaku i Manjinom vrhu, kad smo bili potpuno opkoljeni i morali se probijati. Pored borbi sa Nmcima, bili smo izloženi natčovečanskim naporima: danonoćno smo se kretali i za to vreme skoro da i nismo bili pod bilo kakvim kućnim krovom, stalno smo bili napolju, u borbi, na položaju ili u pokretu, nosili smo ranjenike i gazili reke. Pored ostalih, 22/23. decembra 1943. pregazili smo reku Krivaju u njenom donjem toku, čija je dubina prelazila preko pasa čoveka prosečne visine. Nije bilo borca koji nije više puta doživeo halucinacije: krećemo se po šumi i bespuću, a pred očima nam se ukazuju kuće iz kojih se dime vatre i pred kojima se nalaze izvori vode sa velikim stadima ovaca, a naši kuvari raspremaju komore i mi očekujemo odmor u tim kućama, posle čega sledi bogat ručak. I dok se čoveku to privida, odjednom se trgne i pred sobom vidi onu svakodnevnu jednoličnu kolonu koja se tromo, naporno, polako, kreće i nekuda ide. To je bila naša stvarnost u to vreme.

Pa i pored toga, mi smo uspeli prebroditi sve teškoće i sačuvati naše jedinice. U tako teškoj situaciji, bar kad je reč o 2. bataljonu, skoro da nismo izgubili

nijednog starog borca. Imali smo manje gubitke, a oni su se odnosili, uglavnom, na mlađe borce, koji su nam kasnije pristupili i nisu se, kako smo tad govorili, dovoljno očeličili. Moram da kažem da su napor koji smo imali mogli izdržati samo visoko svesni i do kraja odani borci.

Polovinom januara 1944. godine brigada se našla na širem prostoru Foča — Goražde. Bili smo razmešteni po selima na levoj obali reke Drine i tu ostali nepuna dva meseca. Moj bataljon se najviše zadržao u selu Vranići, desetak kilometara udaljenom od Goražda, u pravcu Foče. Vreme smo iskoristili za odmor i sređivanje jedinice, što je bilo više nego potrebno posle teških prethodnih borbi u šestoj neprijateljskoj ofanzivi. Redovno smo održavali sastanke i konferencije, a imali smo kraći vojno-stručni kurs sa desetarima i komandirima vodova. I ovde smo sa hranom dosta kuburili, jer je to pasivan i u ranijim borbama opustošen kraj. Bilo je dosta jabuka, a za ostalo smo se snalazili i dovijali na razne načine. Izveli smo i nekoliko akcija na neka neprijateljska uporišta. U takvoj jednoj akciji na selo Jabuka, koje se nalazi na putu Goražde — Mesići, poginuo je komesar 2. čete Mićo Novalković. Gubitak tog druga svima nam je teško pao, jer se radilo o vrednom, veoma bistrom i pametnom mladiću.

Negde početkom marta 1943. otišli smo u Foču, prešli Drinu i stigli u selo Čelebić. Tu smo dežurali desetak dana, pripremali kupe drva da ih noću palimo, kako bi vatre poslužile kao orijentiri savezničkim avionima, koji su tih dana trebalo noću da dolete i bace nam padobranima oružje, municiju i opremu. Dežurstvo je bilo uzaludno, jer se avioni nisu pojavili.

Tako smo polovinom meseca krenuli prema Čajniču, kuda je išla cela naša brigada i divizija. Nizvodno od Riudog izbili smo na reku Lim i pomoću nekoliko čamaca, pod izuzetno teškim uslovima, prešli ga. Zauzeli smo Rudo i produžili dejstva prema Uvcu i Priboju. U jednom silovitom i iznenadnom naletu zauzeli smo Priboj, ali ga nismo mogli duže održati. Neprijateljske snage bile su jake, vršile su protivnapad, a Nemci su došli tenkovima i morali smo ga napustiti. Povukli

smo se prema selu Bela Brda i nakon nekoliko dana prešli cestu Priboj — Višegrad, nastavljajući put preko zapadnih padina Zlatibora u pravcu planina: Mučanj, Javor i Golija. Na ovom putu podlegao je ranije ranjeni pomoćnik komesara 3. čete Todor Pantoš.

Preko pomenutih planina put nas je vodio na reku Ibar. Taj put je bio izuzetno težak, sneg visok, a gotovo je neprekidno padao. Imali smo dosta teških ranjenika, i u tako teškim uslovima morali smo ih nositi na nosilima. Pored toga, bili smo stalno u kontaktu sa neprijateljskim snagama, tukli smo se sa Nemcima, Bugarima, prvi put smo došli u sukob sa Nedićevcima (Srpska dobrovoljačka straža). O četnicima da ne govorimo — njih je bila velika masa i gotovo na svakom koraku. U takvim uslovima izbili smo, u blizini rudnika Jarando, na večer 31. marta na reku Ibar. Cilj je bio: preći Ibar i dohvatiti se planinskog masiva Kopaonika.

Vodostaj je bio veoma visok, sredstava za prelaz nije bilo; dokopali smo se jednog čamca u kome je desetak boraca pokušalo preći. Kad su prišli drugoj obali, dočekala ih je snažna vatra i morali su da se vrate. Povukli smo se sa ibra i razmestili u neka manja planinska sela u srednjem i gornjem toku reke Studenice. Odmah smo napadnuti od vrlo jakih neprijateljskih, uglavnom bugarskih snaga. Morali smo se braniti i ujedno ih napadati, jer su oni sve činili da nas ili unište, ili potisnu sa ovog područja. Posle izvesnog vremena u kome smo vodili svakodnevne borbe, povukli smo se dublje preko planine Golije ka Novom Pazaru. Ni tu nismo mogli biti mirni: sukobili smo se sa jačim nemačkim jedinicama i snagama muslimanske milicije. Bio je mesec april, ali je ovde još uvek bio visok snežni pokrivač. Za nas je najveću teškoću predstavljalo to što smo formalno ostali bez municije. Bili smo u velikoj krizi, došli smo u situaciju da na pušku nije bilo više od pet, a na puškomitraljez 20 metaka. Nikad do tada nismo bili u takvoj oskudici sa municijom.

U takvoj situaciji krenuli smo put Zlatibora. Išli smo pod borbom i stalno smo morali krčiti put, nigde se nismo smeli zadržati duže, morali smo stalno ma-

nevrisati i ne dozvoliti da budemo opkoljeni na uskom prostoru. Tukli smo se oko Čajetine, Užica, Kadinjače, Bajine Bašte, Kosjerića. Došli na domak Divčibara, ali tu nismo mogli opstati, vratili smo se nazad i opet se na Zlatiboru sukobili sa četnicima, Bugarima i Nemcima. Te naše borbe i manevri trajale su puna dva meseca, jer smo ponovo prešli preko Lima 20. maja, ovog puta nešto uzvodni je od Brodareva. To su bile izuzetno teške borbe, koje su iziskivale velika naprezanja. U njima je brigada imala dosta gubitaka, ali na veliku sreću drugi bataljon je dosta dobro prošao i sa malim gubicima.

Pošto smo prešli Lim, bataljon je dobio zadatak da posedne položaje zapadno od Pljevalja i da brani pravac Pljevlja — Đurđevića Tara. U Pljevljima su se nalazile nemacke snage, a naročito je tu bilo puno četnika, jer su svi oni iz šire okoline, koju smo mi oslobodili, pobjegli u Pljevlja i stavili se pod okrilje okupatora. Mi smo ovde ostali do 20. jula. To su puna dva meseca i relativno smo dobro i mirno to vreme proveli. Odbili smo nekoliko neprijateljskih ispada, išli u nekoliko demonstrativnih akcija i na tome se svodila naša aktivnost. Štab bataljona bio je smešten u selu Odžak, a povremeno smo išli i u selo Potpeć. Vreme smo proveli u sređivanju i opremanju jedinica, dobili smo dosta odeće od saveznika i, uglavnom, dobro obukli bataljon, a pored toga dobili smo i nešto protivtenikovskog ručnog oružja. Može se reći da je to bilo zatišje pred novu buru, jer su nas ubrzo čekali novi zadaci, nova naprezanja i nove žrtve koje je borba zahtevala.

U to vreme i u takvom stanju morao sam napustiti bataljon. Otišao sam na novu dužnost, ali sam dužan da kažem da mi je bilo vrlo žao i da mi je teško pao rastanak sa njim. Te borbe sam voleo, mislim da sam znao ceniti njihove ljudske i boračke kvalitete, a oni su svesrdno i nesebično uzvraćali doslednim izvršavanjem svih naređenja koja sam im izdavao. U ovom izlaganju dao sam grub i samo delimičan prikaz ratnog i borbenog puta bataljona u vremenu dok sam se u njemu nalazio. Bilo je mnogo teških situacija i veliki broj akcija koje je bataljon vodio, a koje ja nisam ni

napomenuo. Pa i ono o čemu sam ovde govorio, to je samo manji deo onog što se zaista događalo i što je bataljon na tom putu činio. Pored uspeha koje je bataljon postigao, nekad je bilo i neuspeha, bilo je i gubitaka; u ovom napisu sam neke i istalkao. Ne tvrdim da za neke neuspehe i gubitke i sam ne snosim deo krivice, ali ono čime sam uvek bio zadovoljan, a što me i danas raduje, je to da u tom periodu ni u jednoj borbi, ili bilo na koji drugi način, bataljon doista nije nikad pretrpio teže gubitke. U toku borbe gubili smo drugove, među njima i izuzetno hrabre borce, pa i dobre sttarešine, no može se reći da su to, uglavnom, bili pojedinačni slučajevi, a da nikad nismo doživeli masovnije gubitke.

O sebi je nezahvalno govoriti, posebno je tada teško biti objektivan. Želja mi je, ukoliko je to potrebno, da o meni drugi govore. Ipak osećam potrebu da i sam iznesem nekoliko misli. Bez ikakve potrebe da sebe ističem, ja moram reći jednu istinu, a to je da mi se desilo više puta da se nađem u borbenom rasporedu i u prvoj borbenoj liniji i kad je bilo posebno kritično, znao sam uzeti puškomitraljez i neposredno dejstvovati. Više puta su mi meci izrešetali šinjel, a u jednoj od takvih akcija sam i ranjen i danas nosim ožiljak te rane. To nisam činio samo ja, nego i drugi članovi Štaba bataljona. Ovo ističem zbog toga jer smatram da je i to imalo uticaja na stanje i borbeno raspoloženje boraca i bataljona u celini. Uostalom, kod nas je važilo pravilo da je lični primer najjače sredstvo za postizanje željenog cilja i mi smo nastojali da ga što više pokažemo.

Poznato mi je da je o meni vladalo mišljenje kako sam bio previše strog, ponekad i grub, jer sam znao da opšujem, povisim ton, pa i pripretim. Tvrdim da na dobrog i ispravnog borca nisam nikad povisio glas, činio sam to prema onima i onda kad sam osetio da neko hoće da špekuliše i izvlači se na račun onih dobrih i ispravnih. Ja sam žalio prave i dobre borce, a poznato je da su oni bili u ogromnoj većini. Više puta došao sam u sukob sa Štabom brigade i pojedinim njenim članovima. Obično sam hteo zaštititi bataljon i to ne u smislu da mu se dodeljuju lakši borbeni za-

daći. Naprotiv, tu se nikad nisam bunio, ali sam se bunio kad je trebalo predati opremu i hranu koju smo zaplenili, a i nama je bila neophodna. Znam da me zbog toga nisu smatrali disciplinovanim, ali to mi nikad nije smetalo i nije mi bilo žao. Iako sam pripadao Štabu, ja sam nas, članove štabova, znao nazvati »štapskim pacovima« jer nismo dovoljno razumeli borce, pošto smo mi, iako smo prešli isti put, to lakše podnosili. U Štabu smo uvek imali ponekog jahaćeg konja, menjali smo se i povremeno smo jašili, sem ličnog naoružanja nismo nosili nikakvu drugu opremu, nismo dežurali, ni na straži bili, a i kuvari su nam ponekad znali dodeliti obilniju porciju. Borci su od tih privilegija bili oslobođeni i znao sam da im je bilo teško. Ja lično mislim da sam ponekad bio nepravedan prema intendantima, ekonomima i kuvarima. Ljutio sam se kad se borcima na vreme nije obezbedila hrana i sigurno sam bio nerealan kad sam u ovim uslovima oskudice i nemaštine zahtevao da hranu uvek obezbede.

Miloš Tanjga

KAKO SMO SAVLAĐIVALI REKE

U vojnoj terminologiji prelazak preko reka, pod borbom, naziva se forsiranje reka. Istorijski gledano, ta borbena radnja za sve vojske u prošlosti bila je složena i uvek je iziskivala posebne napore. Reka čini prirodnu prepreku i protivnik nastoji da je iskoristi tako što na nju naslanja svoje položaje i tu organizuje odbranu. U kojoj meri je reka prepreka zavisi od njenih opštih karakteristika, kao što su: širina, dubina rečnog korita, brzina vodenog toka, karakteristike obala, pokrivenost zemljišta, prilaznih puteva i mogućnosti pristupa reci na određenom mestu za prelaz preko nje. Reke se mogu savlađivati (prelaziti) na više načina: gaženjem, plivanjem, prelaz preko leda, preko postojećih stalnih objekata — mostova, koji su ranije izgrađeni, i korišćenjem priručnih, mesnih i formacijskih plovnih sredstava a tu spadaju razni splavovi, čamci, pontoni, skele i privremeni mostovi koji se grade od pontonskog materijala.

Forsiranje reka u prošlosti, i za savremene armije, koje su za to imale specijalna sredstva i posebno obučene jedinice, činilo je veliki problem i tešku borbenu radnju. Za jedinice naše NOV bilo je to posebno izraženo. Mi nismo imali ni sredstava ni obučениh jedinica za obezbeđenje i izvršenje tih zadataka, ali su se partizanske jedinice snalazile i uspevale da savlađuju i takve prepreke. Poznati su prelazi preko Neretve i Drine u proleće 1943. godine, gde su bile angažovane naše velike snage, a koji imaju istorijski značaj, posebno zbog spasavanja velikog broja ranjenih i bolesnih boraca.

Borbeni put i ratna istorija nametnuli su našoj brigadi da se sa problemom prelaska preko reka suoči više puta. Koliko se sećam, prelazili smo ove reke: Vrbas jedanput, Bosnu dva puta uspešno, a jednom nismo uspeli, Drinu četiri puta, Lim šest puta, po jedan put Kriva ju i Praču, Ibar dva puta uspešno i jednom nismo uspeli i Savu tri puta. O tome na koji način i u kakvim prilikama smo prelazili i pokušali da pređemo ove reke, izneću svoje sećanje.

Treba istaći da je taj problem za borce takvog sastava kakav je bio u našoj brigadi, bio izuzetno težak. Borci koji su ušli u sastav brigade potiču sa područja Glamoča, donjeg dela Livanjskog polja, Grahova i sela oko Drvara. Taj sastav se povremeno kasnije menjao, ali sve do oslobođenja Beograda i kraja 1944. godine većina boraca bila je sa tog područja. Tu nema većih rečica, izuzev Unca, gde bi se moglo naučiti plivati. Prema tome, veliki broj boraca naše brigade ranije se nikad nije sretao sa problemom prelaska i preko manjih vodenih tokova, a o tome da smo znali plivati, veslati, upravljati plovnim sredstvima i praviti ih od priručnog materijala — da se i ne govori. Mislim da je vrlo malo boraca koji su činili sastav brigade, prilikom njenog formiranja, znalo plivati.

Može se zamisliti koliko nas je taj problem opterećivao. To je imalo izuzetno snažan psihički uticaj na borce, jer je među njima vladala nesigurnost i plašili su se reka. Posebno u situacijama kad smo reke morali prelaziti pod borbom i na plovnim sredstvima čija osnovna svojstva nismo poznavali. Teško je to shvatiti kako se čovek oseća kad prvi put uđe u nekakav mali ribarski čamac. Obično su ti čamci na brzim planinskim rekama nesigurni, pa i kod najboljih veslača voda ih daleko zanosi dok se prebace na suprotnu stranu reke. Uz to, stalno je bila prisutna činjenica da se ne zna plivati i da, ako do nečeg dođe, nema spasa. Pored svega toga, ne sećam se da je ikad, pri prelasku preko reka, došlo do panike i nereda. Bili smo uporni i bez kolebanja išli na izvršenje i takvog kao i svakog drugog borbenog zadatka.

Koliko su za nas reke bile nepoznate, i koliko su nam predstavljale problem, može da pokaže i ovaj slu-

čaj. Krajem aprila 1943. godine krenuli smo od Glamoča u centralnu Bosnu. Pošto napuštamo Krajinu, među nama je bilo pojedinaca koji nisu bili spremni da pođu sa nama već su želeli da se vrate nazad. Da bi se to sprečilo, vršene su pripreme i održavani partijski i skojevski sastanci, sa osnovnim zadatkom: sačuvati brigadu od osipanja. Sećam se da smo tada govorili: »Samo da ih prevedemo preko Vrbasa«. Smatralo se da pojedinac neće ni pomisliti da se posle toga vrati nazad, jer je pored ostalih prepreka tu bio i Vrbas.

Reku Vrbas brigada je prešla noću 1/2. maja 1943. godine. Prelaz je izvršen u rejonu sela i željezničke stanice Doganovići, između Jajca i Donjeg Vakufa. Prvog maja, na putu ka reci Vrbasu, imali smo kraći zastoj, gde je na jednoj poljani izvršena smotra brigade i održan kraći govor o značajtu 1. maja. Inače, ceo dan smo proveli u dosta ubrzanom pokretu, tako da smo navečer stigli u selo Ljuše. To selo se nalazi na nadmorskoj visini od 1.000 metara i nije mnogo udaljeno od doline reke Vrbas, koja tu ima kanjonski karakter. Kad smo krenuli, neko vreme smo išli po pošumljenom zemljištu, a zatim smo naišli na veliku strminu kojom smo se spustili ka reci. Noć je bila tamna pa smo se dosta sporo kretali. Išli smo u koloni po jedan i pretila je opasnost da se kolona prekine i izgubi veza. Spuštajući se reci, najednom čujemo huku vode koja se pojačavala našim približavanjem. Tu je Vrbas brz, a vodostaj visok, zbog brzog otapanja velikog snega sa okolnih planina. Kad smo čuli huku vode i pomislili da je moramo preći, sigurno je veliki broj nas uhvatila jeza. Na ovom mestu nije bilo ni mosta ni neprijatelja koji bi ga branio. Kad smo došli do reke, naišli smo na stabla koja su rušena sa obe obale reke i koja su se negde na sredini reke susrela i premostila je. Ko je taj improvizovani i mogući prelaz pripremio, meni nije poznato. Mi, pešaci, smo prešli preko reke, pentrajući se preko tih stabala i pridržavajući se za grane koje su se na njima nalazile. Uspešno smo položili prvi ispit iz prelaza preko reka, a sigurno je većina od nas prelaskom na drugu obalu skinula veliki teret sa srca.

I

Dok smo mi dosta dobro prošli, naši drugovi koji su bili zaduženi za komoru, a to su uglavnom konjovoci, kuvari, ekonomski i intendanti, imali su dosta problema. Konji nisu mogli ići po onom improvizovanom prelazu, njih je trebalo prevesti preko reke plivanjem. Konje je trebalo rasteretiti tovara i stvari preneti na sebi, a to nije bilo lako i sporo je išlo. Pored toga, sa sobom smo poterali dosta goveda i ovaca, koje smo u prethodnim borbama zaplenili od neprijatelja u Glamouu. Računalo se da ćemo naići na pasivne krajeve, te da će nam ta rezerva stoke dobro doći za ishranu. Sve je to trebalo prevesti preko reke. Treba reći da stoka vrlo dobro pliva i savlađuje vodu, pod uslovom da je rasterećena i da je bar donekle u kondiciji, uhranjena, snažna i naviknuta na to. Međutim, naši konji bili su nenaviknuti na vodu, plašljivi, a konjovoci bez iskustva. Pokušali su da ih uteraju u vodu sa tovarom i tu su nastali problemi.

Naređeno nam je da prelazimo u najvećoj tišini. Dok smo mi išli, tako je bilo, ali kad je komora naišla, to se nije moglo obezbediti. Na izvesnom udaljenju od reke, na suprotnoj obali, prikupili smo se i čekali da komora pređe. Slušali smo rzanje konja, mukanje goveda i blejanje ovaca, zatim viku i galamu ljudi, lupalo se i psovalo, ponegde se pokaže i svetlost lampe. Trajalo je to dosta dugo, jer konji nisu hteli u vodu. Morali su im stavljati džakove na glavu, kako bi im sakrili oči da ne vide kud idu i tako ih uterivali u vodu. Neke konje, koji su bili slabiji i sa težim tovarom, voda je zanela pa su se potopili. Većina je prošla, ali sa dosta gubitaka. Negde u svanuće javljeno je da su svi prešli i krenuli smo sad uzbrdo na suprotnoj strani reke.

Bilo je oblačno, tmurno, magla iz koje je sipala sitna kiša kad smo u ranim jutarnjim časovima stigli u selo Brvance. Ne znam kakvo je stanje bilo u drugim bataljonima, koji su otišli u neka susedna sela, ali mi smo bili umorni, gladni, neispavani, blatnjavi i prokisli. Kako su naši drugovi iz komore izgledali, o tome da se i ne govori. Stajali smo na putu i čekali da se izvrši raspored četa po kućama za odmor. I dok tako čekamo, proneo se glas da su kazani naše

čete i još neka kuhinjska oprema ostali, te da nam se nema u čemu kuvati hrana. Čuvši to, naš novi komandant bataljona Miloš Tanjga (nov zato jer je prethodnog dana primio tu dužnost, došao je iz 3. u 2. bataljon), pozva ekonomu čete Iliju Radanovića — Žutica, dobro ga izgrdi i naredi da kako zna pronade i donese kazane. Žutdd je sa još nekoliko drugova iz komore otišao nazad na reku. Nije mi poznato šta su radili, ali posle dosta provedenog vremena, vratili su se sa kazanima u četu. Takav je otprilike bio i tako se završio naš prvi prelazak preko reke.

Dejstva u dolini reke Bosne i prelaz preko Inje

Krajem maja 1943. godine nalazili smo se na prostoru južno od Prnjavora. U tom periodu neprijatelj je otpočeo dejstva protiv naših glavnih snaga koje su se nalazile u Crnoj Gori. Ona su kasnije završena probojem naših snaga na Siutješci i Zelengori u poznatoj petoj neprijateljskoj ofanzivi. Po odluci Vrhovnog štaba, u tom kritičnom momentu, naša 5. divizija trebalo je da se nađe u istočnoj Bosni, da dejstvuje prema Jahorini i da vrši pritisak na neprijatelja sa tog pravca i olakša probaj naših snaga koje su se nalazile u obručju. Izvršenje ove odluke zahtevalo je prelazak preko reke Bosne i dejstva u istočnoj Bosni. U tom cilju izvršili smo pokret i nakon dvodnevnog dobro organizovanog i potpuno uspelog marša, stigli smo na širi prostor sela Blatnica.

Sa područja sela Blatnica krenuli smo u prepodnevnom časovima 26. maja. Dan je bio oblačan i maglovit, a u drugoj polovini dana počela je da pada kiša. U početku su padavine bile slabije a pred večer nebo se otvorilo, došlo je do provale oblaka i kiša je lila skoro celu noć. Nama se žuri. Trebalo je na vreme stići na reku Bosnu, preći je i produžiti dalje. Po ovom rđavom vremenu put nas je vodio kroz šumu, preko ispresecanog zemljišta, sa velikim brojem nabujalih potoka, kroz čija korita je kuljala ogromna masa vode. Zemljište i puteljci kojim smo se kretali pretvoreni su u blatnjavu kaljugu. U ovim uslovima kretali smo se uz veće ili manje uzbrdice i nizbrdice ko-

je su na ovom području gotovo neprekidne, jer tu skoro da i nema ravnog zemljišta. Ovome treba dodati i to da je u toku cele noći bila nemoguća pomrčina, ništa se nije videlo. Naređeno nam je da se držimo jedan za drugog, kako bismo obezbedili da se veza ne prekine.

Teško je dati i približnu sliku teškoća i uslova pod kojima smo se kretali te noći. Važno je bilo stići na vreme i stupiti u borbu (napad), jer je sigurno da neprijatelj brani sve prelaze na reci Bosni, tim pre što pored reke prolazi pruga i cesta koje neprijatelj stalno koristi. Mislim da objektivno, pod ovakvim uslovima, nismo bili sposobni da izvršimo postavljeni zadatak. Većina nas je skoro bosa, naši opanci su najvećim delom ostali u blatu, prökisli smo do gole kože, a pored toga vreme je prohladno, na svakom zastanku hvata nas drhtavica od hladnoće.

Na ovom putu u koloni, ispred mene išla je četna bolničarka drugarica Štaka Branković. Rodom je iz Gornje Sanice kod Ključa. Pre pet meseci došla je u našu četu. Još je bila u onoj odeći koju je donela na sebi. Pored ostalog nosila je na leđima torbu kičanku, za koju sam se ja ovom prilikom držao. Na sebi je imala dužu i široku suknju ('kiki ju). Prilikom kretanja niz jednu veću nizbrdicu zadnji deo njene suknje doticao je zemlju. Ne videći to nehotice sam stao na deo njene suknje i ona se pocepala. U svakoj drugoj prilici Štaka bi se ljutila i prekorila bi me. Međutim, ovde me je razumela, oprostila mi je, iako se ubrzo našla u nevolji kako da obezbedi drugu suknju.

Posle velikih nevolja i muka, u samo svanuće stigli smo u usku dolinu reke Bosne. Kiša je počela da jenjava. Pred nama se ukazala velika i nabujala reka čija se huka čula dosta daleko. Pored reke je na onoj strani železnička pruga, a na ovoj strani je cesta na koju smo mi izašli i spustili se na samu obalu reke. Došli smo neposredno u rejon sela Begov Han u blizini železničke stanice Nemila, gde postoji gaz i gde je trebalo da pređemo reku. U ovoj prilici nemoguće je bilo i pomisliti na tako nešto. Reka je nadošla, nivo vode je porastao ko zna koliko, sručila se u njeno korito ogromna količina vode, mutna je, brzina joj se

povećala za nekoliko puta, nosila je sa sobom sve na šta je naišla. Neko vreme stajali smo pored reke. Stravično je bilo gledati i slušati huku te ogromne vodene mase. Ništa nam drugo nije preostalo no da se okrenemo na levo krug i da se vratimo odakle smo došli.

Vratili smo se na prostor sa kojeg smo krenuli. Posle kraćeg predaha i neophodnih priprema krenuli smo na daleki put. Taj put nas je opet vodio ka reci Bosni, ali daleko uzvodno na širi prostor rejonu Kakanj. Da bi se do tog mesta došlo, trebalo je preći veliki put, izvršiti ogromni manevar, preći mnogo planina i savladati dosta prepreka. Pokret smo izvršili 7. juna. Išli smo dosta usiljenim maršom, usput vodili borbu s neprijateljem na više mesta, da bi se 16. juna našli na prostoru planine Bitovnja, zatim u rejonu Kreševo i Fojnica. Ovde smo se zadržali desetak dana i dejstvovali prema komunikaciji Sarajevo — Konjic, da bi se 27/28. juna prebacili preko ceste Kiseljak — Busovača i opet se našli u neposrednoj blizini reke Bosne. Prikupili smo se u manjem planinskom selu Sibić, koje se nalazi na nevelikom uzvišenju i koje je opkoljeno pošumljenim zemljištem, čije padine dosta strmo vode ka reci Bosni.

U prvi mrak 29. juna u jednovremeni napad išla je cela naša 5. divizija i dejstvovali smo na dosta širokom frontu. Zadatak je bio: likvidacija neprijateljskih uporišta, rušenje komunikacija, posebno pruge i prelazak preko reke u istočnu Bosnu. Za našu brigadu prelaz preko reke određen je u rejonu sela Grab. Tu se nalazio most, trebalo ga je zauzeti i preko njega preći na drugu stranu reke. Uveče smo krenuli na zadatak. Na opšte iznenađenje, sa prelaskom reke i komunikacije skoro da i nismo imali problema. Došli smo na most koji je dosta slabo branjen. Naišli smo na slabije snage neprijatelja, iznenadili ga i brzo razbili. I mi smo bili iznenađeni kako je neprijatelj slabo branio ovu važnu komunikaciju, a nalazila se i blizu Sarajeva. Sigurno je računao s tim da je naše prisustvo na ovom prostoru nemoguće.

Naša divizija napala je komunikaciju između željezničkih stanica Lašve i Porečana. Približili smo se

Zenici na 30, a Visokom na pet kilometara. Zauzeli smo rudnik uglja Kakanj i električnu centralu u ćatićima, za neprijatelja veoma značajne privredne objekte. Most koji smo mi zauzeli bio je drveni i čim smo prešli preko njega, spalili smo ga. Po prelasku preko reke pristupili smo prikupljanju plena koji ovom prilikom nije bio mali i intenzivnom i temeljnom rušenju pruge kako je bilo i predviđeno. U dolini reke Bosne i na tom prostoru zadržali smo se dva dana. Vodili smo oštre borbe, jer je neprijatelj sve činio da nas odavde izbaci. Posebno je bila aktivna njegova avijacija sa aerodroma Raj lovac, od koje smo imali žrtava.

Narednih dvadesetak dana proveli smo na sektoru Kladnja i Olova i uspostavili kontakt sa Vrhovnim štabom i nekim našim jedinicama koje su se probile iz obruča sa Sutješke i Zelengore. Svakodnevno smo se tukli sa nemačkim, ustaškim i četničkim snagama. Bili smo gladni, jer je ovo pasivan kraj. Koliko se sećam, za to vreme hleba uopšte nismo dobivali. Kroz svakodnevne, pokrete i manevre, opet smo se našli u blizini reke Bosne, da bismo 16/17. jula prešli preko nje. Prelaz smo izvršili na prostoru između željezničkih stanica Dobrinja i Porečani. To je isti rejon gde smo prelazili pre dvadesetak dana, ali sad nije bilo mosta, jer smo ga ranije spalili i sada smo morali gaziti reku. Ni ovde nije bilo većih problema. Vodostaj je bio nizak, tako da je dubina reke bila nešto iznad pasa. Voda je bila topla i ne mnogo brza, mi smo se držali jedan za drugog i tako prešli reku. I pored svega, moram reći da sam se lično plašio da zagazim u reku, a verujem da je to bilo prisutno i kod dobrog dela drugova koji nisu znali plivati i koji su sad prvi put gazili tako duboku vodu. Pošto se ovo dobro završilo, mnogo nam je značilo kao iskustvo za naredne prelaze i gazove koje smo kasnije imali na drugim rekama. Što se tiče reke Bosne, ovim prelaskom mi smo se od nje rastali, i, može se reći, s njom se pozdravili. Ratni put naše brigade odvešće nas u druge krajeve, na druge pravce i susrećemo se sa drugim rekama koje ćemo morati prelaziti kao što smo to činili sa Bosnom.

Odlazak u Sandžak i prelasci preko Drine i Lima

Posle tromesečnih borbi koje smo vodili na prostoru Fojnica — Travnik — Bugojno — Prozor, sredinom oktobra 1943. godine, naša divizija dobila je zadatak da ide u Sandžak i da se nađe u blizini Srbije. Iz rejona Fojnice krenuli smo 13. oktobra, a noću 13/14. oktobra prešli kod Pazarića komunikaciju Sarajevo — Konjic. Posle petodnevnog napornog pokreta, prešli smo planinske masive Bjelašnice, Igmana, savladali veliki prostor planinskog i ispresecanog zemljišta južnih padina Jahorine i Romanije i 19. oktobra našli se na desnoj obali reke Drine u širem rej onu Foče.

Drinu smo prešli kod sela Brod, uzvodno tri-četiri kilometra od Foče. Prelaz je izvršen po danu, koji je bio sunčan i za ovo doba godine dosta topao. Na ovom području, izuzev četnika koji su ispred nas bežali, drugih neprijateljskih snaga nije bilo, tako da smo, što se toga tiče, Drinu prelazili bez teškoća. Interesantno je to kako je ovde napravljen i improvizovan »most« od prirodnih sredstava. Pošto je ovo pošumljeno područje sa velikim kompleksima crnogoričnih šuma, isečena su tanja jelova stabla koja su obrađena u dosta dugačke oblice, preonika 15—20 cm. Ta stabla su na vodi poredana jedno pored drugog, međusobno su povezana nekakvom debelom žicom i tako je pomoću njih premoštena cela reka. Krajevi tog spiava pričvršćeni su za jednu i za drugu obalu reke, tako da se obrazovao pešački most koji je plivao na reci i preko koga smo mi zajedno sa našom komorom prešli. Išli smo na većem odstojanju da ga što manje opteretimo, jer mu nosivost nije bila velika. Pa i pored toga, kad smo preko njega prelazili, on je vibrirao, ugibao se i obuća nam se pokvasila.

Ceo dan smo putovali iz pravca Cajniča prema Rudom. Dan je bio lep i sunčan. Izbili smo na Lim tri-četiri kilometra nizvodno od Rudog i odmah smo iz pokreta zagazili u njega i gazom ga prešli 25. oktobra. Izvršili smo mali manevar i napali četnike u Rudom iz njihove pozadine, ili kako se to kaže sa leđa, iznenadili smo ih i vrlo brzo, bez žrtava, oslobodili Rudo.

Još jednom da napomenem: u različitim uslovima i na različite načine Lim smo prelazili ukupno šest puta, a to znači da su se i naše aktivnosti tu odvijale dosta intenzivno i duže vreme.

Drugi prelaz naše brigade preko Lima usledio je 5. decembra 1943. godine. Bilo je to u početku, za nas veoma teške i po zlu poznate, šeste neprijateljske ofanzive. Prelaz smo izvršili preko pešačkog mosta koji se nalazi u rejonu sela Džurova, na prostoru između Prijepolja i Priboja. Brzim pokretom trebalo je izbiti u rejon sela Boljanići na cestu koja od Pljevalja ide ka Čaj niču. Cilj je bio da sprečimo prodor Nemcima u Cajniče. Međutim, Nemci su bili brži, preduhitrili su nas, pa smo se morali vratiti i ponovo prelaziti Lim. Ovog puta reku smo prešli 8. decembra u Rudom preko mosta koji su prethodno pioniri-inženjeri naše brigade izgradili na ruševinama mosta koji je ranije tu postojao.

U ovom periodu naša divizija, pa i brigada, našla se u veoma delikatnoj situaciji. Nemci su činili sve što je bilo u njihovoj moći da nas unište. Mi smo se našli na uskom prostoru koji je bio ispresecan rekama Drinom, Limom, Uvcem i Rzavom. Postojala je opasnost da nas neprijatelj nabaci na bilo koju od ovih reka i da nam nanese osetne gubitke. Da bismo to sprečili, 9. decembra vodili smo odsudnu borbu na komunikaciji Priboj — Višegrad, da bismo sprečili prodor neprijatelju u Višegrad i zauzimanje mosta na Drini koji je u datoj situaciji za nas predstavljao jedinu mogućnost da se izvučemo iz tog međurečja. Tog dana tukli smo se od jutra do mraka. Uz dosta napora i žrtava uspehi smo zadržati Nemce, omogućili smo prebacivanje naših komora i bolnica preko Drine, a u toku noći 9/10. decembra svi smo prešli na levu obalu reke. Drinu smo prešli preko starog mosta (ćuprije) koji je pre nekoliko stoleća podigao Mehmed-paša Sokolović. Sećam se da je gornji stroj mosta iznad jednog raspona — ltuka bio porušen i da smo ga premostili pomoću dugačkih dasaka — talpi. Pričalo se da su to učinili naši pioniri-inženjeri, kako bi sprečili brzi prelazak nemačke tehnike na drugu stranu

reke. Te daske su odmah dignute sa mosta čim smo mi preko njega prešli.

Narednih dvadesetak dana, to jest do kraja decembra nalazili smo se u izuzetno teškoj situaciji. Mislim da su to najkritičniji dani koje smo preživljavali u toku rata. Nemci su protiv naše divizije dejstvovali snagama 1. brdske i 7. SS »Princ Eugen« divizije, a pored njih angažovali su brojne ustaške i četničke jedinice. Za tih 20 dana prepešaćili smo ogromni prostor planinskog zemljišta u istočnoj Bosni. Prešli smo preko planinskih masiva Devetaka, Konjuha, Zvezde, Romanije, i drugih. Vreme je bilo hladno sa jakim mrazevima i znatnim snežnim pokrivačem. Naselja retka, najčešće porušena i popaljena, a kraj u celini do zla boga pasivan i siromašan. Bili smo gladni, umorni i, može se reći, do krajnjih granica iscrpeni. Imali smo veliki broj ranjenih i bolesnih drugova, koje je trebalo nositi, štititi i čuvati. Danonoćno smo bili u pokretu. Neprijatelj je stalno napadao, branili smo se i probijali iz okruženja više puta i nismo imali mogućnosti za predah i bilo kakav odmor.

U jednoj od takvih situacija, naša brigada, sa teškim ranjenicima iz cele divizije, 23. decembra našla se u donjem toku reke Krivaje. Zastala je u rejonu sela Ribnica, to je uzvodno uz reku Krivaju od Zavidovića za oko 20 km. U selo smo došli izjutra i posle višednevnih uzastopnih pokreta tu u selu Ribnica smo predahnuli. Posle mirno provedenog dana, noć koja se približavala donela nam je neprijatno iznenađenje. Dok smo se mi u toku dana ndkoliko sati odmarali, Nemci koji su nam bili za petama još dok smo se kretali prema ovom selu, u toku dana su ga opkolili sa svih strana. Mi nismo bili svesni u kakvoj smo se situaciji našli. Videli smo to kad je pao mrak, kad su sa svih strana blesnule rakete i to nedaleko od nas. Bili smo potpuno okruženi.

Južnom ivicom sela protiče reka Krivaja, na kojoj su se kako se tad među nama pričalo nalazila dva mosta: jedan kod samog sela Ribnice, a drugi nizvodno na oko pet kilometara kod sela Vozuća. Da bismo izbegli katastrofu, morali smo preći preko reke Krivaje. Dok se otkrilo stanje u kome se nalazimo, spre-

mili smo se i bili pripravi za pokret. Patrole koje su upućene napred utvrdile su da su Nemci zauzeli i jedan i drugi most. Nije bilo drugog rešenja, no gaziti. Gazili smo je negde na prostoru između ta dva mosta, noću 23/24. decembra. Bio je sneg i temperatura sigurno nekoliko stepeni ispod nule. Bio je to izuzetno dramatičan prelaz: voda hladna, dubina je negde dostizala iznad paSa, držali smo se jedan za drugog i tako prelazili sa desne na levu obalu reke. Najsnažniji su angažovani da prenose nosila sa ranjenicima. Tako smo u te snežne i hladne noći prešli Krivaju. Što nije došlo do masovnog smržavanja, treba zahvaliti tome što smo odmah po prelasku reke produžili ubrzano bez zastoja putem koji je vodio uz velike uzbrdice i koji je dugo trajao. Taj brzi pokret je iz naših umornih i iscrpljenih organizama izvlačio poslednje atome energije i tako omogućio da se pokvašena odeća ne zaledi. Dužan sam da kažem, mada to nisam video, ali među nama se tad pričalo, da je naš komandant brigade Rade Zorić prvi zagazio i prešao preko reke. U istinitost toga lično nisam nikad posumnjao.

Na području istočne Bosne naša brigada se zadržala sve do kraja januara 1944. godine. Dvadeset devedesetog januara ispod planine Deve tak i nekih zaseoka sela Sokolovići krenuli smo u pravcu Goražda i Foče gde su se odranije nalazile ostale snage naše divizije. Na ovom putu trebalo je preći komunikaciju koja od Rogatice vodi ka Sarajevu i reku Praču. Prača je mala, dosta brza planinska reka, nije duboka, mogla se gaziti, ali je to, s obzirom na godišnje doba i nisku temperaturu, bilo rizično i opasno. Zato smo je mi, pešaci, prelazili preko oborenih stabala koja su ležala preko reke. Prelaz je izvršen noću 29/30. januara, po snegu koji je bio dosta visok i niskoj temperaturi. Pri prelazu nije bilo većih problema, no bilo je slučajeva da su se neki borci okliznuli i pali u vodu, pokvasili, ali bez većih posledica.

Prvi odlazak u Srbiju i povratak u Sandžak

Februar 1944. godine proveli smo u širem rejonu doline reke Drine, uglavnom na njenoj levoj strani i

na prostoru između Foče i Goražda. To je bila slobodna teritorija i uz manje aktivnosti to vreme smo proveli u odmoru i predahu; otklanjanju posledica teških borbi u prethodnim mesecima i pripremama za naredna dejstva. U suštini, mi smo se spremali za borbena dejstva na području Srbije, koja su uskoro sledila. Tako smo početkom marta prešli preko Drine na njenu desnu obalu. Prelaz je izvršen danju u rejonu Foče, preko visećeg mosta koji se tu nalazio na ovom delu naše slobodne teritorije. Ostao mi je u sećanju taj prelazak i o njemu hoću nešto da kažem.

Taj viseći most napravili su Nemci u toku protekle ofanzive za svoje potrebe. Pravo je čudo zašto ga nisu uklonili kad su se odavde povlačili. Verovatno su ga ostavili na zahtev svojih saveznika četnika, koji su ovde ostali posle Nemaca. Kad su naše snage došle, četnici su se razbežali, a most je ostao i, eto, mi smo ga tad iskoristili. Koliko se sećam, most je bio dugačak oko 100 metara, na površinu zemlje oslanjao se samo na obalama, tu je bio pričvršćen i zategnut sa dve debela metalna užeta — sajle koje su dosta visoko išle iznad površine vode. Na zategnutu užad montirane su metalne šipke, dužine oko jedan metar, koje vertikalno vise i drže patos izrađen od dasaka. Širina mosta je oko 1 m. Bez obzira koliko su se njegovi graditelji trudili da noseću užad zategnu, to se sa ovako velikim rasponom nije moglo, tako da i prazan — neopterećen most na sredini ima veliko ulegnuće.

Prvi put se srećemo sa ovakvim mostom, neugodno ga je gledati, a kamoli preko njega ići. Ali, mora se, idu svi i drugog izlaza nema. Prelazak preko mosta izvršili smo u koloni po jedan sa međusobnim rastojanjem od desetak metara. Pored nas pešaka preko mosta prelazi i naša komora. Bez obzira što se krećemo na dosta velikom odstojanju i nastojimo da most što manje opteretimo, ipak se pri prelasku dosta ugiba, ljulja se i nestabilan je. Onaj ko ga prvi put koristi, a takvih nas je većina, ne može a da u sebi ne oseti veliku dozu straha. Taj strah i prizor je još veći kad se obori pogled naniže i sa velike visine vide valoviti talasi brze i neukrotive Drine. Pre nailaska na most rečeno nam je da ne gledamo preda se, nego u prav-

cu hoda. No i pored toga, mislim da se mali broj toga pridržavao, tako da je prelazak na drugu obaku za sve značio veliko olakšanje.

Na putu za Srbiju prva prepreka koju je trebalo savladati bila je reka Lim. Treba imati u vidu da je vodostaj Lima tada bio visok, voda brza a zimski uslovi, tako da nije dolazila u obzir mogućnost da se reka pređe gaženjem. Zatim, na pravcu našeg kretanja nije bilo nikakvog stalnog prelaza (mosta) koji bi se mogao iskoristiti u tu svrhu. Pored toga, celu desnu obalu reke zaposeli su četnici, s ciljem da onemoguće prelaz. U takvoj situaciji naša divizija je noću 14/15. marta pristupila forsiranju Lima. Odlučeno je da se prelaz izvrši u rejonu sela Selitova i da prva prelazi

1. krajiška, a za njom naša brigada.

Teško je dati pravu sliku o tome pod kakvim uslovima je ovog puta vršeno forsiranje Lima. Izneću samo neke detalje koji donekle ukazuju na to. Mesto na kome smo vršili prelaz dosta je nepristupačno, prilaz reci težak, zemljište se na drugoj obali naglo diže, dominantne objekte poseli su četnici: uspešno kontrolišu i brane prilaze reci na suprotnoj obali. Na mestu predviđenom za prelaz reka je delom uklještena u kanjon, dosta uska, duboka i veoma brza, prava planinska. Od sredstava za prelaz imali smo samo tri gumeni čamca koje je 1. brigada ranije zaplenila od Nemaca. Nosivost tih čamaca je 10 ljudi sa veslačima. Pored toga, u Foči su napravljeni i po delovima na konjima transportovani elementi za dva drvena čamca nosivosti 8—10 ljudi. Zatim je ranije pribavljeno jedno čelično uže sa koturaecom za pravljenje samoplova i

— to je sve. Sa ovakvim sredstvima i u ovakvim uslovima trebalo je da se prebaci divizija koja je imala preko 3.000 ljudi i nemalu komoru. Kako je poznato, veoma mali broj boraca znao je da pliva, pa i oni koji su znali, pod opremom, u ovo vreme i na ovako brzom reki, ne bi uspeli. Malo nas je bilo koji smo znali veslati i to je bio uzrok što je u samom početku matica reke zanela jedan čamac, koji se prevrnuo i voda ga je odnela.

Sa pomenutim sredstvima prelaz pod ovim uslovima bio je više nego rizičan. Na to su se mogli odlučiti

samo ljudi visoke svesti, velike hrabrosti i odlučnosti. Za forsiranje je određen prvo jedan bataljon 1. brigade koji je pomoću gumenih čamaca prebacio prvo 20 boraca kao jurišnu grupu. Prelaz je otpočeo tačno u 22 časa, 14 marta. Jurišna grupa je iznenadila četnike i odbacila one koji su bili neposredno na obali. Zatim je odmah nastavljeno prebacivanje ostalih snaga bataljona, tako da je on, posle mnogo napora, do sva-nuća u celini prebačen.

Sutradan je prelaz preko reke ubrzan, jer su sklop-ljena ona dva drvena čamca, koji su po delovima donese-ni iz Foče. Pored toga napravljen je splav nešto veće no-sivosti, koji je pomoću nategnutog čeličnog užeta (saj-le) i koturače radio na principu samoplova. Na ovaj način 15. marta do podne, prebačena je cela 1. briga-da i njeni bataljoni su produžili dejstva u pravcu sela Ravanci i Bjela Brda koja se nalaze na komunika-ciji Priboj — Višegrad. Po podne i naredne noći po-moću ovih skromnih sredstava prešla je reku cela na-ša brigada. Kako je koji bataljon prelazio, odmah je ubacivan u borbu protiv četnika koji su se nalazili na okolnim visovima i sa njih davali jalk otpor. Naši na-padi na četničke položaje bili su odlučni i oni su brzo razbijeni. Produžili smo napredovanje severno od Rudog u pravcu ušća reke Uvac u Lim i sutradan, 16. marta, našli se u širem rejonu sela Oskoruša. Kretali smo se polu-kružno i našli se u pozadini Drinskog četničkog kor-pusa, koji je vršio odbranu reke pred zonom forsira-nja 2. proleterske divizije. S obzirom da su se pome-nute četničke snage našle u takvom položaju, nije im preostalo ništa drugo no da napuste položaje i beže. Povukle su se u pravcu sela Mioče i dalje ka Priboju. Tako su stvoreni us lovi da 2. proleterska divizija u rejonu Rudo nesmetano pređe preko Lima. U Rudom je hrzo osposobljen delimično porušen gvozdeni most, koji je iskorišćen za prelaz i preko kog je, pored os-talih, prešla i komora naše brigade.

Kad je reč o ovom prelazu treba reći da je oko pripreme, organizacije i neposrednog angažovanja, veli-ku ulogu odigrao načelnik Štaba naše divizije, tad pot-pukovnik, a sad general-potpukovnik, Ratko Martinović. On je rodom iz Banjaluke i kao mladić tamo je na Vr-

basiu naučio da pliva, a izgleda da se nekad bavio veslanjem kao sportom, što je ovom prilikom praktično iskazao. Rat ga je zatekao kao aktivnog poručnika bivše Jugo slovenske vojske i tamo je sigurno završio obuku i za prelaz preko reka. Ovom prilikom pokazao se kao veoma vešt i spreman u rukovanju čamcem na ovoj brznoj i hladnoj reci i skoro je sve vreme dok smo se prevozili veslao jednim od čamaca, a ujedno podučavao i druge.

Posle višednevnih borbi oko Priboja, naša i 2. proleterska divizija, zakoračile su na tie Srbije. One su imale zadatak da brzo dejstvuju i da idu preko reke Ibra i planine Kopaonika ka južnoj Srbiji, odnosno ka rejonu Toplice i Jablanice. Željena brzina u to doba godine nije se mogla postići, a i neprijateljske snage koje su nam se suprotstavljale bile su veoma jake. Kretali smo se planinskim predelima Zlatibora, Mučnja, Javora i Golije, po dubokom snegu. Bili smo opterećeni znatnim brojem ranjenika i velikom komorom, pa je i to uticalo na brzinu i efikasnost našeg kretanja. Tukli smo se protiv Nemaca, Bugara, četnika, nedićevaca i muslimanske milicije, koji su nam se suprotstavljali, a ujedno su nas i pratili pri kretanju, tako da smo se morali štititi sa svih strana.

Posle svakodnevnih borbi koje smo vodili na ovom putu, u jutarnjim časovima 30. marta približili smo se reci Ibar. Sve brigade stigle su u predviđene i polazne rejone za forsiranje reke. Polazni rejon za našu brigadu bila su sela Buče i Gornji Gradac. Tu smo predanili, a u toku dana po ovom rejonu dejstvovala je neprijateljska avijacija, tako da nismo bili mirni. Dejstvo avijacije ukazivalo je na to da je neprijatelj znao gde se nalazimo i trebalo je računati s tim da će sve učiniti kako bi nam sprečio dalje prodore.

Polazni rejon naše brigade od mesta gde je trebalo izvršiti prelaz preko reke, bio je udaljen oko 10 km. Za nas je predviđeno mesto prelaza u rejonu sela Pobrđe, zaselak Baljevac. Ne znam koliko smo bili odlučni u izvršenju ovog zadatka, ali mi se čini, bar što se tiče naše brigade, da nisu izvršene ni najelementarnije materijalne pripreme, pa je odlazak na Ibar značio veliku neizvesnost. Kada je komandant našeg

bataljona pre polaska saopštavao zadatak, pored ostalog je rekao da je, ukoliko neko, bilo iz kog razloga izgubi vezu, zborna mesto Jošanička banja. Kasnije sam doznao da se ona nalazi na padinama planine Kopaonika, s one strane Ibra, udaljena od njega oko 15 km.

U sumrak smo krenuli ka dolini reke Ibar. Nismo dugo išli a sukobili smo se s neprijateljem. Bilo je to na Visovima koji štite prilaz reci, udaljenim od nje oko tri-četiri kilometra. U akciju je stupio 1. bataljon koji se kretao na čelu brigade i koji je po planu trebalo da likvidira neprijateljske snage i zauzme rudnik Jarando. Borba je bila oštra, sa nekih visova neprijatelj je brzo potisnut, dok je na nekima davao jak otpor. Na jednom od visova, u blizini sela Lukovo, i posle nekoliko uzastopnih napada, neprijatelj se nije dao likvidirati. Da bi se proterao odatle, 2. četa 1. bataljona upućena je da zaobilaznim manevrom izvrši napad sa bočne — jugoistočne strane. Radi tog obilaska četa se dosta dugo zadržala tako da su u međuvremenu ostale snage, koje su direktno napadale, uspele proterati neprijatelja i produžile dejstva ka rudniku Jarando. Pošto je ovo dominantno uzvišenje je, neki članovi Štaba brigade koji su se nalazili sa ovim bataljonom tu su zastali i malo se zadržali. Četa koja je bila upućena u obilazak nije obavještena da je to uzvišenje zauzeto. Približivši mu se, videla je na uzvišenju ljude i otvorila je vatru, misleći da dejstvuje na neprijatelje i tragedija se nije mogla izbeći. Tako je tu tragično izgubio život naš komesar brigade Svetozar Kačar — Kačo, a ranjen je intendant brigade Josip Risojević.

Naš 2. bataljon, koji se u prvobitnom rasporedu kretao iza 1. bataljona, a po njegovom stupanju u akciju našao se na čelu kolone, produžio je pokret ka reci. Druga četa, u kojoj sam bio borac, nalazila se na četu bataljona. Išli smo oprezno i dosta rano te smo u prvoj polovini noći izbili na reku. Prvo smo naišli na cestu na kojoj nas neprijatelj nije dočekao. Iz 1. čete poslana su obezbeđenja levo i desno na cestu, a 2. četa je produžila na samu reku, koja je od ceste udaljena 100—200 m. Sa one strane reke, na otprilike oko 100 m, nalazila se željeznička pruga. Na samoj re-

ci nije bilo nikakvog prelaza, a vodostaj je visok i nije moglo biti ni govora da bi se ona mogla pregaziti. Nikakvog plovnog sredstva nismo imali, niti je tu bilo mosta. Tu smo, na obali. U tišini stojimo, a naše starešine se okolo vrte i po svemu sudeći ne znaju šta da rade. U daljini, kod drugih brigada auje se borba, a na nas niko ne puca, niti pak mi na koga. Osmatramo preko reke, ništa ne primećujemo i to stvara opštu neizvesnost. Kolona brigade zastala je s one strane ceste, a na obali reke su samo dve čete našeg bataljona.

Ne bih mogao reći koliko smo ovde stajali, svakako ne malo. Odjednom primetismo da se nešto nizvodno od nas pojavilo i da plovi s one strane prema nama. Odmah smo se polako i pažljivo pomerili i sačekali plovni objekat koji je dolazio. Pustili smo da pristane uz obalu. Pošto je pristao, iz njega su počeli izlaziti ljudi, bilo ih je 10—15. Videli smo da nisu naoružani, te smo im prišli i pitali ko su. Rekli su nam da su radnici koji idu sa posla iz nekog rudnika i prevozili su se u nekom većem čamcu. Pitali smo ima li s one strane vojske, na šta su rekli da nema. Misleći da je to istina, odmah se u taj čamac ukrcao oko 15 drugova iz našeg 1. voda i nekoliko civila (radnika) koji su zadržani kao veslači. Otisnuli su se na vodu, a mi smo ih sa ove strane obale posmatrali. Prešli su možda nešto više od polovinu reke kad je s one strane, i to iz blizine, otvorena vatra iz automatskog oružja i nekakvih topova malog kalibra. Kuršumi su zafijukali oko nas. Polegli smo na zemlju i strahovali šta će biti sa drugovima u čamcu. Oni su polegli u čamac dok nije prošao prvi plotun, a zatim naglo okrenuli čamac nazad i vratili se. Svi su se vratili zdravi sem borca Cede Miličevića koji je tom prilikom nestao. Tako se završio ovaj naš pokušaj da pređemo preko Ibra, no to nije pošlo za rukom nijednoj jedinici iz ove naše dve divizije.

Posle neuspelog pokušaja da pređemo preko Ibra, mi smo se u zapadnoj Srbiji još zadržali nešto manje od dva meseca. Borbe koje smo u tom vremenu i na tom prostoru vodili i naprezanja koja smo izdržali čine izuzetno značajan i slavan deo našeg ratnog puta. Nadam se da će to neko drugi opisati.

Pošto je predmet mog razmatranja prelaz preko reka, želim da kažem i to da smo se u povratku iz Srbije u Sandžak, 19. maja, ponovo, i to po peti put, našli na obali reke Lim. Prethodno smo noću 15/16. maja pregazili reku Uvac, prešli preko planina Zlatar i Jadovik, zatim cestu između Sjenice i Prijepolja i izbili na levu obalu Lima.

Pošto je prešla cestu, cela naša divizija našla se na uskom prostoru koji na jednoj strani ograničava reku Lim, a na drugoj cesta i venac planinskog zemljišta sa Jadovik planinom koja znatno nadvišava prostor na kojoj se nalazimo. Taj planinski venac poseli su Nemci i muslimanska milicija ikoji su napadali naš levi bok, a istovremeno pokušavali da nam prepreče krećanje uzvodno ka Brodarevu gde se nalazio jedini prelaz preko Lima, udaljen oko 20 kilometara. Na desnoj strani Lima zemljište se naglo uzdiže i ta strana ima karakter kanjona, a i tamo gde ima neko naselje nalaze se četnici pa su nas i oni uznemiravali. U stvari, prostor na kome smo se našli je uzan koridor. Nemci i milicija su drsko napadali, situacija je bila vrlo ozbiljna, jer smo mi na južnim padinama Jadovika, koje su gole, a neprijatelj iznad nas na grebenima, tako da smo u vrlo nepovoljnom položaju. Naše kolone se kreću neposredno uz položaje koje držimo i moramo im štititi bok. Pojavili su se i avioni ikoji tuku i ometaju taj pokret. U ovako nepovoljnoj situaciji dobili smo zadatak, kako se to vojnički kaže: da po svaku cenu što duže održimo te položaje. Uporno držanje ovih položaja bilo je neophodno zbog 2. proleterske divizije koja je bila još sa one strane ceste Prijepolje

— Sjenica i koja ju je prelazila naredne noći. Za to vreme, trebalo je držati ove položaje, na sebe privući neprijateljske snage i tako omogućiti 2. proleterskoj diviziji što lakši prelaz. Zbog toga smo ostali celog dana u borbi sa Nemcima i milicijom i u suštini tu borbu vadili u taktički vrlo nepovoljnim uslovima.

Određeno je da i sutradan držimo te položaje. Da bismo poboljšali naš položaj, odlučeno je da u toku noći napadnemo neprijateljske položaje i da njegove snage odbacimo. Izvršili smo taj napad, ali bez uspeha: neprijatelj je bio uporan, imao je bolje položaje i

održao ih je. Mi smo bili umorni, neispavani i gladni. Tokom noći naše komore i bolnice su se približile mestu prelaza i počele se prebacivati preko Lima. Prelaz je vršen nekoliko kilometara uzvodno od Brodareva. Reka je tu premošćena sa po dva balvana, postavljena jedan pored drugog i to je bio pravi pešački prelaz.

Sutradan, 20. maja, i naredne noći naša brigada je ostala na položajima južnih padina Jadovik planine. Za sve to vreme bili smo u kontaktu sa neprijateljem koji nas je povremeno slabijim ili jačim intenzitetom napadao. Uspeli smo da održimo položaje, a za to vreme su preko Lima prešle sve jedinice naše i 2. proleterske divizije, tako da smo se mi prebacili poslednji. To je učinjeno 21. maja nešto pre podne. Dok su se sve jedinice prethodno prebacile bez uznemiravanja, s nama koji smo obezbeđivali zaštitu tako nije bilo. Naše povlačenje i napuštanje položaja neprijatelj je uočio, odmah je krenuo za nama i, što se kaže, na našim leđima približio se mestu gde smo prelazili reku. Mislim da je moj bataljon poslednji prelazio. Dok smo pretrčavali preko onih balvana kuršumi su fijukali oko nas i dva druga iz 1. čete su ranjena.

Drugi odlazak u Srbiju

Naredna dva meseca zadržali smo se u Sandžaku, uglavnom na sektoru šireg područja Pljevalja, da bismo oko 20. jula krenuli a pravcu Berana (Ivangrada). Dvadeset drugog jula 1944. godine ponovo smo prešli reku Lim. To je šesti put da ga prelazimo, ali to je i poslednji put, jer su nas kasnije novi zadaci odveli daleko od njega. Ovog puta Lim smo prešli preko mosta na našoj slobodnoj teritoriji u Beranima. Nakon kraćeg zadržavanja i borbi koje smo vodili na komunikaciji Peć — Andrijevica i prevoju Čakor, gde smo postigli veliki uspeh, nastavili smo put za Srbiju. Dvadeset osmog jula izvršili smo pokret sa šireg prostora od Berana preko novopazarskog Sandžaka ka reci Ibar i planini Kopaonik. Razbivši neprijateljske grupacije muslimanske milicije i albanskih balista, koji su dr-

žali liniju položaja na oko 10 km severoistočno od Berana, naišli smo na slobodan prostor i nastavili dosta ubrzanim pokretom.

Ovog puta u Srbiju su išle naše jake snage. Mi smo se nalazili u sastavu Operativne grupe koju su činile tri divizije pod komandom Peka Dapčevića. Trećeg avgusta vršili smo pokret ka reci Ibar, da bi se navečer i u toku noći našli neposredno na samoj reci. Te noći prelaz preko reke vršila je cela operativna grupa. Naša divizija forsirala je reku na odseku sela i rudnika Leposavići i južno od njega oko 15 km. Naša brigada prelazi u rejon željezničke stanice Slatina. U zoni prelaza nalazi se nekoliko željezničkih mostova, ali oni su svi dobro branjeni, tako da je prelaz preko njih skoro nemoguć. U stvari, u celoj dolini Ibra, sa obe strane svakog mosta, izgrađeni su betonski dvospratni bunker i koji su imali stalne posade. Mi nismo imali sredstava za rušenje bunkera, a to je bio osnovni razlog što u mesecu martu nismo uspeli preći preko Ibra. Ovog puta nismo imali potrebe da napadamo na bunkere i zauzimamo mostove, jer je vodostaj bio nizak i reka se mogla komotno pregaziti.

Za razliku od onog što nas je čekalo u mesecu martu na Ibru, ovo na šta smo sad naišli skoro da nije predstavljalo nikakvu prepreku. Reka Ibar i komunikacije koje se tu nalaze, napadnute su na širokom frontu, gotovo na celom potezu između Raške i Kosovske Mitrovice. Kakve i kolike neprijateljske snage su se tu ovog puta našle meni nije poznato, ali mi smo i reku i cestu i prugu prešli bez ikakvih teškoća. Čula se pucnjava na velikom prostoru, zapucali su i na nas, ali kad smo se mi oglasili, manje-više sve je prestalo i tako predosmo skoro bez borbe. Neke jedinice su imale više posla, naišle su na jače neprijateljske snage, morale su se ozbiljno tući pa su imali i žrtava. Ibar smo pregazili, dubina vode je bila nešto iznad kolena, toliko smo komotno išli da su se neki drugovi izuli da ne bi pokvasili obuću. Pokret smo odmah produžili i prihvatili se blagih padina istočnog dela Koponika i evo nas opet na teritoriji Srbije. Ono što nismo uspeli u martu, sad smo ostvarili dosta lako i to ne tako daleko od mesta gde smo tada pokušali. Raz-

lika je svega oko 40 km, južno, a onda severno od Raške.

Prelaskom Ibra, razbili smo na Kopaoniku jaku četničku grupaciju i u tom rejonu naša brigada zadržala se ceo mesec dana. Nakon toga krenuli smo u pravcu Šumadije i Beograda. Put nas je vodio opet prema reci Ibar. Tako smo 6. septembra izvršili pokret i stigli na južne padine planine Željin. Narednog dana prešli smo poduži put i navečer izbili na Ibar. Prelaz vršimo u širem rejonu sela Biljenovac. Slučaj je hteo da je to isti rejon u kome je trebalo preći preko reke 30. marta, ali na suprotnu stranu. Od tada se situacija znatno izmenila i to u našu korist. Tada skoro da i nismo mogli prići reci, neprijatelj nas je čekao spreda, u stopu nas pratio i napadao sa strane. Bilo na koju stranu da smo krenuli, morali smo se probijati. Ovog puta prelazimo reku, cestu i prugu kao od šale. Po malo se puca, ali to, uglavnom, naši ruše prugu i cestu. Reku smo pre-gazili bez ikakvih problema. Zauzeli smo rudnik Jaran-no na koji smo napadali 30. marta. Prepoznajemo brda i uzvišenja na kojima smo se u proleće tukli s Nemcima, Bugarima, nedićevcima, četnicima i koga tu sve nije bilo. Sad je skoro sve prazno i mi se komotno ponašamo. Četnici su se razbežali na sve strane i ne nailazimo na bilo kakav otpor. Prošli smo i pored kobnog uzvišenja koje se zove Velji Vrh. Setili smo se tragedije koja se tu zadesila pogibijom našeg komesara brigade druga Kače. Još jednom smo odali poštu tom hrabrom i plemenitom drugu i rukovodiocu.

Sremski front i završne operacije

Naredni mesec dana proveli smo u Šumadiji, uglavnom na širem području Arandelovca, Topole i Mladenovca. Četrnaestog oktobra 1944. godine započela je bitka za Beograd, koji je oslobođen 20. oktobra. U toj bici učestvovali smo sve vreme njenog trajanja. Nešto više od mesec dana proveli smo u slobodnom Beogradu, da bismo 29. novembra prešli preko Save i

kročili na teritoriju Srema. Savu smo prešli preko mosta koji se nalazi u neposrednoj blizini željezničke stanice i koji je tad bio jedini osposobljen za prelazak. Taj most postoji i danas, a njegova istorija je interesantna utoliko, što su ga Nemci u toku rata izgradili za svoje potrebe. Kad su morali da napuste Beograd, pored ostalih rušenja u planu im je bilo da poruše i taj most. U tom cilju su izvršili sve pripreme, postavili eksploziv i mrežu za palenje. Stanica za palenje bila im je na levoj obali udaljena od mosta, verovatno 200—300 m. Ona je kablovima bila vezana sa mostom i trebalo je samo dati električni kontakt pa da most odleti u vazduh. Penzionisani učitelj, Miladin Zarić, koji je stanovao u neposrednoj blizini, fuspeo je da dopuže do tih kablova i preseče ih, pa je tako spašen most, preko koga su prešle mnoge jedinice, pa i naša.

Na Sremskom frontu bili smo od početka decembra 1944. pa do kraja marta 1945. godine. U to vreme su uveliko vršene pripreme za proboj Sremskog fronta i za izvođenje završnih operacija i definitivno oslobođenje zemlje. U tim planovima naša divizija povučena je sa tog fronta i upućena preko reke Save i Drine u rejon Bjeljine i Brčkog sa zadatkom da učestvuje u oslobodjenju tog područja. Trebalo je da opet forsira Savu kako bi dejstvovala u pravou Vinkovaca i Županje, odnosno u bok i pozadinu nemačkih snaga koje su se branile na Sremskom frontu. Tako smo se 30. marta ponovo našli kod Žapca na reci Savi, koju smo prešli koristeći iskele i šlepove, jer je i tu most bio porušen. Produžili smo pokret kroz Mačvu, preko Loznice do Zvornika, u kome smo prešli četvrti put Drinu, ovog puta preko mosta na našoj slobodnoj teritoriji.

Po prelasku Drine i marša ka Bijeljini, 4. aprila sukobili smo se sa neprijateljem u tom rejonu. Vodili smo borbu na Brezovom Polju i dejstvovali prema Brčkom koje je oslobođeno 7. aprila. Pri povlačenju iz Brčkog Nemci su porušili most na Savi, tako da smo se našli pred novim problemom kad je trebalo preći na drugu stranu Save. Zbog toga su preduzete mere

za prikupljanje plovnih sredstava za prelaz. Jedanaestog aprila, nekoliko kilometara uzvodno od Brčkog, pristupili smo forsiranju Save. Prelaz pešadijskih snaga naše brigade izvršen je korišćenjem gumenih čamaca. Imali smo 12 čamaca različite veličine i u njih je moglo stati 10—20 ljudi. Prelaz je dobro organizovan, izvodili smo ga danju, vreme je bilo lepo i neprijatelj nije ometao naš prelaz.

Nedaleko od mesta našeg prelaza, na sremskoj strani, nalazi se selo Posavski Podgajci u kome je neprijatelj organizovao odbranu i pružio nam jak otpor. Prilikom napada na ovo selo imali smo dosta gubitaka, a iz moje čete poginuo je puškomitraljezac Srba Sinić, tek je imao 20 godina, rodom iz sela Ljubinić kod Obrenovca, izuzetno hrabar i odvažan borac. Napredovali smo ka Županji i selu Bošnjaci, savladivali smo otpor neprijatelja i trpeli znatne gubitke. Prema izveštaju Štaba brigade u ovim borbama imali smo 24 poginula i 49 ranjenih drugova. Pored ostalih tu je poginula drugarica Stoj a Zec, referent saniteta našeg bataljona, rodom iz nekog sela Podgrmeča. U borbi je od 1941. godine, bila je veliki junak, dobar drug, a iznad svega izvrstan pevač, uvek vesela i puna optimizma. Po spoljašnjem izgledu i fizičkim osobinama bila je pravi predstavnik visokih, kršnih devojaka sredine iz koje je došla. I eto, posle tolikog pređenog puta i napora koje je izdržala, pala je ovde na pragu slobode.

Pored navedenih reka, naša brigada je, na svom borbenom putu, prelazila jednom ili više puta još neke manje reke i rečice o kojima ovde nisam govorio. Međutim, ovaj prelazak Save je i poslednje ratno forsiranje reke koje su izvršile jedinice naše brigade. Ovim forsiranjem Save upravo se navršilo dve godine od onog našeg prvog prelaska — forsiranja reke Vrbasa. Na kraju treba da kažem i to da je Savu ovog puta prešao mali broj drugova koji su bili u stroju brigade kad je pre dve godine prešla Vrbas. Može se reći da su to sada bili samo pojedinci. Rat je učinio svoje. Mnogi su ostavili svoje živote na bojištima borbenog puta brigade. Neki su, ranjeni i bolesni, bili na lečenju

i oporavku, a jedan broj otišao je u druge novoformirane jedinice na rukovodeće položaje. Pa i pored toga, mi smo sad imali brigadu brojno veoma jaku i borbeno sposobnu. U njoj su bili novi borci koji su joj se priključili i popunjavali njene redove na putu kojim je prošla.

Petar Višekruna

ULOGA KURIRSKE SLUŽBE U BRIGADI

b'

Neposredno posle formiranja 4. krajiške brigade određen sam za kurira u Štabu 2. bataljona, a posle izvesnog vremena prešao sam za kurira pri Štabu brigade. U to vreme Štab brigade i štabovi bataljona nisu imali skoro nikakva tehnička sredstva veze. Jedini način međusobnog opštenja između štabova u sistemu komandovanja bio je preko kurira i neposrednim kontaktima štabova i komandi jedinica. Naređenja, saopštenja i informacije najčešće su prenošeni kuririma, a rede neposrednim kontaktima štabova. I pored svih teškoća i složenih uslova, naređenja i zapovesti gotovo uvek su na vreme stizali do štabova na terenu, bilo da se jedinice nalaze na odmoru, pokretu ili u borbi.

Nasuprot tome, neprijatelj je koristio sva tehnička sredstva veze, a pored toga i druga tehnička sredstva: avione, automobile, motocikle, bicikle, a za vreme vođenja borbi koristio je tenkove i oklopna kola, savremene komunikacije i dr. U tom pogledu bili smo u potpunosti neravnopravnom položaju.

Naši rukovodioci bili su svesni tih činjenica i zato su za kurire birali odane, čvrste, zdrave i snalažljive borce. Kuriri su po godinama bili najmlađi borci, skojevci ili članovi KP. Starost kurira u brigadi bila je od 15 do 18 godina. Mlađi borci određivani su, pored ostalog, zbog toga što se u dečake manje sumnjalo kada su prolazili preko teritorije koju je kontrolisao neprijatelj. Nisam poznavao nijednog kurira u brigadi koji je služio bivšu Jugoslovensku vojsku. Ispit su polagali u borbama pre no što bi postali kuriri.

Jedinice brigade najčešće su vodile borbu na odvojenim pravcima i na širem području, danju i noću, i pod

svim klimatskim uslovima. U svim tim uslovima morala se obezbediti neprekidna veza između štabova i komandi jedinica. Taj zadatak nam nije teško pao, jer smo u njega unosili žar svoje mladosti. U tim danima za nas nije bilo ništa nemoguće, iako su nas vrebale mnoge opasnosti i neizvesnosti. Dolazili smo ponekada u takve situacije da smo jedva izvlačili žive glave, no brzo bismo zaboravljali strah i opasnost i kretali na nove zadatke.

Dok je bigada dejstvovala na široj teritoriji Glamoča, Livna, Bosanskog Grahova, Drvara i Petrovca, održavanje veza bilo je lakše i bezbednije, jer su kuriri tu teritoriju dobro poznavali.

Međutim, kada je brigada napustila svoju matičnu teritoriju i krenula u druge krajeve naše zemlje, tada su nastali teži i složeniji uslovi za obavljanje kurirske dužnosti. Prve ozbiljnije teškoće osetili smo kada je brigada krenula u širi rejon planine Man jače i otpočela borbu za razbijanje četnika Uroša Drenovića i Lazze Tešanovića. Četnici su znali da našim manjim jedinicama i kuririma postave zasade i da ih iznenade. Bili smo prisiljeni da se krećemo van naselja i puteva, preko pošumljenih terena i najčešće noću. No, ponekada, kada je situacija zahtevala da se hitno prenesu naređenja i izveštaji, morali smo se dovijati na razne načine. Kada smo prelazili preko neprijateljske teritorije, ponekad smo na sebe stavljali četničke i ustaške oznake i druge simbole. U složenijim uslovima dobivali smo i pratnju, zavisno od situacije, jačine jedne desetine ili voda vojnika, ali to su bili retki slučajevi. U takvim slučajevima isturali smo ispred sebe patrolu koja je pažljivo nastupala i ispitivala teren, kako ne bismo upali u neprijateljsku klopku. Ako smo se kretali preko teritorije koju je neprijatelj kontrolisao, svakog trenutka mogao se očekivati pucanj.

Kuriri su skoro svakog dana odlazili od jedinice do jedinice i od štaba do štaba, bilo da su se jedinice nalazile trenutno na položajima, odmoru ili u pokretu. Oni su imali manje predaha i odmora od drugih boraca. To su bili ogromni naponi, gotovo neizdržljivi.

Kada sam odabran za kurira, odmah sam počeo da izučavam snalaženje na terenu i orijentaciju. To su či-

nili i ostali kuriri. Ipak, kuriri su najčešće koristili vodiče — mestane koji su poznavali teren i situaciju, tj. prisustvo i raspored naših i neprijateljskih snaga. U većini slučajeva nismo raspolagali odgovarajućim sekcijama, pa smo pravili provizorne skice terena po kojem smo se kretali. Nisu bili retki slučajevi da je vodič, koji nam je pokazivao put, bio neprijateljski nastrojen prema nama, pa nas je upućivao na neprijateljsku zasedu, a zatim pobećao. Česti su bili slučajevi da su kuriri uz put prikupljali i obaveštajne podatke o neprijatelju.

Redovno smo nosili poštu iz Štaba brigade u štabove bataljona. Komandanti bataljona su nas uvek toplo i drugarski primali. Gotovo svi borci bataljona su nas dobro poznavali i čim bismo se pojavili u bataljonu pretpostavljali su da smo doneli naređenje za neku akciju ili pokret, pa su nas radoznalo obasipali pitanjima, kako bi nešto konkretno doznali. Više puta smo ostajali u bataljonima i zajedno sa njima išli u akcije. Evo nekoliko primera koji govore o napornoj dužnosti kurira.

Posle napada na Glamoč, brigada je dobila zadatak da se prebaci preko r. Vrbasa u centralnu Bosnu i 29. aprila jedinice brigade prikupile su se u s. Pribelji i Hrbine. Rano ujutru Špiru Višekrunu i mene pozvao je komandant 2. bataljona Rade Zorić i naredio nam da na položajima pronađemo 2. četu ovoga bataljona koja se nalazila u zasedi oko sela Crni Vrh. To je bila prilično velika udaljenost, preko 35 km. Tom prilikom komandant nam je saopštio da brigada kreće odmah u pravcu s. Blagoja kod Kupresa, a zatim ka s. Daganovići i r. Vrbas, gde će se prebaciti a centralnu Bosnu.

Odmah smo krenuli u pravcu s. Crni Vrh. Prolazeći preko Čememice, naišli smo na četničke položaje. Kada su nas četnici uočili pitali su nas: »Ko je tamo«? a i mi smo njih pitali: »A ko je tamo«? Oni su nam odgovorili: »Četnici«! S obzirom da smo se našli na čistini i nismo mogli pobeći, mi smo odgovorili: »Ovde četnička patrola«! Kako smo imali četničke kokarde u džepovima, odmah smo ih stavili na kape preko zvezde petokrake koje su bile izrađene od crvene čoje, a zatim smo produžili prema njihovoj zasedi. Krećući

se prema četnicima, dogovorili smo se da, ako nas budu pitali iz koje smo četničke jedinice, odgovorimo da pripadamo Gojku Dokiću iz Zajaruge i da nas je uputio u Crni Vrh da uhvatimo vezu sa Crnovršćanima. Interesantno je da smo došli do njihovih položaja, a da nas nitko od njih nije ništa pitao niti su nas zaustavljali, tako da smo prošli kroz njihovu zasedu i produžili ka s. Crni Vrh.

Kad smo sišli u Glamočko polje i prolazili pored sela Dubrave, primetili smo jednu kolonu vojnika koja se kretala prema nama. Nismo znali kome pripadaju. Pomišljali smo da su to četnici, pa smo se sklonili u zaklon i osmatrali dalji njihov pokret. Kada su se približili, prepoznali smo Tiču, koji se kretao na čelu svoje čete. Čim smo se sastali sa Dmitrom Ticom, odmah smo ga obavestili kako smo naišli na četničku zasedu u rejonu Čemernice i da bi to mogli biti Drenovićeve četnici, jer među njima ima dosta onih koji imaju na sebi kožune od neuštavljene ovčije kože. Zatim smo mu saopštili naređenje komandanta bataljona kojim pravcem treba da krene četa i da stigne brigadu. Pošto je Spiro dobro poznao ovaj teren, predložio je komandiru da zaobiđe četničku zasedu, da ne ide preko s. Pribelje, već da krene ka pl. Hrbine preko šume Bukovika. Komandir je usvojio predlog i uveče smo stigli u Bukovici i zanoćili u Zubića košarama, a sutradan krenuli za bi'igadom.

Izuzetnu pažnju poklanjao je kuririma komandant brigade Rade Zorić. On je duboko shvatao položaj i napore kurira i na svakom imestu izražavao je toplinu i ljudsko osećanje prema nama. Kada nas je upućivao u jedinice brigade ili u Štab divizije, uvek bi nam lično davao uputstva i savete i skretao pažnju kuda da se krećemo i kako da se čuvamo, da ne padnemo u ruke neprijatelju. Takvu brigu i odnos prema kuririma imao je i Milutin Morača, komandant divizije. Bilo u koje vreme bismo doneli poštu, primao nas je topio i drugarski. Interesovao se kako smo prošli u putu, da li smo umorni i gladni, a zatim bi naredio da nam se obezbedi hrana i prostorija za odmor. Kada bi osetio da smo premoreni, nije nas vraćao odmah u brigadu, već bi angažovao svoje kurire, a mi bismo ostali da

se odmorimo. Bio je divan drug i starešina. Ta drugarska pažnja davala nam je snagu i volju da izdržimo sve teškoće i napore i da brzo zaboravimo na umor i na opasnosti.

Nisam zaboravio one najteže trenutke koje sam preživljavao kao kurir kada je brigada prešla r. Vrbas i otpočela borbe u centralnoj Bosni, maja meseca 1943. godine. U to vreme jedinice brigade izvodile su velike marševe i manevre — borbe sa četnicima Rade Radića, kao i sa ustaškim i domobranskim jedinicama u okolini Kotor Varoša i Prnjavora, zatim u rejonu Čečave i Maslovara. Nedaleko od Prnjavora, kod sela čečave, četnici su napravili zasedu i ubili kurira Simu Kralja, rodnom iz Prekaje. Simo je bio jedan od najmlađih kurira u brigadi — imao je svega 14 godina.

Tih dana jedinice su bile u stalnom pokretu i svakodnevno vodile borbu na odvojenim pravcima, a uz to je padala danonoćno kiša sa olujom i susnežicom. Zemljište je bilo raskvašeno i blatnjavo. Kiša je probijala šinjel, pa bluzu, pa košulju i zaustavljala se na mokrim i ohlađenim telima. Cini mi se da je prodirala do kostiju. Od silne kiše nadošli su potoci i bujice koje su valjale drvlje i kamenje. Činilo mi se da se i vreme okrenulo protiv nas. U takvim uslovima 26. maja krenuli smo iz sela Blanice u pravou r. Bosne sa namerom da se prebacimo u rejon sela Begova Hana. Kada smo došli na padine doline r. Bosne, uhvatila nas je noć. Oko pola noći spustili smo se na samu obalu reke koja je toliko bila nadošla da se nije moglo ni pomisliti na prelaženje gazom. Kako sredstva za prelaz preko vode nismo imali, komandant brigade je naredio da se vratimo naizad. Čini mi se da su to bili najteži trenuci u mom životu. Kiša ne prestaje da pada. Teško uz uzbrdicu krećemo, cipele na nogama su se već raspale, noge se smežurala, a po tabanima iskakali i popucali plikovi. Odeća natopljena vodom je sve teža. Fizički sam toliko iscrpljen da se više ne mogu kretati. Pomišljam da se izdvojim iz kolone, da sednem da se malo odmorim, ali se bojim da ne izostanem. U tom momentu pored mene naiđe komesar brigade Svetozar Kačar — Kačo na ikonju. Uhvatio sam se za uzen-giju, govoreći da sam na izmaku snage i da dalje ne

mogu da idem. Kačo me je pogledao i ni reći nije rekao, sjahao je sa konja i predao ga meni. Nisam imao dovoljno snage da se zabacim na sedlo, pa je Kačo držao konja i pomogao mi da uzjašem.

Kolona maršuje više od devet časova, bez zastoja, umorna od borbi prethodnih dana, neispavana i gladna. Ujutru, 27. maja, stigli smo u sela Željezno Polje i Doglode i razmestili se po kućama. Umor i san brzo su nas savladali. Drugog dana kuriri su krenuli prema štabovima bataljona noseći nova naređenja za pripremu i pokret.

Tih dana brigada je usmerila svoja dejstva u pravcu Sarajeva i nalazila se u stalnom pokretu, a uz to vodila borbe sa neprijateljem. Marš je bio dosta dug i težak. U novonastalim uslovima kurirska služba bila je sve teža i teža. Kada smo izbili na planinu Bitovnja, komesar je održao sastanak sa kuririma brigade. Na sastanku je bilo govora o teškoćama na koje nailaze kuriri. Tada nam je komesar saopštio da ćemo dobiti dva konja i da će ih ja vršiti dužnost političkog delegata kurira pri brigadi. Bila je to velika olakšica za sve kurire. Već na planini Bitovnja dobili smo jednog omalenog brdskog konja kulaša, a ubrzo smo našli i sedlo za njega. Mnogo smo ga zavoleli. Kuriri se od njega nisu odvajali, prosto se pripitomio i bez ulara je išao uz kurire. Negde u istočnoj Bosni, na Manjin Vrh, predali smo ga za nošenje ranjenika i tako smo se rastali od njega. Svima nam ga je bilo žao.

Tih dana Štab brigade dobio je i jednu radio-stanicu sa malim dometom, koja je retko radila, jer nismo imali dovoljno izvora energije za njeno napajanje.

Žične veze su se retko upotrebljavale radi toga što se brigada gotovo stalno nalazila u pokretu. Kada bismo se našli u rejonu gde postoje stalne žične veze, to nam je dobro došlo, pa bismo priključivali naše telefone na njih, a ponekad smo i sami uspostavljali telefonske veze kada se brigada nalazila duže vreme u jednom rejonu.

Međutim, kurirska veza nije mogla uvek zadovoljiti sve potrebe, pa se pojavila potreba za primenom i ostalih dopunskih sredstava veze između štabova i komandi jedinica. Za prenošenje obaveštenja na ma-

njoj ili većoj udaljenosti počela su se primenjivati ugovorena signalna sredstva veze. Štab brigade organizovao je kurs na kome je vršena obuka kurira za primenu signalnih sredstava. Prvi kurs takve vrste održan je juna meseca 1943. godine u rejonu Kreševa i Fojnice. Na tom kursu uglavnom je vršena obuka kurira u primeni vizuelne i zvučne signalizacije.

Vizuelna signalizacija vršena je pomoću zastavica raznih boja uz ikodne tablice ili, kako smo ih zvali, tablice signala. Posle toga počele su se organizovati osmatračke stanice preko kojih se vršilo prenošenje saopštenja. Udaljenost ili domet na kojima se ostvarivala signalna veza zavisili su od vidljivosti, ireljefa zemljišta i pravca vetra. Takve signalne veze nisu davale željene rezultate.

Signalne rakete davale su daleko veći efekat. One su se upotrebljavale za označavanje početka napada, za povlačenje, bile su znak za zauzimanje pojedinih objekata, zatim za dostignute linije i dr. Signalne rakete bile su pogodne i za borbeno sadejstvo između jedinica na određenim pravcima. Njihova upotreba bila je naročito pogodna u noćnim borbama. Pored raketa, često smo palili vatre u određenim situacijama.

Za sporazumevanje u borbi upotrebljavali smo i druga zvučna sredstva, kao što su karakteristične pištaljke, trube, rogovi, petarde, dinamit sa sporogorićim štapinom i dr.

Ponekada su veze između jedinica bile spore i neblagovremene. Zato su komandanti davali šira naređenja sa obrazloženjem o načinu dejstva jedinica što je omogućilo da više dođe do izražaja samostalnost i inicijativa starešina u sistemu ikomandovanja. To je u mnogome olakšalo i kurirsku službu, jer nisu morali za svaku sitnicu da trčkaraju između štabova i jedinica.

S obzirom da su jedinice brigade najčešće izvodile noćne akcije na neprijatelja i vodile manevarske borbe na širokom prostoru, događale su se i česte promene i obrti u odnosu na prvobitnu zamisao i planirana dejstva jedinica. U takvim uslovima bila je otežana i kurirska služba, a naročito u četama i bataljonima. Nisu bili retki slučajevi da je situacija nalogala da se

kuriri hitno upućuju na položaje, a da se trenutno nije znalo o tim brzim i naglim promenama, te su na taj način upadali u klopku neprijatelja i gubili živote. U toku rata, vršeći časno i odgovorno svoju dužnost, izgubilo je život više od polovine kurira brigade. Poginuli su: Bogoljub Andrić, Trivun Bajić, Milan Bašić, Ilija Gagović, Miloš Jović, Simo Kralj, Lazar Lalović, Mile Mitić, Milan Pećanac, Savo Radanović, Savo Trkulja, Neđo Vasić, Jovo Vladušić, Pero Jović, Ilija Barišić, Mićo Delić, Mirko Polak, Drago Jajčanin, Rajko Majstorović, Bucalo. Dakle, ukupno 20 kurira.

Mnogi kuriri izrasli su u dobre rukovodioce, komandire i komesare četa, omladinske rukovodioce tu bataljonu i brigadi, a neki su bili na dužnosti komesara bataljona.

Lazo Krčmar

ORGANIZACIJA INTENDANTSKE SLUŽBE I NAČIN SNABDEVANJA ČETVRTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE

Pri formiranju Brigade imenovan je samo intendant Brigade sa dva kurira, intendant bataljona i četa sa najneophodnijim brojem boraca. Borci su za ovaj rad određivani prema svojoj sposobnosti.

Međutim, uskoro se ukazala potreba da se postepeno formira intendantura Brigade i pojača broj ljudi za te potrebe.

Kada se Brigada nalazila na teritoriji Grahova, Glamoča i susednih opština, pretežno se snabdevala iz Komande vojnog područja Drvar. Međutim, kada je Brigada napustila matičnu teritoriju i otišla na teritoriju Ključa i Sanice počela se snabdevati preko NOO-a dobrovoljnim priložima, rekvizicijom i konfiskacijom od neprijatelja.

Pokret Brigade nije se mogao izvršiti bez najneophodnijeg broja tovarnih konja koji su za ove potrebe obezbeđivani preko NOO-a i Komande vojnog područja Drvar.

Poseban problem Brigade kao celine bio je način snabdevanja boraca odećom i obućom, jer tada nisu postojale nikakve rezerve, a i ratni plen je bio u to doba skroman. Ovaj nedostatak je ublažavan izradom i prikupljanjem odevnih predmeta preko NOO-a, omladinskih organizacija i Antifašističkog fronta žena.

Klanjem sitne i krupne stoke za ishranu boraca ostajale su ko[^]e koje su korišćene za izradu opanaka. Od koža sitne stoke pravljena je oputa, a od goveđe opanci. Za izradu opanaka određivani su borci koji su ovaj posao znali raditi.

U jesen i zimu Brigada je izvela tri veće akcije na Bunarevima, Vrpolju i Sasini, gde je zaplenila veće količine naoružanja, municije, odeće, obuće i drugog. Ovaj plen je dobrodošao i u pravo vreme.

Boravkom Brigade na slobodnoj teritoriji, postignuto je i to da su narod i omladina samoinicijativno donosili razne poklone i opremu i delili borcima.

Krajem 1942. godine, dolazi do formiranja, pored ostalih, i 5. krajiške NOU divizije u čiji sastav ulazi i 4. krajiška NOU brigada.

Pre četvrte neprijateljske ofanzive intendantska služba se proširila tako da su popunjene četne, bataljonske i brigadne komore kvalitetnim kazanima i ostalim priborom za pripremanje hrane, kao i tovarnim konjima.

Početkom neprijateljske ofanzive Brigada se nalazila na široj teritoriji Mrkonjić-Građa. Ona je vodila teške borbe pod vrlo nepovoljnim uslovima koje su zima i sneg još više otežavali. Usled ovakvih uslova, intendantska služba nije mogla doći u potpunosti do izražaja u snabdevanju boraca hranom i ostalim potrebama. No, i pored pomenutih uslova, borci su dobij ali bar jedan obrok kuvane hrane dnevno.

Manevrisanjem u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i izbegavanjem frontalne borbe, Brigada je krenula u Medugorje u planinu Šator. Pri pokretu sa planine, usled velikog snega i drugih prepreka na putu-prtini, Brigada je bila prinuđena da ostavi svoje komore i teško naoružanje. Kada se probila u selo Stekerovce, intendant 4. bataljona Đorđe Ubović vratio se na Šator i prikupio ostatke komore i tovarne konje.

Zahvaljujući njegovoj inicijativi i odzivu stanovnika sela Popovića, ublažen je nedostatak sredstava za pripremanje tople hrane borcima.

Posle Šatora Brigada se jedno vreme zadržala na teritoriji Ribnika i okoline gde je popunila borački sastav i ekonomski ojačala.

Pri prolazu kroz mesta prema Kninskoj krajini, narod je srdačno primao Brigadu. Narodnooslobodilački odbori i komande mesta prikupljali su hranu, odeću i obuću za Brigadu. Prilikom dolaska na teritoriju Dalmacije, narod nas je srdačno primio.

Pošto je Brigada razbila neprijatelja, dobila je naređenje od Štaba divizije, da se prebaci na sektor Bosanskog Petrovca, Drvara i Glamoča. Vodeći borbu sa Namcima, Brigada je imala dosta ratnog plena. Na primer, 2. bataljon je zaplenio 18 konja sa opremom, a 3. bataljon, pored naoružanja, 40 pari odeće i druge opreme.

Brigada je 17. i 18. aprila došla na teritoriju Prekraje i Crnog Vrh, gde su se borci odmarali i pripremili za pokret u srednju Bosnu. Devetnaestog aprila Štab brigade je održao sastanak sa Opštinskim NOO-om u Vaganu na kome je rešeno da se za potrebe Brigade prikupi 3.600 kg mesa i 1.300 kg žita, što je i ostvareno.

Brigada je dobila zadatak od Divizije da izvrši napad na Glamoč. Za vreme borbe zaplenjeno je dosta šatorskih krila, ćebadi, 120 goveda, 624 komada sitne stoke, 28 konja i 2.500 kg žita.

Pomenuti ratni plen nam je dobro došao da se izvrši popuna intendantske službe hranom i tovarnim konjima, s obzirom da se uskoro predviđao pokret Brigade u centralnu Bosnu, gde je stanovništvo jako siromašno.

Dolaskom na teritoriju istočne Bosne, Brigada je vodila česte borbe, ne zadržavajući se duže na jednom mestu, te je intendantima, na taj način, bilo otežano snabdevanje i priprema toplih obroka.

Vodeći borbe u okolini rudnika Kaknja, koji je tom prilikom i zauzet, Brigada je zaplenila veće količine hrane i razne opreme, a višak je podeljen rudarima i narodu okolnih sela (četiri vagona hrane).

Posebno je bilo olakšano snabdevanje svim materijalnim sredstvima i tovarnim konjima kada su 3. i 4. krajiška brigada zauzele Bugojno. Tada su u naše ruke pale baze za snabdevanje Busovače, Kiseljaka, Travnika i Vakufa. Na taj način smo snabdeli bataljonske i brigadnu komoru raznim prehrambenim artiklima, pa smo za dalje pokrete imali i obezbeđene rezerve.

Štab 5. divizije dobio je zadatak od Vrhovnog štaba da sa svojim brigadama krene u pravcu reke Lima. Za vreme ovog marša, koji je trajao 12 dana, Divizija je prešla oko 140 km. Maršovala je u tri kolone. Ovaj primer najbolje govori o tome kako se intendantskim organima otežavalo pravilno i blagovremeno pripremanje

toplih obroka hrane. Intendanti su bili prinuđeni da u vrlo kratkom vremenu predaha Brigadi obezbede topli obrok ili suhu hranu. Iz ovoga se može zaključiti u kakvoj su situaciji bili pozadinski organi u odnosu na ostale borce u Brigadi, koji su se odmarali dok su ovi pripremali hranu, da bi opet zajedno produžili pokret-maršovanje.

Brigada je zauzela Priboj oktobra meseca 1943. Zaplenjene su velike količine hrane i opreme od Italijana. Za vreme zadržavanja Brigade na ovoj teritoriji, intendantskim organima nije bilo potrebno prikupljanje hrane preko NOO-a, već se koristio ratni plen.

Početkom jeseni 1943. godine, počela je šesta neprijateljska ofanziva. Naša 4. brigada borila se sa neprijateljem i povlačila prema Višegradu, gde je prešla reku Drinu i krenula prema istočnoj Bosni. Rezerve hrane koje je Brigada imala brzo su trošene jer se brzo odstupalo i nije bilo odmora da se prikupi hrana preko NOO-a. Dolaskom na teritoriju istočne Bosne snabdevanje je bilo jako otežano jer su sela bila popaljena od strane ustaša i četnika, a povrh svega su bila i pasivna. Moglo se naći jedino nešto stoke. Poteškoće su povećane zbog zime i blokade od strane neprijatelja svih vrsta.

Po izvlačenju iz blokade Brigada je odstupala prema M. Vrh, gde su sela i zaseoci bili manje popaljeni i opljačkani, da bi intendantski organi mogli da obezbede hranu za borce.

Daljim pokretom brigada je stigla na teritoriju Foče i okolnih sela gde se razmestila i zadržala duže vremena.

Kako su borci od teških borbi, niske temperature, neredovne ishrane u ofanzivi mnogo iscrpljeni, intendantski organi preduzeli su sve potrebne mere da bi se poboljšala njihova ishrana. Intendantska i sanitetska služba organizovale su popravku odeće i obuće, pranje odela i veša. Snabdevanje je na pomenutoj teritoriji vršeno preko NOO-a, omladine, AFŽ i komandi mesta.

Prilikom napuštanja fočanskog terena Brigada je raspolagala izvesnom rezervom hrane koju smo tu obezbedili prilikom dužeg zadržavanja.

Daljim pokretom i prelaskom na teritoriju Srbije prema dolini reke Ibar umnogome je olakšano snabde-

vanje boraca hranom. Hranu i ostalo prikupljali smo dobrovoljnim prilogom, rekvizicijom i konfiskacijom, a bilo je nešto i ratnog plena.

Intendantski organi su strogo vodili računa o svom radu i svojim postupcima. I u najtežim situacijama nije se smela zaboraviti linija naše Partije, a posebno se o tome moralo voditi računa na ovoj teritoriji, na kojoj su četnici vodili ogromnu propagandu protiv NOVJ.

Usled koncentracije jačih snaga neprijatelja, naše snage su se morale povlačiti preko reke Lima za Sandžak. Snabdevanje boraca bilo je vrlo teško jer se Brigada na jednom mestu zadržavala vrlo malo.

Zadržavanjem na teritoriji Sandžaka, oko Pljevalja, koje su držali Nemci i četnici, snabdevanje je bilo jako otežano. Bilo je slučajeva da smo seljacima, preko NOO-a, davali naše konje radi vršidbe zobi, da bismo na taj način obezbedili parče zobenog hleba borcima.

Brigada je u međuvremenu organizovala i akciju prema Pljevljima, koja je u potpunosti uspela, jer je zaplenjen veći broj stoke i oko 1.000 kg brašna iz vodenice.

Po zauzimanju Čakora od strane naših jedinica, zaplenjene su veće količine hrane i opreme, kao i veći broj tovarnih konja. Obezbeđene su bataljonske i brigadne komore dovoljnim zalihama, što nam je koristilo u pasivnim područjima.

Kad je Brigada prešla reku Ibar i zauzela Kopaonik, za intendantsku službu nije bilo problema oko snabdevanja Brigade, zato što nas je tu stanovništvo dobro primilo, a u borbama sa četnicima zaplenjene su njihove komore sa većom količinom životnih namirnica. Tada smo prvi put zaplenili i zaprežna vozila, koja smo koristili sve do Beograda i dalje do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Prodorom brigade prema Šumadiji, pravcem Užice, Arandelovac, Topola i Mladenovac, sve do Beograda, obezbeđeni su normalniji uslovi za snabdevanje jedinica. Neprijatelj je bio potpuno razbijen, teritorija jako bogata, a narod je našu vojsku dobro primao. Pored ostalog, korišćen je i veliki ratni plen, kao, na primer, u Arandelovcu i Mladenovcu.

Zauzimanjem Beograda, 4. brigada se zadržala u gradu oko mesec dana, radi odmora, vršenja obezbeđe-

nja i garnizonske službe. Tu se prešlo na novi način snabdevanja iz centralnih magacina koji su zaplenjeni od neprijatelja. Prethodno su sanitetski organi pregledali hranu, radi provere da nije zatrovana.

Dok je Brigada u Beogradu, oformljene su odgovarajuće radionice za opravku odeće i obuće. Pranje veša vršeno je po četama i bataljonima. Izvršena je zamena dotrajale odeće, obuće i veša kod boraca.

Intendantura se popunjava transportnim sredstvima, a manje tovarnim konjima. Intendantska četa je formirana pri brigadnoj intendanturi, a bila je sastavljena od raznih zanatlija.

Četvrta krajiška brigada je krenula iz Beograda 30. novembra pravcem Batajnica, Ugrinovci, Prahovo i Pećinci, gde je i prenoćila.

Kako smo došli na još bogatiju teritoriju, snabdevanje boraca bilo je bez ikakvih poteškoća: delom iz divizijskog skladišta, a drugim delom (povrće, meso, pečenje hleba i ostalo na rejonu — teritoriji gde je brigada razmeštena), preko NOO i komandi mesta.

Na isti način brigada se snabdevala u Slavoniji, Sloveniji i dalje do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Pored snabdevanja boraca, intendantski organi su odlazili na kurseve intendantske službe, koji su održavani pri višim komandama u trajanju od 15—30 dana.

Intendantski organi su bili ovlašćeni da daju priznanice za prikupljenu ili rekviriranu hranu. Pri izdavanju priznanica objašnjavano je vlasnicima da će im se sve posle rata platiti. Bilo je slučajeva da su posle oslobođenja traženi pojedini intendanti, potpisnici priznanica, preko sudskih organa radi naplate dugova.

Intendantski organi su vodili računa prilikom prikupljanja materijalnih sredstava o tome da se čuva li-nija naše Partije i ugled NOP, a naročito kad se dođe na neprijateljsku teritoriju.

Osim toga, naročito su vodili računa o snabdevanju ranjenih i bolesnih boraca. Kad su zauzimani veći ili manji gradovi, gde se moglo naći šećera, meda, soli i drugih namirnica, odmah su izdvajane veće količine za bolnice. Zdravi borci su odvajali od svojih usta hranu i slali ranjenim i bolesnim drugovima.

Prilikom formiranja 4. krajiške NOU brigade, pored Štaba brigade, bataljona i komandi četa, formirana je i intendantska služba. Ovom službom su u toku celog rata rukovodili sledeći drugovi:

Intendanti Brigade

1. Ilija Miljević
2. Bogdan Runić
3. Milutin Vujović
4. Josip Risović
5. Milan Jarić
6. Đorđe Ubović

Zamenici intend. Brigade

1. Pero Pećanac
2. Milan Jarić
3. Đorđe Ubović

Intendanti 1. bataljona

1. Slavko Milijević
2. Veljko Lukač
3. Boško Škrbić
4. Slavko Tomić
5. Boško Ninković

Intendanti 2. bataljona

1. Pajo Bojić
2. Miloš Ninković
3. Stevo Rokvić
4. Stevo Lazić
5. Mirko Lukač
6. Mirko Čulum

Intendanti 3. bataljona

1. Marko Mitrović, poginuo 1943.
2. Milan Jarić
3. Slavko Karanović
4. Rade Rađenović
5. Stevan Pilipović, zam. intend. 2. bataljona, poginuo 1943.

Intendanti 4. bataljona

1. Đorđe Ubović
2. Savo Ivetić
3. Mirko Ajder
4. Ilija Žutić, bio je ekonom pri Štabu brigade i prištapskih jedinica.

Pri Štabu brigade i Bataljona postojale su kuhinje za pripremanje hrane, gde su se hranili članovi Štaba brigade i Bataljona, kao i borci koji su bili u obezbeđenju štabova i kuriri.

Kod pripremanja hrane velike poteškoće intendantskim organima pričinjavao je nedostatak soli.

So se nije mogla nabavljati preko NOO jer je ni stanovništvo nije imalo. Jedini način na koji smo se snabdevali solju bio je zaplena od neprijatelja. Kapitulacijom italijanske vojske u našoj zemlji, to pitanje smo za duže vreme rešili.

Ekonomi četa u našoj Brigadi odigrali su vrlo veliku ulogu u snabdevanju čete, a naročito kada se četa odvoji od bataljona i samostalno dejstvuje po određenom zadatku.

Staranje naroda o svojoj vojsci bio je jedan od osnovnih preduslova za uspešno vođenje oružane borbe. Narod je pružao svojoj vojsci sve što je imao, jer su narod i vojska u našem narodnooslobodilačkom ratu bili jedno i borili su se za iste ciljeve.

*Milan Jarić
Đorđe Ubović
Pero Pećanac*

ČESTO U NESPORAZUMU SA KUVARIMA

Kuvari su pripremali i delili četi hranu. Hrana je kuvana u kazanima i svaka četa je imala obično jedan veliki i nekoliko malih kazana. U 2. četi 2. bataljona proveo sam dve godine. Bilo mi je sedamnaest, odnosno osamnaest godina. Za to vreme promenili smo nekoliko kuvara koje pamtim svakog ponaosob. Bili su to Stevan i David Bajić iz sela Mokronoga, Krstan Lončar iz Glamocha, Bogdan Marčeta iz Prekaje, Dušan Božić iz sela Vozuće blizu Zavidovića, Mirko Čulum iz Crnog Vrha, koji je kasnije postao i ekonom čete. Dobro pamtim i bataljonskog mesara, Branka-Banju Zivlaka rodnom iz sela Resenovaca.

Skoro u toku celog rata oskudevali smo u hrani. Može se reći da je ovo bio veliki problem sve do oslobođenja Beograda. Bilo je dana kad smo dnevno samo jednom i to oskudno jeli, a dešavalo se da više dana ništa ne dobijemo. U nekim periodima bivalo je dužih razdoblja kad smo se hranili samo mesom i nekakvim varivima (čorbama ili škrobom), bez hleba i pure, jer se do toga nije moglo doći. Među nama bilo je onih koji su to lakše podnosili, mogli su da trpe i manje su se oglašavali i žalili. Među takve nisam spadao, teško sam podnosio glad i nestašicu hrane, žalio sam se i ponekad oštro reagovao.

Najčešće smo bili gladni zbog toga što objektivno hrane nije bilo. Pošto smo bili često u pokretu i akcijama, dešavalo se da i ono hrane što smo imali nismo mogli pripremiti. Zbog gladi i ličnih nedaća često sam deo krivice bacao na kuvare, posebno na onog glavnog koji je hranu delio. Taj glavni je u mojoj četi dugo bio Krstan Lončar, uvek ozbiljan i malo namrgođen, nikad

se nije šalio ni smejao. Bio sam sitničar i sa kuvarima nisam nikad bio u dobrim odnosima. U stvari, oni mi ništa nisu bili krivi, moj strah da se neću najesti bio je jači od svega, svašta mi se pričinjalo. Ponekad sam imao zbog toga nepritika, bivao sam i kritikovan, obećavao sam da ću se popraviti, ali za to nisam našao rešenje sve dotle dok hrane nije bilo više i dok se nismo počeli redovno snabdevati.

Često smo i po drugim pitanjima prema kuvarima bili nepravedni. To su bili većinom stariji drugovi, najčešće oženjeni, familijarni, a bilo ih je koji su kao, na primer, Pecija Zivlak, imali i po petoro dece. Pošto u najvećem broju slučajeva nisu direktno učestvovali u borbi i nisu išli na juriš, mislilo se da su otišli za kuvare kako bi sačuvali glave, jer su u pozadini gde se manje gine. Ni tu nismo bili uvek u pravu radi toga što se dešavalo više puta da ta naša pozadina bude izložena većoj opasnosti nego borci na položaju. Dešavalo se da nam komore ostanu neobezbeđene ili slabo obezbeđene, te da se pojedine neprijateljske grupe, bilo da su se pritalje ili tuda naišle, oglase i napadnu kuvare i komordžije.

Doživljavali smo izuzetno teške situacije. To se događalo kad smo bili opkoljeni i morali se probijati iz okruženja. Takva borbena dejstva su izuzetno teška, u njima se svaki pojedinačno kao i jedinica u celini moraju spasavati. Borcima je to bilo daleko lakše nego kuvarima i komordžijama i to iz dva razloga. Prvo, borci su išli u proboj napred, a sva pravila ratovanja govore da u ovakvoj situaciji najbolje prolaze i najmanji procenat gubitaka imaju upravo oni koji idu prvi, dok oni koji su poslednji imaju najveće gubitke, a to su kod nas bili kuvari. Drugo, mi borci smo u ovakvim situacijama imali na sebi samo ličnu opremu i ni za šta nismo odgovarali. Za razliku od nas kuvari su bili zaduženi za konje (komoru), kazane i drugu kuhinjsku opremu. Oni se od toga nisu smeli odvajati i morali su to sačuvati, jer šta bi značilo izaći iz takve borbe bez kuhinje i nemati u čemu za četvrtu skuvati hranu. Naši kuvari su bili u takvim situacijama na Šator planini, na Devetaku i Manjinu vrhu. U svim tim teškim situacijama uspeli su sačuvati komoru, a bilo ih je koji su se prihvatili oružja i na juriš išli.

Kroz ceo tok rata mnogo smo se kretali. Išli smo u kolonama i te naše kolone neprijatelj je otkrivao, naročito iz vazduha. U takvim slučajevima najbolja zaštita je skloniti se u najbliži prirodni zaklon. Obični borci su to mogli i u tome su uspevali. Međutim, komora nije, pa su kuvari bivali izloženi napadu i predstavljali su metu za te vazdušne pirate. Pored toga, kuvari i komordžije imali su velike muke kad je trebalo savladati neke prirodne prepreke. Prelazili smo na razne načine reke, gazili duboke snežne nanose, išli kroz guste šume i bespuća, penjali se uz velike strmine i spuštali se niz nizbrdice, najčešće noću i u pomrčini. Sav taj put su s nama prešli kuvari s komorom koju je u svim tim situacijama trebalo sačuvati i ne dozvoliti da propadne. Uz velike, nekad izuzetne i nadljudske napore, oni su to uspevali. Ne jednom bili su prinuđeni da konje rastovaraju, da ih prazne preko prepreka prevode, a da tovar na sebi prenose.

Posle marša koji je trajao ceo dan, po noći dolazimo u neko nepoznato mesto i kuvari moraju raspoređiti komoru, konje smestiti i naći im hranu, zatim napraviti ložište za kazane, pronaći drva i naložiti vatru, doneti vodu i pripremiti hranu za kuvanje, skuvati i podeliti večeru. Ako je pokret predviđen za sutradan, morali su po noći skuvati meso za suhu hranu za sutrašnji dan, kao i doručak koji se delio ujutru pre polaska na marš. Dakle, dok smo se mi u toku noći odmarali, oni su morali raditi celu noć i biti spremni da opet sutradan nastave pokret zajedno sa nama. Tako neprespavnih noći i takvog rada imali su bezbroj puta. Sve su to izuzetni naponi i naš je kuvar doista teško obavljao svoju dužnost. Zbog toga i nije čudno što je moj kuvar Krstan stalno bio ozbiljan, natmuren i izgledao ljut i bezvoljan.

Petar Višekruna

RATNE USPOMENE NA TEHNIČKU ČETU

Nakon formiranja 4. krajiške brigade, formirana je i njena Tehnička četa. Njen sastav bio je: vod pionira, kuriri i četna komora. Za kratko vreme pojačana je izviđačkim vodom i pokretnom radionicom za opravku oružja. U početku smo oskudevati u alatu, ali smo to pitanje postepeno rešavali. Za vreme čitavog rata četa je izvršavala univerzalne borbene zadatke, koje je dobijala od Štaba brigade, a za njihovo izvršenje bili su odgovorni komanda čete i komande vodova. Evo nekoliko primera uspešno izvedenih borbenih akcija ove čete.

Pomogli da se zaustavi nemačka sila

U početku četvrte neprijateljske ofanzive, brigada je u rejonu Ključa vodila sa Nemcima teške borbe. Bile su to borbe za odbranu Paunovca. Za to vreme Pionirski vod je, zajedno sa 1. krajiškom brigadom, pod jakom neprijateljskom artiljerijskom vatrom, za rušavao put preko Paunovca. Na put su oborena mnoga stabla bukvi i jelika, a protiv tenkova postavljene su nagazne mine. Ovom akcijom zaustavljen je neprijatelj, a brigada je zaposela nove položaje, zamenila umorne jedinice, zbrinula ranjenike, popunila jedinice novim borcima, municijom i obavila sve druge poslove.

Minirali zgradu iz koje su se branile ustaše

U borbi za oslobođenje Bugojna naša brigada je, sa još nekim jedinicama, brzo slomila otpor neprijatelja, izuzev što nije zauzela zgradu iz koje su se gr-

I čevito branilo šesdesetaik ustaša. Zidovi zgrade bili su od kamena i toliko debeli da im brdski topovi nisu mogli ništa. Posle dobre pripreme, ova tvrđava je ipak osvojena na taj način što su streljačke jedinice vatrom iz automata zasipale prozore zgrade i druge otvore. Za to vreme pioniri su dovukli do zgrade bure eksploziva sa priključenim upaljačem i brzogorućom kordom, koja je sprovedena do odgovarajućeg zaklona. Sa ovog mesta električnim putem upaljen je eksploziv koji je svojom velikom razornom snagom srušio čošak zgrade i čitav prvi plafon. Posle toga sve preživjele ustaše su se odmah predale.

Neprijateljski voz skrenuli u ireku

U napadu brigade na objekte na železničkoj pruzi Kakanj — Visoko, Pionirski Vod pokidao je železničku prugu i porušio mostove. U blizini Kakanja pioniri su prekinuli šine i zajedno sa šliperima prugu skrenuli do reke Bosne i tu su se dobro utvrdili. Kada je naišao neprijateljski voz, survao se u duboku mutnu vodu. Ovom akcijom naša brigada je uspešno izvršila zadatak i sprečila dolazak pojačanja neprijateljskom garnizonu u Kakanju koji je napadala 1. krajiška brigada.

Veliki uspeh u zasedi

U dolini reke Ibra Pionirski vod je, zajedno sa još jednim bataljonom, napravio zasedu. Bataljon je u toku noći zaposeo položaj u blizini pruge, a pioniri su na kolosek ukopali veliku količinu dinamita. U taj eksploziv uključena su sredstva za brzo električno paljenje. Kada je naišao neprijateljski voz, eksploziv je upaljen i od te velike razorne snage lokomotiva je potpuno uništena i posada je izginula. U istom momentu bataljon je na neprijatelja otvorio jaku mitraljesku i pušчанu vatru. U toj bliskoj i iznenadnoj borbi, Nemci su imali mnogo mrtvih i ranjenih.

Zamke na mostovima

Na pravcima neprijateljskog kretanja pioniri su rušili mostove i ponovo pravili lažne. Činili su to tako vešto da neprijatelj nije ništa primećivao. Kada je nailazio prvi tenk ili kamion odmah se survavao u veliku provaliju.

Četvrta krajiška udarna brigada vodila je velike borbe po Bosni, Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. U svim borbama njen Pionirski vod je uspešno uništavao i rušio komunikacije i objekte kojima se neprijatelj do tada služio. U izvršavanju zadataka imali su velike zasluge komandir voda Dušan Đukelić iz s. Zeba, Bosansko Grahovo i Ilija Đerić iz okoline Bihaća. U akciji kod reke Ibra, Đerić je teško ranjen, a Dušan je posle rata od posledica ranjavanja umro.

Izviđački vod

Ovaj vod je sa velikim uspehom izviđao teren i obaveštavao o neprijatelju, njegovom položaju, jačini, naoružanju, sastavu, moralu itd. Izviđanje je vršeno svakodnevno, no više se koristila noć i teški vremenski uslovi. Često se dešavalo da izviđači odu i u pozadinu neprijatelja, jer su tako prikupljeni podaci bili bogatiji. U prikupljanju podataka koristili su partizanske saradnilke i simpatizere. Posle svakog izviđanja, dostavljan je izveštaj Štabu brigade. Zapravo, Izviđački vod je bio, kako Smo govorili, uši i oči Štaba brigade. U ovim akcijama najviše su se istakli komandir voda Gojko Skakić — Gole i Stevo Radlović — Kaj a, koji je poginuo kao komandir Izviđačke čete 5. krajiške divizije.

Velika uloga kurira

Brigada je bila velika partizanska jedinica, koja je za vreme NOB-a ponekad imala i telefonske veze. Radio-vezu imao je Štab brigade sa Štabom divizije od oslobođenja Beograda do završetka rata. Ipak, pismena naređenja i izveštaje pretežno su prenosili kuriri. Čitavog rata uslovi prenošenja pošte do potčinjenih je-

clinica i nadležnih komandi bili su jako teški. Za vreme neprijateljskih ofanziva i drugih većih borbi dešavalo se da neprijatelj odseče neke delove brigade. Da bi se pronašla odsečena jedinica i predala joj se pošta Štaba brigade, kuriri su morali prelaziti neprijateljsku teritoriju: noću, po magli, snegu i često goli, bos, gladni i žedni. Posle borbi ili dalekih teških putovanja, sve su se jedinice odmarale, a kuriri su odmah produžavali dalje noseći poštu bataljonima, Štabu divizije i drugim jedinicama. U ovakvim teškim i odgovornim zadacima najveće napore i hrabrost pokazali su Milan Princip iz Preoca i Dane Vladušić iz Tiškovca, koji je na Sremskom frontu poginuo.

Radionica za opravku oružja

Za vreme NOR-a naša vojska nije imala magacina oružja i municije, nego je naoružanje otimala od neprijatelja. Od količine otetog oružja zavisilo je formiranje novih i većih jedinica. Zbog toga je bilo i veoma važno da se popravi neispravno oružje. Kada je neprijatelj bio primoran na odstupanje, on je napušteno oružje uništavao i kvario. Isto tako, dužom upotrebom kvarili su se pokretni delovi, a naročito kod automatskog oružja koje je bilo iz više evropskih zemalja. Sve je to ukazivalo na potrebu da se u sastavu Tehničke čete formira pokretna radionica za opravku oružja. Majstori ove radionice uspešno su popravljali sve vrste, razne modele i kalibre oružja. Bila je velika stvar osposobiti automatsko oružje i dati ga na upotrebu protiv neprijatelja. U ovakvim radovima veliko priznanje zaslužili su Jovo Zivković i Simo Ostojić, koji je bio invalid u jednu ruku, a nije mi poznato odakle su bili rodom.

Četna komora

Četna komora sastojala se od jednog odeljenja tovarnih konja i toliko konjovodaca. Ona je služila za nošenje: hrane, municije i svega drugog. Konji su bili rase »nonijus« koji su inače jako otporni na povrede, napore, dugo izdržavaju glad i žeđ. Verno su no-

sili svoje toware po planinskim kanjonima i gudurama. Dešavalo se da u većim zimskim borbama nisu imali po nekoliko dana nikakve stočne hrane. U takvim slučajevima jeli su sa drveća sitne grane, a umesto vode uzimali su sneg. Pred bitku za oslobođenje Beograda prešlo se na frontalno ratovanje i tada je komora prešla na kola sa konjskom vučom. Na Sremskom frontu ova je komora odigrala veliku ulogu u snabdevanju bataljona municijom, koja je na bojištu vagonima gorela. Na kraju rata, u Celju, komora je motorizovana zarobljavanjem neprijateljskih motornih vozila.

Tehnička četa formirana je od prvoboraca, a u taku rata oni su postepeno odlazili u druge jedinice u kojima su primali odgovorne dužnosti. Na njihovo mesto dolazili su drugi borci. Isto tako, nekoliko puta men jao se i komandir čete. Ja sam bio jedan od komandira ove čete i sa Sremskog fronta otišao sam za komandanta podoficirskog kursa 5. krajiške divizije.

Gojko Češić

PIONIRSKI VOD 4. KRAJIŠKE BRIGADE

Formiranje Voda

U jesen 1942. formiran je veći broj brigada i divizija u Bosanskoj krajini, koje su vodile borbe većih razmjera, te se nametnula potreba za rušenje komunikacija i objekata kojima je neprijatelj komunicirao. U 4. krajiškoj brigadi nedostajala je jedinica za izvođenje diverzija na njima. Zbog toga je Štab brigade odlučio da formira Pionirski vod brigade. Pored ličnog naoružanja, Vod je u početku svog formiranja imao nešto ručnog alata, što je bilo nedovoljno da bi mogao odgovoriti svojim zadacima. Prva minsko-eksplozivna sredstva Vod je dobio u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive.

Prvi most

Tek što je formiran, Vod je dobio zadatak da izgradi most preko rijeke Sane, uzvodno od Vrhpolja. Preko mosta na desnu obalu Šane trebalo je prebaciti brigade radi napada na Sanski Most i druga neprijateljska uporišta oko njega.

Most nismo znali graditi ni po kojem sistemu niti tehničkim propisima. To se nije ni tražilo. Važno je bilo što prije premostiti rijeku. Najviše građe i alata dali su seljaci iz najbližeg sela. Zadatak je bio tim teži, jer smo bili neiskusni i neobučeni u gradnji mostova. Sa dva čelična užeta, pričvršćena za dva ukopana stuba (šipa) na lijevoj i dva na desnoj obali rijeke, pričvrstili smo drvenu građu (balvane) pomoću žice, klamfi, gvozdениh klinova i si. Balvani su se držali na vodi i za njih su prikovane daske, kao kolotrag, ekserima i klinovima. Most

je više ličio na viseći nego koji drugi most. Pored operativnih jedinica NOVJ njime su se služile i pozadinske jedinice, omladinske radne brigade, partizanski karavani i dr.

Prva diverzija

Dok se Brigada početkom januara 1943. još nalazila na prostoru između Banje Luke i Sanskog Mosta i vodila borbe s Nijemcima, četnicima, domobranima i ustašama, Pionirski vod je izveo i prvu složeniju diverziju — rušenje rezervoara za vodu i vodovod u brdima jugozapadno od Banje Luke. Uništili smo sve unutrašnje uređaje u rezervoaru i na više mjesta prekinuli vodovodne cijevi kojima je išla voda za Banju Luku. Ovim je za duže vrijeme onеспособljen vodovod što je i bio cilj rušenja. Na ovom zadatku Vod je osiguravala jedna četa iz Brigade jer je teren bio pod četničkom kontrolom.

U toku četvrte ofanzive Vod je na Paunovcu izvršavao obimne i složene zadatke: prvi put je dobio zadatak da postavi protivtenkovske mine, da minira cestu i prugu koja ide kroz šumu. Ovdje je bio prvi dodir boraca sa minama. Protivtenkovske (PT) mine koje smo dobili bile su izvađene od neeksplodiranih njemačkih avio-bombi, bačenih na partizane. Prepravljene su u partizanskim radionicama u Grmeču. Vod je dobio deset mina od kojih je pet bilo bivše Jugoslovenske vojske.

Kada su Nijemci prodrli na Paunovac od Bosanskog Petrovca, jedan im je kamion naletio na minu koja ga je raznijela. Za vrijeme borbe Brigade na Paunovcu, Vod je na više mjesta prekopao cestu i prugu, nabacio preko ceste stabla, što je sa miniranjem usporavalo napredovanje neprijateljske motorizacije cestom Ključ — B. Petrovac preko Paunovca.

Kada se Brigada prebacila na pravac Ključ — Mrkonjić-Grad, Vod je prekopao na više mjesta cestu Ključ

— Čađevica i tako usporavao napredovanje Nijemaca ovim pravcem. Nama je išao u prilog i snijeg koji je bio visok, pa je neprijateljskoj tehnici bilo ograničeno kretanje.

Vodeći ogorčene borbe po najvećoj zimi s Nijemcima sve do Mliništa, gdje je Brigada na željezničkoj stanici Mlinište pokušala organizovati jači otpor, Pionirski

vod je i ovdje zarušio cestu obaranjem debelih stabala preko nje. Nijemci su napadali tenkovima pa su brigadu potisnuli preko prevoja Mliništa u Glamočko polje.

Diverzija u dolini rijeke Bosne

Noću, 27. juna 1943., Brigada je prešla cestu Busovača — Kiseljak. Minerski vod rušio je telefonske stubove i kidao žicu, obarao drveće preko ceste i rušio pro-puste na njoj.

Kad je pao mrak, 28. juna, Brigada je pošla u napad na neprijateljska uporišta u dolini rijeke Bosne. Prvi na udaru bio je most preko rijeke Bosne u selu Grab, koji je trebalo zauzeti da bismo stigli do željezničke pruge. Za taj i sledeće zadatke u toku noći formirana je udarna grupa u koju je ušao Minerski vod i jedna četa 2. bataljona. Vod je za kratko vrijeme porušio 300 metara kolosjeka i sve signalne uređaje na stanici Oobrinje. U toku noći mineri su zapalili dva drvena mosta preko rijeke Bosne, nakon što je brigada prešla preko njih.

Prodirući u istočnu Bosnu, već 1. jula brigada priprema napad na Brezu. Najžiešće borbe vođene su 2. jula u zoru sa južne i zapadne strane rudnika Breza. Minerski vod u ovoj borbi dejstvovao je po desetinama u sastavu Bataljona i rušio prugu i TT linije.

Diverzije u dolini rijeke Lašve

Dolaskom brigade na ovaj teren, pred Minerskim vodom stajali su mnogi zadaci: rušenje i miniranje komunikacija i objekata na njima, kidanje TT linija, rušenje vozova i drugo. Na udaru Brigade najčešće su se našle pruge: Zenica — Lašva — Kakanj — Visoko, te Lašva — Busovača — Travnik i cesta Travnik — Busovača — Kiseljak.

Krajem jula Brigada prvi put napada legionare u Busovači. Iste noći Vod na više mjesta ruši prugu prema Lašvi i željezničku stanicu Modrinje. Porušio je i jedan most na cesti kod Busovače.

Poslije zauzimanja Bugojna, u avgustu 1943, Brigada se našla u selu Rostovu. Odavde jedne noći u akciju

polazi jedna četa iz Brigade i Minerski vod u dolinu rijeke Lašve. Cilj je bio srušiti most na cesti Travnik — Busovača na rijeci Lašvi i kidanje TT linija. Uspjeli smo pokidati telefonske žice, a kad smo došli do mosta i počeli ga rušiti pionirskim alatom, jer mu je gornji stroj bio od drvene građe, neprijatelj je iz neposredne blizine otvorio mitraljesku vatru iz dva maskirana tenka. Morali smo se povući.

Više nije bio nikakav problem rušiti eksplozivom, pošto su mineri pojedinačno, a i Vod kao cjelina, ovladali tehnikom rušenja željezničkih pruga, mostova i drugih objekata od tvrdog materijala. Eksploziv i druga sredstva za rušenje Brigada je zaplenila od neprijatelja ili smo ga dobijali iz Divizije ili drugih jedinica.

U avgustu, kada je Bugojno oslobođeno, iz Voda je otišlo pet boraca-minera na minerski kurs pri Štabu divizije, jer smo već imali minsko-eksplozivna sredstva zapadnih saveznika. U Brigadu je stiglo dosta: eksploziva, detonatora, električnih upaljača, dinamo-mašina, minerskog kabla (sporogorućeg, brzogorućeg i detonirajućeg), štapina na stotine metara, diverzantskih upaljača sa usporenim dejstvom i druge opreme. Dosta ovih sredstava za nas je bilo nepoznato.

Diverzije na mostarskoj pruzi

U septembru je Brigada prešla na teren Kreševa i često pravila noćne zasjede na pruzi Sarajevo — Mostar. Bila je dosta udaljena pa je bilo naporno do nje pješačiti, jer smo po noći dolazili i vraćali se radi postizanja tajnosti. Uz jako obezbeđenje, Minerski je vod izveo više diverzija u septembru na ovoj pruzi, a dva puta je postavio mine pod vojno-transportni voz.

U Sandžaku

U Sandžaku Vod je prvu diverziju izveo u Rudom kad ga je Brigada oslobodila od četnika, u oktobru 1943. Na desnoj obali Lima i oko grada porušio je eksplozivom više betonskih bunkera koje su Italijani izgradili u toku rata.

Tada su jedinice 5. divizije oslobodile Višegrad i Priboj. Minerski vodovi njenih brigada izgradili su viseći most preko Lima kod Rudog, a tu saobraća i voz Višegrad — Priboj. Jedinice su imale veći broj kamiona zaplijenjenih od Italijana, pa su i oni saobraćali na ovim putevima, prevozeći jedinice i ratni materijal sa jednog kraja na drugi i u Crnoj Gori. Za održavanje i opravku puteva i pruge naš je Vod dobio trideset Italijana kao ispomoć. Oni su nam puno pomogli jer su se u sve građevinske radove razumjeli. Bili su vrijedni i dobri vojnici, a i mi smo se prema njima korektno odnosili.

Kada je neprijatelj u šestoj ofanzivi otpočeo napad od Sjenice i Užica, naše su jedinice bile prisiljene da se pregrupišu. I ovog puta za minere je bilo dosta posla. U ovoj situaciji Vod je rušio objekte na putevima Nova Varoš — Priboj — Rudo i Uvac — Dobrun — Višegrad. Porušio je oko deset mostova i više propusta koji su, na našu sreću, većinom bili od drveta (i to borovine), pa bi začas nestali u plamenu. Srušili smo i viseći most preko Lima.

Također smo porušili mostove i propuste na željezničkoj pruzi Priboj — Rudo i Dobrun — Višegrad. Pet dana smo rušili i trošili eksploziv, a kada je došao red na rušenje željeznog mosta preko rijeke Uvac na željezničkoj pruzi, ispostavilo se da nemamo dovoljno eksploziva. Nije bilo vremena za razmišljanje. Trebalo je što brže donijeti odluku. Neprijatelj je nadirao, a jedinice su se povlačile prema Drini. Pitali smo se što uraditi. Rješenje je pronašao Ilija Đerić: most srušiti artiljerijskim granatama. Donjeta je odluka da se most prekine na jednom mjestu — na sredini. Umjesto eksplozivnih punjenja, stavili smo svježnjeve granata na glavne nosače — šest punjenja. Namučili smo se pakujući i vezujući ih za nosače mosta jer nismo imali iskustva u rušenju mosta granatama. Paljenje smo izveli električnim putem — dinamo-mašinom. Most je prekinut na sredini kako smo i planirali. Zadatak je potpuno izvršen. Svi smo bili zadovoljni, a najzadovoljniji Dušan Đukelić, komandir Voda, koji je ovu dužnost primio 1. maja nakon pogibije Spire Radulovića u borbi prilikom prelaska preko Vrbasa. Bio je to divan čovjek i komandir. Pri

povlačenju zapalili smo skladište razne italijanske municije i oružja kod Rudog.

Devetog decembra Minerski vod je u Dobrunu porušio dva mosta na pruzi i na više mjesta prekinuo prugu Višegrad — Dobrun. Dan je bio vrlo hladan pa su se prsti lijepili za metalne predmete pri dodiru. Cijeli je dan Brigada vodila žestoke borbe s Nijemcima na pravcu Dobrun — Višegrad.

U Višegrad smo ušli po noći. Pokrivala ga je gusta magla i hladna noć kroz koju su se mogli nazirati obrisi pojedinih zgrada. Nigdje svjetla nije bilo. Ni psi nisu lajali, kao da u njemu nema života. Rijeku Drinu smo prešli preko višegradskog mosta. Jedinice su se zaustavile da zanoće na lijevoj obali Drine.

Jedinice Brigade su se 10. decembra prikupile na lijevoj obali Drine, spremne za pokret prema unutrašnjosti istočne Bosne. Čekalo se na Minerski vod koji je dobio od Štaba brigade zadatak da minira most preko Drine u Višegradu. Komandant Divizije izričito je naredio da se most ne smije srušiti zbog njegove historijske vrijednosti, već da se samo ošteti. Eksploziv smo postavili na kolovoz mosta između dvije susjedne potpore s ciljem da ga oštetimo (djelimično porušimo) kako je i naređeno, da bi se izvjesno vrijeme neprijatelj, koji nas je u stopu pratio, na njemu zadržao. Đerić je zapalio minu i naokolo su počeli letjeti komadi mosta velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, koji ga je izgradio od 1571. do 1577. godine.

U miniranju mosta učestvovao je i Minerski vod 1. krajiške brigade koja se, također, povlačila preko mosta.

Od Drine do Ibra

Kada su se tri bataljona Brigade, sa kojima je bio i Minerski vod, vratila sa Žednog vrha, Vod se smjestio sa nekim dijelovima brigade u Ustikolini, na samoj lijevoj obali Drine, desetak kilometara od Foče. Poslije odmora od nekoliko dana prišlo se sređivanju i popuni voda pionirskim alatom i priborom jer ga je dosta pogubljeno u šestoj ofanzivi, a najviše na Manjinom vrhu.

U februaru je dva puta išao s balaljonima u napad na neprijateljsko uporište na Jabuci i neka druga oko Go-
ražda. Kratko vrijeme odmora i zatišja Vod je koristio
za obuku i izradu splavova od oblovine i malih skela od
čamaca na Drini za potrebe jedinica Brigade¹⁾. Ove smo
plovne objekte pravili uz stručnu pomoć vještih splava-
ra s obale Drine.

U prvoj polovici marta Brigada je prešla Drinu a
14. je prešla i Lim i od Rudog produžila napredovanje
prema Priboju koji su držali nedićevci, četnici Draže
Mihailovića i muslimanska milicija. Da bi došla do Pri-
boja, Brigada je morala razbiti neprijatelja na rijeci
Uvac. Noću je stigla na tu rijeku, ali ju nije mogla pre-
gaziti zbog dubine vode. Preko Uvea nalazila su se dva
mosta: željeznički koji smo porušili prije povlačenja u
šestoj ofanzivi i cestovni most, nešto uzvodno od ovog.
Oba mosta su branjena jakim nedićevskim i četničkim
snagama. Minerski Vod je dobio zadatak da izvidi po-
rušeni most i mogućnost prelaska preko njega, odnosno
preko njegove porušene konstrukcije. Zadatak nismo
mogli do kraja izvršiti. Dobili smo zadatak da izvidimo
i drugi most. I njega su branile jake snage neprijatelja,
tako da se ni njemu nije moglo prići i na juriš ga zau-
zeti.

Drugog dana u zoru, uz podršku tenkova i artiljeri-
je, neprijatelj je napao Brigadu u selu Štrpci još dok
je bila na spavanju. Vodila se žestoka borba u kojoj je
Brigada imala osjetne gubitke. Do iznenađenja ne bi
došlo da je Minerski vod srušio most preko Uvea i pro-
puste prema Bijelom brdu. Na ovo nisu mislili koman-
dir Minerskog voda niti Štab brigade. Bio je to veliki
propust, jer neprijatelj nije zadržan na lijevoj obali
Uvea.

U svom prodiranju u Srbiju, 2. proleterska i 5. kra-
jiška divizija stigle su 30. marta u dolinu Ibra u rejonu
Ušća i rudnika Joran Do. Dobile su naređenje da prije-
đu Ibar u toku noći 30/31. marta. Vodeći svakodnevne

¹⁾ U knjizi »*Koraci i rijeke*« A. Hosića između 48. i 49.
strane nalazi se fotografija jednog od tih splavova koje je Vod
izradio uz pomoć civila u februaru 1944.

borbe od Lima, po lošem i hladnom vremenu, na teško prohodnom terenu, Brigada je 30. marta stigla do Ibra. Ovdje su sve jedinice dobile konkretne zadatke. Na pravcu prelaska 4. brigade preko Ibra, njen Minerski vod imao je zadatak da s prvim jedinicama Brigade prijeđe rijeku i poruši željezničku prugu. Iz Voda je odabrano deset najsposobnijih i najhrabrijih minera da prvi prijeđu rijeku sa jednom desetinom iz 2. bataljona, a nakon toga da razruše prugu. U toku dana pripremili smo mine za kidanje pruge. Svaki miner nosio je po nekoliko mina. Odnekle smo dobili jedan drveni čamac koji je mogao nositi dvadeset ljudi. U 22 sata stigli smo na Ibar, brz, hladan i dubok. Sve je išlo po predviđenom planu, dok se dvije desetine boraca u čamcu nisu pojavile na desnoj obali rijeke. One su odmah dočekanе jakim vatrom neprijatelja iz bunkera pored same pruge. Neprijatelj je imao jače snage na Ibru i osiguranju pruge, pa jedinice Brigade nisu uspjele forsirati rijeku. Pod zaštitom noći svi su se borci Brigade vratili u istom čamcu na lijevu obalu Ibra. Nama je bilo žao što nismo uspjeli u ovoj akciji da porušimo prugu.

U Crnoj Gori

Kada se Brigada juna i jula 1944. nalazila u rejonu Pljevalja ona je često vodila borbe s Nijemcima, crnogorskim četnicima i muslimanskom milicijom i to pretežno na prostoru Pljevlja — Žabljak. Ovdje je Minerski vod brigade imao zadatak da na cesti Pljevlja — Žabljak postavlja PT mine, ruši i kida telefonske linije. U prvoj polovini juna Brigada je s Nijemcima vodila žestoke borbe na ovom pravcu. U tim borbama mineri su u toku tri dana uništili četiri kamiona PT minama, a poginulo je i više neprijateljskih vojnika. Uništen je i jedan motocikl sa prikolicom. Više puta i na više mjesta u toku mjeseca juna i jula Vod je prekopavao cestu, a 22. juna porušio je betonski most na cesti Pljevlja — Žabljak na rijeci Vežišnici.

Na ovom terenu neprijatelju je bilo ograničeno kretanje, osobito njegovoj tehnici. Motorizacija mu se mogla kretati samo uzanim i lošim cestama, a i njih je bilo

malo. S druge pak strane, u Brigadu su stigla nova minsko-eksplozivna sredstva, alat i pribor za Minerski vod od zapadnih saveznika.

Jula mjeseca u jednoj noćnoj borbi s Nijemcima kod Pljevalja Minerskom vodu je naređeno da borci Voda pale eksploziv radi osvjtljavanja neprijateljskog položaja, jer nije bilo svjetlećih raketa. Ne znam da li se ovako nešto događalo u partizanskom ratu na tlu Jugoslavije. Mi smo na to negativno reagovali, jer smo smatrali da je to nemoguće i da će biti puno žrtava u Vodu. Ali nam ništa nije pomoglo. Imali smo engleski eksploziv, plastični dinamit koji gori, a kad je u manjoj količini, ne izaziva eksploziju. Zvali smo ga »Nobl 808«.

Za vrijeme borbi na Čakoru, koncem jula 1944, protiv jedinica kvislinške »Skender-beg« divizije, Minerski vod 4. krajiške brigade porušio je na cesti Čakor — Peć pet mostova i više propusta. Svim ovim objektima gornji stroj je bio od drvene građe pa smo ih najviše palili.

Na Ibarskoj pruzi

Operativna grupa divizija NOP Jugoslavije vršila je prodor u južnu Srbiju i početkom avgusta divizije su stigle na Ibar, između Kosovske Mitrovice i Raške. Četvrta krajiška brigada je imala zadatak da napadne neprijatelja u njegovim uporištima, da zauzme mostove preko Ibra i da poruši komunikacije na pravcu napada.

Njezin Minerski vod u ovoj borbi dobio je dva zadatka: da poruši željezničku prugu i postavi nagazne PT mine na cestu. Pošto je grupa za rušenje pruge prije pripremila mine, brzo je porušila 600 m pruge, željezničku stanicu Slatinu i sve signalne uređaje na njoj. Grupa za miniranje ceste zapalila je dva a zaplenila tri njemačka velika kamiona puna »mješovite« robe: cigareta, duvana, šećera, kave, čokolade i dr. Sudeći prema tovaru, kamioni su pripadali nekoj višoj komandi. Ovu je grupu predvodio Ilija Đerić.

Sve su jedinice prešle Ibar i nastavile uspješno voditi borbe na Kopaoniku, oko Kuršumlije, prema Kruševdolu i sve do Zapadne Morave, protiv četnika, nedićevaca, Bugara i Nijemaca.

Brigada je u sastavu 5. divizije vodila sve veće i žešće borbe sa neprijateljem, a njezin Minerski vod dobivao je teže i složenije zadatke u okviru Brigade.

Poslije niza borbi s Bugarima i četnicima na Kopaniku i oko Kuršumlije, Brigada je ponovo pošla na Ibarsku prugu, cestu i druge objekte u Ibarskoj dolini. Prvo je izvela noćnu akciju na rudnik Kremić, 10 km sjeveroistočno od Raške. U rudniku smo našli 50 kg eksploziva, električnih i rudarskih detonatora, dinamomašinu za naš Vod i neke druge opreme i hrane. Dva-deset trećeg avgusta, kad je pao mrak u dolini Ibra, dva bataljona Brigade napravila su zasjedu kod sela Kajkovo uz samu cestu, a Minerski vod postavio je PT mine na cestu. Oko ponoći, od pravca Kraljeva naišla je kolona od 16 neprijateljskih kamiona i kada je prvi naišao na minu, bataljoni su otvorili po njima vatru a zatim izvršili juriš i za kratko vrijeme svi kamioni bili su u plamenu. Te noći Vod je eksplozivom prekinuo Ibarsku prugu.

Noću 27/28. avgusta izveli smo veoma uspješnu diverziju na pruzi Kosovska Mitrovica — Raška nedaleko od sela Slatina. Jedan ojačani bataljon Brigade sa Minerskim vodom postavio je zasjedu na pruzi. Kao u svakoj ovakvoj akciji, Bataljon je napravio zasjedu s jedne strane pruge, a Vod je minirao prugu. Postavio je trotil u komoru među tračnice i sproveo minerski kabl do zaklona. Đerić, kao najsposobniji miner, određen je da upali minu dinamomašinom kad naiđe vojni transport. Nismo dugo čekali. Naišao je voz od 80 vagona sa 800 Nijemaca koji su se povlačili iz južnih krajeva naše zemlje i Grčke. Lokomotiva je ispred sebe gurala dva vagona natovarena pijeskom. Planirali su Nijemci da nam postave zamku. Nismo se dali prevariti, znali smo za ovaj neprijateljski trik. Kada su prošli vagoni sa pijeskom a naišla lokomotiva, mina je eksplodirala. Ilija ju je aktivirao u pravi čas i na pravo mjesto. Tada je u vagonima nastao lom i krkljanac — mina je kidala drvo i željezo, a vojnici ginuli. Bataljon je vatrom i bombama zasuo cijelu kompoziciju i uništio je.

Bila je prošla ponoć kada je borba završena, borci bataljona su se prikupili. Nije bilo mrtvih. Minerski vod je bio na okupu sem Đerića. Tražili smo ga po mraku

i visokom šipražju i pronašli teško ranjenog. Kugla mu je ušla u grudni koš i tu ostala, a druga prošla kroz ruku. Preživio je rane i rat.

Brigada je u početku septembra 1944. i poslednji, četvrti put prelazila Ibar i to svaki put gazom. Miner su i ovog puta rušili prugu. Mine su grmile na sve strane, kao da smo bili željni rušenja. Ovog puta umalo nas Nijemci nisu pohvatali jer nismo imali osiguranje. Dok su mine raznosile prugu, Nijemci su izašli iz bunkera i pošli u napad. Po mjesečini, privukli su se blizu i otvorili vatru sa povcima »Halt«! Uspjeli smo pobjeći preko Ibra.

U Šumadiji

Brigade Divizije napale su Arandelovac 19. septembra, a 20. poslije podne oslobodile ga od Nijemaca, četnika i nedićevaca. U isto vrijeme dva bataljona Brigade postavila su zasjedu na cesti Arandelovac — Mladenovac kod sela Markovac. Ovim su bataljonima pridodate dvije desetine minera radi miniranja ceste. Za Arandelovac se vodila žestoka borba i neprijatelj je pokušavao po svaku cijenu da se probije u Mladenovac, ali u tome nije uspio. Minerske desetine su postavile dirigovanu minu na jedan veći propust preko male rječice. Očekivali smo tenkove. Dogodilo se drukčije. Umjesto tenkova našla je kolona njemačkih kamiona ispred koje je jurio motocikl iz Arandelovca. Miner je u zadnji čas upalio minu. Porušen je propust, ali motociklisti i motoru nije ništa bilo. Udar eksplozije ih je bacio u vrbak. Čak nam je Nijemac pobjegao bez motora. Iskupili smo se za ovaj promašaj kada je našla kolona kamiona s Nijemcima. Zarobili smo oko 50 Nijemaca, četiri kamiona i jedan automobil. Prve kamione i automobil zaplenili smo od Nijemaca u borbi kod Bunareva, 19. novembra 1942.

Kada je oslobođen Arandelovac, Brigada se usmjerila prema Mladenovcu, Kosmaju i internacionalnom putu. Dvadeset prvog septembra jedan bataljon Brigade i dvije minerske desetine izvode akciju na internacionalni put između Mladenovca i Topole. Miner su minirali most na rijeci Milatovici tako što su eksploziv postavili

s donje strane mosta jer nisu imali vremena niti alata za pravljenje komore u tvrdom putu, ali dosta više da bi srušio most i uništio tenk na njemu. Mina se mogla aktivirati jedino dirigo vano, pa je paljenje izvedeno dinamomašinom. Bataljon je bio u zasjedi. Noć je bila vedra ali mračna. Ležali smo na močvarnom zemljištu. Oko ponoći do nas je dopirala buka motora. Na čelu motorizovane kolone išao je tenk i kada je stigao na most, s njim je srušen u rijeku. Na mostu su oštećena i dva kamiona. Kolona se zaustavila pred srušenim mostom a bataljon je otvorio žestoku vatru koja nije dugo trajala. Neprijatelju su naneseni gubici i oštećeno je više kamiona i drugih vozila. Mineri su imali teško ranenog Jovu Njegovana, a bataljon imao ranjenih i poginulih boraca. Bataljon se povukao pred zoru u selo Orašac.

Dvadeset osmog septembra minerska desetina, koja se nalazila sa jednim bataljonom Brigade na Kosmaju, minirala je jedan voz i porušila prugu Beograd — Mladenovac na više mjesta.

Brigada se početkom oktobra našla u rejonu Mladenovca. Jedan bataljon Brigade sa Minerskim vodom noću 9/10. oktobra izbija na željezničku prugu Velika Plana — Mladenovac i vodi žestoke borbe s Nijemcima, čerkezima i četnicima koji su se povlačili od Smederevske Palanke za Beograd. Minerski vod ovdje, posljednji put u ratu, ruši prugu Mladenovac — Smederevska Palanka kod željezničke stanice Kovačevac, 10. oktobra. Porušili smo i signalizaciju na stanici, a politički delegat Voda Dragan Kolundžija rekao željezničarima da se ne vraćaju na posao dok se borbe vode i ne proradi željeznica nove Jugoslavije.

Ležeći na mokroj zemlji, pod udarcima jesenje kiše, govorio je komandir desetine u Minerskom vodu Milan Galić, jedan tihi i divni čovjek iz Maleševaca, da je rat pri kraju, a da ljudi ginu kao i na početku.

Za vrijeme borbi u Beogradu, Vod je uklanjao mine i druge prepreke na ulicama i trgovima grada. Prvi put se srećemo sa minama iznenađenja koje je pri povlačenju neprijatelj ostavio u pojedinim zgradama i drugim objektima. U Beogradu je ranjen Dragan Kolundžija, delegat Voda i jedan borac.

Svi stariji borci, Krajišnici, koji su se još nalazili u Vodu, otišli su na rukovodeća mjesta u Brigadu i u druge jedinice NOVJ.

Vod je od novembra 1943. godine pripadao Tehničkoj četi Brigade u kojoj su još bili vod kurira i vezista, sanitet i intendantura brigade.

Vod je imao sledeće gubitke: poginulo sedam, ranjeno sedam boraca i starješina i nestala tri borca.

Ovo su samo neke diverzije, akcije i radnje Minerskog voda u toku rata, za dvije godine postojanja.

Lazo Malešević

Treći dio

OD FORMIRANJA BRIGADE
DO KRAJA 1942. GODINE

IZ RATNIH ZABELEŽAKA I SEĆANJA

Od Foče do Livna

Pre rata bio sam šumar u Vrh-prači, istočna Bosna. Godine 1941. priključio sam se odmah ustanku i zauzimao rukovodeće položaje u Jahorinskom odredu — bio sam komandir Jahorinske čete. Za vreme druge neprijateljske ofanzive ustaše su mi ubile u Sjetlini ženu Stanu, kćer Darinku, sinove Nenada i Milorada (decu od 4—14 godina), dok je mali Dragan od devet godina pobjegao od ustaškog pokolja i priključio se partizanima. Uspeo me je pronaći u ratnom vrtlogu.

Pre dolaska u 4. krajišku NOU brigadu bio sam borac 5. proleterske crnogorske brigade. Po dolasku u Prozor, zamolio sam komandanta brigade Savu Kovačevića da me pusti da odvedem sina Dragana na oslobođenu teritoriju u Bosansku krajinu i da ga smestim negde na sigurno mesto, a da se potom priključim nekoj od krajiških jedinica. Mojoj usmenoj molbi komandant je odmah udovoljio. Bio je to plemeniti gest pravog komandanta i komuniste.

Dvanaestog avgusta 1942. godine krenuo sam iz Prozora našom velikom slobodnom teritorijom u pravcu Livna, koje je nešto ranije bilo oslobođeno. Put od Rame do sela Peulja dug je oko 120 kilometara. Od Livna do Grkovaca, na dužini 55 kilometara, vozio je naš autobus.

Po dolasku na oslobođenu teritoriju smestio sam malog Dragana kod mojih roditelja, a zatim se javio komandi Bataljona »Starac Vujadin«. Bataljon je ubrzo otišao u sastav 4. krajiške NOU brigade. Mene su u početku postavili za komandira Terenske čete koja je, po

odlasku bataljona, ostala na položaju u s. Peuljima, sprečavajući prodor neprijatelju od Grahova.

Sa četvrtom krajiškom brigadom

Prvog oktobra 1942. godine dobio sam naređenje od Štaba 4. krajiške brigade da sa svojom četom dođem u njen sastav na Tičevo. Po dolasku na Tičevo, postavljen sam za komandanta 4. bataljona. Moj zamenik bio je Boško Radlović, politkomesar Makso Sekulić, a zamenik komesara Lazo Radošević.

Ovaj bataljon bio je sastavljen od boraca sa terena Bosanskog Grahova, Drvara i Glamoča, imao je tri čete i radno odeljenje. Svega 250 boraca.

Na Tičevu se brigada popunila i proširila sa još jednim bataljonom. Uskoro smo dobili naređenje za pokret, radi zatvaranja pravca Ključ — Kopjenica, gde je neprijatelj već jednim delom svojih snaga bio prodro.

Petog oktobra 1942. godine dobili smo naređenje za pokret iz sela Tičeva pravcem: Mokre Poljane — Vidovo Selo. Dan je bio bez snega, ali prilično hladan. U Vidovom Selu omladina nas je dočekala sa darovima, hranom i voćem.

Iz Vidova Sela krenuli smo u Drvar gde smo se ukrcali u naš partizanski voz te preko Oštrēja, Smetice, dovezli se do Bravska. Nastavili smo marševanje iz Bravska u pravcu s. Krasulja gde smo odmah prihvatili borbu s neprijateljem i ubrzo ga prisilili na povlačenje prema Sanskom Mostu. Desno od nas, oko Ključa i Pudina Hana vodila je borbu 1. proleterska brigada.

Pošto smo neprijatelja primorali na odstupanje u pravcu Sanskog Mosta, zadržali smo se tu držeći položaje u selu Krasuljama. Osmog oktobra 1942. godine izvršili smo pokret iz Krasulja. Vodili smo borbu sa neprijateljskim jedinicama u s. Kamičku na cesti između Ključa i Sanskog Mosta, gde smo primorali neprijatelja na povlačenje ka s. Vrpolju. Na ovom mestu neprijatelj je organizovao pozicionu odbranu, jer mu je to bila poslednja otporna tačka za odbranu Sanskog Mosta. Neprijatelj je u ovoj poslednjoj bici imao pet mrtvih i sedam ranjenih vojnika, a u našem 4. bataljonu imali smo jednog mrtvog (Ivetića iz s. Peulja) i jednog ra-

njenog. Istog dana dobili smo naređenje da se vratimo u sela Peći, Krasulje, Ramiće, Kopjenicu i Bravsko i tu smo noćili. Devetog oktobra 1942. godine krenuli smo u Bos. Petrovac i tu ostali do 11. oktobra.

U Bos. Petrovcu komandant brigade izvršio je smotru cele brigade i tom prilikom u 4. bataljonu, među borcima, zapazio je tri starija druga, koji su imali preko 50 godina. To su bila dva brata Simo i Božo Đuran. Narod ih je zvao Simuka i Božurica. Treći je bio Šiljan Maljković, koji je imao oko 70 godina. Sva trojica su radnici — kaldrmadžije, koji su pre rata radili u Beogradu.

Videvši ove drugove komandant brigade Milutin Morača, pozvao ih je sebi van stroja i rekao im: »Drugovi, vi ste već stariji ljudi i trebalo bi da se vratite u pozadinu, pa da kod odbora budete stražari«. Pošto su saslušali reči svog komandanta, u jedan glas su odgovorili: »Ne možemo, družo komandante, kod odbora nema borbe«.

Milutin je mirnim ali odlučnim glasom ponovio: »Drugovi, mi u brigadi nemamo tako starih boraca i vi morate poći u pozadinu. Vojska smo i nema prigovora«. Snuzđena lica, pogođeni ovom odlukom, odgovorili su: »Izvršićemo naređenje, družo komandante«. Još jedanput, pre polaska iz bataljona, ponovili su pitanje: »Možemo li ići u druge jedinice kad već ne možemo ostati u krajiškim?«. Još jednom su dobili drugarski savet. Od bataljona i svojih drugova odvajali su se sa suznim očima, jer je ova odluka bila za njih teška, osećali su se manje vrednim od ostalih.

Iz 4. bataljona su otišli u Opštinski narodnooslobodilački odbor — Sajković i tu su služili kao stražari, dajući svoj udeo u velikoj borbi za konačno oslobođenje zemlje i naroda. Upravo tada je Opštinski narodnooslobodilački odbor Sajković sa svog terena slao oko 700 boraca za popunu 2. proleterske divizije. Sa ovom grupom otišli su dobrovoljno i braća Đurani. Oni su raspoređeni u 2. proletersku brigadu. Prilikom forsiranja reke Drine kod s. Bastasa poginuo je Božurica na Zlatnom boru. Simuka je ranjen prošao petu neprijateljsku ofanzivu, a posle ofanzive ponovo, kao star i ranjavan,

poslan je u Komandu područja — Birač u s. Šekoviće kao stražar.

Trinaestog oktobra 1942. godine izvršen je pokret iz Bos. Petrovca cestom za Vrtoče i s. Teočak i na ovom putu opet se ogleda ljubav naroda izražena kroz doček brigade sa zastavama i darovima. Iznesene su pred borce veće količine zimskih čarapa, peškira, lešnika i drugog zimskog voća. To su darovi koje su devojke-omladinke pripremile svojim vojnicima.

Iako je jedinica imala određenu marš-rutu, ipak sam sa bataljonom zakasnio, zbog čega sam bio pozvan u Štab brigade na odgovornost. Ali, kada sam saopštio komandantu brigade Milutinu Morači i komesaru Nikoli Kotli šta je bio razlog da se zadržim, oni su se nasmejali i prešli preko ove »greške«, poznajući krajiške običaje kao i ja. S obzirom da ovi vojnici nisu nikada išli od svojih kuća, niti sa svog terena, to smo im, kroz pesmu i igru, u datim momentima stvarali raspoloženje da bi im ublažili čežnju za kućom i njihovim krajem. Ovakva veselja pripremala je omladina u selima kroz koja smo prolazili. Vojnici su bili naročito zadovoljni kad se vide sa narodom i omladinom.

Kad smo stigli u s. Teočak, tu smo zanoćili kod Sine Stanarevića, koji je celi bataljon smestio na spavanje i pripremio mu hranu.

Iz Teočaka krenuli smo četrnaestog oktobra 1942. godine u Lipe i Velebit ispod Grmeča — sela malena i siromašna, ali narod neverovatno dobar i raspoložen prema NOB-u i vojsci. U ovim selima ostali smo da logorujemo do 19. oktobra. Tom sam prilikom dobio naređenje da formiram u bataljonu radnu desetinu, koju treba da čine kuvari — mesari. Kad sam bataljon postavio i pitao ko će se dobrovoljno javiti u radnu desetinu, niko se nije hteo javiti. Nijedan vojnik nije hteo dobrovoljno i pored mog navaljivanja i ubeđivanja. Svi su jedan glas povikali: »Druže komandante, pobi nas, ali mi nećemo u radnu desetinu. Sutra, kada dođe slaboba, da nam reču da se nismo borili, nego bili u radnoj desetini. Mi zato nećemo da pustimo puške iz ruku«. Zbilja sam imao muke dok sam ubedio 10 drugova da se prime ovog zadatka.

Devetnaestog oktobra 1942. godine izvršili smo pokret iz Velebita, Hrgara, preko reke Une u s. Lova, jer smo te noći morali da napadnemo na s. Golubić kraj Bihaća. Tu noć poginuo mi je borac iz bataljona — Jovo Trivunović, iz sela Rudića, srez Glamoč. Posle izvršenja ove akcije ponovo smo se vratili u selo Velebit i u istome logorovali do 27. oktobra.

Na dan 27. oktobra krenuli smo iz s. Velebita preko Grmeča u Mali Radić, selo Suvaja, gde smo logorovali do 3. novembra. Tu sam imao muke dok sam odvojio omladinu sela Velebita od boraca. U ovakvim slučajevima pomoglo bi jedino kada kažemo da ćemo se ponovo vratiti u to selo.

Kad smo stigli u Suvaju, dočeka nas je narod i držao, kako narodna poslovice kaže, kao malo vode na dlanu. Izneli su borcima čarape, pešlirci voće, i svega što im je potrebno. Opštinski narodnooslobodilački odbor u Suvaji doneo je dovoljno hrane ljudima za večeru, pa čak i rakije. U ovim krajevima intendanti nisu imali nikakva posla oko prikupljanja hrane, jer je to narod sam davao i donosio svojim borcima.

Četvrtog novembra 1942. godine ponovno smo se vratili iz Suvaje preko Grmeča, Velebita i Hrgara i 11. novembra zanočili u Teočaku. Te noći je komesar bataljona Makso Sekulić držao govor na zboru na koji je došlo i staro i mlado. Pošto je noć bila lepa i tiha, to je posle završetka govora nastalo pravo narodno veselje. Igralo se i pevalo do zore.

Krenuli smo iz Teočaka dvanaestog novembra, preko Vrtoča u Bos. Petrovac, Mali Vaganac, Bravsko, Kopenice, u Saničku dolinu. Kada smo tamo stigli, videli smo da su skoro sve kuće bile napuštene i imovina ostavljena. Ovaj kraj je inače bogat. Voće je obilno rodilo, a i ostala letina dobro ponela. Tu smo videli omladinske brigade koje su specijalno formirane za prikupljanje letine i evakuaciju u naše magacine na slobodnu teritoriju. Naša jedinica je za vreme rada ovih brigada bila na osiguranju u selu Korijenovu, u pravcu Sanskog Mosta, a posle toga premestili smo se na položaj u selo Rujan kod Crnomarkovića kuća.

Dvadeset sedmog novembra bila je tako gusta magla da se nije videlo na pet metara. Neprijatelj je pod zašti-

tom magle, prodro na samo brdo Rujan. Sukobili smo se prsa u prsa. Borba je bila kratka, ali žestoka. Tu smo izgubili četiri najbolja druga: Boška Radlovića, zamenika komandanta bataljona, Stevu Trikića, Jeftu Benića, iz Preoca, i Joju Radoju, iz Halapića, srez Glamoč. Istog dana naš bataljon uspeo je da neprijatelja zbaci sa brda Rujan i protera ga skroz do Sanskog Mosta, sprečavajući na taj način pljačku koju je nameravao da izvrši. U groblju sela Crnomarkovići sahranili smo četiri naša poginula druga. Čitavo selo prisustvovalo je poslednjem ispraćaju palih boraca, iskreno ih oplakujući. Kasnije su svake godine, na dan njihove pogibije, kitili grobove boraca svežim cvećem.

Pokret iz sela Crnomarkovići izvršen je sedmog decembra 1942. godine preko Korijenova, Sanice, Krasulja, Peći, reke Sane u selo Kozicu, više Sanskog Mosta. U tom selu sam postrojio brigadu, koja je brojala 1.400 boraca, i predao raport komandantu Milutinu Morači, izveštavajući ga da je brigada spremna za pokret. Tu smo dobili zadatak za napad na Sanski Most i to sa desne strane kako bismo likvidirali neprijateljska uporišta na ovoj liniji.

Uveče između 9. i 10. decembra moj bataljon dobio je zadatak da napadne neprijatelja u selu Kijevo i na brdu Vranješevac. Mi smo izvršili postavljene zadatke, zauzeli selo Kijevo, te tom prilikom zarobili 20 ustaša i 120 domobrana. Kada je svanulo i kada je trebalo da podelimo plen, odeću i obuću, ustanovili smo da nemamo više od 20 uniformi. U tom momentu dolazi kurir i javlja da se kod brigadne komore nalazi još 120 pari odela koja su zaplenili kuvari iz brigadne komore od pobeglih domobrana. Tako su se borci toga puta dobro obukli, pa su i kuvari dobili nova odela. U ovoj akciji iz mog bataljona nestao je jedan borac — Savić, iz Prekaje kod Drvara.

Iste noći oslobodili smo i selo Kruvare. Kad smo ušli u ovo selo narod nam se mnogo obradovao. U ovom selu blizu Sanskog Mosta svi su ljudi, stari i mladi, u 1941. godini pobijeni, tako da su u selu ostale samo udovice i osiroćena deca. Ovaj prizor bilo je teško gledati: žene grle borce, sećaju se svojih ljudi, očeva, si-

nova i muževa, govoreći: »Da su i oni živi pa da ovako ratuju i svete nevino prolivenu krv«.

U veselju je bilo i tužnih prizora, bilo je pjača i žalosti za svojim izgubljenim. Ovaj slučaj bi mogao da opiše samo književnik, gledajući čas plačne, a čas vesele oči, dok moje pero nije u stanju da opiše ljudsku razdraganost i žalost u isto vreme.

Te iste noći vodili su borbu svi bataljoni 4. krajiške brigade. Prvi bataljon napao je selo Čaplje i u toj akciji izgubio svog hrabrog komandanta Šimu Bajića, kao i zamenika komandanta, omiljenog Jolu Marića.

Uveče, 12. decembra, povukli smo se iz sela Kruvara u selo Sasine. Pošto je ovo ustaško selo, to smo zapazili na svim vratima seoskih kuća natpise na kojima piše koliko ima članova u dotičnoj kući, da li su muškarci ili žene, koliko su stari i gde se koji od njih nalazi. Po ovim natpisima uverili smo se da se svi sposobni muškarci nalaze u crnoj legiji. Selo Sasine prilično je bogato, kuće napuštene, imovina ostala. Nijedan naš borac nije ništa ni prstom takao, iako je u svakoj kući bilo najmanje po 100 litara rakije, a u bogatijima i do 1.000. Na ovom primeru vidi se koliko su naši borci bili disciplinovani makar se nalazili u neprijateljski raspoloženoj sredini. Borci su mogli uzeti samo onoliko i ono što im se dozvolilo od strane starešina. Posle zauzimanja Sasine dobili smo zadatak da držimo položaj na Mačkovcu poviše sela Sasine.

Dvadesetog decembra 1942. godine bataljon je dobio naređenje za pokret u selo Steviće, koje je bilo četnički raspoloženo. Kada je naša jedinica stigla u njihovo selo, dočekao nas je narod i omladina, s namerom da vidi naše vojnike pa da se malo u zajednici s njima »provedu i poigra«. Ali, to je u stvari, bila podvala, jer su hteli da izvrše proveru jačine naših snaga, kako bi mogli to da prenesu četnicima. I zaista, sutradan su nas na ovom istom mestu napali četnici sa oko 250 ljudi, ali smo ih mi u ovoj akciji razbili i najurili u bekstvo. U ovoj borbi ubili smo jednog četničkog komandira voda, kod koga smo našli legitimaciju izdatu od strane Ustaškog stožera u Mrkonjić-Gradu, na osnovu koje mu je odobren slobodan dolazak u Mrkonjić-Grad u svako doba. Pored

ovog četničkog komandira voda ubili smo još četiri četnika, dok na našoj strani nije bilo mrtvih. Zaplenili smo puškomitraljez i pet pušaka.

■U ranu zoru dvadeset petog decembra 1942. godine napadali smo sa našim 2. bataljonom, pod komandom Rade Zorića, na Bronzani Majdan, kojeg su ustaše čuvali. Pod pritiskom naših snaga i brzog naleta, neprijatelj se povukao, tako da borbu nije primio. Bilo je samo manje puškaranje. U Bronzanom Majdanu zaplenili smo 2.500 kilograma šećera i 3.000 kilograma soli. Zaplenjene namirnice odmah smo evakuisali i uputili brigadnoj intendanturi radi podele bolnici i ostalim jedinicama.

Prvog januara 1943. godine dobio sam naređenje da predam svoj bataljon Marku Srdiću. Pri polasku iz bataljona čete su me ispratili sa harmonikom. Ja sam tada došao u Štab brigade, gde sam neko vreme ostao, jer su borci mog bataljona zahtevali da ne idem iz brigade.

Osmog januara 1943. godine cela 4. krajiška NOU brigada napadala je na četnike u Mejjini — manastir Gomjenica i tom prilikom zarobljeno je 26 četnika, koji su razoružani i pušteni svojim kućama, a neki su se dobrovoljno javili da ostanu u našim jedinicama. Posle završene i ove akcije, izvršili smo pokret. Pravac: Kozica, Sokolović, Sitnica, Čađivica i tada smo došli u Mrkonjić-Grad.

Početak četvrte neprijateljske ofanzive zatekao nas je u Mrkonjiću. Iz Mrkonjića, preko Čađavice, Rostoka, Ribnika, prebacili smo se u šumu Sišu. Bataljoni su držali položaje u selu Ramićima, Kopjenici i Saničkoj dolini. Barake u kojima su naše jedinice bile smeštene u šumi šiši bile su napravljene od brvana, a četinom pokrivena, tako da je u njima bilo veoma hladno. No, i pored toga, bataljoni su uvek, prilikom svoje smene, išli na položaje sa pesmom.

Petog februara 1943. godine rastao sam se sa Štabom 4. krajiške brigade i otišao sa jedinicama Vrhovnog štaba NOVJ provodeći ranjenike od Glamoča prema Nevesinju. Kroz petu neprijateljsku ofanzivu, na Vučevu, Zelengori i drugim mestima, susretao sam se ponovo sa našim Krajišnicima, koji su bili u 1. i 2. proleterskoj i 4. crnogorskoj brigadi. Sve su to bili čuveni mitraljesci

i dobri rukovodioci. Među njima se tada nalazio i Simuka Đuran o kojem sam ranije pisao — borac Bataljona »Starac Vujadin«, iz 4. krajiške NOU brigade.

Pored krajiških, malo koja brigada nije u svom sastavu imala i Krajišnika.

Pišući ova sećanja, služio sam se i svojim zabeleškama iz rata, koje i danas čuvam.

Vojin Nenadić

RAFAL NA ZECA

Bilo je to u selu Stožišći/ma kod Bosanskog Grahova septembra 1942. godine. Moja 1. četa 1. bataljona držala je položaj prema italijanskim i četničkim snagama na Cigelju. Bilo nam je naređeno da napravimo pojedinačne rovove. Istovremeno smo morali da se zakamufliramo, kako bi izbjegli dejstvo neprijateljskih minobacača i automatskog oružja. Komanda bataljona nalazila se u selu Pećima, a komandant je bio Simo Bajić — Brko. Zapamtio sam ga kao hrabrog, strogog i pravičnog starješinu.

Jednog sunčanog jutra, dok sam na suprotnom brdu posmatrao omrznute četničke i italijanske zastave, ispred cijevi moga puškomitraljeza pojavio se zec. Bio sam istinski iznenađen. Ni danas ne bih znao objasniti kako se to dogodilo, ali je iz moje »zbrojovke« odjeknuo rafal. Bilo je to sasvim dovoljno da se plašljivi četnici i Italijani, onako bunovni, prihvate bacača i mitraljeza. Nastala je uraganska vatra.

Moj komandir Dimitrije Ninković, sabran i pamećan čovjek, a uz to omiljen zbog svoje širokogrudosti i hrabrosti, naredio je da se niko ne miče s mjesta. On je, u stvari, već nakon prvih pucnjeva oštroumno procijenio da nas neprijatelj nije otkrio i da njegova oružja tuku teren iza linije naše odbrane. Kada je neprijateljska paljba prestala, utvrdili smo da niko od naših drugova nije ranjen niti poginuo. Tu smo ostali do večeri kad nam je stigla i smjena iz sela Peći.

Za mene su, međutim, tek tada nastupili »jadi«. Znao sam da moj postupak neće proći bez saslušanja i kazne, jer sam uzalud potrošio municiju i doveo u opas-

nost svoje drugove. Bio sam svjestan svoje greške i očekivao najgore.

Čim sam stigao u Peći, pozvan sam na raport u Štab bataljona. Iako su ranije čuli za moj nekontrolisani postupak, pitali su me da li sam to učinio i da li se osjećam krivim. Naravno, sve sam priznao. Bio sam isto tako svjestan da se zbog takvog čina može dobiti i najteža presuda.

U svakoj nevolji ipak postoji neki izlaz. Taj »i^laz« našli su moji drugovi. Zapravo, nagovorili su komandira Ninkovića da kaže istinu o meni: da to nisam učinio namjerno, da sam hrabar puškomitraljezac, da imam svega 19 godina, da nisam do tada pravio greške. .. U Štabu su, nakon dugog vijećanja, odlučili da me ozbiljno ukore. Iako su se prema meni odnosili drugarski, osjećao sam se vrlo neprijatno. Možda utoliko neprijatnije što je odnos bio baš takav — drugarski.

No, borci moje čete nisu htjeli da zaborave rafal na zeca. Šalama i dosjetkama nije bilo kraja. Pogotovo što se ubijeni zec otkotrljao niz strminu i pripao našim neprijateljima.

A mi smo tih dana bili gladni, mnogo gladni.

Simo Lončar

PRVA PRIREDBA DRUGOG BATALJONA ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE

Posle formiranja brigade, bataljon je polovinom septembra 1942. godine kraće vreme boravio u selu Trubar, SO Drvar. Kada smo se smestili u zaselak Mali Vagan, pojavila se grupa žena i omladine s ciljem da pomognu borcima u pranju i krpljenju rublja. Komesar bataljona predložio im je da obaveste narod da ćemo održati priredbu u Babić Gaju. Na ovu priredbu treba da se dođe što masovnije, da budu svi meštani, kako bi se upoznali ujedno i sa razvojem i ciljem naše borbe.

Iako je ostalo svega tri dana do priredbe, uspeli smo da spremimo recitacije, horske pesme itd. Tačno u 13 časova bataljon je bio postrojen, a celo selo se okupilo, i staro i mlado, kako se to kaže. Kako i ne bi kad je to bila prva prilika da čuju, između ostalog, vesti o borbama koje se vode u našoj zemlji, a takođe i na Istočnom i Zapadnom frontu. Ovo selo među prvim je dalo borce u partizanske odrede pa i u proleterski Bataljon »Zdravko Celar«. Nije bilo kuće iz koje nije neko bio u partizanima. Pozadina je tako organizovana da je radila kako se samo poželeti može.

Dan je bio sunčan, topao i lep što je, takođe, uveličalo naše veselje. Program smo počeli tačno na vreme. Međutim, dežurni bataljona raportirao je komandantu Zoriću da dolazi Pionirski odred iz opštine Srb iz Like. Bio je to odred dobro organizovan, po svim vojničkim pravilima. Imali su uniforme, jednoobrazne bele bluze sa kratkim rukavima, pantalone do kolena, bili su »naoružani« puškama, vojničkim noževima, bombama (sve od drveta), na kapama su petokrake zvezde.

Izgledali su kao prava vojska. Bili su to mališani od jedanaest, a najstariji je možda imao trinaest godina. Jedino je komandir bio malo stariji, punačak, imao je pravu pušku, konjički karabin skraćene cevi i on je zapravo komandovao kao pravi komandir. Kako sam čuo, tj. doznao ranije, zvao se Milan (Jove) Tankosić, a Odred — »Stanko Opsjenica«. Jačina Odreda bila je oko trideset pet mališana i zaista retko sam kada video, u toku rata a i posle, tako organizovane i ozbiljne dečake kao što je bio taj Odred.

Posle prijema raporta, Odred se postrojio ispred tribine a zatim je komandant (ili komesar) bataljona govorio o borbama u našoj zemlji, o četničkoj saradnji sa neprijateljem, o situaciji na Istočnom i Zapadnom frontu. Posle toga počela je priredba sa skečevima, recitacijama i pesmama.

Ovo je bila prava priredba posle formiranja brigade. Ovakvim radom smo nastavili za sve vreme rata. Pored naše borbe i ovakve priredbe su uticale na omasovljenje našega pokreta i popunu naših jedinica novim borcima.

Miloš Bošnjak

OBEZBEĐENJE OMLADINSKIH RADNIH BRIGADA U SANIČKOJ DOLINI

Prvi bataljon 4. krajiške brigade dobio je zadatak da se prebaci u rejon Ključa, pravcem Bos. Grahovo, Resanovci, Kamenica, Drvar, Oštrelj, Smetica, Bravsko, Paunovac, sa zadatkom da obezbedi omladinskim radnim brigadama sakupljanje letine na području Saničke doline. Omladinske radne brigade formirane su na terenu Bos. Grahova, Drvara, Petrovca, Glamoča i Podgrmeča. Ove brigade imale su zadatak da ispred neprijatelja pakuje pšenicu, kukuruz, kruške, šljive i jabulke. Brigade su uz pesmu sabirale letinu. Akcija je tako bila organizovana da su jedni žnjeli pšenicu, drugi su je vrli, a treći su je odnosili u magacine zaprežnim kolima i tovarnim konjima. Omladinske radne brigade radile su dan i noć da bi letinu što pre sakupile ispred neprijatelja. Radilo se u dometu neprijateljskih kuršuma i granata. Skojevci su to shvatili kao svoj borbeni zadatak i izvršavali su ga sa pesmom na usnama.

Prvi bataljon bio je stacioniran u selu Ramićima. Alkoije bataljona vršene su na Vrpolje i prema Sanskom Mostu, a cilj je bio: proterivanje i uništavanje neprijatelja, većinom ustaša sa terena Ključa i Gornje Sanice. Istovremeno, bataljon je obezbeđivao rad omladinskim radnim brigadama. Letina je prenošena u Grmeč i Drinić, a prevožena je i partizanskom železnicom. Nemci su bombardovali logore omladinskih radnih brigada, i to vrlo često, ali nijedan omladinac i omladinka nisu pomišljali da napuste svoju brigadu.

Tri meseca su krajiške brigade vodile teške borbe sa neprijateljem u Saničkoj dolini i oko nje. U ok-

tobnu meseou 1942. godine ustaše i Nemci su, uz podršku avijacije, napali Saničku dolinu sa jakim snagama i tek su onda omladinske radne brigade napustile plodna sanička polja i otišle u svoje krajeve, časno izvršivši postavljene zadatke. U Saničkoj dolini i u širem području partizanske jedinice nanosile su velike gubitke neprijatelju, a u isto vreme omladinske radne brigade su ovrle, obrale i izvukle oko 50 vagona pšenice i kukuruza. Ovo je bila bitka za hleb, kojoj nema ravne u istoriji drugog svetskog rata.

Tako su Titove omladinske radne brigade izvršile svoj zadatak u potpunosti i sa visolkom svešću. To je bila omladina koja se podjednako hvatala u koštac bilo sa puškom u borbi ili sa srpom u polju. Ove radne brigade su, pre ubiranja letine u Saničkoj dolini slične akcije izvodile i u drugim mestima, jer je bilo dosta sela na teritoriji Bosanske krajine koja nisu imale radne snage. U ove omladinske radne brigade bili su uključeni i pioniri.

Lazar Bursać

MOJE PRVO »VATRENO KRŠTENJE«

1

Prvih dana oktobra 1942. godine u Drvaru je bilo vrlo živo. Došla je 4. krajiška brigada. Na sve strane pjesme i kola. Ja sam tada radio u tehnici Okružnog komiteta KPJ za Drvar. Drugi dan po dolasku brigade reče mi Rudi Kolak, sekretar Okružnog komiteta Partije, da Štab brigade traži jednog borca koji zna kucati na pisačkoj mašini. Pošto sam, ja to znao i još bio skojevac, odlučili su da pošalju mene. Ja uzmem pušku i ranac na leđa i pravac u Štab brigade. Javim se komesaru Nikoli Kotli.

Iz Drvara smo putovali partizanskim vozom do Bravska, a odatle cestom preko Paunovca do sela Ramića, gdje se smjestio Štab brigade. Posle izvesnog vremena, pošto je brigada vodila borbe oko Bihaća i Bosanskog Grahova, vratili smo se ponovo na ovaj teren. Spremao se napad na Sanski Most.

Jednog dana pita me komesar Kotle da li sam već bio na »vatrenom krštenju«. Rekoh da sam dosta bježao od oviona, ali da ni u jednoj akciji nisam direktno učestvovao. »Ići ćeš na krštenje u 3. bataljon kod Vicuke« — reče mi Kotle.

Prije ovog razgovora ja sam već bio upoznao komesara 3. bataljona Antu Rukavinu i sa njim se prijateljio, jer sam ga »ispod ruke« snabdijevao raznim političkim materijalima, koje sam prekucavao i do kojih se onda vrlo teško dolazilo.

Čim je došao prvi kurir iz 3. bataljona, ja se spremim i krenem u Štab bataljona. Javim se komandantu Vicuki i prenesem mu poruku komesara Kotle. Isti dan Vicuka me odredi u jednu četu koja se nalazila na istu-

renom položaju prema Sanskom Mostu. Taman se ja sprijateljio sa borcima ove čete, kad nakon nekoliko dana stigoše Anto i Vicuka. Obilazili su položaje naše čete. Bio sam na mrtvoj straži kad me Anto zapazi i pita šla ja tu radim. Ispričah mu moj razgovor sa Kotlom. Anto, uvijek raspoložen i spreman za šalu, reče mi: »Imam je bunkeraša i bez tebe koliko hoćeš, ali nemam ljudi koji znaju kucati na mašini. Pušku na rame i pravac Štab bataljona tamo si nam potrebniji«. Ja, šta ću, ranac i pušku na leđa i pravac Štab bataljona. Nastavim prekucavati, kako se onda govorilo, razne materijale. Ali, ne zadugo. Nakon nekoliko dana dolaze u Štab bataljona komandant Morača i komesar Kotle. Čim me Kotle spazi za pisaćom mašinom, obrati se Anti sa riječima: »Šta će Osmica ovdje?« Ja se nadoh u nebranom grožđu, ali me Anto pokuša »izvući«, objašnjavajući Kotli zašto me povukao sa položaja. Umjesto da se obrati Anti, Kotle mi »strogo« reče: »Nazad u Štab brigade, tamo si potrebniji nego ovdje«. Ja opet pušku i ranac na leđa i pravac u Štab brigade do moje »adlerice«. Ali, ni ovdje nisam ostao dugo. Stiže pismo od Okružnog komiteta da se vratim u Drvar, jer sam tamo potrebniji.

Tako prođe moje prvo »vatreno krštenje.«

Ali, ni u Drvaru se nisam dugo zadržao. Pred četvrtu ofanzivu u Drvar je došao Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu. Đuro Pucar-Stari tražio je dobrog daktilografa, a pošto sam ja već bio član Partije, dodijelile me drugu Starom. Sada sam dobio prilično sačuvanu »Gromu«. Od nje sam se rastao samo jednom. Bilo je to za vrijeme četvrte ofanzive. Prije nego što smo krenuli preko Šatora, sakrili smo je na tavanu lugarske kuće u Tičevu. Poslije ofanzive našao sam je »živu i zdravu« i sa njom izgurao sve ofanzive. Donio sam je 1945. u Sarajevo. Gdje je završila moja »Groma« — nije mi poznato.

Osman Ihraković-Osmica

KAKO SAM POSTAO KURIR U RATU

Odmah po dolasku Drvarske omladinske čete na položaj Bihać — Bos. Krupa, formiran je Omladinski bataljon »Radivoj Rodić, tako da je komanda čete uputila Štabu bataljona šest boraca izabranih za teške kurirske zadatke. To su:

Rade Rađenović — Rađen, Đuro Rokvić, Dragan Kovačević, Miloš Zeljković, Milan Karanović i Uroš Rokvić.

Po naređenju komandira Miloša Tanjge, nas šestorica stigli smo u selo Račić i javili se novoformiranom Štabu bataljona. Komandant bataljona bio je Milan Atlagić, a posle nekoliko dana zamenio ga je novi komandant Vid Bodroža — Vicuka.

Nas kurire primio je sekretar Štaba bataljona Rajko Miljuš. Upoznao nas je sa zadacima i dužnostima kurira. Tako su počeli redom da dolaze rukovodioci Štaba bataljona: Jole Marić, zam. komandanta, Ante Rukavina, zam. komesara bataljona, a posle je došao i komesar bataljona, drug Savo Grahovac.

Pošto je komandni i kurirski sastav popunjen, mi kuriri počeli smo da radimo, poput pčela u košnici. Bilo nas je na sve strane. Neko ide u Bos. Petrovac, neko u Drvar, neko u Bos. Krupu. Mene je u prvo vreme Rajko Miljuš često slao u Bos. Petrovac i u centralni magacin 5. krajiškog odreda, u selo Rašinovac — na planini Grmeč.

Cesto sam usput navraćao da posetim porodicu R. Miljuša, koja je tada živela u selu Kolunić kod Bos. Petrovca. Moja kurirska staza Račić — Bos. Petrovac bila je već uhodana i prosto sam se s njom saživeo, ali

mi je ipak jednom prilikom omrzla. Štab bataljona je doneo odluku da se iz bataljonskih rezervi odvoji jedna muzna krava i pokloni porodici druga Miljuša. Rajko zamoli mene da kravu odvedem do Kolunića. Tako ja jednog jutra uzmem poštu za Bos. Petrovac, a kao uzgred i kravu za uzicu. Međutim, krava nije bila poslušna, neće da ide kuda je ja vodim, već stalno vuče u suprotnu stranu. Tako sam nekih 50 km morao da vodim borbu s kravom, ceo dan i pola noći. Kad sam predao kravu, počašćen sam u porodici Miljuš i nastavio put za Rašinovac.

Završio sam zadatak u Rašinovcu, ručao i taman da pođem, a intendant baze dođe na ručak pa me upita iz koje sam jedinice. Ja odgovorim da sam iz Omladinskog bataljona »Radivoj Rodić«, a on kaže: »Sačekaj dok ručam, pa da ti dam bolje odelo«. Ja sam srećan odmah sedoh. U sebi mislim: »Pa neka i zakasnim, lepa je i noć za put«.

Cenjeni drug ustade i pođe a ja za njim. Idemo kroz borovu visoiku i gustu šumu, pa dođosmo u jednu baraku, napravljenu od borovih oblica. Uđemo unutra i on mi ponudi da biram: nemačko, ustaško ili domobransko odelo. Ja se odlučih za žandarmsko, jer mi je lepo stajalo. Zadržao sam svoju kapu od crne čoje — sa tri roga. Prava partizanka.

Zahvalio sam mu se, svoje odelo ostavio pored magacina i otišao. Zanoćio sam u selu Vrtoee, pa sutradan krenem za Račić. Pokušam u jednoj kući u selu Lipa da tražim vode, a domaćica počne da beži ispred mene. Ja pođem bliže njoj, a ona pobeže u kuću. Stao sam i bilo mi je veoma neprijatno, jer nisam znao o čemu se radi. Međutim, pojavi se jedna baba iza kuće pa me upita: »Sinko, šta želiš?« Ja joj Ikažem: »Majko, tražim malo vode«. Tek tada iz kuće se vrati ona žena. Verovatno je čula naš razgovor.

Kad je mlađa žena iznela vodu, rekla je da je po odelu zaključila da je neprijateljski vojnik, te je htela da pobjegne, ali da nije znala kuda.

Eto, zbog toga sam moju relaciju počeo da mrzim, ali to nije bilo potrebno pošto se naš bataljon ubrzo rasformirao, a naša Omladins'ka četa, sa kompletnim

Štabom bataljona ušla u sastav 3. bataljona 4. krajiške udarne brigade.

Dana 15. oktobra 1942. godine, komandant Vicuka Bodiroža diktirao je drugu Miljušu naredbu za napad na sela Golubić i Dobrenicu kod Bihaća. Ja sam, kao i uvek, želeo da budem prvi koji će novosti saznati i ispričati ih u poverenju bratu Đuri i ujaku Đuri Pilipoviću u 1. vodu 2. čete. Tako sam i ovoga puta saznao za napad pre ostalih.

Čim je naredba završena, ja sam od Raj ka uzeo koverat za 2. četvu i krenuo da to predam mom bivšem komandiru Tanjgi. Njima je ranije bilo naređeno da sa Grabeža sidu u selo Ripač, a to je oko dva kilometra od Račića. Stigao sam u četvu i, kao i uvek, počeli su borci iz mog voda da se skupljaju oko mene. Međutim, ja sam ih ostavio i otišao kod Miloša, predao mu pismo i odmah izašao u četvu. Rekao sam im da se priprema akcija, ali da ne znam za kada. Zatim sam se izdvojio sa bratom i ujakom i rekao im za napad na Golubić i Dobrenicu. Rekao sam im da vode računa i da se ne istrčavaju, a posebno da stalno, kod prebacivanja, koriste bilo kakav zaklon. Moj Đuro mi se žalio da mu je puška neispravna, pa sam se nosio mislju da mu dam moju pušku u zamenu za noćas, ali sam ja imao malu italijansku. Posle sam otišao kod Dragana Rodića, zamenika komandira čete, i on mu je zamenio pušku sa nekim od osoblja iz četne komore. Posle ovoga vratio sam se u Štab bataljona već Oko 18 časova.

U toku noći pratio sam komandanta Viouku, koji je pošao da uhvati vezu sa ličkim jedinicama. Do sastanka je došlo u šumi iznad Žegara. Po završenom razgovoru vratili smo se na položaj bataljona, koji je već bio u povlačenju. Zadatak nije izvršen u potpunosti, jer 1. bataljon, koji je trebalo da napadne Dobrenicu, nije to učinio, tako da su se njegovi del ovi povukli odmah u prvoj vatri.

Zbog gornjih razloga i pojačanja koje je neprijatelj dobio od Bihaća, 3. bataljon se morao povući. Vratili smo se na polazne položaje i čim smo došli u selo Radić, bez javljanja Štabu bataljona, otišao sam kod 2. čete. Sve vreme dok sam iz Radića išao za Ripač u glavi su mi bile majčine reči: »Rade, sine, pripazi na

njih«. Kad sam se pojavio u četi, svi borci su ćutali. Ja još nisam bio video ni brata ni ujaka. Utom se pojavi brat Đuro i uplakan pokuša da mi kaže da je Đuro Pilipović poginuo, ali se zagrcnu. Dopuni ga Rade Rodić — čič.

Odmah sam se vratio u Štab i u sebi počeo praviti plan kako tu tužnu vest da saopštim majci. U mom razmišljanju prekinuše me glasovi drugova iz naših četa, koji su vodili jednu grupu zarobljenih ustaša. Komandant Viouka im naredi da ih zatvore u podrum ispod Štaba bataljona.

Na stražu postaviše kurira Milana Karanovića, a posle njegove smene Dragana Kovačevića. Pošto tu više nije bilo nikog od kurira, Dragana sam ja smenio. Kad sam primio stražarsko mesto, napunio sam i otkočio pušku. Stajao sam ispred zatvora a stalno mi naviru misli o pogibiji ujaka jedinca. Tada stiže kurir Uroš Rokvić, pa kaže: »Radene, molim te da ih vi-

dim«. Rekao sam mu da ne može. On još nije bio saznao za moju tugu, mislio je da se šalim i uhvati za kvaku od podruma. Kad je on uhvatio za kvaku, ja sam skinuo pušku i pored njega okrenuo je u vrata. Umesto da uhvatim kočnicu, ja pritisnem obarač i puška »sastavi« kao top. Metak prođe Urošu pored glave, on se uhvati za glavu, vrisnu i pobeže. Ja nisam bio u stanju da ocenim da li metak pogodi Uroša, ili ne. U tom trenu ceo Štab bataljona istrča napolje, pa kad videše mene onako uplašenog, Ante Rukavina otvori podrum, a u podrumu leži mrtav jedan od ustaša.

U Štabu 4. krajiške udarne brigade nalazio se u politodjelu drug Savo Radojčić-Feđa, inače Kragujevacanin. Za vreme napada na Golubić i Dobrenicu, bio je u Štabu 3. bataljona. Kad je video šta sam ja napravio, uhvati me za pušku, istrže mi je iz ruku, a zatim me uhvati za kragu od vojničke bluze i ugura u podrum sa preostalim ustašama.

Posle nekoliko časova kurir Karanović mi donese ručak. Kako stavi porciju na prag podruma, ja je udarih nogom i prosu se njena sadržina. Karan zatvori podrum i ode, a jedan malo stariji među ustašama reče: »Pa ljudi, nije čo'ek kriv«. Pošto se kroz vrata od

podruma probijala svetlost, video sam ih kako drhte, prosto im se košulje tresu od straha.

Imao sam vremena da razmišljam i o sebi. Misli su mi se stalno vrtele oko dve osnovne stvari: prvo, ako me ne osude na streljanje, onda će me vratiti bez oružja u pozadinu, a to bi bila velika sramota za mene, i drugo, kako da saopštim majci smrt njenog brata. U tom mom razmišljanju pojavi se zamenik komandanta Jole Marić, pa mi naredi da izađem, a ustašama kaže da me vodi u drugu prostoriju. Kad je zaključao vrata, reče mi: »Rađene, idi za onim kolima, tamo ti je šinjel i puška«.

Nisam se mnogo obradovao puštanju iz zatvora, niti sam se plašio ustaša. Duboka depresija je učinila svoje.

Kasnije mi je Ante Rukavina rekao da se Savo zalagao za streljanje, ali da je prevagnula jedinstvenost Štaba mog bataljona. Ante je u šali nekoliko puta rekao: »Rađene, trebalo je pustiti Šumadinca da te sredi«.

Zbog ovog poslednjeg u mom sećanju, nemoguće je zaboraviti momenat kada sam vrlo lako mogao da budem streljan i to što sam iz nehata ubio jednog ustašu, bez obzira što su oni prethodne noći ubili osam naših boraca.

Rade Rađenović

LINIJA MANJEG OTPORA

Prvi i osnovni zadatak kulturno-prosvetnog rada bio je opismen javan je nepismenih boraca. Veliki broj boraca po našim jedinicama bio je nepismen. Kako se radilo o mlađim ljudima, trebalo je učiniti sve da se oni što pre opismene. Organizatori ovoga posla bili su komesari četa i njihovi pomoćnici, a izvršioci zadataka skojevci i mlađi članovi KPJ. Postojalo je pravilo da nijedan mladi čovek, bez obzira na njegove ostale pozitivne kvalitete, ne može da bude član SKOJ-a ako je nepismen. To pravilo stimulatивно je delovalo na te mlade ljude, tako da su i oni sami tražili od svojih drugova da im pokažu ovo ili ono slovo. Bilo je, naravno, i malodušnih, sa kojima je to išlo teže. Bilo je i drugih poteškoća, kao, na primer, nedostatak hartije, olovaka i drugog pribora. Ali, naši skojevci ne bi bili ono što su kada se ne bi dovijali na razne načine kako bi nadoknadili ono što im nedostaje. Tako su na putu ili puteljku, čim bi kolona zastala, uzeli štapić i šarali po zemlji, crtajući pojedina slova, ili bi uzeli mladu granu, savijali je na razne načine i oblikovali odgovarajuća slova. Napori skojevaca urodila su plodom, tako da su svi oni mladići koji su to želeli bili posle nekoliko meseci opismenjani. Isti ti drugovi postepeno su izrastali u dobre i sposobne rukovodioce.

I kulturno-zabavni rad u našim jedinicama zauzimao je značajno mesto. I tu su glavni organizatori bili komesari četa i njihovi pomoćnici, a nosioci ove aktivnosti, ko bi drugi nego skojevci i članovi KPJ. Ova aktivnost bila je veoma intenzivna a odvijala se u četama, rede po bataljonima. Kada je u drugoj polovini 1943. godine for-

mirana kulturna ekipa pri Štabu divizije, onda su te aktivnosti po četama prestale.

Ove aktivnosti u četama odvijale su se u okviru horova i diletantskih grupa. U hor je birano 10—20 boraca iz cele čete, uglavnom onih koji su imali sluha. U mojoj četi dirigent je bio komesar čete Uroš Vučković. U našem programu bile su, uglavnom, partizanske pesme, a bila je samo poneka narodna — podesna za pevanje u horu. Naš hor nastupao je pred narodom mestâ kroz koje smo prolazili ili pred partizanima naše ili drugih jedinica.

Diletantske grupe bile su manje aktivne. To je svakako zbog toga što u toj oblasti nismo imali nikakvog iskustva. Mi u četi nismo imali nijednog druga, osim komesara čete, koji je pre rata gledao bar jedan film, a ni komesar nije bio u mogućnosti da gleda neku pozorišnu predstavu. Oskudno znanje o glumi on se trudio da nam što vernije prenese. Može se zamisliti na kakve je sve probleme nailazio dok nam je objašnjavao kako pojedine uloge iz skeča ili komada treba igrati. A i to je zavisilo od toga šta se igra. Bilo je poteškoća oko prihvatanja negativnih uloga. Tada je komesar govorio da je to partijski ili skojevski zadatak. Posle toga nije moglo biti diskusije. Sećam se, na primer, komedije »David Štrbac« od Petra Kočića. Naši drugovi su ga dosta dobro pripremili i dali nekoliko puta pred narodom.

Tako se i meni desilo sa mojim komesarom: morao sam igrati ulogu u jednom skeču, za koju niti sam imao smisla niti volje. Naime, jednog dana, oktobra meseca 1942. godine, u selu Ramići, nedaleko od Ključa, dok smo se odmarali, čistili puške i sređivali odeću i obuću, prilazi meni i Vladi Ševi komesar. Ozbiljan i natmuren reče: »Ti si Ševo igrao u „Jazavcu pred sudom“ i to si dobro igrao«. Izvadi iz džepa neku malu knjižicu sa šapirografskim tekstom i pruža je njemu, govoreći: »Ovo je jedan skeč, zove se „Dva domobrana“. To je napisao partizanski pisac Jože Horvat. Evo ti Stevice i vas dvojica da to što pre pripremite. Najpre ćete to odigrati pred četom a onda pred narodom«. Ja stojim kao ukopan. Pomišljam da mu kažem da umesto mene nađe nekog drugog, jer ne znam sadržaj. Kako da mu to kažem? Jedva čekam da on ode da bismo ja i Vlado to pročitali.

Ode komesar i mi sedosmo na kamenje i poče Vlado da čita. Zaprepastio sam se kada sam shvatio da ja ništa ne razumem od onoga što mi je on pročitao. Tekst je bio napisan kajkavskim dijalektom, koji ja prvi put čujem. Pitam Vladu da li on to razume, a on mi odgovara: »Vrlo slabo«.

Srećom, tekst nije mnogo dugačak, ima od 10—15 strana malog formata. Ta činjenica uliva nam nadu da ćemo uspeti. Čita Vlado još jednom, pa još jednom, uzimam ja pa čitam jednom u sebi, a zatim naglas. Shvatili smo sadržaj, ali izgovor ne ide, pa ne ide. Prošla su dva-tri dana, mi idemo u akcije, obavljamo i druge vojničke dužnosti. Ja za to vreme, kud god se krećem, razmišljam o skeču i njegovom sadržaju. I u tom razmišljanju sinu mi jedna ideja. Predložicu Vladi, a on neka pita komesara za dozvolu, da ja i on jedne noći odemo u Ključ, uhvatimo dva domobrana i dovedemo u četu, damo im skeč i neka ga nauče i odigraju. Vlado se malo zamislio pa reče: »Ja bih pristao, ali će komesar teško to odobriti«. Dobro je, mislim ja, prva prepreka je preskočena. Malo je vremena prošlo i mi sretosmo komesara. »Kako idu domobrani. Ševo«, pita on. Ovaj koristi priliku da ga upita šta on misli o mom predlogu. On, zaprepašćen i iznenađen, u prvi mah podiže obrve, pa se slatko nasmeši: »Ala ste vi to dobro smislili. Otići kod neprijatelja, reskirati, pa čak i dati živote da ne biste sami sa malo truda igrali ulogu tog neprijatelja«. Uskačem u razgovor i kažem: »Ne mogu ja savladati taj jezik, pa bog. A, osim toga, mene će drugovi posle toga nazvati Jožekom, ili Jurekom, kao što su Vladu nazvali Vurdeljom zato što je igrao Vurdelju u komadu Jazavac pred sudom'«. »Pa šta, neka vas nazovu, od toga vam ništa biti neće. Zapamtite, vi drugovi moji, naučite dobro te reči i biće sve u redu. Nemoj da mi se bavite raznim sanjarijama«.

Posle nekoliko dana jedna patrola iz naše čete zarobila je u dolini Sane, na putu prema selu Kozice, satniju domobrana. Bilo ih je 120—150. Kada su išli prema selu, naš stražar dao je uzbunu, jer nije primetio nekoliko naših drugova koji su sprovodili domobrane. Kada se situacija smirila meni srce zaigra na pomisao da ćemo od njih toliko naći bar dva Zagorca, koji će zameniti

mene i Vladu. Trčim brzo kod Vlade da i njega obrađujem. Kaže on da mi to komesar neće dati. A on, zauzet razgovorom sa domobranima, pa nikad kraja. Ja i Vlado prilazimo bojažljivo komesaru i čekamo da on prekine svoje izlaganje. U jednom trenutku Vlada mu reče šta mi želimo. On malo očuta, pa nas poče grditi — nigde nas nije bilo. Što je najgore, sutra će nas, reče, na četnoj konferenciji podvrći kritikama. A tek kada nas drugovi uzmu na zub i počnu izvoditi šale na naš račun. Vlado me teši: »Šta sad da radimo, reći ćemo na četnoj konferenciji da smo pogrešili i da ćemo se popraviti«.

Ipak je sve dobro prošlo. Komesar nas nije kritikovao na četnoj konferenciji. Mi smo shvatili da nije dobra linija manjeg otpora, da moramo zapeti i zadatak izvršiti. Tako smo i učinili i taj skeč sa uspehom nekoliko puta odigrali.

Stevo Vladušić

DA LI SE NIKOLA KARANOVIC ŠALIO?

Negde krajem oktobra 1942. godine Štab 3. bataljona 4. krajiške udarne brigade nalazio se u šumarevoj kući na Hrgaru iznad Bihaća. Bio je lep dan, po podne, ikada se odjednom pojavi kolona vojske od pravca Gorijevca. Ante Rukavina, kao i uvek prvi, uze dvogled i utvrdi da je kolona koja se kreće prema nama partizanska.

Za pola časa već su prišli blizu nas i komandant Vicuka Bodiroža reče da je to Karan. I stvarno: komandant 3. krajiške brigade jaše na belom konju, za njim jaše intendant brigade Da'ko Stupar, a za njima delovi brigade idu u koloni po jedan.

Kad su stigli kod nas, sjahali su s konja, pozdravili se sa domaćinima — mislim na naš Štab bataljona. Kad su se odmorili, Nikola zatraži od Vicuke da mu dà jednog vodiča do sela Veliki Radić kod Bos. Krupe. Vicuka je, kao i uvek, već imao gotov predlog. Reče mi da ja pođem sa Nikolom, pa ako bude kasno, da tamo prenoćim.

Dok sam ja uzeo pušku i torbicu, Nikola i Dako su već krenuli, tako da sam morao malo potrčati za njima. Usput sam se sa Đakom zapričao, pa sam tako skrenuo sa prave staze u šumi. Kad sam to primetio, ja stanem i počnem da gledam panjeve starih jela i bukava, jer su ih ljudi kamenjem obeležavali da tako lakše znaju put.

Dok sam ja tražio znakove u krugu oko njih, Nikola s konja dreknu na mene: »Ti si saboter, istreljaću te«. Ja ga pogledam, a on još na konju, pa se uhvati za strojnicu i poče je slkidati s ramena. Ja pomislih da

se on šali, ali kad vi deh da Däko okrenu svog konja između mene i Nikole, tada zaključih da se on stvarno ne šali.

Podoh tako još nekoliko koraka od njih i ugledah jedan panj, otprilike metar visine, i na panju stoji kamen. Znao sam odmah da je to pravi put. Pridoh panju i malo dalje na stazi vidim i drugi ikamen, pa onako sav srećan viknem: »Evo ga«! Dako prvi pođe prema meni, a Nikola za njim i tako izađemo na pravi put.

Sad sam išao pred njima na odstojanju i ništa nisam govorio dok nismo izašli iz šume. Kad su ugledali selo, ja predložim Daki da se vratim, bez obzira što je već počelo da se smrkava. Dako je hteo da noćim kod njih, ali ja to nisam prihvatio. Želeo sam da se što pre odvojim od njih, mada bih s Đakom rado ostao, jer se nas dvojica poznajemo od pre četiri godine: radili smo zajedno na Unskoj pruzi.

Kad sam u povratku bio na sred Hrgara, opet sam zalutao i skoro ceo sat sam hodao u krug, tako da sam jedva našao pravu stazu. Prilikom traženja te staze dva puta sam upao između dveju stena, tako da mi je samo puška zvečala.

Tek u jedan sat po ponoći stigao sam do šumareve kuće, malo privilegao, a odmah ujutru primio sam zadatak i krenuo za Drvar. Po povratku iz Drvara, posle dva dana, Viouki sam ispričao doživljaj u šumi, a on kaže: »Rađene, Nikola je plahovit, nije se on šalio s tobom«.

Rade Radenović

NAPAD NA GRAHOVO

U drugoj polovini oktobra 1942. godine, 4. udarna brigada izvodila je akcije u širem rejonu Bihaća. Drugi bataljon brigade bio je razmešten u selu Mali Radić, nedaleko od Bos. Krupe, gde je vršio kontrolu komunikacije Bos. Krupa — Bihać. Prvi i 2. bataljon dobili su zadatak da sa 1. i 2. proleterskom brigadom napadnu i likvidiraju neprijateljski garnizon u Bosanskom Grahovu.

Drugi bataljon krenuo je na marš preko Grmeča, Krnjeuše, Petrovca, Oštrelja, Drvara, Vidova Sela i 25. oktobra 1942. godine stigao u Veliko Tičevo. U toku marša bilo je vrlo loše vreme, kiša i sneg, naročito kada smo stigli na konačište u selo Risovac. Očekivali smo brz smeštaj po kućama, jer smo bili mokri i umorni. Međutim, razmeštaj je trajao do kasno u noć, jer su zaseoci razbacani po padinama i brežuljcima Grmeča. Tako smo izgubili dragoceno vreme predviđeno za odmor, pa su usled toga neki drugovi ostali bez večere.

U Tičevu se bataljon odmarao i vršene su pripreme za predstojeću akciju. Osećali smo da se sprema napad, ali gde — to su znale samo starešine. Italijani su osetili našu prisutnost, pa su tih dana pojačali svoju izviđačku aktivnost sa zemlje i iz vazduha. U toku dana po nekoliko puta neprijateljski avioni nadletali su naše položaje i rejon razmeštaja. Povremeno su iz Grahova otvarali artiljerijsku i minobacačku vatru na naše položaje na Crniću, a iz aviona bombardovali selo Tičevo, tako da su naše jedinice bile prisiljene da napuste kuće i da se sklone u obližnju četinarsku šumu koja je bila vrlo pogodna za maskiran je i otežavala neprijatelju da nas

otkrije. Italijanski avioni najčešće su istresali bombe na nedužno stanovništvo sela Tičeva. Prilikom bombardovanja s. Tičeva, 26. oktobra posle podne, poginuo je rukovodilac SKOJ-a 2. bataljona Obrad Kralj i to neposredno pred naš polazak u napad na Grahovo.

Raspored neprijatelja bio je poznat. Italijani su zaposeli i branili grad Grahovo i njegovu neposrednu okolinu, a četnici su služili kao italijanska predstraža i zaposeli najbliža sela oko Grahova.

Pred samu noć bataljon je izvršio pokret i u toku marša na jednom sastanku komandir čete Milan Salić, upoznao je četnu sa zadatkom. On je, pored ostalog, rekao da proleTERSke brigade napadaju na grad, naš bataljon na četnike u selu Obijaj, a 1. bataljon na četnike u selu Kesići. Prva četa napadala je sa istočne, 3. četa sa zapadne strane na selo Obijaj, a 2. četa napadala je padinama Bačevine (marikovačke strane), pošto se pretpostavljalo da se četnici drže radi obezbeđenja sela.

Napad je izvršen 26. oktobra 1942. godine u 21 čas. Bataljon je u predviđeno vreme izvršio napad i upao u selo tako reći bez borbe. Kad su četničke straže i patrole primetile našu prisutnost, bilo je kasno, nisu imali vremena da daju bilo kakav organizovan otpor, iskoristili su noć i pobjegli. Oni koji nisu imali vremena da pobjegnu, skrivali su se po kućama i stajama dok nisu pronađeni. Komandant bataljona Rade Zorić bio je u streljačkom stroju i neposredno rukovodio napadom.

Posle zauzimanja sela komandir 3. čete dobio je zadatak da sa četom zauzme položaj u pravcu Grahova, zapadno od Obljaja oko petsto metara. Ovakav zadatak dobile su i druge čete bataljona. Borba za Grahovo se uveliko vodila kada je na naše položaje od Grahova otvorena artiljerijska vatra, koja nije imala učinka. Jedino nas je povremeno zasipala zemlja i kamenje od eksplozija granata. U toku noći i sutradan italijanska artiljerija više puta tukla je naše položaje.

Napad proletera bio je vrlo žestok, što smo cenili po žestini vatre, naročito od eksplozija ručnih bombi, koje su u tamnoj noći stvarale na desetine blještavih plamenova.

Sutradan rano, 27. oktobra, još za mraka, bataljon se povukao na liniju Obijaj — Luka. Naš položaj na

Obijaju bio je otkriven pa su nas Italijani obasipali artiljerijskom vatrom, a takođe je nekoliko aviona naizmenično tuklo naše položaje primenjujući takozvano tepih-bombardovanje. Od avio-bombi poginuo je komandir 2. voda Lazo Đoković, iz Glamoča, selo Skucano, a ranjen je i Tomo Kalaba. L. Đoković je snesen sa brda Obljaja i sahranjen u samom podnožju Obljaja.

Napad na Grahovo ponovljen je i druge noći, istom žestinom, ali grad nije zauzet.

Italijani su dobro utvrdili grad i organizovali odbranu, rovovima i bunkerima unutra i žicom spolja. Izrazito je bila dobro organizovana odbrana Gradine (kota 933). Tih dana se pričalo kako je Gradina pretvorena u betonske bunkere povezane podzemnim hodnicima. Očito da je ovakvo uporište bilo teško zauzeti bez artiljerije.

U ovim selima izvršena je konfiskacija stoke, konja, i nekoliko stotina ovaca od četničkih porodica, što je sve upućeno na slobodnu teritoriju.

U selu Obijaj bilo je dvanaest mrtvih četnika, a zaplenjeno je devet karabina. Prvi bataljon uspešno je izvršio svoj zadatak: zarobio dvadeset i pet četnika i dva ubio. U obe ove akcije zaplenjeno je četrdeset karabina, jedan puškomitraljez, jedan teški mitraljez, dvadeset pet konja i druga oprema.

Od zaplenjenog oružja osam pušaka dato je narodnom odboru opštine Grahovo, četiri puške Malom i Velikom Tičevu i deset pušaka i teški mitraljez Komandi područja Drvar za njihove posadne jedinice.

Mirko I. Lukač

SAVET LEKARA

Nikada neću zaboraviti reći doktora Krausa na bolničkom kursu. Govorio je: »Drugarice, kad budete išle u borbu da previjate ranjenike, pružite prvu pomoć i kad vam dovedu ustašu, Nemca ili četnika. Kad bude došlo vreme, sudiće im narodni sud, a ne mi«.

U borbi na Kruvarima četni bolničar Slavko Cvetković bio je teško ranjen. Pokušao je da ide poštajući se puškom, ali nije uspeo. Rekao mi je: »Sejo, idi previj druge ranjenike, ja ću nekako sam sebe previti. I zapamti, ostaću ovde, u ovom šiblju, a sutradan neka dođu drugovi da me odnesu«.

Sledećeg dana naišli su Nemci pre nas, ali pošto je izgledao kao de te, verovatno ga zbog toga nisu ubili. Odveli su ga u svoju bolnicu i previli ga. Uskoro ga je dovezao jedan seljak na kolima. Našao ga je samog na putu.

Svi smo bili srećni kada smo ga videli, a ja sam zaplakala od radosti.

Mileva Čegar-Grbić

ŠTA JE TO KPJ?

Nenad Galić je sin siromašnog seljaka iz sela Maleševaca kod Bosanskog Grahova. Rođen je 1916. godine. Do ustanka šumski radnik i radnik na prosecanju pruga i cesta u raznim krajevima zemlje. Rat ga je zatekao kao radnika na pruzi Beograd—Bar kod Kosj erića. Vratio se u svoje selo i uključio se u pripreme naroda za ustanak. U ustanku učestvuje od 27. VII 1941. godine.

Ono što je Nenada krasilo bila je duboka vera u ljude. Kada bi se zaoštrila kritika na račun pojedinca, on bi tiho, dostojanstveno pokušao da ublaži oštricu kritike u onim slučajevima kada se od sitnice pokušao napraviti veliki problem. Isto je tako bio odlučan, principijelan i kategoričan ako se radilo o težim prestupima i greškama pojedinaca. I upravo zbog njegove objektivnosti, trezvenog prilaza svim pitanjima, njegove pravičnosti i principijelnosti, svi su ga borci i rukovodioci u Četi neograničeno cenili i voleli.

Za vreme borbi pokazivao je izuzetnu hrabrost. Svaki njegov korak bio je unapred promišljen. Uvek je želeo da bude tamo gde je najosetljivije i najteže. Tako je bilo i kada je izgubio život.

Ja sam imao posebne razloge da mi gubitak tog čoveka ostane u dubokom sećanju. Naime, na jednom sastanku partijske ćelije naše Čete mene su predložili za kandidata Partije. Kada je sekretar ćelije upitao ko bi od članova hteo sa mnom da radi, on se prijavio. Ja sam u to vreme bio desetar u njegovom vodu, pa je on možda i zbog toga uzeo tu obavezu.

Jednog dana jedinica je bila na odmoru. Ja sam rastavio pušku i otpočeo čistiti zatvarač. Prilazi mi Nenad

i reče: »Hajde požuri s tim, imam s tobom nešto da razgovaram«. Bio sam iznenađen pa mi je rumen udarila u lice. On je isto uočio, blago se nasmejao i rekao mi: »Nije ništa opasno«. Bi mi lakše. Pripremih brzo pušku, stavih je o rame i pođosmo van logora Čete. Išli smo čuteći i kada smo malo odmakli, on me uze pod ruku i upita šapatom: »Znaš li ti šta znače ova tri slova KPJ«? pišući ih po prašnjavom puteljku. »Pa to je, ja se malo zbunih, jer me je iznenadio pitanjem, Komunistička partija Jugoslavije«. »A, dobro je«, reče on. I on me počeo ispitivati šta ja još o njoj znam, šta znam o članovima Partije u Četi, da li znam ko su oni i kakve obaveze imaju i drugo. Najzad mi reče: »Pa ti i ne pitaš zašto ja sve ovo tebe pitam«. Ja se nasmejah i rekoh mu: »Možda ste me predložili za kandidata, pa si ti zadužen sa mnom da radiš«. On se na to tako slatko nasmejao, lupivši me pesnicom po ramenu: »Da, meni su rekli da sa tobom treba oprezno razgovarati, da ti ne znaš o tim stvarima skoro ništa, a on, vidi đavola, on o tome zna kao i komesar«. Tada smo sa tim završili razgovor.

Sledeći razgovor između nas dvojice protekao je tako što je on mene pitao čime sam se bavio pre rata. Kada sam mu rekao da sam radnik i da sam učestvovao u štrajku 1937. godine na Unskoj pruzi i 1940. godine na pruzi Beograd—Bar, blizu Kosjerića, on je razdragano rekao: »Pa mi smo kolege radnici, a KPJ je radnička, odnosno naša partija. Pa normalno je da mi i budemo njeni članovi«. Zatim produži: »Ja mislim da ne bi trebalo da budeš kandidat šest meseci, kako je to načelno rečeno u Statutu«. Tako se i desilo da sam posle mesec i po dana kandidatskog staža bio primljen u Partiju. On mi je u međuvremenu davao neke materijale da proučavam i sledeći put proveravao kako sam ih shvatio.

Kada sam 25. oktobra 1942. godine priman u KPJ, on je rekao pred ostalim komunistima da sam dobar borac, dobar drug, disciplinovan itd. Slabosti su mi: »Suviše je zatvoren i stidljiv, a inače je bistar. S druge strane, nedostaju mu teorijska znanja i mora daleko više da čita marksističku literaturu«. Svi drugi članovi pružili su ruku da mi čestitaju prijem u Partiju, a on je prišao i poljubio me.

Novembra meseca 1942. godine, prilikom napada naše jedinice na ustaške položaje u selu Vrpolje, kod Sanskog Mosta, poginuo je, 18. XI 1942, Nenad Galić, zamenik komandira 1. čete, 3. bataljona, 4. krajiške udarne brigade. Bio je komandir 1. voda u istoj četi, a nekoliko dana pre nego što će poginuti, bio je postavljen za zamenika komandira naše 1. čete. Svi mi koji smo ga već bili upoznali, radovali smo se njegovom napredovanju, a i svi ostali iz drugih vodova, posle kratkog vremena, delili su naše mišljenje da se bolji izbor za tu funkciju nije mogao obaviti.

Kada se danas, posle 40 godina, sećamo takvih kao što je bio Nenad Galić, onda i nehotice pomišljamo za koliko bi naša zajednica bila bogatija da su ostali živi. No, danas nam drugo ne preostaje već da ispunjavamo one zavete za koje su naši drugovi dali ono što im je bilo najdragocenije — svoje živote.

St evo Vladušić

ZASEDA DRUGOG BATALJONA U BUNAREVIMA

Posle 15 dana provedenih u selu Ramići kod Ključa, rano izjutra, još za mraka, 2. bataljon izvršio je pokret prema Manjači i uveče stigao u zaseoke G. Ratkova. Preduzete su mere obezbeđenja u toku marša kao i za vreme konačišta. Naređeno je da se ne skida odeća i obuća jer se očekuje napad četnika. Čitav dan gazili smo po blatu i snegu, noge su bile skroz mokre, a slaba obuća sušila se na nogama. Borci su govorili: »Bolje je i ovako, nego da nas četnici iznenade i zateknu bosa«. Inače, četa ima oko 85 partizana. Svega nekoliko njih imaju cipele, a ostali obične opanke od sirove govede kože.

Sutradan smo krenuli dalje. Prošli smo kroz selo Kočiće i 19. novembra 1942. godine stigli u selo Gvozdeno viće. Saopšteno nam je da 1. proleTERSka divizija napada na neprijateljsko uporište Sitnicu a 1. i 2. bataljon naše brigade dobili su zadatak da spreče intervenciju neprijatelja iz Banje Luke u pravcu Sitnice.

Komandir 3. čete 2. bataljona dobio je zadatak od komandanta da sa jednim vodom posedne položaj na Dubravi (kot 963), tj. da bude obezbeđenje prilikom izvođenja akcije. Ova dominantna kota bila je stalno posednuta, danju i noću. Na njoj su se smenjivali vodovi našeg bataljona. Komunikacija je stalno osmatrana a patrole slate u razne pravce. Za to vreme bataljon se odmarao u selu.

Kad se spustio mrak, cestu više nismo mogli osmatrati pa je naređen pokret u pravcu sela Božići i Bunarevi. U koloni je i Štab bataljona na čelu sa komandantom Radom Zorićem.

Čim smo tamo stigli, odmah smo se vratili istim putem — prtinom nazad. Koliko se sećam ovo se više puta ponovilo, tako da smo stalno bili u pokretu, jer se nije moglo stajati na mestu zbog hladnoće. Na nekim mestima sneg je bio preko kolena. Kretali smo se uporedo sa cestom. Na čelu kolone bio je Stojan Kralj, zamjenik komandanta bataljona.

Jedno vreme smo stajali, hodali i tapkali u mestu a onda je naređeno da pravimo zaklone u snegu, na priлично velikom rastojanju (oko deset koraka). Bar to nije bilo teško: kundakom smo vrlo brzo napravili snežne zaklone, a imali smo vunene rukavice.

Partizani sede ili stoje u svojim belim zaklonima, kako kome odgovara. Verovatno da još nije vreme da neprijatelj naiđe, a do jutra treba izdržati. Oko nas vlada mrtva i hladna tišina. Jedino u tamnoj noći levo i desno od sebe vidiš po nekoliko crnih figura svojih drugova u snegu. Povremeno neko od drugova progovori po koju reč o hladnoći, psujući fašističke gadove što ih nema da se zagrijemo.

Najzad čujemo u daljini brektanje motora. Čekamo da priđu bliže u visini našeg streljačkog stroja, kako bi čitava auto-kolona bila pod udarom naše vatre. Mislim da je 1. bataljon otvorio vatru, ali sa druge strane. U isti mah naš komandir Milan Salić je glasno komandovao: »Brza paljba po neprijatelju«. Na isti način izdali su komande za napad komandiri 1. i 2. čete Đuro Đurić i Obrad Kesić.

Ispalili smo po dva-tri metka iz pušaka i po nekoliko rafala iz puškomitraljeza, a već je pala i druga komanda: »Juriš! Uraaa. . .« Stroj se odmah podigao i jurio napred. Nije mu smetao sneg, nestalo je hladnoće, krv se u nama broz zagrijala. Neprijateljska vatra je dosta slaba, tako reći nikakava. Nemci su iznenađeni i zbunjeni. Čujemo nemačku komandu: »Forverc domobran, forverc domobran«, koju više puta ponavljaju. A mi iz sveg glasa: »Juriš, uraaa... hvataj ih žive«. Već smo blizu ceste. Ponovo čujemo švapskog oficira koji zbunjeno viče: »Rikverc domobran, rikverc domobran«. To znači da domobrani treba da beže nazad.

Sve se završilo za deset minuta i kamioni su bili u našim rukama. Neprijatelj je pobegao nazad prema Ba-

njoj Luci. Mi smo nastavili da ih gonimo, trčali za njima oko dva kilometra, ali nismo uspeli da ih stignemo. Noć, a spustila se gusta magla, pa se ništa ne vidi. Možda su skrenuli sa ceste i tako se spasli.

Kada smo se vratili nazad, na cesti je bilo 16 kamiona. U njima je bilo građevinskog materijala za izradu bunkera, municije, odeće i hrane. Oko kamiona bilo je nekoliko mrtvih neprijateljskih vojnika. Posle iznošenja plena svaki borac dobio je neki deo opreme, cebe, deo odeće, municiju ili bombe. Ja sam dobio nemački oficirski šinjel i veliko cebe za pokrivanje konja. Uzeo sam sâm iz jednog kamiona deset ručnih granata koje sam nosio u konjskoj zobnici. Pantalone sam skinuo sa mrtvog neprijateljskog vojnika, pa sam ih u selu Gvozdenovići oprao hladnom vodom, ali vrlo teško — bile su pune krvi. To sam morao da učinim jer sam na sebi imao slabe i tanke letnje pantalone.

Bilo je govora da će doći šoferi iz 1. proletarske divizije da odvezu kamione na slobodnu teritoriju. Međutim, pošto šoferi nisu došli ni drugog dana, mi smo kamione polupali, neke zapalili, poskidali kožu sa sedišta za opanke, a Ilija Jelinović pravio je sebi cipele.

U ovoj akciji bilo je 12 mrtvih neprijateljskih vojnika. U našem bataljonu nije bio niko ni ranjen.

Žive mete, a malo dobrih strelaca

Drugog dana, 20. novembra 1942. godine, odmarali smo se po kućama. Oko osam časova dežurni čete obaveštava da brzo izlazimo iz kuća na zbornu mesto jer se odmah ide na položaj. Brzo uzimamo oružje i opremu i izlazimo iz kuća. Čujemo brektanje motora. Krećemo na položaj. Kolonom se prenosi samo jedna reč — tenkovi. Dok je bataljon izlazio na položaj, prvi tenk već je bio u visini sela Gvozdenovići, a ostali tri za njim, na velikom odstojanju, punom brzinom nadiru u pravcu Sitnice. Znači, nisu odustali od intervencije iako su prošle noći dobili dobru lekciju. Dok su otvarali vatru u pravcu Sitnice, tegljači su kupili vozila koja nisu spaljena i odvozili ih u pravcu Banje Luke, a olupine su gurali sa ceste. Tenkovi nisu silazili sa ceste, a mi nismo imali protivtenkovskih oruđa i mina kako bismo ih uniš-

tavali. Tenkovi nisu ipak nesmetano prolazili, jer smo ih mi uznemiravali iz streljačkog naoružanja.

Močilačko polje dugačko je skoro tri i široko oko jedan kilometar. To je velika dolina opkoljena brdima sa svih strana, a po sredini prolazi cesta Banja Luka — Sitnica — Mrkonjić-Grad.

Mi smo ostali na položaju i razgovarali o tenkovima. Bilo je boraca koji su ih prvi put videli. Oni drugovi koji su služili vojsku objašnjavali su da se mogu uništavati zapaljenim flašama benzina.

Prošlo je više od pola sata otkada su tenkovi prošli, a mi smo obavješteni da iz severnog dela Močilačkog polja, od Banje Luke, dolazi neprijateljska kolona. Još je ne primećujemo, daleko je od nas preko jednog kilometra. Naređeno je da se ne mičemo, da ostanemo u ležećem položaju, kako ne bismo otkrili našu prisutnost pre nego što treba, i da napunimo puške.

Posmatramo kako se kolona sporo izvlači iza brda, svaki sekund je dug, a mi sa nestrpljenjem i uzbuđenjem čekamo njezin kraj. Kada se pojavio kraj kolone, videli smo da je bila dugačka oko 400 metara, a u njoj je bilo oko 150 vojnika. Polako se kreću u koloni po jedan bez obezbeđenja. Verovatno su nam ovi prošle noći umakli i sada se oprezno kreću, pošto nemaju zaštitu tenkova koji su otišli prema Sitnici.

Kad je čelo bilo u visini naše zasede, tako da je naša vatra mogla čitavu kolonu zahvatiti, naređeno je da svaki partizan uzme na nišan po jednog neprijateljskog vojnika i da ga prati. Komandir čete će prvi otvoriti vatru i na taj način dati znak za početak napada.

Naš bataljon ima dobar položaj: sve je kao na dlanu, samo što je naša zaseda dosta daleko, oko 800 metara. Teren je bez rastinja, pokriven snegom, a mi na padinama brda. Jedinstvena prilika — samo da smo bliže.

Komandant bataljona Rade Zorić izdao je naređenje za napad. Komandir čete ispalio je prvi metak, a zatim je ispaljen plotun iz naših pušaka i puškomitraljeza. Kod neprijatelja kao da se nije ništa dogodilo — i dalje se kreću. Čudno! Znači li to da naši strelci slabo gađaju? Komandir čete opominje borce da se smire, da bez uzbuđenja gađaju i da provere i podignu nišan na

800 metara. Razlog slabog gađanja je daljina i nervoza pošto neprijatelja dugo pratimo i držimo na nišanu. Međutim, on ne može tako brzo pobeći a nema ni pogodnih zaklona. Ipak padaju. Čuju se glasovi naših boraca: »Gledaj kako ja tučem i obaram ustaše«. Drugi se hvali: »Ja sam onoga udesio...«.

Neprijateljska kolona povija se na suprotnu stranu, zbunjena i šokirana od iznenadnog napada. Oni ne otvaraju vatru na nas, niti mogu jer nas ne vide pošto mi tučemo iz ležećeg položaja, a u ovoj situaciji ne mogu ni da utvrde liniju našeg položaja. Uopšte ne prilaze mrtvim i ranjenim, znači da ih ostavljaju. Naša vatra ne prestaje, a pojedinci sve bolje gađaju. Komandir Salić najbolje gađa: uzima puškomitraljez i jedinačnom paljbom obara. Čuju se glasovi da smo daleko, inače da smo bliže bio bi pun uspeh. Drugi opet kažu da je riskantno ići bliže zbog tenkova, jer se mogu svakog časa vratiti da intervenišu.

Kod nas raste uzbuđenje, naročito kod omladinaca. Naš stroj se podiže bez komande i krenusmo napred niz padinu za oko sto metara. Neprijatelj se povlači, ne cestom već u gužvi hvata se suprotnih padina Prevoja, kota 1026. Jedna grupa boraca: Pešo Popović, Lazo Krčmar, Stevo Radoja, Krstan Bjeljac i Mirko Lukač, sa komandirskom Salićem, kreće niz padine, dok ostali i dalje tuku. Grupa se spustila u ravnicu. Neki naši delovi ostali su na prvom položaju, drugi se spustili niz padine, tako da sada gađaju višekratnom vatrom. Neprijatelj odstupi, ali se i on uhvatio brda i sad je u povoljnijem i sigurnijem položaju i na našu grupu otvara paklenu vatru.

Niz padinu smo se brzo sjurili, zauzeli zaklone ali neprijateljska vatra kao da se pojačava. Čujemo, naši nas zovu. Komandir je odlučio da se vratimo nazad u četu. Kretanje je vrlo teško: idemo uz brdo, sneg vlažan, klizavo. Neprijatelj kao da se ohrabrio, kugle fijuču i zabadaju se u sneg oko nas. I pored daljine, neprijatelj je pretrpeo vatreni šok tako da njegova vatra nije ubitačna. Dok smo se mi vratili u četu, neprijatelj se povukao i nestao iza brda u pravcu Banje Luke.

Nije prošlo više od pola sata, vidimo tenkovi se vraćaju nazad. Valjda da pomognu napadnutoj koloni.

Od pomoći garnizonu u Sitnici nije bilo ništa, jer su ga proleter uništili.

Kad su tenkovi stigli na mesto gde se vodila borba, posada je izlazila iz njih i kupila ranjenike. Pošto smo ih u tome ometali vatrom, tenkovi su prilazili blizu ranjenika, a posada, zaklanjajući se iza njih, uvlačila ih unutra ili ih dizala na tenk iza kupole. Zatim su otišli u pravcu Banje Luke. Sve smo to posmatrali i utvrdili da nisu pokupili ni sve ranjenike, a mrtvi su ostali. U toku noći jedna grupa partizana, sa Stevom Radojom na čelu, otišla je na cestu gde su ostali neprijateljski leševi i sa njih poskidala odeću i obuću.

Proleter su zauzeli Sitnicu. Naš bataljon je takođe izvršio svoj zadatak: nismo dozvolili neprijatelju da se po drugi put probije do Sitnice. Iz ove akcije može se izvući i prilično dosta pouka, naročito kada je u pitanju određivanje mesta zaseda.

Neprijatelj je imao preko trideset mrtvih i ranjenih. Kod nas nije bilo žrtava.

Mirko I. Lukač

OPET SA PRVOM PROLETERSKOM

Nalazimo se u rejonu Crljeni, 19. novembra 1942. godine. Kalendarski je jesen, a što se tiče vremenskih prilika, više je ličilo na sibirsku zimu. Snijeg je dosta dubok i još uvijek pada, tako da se dobija utisak da neće nikada prestati. Svaki dalji pokret jedinica vezan je za teškoće i traži vanredne napore.

Koristeći vreme predaha, sekretar partijske ćelije Đuro Runić održao je sastanak sa komunistima, na kojem nas je upoznao sa zadatkom koji smo dobili. Pozvao je komuniste da se založe u izvršenju postavljenog zadatka. Mada komunisti u četi nisu bili brojni, oni su predstavljali motornu snagu svake akcije. Iako je četa brojala preko 100 boraca, bilo je svega devet komunisti.

Istina, skojevac je bilo trostruko više i oni su u to vreme po kvalitetu bili ravni komunistima. Bio sam tada sekretar SKOJ-a u četi i delegat prvog voda. Sastanak sa skojevcima nismo održali, a zadatke smo dali u toku marša.

Zadatak sa kojim smo upoznati na pomenutom sastanku glasio je da 1. proleTERSka brigada napada Sitnicu, a naš 1. bataljon treba da je obezbedi od pravca Banje Luke i da zauzme naseljeno mesto Bunarevo u kome su četnici.

Zadatak naše 2. čete bio je da pređe cestu između Sitnice i Bunareva i da desnom stranom okrene prema Bunarevima i, u sadejstvu sa 1. četom našeg Bataljona, očisti Bunareve.

Sitnica je jako utvrđena tačka i važno neprijateljsko uporište na relaciji Mrkonjić-Grad — Banja Luka.

Opet smo u sadejstvu sa 1. proleterskom. »Valjda ovog puta nećemo biti loše sreće kao pre 22 dana kad smo zajednički napadali na Bosansko Grahovo«, počeli su glasno komentarisati komunisti.

Krenuli smo na zadatak. Na čelu Bataljona i nešto udesno krenula je 3. četa našeg Bataljona, koja je takođe trebalo da pređe cestu i postavi se u rejonu Durakovići, Lokvari i Marčete, desno od nas.

Naša 2. četa kretala se u sredini, a 1. četa levo od nas. Ona nije imala zadatak da prelazi cestu, već kad dođe nadomak nje, okrene levom stranom i krene pravo u Bunareve.

Sve do nadomak ceste kretali smo se u četnim kolo- nama, a zatim se razvili u vodne kolone.

Bilo je nešto oko 15 časova, snijeg je i dalje padao, pa onako pomešan sa maglom znatno je smanjivao vidljivost i prosto onemogućavao raspoznavanje.

Kad smo bili nadomak ceste, spazismo neke pokrete. Kad smo se još bliže primakli, raspoznali smo kolonu na čijem čelu su dva para konja vukli grn (raonik) za raščišćavanje snijega, za njim dva konja upregnuta u kola, iza toga grupa vojnika, za njima jedan putnički automobil, pa opet grupa vojnika.

Po sastavu kolone zaključismo da su to Nijemci, pa se brzo razvismo u strelce. Kao po nekom pravilu isto to učinila je i 3. četa koja nam se nalazila sa desne strane. Onako iz pokreta otvorismo vatru. Nijemci nisu pružili otpor, očito da nam se nisu nadali, bili su iznenađeni.

Rezultat akcije: četiri mrtva i oko 20 zarobljenih Nijemaca i domobrana, pet konja, jedna kola i jedno putničko vozilo. Plijen dosta vrijedan i naročito drag, jer nijedna četa nije imala poginulih ni ranjenih, a nismo se ni mnogo namučili. I ovog puta obistinila se ona vojnička: iznenađenje je najbolji saveznik uspjeha.

Mi, takođe, nismo bili obavješteni o ovom pokretu neprijatelja, što znači da smo i mi bili iznenađeni. A razlika je samo u tome što smo se brže i bolje snašli, pa nam je to i obezbjedilo lep uspjeh i plijen. Plijen smo predali, prešli cestu i nastavili pokret ka određenom mjestu. I dok smo stigli na kotu 889 (istočna strana Bunareva) već je bio mrak.

Dok smo se mi obračunavali sa pomenutom grupacijom na cesti, 1. četa je stigla do Bunareva gdje su je dočekali četnici. Od našeg 1. voda, koji je bio odgovoran da drži vezu sa 1. četom, doznasmo da je 1. četa ušla u Bunarevo i da je imala četiri ranjena, među kojima je zamjenik komandanta bataljona Simo Trikić, koji je docnije od tih rana umro. Zaključismo: nije se šaliti sa četnicima, kako smo ranije mislili.

Tek što smo zauzeli položaj i malo predahnuli, od pravca Banje Luke, negdje u rejonu Kadijina Voda, primjetismo svjetlo. Malo bolje osmotrismo i zaključismo da se radi o koloni motornih vozila i da se ona kreću u našem pravu. Dok je komanda čete donosila odluku šta konkretno učiniti, mi smo komentarisali i zaključili da su Nijemci saznali za napad na Sitnicu, pa uputili pojačanje svojima.

Iste večeri uvjerali smo se da to nije bila pomoć posadi na Sitnici, već redovna, ako se za ratne uslove tako može reći, služba snabdjevanja i zamjena nekih dijelova.

Komanda čete brzo je donijela odluku da četu spusti do same ceste, jer sa ovog mjesta gdje je sad ne bi imala efikasnu vatru, ostavljajući odeljenje desno za vezu sa 3. četom.

Uz naređenje vodovima da se spuste cesti, naređeno je da se vatra ne otvara sve dotle dok to ne učini 1. četa, koja se već nalazi u naselju Bunarevi.

Dok smo se mi spustili nizbrdo i približili na predviđeno odstojanje, u tom je i kolona njemačkih kamiona stigla na domak 1. čete. Nijemci kao da su nešto primjetili, kamioni su usporili, a izvidnica pošla da provjeri da li je put slobodan.

Čim se njihova izvidnica razvila u strelce i krenula naprijed, dočekana je vatrom 1. čete. Nijemci su borbu prihvatili, pa je istog momenta vatra postala uraganska, tako da se dobij a utisak da se ona okolna brda ruše.

Naša 2. četa odmah je stupila u dejstvo pa je vatra postala još žešća, a naročito je onda postala surova kad je došlo do obračuna prsa u prsa. Borba nije dugo trajala Nijemci su bili savladani.

Druga četa nije ni ovog puta imala mrtvih ni ranjenih, a 1. četa je imala dva poginula i sedam ranjenih.

Ona je od nas lošije prošla vjerovatno zbog toga što je prva otvorila vatru i što je njezin napad bio više sa čela na njemačku kolonu, pa je i orijentacija i žestina vatre izručena na nju.

U konačnom ishodu sukoba, Nijemci su imali 10 poginulih, zatim četiri mrtva domobrana i tri zarobljena. U naše ruke palo je 16 kamiona sa tovarom raznovrsnog materijala, koji nam je dobro došao, naročito u ovo doba godine kad smo oskudjevali u odjeći i obući.

Mi smo se, nakon borbe, ponovo povukli na polazni položaj kote 889. Iako večera nije bila predviđena, jer nismo imali veze sa kuhinjom, iznenađujuće smo dobro i bogato večerali, jer je u zaplijenjenim kamionima bilo, pored ostalog, i dosta paketa sa pečenjem, šunkom, kolačima i dr.

Prva četa preuzela je brigu o zaplijenjenim kamionima. Međutim, kako u čitavoj brigadi nismo imali nijednog šofera, kamioni su tu ostali čitavu noć i sutradan do 10 časova.

Teško je bilo i zamisliti da ovako bogat plijen ostane neiskorišćen, ali šta se moglo. U ratu se svašta događa pa eto i ovo, iako na prvi pogled nemoguće.

Sutradan, 20. novembra 1942, osvanuo je sunčan i lijep dan. Bio je pogodan za dejstvo neprijateljske avijacije. Koristeći te pogodnosti, ona je počela sa dejstvom odmah u jutarnjim časovima. Odmah iza njih pojavile su se i nove neprijateljske snage od pravca Banje Luke. Kamione koje smo prethodne večeri zaplijenili, nismo uspjeli evakuisati, već smo ih počeli paliti. Nešto oko 10 časova Nijemci su nas prisilili na povlačenje, pa su tako uspjeli da spasu šest od ukupno 16 kamiona.

Izdvojiti nekoga u ovoj akciji, a ne učiniti nepravdu ostalima, prosto je nemoguće. Međutim, u svakom pravilu postoje izuzeci. Čini mi se, kad bi bilo moguće okupiti sve drugove iz 2. čete koji su učestvovali u ovoj akciji, da bi se složili sa mnom da su to bili sljedeći drugovi: Ilija Barišić-Ilibaša, Đuro Radun i Slavko Rokvić.

Jovan Jović-Semić

NAPAD NA BUNAREVO

Selo Bunarevo nalazi se između Banje Luke i Sitnice. Ispred njega pruža se malo polje. U nekoliko manjih sela i zaselaka naseljen je srpski živalj. Narod je siromašen, zemlja nerodna i većina žitelja radila je u šumi kao sezonski radnici.

Prvi i 2. bataljon 4. krajiške brigade nalazili su se u okolini Ključa. Dobili su zadatak da pređu reku Sanu i da usiljenim maršem stignu do Bunareva, da bi obezbudili nesmetani napad 1. proleterske divizije na Sitnicu. Moja 1. četa trebalo je da zauzme Bunarevo. Stigli smo u selo Vlajiće — Bjeliće, noću 18. novembra 1942. godine. Dežurni Lazar Bursać obavestio me je iste noći da se četnici nalaze u krajnjim kućama sela. Tihim glasom pozvao sam komandire vodova i izdao naređenje za napad. Uskoro su četnici proterani.

Sledećeg jutra, 19. novembra, u 6 časova počela je borba sa četnicima na istočnoj strani sela Bunarevo. Ubijeno je pet četnika, zarobljeno 10 Nemaca i isto toliko domobrana. Posle tročasovnih borbi sa razbijenim nemačkim, domobranskim i četničkim jedinicama, 1. proleterska divizija zauzela je Sitnicu. Ubijeno je 10 Nemaca, osam domobrana, sedam četnika, a zarobljeno četiri Nemca, šest domobrana i dva četnika. U ovim borbama, oko 13 časova, teško je ranjen zamenik komandanta 1. bataljona Simo Trikić. Prenet je u bolnicu u Ključu i sutradan umro. Simo je bio hrabar, dobar rukovodilac i druželjubiv čovek. Ranije je bio komandir 1. čete. U 16,30 časova zauzeli smo Bunarevo. Pošto je očišćen teren, 1. četa dobila je zadatak da zaposedne položaj škola — popova kuća. Naši izviđači su u 17 ča-

sova primetili kolonu kamiona koja se kretala iz Banje Luke u pravcu sela Bunareva, u pomoć garnizonu u Sitenici. Kolona se kretala usporeno po velikom snegu. Imali smo vremena da se pravilno rasporedimo u zasedi kako bismo neprijatelja iznenadili i uništili. Četa je bila dobro maskirana u školi i u kući, pustila je nemačku kolonu da se približi. Neprijateljski vojnici su sišli sa kamiona i nastupali u streljačkom stroju. Usledila je komanda: »Pali«! i »Juriš«! Pošto nisu uspeli da okrenu kamione, branili su svako vozilo posebno. U ovom okršaju Nemci su bili potučeni a samo manji broj uspeo je da se povuče prema Banjoj Luci. U jurišu su poginuli Đoko Pajčin, Ferdo Košta i Đuro Bajić. U izvršavanju zadatka ispoljili su posebnu hrabrost delegat voda Mikica Mondić, Lazo Bursać, komandir 1. odeljenja i Mirko Sabljčić. Zbog značaja ove akcije i uspeha, četa je pismeno pohvaljena od Štaba divizije.

U ovim borbama zaplenjeno je 16 kamiona u kojima je bila odeća i obuća, hrana, puščana municija, dva »šarca«, 10 sanduka hand-granata nemačke proizvodnje i oko 60 pušaka. Zarobljeno je 30 domobrana, ubijeno 30 nemačkih, osam domobranskih vojnika i četiri četnika. Mi smo imali četiri mrtva i 11 ranjenih, od kojih dva teže.

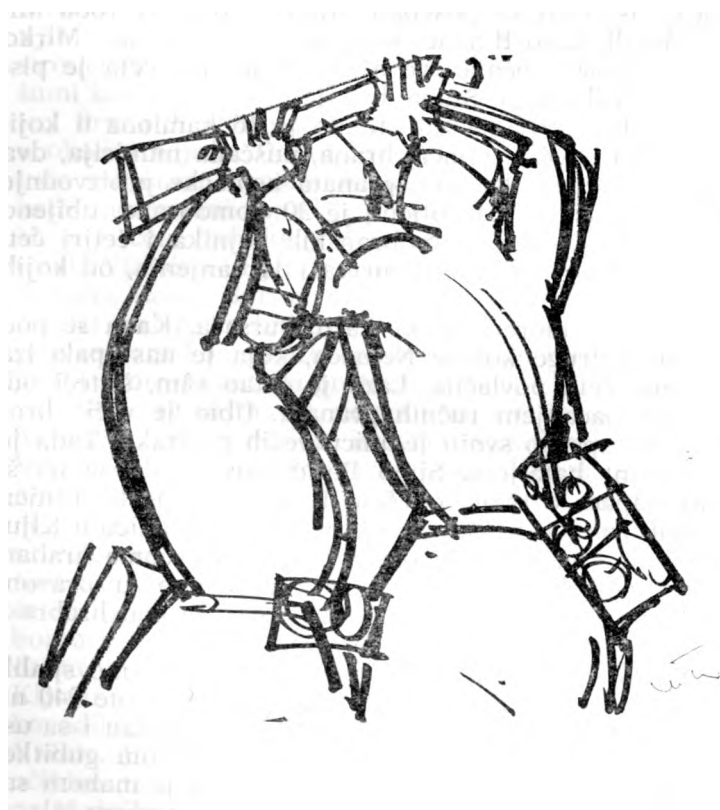
Posebno moram istaći Lazu Bursaća. Kada se pod pritiskom druge kolone Nemaca, koja je nastupala iza kamiona, četa povlačila, Lazo je ostao sâm, štiteći odstupnicu bacanjem ručnih granata. Ubio je veći broj Nemaca i spasao svoju jedinicu većih gubitaka. Tada je komandant bataljona Simo Bajić naredio da se izvrši kontranapad. U ovom okršaju Lazo je bio teško ranjen i odmah iznesen sa položaja i prebačen u bolnicu u Ključu. Bio je komandir odeljenja u 1. vodu, veoma hrabar, otresit, pouzdan, omiljen među drugovima, u pravom smislu junačina iz Bosanskog Grahova. Za ovu hrabrost komandant 5. divizije ga je pohvalio.

Pošto se očekivao novi napad, kamione smo spalili i povukli se na položaj iznad sela Bijelića i kote 940 na istočnoj strani sela. Borba je vođena i sutradan i sa uspehom smo odbijali neprijatelja nanoseći mu gubitke.

Četa kojom sam ja komandovao bila je mahom sastavljena od omladine koja je uvek sa pesmom išla u

juriš. To su bile prave krajiške junačine bez straha i mane. Bili su to neustrašivi borci, naslednici Gavrila Principa, sa visokim moralom. Skoro svi su bili članovi KPJ i kandidati za Partiju ili skojevci. Njihovi preci su se ranije borili protiv tuđina i otuda potiče slobodarski duh krajiških momaka 1. čete 1. bataljona 4. krajiške brigade.

Dragan Rodić

SUKNJA — POKLON OD KOMANDANTA

Komandant bataljona Simo Bajić bio je nežan i prijatan drug. Ja sam u to vreme imala neku dosta dotrajalu suknju. Kada je bataljon u borbi zarobio platno i štofofe, pozvao me je Simo službeno i rekao: »Vidim da nisi dobro obučena, evo ti ovaj materijal pa ako možeš nešto skroj i sašij sebi.« Ja kažem: »Možda ima neki borac koji je još slabije obučen odmene«, a on dodaje: »Ama, ti si žensko a ovo je ženski štof. I ti treba da se obučeš a mi ćemo za borce opet nešto zarobiti«. Tako je naš komandant vodio računa o nama drugaricama. Kad bi u napornom maršu zaostale iza kolone vraćao se i pitao šta je sa nama.

O pažnji boraca moglo bi se dugo pričati. Mnogi od njih, iako sami nisu imali opanke, kad negde nadu goveđu kožu i oputu pravili bi opanke prvo za nas a za njih šta stigne. Čini mi se da je najbolje opanke pravio Tomo sa Tičeva i Pejo Jović — Semić iz Ljubine Poljane.

Stana Prpa

SEĆANJA NA DRUGA SIMU TRIKIĆA

Rođen je u Drvaru, 1917. godine. Bio je radnik. U NOB je stupio 1941. godine kao i najveći broj hrabrih Drvarčana. On predano i uspešno, sa ostalim boricima i rukovodiocima NOP-a, radi na razvijanju i učvršćivanju već postojećih partizanskih jedinica. Svoje bogato iskustvo, stečeno na području Drvara, drug Simo je prenosio i u druge krajeve. On je početkom marta 1942. godine prešao u novoformirani Bataljon »Gavrilo Princip« i postao komandir 1. čete. To je bila četa odabranih i smelili boraca koja je do tada postigla vidne rezultate u borbi protiv Italijana i četnika.

S obzirom na važnost komunikacije Knin — Derala — Bos. Grahovo — Drvar, Italijani su se utvrdili u Bosanskom Grahovu i organizovali snažnu propagandu protiv NOP-a, tako da partizanske snage Bataljona »Gavrilo Princip« nisu mogle uspešno da razviju borbenu aktivnost i bile su prisiljene da se privremeno povuku u planinu.

Na drugoj strani, na području Bosanskog Petrovca, u Bjelaju, pridružilo nam se i nekoliko omladinaca od Kulen-Vakufa. Kada smo stigli na ladovnik, borci toga kraja su nas drugarski, srdačno prihvatili. Čim smo se odmorili i okrepili, starešine jedinice podeliše nam oružje i municiju. Potom smo raspoređeni u desetine i vodove. Ja pripadoh prvoj desetini 1. voda 1. čete Bataljona »Gavrilo Princip«. Brzo smo se snašli i prilagodili novoj sredini. Uključili smo se odmah u organizovan rad čete. Naši simpatizeri iz pomenutih sela često su nam, uz namirnice, donosili džempere i čarape koje su devojke odvajale iz svog devojačkog ruha.

U četi se osećao neznatan uticaj četničke propagande. Vesto maskirani, četnici su počeli da podrivaju jedinstvo našeg kolektiva. Iskusnom komandiru, drugu Simi, koji je i ranije imao posla sa sličnim elementima, jasno je bilo da vremena za odlaganje nema.

Posle raščišćavanja u četi, Simo je počeo pripreme boraca za predstojeći pokret. Kod boraca tako biva pred pokret: peva se pesma, ljudi su veseliji, razgovor je življi i nagađa se u kom ćemo pravcu krenuti.

Nakon opsežnih priprema, početkom aprila 1942. izvršili smo pokret na sever u Vidovo Selo. Tu smo se kratko zadržali, a zatim krenuli ka selu Podovi i Ataševac na području Drvara. Lepi prolećni dani povećali su radost i optimizam u redovima boraca.

U aprilu i maju, na području Drvara, četa je suzbijala sve češće upade Italijana i četnika u sela i onemogućavala im pljačku, postavljajući im zasede na cesti Drvar — Oštrej. Istovremeno se radilo sa borcima politički i vojno. Krajem aprila u našu četu je stigla i grupa drugova iz Dalmacije. Između ostalih, to su bili; Miro Višić, Ferdo Košta, Nikola Puharić, Marko Boban i Jozo Gizdić. Njihov rad i njihova borbeost u četi su se posebno cenili.

Istim onim žarom koji nas je vodio sa Jadovnika u Drvar, sada se vraćamo na područje Bos. Grahova. Kod boraca se primećuje oduševljenje, naročito kod onih koji su rodom iz bosansko-grahovskih sela.

Kad smo, ponovo, stigli na područje Bos. Grahova, odmah smo se povezali sa narodom i organima NOO ustaničkih sela ispod Jadovnika, od Resanovaca do Maleševaca i dalje ka Pećima. Narod i omladina ovih sela prihvatali su nas veoma toplo. Tu smo se, posle akcija na četnike, udobno i slobodno odmarali, nekada i po nekoliko dana zaredom. Sećam se, u četi je bilo boraca veseljaka i dobrih pevača, a Simo je stalno podsticao na pesmu. Uz Simu bio je Vlado Ćurguz koji je znao najviše partizanskih pesama. Među nama je bio i nezaboravni veseljak i pevač uz gusle Gojko Skakić, zvani Gole. U najtežim časovima Gole je znao da nasmeje drugove, da ih razveseli, da uz gusle zapeva pesme naših predaka koje smo rado slušali i koje su nam vraćale nadu u konačnu pobedu.

U četi je bilo i boraca Hrvata, koji su nam se priključili dok je četa bila na području Drvara. Bio je to značajan faktor za stvaranje osnova bratstvu i jedinstvu. Bili su oni dobri drugovi, hrabri borci, kulturno i politički uzdignuti i svoje znanje su rado prenosili na nas. Među njima se izdvajao Košta Ferdo, student iz Splita. Hrabar i neustrašiv borac. Na žalost, poginuo je kod Bunareva u borbi protiv Nemaca.

Naše delovanje, međutim, nije bilo vezano samo za ovaj teren već se protezalo i na područje Glamoča. Tako je naša četa, sredinom juna 1942, dobila zadatak da krene na Tičevo, a odatle u sela Preodac, Rore i Stekerovce, ka Glamočkom polju, tako da bismo početkom jula učestvovali u borbi za oslobođenje Glamoča.

Deset dana neprijatelj se žilavo opirao. Desetog jula 1942. godine, pod pritiskom naših snaga, neprijatelj je savladan i Glamoč je bio oslobođen.

Posle Glamoča, ponovo smo došli na teren Bos. Grahova. Već je druga polovina avgusta i nalazimo se u selu Peći.

Za to vreme, komandir Trikić organizovao je obuku u četi. U tome mu je pomagao Dane Raca, koji je stekao vojna znanja u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. Obuka je, premda skraćena zbog specifičnih uslova, imala veliki značaj kako za sticanje vojnog znanja i jačanja discipline tako i zbog svog vaspitnog delovanja.

U mom sećanju na druga Simu jedan trenutak zauzima posebno mesto — kada me je pozvao i saopštio da ću biti kurir u četi. Moram da kažem da sam bio veoma uzbuđen. Prosto sam blistao od radosti kad mi je Simo dao pištolj namenjen kuriru.

Krajem avgusta prešli smo u Tičevo.

Devetog septembra 1942. godine ovde je formirana 4. krajiška brigada u čiji je sastav ušao i Bataljon »Gavrilo Princip«. Drug Simo Trikić je i dalje ostao komandir 1. čete 1. bataljona. Ponosni smo i radujemo se. Svrstani smo u red najboljih krajiških brigada, čiji su uspesi u dotadašnjim borbama bili poznati širom Krajine.

Završetkom akcija na teritoriji Ključa, naša četa u sastavu 4. krajiške brigade prošla je dobar deo Bosanske krajine: od Glamoča, Bos. Grahova, Drvara, Bos.

Petrovca i Ključa — do Bihaća i Bos. Krupe, da bi se ponovo vratila na teritoriju Bos. Grahova gde je zajedno sa 1. i 2. proleterskom brigadom, 26. X 1942, napadala na jako utvrđene Italijane u Bos. Grahovu. Četom je i u tim borbama komandovao drug Simo Trikić. Posle napada na Grahovo, krenuli smo preko slobodne teritorije u pravcu sela Bunareva koje je smešteno nešto severnije od Sitnice. Samo, sada drug Simo Trikić nije s nama — naimenovan je za zamenika komandanta našeg bataljona. Maršovali smo 18. XI ceo dan i celu noć. Bilo je hladno i po nama je padala susnežica i sneg. Bili smo gladni i umorni. U samu zoru stigli smo u jedan zaselak nedaleko od sela Bunareva i smestili se da se odmorimo. Bila je oko nas gusta magla. Naši vredni kuvari i ovog jutra su nas na vreme obradovali doručkom. I upravo kada smo se postrojavali za doručak, četnici su iz neposredne blizine otvorili pušчанu vatru na nas i ubrzo pobjegli u pravcu sela Bunarevo. Naše položaje neprijatelj je gađao artiljerijskim oruđima iz Sitnice i Bunareva, te se razvila žestoka borba.

Devetnaestog novembra u popodnevним satima, dok je četa zauzimala Bunarevo, teško je ranjen i Simo Trikić. Po ukazanoj pomoći, Simo je upućen u bolnicu u Ključ. Ne mogavši izdržati posledice teškog ranjavanja, podlegao je ranama 22. novembra 1942. u bolnici.

Kad se danas setim Sime Trikića, shvatam koliko je bilo kratko naše poznanstvo — oko osam meseci. Ali je i to bilo dovoljno da se stekne utisak o pravim njegovim vrednostima, kao čoveka i kao starešine. Dan kada sam ranjen, poklapa se sa danom Siminog ranjavanja. Na žalost, on je ranama podlegao.

Petar Celar

BOŠKO RADLOVIĆ

Boško (Špire) Radlović rođen je avgusta meseca 1914. godine u selu Radlovićima kod Bosanskog Grahova, u mnogočlanoj seljačkoj porodici (devetoro braće i sestara). Boškovo detinjstvo bilo je dosta teško. Da bi završio osnovnu školu, morao je svakoga dana pešačiti po 16 km. I pored toga, Boško je bio među najboljim učenicima.

Po završetku osnovne škole nije imao uslova za dalje školovanje. Do 16. godine ostaje kod roditelja baveći se zemljoradnjom. U 16. godini odlazi u Drvar, a potom na izgradnju Unske pruge (Knin—Bihać) gde radi teške fizičke poslove sve do 1936. godine kada odlazi na odsluženje vojnog roka. Aktivirao se u pograničnim jedinicama, gde je stekao još veća vojnička znanja.

Posle kapitulacije bivše Jugoslovenske vojske dolazi u svoje rodno selo Radloviće i na poziv Partije uključuje se u pripreme ustanka na tereni.} Bosanskog Grahova. Posebno je radio na prikupljanju oružja i podučavanju mladića u rukovanju njime.

U prvim ustanitčkim danima Boško je izabran za zamenika komandira Ustaničke čete sela Radlovića i 27. VII 1941. godine sa svojom četom učestvuje u borbama protiv ustaša u selu Obijaj, zaselak Sarići, kao i oslobođanju Bos. Grahova.

Već u prvim borbama pokazao je da je veoma talentovan vojnik i patriota.

U periodu jesen 1941. i proleće 1942. godine, kada su Italijani došli u Bos. Grahovo i Drvar, Boško je zauzeo pravilan stav: odbacio je italijansku propagandu,

a četničko organizovanje nazvao pravim imenom — izdaja. Svojim čvrstim opredeljenjem i uticajem uspeo je skoro sve svoje komšije da zadrži u redovima reorganizovanih partizanskih jedinica.

Po formiranju Bataljona »Gavrilo Princip« bio je komandir odeljenja i voda u 1. četi, gde se istakao umešnim komandovanjem u borbama oko Drvara, Tiškovca, Bos. Grahova i Glamoča.

Kandidat Partije postao je početkom 1942, a član jula iste godine. U tom periodu bilo je teško postati član KPJ. Od tada sa još većim žarom radi na vojnom obučavanju omladinaca u četi, tako da je postao uzor, svi su ga voleli — borci i rukovodioci čete.

Kad je formirana 4. krajiška brigada, upućen je na vojni kurs za komandire četa i zamenike komandanta bataljona pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Sećam se da je tada među nama, slušaocima kursa, Boško odskakao u svemu. Divili su mu se nastavnici i članovi Operativnog štaba zbog poznavanja taktičkih radnji u napadnim i odbrambenim dejstvima. Po završetku kursa Boško je postavljen za zamenika komandanta 4. bataljona 4. krajiške brigade. Čim je došao na dužnost zamenika komandanta bataljona, Boško je ispoljio veliku umešnost u angažovanju bataljona u borbama sa Nemcima i ustašama oko Ključa, Vrpolja i Sanskog Mosta. Bataljon je u svakodnevnim borbama nanosio velike gubitke neprijatelju. Njegovo prisustvo u četama za vreme borbe ulivalo je borcima sigurnost i veru u uspeh.

Ponesen dotadašnjim uspehom, Boško je uvek ispitivao mogućnosti i vršio procenu: kako iznenaditi neprijatelja i proći sa što manje sopstvenih gubitaka.

Dvadeset sedmog novembra 1942. godine Boško kreće sa desetinom boraca u izviđanje terena i sagledavanje mogućnosti upotrebe bataljona u narednim akcijama. Zbog jakog nevremena upada u zasedu neprijatelja na brdu Rujan iznad sela Dabar kod Sanskog Mosta i upušta se u okršaj sa desetostruko jačim neprijateljem, bori se do zadnjeg metka, a potom herojski gine. Kada se u bataljonu saznalo za smrt omiljenog rukovodioca

Boška, sve borce je obuzela velika žalost i tuga za volje-
nim rukovodiocem i komunistom. Bio je to nenadokna-
div gubitak za bataljon i 4. brigadu.

Eto takav je bio borac, čovek, komunista i rukovo-
dilac naš nezaboravljeni — Boško Radlović.

Simo Mandić

SEĆANJA NA RATNOG DRUGA MIRU VIŠIĆA

Miro (Ivana) Višić, rođen je 1919. godine u Kninu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Šibeniku, a zatim studirao Filozofski fakultet u Zagrebu. Potekao je iz siromašne radničke porodice.

Miro se po svojoj političkoj aktivnosti isticao među drugovima u gimnaziji. Kao napredan omladinac 1938. godine primljen je u skojevsku organizaciju. Aktivan je i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gde je učestvovao u studentskim štrajkovima i demonstracijama. Tu je zapažen i od policije, uhapšen, osuđen i proteran u Šibenik, 1939. godine. Po dolasku u Šibenik ne miruje već uporno nastavlja političku i omladinsku aktivnost. Izabran je 1940. godine za sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a u Šibeniku.

Ubrzo nakon toga izabran je i za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju. Na ovoj dužnosti ukazala mu se prilika da mnogo bolje upozna život i rad omladine u drugim mestima Dalmacije. Organizirao je ilegalnu partizansku štampariju u Šibeniku i uspešno rasturao štampane materijale. Međutim, on je stalno bio pod prismotrom policije, koja ga je februara 1941. godine uhapsila i sprovela u splitski zatvor.

U zatvoru se upoznao sa dosta političkih zatvorenika, članova KPJ. Nakon izbijanja rata, 1941. godine, on sa svojim drugovima razmišlja kako i na koji način da pobjegnu iz zatvora. Miro koristi priliku za vreme italijanskog bombardovanja Splita i beži iz zatvora u Šibenik gde danonoćno radi na pripremanju omladine i rodoljuba za ustanak.

Partijska organizacija Šibenika formirala je Šibenski partizanski odred za čijeg je prvog zamenika političkog komesara odreda izabran M. Viišić. On je sa grupom omladinaca, dobrovoljaca 12. avgusta 1941. godine pošao u partizane iz Šibenika u Bosansku krajinu.

Nakon pet dana probijanja van puteva i kroz neprijateljske obruče, opkoljeni su kod sela Miljevaca od mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. Krajem avgusta 1941. godine Miro sa gladnim i iscrpenim borcima stiže na slobodnu teritoriju Bosanskog Grahova, a zatim odlazi u Drvar. Od čitavog partizanskog odreda sa Mirom je ostalo svega deset ili jedanaest boraca, dok su ostali poginuli ili zarobljeni. Manji deo se uspeo izvući i vratiti u Šibenik.

Drug Miro Višić je došao među Krajišnike u Drvar i javio se u Štab gerilskih odreda za srez Bos. Grahovo i okolinu. Nakon odmora od nekoliko dana u Drvaru, on i njegovi drugovi upoznati su sa vojno-političkom situacijom na ustaničkom području Bos. Krajine i Like a zatim su upućeni na raspored u Bataljon »Starac Vujadin«, koji je držao front prema Livnu (Sa Mirom su pošli: Zdravko Bego, mesarski radnik, Slavko Rupić, radnik, Marko Polić, završio pomorsku vojnu školu, Vlado Peran, student, Jerko Belamarić, student, Mato Blajić, radnik i Joso Zlatović — svi članovi KPJ; Josip Vučković, radnik, član KPJ, poslat je za komandanta Bataljona »Budućnost« — Glamoč, dok je Mile Ljubičić — Meho, radnik, član KPJ, ostao u Tehničkoj radionici u Drvaru).

Prilikom rasporeda Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo imao je u vidu dva veoma važna razloga: prvo, oni su u Bataljonu »Starac Vujadin« činili sponu sa ustaničkim četama Dalmacije i drugo, zbog masovnih ustaških pokolja koncem jula i početkom avgusta 1941. godine buknuła je nacionalna mržnja između Hrvata i Srba na ovom području.

Slanjem Mire sa grupom partizana Hrvata u Bataljon »Starac Vujadin«, srpsko stanovništvo je konkretno videlo da se poštenu deo hrvatskog naroda bori skupa sa Srbima protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ovakva smišljena odluka Štaba gerilskih odreda imala je ogroman politički značaj u stvaranju narušenog brat-

stva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, u čemu se do kraja uspeo.

Miro Višić je sa svojim drugovima stigao preko Bosansog Grahova, Peulja, Crnog Luga i Kazanaca u bataljon u Sajkoviću. Na putu od Drvara do sela Sajkovića (oko 90 km), putujući preko slobodne teritorije, svuda su po selima bili veoma srdačno dočekivani i primani. Ovakvi dočeci na Miru i njegove drugove ostavili su snažan utisak.

Sličan doček doživeli su i u Bataljonu »Starac Vujadin«. U Štabu su bili zadovoljni njihovim dolaskom. Raspoređeni su po četama i selima, a Miro je ostao u bataljonu gde je kasnije imenovan za političkog komesara bataljona.

Sredina u kojoj se našao za njega je bila nepoznata. Nije poznavao običaje Krajišnika i mentalitet tih ljudi. Miro je bio duboko svestan tih poteškoća koje su mu momentalno stajale na putu.

Odmah se angažuje da što bolje upozna borce i njihove komandire, te ljude i omladinu okolnih sela kao i članove KPJ. On brzo dolazi u dodir sa ljudima. Sa njima stupa u razgovor, diskusiju o mnogim pitanjima, otvoren je prema toj sredini i ona ga brzo prihvata. U prvo vreme posebnu je pažnju posvetio izbeglom srpskom življu iz sela oko Livna. Njegov ljudski odnos prema tom napaćenom narodu stvarao mu je veliko poštovanje, ugled te postaje omiljen među borcima, omladinom i narodom. Po četama i selima uz njegovu stalnu neposrednu pomoć formiraju se skojevske organizacije kao i partijske ćelije tamo gde nisu postojale. Tako u toku jeseni 1941. i zimi 1942. godine sa svojim drugovima stvara povoljne uslove za formiranje opštinskih komiteta KPJ i SKOJ-a u Sajkoviću.

Iz svega toga sledi zaključak da je Miro došao u bataljon za partijsko-politički rad u partizansku jedinicu sastavljenu isključivo od boraca Srba a kojima su (mnogima) ustaše ubile nekog od uže porodice, prijatelja, rođaka ili komšiju krajem jula i početkom avgusta 1941. godine. Ne samo da su ustaše istrebile čitave porodice, već su im uništili svu njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu. Bio je to strašan i neobjašnjiv pokolj nevinog i nezaštićenog naroda. Došao je i odig-

rao veoma značajnu moralno-političku ulogu u stvaranju narušenog bratstva i jedinstva Srba i Hrvata u selima Livanjskog polja. Učestvuje na organizovanim političkim zborovima, seoskim večernjim selima, sastancima i dogovorima sa borcima, te sa njima učestvuje u pojedinim akcijama, radi na okupljanju omladine i utiče na prijem novih članova KPJ.

Početkom decembra 1941. godine, naredbom Operativnog štaba za Bos. krajinu Miro Višić je postavljen na dužnost političkog komesara Bataljona »Starac Vujadin« na kojoj ostaje sve do 27. marta 1942. godine. Po naredbi 5. krajiškog odreda postavljen je za zamenika politkomesara Bataljona »Gavrilo Princip«. Ovaj bataljon formiran je u martu 1942. godine te mu je za partijski rad bio potreban komunista sa velikim partijskim i drugim iskustvom, a takav je bio Miro.

U zimskim i prolećnim danima 1942. godine počela je velika politička borba protiv četničke i italijanske propagande. Vođene su svakodnevne borbe oko Grahova, Peulja i Glamoča. U tim okršajima sa neprijateljem Mirina lična hrabrost dolazi do još punijeg izražaja, što kod boraca stvara veliko poverenje i ljubav.

U Bataljonu »Gavrilo Princip« Miro je dočekao 9. septembar 1942. godine, kada je po naredbi Vrhovnog komandanta druga Tita formirana 4. krajiška brigada u koju u celini ulazi i bataljon Mire Višića. Naredbom Štaba brigade Miro je postavljen za političkog komesara 1. bataljona i na toj dužnosti ostaje do odlaska u dalmatinske brigade.

Miro je odlično poznavao sve članove Štaba bataljona, jer je sa njima radio do dolaska u brigadu. Takođe je poznavao dobar broj komandnog i političkog kadra po četama, kao i mnoge borce, tako da je u prvo vreme bio olakšan rad oko sređivanja četa i vodova u bataljonu.

Već u tim prvim danima starešine i borci stiču veliko poverenje u njega, otkrivaju mu svoje probleme i traže od njega pomoć. Pored redovnog rada u Štabu bataljona, Miro se najviše angažuje u političkom, omladinskom i kulturno-zabavnom radu sa borcima i komandnim sastavom, pripremajući ih za daljnje pokrete

i teške borbe sa neprijateljem tamo kuda se brigada kretala. I na ovim zadacima je danonoćno sagorevao u radu kako bi svakog borca i starešinu pripremio i ubedio da shvati da je već jednom došlo vreme da se napusti selo i rodni kraj, i da se ide tamo gde je potrebno i gde je viša komanda odlučila.

Pošto smo se ja i Nikica Gašić vratili iz 1. proleterske brigade, zatekli smo Miru sa 1. bataljonom u s. Peći. Bilo nam je neobično drago kada smo čuli da je on postavljen za politkomesara bataljona, jer smo znali za njegove ljudske i moralne kvalitete.

Posebno se njegova pomoć ogledala u tome što je mladim političkim komesarima četa i delegatima vodio posvećivao stalnu pažnju, prenosio na njih svoja bogata iskustva, osposobljavao ih za bolji i uspešniji politički i kulturno-zabavni rad sa borcima i starešinama.

Miro sa 1. bataljonom učestvuje u napadu na četnička uporišta oko Bosanskog Grahova, Ključa, Vrhpolja, Bihaća i na drugim mestima. Značajno je istaći da se u svakoj prilici dokazivao borbenošću i ličnom hrabrošću kao starešina i rukovodilac. Takvog su ga Krajišnici zavoleli kao i sve ostale drugove borce iz Dalmacije, koji su se u to vreme nalazili u 4. krajiškoj brigadi. Sa borcima brigade delili su dobro i zlo. Voleli smo jedni druge, jedan u drugog imali poverenje, zajednički se borili, pobeđivali i ginuli.

Nakon 15 meseci zajedničke borbe u Bosanskoj krajini, Miro Višić odlazi na novu, još odgovorniju dužnost u jedinice rodne Dalmacije.

Miro je poginuo posle pete neprijateljske ofanzive na planini Ozrenu, u istočnoj Bosni, 17. jula 1943. godine, u borbi sa »Vražjom divizijom«. Bio je u prvim borbenim redovima sa borcima svog bataljona. Mitrалjeski meci su prošli kroz pluća i prekratili život mladom komunisti, u 24. godini života. Svoj mladi život ugradio je u pobedu NOB-a i revolucije, za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Proглаšen je za narodnog heroja Jugoslavije 27. novembra 1953. godine.

Aleksa Đukić

MOJA SEĆANJA NA JEDAN DOGAĐAJ

Jednog maglovitog, hladnog novembarskog dana 1942. godine, posle svakodnevnih borbi sa Nemcima, ustašama i četnicima, jedinice 4. bataljona 4. krajiške udarne brigade razmestile su se po zaseocima u širem rejonu sela Dabar radi prenočišta i odmora.

Prva desetina 1. voda 2. čete dobila je zadatak da kao neposredno obezbeđenje noću (predstraža) posedne položaj na brdu Rujno, koje se nalazi severno od sela Dabar ka Sanskom Mostu, oko tri kilometra udaljeno od razmeštene jedinice. Desetina je trebalo da tamo ostane celu noć, da osmatra i da izveštava o svemu što primeti. Sutradan u zoru treba da izađe cela 2. četa i da na vreme posedne položaj, pošto se pretpostavljalo da bi i neprijatelj izjutra rano mogao pokušati da posedne pomenuto brdo, koje dominira celom ravnicom ka selu Dabar. Ta pretpostavka se i obistinila.

Desetina je uveče u sumrak krenula na zadatak, posela položaj i vrlo oprezno motrila ispred sebe levo i desno. Patroliranje i osmatranje bilo je dosta otežano, pošto je bila maglovita noć, a zemljište u pravcu neprijatelja nepregledno. U toku noći održavana je veza sa četom putem kurira. Zbog snažnog laveža pasa koji je značio da se nešto dešava, četa je nešto ranije krenula na položaj.

Kada su ustaše, koristeći zoru i maglu, pokušale da izađu na brdo, desetina je odjednom otvorila jaku vatru, iznenadila ih i zaustavila. Ustaše su zastale i zauzele zaklone. Jedan ustaški puškomitraljezac uspeo je da priđe veoma blizu našem položaju. U tom momentu četa je već bila u blizini i čuvši borbu brzo se razvila u stre-

ljački stroj, izbila na predviđeni položaj i prihvatila borbu. Kako je desetina bila u opasnosti, a da bi joj se što pre pomoglo, jedan deo boraca i starešina iz čete istrčali su na položaj dosta neoprezno.

Pošto je sa četom bio i zamenik komandanta bataljona Boško Radulović, vrlo hrabar, dobar rukovodilac i omiljen drug, on je prvi stigao na položaj desetine i iz stojećeg stava automatom počeo tući po neprijatelju. To je pritajeni ustaški puškomitraljezac iskoristio i iz neposredne blizine ga pokosio. Isto tako su, trčeći pred svojim vodovima, ne vodeći računa o blizini neprijatelja i o svojim životima, hrabro poginuli Stevo Trtić, vodnik 1. voda i Haj der (imena se ne sećam) vodnik 2. voda, rodom iz okoline Glamoča. Sva tri druga su poginula u mojoj neposrednoj blizini.

Četa je prihvatila borbu, nanela znatne gubitke neprijatelju, ali se morala povući. Prilikom povlačenja poginule drugove nismo mogli izneti.

Ceo bataljon je prihvatio borbu na drugoj liniji, istočno od sela Dabar i od ranog jutra 27. novembra 1942. godine pa sve do posle podne vođena je borba, te je neprijatelj bio primoran na povlačenje na svoje ranije položaje. Prema podacima dobivenim od meštana, neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i znatno više ranjenih.

Kada smo potisli neprijatelja, preneli smo poginule drugove u selo Dabar. Sa njih su ustaše poskidale lepa odela sa partizanskim činovima. Sutradan, 28. novembra, bataljon nije vodio borbu, pa smo imali mogućnosti da sahranimo svoje poginule drugove na dabarskom groblju, uz prisustvo meštana i uz partizanske počasti.

Jovan Tica

DUŠAN KRNETA

Dušan Krneta, rođen je 1914. godine u selu Zebe, opština Bosansko Grahovo, u siromašnoj seljačkoj porodici. Zbog teškog materijalnog stanja, u ranoj mladosti otišao je na rad u fabriku. Tu je radio do početka rata. Bio je veoma vredan, otresit i pravičan, pa je i na malu nepravdu oštro reagovao. Takav je bio u svim situacijama, u radničkim štrajkovima, u NOB-u i takav je ostao do kraja života.

Uoči ustanka, 27. jula 1941. godine, okupili smo se svi na polazno mesto da se dogovorimo kako ćemo i u koje vreme napasti ustaše u Borovači. Dušan je jedva dočekao da se donese odluka o napadu. Idući prema mestu napada on nam je ulivao hrabrost (i moral. Za kratko vreme ustaše u Borovači bile su likvidirane. Posle toga, zajedno sa drugim ustanicima, napali smo i oslobodili Bosansko Grahovo. I u ovoj borbi Dušan je hrabro jurišao na ustaše. On je svojim mitraljezom likvidirao ustaško mitraljesko gnezdo koje se nalazilo u tornju crkve.

U Bataljonu »Gavrilo Princip« Dušan se nije razdvajao od svog mitraljeza. Prilikom napada na Glamoč, u toku noći, naša četa zauzela je neke objekte u gradu, ali usled slabe vidljivosti i neprekidne borbe sa svih strana, izgubili smo orijentaciju. Sutradan, kada je svanulo, nismo znali sa koje strane ušli u grad. **Nedoumica** je trajala samo kraće vreme. Dušan je svojim mitraljezom neutralisao ustašku vatru i stvorio mogućnost za zauzimanje boljih položaja sa kojih srno se mogli orijentisati. Na brisanom prostom, tuče na mitraljeskom vatrom, na daljini od oko 50 metara,

nalazila se česma sa vodom. Po običaju, Dušan samovoljno uzima kantu i odlazi po vodu. U nekoliko skokova dolazi do česme i stavlja kantu pod nju. Neprijatelj ga primećuje i otvara jalku vatru. Dušan se sklanja u dobar zaklon iz koga posmatra ikako meci rešetaju kantu. Misleći da su ga Ubili, ustaše smanjuju vatru, što Dušan koristi, brzo uzima izbušenu kantu i vraća se nazad bez rana.

Bio je, dakle, jedan od onih boraca koji nisu osećali strah i stalno su bili u prvoj borbenoj liniji.

Gojko M. Češić

NOSILA I RANJENIK

Treća četa 1. bataljona 4. krajiške udarne brigade držala je položaj između s. Ramić i s. Vrpolje prema Sanskom Mostu, u jesen 1942. godine.

Odjednom u streljački stroj izbi sa novim nosilima Pero Raca, bolničar čete i sede stavljajući ih pokraj sebe.

Pride mu desetar Ilija Đukić zvani »policajac« i gleda nosila, divi im se kako su nova, pa se u šali obra- ti Peri. »E, Pero, Pero, kako su nova, čvrsta, čista i lepa bože dragi ko ranjen prvi legne na njih baš će mu biti lepo«. Pero ga gleda pa u šali reče: »Kad ti se tako Ilija sviđaju mogu i tebi zapasti. Ja sam došao da te nosim«. Ilija se nasmeja i dodade: »Čuvaj se, Pero, nemoj da ja određujem vojnike da te nose. Ti često menjaš mesta kad je borba, a ko to radi, zna se šta mu sleduje«.

Nije prošlo ni deset minuta, ustaše su izvršile na- pad. Hrabri Đukić tukao je stojeći. Odjednom je osetio tup, jak udar u pluća koji ga je odmah oborio, a topla krv je šikljala iz njegovog tela i oblila ga po njedrima i stomaku. Zrno ustaškog mitraljeza prošlo je kroz plu- ća hrabrog i iskusnog Grahovi jaka, koji je odolio i ovakvom ranjavanju. I baš se desilo da on prvi legne na ta nosila koja su bila puna krvi dok mu je bolni- čarka ukazivala prvu pomoć.

Peri je bilo jako žao i teško što se iz šale izrodi zbilja i reče: »Đavo nas je i vukao za jezik«. Gleda dru- ga kako se muči, ali ne može ništa da mu kaže. U sebi misli: E, pa sudbina je — sudbina, ona se izbeći ne može, a kad je tako, ona će da odredi da moj Ilija osta-

ne živ, jer je jak, mlad, krupan. Šator je to odgajao. Vidi se da junački ranu podnosi, a krv oblijeva na sve strane«. Tako je i bilo. Ilija je odolio ranama i posle rata bio je gardijski oficir.

Đuro Rokvić

NAPAD NA SANSKI MOST **(od 10. do 14. decembra 1942. godine)**

Posle oslobođenja Bihaća, 4. novembra 1942. godine, neprijatelj se iz manjih garnizona u dolinama reke Une i Korane povukao da pojača odbranu na liniji Sanski Most — Prijedor — Bosanski Novi — Slunj, a jedinice NOV-a su, zauzevši Ostrožac, Cazin, Bosansku Krupu i veći broj manjih uporišta, svojim prednjim delovima izbile pred liniju Sanski Most — Prijedor — Bosanski Novi. Time je oslobođena teritorija znatno proširena prema severu, što je, pored ostalog, omogućilo 1. bosanskom korpusu da glavninu svojih snaga, 4. i 5. diviziju, orijentiše na komunikaciju Banja Luka — Prijedor — Bosanski Novi. To je bilo predviđeno planom Vrhovnog štaba, koji je, posle stvaranja Narodnooslobodilačke vojske, odlučio da glavne snage sa centralne slobodne teritorije orijentiše ka dolinama Save i Bosne, kao i prema srednjoj Dalmaciji, radi razbijanja neprijateljskih snaga, prvenstveno kvislinških.

Sanski Most, jako vojno i političko uporište neprijatelja, dobio je sada veći značaj. U njemu su držale vlast ustaše, koje su bile inicijatori pokolja Srba na teritoriji Sanskog Mosta i Ključa. Iz njega je neprijatelj mogao uspešno na brani dolinu Sane, Prijedor i rudnik gvozdene rude Ljubiju, koji su Nemci tada eksploatisali. Sa dobrim saobraćajnim vezama, bio je pogodna baza za ofanzivna dejstva prema slobodnoj teritoriji. Zbog ovakvog njegovog značaja, Vrhovni štab je naredio Štabu 1. bosanskog korpusa da ovlada Sanskim Mostom, a 1. proleterskoj diviziji da vrši pritisak prema Banja Luci, radi vezivanja tamošnjih neprijateljskih snaga.

Odbrana Sanskog Mosta imala je dve linije — spoljnu i unutrašnju. Spoljna linija sastojala se od niza otpornih tačaka, međusobno povezanih vatrom, a protezala se od sela Čaplje, preko Kijeva (k. 562), Kamengrada, Djedovače i Brajića Tavana do reke Sane, a unutrašnja: desnom obalom Sane (ušće potoka Glamašnice) preko Ciglane, leve obale potoka Radinovca, kote 158, pa dalje severnom ivicom grada, rekom Sanom do isturene grupe kuća na Prijedorskoj cesti i levom obalom Sane.

U organizaciji odbrane neprijatelj se koristio iskustvom iz našeg neuspelog napada na Sanski Most polovinom 1942. godine. Sistem odbrane stalno je usavršavao: izgradio je veliki broj lakih bunkera i međusobno ih povezao rovovima i saobraćajnicama, a mnoge otporne tačke podesio i za kružnu odbranu; na važnijim mestima oko grada izgradio je velike betonske bunkere, sâm grad opasao neprekidnom linijom rovova i saobraćajnica; ispred rovova je postavio prepreke od jednodredne bodljikave žice, a na ulaznim putevima ježeve. Osim toga, u samoj varošici je veći broj kuća podesio za kružnu odbranu, a naročito javne zgrade: Bolnicu, Sokolski dom, Sresko načelstvo, žandarmerijsku i železničku stanicu, opštinsku zgradu, Građansku školu i staru poštu. Sva ova utvrđenja bila su povezana vatrom.

Grad je branio 10. domobranski pešadijski puk (četiri bataljona, ukupno oko 2.500 domobrana), ojačan sa dve baterije haubica 105 mm i jednom baterijom protivtenkovskih topova. Ove snage bile su pojačane domobranskim dobrovoljačkim bataljonom iz Sanskog Mosta (oko 400 ljudi) i 12. četom nemačkog 721. puka, kao i manjim brojem žandarma iz nemačke 714. divizije. Osim toga, u nekim selima na liniji spoljne odbrane (Demišovci, Zdena, Djedovača, Sasina i dr.) nalazilo se oko 1.000 ustaša, koje su, kao stalna posada, branile ova sela. Njihovo najjače uporište bilo je selo Sasina. Prema tome, ukupna jačina neprijateljskih snaga koje su branile Sanski Most bila je 4.000—4.500 dobro naoružanih vojnika. Osim toga, ustaše su 28. maja 1942. sklopile sporazum sa četnicima o zajedničkoj borbi protiv partizana, pa se računalo i na njihovu podršku.

Stab 1. bosanskog korpusa odlučio je da glavnim snagama napadne Sanski Most, a manjim delovima vrši

demonstrativan napad na Bosanski Novi i rudnik Ljubiju i zatvara pravac prema Prijedoru i Banjoj Luci.

Za realizaciju ovog plana određene su 4. i 5. krajiška divizija. Peta krajiška divizija imala je zadatak da glavnim snagama napada Sanski Most sa južne, istočne i severne strane, a manjim snagama da zatvara pravac prema Prijedoru i Banjoj Luci i sprečava prodor tenkova desnom obalom Sane preko Bronzanog Majdana;

4. krajiška divizija je imala zadatak da glavnim snagama napada Sanski Most sa zapadne i jugozapadne strane, a manjim snagama da vrši demonstrativan napad na Bosanski Novi i rudnik Ljubiju, zatvarajući pravac prema Prijedoru i ne dozvoljavajući prodor neprijateljskih tenkova levom obalom Sane. Početak napada bio je određen za 10. decembar u 23 časa.

Peta divizija formirala je borbeni poredak u tri kolone s ciljem da brzim prodorom, još u toku noći, zauzme grad. Četvrta brigada, bez 2. bataljona, koji je pridodat 1. brigadi, dobila je zadatak da zauzme selo Čapljje i Kijevo, s tim da Čapljje napada glavnim snagama sa severa, radi izolacije ovog sela od Sanskog Mosta.

Sve jedinice su pravovremeno izvršile pripreme, i na vreme se prikupile na polaznim položajima, osim 1. brigade. Međutim, neke od njih nisu u određeno vreme počele napad. Tako su, na primer, jedinice 5. divizije počele napad 11. decembra u 2 časa. Dakle, sa zakašnjenjem od tri časa.

Prvi napad

Napadajući preko sela Kruhara, 1. brigada je, uz podršku korpusne artiljerije, prodrla u Sanski Most do Sokolskog doma, Sreskog načelstva i Osnovne škole i zauzela Bolnicu i žandarmerijsku stanicu. Izbivši u blizinu mosta na Sani, naišla je na jače neprijateljske delove, koji su se pred 4. divizijom povlačili sa leve obale Sane, te se, posle žestoke borbe, morala povući iz grada.

Drugi bataljon 4. brigade koji je bio pridodat 1. brigadi i nastupao zajedno sa 2. bataljonom 1. brigade, napadao je dva bunkera kod kuće Teje Prače i žandar-

merijsku stanicu. Delovi bataljona, koji su imali zadatak da napadnu bunkere, neopaženo su se provukli između žandarmerijske stanice i kuće Teje Prače i napali bunkere bombama sa zapadne strane. Iako se već uveliko vodila borba, neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Posade oba bunkera su bile brzo savladane. Zatim se ceo bataljon orijentisao ka žandarmerijskoj stanici. Nastupajući duž ceste, pokušao je da je iz pokreta zauzme, ali je zbog jakog otpora bio prinuđen da se zaustavi u visini željezničke pruge. Posle kraće pripreme, bataljon je ponovo krenuo u napad, jednom četom s fronta, s ciljem da veže neprijatelja, a drugom sa severozapadne strane. I dok je neprijatelj očekivao opšti napad s fronta, ova četa se neopaženo provukla pored željezničke pruge i napala ga sa severozapada. To je u redovima neprijatelja stvorilo pometnju, što je bataljon iskoristio i, u prvom naletu, zauzeo žandarmerijsku stanicu — približno u isto vreme kada je bila zauzeta i Bolnica. Bolnica je bila prazna, jer su je bolničko osoblje i bolesnici uplašeni pucnjavom, napustili. Praznu bolnicu su zatim Lazar Tica i Pane Malešević-Čaruga zapalili. Povlačeći se iz Bolnice Čaruga je poginuo, a u njenoj blizini ranjeni su Gojko Bojić i Đuro šešun, koji je, posle nekoliko dana, umro od zadobijenih rana. Ranjeni su i Ivan Knežević i Milovan Budiša.

Oba bataljona su zatim produžila nastupanje desnom obalom Sane i, oko 5 časova, izbili u rejon mosta i Sreskog načelstva. Tu su se sukobili sa jačim delovima neprijatelja koji su se, potisnuti od jedinica 4. divizije, bili povukli sa leve obale Sane. To je poremetilo plan daljeg dejstva oba bataljona. Umesto da sadejstvuju 1. bataljonu 1. brigade, napadajući prema zgradi Sreskog načelstva i Osnovnoj školi, kao što je bilo predviđeno, oni su se angažovali u borbama sa neprijateljem koji je pristizao sa leve obale Sane.

Oko 6 časova bataljoni su napali ove snage i u jednočasovnoj borbi potisli ih prema Sreskom načelstvu i Osnovnoj školi, zaplenivši pri tome tri haubice, jedan protivavionski top i veću količinu oružja i municije. Topovi su, međutim, bili neupotrebljivi, jer je neprijatelj iz njih povadio zatvarače i bacio ih u Sanu. Kad su neprijatelju stigle nove snage sa leve obale Sane, on je, uz

podršku tri tenka, prešao u protivnapad i, posle oštre borbe, prisilio bataljone da pređu u odbranu. Oko 8 časova, kad se digla magla, stupila je u dejstvo i neprijateljska avijacija. Glavnina snaga 1. krajiške brigade već se bila povukla iz grada, pa je neprijatelj najveći deo svojih snaga angažovao protiv ova dva bataljona. Srne-njivao se juriš za jurišem. Bataljoni su trpeli velike gubitke, ali su čvrsto držali blok zgrada koje su zaposeli u luku r. Sane, između r:osta i žandarmcrijske stanice. Štabovi bataljona nisu znali kako se razvijala situacija kod ostalih naših jedinica, jer sa njima nisu imali vezu. Jedino je postojala vatrena veza sa delovima 4. divizije koji su vodili borbu u delu grada na levoj obali Sane. Neprijatelj je istovremeno vršio napad i na njih, i borba se razvijala s nesmanjenom žestinom. U napadu je učestvovala i neprijateljska avijacija i tukla zauzete zgrade. Oko 10 časova počeli su se povlačiti delovi 4. divizije, pa je neprijatelj, napadajući levom obalom, tukao bočnom vatrom i dovodio u još teži položaj bataljone koji su se branili na desnoj obali Sane. Oko 11 časova delovi 4. divizije napustili su grad i povukli se u pravcu sela Djedovače i Dragića.

Neprijatelj je tada sve svoje snage usmerio na ova dva bataljona, pokušavajući da ih opkoli i uništi. U neprekidnim napadima i protivnapadima pojedine zgrade prelazile su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Bilo je slučajeva da su pojedini borci ranjeni skakali u Sanu da ne bi pali neprijatelju u ruke, jer je neprijatelj i ranjenike ubijao. No, i pored tako snažnog otpora, neprijatelj je postepeno osvajao teren. U rejonu Bolnice pokušao je da neke svoje delove prebaci na desnu obalu Sane i time bataljone 1. i 4. brigade dovede u još teži položaj. U takvoj situaciji, štabovi bataljona doneli su odluku da se povuku iz grada. Pružajući ogorčen otpor, postepeno su se povlačili i oko 13 časova uspeali da se izvuku. U toku ovih petočasovnih borbi bataljoni 1. i 4. brigade naneli su neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i materijalu, ali su i sami pretrpeli osetne gubitke.

Treća četa 2. bataljona 4. krajiške brigade (ojačana sa 2 teška mitraljeza), koja je imala zadatak da zatvori pravac prema s. Sasini, zauzela je položaj na liniji kuća lugara Kurbegovića — put Sanski Most — s. Kruhari

(uključno), te 11. decembra, neposredno posle svanuća, kraćom pušćanom vatrom odbila neprijateljske delove koji su bili krenuli u pravcu grada. Neprijatelj je zatim uputio jače snage, te se razvila borba koja je trajala sve do 7 časova. Naime, neprijatelj je prikupio svoje delove koji su se povlačili iz sela Kruhara, Škrlj evi te i Sasine i pokušao da se probije u Sanski Most, ali je posle dvočasovne žestoke borbe bio potpuno razbijen i, po grupama, odbačen prema Sasini. Neprijatelj je imao 17 mrtvih i veći broj ranjenih, a 3. četa 2. bataljona četiri mrtva i sedam ranjenih.

Četvrti brigada (bez 2. bataljona) krenula je 10. decembra oko 16 časova s položaja zaselak Ljevari — Kukavica (k. 884) i, preko s. Ilidže, oko pola noći, neopaženo stigla u rejon zaselak Rudinice — zaselak Lipik. Po redu pristizanja bataljoni su kretali na zadatak: 1. i 3. bataljon da zauzmu neprijateljsko uporište Čaplje, a 4. bataljon da zauzme Kijevo.

Prvi bataljon krenuo je iz reiona zaseoka Rudinice i preko Kijevskog potoka izbio u rejon Čaplje. Oko 2 časa (11. decembra) napao je neprijatelja na odseku Okrajak — cesta (isključno), prodirući jednom četom preko Okrajka u pravcu Žegara, da spreči povlačenje neprijatelja u pravcu Sanskog Mosta. U prvom jurišu 1. bataljon je zauzeo prednje rovove na liniji Okrajak — k. 226 i potisnuo neprijatelja ka centru sela. Istovremeno, 1. četa se probila preko Okrajka i izbila u Žegar, na desnu obalu Sane. Neprijatelj je time bio doveden u težak položaj, pa je sve preduzeo da povрати izgubljene rovove. U jakom protivnapadu povratio je Okrajak i k. 238 i tako prekinuo vezu između 1. bataljona i njegove čete, koja se probila na desnu obalu Sane, prema Sanskom Mostu. U isto vreme su i ustaše iz Kijeva, koje su se povlačile ispred 4. bataljona, napale 1. bataljon i time ga dovele u još teži položaj. Neprijatelj je bio sve snage usmerio na to da 1. bataljon obuhvati sa istoka i nabaci sa na Sanu. U takvoj situaciji 1. bataljon je pokušao da protivnapadom povрати Okrajak i uspostavi vezu sa četom koja se probila u Žegar. U tom jurišu poginuo je komandant bataljona Simo Bajić, i njegov zamjenik Jole Marić. Među borcima je nastala panika. Iskoristivši to, neprijatelj je, u žestokom protivnapadu,

razbio bataljon, te se ovaj po delovima povukao u više pravaca. Već je bilo svanulo, ali je bila tako gusta magla da se skoro ništa nije videlo. Delovi bataljona su se povlačili i ponovo dolazili u sukob s neprijateljem, koji, verovatno zbog magle, ni sam nije mogao da se orijentise. Tek oko 11 časova ovi delovi su se prikupili u rejonu sela Rudinice i Lisine.

Za to vreme četa koja se nalazila u Žagaru ostala je odsečena, te se desnom obalom Sane, preko zaseoka Brine, povukla u pravcu sela Tornine. Ona je uspela da se izvuče s najmanjim gubicima, jer neprijatelj za nju nije ni znao sve dok nije izbila u rejon sela Đuzani — Tomina i sukobila se s nekim njegovim delovima, koje je razbila. Oko 13 časova (11. decembra) ona je stigla u rejon Rudinice — Lisine. U ovim borbama 1. bataljon pretrpeo je teže gubitke.

Treći bataljon krenuo je iz rejona zaseoka Rudinica, preko zaselaka Smedereva i Polja, izbio kod ušća Kijevskog potoka na desnu obalu Sane, produžio nastupanje desnom obalom do zaseoka Brine i oko 3 časa (11. decembra) napao neprijatelja na odseku k. 190 — zaselak Brine. Neprijatelj je potpuno spreman dočeka napad ovog bataljona i odbio ga uništavajućom vatrom iz rovova. Posle ovog neuspeha 3. bataljon se povukao preko Tornine i oko 9 časova stigao u sela Rudinice i Lisine.

Četvrti bataljon nastupao je u pravcu zaselaka Rudinica i Palanke i 11. decembra, nešto pre 2 časa, napao neprijatelja u Kijevu. Neprijatelj je bio iznenađen, ali se brzo sredio i pružio jak otpor. Pokušaj 4. bataljona da brzim frontalnim napadom zauzme selo propao je, te se razvila borba na liniji zaselak Sjenokos — Palanka

— Glavica. Posle oštredorbe 4. bataljon je zauzeo k. 311

i upao u zaseoke Palanku i Glavicu. Time su neprijateljske snage bile presečene na dva dela, ali su i dalje pružale otpor. Oko 3 časa na juriš su zauzeti džamija i zapadni deo sela, a neprijatelj se povukao prema selu Čaplje. I ostatak ustaša, koji se nalazio u istočnom delu sela, uskoro se povukao u pravcu Sanskog Mosta. Tako je 4. bataljon za nepuna 2 časa borbe zauzeo Kijevo. On je odmah poslao 2. četu da čisti teren u pravcu Škriljevite, a ostale snage je zadržao u Kijevu. Oko 4 časa 2.

četa je upala u Škriljevitu i razbila manju grupu domaćih ustaša, koja se razbežala. Četa se zadržala u ovom selu.

Sedma brigada (dva bataljona) krenula je 10. decembra oko 16 časova iz Giačanice: jedan bataljon u pravcu Sasine, da napadne selo i da veže neprijatelja za sebe, a drugi bataljon u pravcu Grčke gradine, radi zatvaranja pravca prema Banjoj Luci.

Prvi bataljon je 11. decembra ceo dan vodio borbu sa ustašama u Sasini i četnicima koji su im pomagali. Ogorčeni na njihovu saradnju, borci ovog bataljona su svaku zauzetu kuću spalili. Dim se visoko dizao i jasno* ocrtavao liniju nastupanja bataljona. Ova borba se produžila i posle povlačenja naših snaga iz Sanskog Mosta.

Drugi bataljon je noću 10/11. decembra zaposeo Grčku gradinu k. 806 i zatvorio pravac prema Banjoj Luci.

Četvrta divizija je likvidirala neprijateljska spoljna uporišta: Brajića Tavan, Djedovaču, Umce i Mikanovo Brdo, te izbila na levu obalu Sane. Treći bataljon njene 2. brigade, koji je imao zadatak da u visini sela Trkulje zatvori pravac prema Prijedoru, noću 10/11. decembra napali su Nemci sa 3. bataljonom 741. grenadirskog puška, ojačanim sa četiri tenka, zbacili ga sa zasede i oko 5 časova prodrli u Sanski Most, te pružili pomoć opkoljenom garnizonu. Tako je propao pokušaj naših jedinica da u toku noći 10/11. decembra zauzmu Sanski Most.

Drugi napad

Posle žestokih borbi koje su ukupno trajale oko 14 časova, situacija se 11. decembra po podne stabilizovala. Kao da su i jedna i druga strana želele predah, borbe su skoro potpuno prestale. I napadač i branilac nastojali su da konsoliduju položaje koje su držali. Istina, neprijateljska spoljna odbrana bila je uzdrmana padom važnih uporišta: Brajića Tavana, Djedovače i Umaca, ali je neprijatelj još uvek držao grad i ceo lanac spoljne odbrane grada s juga, počev od desne obale r. Sane (s. Čaplje), pa na sever preko s. Sasine do Mikanova brda. Neprijatelj je ovaj predah iskoristio da se još bolje

utvrđi i pripremi za odbranu: ispred bunkera, a naročito kod železničkog mosta i katoličke crkve, postavio je nagazne mine, gde god je mogao, popravljao je žičane prepreke i iskopao nove rovove.

Posle povlačenja iz grada, jedinice 4. i 5. divizije zadržale su se na položajima koje su u toku noći zauzele. Štab korpusa je, međutim, odlučio da se ponovi napad na grad istog dana — 11. decembra u 22 časa. Zadaci jedinica ostali su isti kao i u prvom napadu. Samo je 6. brigada 4. divizije dobila nov zadatak: da zauzme deo grada na levoj obali reke i sadejstvuje jedinicama 5. divizije.

Prvi bataljon 1. brigade i 2. bataljon 4. brigade pokušali su da se ukline u pravcu katoličke crkve i železničke stanice, ali su, čim su izbili do žičane prepreke, potpali pod jaku vatru automatskog oružja, pojačavanu vatrom iz minobacača i artiljerije, te su se, uz osjetne gubitke, povukli na polazne položaje. Još dva pokušaja u toku noći da se probiju u grad nisu uspela. Ni 2. bataljon 1. brigade nije postigao nikakav uspeh u napadu. Treći bataljon, koji je na liniji Arapuša (k. 359) — desna obala Sane zatvarao pravac prema Prijedoru, nije imao dodira sa neprijateljem.

Četvrta brigada (bez 2. bataljona) dobila je zadatak da zauzme selo Čaplje. Još prethodne noći ovo uporište su napadali njeni 1. i 3. bataljon, ali ga nisu zauzeli. Šta više, neprijatelj je 1. bataljonu naneo osjetne gubitke, pa je Štab brigade ovaj bataljon povukao u rezervu, radi popune i sređivanja.

Četvrta brigada je sa dva bataljona ponovo napala Čaplje. Četvrti bataljon ga je obuhvatio sa severa, preko Okrajka, a 3. bataljon s juga, desnom obalom Sane. Bataljoni su se neopaženo privukli prvim rovovima i bacili bombe, ali su juriš izvršili nedovoljno energično, pa ih je neprijatelj lako odbio. Zatim su produžili napad na otporne tačke neprijatelja. Četvrti bataljon je sve puškomitraljeze grupisao na jedno mesto — radi koncentracije vatre i, posle dobre pripreme, napao Okrajak. Bombaši su se privukli prvim rovovima i bacili bombe u njih, a zatim je bataljon izvršio juriš i naterao neprijatelja da se posle kraćeg otpora, povuče sa Okrajka na kotu 238. Na njoj ga je bataljon takođe na-

pao, ali se, zbog žestoke vatre neprijatelja, morao povući na Okrajak. U toku noći bataljoni su još nekoliko puta bez uspeha pokušavali da zauzmu Čaplje. U zoru su se povukli na polazne položaje, zadržavši Okrajak u svojim rukama. U toku dana, 12. decembra, neprijatelj je napustio Čaplje i povukao se u Sanski Most, pa su bataljoni bez borbe ušli u ovo selo.

Treći napad

Posle drugog napada na Sanski Most neprijatelj je i dalje čvrsto držao grad, ali bez čvršćeg oslonca na spoljnu liniju odbrane, pošto su sva spoljna uporišta, osim Sasine i Starog Majdana, bila u rukama jedinica 4. i 5. divizije. Praktično, grad je bio opsednut. Samo pomoću avijacije i radio-vezom posada je održavala vezu sa susednim garnizonima. Avioni su sletali na pomoćni aerodrom uz sam grad, dopremajući municiju i druge potrebe. Istovremeno su evakuisali teže ranjenike u Banju Luku. Ali su i jedinice 4. i 5. divizije bile iscrpljene i pretrpele osetne gubitke, a širilo se i uverenje da se grad ne može zauzeti.

Na osnovu predloga Štaba 1. brigade, sa kojima se složio i Štab 5. krajiške divizije, Štab 1. korpusa odlučio je da se Sanski Most napadne i po treći put, s tim da se jedinice prvo odmore i srede i da se napad izvrši jačim snagama. Početak napada bio je određen za 13. decembar u 23 časa. Štabovi divizija su odlučili da se napad izvrši sa tri brigade (bez dva bataljona), a da se sa ostalim snagama zatvore pravci prema Prijedoru i Banjoj Luci.

Četvrta krajiška brigada dobila je zadatak da sa sva četiri bataljona zatvori pravac prema Prijedoru i Sasini. Prva brigada trebalo je da napada grad sa istoka, a 7. brigada da zatvara pravac prema Banjoj Luci i napadne četnike na Razboju, 10 km severoistočno od Sanskog Mosta.

Četvrta divizija je u ovom napadu angažovala dve brigade — 2. brigadu sa severozapada, a 6. brigadu sa zapada.

Još za vreme pripreme napada korpusna artiljerija je povremeno tukla grad i, pored ostalog, oštetila je-

dan avion. I neprijateljska artiljerija bila je aktivna. U takvoj situaciji izvršena je smena jedinica. Treći bataljon 1. brigade je iz Trnova povučen u sastav brigade, a na njegovo mesto upućen 3. bataljon 4. brigade. Napad je počeo u 23 časa.

I treći napad se završio bez uspeha. Jedinice 1. brigade 5. divizije nisu uspele ni da prodru u grad, a jedinice 4. divizije koje su bile prodrle u grad do reke Sane, morale su se u zoru, posle snažnog protivnapada neprijatelja (uz podršku tenkova i avijacije) povući na polazne položaje.

Četvrta brigada je noću 12/13. decembra zatvarala pravac prema Sasini i Prijedoru: 4. bataljon (u selu Škrļjevit) pravac prema Sanskom Mostu, a 1. i 3. bataljon (na liniji Božići — Trnovo) prema Prijedoru i Sasi- ni; 2. bataljon je razbio manje neprijateljske grupe u rejonu Tomašice.

Posle neuspelog napada, jedinice 4. i 5. divizije ostale su na polaznim položajima i povremeno otvarale vatru na grad, uznemiravajući njegovu posadu. Od daljih napada se odustalo. Odlučeno je da se manjim snagama grad opsedne, a da se glavnim snagama dejstvuje prema Prijedoru i Banjoj Luci.

Da bi olakšala napad jedinica 1. bosanskog korpusa na Sanski Most, 1. proleterska divizija vršila je jak pritisak prema Banjoj Luci i, 10. decembra, ponovo zauzela Kotor-Varoš, a 14. decembra odbacila delove nemačkog 741. pešadijskog puka i četnike i zauzela četničko uporište Jošavku, ugrozivši time Banju Luku.

Blokada Sanskog Mosta i dejstva prema Prijedoru i Banjoj Luci

Dva bataljona 1. brigade blokirala su Sanski Most sa istočne strane, 4. brigada je noću 14/15. decembra sa 2. i 3. bataljonom napala neprijateljsko uporište u Sasi- ni, a sa 4. bataljonom, u visini Debeljaka, zatvorila pravac prema Bronzanom Majdanu. Prvi bataljon je zadržala u rezervi. Napad je počeo oko 22 časa.

Treći bataljon nastupao je duž komunikacije Sanski Most, a 2. bataljon preko zaseoka Lugova. Neprijatelj

je sa otpornih tačaka i iz pojedinih kuća pružao žestok otpor. Bilo je slučajeva da su ustaše izgorele u zatvorenim kućama, ali se nisu htele predati. Ustaše iz ovog kraja poubijale su veliki broj Srba i opljačkale njihove kuće, tako da je selo Sasina bilo krcato opljačkanim stvarima. Svesne svojih zločina, ustaše se nisu smele predavati našim jedinicama, pa su se uporno branile iz rovova i drveno-zemljanih bunkera. Osim toga, gotovo svaka kuća bila je osposobljena za odbranu. Koristili su iskustva iz našeg ranijeg neuspelog napada, pa su svoju odbranu stalno usavršavali. Toliko su bili sigurni u sebe da su govorili: »Ako Pavelić u Zagrebu nije siguran, nek dođe k nama«. Međutim, posle četvorodnevnih borbi za Sanski Most i njihov moral je bio uzdrman, pa ih se najveći broj još pre našeg napada povukao u Sanski Most i Prijedor. Samo su najzagriženi i ostali u selu i izginuli braneći se. Sasina je zauzeta 15. decembra oko 5 časova. Pored nešto oružja i municije, zaplenjeno je i 800 goveda, 2.000 ovaca, 300 svinja, šest tona kukuruza, 20 tona pšenice, pet tona pasulja, četiri tone slanine i druge hrane i opreme. Naše jedinice nisu imale gubitaka.

Po zauzimanju Sasine 2. i 3. bataljon produžili su nastunanie na sever: 2. batalion očistio je od neprijatelja selo Tomašicu, a 3. bataljon sela Šiljezi i Gradinu (k. 310). Zatim je 3. bataljon jednu četu uputio u selo Mitroviće, da prekine železničku prugu i postavi zasedu prema Prijedoru. Tek što je ova četa postavila zasedu i digla tračnice, naišao je oklopni voz od Prijedora, te su troja prednja zaštitna kola iskliznula sa koloseka i otkočila se od kompozicije. Četa je odmah otvorila vatru, što je ubrzo učinila i posluga četiri teška bacača 2. brigade, koji su se nalazili na levoj obali Sane. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen, pa je otkočene vagone ostavio a sa ostalima povukao se prema Prijedoru. Imao je pet mrtvih i 30 ranjenih, među kojima i dva oficira.

Četvrti bataljon, koji je zatvarao pravac prema Bronzanom Majdanu, noću 14/15. decembra sukobio se sa neprijateljskim delovima koji su pošli da pomognu ustašama u Sasini. Štab brigade mu je odmah iz rezerve poslao u pomoć 1. bataljon. Najčešće borbe vođene su ujutru. Neprijatelj je ulagao velike napore da prodre u Sasinu. Oko 6 časova zauzeo je selo Stratinsku i pro-

dužio nastupanje prema selu Debeljaku, gde se sukobio sa glavninom 4. bataljona, a ubrzo i sa 1. bataljonom, koji je stigao s juga i napao neprijatelja s boka. Posle višečasovne borbe neprijatelj je nateran na povlačenje prema Bronzanom Majdanu, pošto je pretrpeo gubitke od 10 poginulih i 40 ranjenih.

Dok su vođene borbe za Sasinu, 1. brigada, koja je blokirala Sanski Most sa istočne strane, uputila je 3. bataljon (koji je zatvarao pravac prema Prijedoru) desnom obalom Sane radi rušenja železničke pruge i izviđanja prema Prijedoru. Šesnaestog decembra ovaj bataljon je stigao u Usorce i povezao se sa 3. bataljonom 4. brigade koji se, po zauzimanju Sasine, zadržao u rejonu sela Šiljezi i Gradine (k. 310), s jednom četom u selu Mitrovićima. Sutradan je 1. bataljon 1. brigade produžio nastupanje prema Prijedoru. U toku pokreta obavešten je da od Prijedora nastupa neprijateljska kolona jačine oko 500 vojnika, te je odmah, sa četom 4. brigade, postavio zasedu u rejonu sela Mitrovića. Oko 13 časova deo neprijateljske kolone upao je u zasedu, pa je bataljon otvorio vatru, zajedno sa četom 4. brigade, izvršio juriš i nabacio neprijatelja na Sanu. No, ubrzo je pristigao i ostatak neprijateljskih snaga, te se zametnula viščasovna ogorčena borba, posle koje se neprijatelj povukao, gonjen sve do zaseoka Topica. Svi pokušaji bataljona da zauzme Topic (7 km južno od Prijedora) završili su se neuspehom, te su obe strane zanoćile na svojim položajima. Noću 17/18. decembra bataljon je zaobišao zaselak Topić sa istočne strane i u selu Miljakovicima zauzeo četnički logor, ugroživši Topić i sa severoistoka. Oko pola noći bataljon je, zajedno sa četom 4. brigade, ponovo napao Topić s juga i severoistoka i, posle nekoliko uzastopnih juriša, zauzeo ga. Neprijatelj se povukao ka Prijedoru.

U borbama za sela Mitroviće i Topić Nemci su imali više mrtvih, među kojima i jednog oficira i dva podoficira. Zarobljeno je šest Nemaca. Naše jedinice imale su jednog poginulog i 17 ranjenih. Zaplenjena su četiri puškomitraljeza, jedan mali bacač sa 122 granate, pet stroj-nica, pet pištolja, nekoliko pušaka, jedno postolje sa protivavionskim nišanskim spravama, 6.000 puščanih metaka, šest konja, jedna kola i veća količina ratne opreme.

Posle zauzimanja Sasine i Topica, 18. decembra su se 1. i 4. bataljon nalazili na liniji Stratinska — Debeljak, a 2. bataljon na liniji Marička — Rakelići, s ciljem da dejstvuju prema železničkoj pruzi Banja Luka — Prijedor i zauzmu Bronzani Majdan. Treći bataljon nalazio se u rezervi.

Noću 23/24. decembra 2. bataljon vodio je borbu na železničkoj pruzi zapadno od železničke stanice Omarška, koja je trajala nekoliko sati, a noću 25/26. decembra 1. i 4. bataljon napali su na Bronzani Majdan, u kome se nalazilo oko 200 domobrana. Mesto je zauzeto bez borbe, pošto se neprijatelj povukao. U toku dana 26. decembra neprijatelj je pokušao da proдре u Marićku, ali ga je 2. bataljon odbio. Poginulo je šest neprijateljskih vojnika, a jedan je ranjen.

Dok su se vodile borbe sa neprijateljskim snagama na prostoru između Sanskog Mosta i Prijedora, garnizon iz Sanskog Mosta napadao je na naše oslabljene snage koje su vršile neposrednu blokadu grada. Tako je

17. decembra rano ujutru neprijatelj izvršio napad u pravcu sela Pobrežja. Borba je trajala skoro ceo dan. Osamnaestog decembra uz podršku avijacije, artiljerije i tenkova neprijatelj je sa tri kolone nastupao u pravcu sela: Demiševci, Husinovci i Djedovače. U toku dana zauzeo je Demiševce, Husinovce, a 19. decembra i Djedovaču. Dvadesetog decembra neprijateljska avijacija je u više navrata bombardovala i mitraljirala naše položaje oko Sanskog Mosta. Uporedo s tim, jedna neprijateljska kolona krenula je preko Pobrežja i Demišovaca u pravcu Starog Majdana, a u susret njoj neprijateljske snage koje su 18. decembra stigle sa pravca Prijedora i zanoćile u selima: Briševo, Oštra Luka i dr. Istovremeno, neprijatelj je iz Sanskog Mosta uputio oklopni voz desnom obalom Sane u pravcu sela Trnova, verovatno radi bočnog obezbeđenja svojih snaga koje su levom obalom Sane nastupale jedni drugima u susret.

Ovo sinhronizovano dejstvo svojih jedinica neprijatelj je neprekidno podržavao avijacijom. Kolone su postepeno nastupale čisteći cestu od mnogobrojnih prepreka, i potiskivale naše snage prema zapadu. Oko podne, južna kolona, koja se kretala prema Starom Majdanu, potiskujući naše snage izbila je na liniji Malovan

(trig. 371) — selo Djevar, a severno u rejon sela Trkulje. Posle kraćeg vremena kolone su se spojile i uspostavile međusobnu vezu. To je, u stvari, bilo uspostavljanje veze sa Sanskim Mostom, koji je oko deset dana bio odsečen od ostalih neprijateljskih garnizona. Tako se i blokada Sanskog Mosta, posle dugih i teških borbi, završila našim neuspehom. U ovim dugotrajnim borbama i jedna i druga strana imale su osetne gubitke.

Napad na Sanski Most bio je za 4. krajišku brigadu prvi složeniji zadatak u kome je učestvovala cela brigada. U tom smislu izvršene su i svestrane pripreme, a posebno je partijska organizacija bila angažovana u tome. I kod boraca i kod rukovodilaca postojala je velika želja za pobedom. Međutim, borbe su bile veoma teške — posebno ulične, koje su tražile visoku stručnost i maksimalno angažovanje. Mislim da je to brigadi upravo nedostajalo, a posebno snalažljivosti, inicijative, a u nekim odsudnim momentima i odlučnosti. Verovatno je, između ostalog, i to doprinelo da gubici budu relativno veliki. Međutim, ova borba je za brigadu bila i veoma značajna u smislu sticanja borbenih iskustava. Brigada se kalila i postajala iz dana u dan sve jača i jača. Nastavila je da piše svoj borbeni put i svrstala se među naše najbolje jedinice.

Rade Zorić

NAPAD NA SANSKI MOST

Posle borbi oko Bunareva, Kočića Vrh 25. XI 1942. godine, jedinice 2. bataljona naše brigade razmestile su se u rejonu s. G. Sokolovo. Do 10. XII u jedinicama se intenzivno radilo na vojno-političkom planu i priprema- ma za naredne borbene zadatke. Desetog decembra je- dinice su krenule pravcem s. G. Sokolovo, s. Kozica, s. Tramašnja i dalje u pravcu Sanskog Mosta. To je bio prilično usiljeni marš na dužini oko 25 km. Drugi ba- taljon 4. brigade maršovao je sa 1. krajiškom brigadom i pred samo veče pomenutog dana stigao u rejon s. Kru- hari, Škrljevit. Posle kraćeg odmora i prijema borbe- nog zadatka, krenuli smo u napad na Sanski Most. Ba- taljon je bio pridodat 1. krajiškoj brigadi. Napad je tre- balo da počne u 24 časa, no kasnilo se jedan sat. Treća četa 2. bataljona 4. brigade po prvobitnom zadatku tre- balo je da osigurava jedinice koje napadaju Sanski Most od pravca s. Šasine. Pri približavanju gradu preneto mi je naređenje Štaba 2. bataljona 1. krajiške brigade da i 3. četa 2. bataljona 4. brigade krene u napad na grad na levom krilu tog bataljona. U toku približavanja gradu počela je artiljerijska priprema iz rejona s. D. Dabar. Ta naša artiljerijska vatra podigla je moral kod boračkog sastava. Bili smo uvereni da ćemo Sanski Most lako zauzeti. Treća četa napadala je grad desno od puta Kru- hari — Sanski Most. Kod prvih kuća naišla je na žičane prepreke i dva neprijateljska bunkera. No, kako smo bili podvučeni pod bunkere, neprijateljska vatra je išla u prazno iznad nas. Posle niza pokušaja da se to uporište osvoji, nismo uspjeli. Za sve vreme četa je imala vezu sa levim krilom 2. bataljona 1. brigade. Negde oko 4 časa

11. XII obavešteni smo da su jedinice na desnom krilu ušle u Sanski Most sa severoistočne strane i da 3. četa sa istočne strane treba da ovlada uporištima ispred nje. Taj ponovni pokušaj ostao je bez uspeha, jer se četa nalazila na čistom prostoru. Naredio sam da se četa povuče za oko 800—1.000 m nazad kako ne bismo dan sačekali na brisanom prostoru. Oko 8 sati istog dana četa se našla između dve unakrsne vatre: jedna iz pravca grada a druga sa leđa, iz pravca s. Sasine. Iz ta dva pomenuta mesta jedna veća grupa ustaša i domobrana nastupala je u pravcu Sanskog Mosta direktno na položaj moje 3. čete koja je bila u groblju, a neprijatelj je nastupao brisanim prostorom. Tu se razvila žestoka borba koja je trajala oko dva sata. Videvši da se ne može probiti, jer je na desnom krilu došlo do borbe prsa u prsa, neprijatelj kreće u pravcu Sasine — Trnova.

Neprijatelj je tu pretrpeo velike gubitke. U toj borbi zarobljeno je osam domobrana i tri ustaše. Gubici čete: Vujo Marić, vodnik; Stevo Radoje, desetar i Bogdan Štrbac, borac. Negde oko 12 sati, posle kraćeg zatišja, na položaj čete stigao je zamenik komandanta 4. krajiške brigade drug Cvijo Oraščić. Od te trojice zarobljenih ustaša jedan je bio krajnje drzak. Odlučeno je da se streljaju. Po podne se četa sa jedinicama 1. krajiške brigade povukla u rejon s. Kruhari. Na ovom položaju zadržala se do noći. Kako su jedna naša četa i jedna četa 1. brigade ostale u gradu, pred samu noć četa je ponovo krenula sa ostalim jedinicama u napad na Sanski Most, kako bi se probila u grad i spojila se sa četama koje su bile u gradu u okruženju. Treća četa je bila u prethodnici jedinica koje su se kretale prema Sanskom Mostu. Negde u visini groblja, u tamnoj noći, susreli smo se sa našim jedinicama koje su bile blokirane u gradu i koje su uspele bez borbe da se probiju uz samu desnu obalu Sane. Daljnji pokret je obustavljen i vraćene su jedinice u rejon odakle smo pošli.

Narednog dana 3. četa dobila je zadatak da zaposedne položaje severno od Sanskog Mosta na pravcu s. Sanski Most — Sasina — Sanski most — Trnova, obezbeđujući jedinice 1. krajiške brigade i dve čete 2. bataljona 4. krajiške brigade, koje su po treći put napadale Sanski Most. U toku dana četa nije imala žešćih borbi

izuzev jednog pokušaja neprijatelja da iz Sasine krene prema Sanskom Mostu. Po podne napad na Sasinu izvršili su ostali bataljoni 4. krajiške brigade, a 3. četa drugog bataljona naše brigade pomerila se u pravcu s. Trnovo i ušla u selo bez borbe. Tu su stigle i ostale čete

2. bataljona 4. brigade, obezbeđujući i držeći železničku stanicu Trnovo. Drugi bataljon dolazi u sastav 4. brigade i nastupa pravcem Mačkovac — Tomašica. U tom nastupanju bilo je manjih borbi i bataljon je uspešno izvršavao zadatke. Po zauzeću Tomašice, 2. bataljon je skrenuo severno i sišao u s. Jeličku. U selu nam se predao komandir četničke čete sa četom od oko 30 ljudi. Polovina je pošla sa nama, ostali su se razišli kućama.

Narednog dana došlo je do borbe sa nemačkim jedinicama u Petrovom gaju. To je bila žestoka borba u trajanju od nekoliko sati, gde smo prinudili Nemce na odstupanje. Borbu je vodila 2. i 3. četa 2. bataljona. Žrtava nismo imali izuzev što je komesar 2. čete Miloš Ajdar ranjen u levu ruku. Naročito su se u toj borbi istakli puškomitraljesci Lazar Tica i Danilo Omić. Takođe smo se i mi povukli u s. Jeličku.

Iz navedene borbe borac Lazar Tica izašao je sa iskidanim pantalonama. Videvši ga takvog, komandant bataljona Rade Zorić je naredio ekonomu 2. čete Iliji Radanoviću-Žući da pronade jedno ćebe, a zatim je naredio da mu se pozove Lazar Tica. Za kratko vreme puškomitraljezac Tica bio je u novim pantalonama, koje mu je sašio lično komandant.

Iz ovog mesta bataljon je kao colina krenuo u s. Moričku na dalje borbene zadatke.

Milan Salić

DRUGA CETA DRUGOG BATAL.TONA U NAPADU NA SANSKI MOST

Za napad na Sanski Most određene su i naše jake snage, 4. i 5. krajiška divizija. Devetog decembra sastali smo se sa 1. krajiškom brigadom. Ovaj susret predstavljao je poseban događaj za mene i sve ostale borce. Posebno mi je bio drag susret sa Vojom Todorovićem, komandantom brigade, kojeg sam poznavao iz ustaničkih dana u Glamoču. Naš 2. bataljon 4. brigade određen je da zajedno sa 1. brigadom napada grad.

Toga dana vršeno je izviđanje Sanskog Mosta, gde nas je Voja upoznao sa zadacima u napadu, kao i sa rasporedom neprijatelja i njegovim odbrambenim sistemom. Posle izviđanja vratili smo se u svoje jedinice i upoznali borce s predstojećim zadatkom. Raspoloženje boraca za predstojeću akciju bilo je na zavidnoj visini, a naročito im je bilo drago što učestvuju u napadu zajedno sa 1. krajiškom brigadom, koja je imala veliko iskustvo u zauzimanju gradova. Pored ostalog, borcima je skretana pažnja na držanje i ponašanje u gradu za vreme vođenja borbi.

Desetog decembra, posle ručka, borci su primili suvu hranu, a zatim smo krenuli sa jedinicama iz sela Kozice prema Sanskom Mostu. Napad na grad predviđen je uveče oko 23 časa i to poslije artiljerijske pripreme. Pri pokretu prema Sanskom Mostu orila se pesma:

»Petokraka zvezda sija,
gura 5. divizija.
Pričekaj nas Sanski Moste,
doći ćemo mi u goste«.

Mislim da nismo realno procenili naše mogućnosti u odnosu na relaciju puta od polaznog rejona do grada. Trebalo je na vreme stići, pa smo prilično ubrzavali pokret, šta više, ponekad smo morali i trčati da bi smo stigli na vreme za napad. Borci su bili od ubrzanog marša premoreni. I pored svih naših nastojanja da stignemo na vreme zakasnili smo gotovo čitav sat. Oko 23 časa neke jedinice, posle artiljerijske pripreme, otpočele su napad na spoljno utvrđenje oko grada. Pri pristizanju na domak rovova i žičanih prepreka naša četa se razvila za napad i to desnom obalom reke Sane u pravcu žandarmerijske stanice i bolnice.

Vrlo pažljivo smo nastupali ka prvim kućama, nadajući se da će nas neprijatelj dočekati iz rovova i bunkera. Međutim, mi nismo naišli na organizovanu odbranu, pa smo se neopaženo provukli duž desne obale r. Sane i na taj način smo izmanevrisali prepreke i utvrđenja. Ovome je doprineo i vodič koji je dobro poznao teren i neprijateljska utvrđenja. Kada smo se našli iza leđa neprijatelju, domobranci su napuštali spoljnu odbranu na ovom pravcu i pobjegli u grad. Zatim je četa produžila pokret uz desnu obalu r. Sane i stigla nadomak mosta na reci Sani. Komandir čete, Dmitar Tica, odmah mi je naredio da odredim jednu desetinu da zauzme položaj prema mostu i u slučaju da neprijatelj pokuša da pređe preko mosta sa leve strane u grad, da ga sprečimo iznenadnom vatrom. Za ovaj zadatak odredio sam desetinu sa dva puškomitraljeza, na čelu sa desetarom Kostom Kojdićem. Tek što smo zauzeli položaj prema mostu opazili smo da se neprijatelj prebacuje sa leve obale reke Sane u centar grada. To su bili domobranci koji su bežali ispred jedinica koje su napadale grad levom obalom Sane. Naleteli su pravo na našu zasedu. Odjedanput otvorismo vatru i prolomi se naredba: »Ura! Hvatajte ih žive! Predajte se«! Neprijatelj se predavao po grupama, tako da smo zarobili oko 25 domobrana koje smo sproveli u Štab 1. krajiške brigade. Već je bila zora na pomolu, a u gradu i okolnim mestima vodila se žestoka borba. Naša četa je krenula u napad na žandarmerijsku stanicu. Ispred stanice je ravnica, brisani prostor i neprijatelj je davao žestok otpor. U samo svanuće na grad se navukla gusta magla. Naša

četa je zaobišla žandarmerijsku stanicu i, koristeći neke vagone koji su se nalazili na pruzi, izvršila juriš sa severoistočne strane. Jedna bombaška grupa boraca, na čelu sa Miladinom Budišom, pod zaštitom naše vatre, privukla se do samih zidova kasarne i kroz prozore počela bacati bombe. Jedna ručna bomba udarila je u okvir prozora i povratila se i tom prilikom teško je ranjen Miladin Budiša. Kada je neprijatelj osetio da naše jedinice opkoljavaju stanicu, odmah se počeo izvlačiti prema centru grada. Mi smo izvršili opšti napad i ubrzo zauzeli kasarnu. Ubijeno je pet žandarma. Odmah smo usmerili naša dejstva u pravcu bolnice, odakle je neprijatelj davao otpor. Stupili smo u ulične borbe, osvajali kuću po kuću i prodirali ka centru grada u pravcu bolnice. Svanulo je, još se magla nije digla. U magli se ne zna ko koga bije i otkud meci doleću. Orijentacija je teška, a ulice i unutrašnjost grada bili su nam nepoznati.

U takvim uslovima desetar Pane Malešević i Lazar Tica uspevaju da upadnu u bolnicu, bace bombe kroz prozor i da je zapale. U međuvremenu neprijatelj je vršio jak pritisak na našu četv. U povlačenju od bolnice smrtno je ranjen Pane Malešević zvan Čaruga, rodnom iz s. Vagana kod Glamoča. On je tu, pod zidinama bolnice ugradio svoj život u temelje slobode. Ranjen je i Lazar Tica, ali je pod zaštitom naše mitraljeske vatre uspeo da se izvuče. Na položaj čete stigao je i Cvijko Oraščić, zamenik komandanta brigade i naredio nam da se povlačimo u pravcu železničkog mosta, duž železničke pruge. Na prvi pogled bio sam zbunjen i nisam shvatio razloge našeg povlačenja, utoliko pre što nas trenutno neprijatelj nije ugrožavao. To naređenje zbunilo je i komandanta Dmitra Ticu, ali naređenje se moralo izvršiti. No, ubrzo smo shvatili razloge. Neprijatelj je dobio pojačanje iz Prijedora i Banje Luke i vršio protivnapad na naše jedinice. To i mi osećamo po jačini neprijateljske vatre. Neprijatelj je otvarao sve žešću i ubitačniju vatru. Četa se organizovano povlačila, ali sve teže i teže. Pretila nam je opasnost da nam neprijatelj preseče odstupnicu duž železničke pruge. Imao sam osećaj da nas neprijatelj okružuje. U okolini železničkog mosta na periferiji grada iza naših leđa vodila se žestoka borba. Položaj čete bio je sve složeniji i teži. Iza leđa pojavile su

se ustaše koje su odstupale iz Sasine. Kod groblja ih je dočekala naša 3. četa koja je štitila naše povlačenje iz grada. Zahvaljujući toj borbi mi smo se uspešno izvukli iz grada, ali smo pri povlačenju imali velike gubitke. Iz moga voda poginuo je Đuro šešum, rodom iz Prekaje, a ranjeno je šest boraca.

Marko Ivić

TREĆI BATALJON U NAPADU NA SANSKI MOST

Desetog decembra 1942. godine, posle ručka, oko 13 časova, bataljoni su krenuli iz rejonu S. Kozice u napad na Sanski Most i sela Kijevo i Čaplje.

Od 7 do 10 časova vršene su pripreme izviđanja sa starešinskim kadrom i prikupljanje podataka o neprijatelju. Komesari četa, partijski rukovodioci, sekretari SKOJ-a, imali su pune ruke posla. Moral boraca, više nego odličan, već se pjevuši: »Pričuvaj se, Sanski Moste, idemo ti mi u goste«. Zamenik komandanta naše Brigade drug Cvijo Oraščić obilazi borce, šali se sa njima, pitajući ih da li ima neko da se plaši borbe kao što se plaše uzeti šljivu od komesara. Borci su ga neverovatno poštovali i voleli. Bio je to neustrašivi rukovodilac koji je uvek bio u prvim redovima u toku borbe.

Prema razrađenom planu, trebalo je da bataljoni stignu na svoje polazne položaje za napad 10. decembra oko 22 časa, a napad je planiran u 23 časa. Međutim, realizacija plana bila je nemoguća — dužina marša bila je veća nego što je planom predviđeno, nije se vodilo računa o vremenskim uslovima. Komandanti bataljona požurivali su — više se trčalo nego maršovalo, borci su bili više mokri od znoja nego od hladne kiše. Kasnimo više od četiri časa u odnosu na planirani termin za napad. Prvi i četvrti bataljon stižu na svoje polazne položaje za napad 11. XII u 3 časa. Treći bataljon u to vreme nije stigao na svoje položaje, kasnio je još oko 20—30 minuta. Prvi i četvrti bataljon otpočinju sa napadom, rasplamsala se borba u rejonu Čaplja.

Komandant 3. bataljona V. Bodiroža nervozan je, požuruje borce. Stižemo na levi bok s. Čaplja, ali nismo

stigli na položaje prema dobivenom zadatku. Bataljon je uveden u borbu iz pokreta po četama i vodovima. I pored velikog zamora od marša, juriš je bio silovit.

Na pravcu napada našeg 1. bataljona borba se rasplamsala naveliko: sve gori, ne čuju se puške već samo puškomitraljezi, ručne bombe, topovske i minobacačke granate.

Naš 3. bataljon želi da opravda svoje zakašnjenje, u silovitom jurišu lomi neprijateljsku odbranu i pored toga što se neprijatelj sredio i ojačao svoje položaje snagama koje su se izvukle iz s. Kijeva pred naletom našeg 4. bataljona.

Prva četa prodrla je u dubinu neprijateljske odbrane. Zarobili smo šest domobranskih vojnika koje smo razoružali i sproveli do komande bataljona. U međuvremenu zauzeli smo zgradu u kojoj je izgleda bila smeštena neprijateljska komanda s. Čaplje. Na stolu u prostorijama našli smo vruće uštipke sa kajmakom. Nisu imali vremena da doručkuju, već su pobjegli u bunkere. U istim prostorijama pronašli smo pun sanduk puščane i puškomitralješke municije, koja nam je dobro došla. Puškomitraljezac Nikica Borovnica sa svojim »brncem« prorođuje neprijateljski stroj koji vrši protivnapad u pravcu zauzete zgrade. Pokajao sam se što sam prekorio Nikicu jer je uzeo nekoliko vrućih uštipaka koje smo zatekli u zgradi. Nikicu sam jako voleo i u svim dosadašnjim borbama najčešće sam se nalazio pokraj njega. Bio je hrabar, neustrašiv i majstor svog oružja, za neprijatelja smrtonosan. Tu je i puškomitraljezac Božurica sa svojom »bredom« kao i Mićo Vukobrat »Srđenta« sa svojim »šarcem«. Neprijatelj neće imati uspeha tamo gde su ti naši neustrašivi puškomitraljesci. Tu su i desetar Vlade Ševo, »Vurdelja« i Mićan Đurica.

Uporno branimo dostignutu liniju i pored toga što smo svesni da smo se mnogo uklinili u neprijateljsku odbranu u odnosu na naše ostale čete. Neprijatelj je uporan, nije baš onakav kao što smo mislili pre napada, bori se na život i smrt. Naši borci su osetili da ovde nisu u većini domobrani već ustaški ološ.

Umukao je glas našeg voljenog i hlabrog zamenika komandanta 3. bataljona Jole Marića: pogođen je u levu

ruku kroz petokraku zvezdu, zatim u samo srce. Pomoći nije bilo.

U istom momentu ranili su i neustrašivog borca Nikolu Đapana Radujka, rođenog 1920. godine u selu Duleru, D. Tiškovac. Pre rata bio je radnik na Unskoj pruzi, kandidat za člana KPJ.

Neprijatelj je ponavljao protivnapad. Već se razdaniilo, spustila se gusta magla. Odbijali smo neprijateljske protivnapade, ali smo primetili da na našim krilima malaksava borba, takođe i na pravcu napada 1. našeg bataljona. Neprijatelj je uspeo da potisne ostale čete našeg Bataljona sa kojima smo izgubili vezu kao i sa komandom bataljona. Situacija je teška, pa čak i neizvesna. Magla se ne povlači, nama je dobrodošla.

Komesar Prve čete drug Uroš Vučković izvlači iz borbe jedno odeljenje iz 3. voda u cilju da uspostavi vezu sa našom 2. četom i komandom bataljona. Veza nije uspostavljena niti se komesar vratio sa ocelenjem u sastav čete.

Neprijatelj je bio uporan u svome nastojanju da nas odseče, okruži i uništi. Otkrili smo njegovu nameru i odlučili da se povučemo iz sela Čaplja. Pravac izvlačenja Čete bio je uzdužna kosa koja se proteže od samog sela Čaplja prema Kruvarima.

Neprijatelj nije mirovao, vršio je protivnapade, naročito u pravcu našeg levog krila, s ciljem da nam preseče odstupnicu. Odbili smo neprijateljski protivnapad. Magla se toliko spustila da se ne vidi ni na 10 metara ispred sebe. Za nas je magla još uvek dobrodošla.

Komandir 2. voda Injac Gojin, hrabar i neustrašiv borac, dobar starešina, prvi je otpočeo sa izvlačenjem Voda, zaposedajući kosu u cilju zaštite 1. i 3. voda u toku izvlačenja. Prvi vod izvukao sam brzo i zaposeo kosu prema Drugom vodu. Naš 3. vod još je bio u izvlačenju, sa njima se nalazio i komandir naše Čete Đuro Raca koji je, takođe, ostavio dva puškomitraljeza na začelju Voda, pošto se nadao da će neprijatelj vršiti protivnapad. Neprijatelj je otkrio naše izvlačenje te počeo protivnapad čak i sa ljudstvom iz vatrenih tačaka bunkera. Četu smo blagovremeno izvukli na uzdužnu kosu i organizovali smo se za odbranu. Neprijateljski streljački stroj sačekali smo na bliskom odstojanju i ubitač-

nom vatrom prisilili ga ne samo na povlačenje već i na panično bekstvo. Naročito su ga proređivali naši puško-mitraljezi koji su ga tukli bočno. To je bio poslednji neprijateljski pokušaj u protivnapadu na našu Četu.

Magla se povlači. Četa se već izvukla, a neprijatelj ne pokušava sa protivnapadima. Već je negde oko 11 časova, ponovo smo zauzeli položaj na uzdužnoj kosi. Primetili smo kretanje manjih, pa čak i većih grupa na visovima i platou iznad naše Čete. Isturili smo patrolu da izvidi da li su to naši. Razmišljali smo šta je bilo sa komesarom Čete Urošem Vučković i odeljenjem koje je otišlo sa njime u cilju hvatanja veze sa našim jedinicama. Naša patrola nas je obavestila da su na visovima iznad nas delovi naših jedinica. Krenuli smo u pravcu naših jedinica i pronašli smo Štab. U međuvremenu stigao je i komesar Vučković sa odeljenjem. Bili smo srećni kada smo ugledali njega i odeljenje jer smo mislili da im se moglo desiti i najgore.

Kuvari su pripremili nešto za jelo. Prebrojavamo se i podsećamo na pale drugove. Ranjene smo izvukli i smestili u brigadnu ambulantu.

Naš 3. bataljon imao je u borbi za Čaplje pet mrtvih i šest ranjenih boraca i rukovodilaca. Zarobili smo 15 neprijateljskih vojnika sa naoružanjem i predali komandi brigade. Ostala naša dva bataljona, 1. i 2, imali su veće žrtve. Iz Tiškovca poginuo je Dragan Nikole Bucalo, komandir voda u 2. bataljonu, ranjen je Miladin Nikole Jarić, komandir čete u 1. bataljonu i podlegao ranama, ranjen Marko Spire Vukobrat, komandir čete u 1. bataljonu i borac Milan Jovičić. U našoj 1. četi 3. bataljona ranjen je Nikola Đapana Radujko.

Već je noć. Dobijen je zadatak da 3. bataljon i 1. bataljon u toku noći ponovo vrše napad na Čaplje. Napad je planiran negde u 4 časa 12. XII 1942. godine. Otpočeli smo sa napadom. Međutim, neprijatelj je računao da ga mi nećemo ostaviti na miru i da ćemo osvetiti naše žrtve prethodne noći, te je napustio Čaplje, tako da je 1. i 3. bataljon ušao u selo bez borbe.

Kada je svanulo, prikupili smo poginule drugove, među kojima slavnog komandanta 1. bataljona Simu Bajića, komesara Boću Vukobrata, zamenika komandan-

ta 3. bataljona druga Jolu, ukupno oko 11 drugova. Izvlačimo i dva minobacača i protivtenkovski top koji je neprijatelj ostavio, kao i ostalu opremu.

Naše poginule drugove sahranili smo na najsvečaniji način kako to dolikuje u ratnim uslovima. Posle sahrane vratili smo se u rejone našeg razmeštaja.

Dragan J. Vukobrat

POGIBIJA KOMANDANTA PRVOG BATALJONA SIME BAJIĆA-SIMICE I BOŠKA VUKOBRATA-BOĆE

Pred napad na Sanski Most, 10. decembra 1942. godine, u selu Kozici pred postrojenim 1. bataljonom 4. krajiške NOU brigade stajao je komandant bataljona Simo Bajić-Simica, a u stroju 2. čete Boško Vukobrat-Boćo, do pre izvesnog vremena njegov zamenik. Simica je kao i uvek kad se spremao okršaj bio energičan i preterano strog. Izraz njegovog lica odavao je čoveka za koga ne postoji strah. I ne samo to, njegova samouverenost čeličila je i ostale borce koji su pred njim stajali. Prilikom smotre i obilaska četa više je izgledalo da leti nego da hoda. Kod boraca se zadržavao vrlo kratko, primedbe i naređenja izdavao je oštro i odsečno. Njegov ton i brzina nisu dozvoljavali nikakva objašnjenja. Međutim, ovog dana bio je neobično raspoložen. Još od samog jutra, kad smo pošli od Sokolovačke škole, stalno je uz put po nekog borca zadirkivao, šalio se s njim, što ranije nije bio slučaj.

U stroju 2. čete stajao je strog i ozbiljan Boćo. O ramenu je držao stegnut karabin, a na opasaču mu je visilo nekoliko bombi i pištolj. Izraz njegovog lica bio je zamišljen. Očito se primećivalo da Boćo o nečem duboko razmišlja. O čemu, teško je bilo saznati. Možda su mu navirala sećanja na borbe i herojstva proletera Bataljona »Zdravko Čelar«, čiji je i on bio borac. Možda je razmišljao o predstojećoj borbi za Sanski Most. Iako je tada Boćo bio samo borac, borci 1. bataljona su ga neobično cenili i poštovali.

Posle govora komandanta 5. krajiške NOU divizije, Slavka Rodića, o predstojećoj borbi za Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta, 1. bataljon je krenuo pre-

ma ustaškom uporištu Čaplje. U grupi odabranih bora-
ca-bombaša nalazio se i Boco. Njegovo prisustvo izazi-
valo je kod ostalih drugova još veću hrabrost i odluč-
nost. Bočo je govorio da treba da budemo ponosni što
nam je dodeljen izuzetan zadatak da se borimo protiv
neprijatelja, koji je naneo nezapamćena zla nevinom na-
rodu u Sanskom Mostu i okolini.

Napad na Čaplje trebalo je da počne u 23 časa, 10.
decembra. Međutim, i pored usiljenog marša, koji nije
bio hod već trčanje od Kozica do borbenog položaja,
napad nije izvršen u predviđeno vreme, već mnogo kas-
nije. I tako, dok sino bili još daleko od borbenog polo-
žaja, sa leve strane Sane odjekivala je grmljavina topo-
va, prasak bombi i štektanje mitraljeza. To su borci 4.
divizije jurišali na neprijateljska uporišta. Sirnica je stal-
no prenosio preko veze »brže«. Do borbenih položaja
stigli smo sa velikim zakašnjenjem i, negde posle poia
noći (oko tri časa, 11. decembra 1942. godine) iz marša
stupili u borbu. Bombašima je dat zadatak, pred pola-
zak na akciju, da dejstvuju grupno na utvrđene neprija-
teljske tačke. Međutim, usled zakašnjenja, naređeno je
da se priključe svojim četama, jer je predviđeni plan
napada bio promenjen.

Iz marša, u streljačkom stroju, izvršili smo juriš
na neprijateljske položaje. Naš bataljon je napadao
centar uporišta Čaplje. Treća četa jurnula je pravo na
uzvišenje — glavno utvrđenje, u kojem se nalazio i pro-
tutenkovski top. Prva i 2. četa napadale su levo od Tre-
će. Borba je bila munjevit i oštra. Bili smo uvereni da
Čaplje brane domobrani. Tako nam je i rečeno pred na-
pad. Međutim, Čaplje su branili okoreli zlikovci — usta-
še i legionari. U prvom naletu postigli smo priličan
uspeh. Prva i 2. četa zauzele su neke bunkere i potisle
neprijatelja prema uzvišenju. Naša četa, uz pomoć dru-
ge, zauzela je kosu koja se proteže prema uzvišenju i
naterala ustaše u bunkere oko samog uzvišenja. Već smo
bili zarobili i nekoliko neprijateljskih vojnika. I kod nas
su pale prve žrtve: u 3. četi poginuo je moj dobri drug,
desetar Dušan Mitrović iz Crnog Luga, Bos. Grahovo,
miran i skroman, ali hrabar i odlučan borac. Nakon na-
ših početnih uspeha, neprijatelj se sređuje i vrši kontra-
juriše, ali ga energično dočekujemo i odbijamo. Prili-

kom svakog našeg juriša i kontro-juriša čuo se glas druga Boce: »Napred! Ura«! U ovom su ga podržavali i sa druge strane mu dovikivali neustrašivi junaci, njegovi drugovi borci 2. čete: Dušan Čubić-Čubo, komandir voda, Ilija Barišić-Ilibaša, desetar, Dušan Krčmar, vodni delegat i David Višekruna-Dačo, puškomitraljezac.

U svitanje, neprijateljska zrna počela su nam dolaziti i sa druge strane. U početku to nas nije zbunjivalo, jer smo mislili da razbijeni neprijatelj sa drugih položaja u grupama beži prema Sanskom Mostu, pa je tako naišao na nas. Ne, u isto vreme branioci Čaplja prelaze u dotad najjači kontra-juriš i uspevaju da nas potisnu sa već nekih zauzetih položaja. Ovog puta u 3. četi, pored ostalih, ranjeni su: komandir Marko Vukobrat i komesar čete Nikica Gašić. Oko njih je bilo angažovano nekoliko boraca da ih sklone na sigurno mesto i da im se previju rane. Komandu 3. čete odmah su preuzeli zamenik komandira Vojin Vidović i pomoćnik komesara Aleksa Đukić i naredili juriš. Protiv-juriš izvršile su 1. i 2. četa. I ovog puta postigli smo izvestan uspeh, ali smo ga skupo platili, imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih. Ranjen je i Bočo, ali borbu nije hteo napustiti. Malo posle ranjen je teško i delegat Bočinog voda, snažni i odvažili Dušan Krčmar iz sela Otkovci kod Glamoča. Treća četa je zaplenila jedan protivtenkovski top.

Za sve vreme juriša i kontra-juriša Sirmica je naredivao: Naprijed, samo naprijed«! Međutim, kada je sva nulo i kada se magla podigla, od Kijeva prema Čaplju kretao se neprijatelj u streljačkom stroju. Videvši ovo, Sirmica je naredio da svaka četa ostavi jedan deo boraca prema Čaplju kao zaštitnicu, a da se glavnina prebaci prema Kijevu i tamo zauzme položaj prema neprijatelju koji je nastupao. Nastala je izvesna panika među borcima, jer su se pod ukrštenom vatrom prebacivali s položaja ispred bunkera u Čaplju na položaj prema Kijevu. Sirmica je kroz kišu kuršuma trčao od čete do čete, hrabrio borce i govorio da ćemo brzo svršiti i sa Čapljem i sa Kijevom. Pored komandanta, ili u neposrednoj njegovoj blizini, nalazio se i komesar bataljona odlučni i neobično hrabri Miro Višić.

Na Čaplju je ostao, jurišajući i ranjeni Bočo, Sirmica je zauzeo položaj na brežuljku između Kijeva i Ča-

plja. I dok je Sirnica naređivao koja četa i gde da zauzme položaj, razlegao se gromki Bočin glas: »Ura«! Napred drugovi! Neka znaju fašisti kako ginu komunisti«. Uskoro je izdahnuo.

Na brežuljku, iz neprijateljskog rova koji smo pre nekoliko sati bili zauzeli na juriš, Sirnica je dvogledom posmatrao kako neprijatelj napreduje prema nama od Kijeva u streljačkom stroju. Nekoliko koraka levo od njega iz svog »Brna« sipao je vatru po neprijateljskom stroju plećati Dača Višekruna i prikivao neprijateljsko desno krilo za zemlju. U tom momentu Sirnica se u polustojećem stavu, nagnut prema neprijatelju od Kijeva, okrenuo i naredio mi da mu ostavim jednog puškomitraljesca, a da sa ostalim borcima u najvećoj brzini trčim desno i zauzmem kotu. Odmah mu je puškomitraljezac stavljen na raspolaganje i Sirnica mu je rukom pokazao u kom pravcu da postavi mitraljez. Dok mu je to pokazivao, u jednom momentu je oštro viknuo: »Gadaj prema onom plotu, otud na me nišani ustaški oficir«. Ovo je izgovorio u klečećem stavu, naslonjen na svoju malu pušku-talijanku sa dvogledom na očipma. Hteo je još nešto reći, ali ga je neprijateljsko zrno preduhitriло i pogodilo pravo u čelo. Pao je krvlju obliven da više ni riječi nije izustio. Aleksa Đukić je bio najbliže našeg hrabrog komandanta, ali mu nije mogao pomoći. Jedino je uspeo da konstatuje da je mrtav i da mu uzme dvogled i malu pušku-talijanku da ne padnu neprijatelju u ruke.

Posle komandantove pogibije među borcima je nastala velika gužva. Neprijatelj je jurišao i nastupao sa svih strana; uspostaviti disciplinu posle pogibije komandanta i još šest boraca, kao i sedamnaest ranjenih drugova iz bataljona, nije bilo lako. U uspostavljanju discipline i podizanju borbenog morala boraca naročito se isticao Dane Raca, zamenik komandira 1. čete. Dane je hteo po svaku cenu da zadrži borce i izvuče mrtva tela svojih drugova, komšija Resenovčana — Sirnice i Boće, ali mu to nije uspelo, pa je bataljon u neredu odstupio.

Na bojištu u Čaplju pala su dva najistaknutija Grahovljaka — Simo Bajić, komandant 1. bataljona 4. brigade, jedan od organizatora ustanka i komandant ustaničkih jedinica 1941. godine sa Bosanskog Grahova, kao

i njegov zamenik prilikom formiranja brigade neustrašivi proleter Bataljona »Zdravko Celar« Boško Vukobrat-Boćo. U borbu za Čaplje borci 1. bataljona predvođeni svojom neustrašivim komandantom ušli su sa vrlo visokim borbenim moralom u akciju za uništenje zloglasnog (neprijateljskog) uporišta. O moralno-političkom i borbenom sastavu 1. bataljona prilikom borbe za Čaplje dovoljno govori činjenica da su iz stroja ovog bataljona proglašena tri narodna heroja: Simo Bajić, Dušan Cubić i Miro Višić. Iz njegovog sastava izraslo je sedam komandanata i komesara brigade, načelnik štaba 4. krajiške brigade i 15 komandanata i komesara bataljona NOVJ, kao i vrlo velik broj hrabrih i neustrašivih komandira i komesara četa, vodnika vodova i odvažnih i smelih boraca bombaša i mitraljezaca, ponosnih Krajišnika koji su posejali svoje mlade živote na mnogim bojištima širom naše zemlje za slobodu i lepši život svog naroda.

Neuspeh i gubici 1. bataljona u borbi za Čaplje, mogu se ubrajati u najveće neuspehe i najteže gubitke od njegovog postojanja pa do kraja narodnooslobodilačkog rata, jer, kako je već rečeno bataljon je imao sedam mrtvih i 17 ranjenih boraca, a da nije postigao odgovarajući uspeh. Istina, u ovoj akciji bataljon je zarobio 13 neprijateljskih vojnika, nije ustanovljeno koliko je bilo mrtvih i ranjenih na strani neprijatelja, svakako ih je bilo dosta, ali i pored toga nama su naši gubici i neuspeh vrlo teško pali.

Vojin (Ilije) Jarić

TUŽNO JUTRO

Treća četa u sastavu svog 2. bataljona, napadala je Sanski Most od železničke stanice i crkve. Na prostoru od železničke stanice do grada teren je ravan, otkriven i ničim nije bio zaštićen. Noć je bila vedra i hladna, a čitav prostor bio je tako osvetljavao reflektorima da se, kako se to kaže, konac mogao udeti u iglu. Po streljačkom stroju naše čete neprijatelj je otvarao snažnu vatru iz svih vrsta oružja. Skoro čitav teren bio je preoran i posejan jesenjim kulturama. Taj prostor morali smo savladivati puzeći. Ruke i otvoreni delovi tela prosto su se lepili za smrznutu zemlju. Nije bilo nikakvog predmeta koji bi čovek mogao iskoristiti kao zaklon. Tako smo taj prostor savladivali do upada u prve kuće u gradu.

Izjutra, 11. decembra 1942. godine, između 6 i 8 časova naša četa našla se na obezbeđenju ostalih snaga bataljona, koje su vodile borbu u gradu, u slučaju napada neprijatelja s leđa. Njen prvi vod iskoristio je groblje za položaj, a spomenike kao zaklone. Negde oko 7 časova magla je počela da se razilazi. Odjednom neko je ispred nas na oko 150 do 200 metara uzviknuo: Stoj! Ko ide? Odloži oružje i ruke uvis!« Drug Stevo Radoje je bio samoinicijativno izišao ispred voda kako bi izvidio teren, pošto se magla još nije bila razišla. Među ustašama i domobranima koji su se povlačili iz sela Sasine nastalo je komešanje. Odmah, bez oklevanja i naređenja, skočio sam iz zaklona (grob) i potrčao sam prema drugu Stevi da mu pomognem. Za mnim su potrčala još dvojica drugova. Sećam se da je jedan od njih bio drug Milan Špirić. Stevo je već bio zauzeo bun-

ker, izgrađen od zemlje sa čudnim grudobranima, tako da sam se našao na zadnjoj ivici bunkera zajedno sa njim. Ostala dvojica drugova našli su se između nas i položaja čete. Neprijatelj je već bio otvorio vatru na nas.

Magla se nije bila još razila, čas je nestane, a čas ponovo naide. Neprijatelj je već počeo da juriša pošto je uočio da nas nema mnogo. Tako smo se Stevo i ja našli na zadnjoj, a neprijatelj na prednjoj strani bunkera. Nastalo je varakanje — ko će koga da pogodi. Ostala dvojica drugova i vod sa položaja tukli su vatom neprijatelja. Stevo je preko bunkera bacio dve bombe u njihov streljački stroj. Posle eksplozije čuli su se jauci. Iskoristili smo eksploziju i malu zabunu kod neprijatelja i počeli da odstupamo pod zaštitom četne vatre. Prilikom odstupanja, 15 do 20 metara od bunkera, Stevo je smrtno ranjen, nije progovorio ni jednu reč. Ostao je da leži na decembarskoj golomrazici. Nas trojica, pod zaštitom vatre, povukli smo se na položaj u sastav čete.

Neprijatelj je na juriš, i pored velikih gubitaka, uspeo da upadne u prednji deo groblja. Došlo je do ogorčene borbe u samom groblju, prsa u prsa. Pokošen neprijateljskim rafalom pao je drug Vujo. Gađajući neprijatelja iza jednog groba, nedaleko od Vuje, pogoden je ispod levog oka i drug Bogdan. Nakon toga izvršen je protivnapad i neprijatelj je odbačen.

Drug Stevo Radoje, iz s. Zajaruge kod Glamoča, stupio je u 3. četu Bataljona »Budućnost« 5. krajiškog odreda, juna 1942. godine, prilikom napada na Glamoč, i sa tom četom ušao u sastav 4. krajiške brigade. Bio je veoma hrabar. Gde je god bilo potrebno išao je on, dobrovoljno. Smatrao je da ne postoji zadatak koji se nije mogao izvršiti. Često sam bio s njim u patroli, izvidnici, zasedi i na jurišu. Nikad nije uzmakao, čak ni onda kada se našao licem u lice sa neprijateljem, kao što je bilo i ovog poslednjeg dana. Zbog lične hrabrosti bio je veoma cenjen od svojih drugova, bio je ponos čete.

Drug Vujo Marić rođen je u selu Bunčevac, u tadašnjoj opštini Prekaja, u siromašnoj seljačkoj porodici. Od detinjstva je radio kao šumski radnik. Stupio je u

prve ustaničke jedinice 1941. godine. Učestvovao je u mnogim borbama i u njima se istakao kao hrabar borac. Na dan pogibije nije uzmakao pred neprijateljem. Bio je tih i povučen, ali uvek spreman za šalu. Po svojoj skromnosti služio je za primer svima nama, a kod nje ga je osobito bio izražen osećaj drugarstva i tolerancije prema drugovima. Jednom rečju, u njemu su bile sjedinjene sve plemenite osobine druga i borca.

Bogdan Štrbac rođen je u selu Motike, u siromašnoj seljačkoj porodici, takođe u bivšoj opštini Prekaja. Zajedno s njim išao sam u osnovnu školu. Bio je veoma dobar učenik, bez konkurencije u razredu. Kao dete stupio je u partizane 1941. godine. Do svoje smrti, pored ostalih, borio se u sastavu 3. čete Drvarskog udarnog bataljona, 3. čete Bataljona »Budućnost« 5. krajiškog odreda. Skoro da je bio najmlađi među nama, ali ni u čemu nije zaostajao od starijih drugova. Naprotiv, bio je primer u svakom pogledu.

U pomenutoj borbi iz naše čete bilo je lakše i teže ranjeno još nekoliko drugova. Bili su to prvi ozbiljniji gubici čete od njenog ulaska u sastav 4. krajiške brigade.

Istog jutra naše snage povukle su se iz Sanskog Mosta pošto nisu uspele da ga zauzmu. Povukli smo se tužni i neraspoloženi pošto u našim redovima nije više bilo trojice primernih drugova, trojice junaka naše čete

— Steve, Vuje i Bogdana.

Marko Špirić

PUŠKOMITRALJEZAC GOJKO KESIĆ PAO JE
ŠTITEĆI DRUGOVE

Bio sam borac 1. desetine 2. voda 1. čete 2. bataljona 4. krajiške brigade. Pored mnogih događaja iz NOB-a sećam se dobro 10. decembra 1942. godine. Moj bataljon i još neke jedinice 5. divizije bili su postrojeni u selu Kozice gde nam je, pored ostalog, govoreno o važnosti zauzimanja Sanskog Mosta i o tome kako treba da postupamo sa stanovništvom i ratnim plenom.

U kasnim popodnevnim časovima 1. četa u sastavu 2. bataljona krenula je prema Sanskom Mostu. U stvari, više smo trčali nego što smo se uobičajeno kretali. Pod zaštitom noći pro vukli smo se kroz spol j ne odbrane grada i nečujno podišli žičanim preprekama na unutrašnjoj odbrani. Ne znam iz kog smo se razloga zadržali na dostignutoj liniji. Tu je neprijatelj otkrio naše prisustvo i počeo osvetljivati signalnim raketama prostor gde se nalazio naš borbeni poredak. S obzirom da smo se našli na čistini, bez ikakvog zaklona od moguće neprijateljske vatre, kroz borbeni poredak preneto je tihim glasom preko veze: »Priprema za juriš«. Neposredno posle toga usledilo je gromoglasno: »Juriš« komandira voda Dane Reljića. U silovitom naletu brzo smo savladali jednorednu žičanu prepreku i upali u neprijateljske rovove gde smo zaplenili jedan top bez zatvarača. Kod tog topa poginula su četiri domobrana.

U daljem nastupanju osetili smo da neprijatelj daje slab otpor sve dok nismo izbili pred crkvu. Iz crkve je na nas otvarana jaka puščana i mitraljeska vatra sve dok naši bombaši nisu u crkvu ubacili tri bombe, posle čega je vatra prestala. Ali, tu smo i mi imali gubitaka:

22*

poginuo je Ilija Čeko iz Obljaja a teško ranjen drug Đapan iz Tiškovca, oba od Bosanskog Grahova. U daljem nastupanju naišli smo na zapaljenu kuću iz koje smo izneli jednu stariju ženu i dvoje-troje dece a iz podruma izveli jednu kravu. U sledećoj kući naša desetina je našla samo nekoliko stolaca u kojima je bilo nešto polomljenih toplomera, nekakvih pumpica i dosta prljavih zavoja.

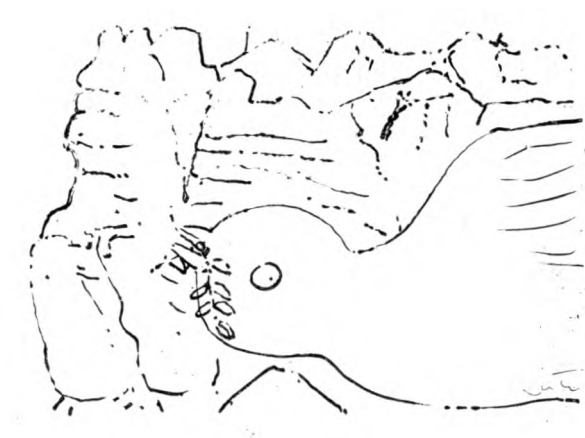
Približavalo se svanuće. Naređeno nam je da u zgradi organizujemo odbranu. To je učinio na najbolji način desetar Svetko Bajić-Svečina iz sela Zeba kod Bosanskog Grahova. U ranim jutarnjim časovima, 11. decembra, neprijatelj je iz okolnih kuća otvorio na nas jaku pušчанu i mitraljesku vatru, tako da su svi naši prozori i vrata bili pod vatrom. Mi smo, takođe, uzvraćali iz pušaka i jedinog puškomitraljeza koji smo imali. Ovde je teško ranjen jedan drug, mislim da se preživao Majstorović. Situacija je postajala sve kritičnija, jer smo bili skoro opkoljeni a nismo imali vezu sa vodom i četom. Sa našim desetarom smo se u toj situaciji dogovorili da napustimo zgradu i da se pod borbom izvlačimo. Naš divni drug i hrabri puškomitraljezac Gojko Kesić štitio je izlaz iz zgrade svojim »brnom« i tako omogućio našoj desetini da bezbedno napusti zgradu. Naruku nam je išla i gusta magla koja je neprijateljsku uragansku vatru činila nepreciznom. Doduše, ona je i nama otežavala orijentaciju pa smo koristili tok reke Sane, odnosno njenu desnu obalu.

Kad je desetina odstupila, u kući smo ostali samo ja i Gojko Kesić. Bio sam mu tada pomoćnik na puškomitraljezu. Rekao mi je da se i ja prebacim sa municijom, što sam i učinio. Iz zaklona sam gledao kako je Gojko, u pokušaju prebacivanja, pogođen u glavu rafalom neprijateljskog mitraljeza.

Tako je u Sanskom Mostu ostao još jedan Grahovljak. Gojko Kesić rođen je 1914. godine u selu Kesići kod Bosanskog Grahova. Pre rata je bio radnik u Fabrici »Šipad« u Drvaru i učesnik u mnogim radničkim štrajkovima. Služio je trogodišnji vojni rok u mornarici bivše Jugoslovenske vojske te je u časovima odmora prenosio na nas, mlađe borce, svoje veliko vojno iskustvo i veštinu.

U ovoj borbi još je poginuo i Jovo (Pane) Damjanović iz sela Kesići a ranjen je David Brkić, takode iz Kesića. Iz ovog okršaja sećam se i drugova Pere Mirčića, Sime Zivlaka, Steve Damjanovića, Branka Damjanovića, Jove Galića-Crnog, Blaže Rodica i Davida Vucelje.

Nikola Damjanović

MILADIN (NIKOLE) JARIĆ

Miladin je rođen 1915. godine u Donjem Tiškovcu, opština Bosansko Grahovo — u porodici koja je bila vrlo cenjena u Tiškovcu i na užem području tromeđe Bosne, Like i Dalmacije. On je bio najmlađe dete vrednog oca Nikole i skromne majke Milice.

Odmah po završetku osnovne škole, Miladin je uz tri starija brata pošao u svet i počeo raditi u raznim preduzećima. Najpre kao vodonoša »boća« kako se to tada zvalo u preduzeću »Šipad« na eksploataciji drveta u Snetici i Oštrelju, a zatim na regulisanju bujica na terenu tromeđe Bosne, Like i Dalmacije. Međutim, ovi poslovi bili su povremeni — sezonski, tako da stalan posao dobij a prilikom trasiranja i izgradnje Unske pruge, 1934. godine. Na Unskoj pruzi počeo je da radi kao figurant na trasiranju pruge. Na poslu je veoma brzo napredovao. Godine 1941, prilikom fašističkog napada na našu zemlju, radio je kao tunelski miner.

Zahvaljujući njegovoj prirodnoj inteligenciji i snažljivosti, brzo je stekao poverenje kod inženjera i radnika sa kojima je dolazio u dodir.

Miladin je bio vrlo nemirnog i slobodarskog duha, hteo je sve da zna, da se u svako »kolo« uhvati, a naročito u »kolo« gde se nadmeće i dokazuje, pa je tako već u 16. godini bio prvi iz Tiškovca član Sokolskog društva u susednom selu Strmici — kod Knina, kao i član streljačke družine u Tiškovcu — Crni Potoci. Ovoj družini pripadala su i njegova starija braća.

Od početka izgradnje Unske pruge, zajedno sa Miladinom radila su i njegova starija braća: Stevo, Mirko i Dušan. Oni su već ranije učestvovali u raznim štraj-

kovima po Bosni, Srbiji i Crnoj Gori i znali mnogo o sindikalnom organizovanju radnika. Znali su koji sindikat štiti radnike, a koji služi kapitalistima.

Miladinova braća Stevo i Mirko bili su organizatori sindikalnog pokreta URS-a na Unskoj pruzi. Stevo je bio prvi sekretar podružnice u Tiškovcu 1936. godine, a Mirko radnički poverenik. Obojica su bili ustanici, prvoborci NOR-a i oficiri JNA.

Tako je Miladin, uz svoju stariju braću i druge napredne radnike, odmah u početku svog zaposlenja shvatio da se mora organizovano boriti za radnička prava. Već 1936. godine Miladin je među prvima radio na osnivanju organizacije URS-a u Tiškovcu. Iste godine, on je učestvovao sa grupom radnika u napadu na žandarmersku stanicu u Crnim Potocima.

Prilikom organizovanja štrajka na Unskoj pruzi 1937. godine, Miladin je bio jedan od najaktivnijih radnika. Ostao je dosledan borac u URS-ovom sindikatu sve do fašističkog napada na našu zemlju.

Prilikom napada fašističke Nemačke i Italije na našu zemlju, on nije bio mobilisan. Međutim, on je pohađao najbližoj komandi i javio se, kao dobrovoljac, Kninskom garnizonu. Nije hteo kući dok ga nisu rasporedili u jedinicu, tako da je učestvovao nekoliko dana u tom neslavnom »aprilskom ratu«. Po kapitulaciji zemlje, vratio se u Tiškovac sa uniformom i oružjem sa kojim je učestvovao u borbi, 20 dana pre ustanka, kad su Tiškovčani dočekali i razbili ustaše u Crnim Potocima na tromedi Bosne, Dalmacije i Like i posle u ustanku, 27. jula 1941.

Vreme između kapitulacije stare Jugoslavije i dizanja ustanka 1941. godine proveo je u stalnoj vezi sa Petrom Jarićem.

Miladin je posebno pripremao omladince za borbu. Priličan broj njih bio je posle u sastavu 4. brigade. On je na početku ustanka postao komandir voda u Tiškovskoj četi. Prilikom razračunavanja sa četnicima, na početku ustanka, bio je energičan protivnik saradnje sa Italijanima. Kasnije je bio jedan od najhrabrijih boraca i starešina Bataljona »Gavrilo Princip«. Ubrzo je postao kandidat a potom i član Komunističke partije Jugoslavije.

Prilikom formiranja 4. krajiške brigade postavljen je za komandira voda, a posle kraćeg vremena upućen je na vojno-politički kurs pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Po završetku kursa, u novembru 1942. godine, postavljen je za komandira čete u 2. bataljonu.

Pred napad na Sanski Most, decembra 1942. godine, sastalo se nas nekoliko Tiškovčana iz 1. i 2. bataljona. Inicijatori sastanka bili su Miladin Jarić, komandir čete u 2. bataljonu i Marko Vukobrat, komandir čete u

1. bataljonu. Sastanak je bio vrlo kratak, ali je bio srdačan i topao. Među nama je bio i Miladinov brat od strica Proka, po godinama najmlađi, nežan i umiljat, imao je lep, zvonki glas. Miladin je bio i ovoga puta, kao i obično, najbučniji i u centru pažnje. Posebno je govorio o predstojećoj akciji na Sanski Most i već ukazivao na uspehe koje ćemo u toj borbi postići. U razdraganom raspoloženju obratio se Proki: »Hajde, mali, povedi onu našu: »U Tiškovcu lepijeh momaka, selo ružno, moje srce tužno. . . « Proka ga je poslušao i pesma se gromko zaorila. Ovo je bila naša poslednja zajednička pesma i poslednji susret.

Miladin je 10. decembra 1942. godine u borbi kod Sanskog Mosta, na čelu svoje čete, teško ranjen. U ovoj borbi ranjena su još dva Tiškovčana: Marko Vukobrat i Gojko Bucalo. Sva trojica upućena su u partizansku bolnicu kod Bosanskog Petrovca na lečenje. Međutim, Miladin je posle tri dana podlegao ranama. Tako je tog surovog i teškog decembra 1942. godine prestalo da kuca plemenito i odvažno srce jednog od prvih komandira čete 4. krajiške brigade i omiljenog sina ponosnog Tiškovca i Bosanskog Grahova. Marko i Gojko su preživeli i vraćeni u brigadu gde su nastavili borbu. Marko je još tri puta bio ranjavan u 4. brigadi i na kraju poginuo na Sremskom frontu kao načelnik 4. brigade, januara 1945. godine, dok je Gojko rat preživeo i danas živi u Beogradu kao ratni vojni invalid — penzionisani major JNA.

Mladi Proka je veoma teško podneo Miladinovu smrt. Poginuo je i on aprila 1943. godine, u borbi na Glamoču, sveteći brata Miladina, kao komandir voda 4. brigade.

Vojin Jarić

OBEZBEĐENJE RANJENIKA I TIFUSARA

Prvi bataljon stigao je u samu zoru pred selo Čaplje koje su ustaše i domobrani uporno branili. Ovo mesto bilo je dobro utvrđeno i branjeno. Bataljon se kretao u streljačkom stroju. Desno od 2. čete, u kojoj sam se i ja nalazio, napadala je naša 3. četa. U streljačkom stroju nalazio se i komandant 1. bataljona Simo Bajić. U mojoj blizini, sa drugim vodom, kretao se zamenik komandanta bataljona Boško-Bočo Vukobrat. Borba se rasplamsala na sve strane. Napadaju i jurišaju naše jedinice, ali se i neprijatelj uporno brani. Spuštajući se ka jednom potoku 2. četa bila je izložena jakoj puščanoj i mitraljeskoj vatri. Ispred nas su bunker i iz kojih neprijatelj pruža jak otpor. Kada smo bili sasvim blizu rovova i bunkera, jurišajući među prvima, poginuo je zamenik komandanta drug Boško-Bočo Vukobrat. Redak je bio slučaj da ostavimo ranjenog ili poginulog druga, ali ovoga puta Boška nismo mogli izneti. Ostao je na bojnopolju.

Izloženi neprijateljskim protivnapadima i njegovoj jakoj vatri, bili smo prisiljeni na povlačenje. Iako je bio desetar i komandovao desetinom, Ilija Barišić-Ilibaša dograbio je puškomitraljez i uspešno štitio čet u povlačenju. Njemu su se pridružili i hrabri puškomitraljesci David Višekruna i Spiro Čvokić. Teško je ranjen i komandir voda Dušan Krčmar i borac Slavko Cvetković. Dušanu je puškomitraljez prosto sasekao butinu leve noge, a Cvetković je ranjen u grudi. Izložen životnoj opasnosti, Lazo Kaurin puzeći na leđima izneo je ranjenog Dušana Krčmara. Neki drugovi izneli su i teško ranjenog Slavka Cvetkovića. Lazo je pri kraju rata u bli-

zini Hrvatskih Karlovaca poginuo kao zamenik komandira čete u 9. krajiškoj brigadi. Nije imao sreće da dočeka slobodu i da se nađe u zagrljaju svoja četiri sina, koji su bili još deca.

U toku borbe doznali smo da je poginuo i komandant bataljona Simo Bajić. Bilo nam je svima teško jer smo neobično voleli našeg komandanta.

U vrlo teškom stanju, Dušan Krčmar i Slavko Cvetković prebačeni su u bolnicu u Grmeč. Rane su bile tako teške da nije bilo pomoći i ubrzo su podlegli ranama. Dušana sam dobro poznao jer smo rođeni u istom selu. Još kao mladić počeo je da ispoljava bunt protiv nepravde i režima stare Jugoslavije. Služio je u Kraljevoj gardi i kapitulacija ga je zatekla negde daleko od njegovog rodnog kraja. Ipak, uspeo je da izbegne zarobljeništvo i da se vrati kući. Sa njim je tada bilo i pet njegovih drugova Dalmatinaca. Od njih sam tada prvi put čuo da je pbegao kralj u inostranstvo i da je odneseno zlato. Dušan je doneo pušku, municiju i ostalu vojničku opremu.

Od prvih dana ustanka stupio je u borbu, gde je pokazivao izvanrednu hrabrost i snalažljivost. Sećam se sa koliko je ogorčenja govorio o četnicima i njihovoj izdaji kada su počeli da otvoreno sarađuju sa okupatorom i da se bore protiv partizana. Borio se u Bataljonu »Budućnost« i kao komandir voda našao se u stroju

4. krajiške brigade prilikom njenog formiranja na Tičevu. Bio je dobar drug, komunista i veoma hrabar borac. Cela njegova porodica aktivno je radila za naš pokret. Brat Pero radio je u narodnoj vlasti u selu i sestra Deva, koju su četnici uhvatili kao skojevku, mučili je, od čega je docnije ubrzo i umrla.

Kako smo imali dosta ranjenika u borbi za Sanski Most i u borbama koje su neposredno usledile, jedna desetina 2. čete, u kojoj sam i ja bio, određena je da prati ranjenike dalje na slobodnu teritoriju. Komandir desetine bio je Slavko Rokvić. Među ranjenicima bilo je i tifusara. Kretali smo se pravcem selo Ragolji, Podrašnica, Baraći i Mliništa. Negde kod sela Podrašnice primetili smo četnike. Verovatno su se plašili i nisu nas napali. Kada smo siigili u selo Baraće, i ovde su nas sačekali četnici. Otvorili su vatru i morali smo prihvatiti

borbu. Naročito se istakao puškomitraljezac Nikola Vještica, koji je poseo pogodan položaj iznad ceste i otvorio vatru iz puškomitraljeza. Energičnim dejstvom naše desetine, savladali smo četnike koji su se dali u bekstvo prema Gerzovu. Nastavili smo pokret prema Mliništima, gde smo ranjenike i tifusare predali Centralnoj bolnici. Desetina je smeštena u jednu baraku, a za večeru smo dobili skromno siedo van je hleba i pasulja.

Kako smo bili blizu naših kuća, u želji da se vidimo sa svojim, te da se presvučemo i odmorimo, zamolili smo našeg komandira da nas pusti. Zelja nam se ispunila. Sa mnom u selo Hotkovce krenuo je i puškomitraljezac Nikola Vještica. Čim smo stigli u selo, primetili smo dosta izbeglog naroda iz 'Banije i Korduna. Iako su uslovi bili izvanredno teški, bilo je pravo zadovoljstvo gledati narod i omladinu kako radi za naš pokret i borbu. Čak su radili i analfabetski tečajevi sa nešto odraslijim omladincima i omladinkama. Učitelj Simo Dubajić držao je ove tečajeve. Simo je rodom od Zadra i kao učitelj aktivno je radio na slobodnoj teritoriji. Simo je posle rata proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Trećeg dana desetina je trebalo da se nađe kod moje kuće, odakle bismo krenuli u jedinicu. Samo je stigao Jole Ajder, a ostali borci oboleli su od tifusa. Ova bolest, u to vreme, prosto je harala u našim jedinicama i kod naroda na slobodnoj teritoriji.

U jedinicu smo se vratili samo nas trojica. Kako smo se samo obradovali kada smo u Mrkonjiću sreli načelnika brigade druga Mesuda Hotića. Jole Hajder se teško kretao i imao je temperaturu. Čim ga je video, drug Hotić primetio je da ima tifus i naredio da ide u bolnicu. Jole je u vihoru četvrte ofanzive, u Centralnoj bolnici, dospao i na Neretvu, pa se posle prezdravljenja priključio 3. krajiškoj brigadi. Neposredno posle ove ofanzive, u borbi sa Nemcima na Oštrelju, hrabro je poginuo Nikola Vještica. Njegovo srce prestalo je da kuca, ali njegov lik kao čoveka i druga ostao je u divnoj uspomeni njegovih drugova.

Pane Krčmar

JURIŠ NA SELO SASINU I SUKOB KOD TOPICA BRDA

Četvrta krajiška brigada izvršila je noću, 11. XII 1942. godine, napad na Sanski Most i okolna sela sa istočne i južne strane.

Grad i Okolna sela branili su domobrani, ustaše i nešto Nemaca sa nekoliko tenkova. Sela i grad bili su solidno utvrđeni rovovima i bunkerima, a pojedine kuće podešene za odbranu.

Treći bataljon je pošao u napad iz rejona sela Riudnice 11. XII oko 2 časa i brzim naletom, u skokovima, tukao i progonio slabija obezbeđenja domobrana u selima Smederevo i Polje i u nastupanju izbio u visinu železničke stanice sela Čaplje. Tu je neprijatelj dočekaio bataljon sa jačim snagama i žestokom vatrom iz rovova i bunkera. Nastala je borba prsa u prsa. Naša 2. četa zauzela je železničku stanicu i nekoliko kuća. Četu je vodio komandir Miloš Tanjga, a u stopu sa njim jurišao je i njegov ratni drug Jole Marić. Ubrzo su zauzeti neprijateljski rovovi, a kad se stiglo do bunkera, tu je četa dočekanu jakom vatrom. Uz žestoku borbu zauzeli smo tri bunkera i kad je izgledalo da će se domobrani predati, ustaše i domobrani izvršili su žestok protivnapad na našu četvu. Tu je poginuo zamenik komandanta bataljona Jole Marić, a četa se jedno vreme zadržala na zauzetom položaju.

Na dan 15. XII 3. bataljon nastupa cestom Sanski Most — Sasina. Sasina je tada bila jedno od najutvrđenijih neprijateljskih uporišta. Tako su iz sela Sasine ustaše poručivale Paveliću da dođe kod njih ako nije siguran u Zagrebu. Čete su krenule na juriš preko nji-

va, šumaraka, kroz jaruge i uvale. Jurišem, uz snažno »Ura«, uz usredsređenu vatru i prasak bombi ulazimo u Sasinu. Miloš Tanjga prvi, u streljačkom stroju, ulazi u selo, a dobro vođena 2. četa za njim. Okolina i Sasina su zauzeti i nastavljeno gonjenje ustaša ka Prijedoru.

Štab bataljona je zatim 2. četu uputio u selo Mitroviče sa zadatkom da onemogući željezničku prugu Prijedor — Sanski Most. Četa je stigla na željezničku prugu i odmah pristupila obezbeđenju. Obezbeđenje sa mitraljezima postavljeno je na čukama na nekoliko mesta, a dva odeljenja isturena su oko 1.500 metara a pravcu Prijedora u cilju postavljanja zasede.

Komandiri vodova Pero Topic i Boško Marić, iskusni radnici, vojnici i ratnici, postavljanjem eksploziva pod šine na pet-šest mesta na rastojanju od po 100 metara, izvršili su presecanje pruge. Borci su uhvatili šine i na: »O rule... o rak...« na nekoliko mesta šine i pragove gurali u reku Sanu. Pred sam mrak iz Prijedora je naišao voz sa nekoliko vagona koje je lokomotiva gurala ispred sebe. Kad je naišao na našu zasedu, otvorili smo jalku vatru i naterali neprijatelja u bekstvo ka Prijedoru. Tri vagona su se survale na prugu bez šina, dok je lokomotiva uspela da pobjegne.

Od svog formiranja, 14. VII 1942. godine, 2. omladinska četa vodila je borbu sa ustašama, domobranima, četnicima kod Bihaća, Bos. Krupe, Bos. Grahova, Ključa, Sanskog Mosta. Sa dosta uspeha odnosila je pobjede nad neprijateljem na svakom mestu. Najteže je prošla oktobra meseca u napadu na Golubić kod Bihaća gde je imala prvi put ranjenih i poginulih boraca.

Štab 3. bataljona odlučio je 16. XII 1942. godine da svoju 2. omladinsku četu pridoda 3. bataljonu 1. krajiške brigade, koja se nalazila u selu Mitrovići, jer je bila blizu te brigade.

Nemci su sutradan iz Prijedora uputili svoju kolonu jačine oko 500 vojnika u zahvatu željezničke pruge ka Sanskom Mostu. Treći bataljon i naša 2. omladinska četa, zajedno su postavili zasedu u rejonu sela

Mitrovići. Sad imamo novog komandira čete Đuru Racu — Đuđu. Tanjga je postavljen za zamenika komandanta 3. bataljona. On kao iskusan vojnik, jer je služio vojsku, a već bio u borbi sa Italijanima i Nemcima, organizuje zasede sa komandantom 3. bataljona Borkom Arsenijevićem. Đuro je organizovao koncentričnu vatru, po grupama, bombaše spremio, sa komandirima vodova obilazio borce, govoreći da budu budni, hladnokrvni, jer su pred njima Nemci. Borci sa nestrpljenjem čekaju u zaklonima. Oseća se neizvesnost jer treba prvi put da se borimo protiv Nemaca.

Već je kasno popodne. Nemci su nam se približili, a deo nemačke kolone upao je u nasu zasedu. Bataljon i naša četa otvorili su vatru iz svih oružja. Iznenadeni, Nemci pokušavaju da se spasavaju bekstvom, ali bataljon i četa zajedno jurišaju na Nemce i nabacuju ih na rekiu Sanu. Lepo se videlo kako pojedini Nemci skaču u Sanu, a oni plašljivi beže pored reke i tako se izlažu našoj vatri i ginu.

Posle ovako uspele akcije komandant Borko i komesar Drago Đukić čestitaju komandi naše čete i borcima. Veoma sam bio potresen kad sam doznao da je u toj borbi poginuo moj školski drug Savo N. Morača. Inače, u 3. bataljonu 1. krajiške brigade bilo je pet drugova iz mog sela Bastasi kod Drvara.

Ubrzo je pristigao i ostatak neprijateljskih snaga, te se vodila ogorčena borba posle koje se neprijatelj povukao, gonjen sve do sela Topići. Svi pokušaji 3. bataljona 1. krajiške brigade i naše 2. omladinske čete da zauzmu selo Topići i Topića brdo završili su se neuspehom. Neprijatelj je zauzeo povoljne položaje, a naročito Topića brdo koje dominira okolinom. Noću 17/18. decembra 1942. godine Štab 3. bataljona 1. krajiške brigade i komanda naše čete zajedno organizuju i pripremaju napad na neprijatelja. Ponovo, po rasporedu za noćni napad, 3. bataljon napada sa istočne i južne strane na Topića brdo, a sa zapadne strane 2. omladinska četa napada selo Topiće. Oko 24 časa bataljon je, zajedno sa našom četom, napao neprijatelja sa svih strana. Za kratko vreme Nemci se nisu uspjeli utvrditi pa je, posle nekoliko uzastopnih i upornih juriša u gusnoj noći, koja nam je išla na ruku, zauzeto

Topića brdo i selo Topici, a neprijatelj tučen i gonjen u stopu povukao se u Prijedor.

Moram posebno navesti imena naših drugarica i drugova koji su se istakli u borbi protiv Nemaca kod Topića brda.

U streljačkom borbenom stroju poginuo je Vid V. Jankelić, hrabar borac, dobar drug, omiljen omladinac u društvu, radnik u Celulozi u Drvaru. Takvi su bili i njegovi saborci koji su ranjeni: Jovo Trninić, Tadija Dukić, Momčilo Bosnić. Oni su bili hrabri, jurišali su na Nemce, nisu se bojali neprijateljskih »šaraca«. Jovo i Momčilo su u toku rata hlabro poginuli, dok je Dukić posle rata umro.

Ponos čete bili su naši mitraljesci Mirko Šobot, David Herceg i Ilija Rađenović. Oni su bili hrabri junaci, neustrašivi borci, znali su u toj borbi da upotrebe mitraljez »brno« i tuku Nemce iako su oni imali savremenije naoružanje. Mitraljez »brno« bio je u rukama skojevaca, pa je naterao Nemce u bakstvo.

Oba dana borbi kod Topića brda bile su formirane grupe bombaša, koji su koristili bombe kragujevke, italijanke, a i one koje su zaplenjene po prvi put od neprijatelja oko Sanskog Mosta, takozvane repašice. U čefti su bili bombaši: Pero Šobot, Momčilo Bosnić i Marko Rodić. Kada je trebalo postići povoljan ishod borbe, tući Nemce, koji su se slabo i na brzinu ukopali, ovi bombaši su u streljačkom stroju prvi bacili bombe na Nemce. Svi su izginuli u NOB-u.

Moramo navesti i ove naše tri drugarice: Bosu Balaban, Duku Zeljković i Milku Banjac. One su u borbi za Topića brdo, kao bolničarke, hlabro izvlačile ranjenike iz borbe i ukazivale im prvu lekarsku pomoć.

U borbi za selo Topici i Topića brdo neprijatelj je imao oko 80 mrtvih, šest zarobljenih i dosta gubitaka u opremi, municiji i si. Naši gubici: dva poginula, jedan iz naše čete, jedan iz 3. bataljona 1. krajiške brigade, i 17 ranjenih.

Naša 2. omladinska četa zarobila je dva puškomitraljeza, jednu strojnicu, dosta municije i opreme. Četa je meseca jula 1943. godine bila pridodata 1. bataljonu 1. krajiške brigade u rejonu Kreševa kod Sara

jeva za izvršavanje borbenih zadataka na pruži Sarajevo — Konjic.

Omladinska četa se vratila 20. decembra u sastav svog 3. bataljona u selo Usarce. Borbenim uspesima 3. bataljona ponosio se svaki vojnik.

Pero Tomić

ČASTAN KURIRSKI ZADATAK

Bilo je to novembarskih dana, ratne 1942. godine, za vreme priprema napada na Sanski Most, jako ustaško uporište. Štab 3. bataljona 4. krajiške udarne brigade nalazio se u selu Kamičak. Posle podne pozvao me je komandant bataljona i saopštio mi da ima jedan neodložan zadatak koji treba da izvršimo ja i još jedan kurir kojega izaberem. Evo o čemu se radilo. U selu Kozice, ispod pl. Manjače, nalazila se jedna četnička jedinica, za koju smo doznali, preko našeg obaveštajca, da je voljna da sa nama pregovara o zajedničkom napadu na ustaše u Sanskom Mostu. Komandant mi je dao pismo za njenog komandanta i rekao da bi najbolje bilo da sa njima ništa ne raspravljam, samo da predam poštu, sačekam odgovor i vratim se odmah.

Uskoro sam potražio druga Dragana Kovačevića, mog najboljeg druga, sa kojim sam se stalno u bataljonu družio, i jedino je on mogao znati sve što i ja znam. Mi jedan od drugog ništa nismo krili. Rekao sam mu o čemu se radi i da odmah moramo krenuti. Javili smo se kuvaru da nam ostavi večeru.

Spustili smo se niz jednu jako strmu strančicu iz sela Kamičak do reke Sane. Skeledžija nas je prevezao na drugu stranu.

Krenuli smo uz potočić koji se zvao isto kao i selo — Kozica. Sve što smo bili bliže selu, kod nas su se sve više preplitali strah i odgovornost. Strah od susreta sa četnicima: ko su, ikakvi su, kako će nas primiti. ... Osećaj odgovornosti nas je hrabrio, jer je baš nama poveren takav zadatak.

U selo smo stigli predveče. Niko nas nije zaustavljao do kuće u kojoj je bio njihov štab jedinice. Kuću su nam pokazala neka deca. Oko kuće nismo videli nijednog četnika, niti bilo kakvo obezbeđenje. Kad smo prišli na nekoliko koraka, iz kuće izađe jedan mladić, sa puškom o ramenu i reče nam da pođemo za njim. Uveo nas je u kuću, a zatim pokucao na jedna vrata i otvorio ih. Ja nisam, od uzbuđenja, sačdkao da nam mladić, koji je gologlav sedeo za trpezarijskim stolom, bilo šta kaže. Prosto sam mladog četnika gurnuo svojim telom i ušao u sobu a Dragan za mnom. Pošto se sa Vicukom Bodirožom, komandantom, nisam dogovorio o tome kako ću se sa četnicima pozdraviti, nastojao sam da izbegnem pozdrav, bilo naš, bilo četnički. Zato sam, odmah s vrata, rekao četniku koji je imao osrednju bradu: »Komanda naših jedinica poslala vam je ovo pismo«. Dragan je stajao pored mene i naše oči su bile uprte u čoveka koji je u nas gledao ćutke. On da je otvorio pismo, pročitao, a zatim ustao i prišao krevetu na kome je bila njegova ratna torba i šubara sa kokardom. Iz torbe je izvadio neki blok i jedan koverat. Seo je ponovo za sto i nešto u nekoliko reči napisao, što ni ja ni Dragan nismo mogli da pročitamo dok smo stajali.

Meni se čini da smo dugo stajali. Četnik nas nije ponudio da sednemo na klupu, koja je bila levo od mene uz jedan drveni krevet. Kad nam je pružio koverat, otvorio nam je vrata i rekao četniku koji je stajao ispred vrata: »Izvedi ih iz sela, pa se odmah vrati«.

Kad nas je doveo do poslednje kuće u selu, već je bila noć. Rekao nam je: »Zbogom, braćo«! Ja sam išao napred, a Dragan za mnom. U pokretu se okrenuo i otpozdravio četniku: »Smrt fašizmu«! Četnik je ostao da stoji, a mi u trku produžili prema reci Sani. Usput smo sređivali utisike.

Pošto smo noću kasno stigli u selo Kamičak, komanda bataljona je već bila na spavanju. Sutradan nas je probudio Vicuka i tražio izveštaj. Kad sam mu predao pismo, Ante Rukavina, zamenik komesara bataljona, mi u šali reče: »Rađene, je li bila vuna u susretu sa bradatim«? Tako se završio naš kurirski zadatak toga dana.

Dragan Kovačević, 16-godišnji dečak iz sela Veliki Cvetnić, i narednog dana se susreo sa četnicima, ali sa mnom nikada više nije krenuo na izvršenje časnog kurirskog zadatka.

Ja sam bio neprestano okupiran mislima da li smo dobro izvršili zadatak. U tom razmišljanju prekide me poziv druga Save Grahovca, komesara bataljona. On mi naredi da pozovem Dragana Kovačevića i Uroša Aćamovića i da dođemo kod njega.

Kada smo ušli u sobu gde je bio Štab bataljona, tu su bili: Vicuka Bodroža, komandant bataljona, Savo Grahovac, komesar i Ante Ruikavina, zamenik komesara bataljona. Tada nam je Savo rekao da se planira napad na Sanski Most u najvećoj tajnosti. Dobili smo zadatke. Dragan ide ponovo u selo Kozice, jer zna gde je četnički štab, i sa njim će poći Uroš. Ja sam morao krenuti u Štab našeg 4. bataljona u selo Dabar, preko reke Sanice. Bilo je hitno i morali smo odmah krenuti.

Pošto je selo Dabar dosta daleko od Kamička, to sam dobio konja, što je za nas kurire bila retkost, ali i posebna čast. Kurir, pa još na konju.

Krenuo sam odmah sa mojim malim konjićem, poput ponija, i brzo stigao do reke Sanice. Na moje veliko iznenađenje Sanica je tako nadošla da je pred sobom valjala drvlje i kamenje, što bi rekao naš narod.

Sad su tek nastale muke, ništa manje od onih prethodnog dana u susretu sa četničkim komandantom. Reka se izlila preko svojih obala. Ja ne znam da plivam, a ne znam ni kako se konji ponašaju u vodi.

Sedeo sam tako na konju i razmišljao: »Da se vratim u bataljon, ne smem; da pokušam s konjem da pregazi reku, i to ne smem; da idem zaobilaznim putem do izvora Sanice, ispod pl. Grmeč, to je daleko i jedan dan bih kasnio«. Nikako da nađem pravo rešenje. Odjednom, slučajno mi pogled pade na jedno parče telefonske žice. Počeh pogledom da je pratim i videh da se ona podiže na telefonski stub. Odmah dođoh na ideju da ovo parče žice, nešto oko 20—30 metara, odlozim i da za njega vežem uzdu mog konjića, te da ga tako nateram u reku i vidim da li može da je gazi.

Kad sam naterao konja u vodu, on počeo da pliva kao riba. Jeste da ga voda nosi ukoso, ali ipak prelazi reku. Kad je žica došla do kraja, ja je povučem i konjić se vrati nazad. Izveo sam ga na obalu, oslobodio se žice, zajašio u samar, pa se, radi svalke sigurnosti, sa obe ruke uhvatim za grivu mog konja i tako predem reku i izvršim i ovaj zadatak.

Pošto sam kasno stigao u štab 4. bataljona, koji je bio u selu Dabar, to sam morao prenoćiti i sutradan rano krenuo sam nazad. Sad mi je bilo zadovoljstvo preći reku Sanicu. Imam jučerašnje iskustvo, a i reka se preko noći malo povukla u svoje korito.

Kad sam stigao u selo Kamičak, bataljon se već spremao za pokret. Svi su u nekom poslu. Prilazim komandantu Viouki, koji nas je uvek dočekivao sa osmehom i rečima: »Kuriri, svetu vam neđeljicu«. Sada je ljut, neveseo i ja zaključujem u sebi da je neki težak borbeni zadatak u pitanju. Predajem mu pismo iz 4. bataljona, mislim da ga je pisao komesar bataljona Makso. Otvarajući uvijenu ceduljicu Vicuka progovori: »E, moj Rađane, nema više našeg Dragana«. Pre nego što je nastavio da ispriča o čemu se radi, ja u sebi zaključih: Sigurno su ga ubili četnici zbog onog prek-jučerašnjeg otpozdrava«. Još nisam svoje misli završio, a Vicuka mi objasni da se sinoć, kad su se Uroš i Dragan vraćali iz Kozice, čamac prevrnuo i Dragan se utopio. Uroš se uhvatio za sajlu i skeledžija mu je pomogao da se spasi.

Eto, prošlo je 39 ili 40 godina otkako je mali 16-godišnji dečak u selu Trubaru, 1942. godine, stao u stroj Drvarske omladinske čete. Pored velikih junaka — heroja: Ante Rulkavine, Vicuke Bodrože i Save Gralhovca, pominjem i malog, ali pravog junaka, Dragana Kovačevića.

Njihova imena su svetle stranice naše istorije, i ta imena se ne smeju nikada zaboraviti.

Rade Rađenović

IZ LJUBAVI — PROTIV KOMESARA

Komandant brigade Milutin Morača naredio mi je da prikupim sve prištapske borce na zajednički sastanak. Kao komandir zaštitnice taj zadatak sam brzo izvršio. Na sastanak je došao komandant brigade Milutin Morača i politički komesar Nikola Kotle. Pošto sam predao raport komandantu Morači o broju prisutnih, on je otvorio sastanak i objasnio da će nam komesar Nikola Kotle govoriti o najznačajnijim događajima u NOB-u.

Nikola Kotle govorio je detaljno o AVNOJ-u i o značaju odluka donesenim na zasjedanju u Bihaću za brži razvoj NOB-a. Naročito se zadržao na značaju stvaranja NOO kao nove narodne vlasti. Pošto nas je detaljno upoznao sa zasjedanjem AVNOJ-a, drug Kotle je govorio o tome da se vodi velika akcija oko izbora članova za NOO i delegate u organe narodne vlasti. Ta se aktivnost sprovodi i na području Drvara i Bosanskog Petrovca, rekao je Nikola Kotle. Dalje je istakao da i mi borci brigade biramo i delegiramo svog delegata u Okružni odbor Drvara. Pošto je komesar Kotle završio sa svojim izlaganjem, ponovo je uzeo reč drug Milutin i objasnio da je o ovom pitanju diskutovano u svim bataljonima i da se kao naš kandidat ističe drug Nikola Kotle, te da on treba da bude naš delegat u Okružnom NOO Drvara. Mi, borci, smo tu vest ravnodušno primili.

Mene je ovaj predlog pogodio kao grom iz vedra neba. Skočio sam, stao mirno i rekao: »Ja neću glasati za Nikolu Kotlu jer se ne slažem sa tim predlogom«. Prosto sam drhtao od besa. Ostali borci nisu me po-

držali, niti su bili protiv, nego su ćutali. Milutin i Kotle se nasmejaše, a Milutin me svojim tihim glasom upita: »Zašto se ti, Tane, tako su me zvali, ne slažeš i nećeš da glasaš za Kothi, on je dobar borac, dobar drug i dobar politički komesar«. Ponovo sam stao mirno i jasno i glasno rekao otprilike ovo: »E, baš zbog toga što ste Vi, družo komandante, to rekli za druga komesara. Ako on ode iz brigade, ko će nam onda biti komesar«? Na to su se svi borci nasmejali, a još više komandant i politički komesar ovoj mojoj naivnosti i nepoznavanju situacije.

U prvoj polovini januara meseca 1943. godine drug Kotle je otišao iz brigade. Ovu vest sam doznao u Oficirskoj školi Vrhovnog štaba u Bihaću čiji sam bio slušalac. Ona me je rastužila. Sramota je reći, ali su mi suze išle na oči, plakao sam kao malo dete.

Za Nikolu Kotlu vezuju me mnogi doživljaji i sećanja. Prvi put sam upoznao Kotlu negde septembra 1941. godine u Drvaru kad je formirana četa od boraca iz sela Boboljusaka i Malog i Velikog Očijeva. Četa je pod komandom Nikole Tminića došla u Drvar i spremala se da ode u borbu protiv Italijana. Zauzela je položaj na Ploči iznad Resanovaca prema Vaganu i Trubaru. Kotle je tom prilikom govorio borcima o našoj borbi i nameri Italijana da nas ponovo porobe i nastave paljenje naših sela i ubijanje našeg nedužnog naroda. Imao je takvu moć govora da nas je prosto očaravao, a naročito nas mlade koji smo tada bili u većini. Drugi put sam duže bio sa Kotle u novembru mesecu 1941. godine kada je došao sa Milutinom Moračom i doktorom Levim. Tada je vod boraca Marka Srđića razoružao četničku bandu u Malom i Velikom Očijevu koja je, pod komandom Srđe Rodića, Jovice Šipke i Dušana Jovičić, ubila i u jamu bacila Marka Oreškovića — Krtiju. Prisustvovao sam celoj istrazi i učestvovao u vađenju tela Marka Oreškovića iz jame. Tada održani govor Nikole Kotle pred okupljenim narodom još više me uverio u ispravnost borbe i sigurnu pobedu nad okupatorom. A zatim sam, od početka januara do konca decembra 1942, bio stalni pratilac Nikole Kotle. U njemu sam osetio divnog druga, dobrog borca i komunistu.

Bio je veliki govornik, mogao je da zatalasa narodne mase tako da nije bilo zadatka koji se nije mogao izvršiti. Zbog svega toga ja sam se i protivio predlogu da Kotle ide iz brigade. Kasnije sam shvatio da je to bio daleko bolji potez nego da je ostao u njoj.

Milan Tankosić — Mićo

SEĆANJE NA RATNOG DRUGA DANU BIKIĆA

Dane (Sitevana) Bikić, rođen je u selu Tiškovac, (zaselak Duler) 1917. godine. Stupio je 27. jula 1941. u Tiškovačku partizansku čet, zatim u Bataljon »Gavrilo Princip«, pa u 4. krajišku brigadu. Taj gorštak sa tromede, rezervni podnarednik bivše Jugoslovenske vojske, bio je oličenje hrabrosti, drugarstva i snalažljivosti i kao takav služio je mladima za primer. Mi mlađi imali smo šta od njega da naučimo. Stalno je bio čist i doteran kao da će u svatove, a ne u borbu. U akcije je išao bez sitraha i na taj način podizao je moral svoje desetine, voda i čete. Stalno se kretao u prvim borbenim redovima.

Sećam se 18/19. jula 1942. kada se Dane na čelu desetine dobrovoljaca iz Bataljona »Gavrilo Princip« provukao kroz neprijateljski обруč i napao glavninu

18. satnije u kasarni u centru Glamoča. Kod domobrana je nastala strašna panika. Ali, kada su se njihovi redovi sredili, ova desetina našla se u vrlo teškoj situaciji. Jedan borac je poginuo a dvojica su ranjena. Zahvaljujući Danu, njegovoj sposobnosti i snalažljivosti, ova desetina uspela se izvući i uzneti svoje mrtve i ranjene drugove.

Po formiranju 4. krajiške brigade drug Dane postavljen je za komandira voda, da bi za kratko vreme posle toga bio postavljen za zamenika komandira 3. čete 3. bataljona. Član KPJ postao je 2. IX 1942. Pred četvrtu neprijateljsku ofanzivu drug Dane je sa svojom četom bio na položaju od Ključa prema Mrkonjiću i Jajcu. Jurišajući na ustaške položaje (na bezimeni vis) na čelu svoje čete, decembra 1942. bio je smrtno pogođen

ustaškim rafalom. Imao je samo toliko snage da vikne Milanu Radujku — ćumići, komandiru voda u istoj četi: »Milane, brate i komšijo, ja poginuh, pre uzmi komandu«. Kada je Dane poginuo, tuga je zahvatila celu četu kao i ostale borce i rukovodioce 3. bataljona koji su ga poznavali.

Vreme prolazi a moja sećanja na njega i dalje žive.

Đuro Đujan Jarić

DANE BIKIĆ JE UMRO NA SANKAMA

Krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. godine, bila je oštra zima sa dosta snega. Vodili smo borbu sa Nemcima i četnicima između Mrkonjić-Grada i Jajca. Zamenik komandanta bataljona Dane Stevana Bikić jurišao je nekoliko puta sa desetinom da osvoji jednu čuku i tada je teško ranjen u stomak. Odmah smo ga preneli u obližnju šumicu gde mu je ukazana prva pomoć. Pošto je bio teže ranjen i mnogo krvario, doneta je odluka da se nosi u partizansku bolnicu u Drvar. On je sa celokupnom svojom opremom, među kojom je bio i njegov pištolj, stavljen na saonice a mene je Štab bataljona odredio da ga pratim. Drugovi su me upozorili da moram voditi brigu o njemu, da ga što pre dopremim od bolnice, jer je on jedan od istaknutijih rukovodilaca naše brigade. Ja sam krenuo sa njim i kada smo došli do Mrkonjića, morao sam naći predsednika narodnooslobodilačkog odbora da bi nam obezbedio prenoćište kao i sutradan prevoz od Mrkonjića do Drvara. Sutradan smo opet volovskim saonicama krenuli prema Drvaru. Kada smo išli prema Mliništima, Dane je ležeći čuo kako žubori jedan potočić i zatražio je od mene da mu dam vode. Ja mu nisam odmah hteo dati vode jer sam na to i upozoren prilikom polaska. On je i dalje insistirao na razne načine, čak je počeo vaditi pištolj iz futrole s namerom da me zaplaši. Ja sam se sažalio, pa sam mu doneo malo vode u čuturi. To je njemu bilo malo, pa je ponovo molio za vodu. Ja sam ga savetovao da ne traži vodu jer će mu kao teškom ranjeniku naškoditi. Umirio se malo kad sam mu rekao da ima vode u čuturi pored njega (iako je ona bila prazna). Činilo

se kao da je hteo zaspati, ali negde blizu Tramušnja kod Čađavice počeo je prevrtati očima i počeo je zamirati. Odmah sam stao da vidim što se Dane umirio, ali on je već bio umro. Po našem starom običaju, vezao sam mu glavu i bradu (podbradio ga) i nastavio dalje put da ga predam u Drvar po naređenju moje komande.

Kada smo stigli u Mlinište, uz pomoć narodnih vlasti i naših jedinica koje su se tamo zatekle, napravili smo mrtvački sanduk i pokojnog Dana stavili u njega. Opasač i njegov pištolj sam mu stavio pod glavu. Mrtvački sanduk utovarili smo u železnički vagon i poslali u Drvar.

Po dolasku na drvarsku železničku stanicu, javljeno je odmah Bosanskom Grahovu da izveste porodicu pokojnog Dana iz Tiškovca da je on poginuo, kako bi se obavila sahrana.

Ja sam se iz Drvara vratio natrag u svoju jedinicu i teška srca saopštio komandi tužnu vest da mi je Dane na putu za bolnicu u Drvar umro.

Kasnije sam čuo da pokojnog Bikića usled velike zime i mećave nisu mogli odneti i sahraniti u njegov rodni Tiškovac, već je sahranjen na seosko groblje u selu Pećima kod Borovače između Resanovaca i Bosanskog Grahova.

Mihailo Vekić

»KOMANDANTE, SKLONI GLAVU«

Jula meseca 1941. godine, na putu u Gruborski Naslon, susreo me je Milutin Morača i doslovno rekao: »Momak, sedi malo da ti nešto pročitam«. Pristao sam jer sam znao da je Milutin nećak mog rođaka Laze Grubora, a znao sam i to da je on pravnik i da je član KPJ. Tada mi je Milutin pročitao Proglas CK KPJ, kojim se naši narodi pozivaju na ustanak protiv fašističkog okupatora. Milutina Moraču sam poslušao i već prvih dana ustanka stupio sam u narodnooslobodilačku borbu. Divio sam se dalekovidosti i mudrosti naše Partije, koja je u svoje redove primila ljude od znanja i autoriteta, prave revolucionare, ljude koji su mogli da utiču na nas mlade, još politički neizgrađene.

Moj prvi vaspitač iz ustaničkih dana bio je i moj prvi komandant, koji je sa svojim blagim stavom osvajao borce i sve ljude koji su sa njim dolazili u dodir. No, ubrzo sam se rastao od mog komandanta jer sam početkom 1942. godine otišao u sastav 1. udarne čete (komandir Đuro Trikić). Već aprila-maja meseca ponovo smo se sreli između Prekaje i Glamoča kada je formiran Udarni bataljon 5. krajiškog odreda (komandant Vlado Bajić). Tada su sa bataljonom bili već istaknuti vojni rukovodioci: Milutin Morača, Slavko Rodić, Simo Šolaja, Nemanja Vlatković i dr. Udarni bataljon se nalazio u Janju. Samo što smo u jutarnjim časovima stupili na tie Plivskih podova, otpočela je ogorčena borba sa neprijateljem. Naš bataljon bio je sastavljen od vrsnih i iskusnih boraca i znao je da se bori na svakom terenu i kao takav nije se dao iznenaditi. U toj borbi bio sam puškomitraljezac, ali nisam imao sreću da sa

drugovima završim akciju do kraja. Ranjen sam, a zatim prebačen u drvarsku bolnicu. U ovoj borbi bataljon je razbio neprijatelja, ali smo i mi imali velike gubitke. Ranjeno je dvanaest drugova, a tri su poginula. Među poginulima bio je i Boško Radulović iz mog sela Bastasa.

Sledeći susret sa Milutinom bio je septembra 1942. godine u Sasini kod Sanskog Mosta. On je tada bio komandant 4. krajiške brigade.

Posle izlečenja i dolaska u njegovu brigadu, javio sam se Milutinu i rekao da mu se stavljam na raspolaganje. On mi je tada rekao da ću ostati pri Štabu brigade kao puškomitraljezac, a kasnije će videti na koju dužnost će me rasporediti. Tada mi je obećao da će mi dati sigurnog pomoćnika, ali da ja odgovaram za puškomitraljez i za njegovo dejstvo.

Prvi kontakt sa 4. krajiškom brigadom za mene je bio ohrabrujući, jer sam se odmah uverio da je to brigada koja organizaciono i politički dobro stoji. Utoliko je i moja sigurnost bila veća. Znao sam da je u Štabu odabrani rukovodeći kadar i da se o njegovoj bezbednosti mora voditi računa.

U septembru i oktobru 1942. bataljoni su vodili borbe protiv četnika, nastupajući prema selima oko Bronzanog Majdana. Štab brigade je ostao iza bataljona, ali kasnije je i sam krenuo u istom pravcu. Kada smo izašli na Manjaču, četnici su nas sačekali i sa okolnih brda osuli paljbu po Štabu brigade. Ja sam odmah počeo dejstvovati sa puškomitraljezom, a istovremeno sam motrio šta se događa sa članovima Štaba brigade i da oni, eventualno, nisu izloženi opasnosti. Jednog momenta primećio sam da se komandant M. Morača nalazi na brisanom prostoru. Tog momenta sam bio ljut i komandantu sam doviknuo: »Komandante, skloni glavu«! Ne znam da li me je čuo ili nije, ali se sklonio posle kratkog vremena.

Brigada se dosta dugo zadržala na Manjači i u regionu Mrkonjić-Grada, a posle smo stigli na položaj na liniji Ključ — Bravsko, u odbranu Paunovca. Na tom položaju bile su 1. 4. i delovi 7. krajiške brigade. Bilo je to u vreme četvrte neprijateljske ofanzive. Borbe su bile žestoke, vodile su se i po danu i po noći. Iscrpen

borbama i nenaspavan, u jednom momentu naslonio sam se na cev puškomitraljeza i zaspao. Bila je noć. Ubrzo me probudi pucnjava, a ja odmah primetim da više pored mene ne stoji moj komandant. Nastane trka. Tražim komandanta, a njega nigde nema. Morao sam biti uporan dok ga te mrkle noći nisam pronašao i to među borcima prve linije. Bio sam srećan i čak se pravio važan kako sam se snašao u teškoj situaciji i, donekle, opravdao poverenje koje mi je ukazano u momentu uručivanja puškomitraljeza.

Ovim ne prestaju moje brige. Tada je 4. krajiška brigada (2. bataljon — komandant Rade Zorić) zaplenila nemačku radio-stanicu. Mene su pozvali u Štab brigade i saopštili mi da ću sa još nekoliko vojnika odneti radio-stanicu u Vrhovni štab u Livno. To je za mene bila čast, ali me je uhvatila panika zbog toga što nisam bio siguran da sam izabrao dobar pravac kretanja ka Livnu. Ipak sam se odlučio da idemo preko šume u pravcu Prekaje. Po dolasku u Prekaju, nastavili smo put u pravcu Glamoča i dalje prema Livnu. Put nisam bio dobro odabrao jer se na tom pravcu kretao narod Banije i Korduna koji se povlačio ispred neprijateljskih jedinica. I vojnici i narod zajednički su bili izloženi dejstvu neprijateljske avijacije. Bio sam očevdac kako ginu nedužne žene i deca. Nisam im mogao pomoći iako sam vikao da svako legne tamo gde se nađe u momentu mitraljiranja.

Ovu teškoću smo nekako prebrodili, odvojili se od naroda i nastavili put u pravcu Livna. Na moju sreću niko od mojih vojnika nije poginuo niti je ranjen.

Posebno valja istaći da su već u to vreme bile dobro uhodane veze između štabova jedinica i Vrhovnog štaba. Kada sam sa mojom kolonom (bila je noć) stigao tri kilometra od Livna, zaustavio me je stražar i pitao ko ide. Rekao sam mu ko smo i kakav nam je zadatak. Stražar je rekao da nastavimo put ka njemu. Kada smo se direktno sreli, stražar mi je rekao da on zna da mi dolazimo sa radio-stanicom, a zatim dodao: »Komandiru, ja tebi moram zavezati belu maramu oko ruke (leve) jer će to biti znak za raspoznavanje za još dve straže na koje ćeš naići na putu do Vrhovnog štaba«. Tako je i bilo. Još dvema stražama morao sam pokazivati levu ruku sa

beloni maramom. Poslednja straža me je pustila do zgrade u kojoj je bio smešten Vrhovni štab. Ušao sam u zgradu sa dva vojnika. U hodniku me je sačekao vojnik tridesetih godina koji je od mene preuzimao radio-stanicu. Tada je naišao drug Moša Pijade — čiča Janko. Interesirao se koja je to jedinica poslala, a zatim je mene potapšao po ramenu i rekao: »Bravo, momak, vi ste Krajišnici dobri ljudi i dobri borci«. Eto još jednog mog ponosa — drug Moša je pohvalio nas, Krajišnike.

Vratio sam se iz Livna i ponovo priključio mojoj brigadi koja se vešto probijala iz nemačkog obruča sa Šator-planine. Brigada je krenula u dalje borbene pohode, a ja sam određen za komandira jedne samostalne jedinice i to je bio moj rastanak sa brigadom i sa mojim komandantom. Ponovo sam ga sreo 1945. godine u Celju, za vreme završnih operacija. Bio je u uniformi generala, lepo obučen, vozio ga je šofer u otvorenim kolima. Bio sam radostan kada sam ga video kao generala, jer je on to svojim velikim doprinosom našoj borbi zaslužio.

Nikola (Save) Grubor

SJEĆANJE NA PERU TOPIĆA

Pero Topić, sin Mile, rođen je 1915. godine u Drvar Selu kod Drvara. Među prvima se odazvao pozivu KPJ za pripremanje narodnog ustanka 27. jula 1941. godine. Poslije oslobođenja Drvara, Pero sa 1. drvarskom četom djeluje na području Bosanskog Petrovca, a poslije prodora Italijana u Drvar, koncem septembra 1941. godine, ratuje na području Bosanske Krupe, Bosanskog Novog i Sanskog Mosta. U tom vremenu Pero postaje desetar, a u julu 1942. godine, kao član KPJ i iskusan borac, prekomandovan je u 2. drvarsku omladinsku četu za komandira 1. voda.

Komandujući vodom osvojio nas je svojom stalonošću, ljudskim odnosom, pažnjom i hrabrošću. Zbog takvih svojih kvaliteta i ugleda, u oktobru 1942. godine imenovan je za pomoćnika političkog komesara naše 2. čete. Kao partijski rukovodilac dao je značajan doprinos omasovljavanju partijske organizacije, izgradnji njene discipline, kao i podizanju ideološko-političkog nivoa svojih boraca.

Neumorno je radio na pripremama boraca za izvođenje oružanih akcija. Pero je to ispoljio u borbama oko Bihaća i Bosanske Krupe, Bosanskog Grahova, Sanskog Mosta, Prijedora i Ključa.

Isticao se on i svojom humanošću, koja je naročito dolazila do izražaja u spasavanju ranjenih boraca. Decembra 1942. godine, prilikom napada na Sanski Most, prvi je pritekao u pomoć Vidu Jankeliću, omladinskom rukovodiocu bataljona, koji je bio smrtno ranjen. Sa nekoliko drugova iznio ga je do četnog previjališta. Samo sedam-osam dana kasnije ponovio je podvig pri-

likom ranjavanja Dušana Gubica, komandira čete, u akciji na Nijemce kod Baltinih bara, blizu Prijedora.

Polovinom januara 1943. godine naš bataljon izvršio je marš od Sanskog Mosta ka Mrkonjić-Gradu da bi se, zbog otpočinjanja četvrte neprijateljske ofanzive, usiljenim maršom vratio u Ključ. Tog dana Nijemci su stigli u Ramiće i tu zanoćili. Odmah je pripremljena akcija na neprijateljske snage, u kojoj su pored našeg bataljona učestvovali i dijelovi 7. KNOU brigade. U prvom jurišu na Nijemce uspjeli smo ih izbaciti iz rovova, koji su činili njihovo spoljno obezbjeđenje. Oni su se povukli i sabili u zidane kuće uz samu cestu, iz kojih su pružali snažan otpor, osvetljavajući teren pomoću raketa sa usporenim padanjem. Pero je pokušao da ubaci bombu u podrum jedne kuće, ali nije uspio. Zahvatio ga je mitraljeski rafal i teško ranio u obe noge. Iznijet je do bataljonskog previjališta i to je bio naš posljednji rastanak sa njime. U ovoj akciji poginuo je i borac Milan Rodić iz V. Očijeva. Pored Pere Topića bilo je još sedam-osam ranjenih boraca iz naše čete. Zaplijenili smo i uništili jedan top i zarobili razni materijal. Ali i naši gubici bili su osjetni. Kao teški ranjenik Pero je čitavu četvrtu neprijateljsku ofanzivu izdržao na nosilima i u toku pete neprijateljske ofanzive umro u kanjonu Sutjeske.

Ovako je živio i borio se Pero Topić, kojeg su teške rane nekoliko mjeseci prikovale za nosila, na kojima je završio svoj mladi život. Sahranjen je u Dolini heroja, zajedno sa hiljadama naših najboljih boraca i junaka, koji su svoje kosti ugradili u temelje slobode i bratstva.

Drago Dodig

RAD SKOJ-a U DRUGOJ CETI TREĆEG BATALJONA

Druga četa 3. bataljona bila je omladinska, jer su u njoj bili borci od 18—22 godine. Tu objektivnu okolnost povoljno su iskoristile partijska i skojevska organizacija, koje su, uz organizovan ideološko-politički rad, vojnu obuku i praćenje svakog pojedinca u oružanim akcijama, vršile izbor omladinaca i pripremale ih za prijem u SKOJ. U danima formiranja brigade u četi je bila brojna grupa od oko 40 skojevaca. Ovakva organizacija, koja je uz to bila i idejno-politički čvrsto opredeljena za ciljeve NOB-a, predstavljala je glavnu pokretačku i udarnu snagu čete o mnogim pitanjima. Skojevci su prednjačili u primjernom držanju i disciplini, unošenju takmičarskog duha i kultumo-zabavnog života u četu. Posebno je bila značajna saradnja sa omladinskim organizacijama na terenu gdje se nalazila brigada.

Organizovan i intenzivan rad skojevske organizacije doprinosio je stalnom obnavljanju njenog sastava. Taj proces su članovi SKOJ-a shvatili kao nužnost. Brojno stanje čete smanjivalo se pogibijama, ranjavanjem i oboljevanjem boraca, ali je zato vršena stalna popuna njenih redova skojevcima i novim borcima iz pozadine.

Glad je bila teško iskušenje za svakog borca i tu su skojevci bili na visini svog ugleda. Bilo je slučajeva da je borca naše čete, prilikom prolaza kroz voćnjake, razno voće »milovalo« po glavi a da nije zabiježeno nijedno samovoljno branje. Na taj način naši skojevci i borci su doprinosili ugledu NOVJ i nisu dozvoljavali da se njen moralni lik dovede u pitanje.

Nijedna oružana akcija nije protekla a da organizacija SKOJ-a nije vršila svoj dio priprema: držanje skojevaca i boraca u borbi, upoznavanje s prilikama na terenu gdje će se akcija izvesti, tumačenje linije bratstva i jedinstva itd. Sjećam se akcije početkom novembra 1942. godine na Vrhpolje kod Sanskog Mosta, gdje je organizacija SKOJ-a u konkretnim uslovima svoje pripreme usmjerila na organizovano i što bolje izvođenje oružane borbe; ispravno postupanje boraca prema stanovništvu koje je živjelo pod jakom propagandom i utjecajem ustaško-domobranskih snaga. U ovoj akciji bilo je aktuelno uzvikivanje parola posvećenoj Crvenoj armiji i SSSR-u, jer se tih dana slavila 25-godišnjica oktobarske revolucije.

Skojevska organizacija bila je inicijator u razvijanju takmičarskog duha među borcima, desetinama i vodovima. To takmičenje nije utvrđivano nekim pisanim propozicijama niti je imalo rokove. Ono je, jednostavno, stalno bilo prisutno u četi i teklo je pod parolama: ko će biti disciplinovaniji, ko će najuspješnije izvršiti zadatak, ko će najviše doprinjeti borbenom i političkom raspoloženju u četi itd. Takmičenje u pjevanju je stalno njegovano, jer je pjesma hrabrila, podizala moral i stvarala raspoloženje. U pjesmi se posebno isticao Milan Grahovac, član SKOJ-a. On je vršio selekcije pjevača koji su imali sluha. Pjesmu bi počinjao škiljeći na oko i pritiskujući dlanom uvo, da bi, valjda, osjetio čiji glas narušava ritam melodije. Znao je on mnogo pjesama ali je najčešće pjevao ovu:

Omladino zemlje ove
zbijajmo se u redove.
Zbijajmo se drug do druga
ova borba biće duga.
Zbijajmo se brat do brata
da skinemo jaram s vrata.
Da skinemo jaram kleti
da živimo ko Sovjeti...

Svi borci su sa oduševljenjem pjevali ovu jako sadržajnu i melodičnu pjesmu.

Glavnog konkurenta u pjevanju imao je u Zdravku Rađenoviću, također skojevcu, mršavom, vižljastom

i crnoputom borcu. On je imao nevjerovatno snažan glas. Svi smo se čudili i pitali: zar može rastom mali čovjek da ima tako snažan glas? Njegovo pjevanje izazivalo je simpatije i kod boraca i kod omladine na terenu, jer je sa svojim drugovima iz Bos. Osredaka, Velikog i Malog Cvjetnića uspješno interpretirao poznatu talijansku pjesmu »Avanti popolo« koju su pjevali talijanski vojnici — simpatizeri NOP-a, u Jugoslaviji.

Organizacija SKOJ-a naše čete, predvođena partijskom organizacijom i komandnim kadrom, u kojem se bez sumnje isticao komandir Miloš Tanjga, znatno je učestvovala u izgradnji kadrova koji su bili raspoređivani na rukovodeće dužnosti u druge jedinice. Samo za četiri mjeseca, od formiranja brigade pa do početka četvrte neprijateljske ofanzive, iz čete su otišli u jedinice našeg bataljona na više dužnosti: Vidosav Jankelić, omladinski rukovodilac čete za omladinskog rukovodioca našeg bataljona, Boško Marić, pomoćnik komesara čete na istu dužnost u 3. četu, Miloš Tanjga, komandir čete za zamjenika komandanta bataljona, Milan Grbić, politdelegat voda za omladinskog rukovodioca i politdelegata voda u 3. četu, Milan Aćić, politički delegat voda za politkomesara 1. čete, dok je Dragan Rodić, zamjenik komandira postavljen za komandira čete u 1. bataljonu.

Ovo su samo neki isječci iz bogate i raznovrsne aktivnosti članova SKOJ-a naše čete, koji su dali izuzetan doprinos u ostvarivanju ciljeva NOB-a.

Drago Dodig

BORBA PROTIV ČETNIKA U ZASEOKU PRIČINOVIĆ

Kraj 1942. i početak 1943. godine. Jaka zima stavlja la je do znanja da će svojom surovošću biti verni saveznik neprijatelja.

Četvrta krajiška i delovi 1. i 6. brigade oslobodile su teritoriju od Ključa do Sanskog Mosta, da bi 13. decembra 1942. godine u snažnom naletu likvidirale sva ustaško-domobranska uporišta oko Sasine na domaku Prijedora. Pod munjevitim naletom 4. brigade, ustaše i domobrani su pobjegli put Prijedora, za sobom su ostavili hranu, oružje i ratnu opremu.

Prema borbenim zadacima, 4. bataljon bio je smješten u s. Obrovcu — zaselak Solari', a 1. četa u zaseoku Dojčinovići, sa zadatkom da izviđa i kontroliše pokret neprijateljskih snaga na cesti Bronzani Majdan — Sanski Most.

Preplašenom stanovništvu trebalo je prići, objasniti mu ciljeve NOB-a i prikazati ustaše i četnike u pravom svjetlu. Komesari, polit, delegati, članovi Partije i SKOJ-a, pa i ostali borci imali su pune ruke posla. Svaki borac bataljona na izvestan način je bio tumač ciljeva NOB-a. Ovako opštim radom i pravilnim odnosom prema stanovništvu područja, izvojevana je politička bitka.

Ustaše u Prijedoru i Banjoj Luci pomirile su se sa sudbinom, čekajući bolje dane, nisu pravile uobičajene ispade niti su izlazile iz svojih jazbina. Za razliku od njih, ozlojeđeni četnički komandanti Vukašin Marčetić i Mića Azarić skupljaju oko 1.000 najodanijih i najvernijih četnika i 15. XII 1942. u šest ujutro, potpomognuti minobacačkom vatrom, napadaju 1. četu u zaseoku Bojanići — Dojčinovići. Četa je bila na spavanju, izuzev

patrola i stražara pred vratima. Magla i mrak išli su u prilog četnicima tako da su se privukli' u neposrednu blizinu čete i opkolili je. Na znak »uzbuna« mitraljesci su otvorili vatru sa praga kuće dok su se ostali spremali. Začuo se glas komandira čete Brane Tanjge: »Pripremite bombe i noževe na puške«! Ovaj uzvik komandira kao da zbuni četnike i nastaje tajac. Otpočne minobacačka vatra, ali su granate padale daleko preko čete. Minobacače zameni pucnjava s leđa. »Marinko, brže sa puškomitraljezom na Kamenu gredu i štiti nam leđa«, komanduje Tanjga. Marinko Avramović sa pomoćnikom za tili čas se stvori na Kamenjnoj gredi, u letu nije imao vremena da legne već je iz stojećeg stava otvorio vatru i zaustavio nalet četnika. Četnički minobacači prenose vatru na prevoj kose Jagorčevina, između Bojanića i Dojčinovića, što za četnu nije bilo od uticaja. Četa u obruču daje žestok otpor, a preko reke Gomjenice primetili smo da pristižu četnička pojačanja. »Spremi te bombe«, ponovo se začu glas komandira Brane, ali sa drveta. Četnici pristižu, ali ih Brane sa hrasta puškomi tra i jezom prikiva za zemlju po celoj širini streljačkog stroja. Iza štale, u neposrednoj blizini, pojavi se četnički mitraljez sa »brnom«. Brane ga pokosi sa hrasta. Četnici i dalje kuljaju kao crna neman.

Sa prevoj a Bojanić kose začusmo glas: »Brane, drži se stižemo«! To je bio glas Marka Srdića, zamenika komandanta bataljona. Marko je odmah uveo u borbu preostale dve čete. Četnici su panično pobjegli preko reke Gomjenice. Ni izgubljene kape sa kokardama nisu imali vremena pokupiti.

Poraženi četnici su dozivali s onu stranu Gomjenice: »Hej, braćo, vratite nam našeg mitraljesca i puškomitraljez, mi ćemo vama partizane koje smo zarobili«! Komandir Tanjga odgovara istim glasom: »Možemo vršiti zamenu ukoliko nam date Adolfa Hitlera. Koliko me pamet služi, vi nemate zarobljenih naših ljudi«! Oslobođeni četnici u povlačenju vršili su teror nad tamošnjim stanovništvom, batinali i ubijali bez obzira na uzrast i pol. Mobilisali su zaprege i stanovništvo za nošenje ranjenih i mrtvih četnika.

Posle okršaja sa četnicima, bataljon je i dalje ostao na ranijim položajima.

U poteri za četnicima prvom polovinom januara 1943. bataljon prelazi Gomjenicu, razbija četnike na području sela: Obrovca, Meline, Kmečana, Pervana, Vilusa i Radmanića.

U tim akcijama bataljonu se predao veliki broj prisilno mobilisanih četnika koji su većinom ostali u našim redovima do kraja rata.

Četvrta neprijateljska ofanziva, koja je usledila drugom polovinom januara 1943. godine, prisilila je naše snage da napuste ova područja, ali aktivni rad sa masama ostavio je pečat i uverenje u ispravnost naše borbe, s jedne i otkrio aktivnu saradnju četnika sa okupatorom, s druge strane. Činjenica je da je odmah posle četvrte neprijateljske ofanzive brojčano ojačao Sanski odred, prilikom boraca baš sa ovih područja, od kojeg je formirana kasnije Petnaesta KNOU brigada. Borci 4. brigade, svojim principijelnim radom, stvorili su uslove da se stanovništvo ovih područja aktivno uključi u borbu za ciljeve sveopšteg pokreta naroda i narodnosti protiv okupatora i njihovih pomagača.

Branko Zec

Četvrti dio

U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIV!

(19. I – 13. III 1943)

ODBRANA PAUNOVCA

Borba 5. krajiške udarne divizije na Paunovcu bila je njena najteža i najduža poziciona borba do Sremskog fronta. Ova borba je vođena za vreme četvrte neprijateljske ofanzive koju su Nijemci povelili s ciljem da unište NOV, organe naše narodne vlasti i da ponovo okupiraju našu prostranu slobodnu teritoriju. Neprijateljska ofanziva počela je na svim pravcima 20. januara 1943. Na pravcu odbrane 5. divizije nastupala je, od Sanskog Mosta, preko Vrhpolja ka Paunovcu i Bosanskom Petrovcu, glavnina 717. njemačke divizije, ojačana dijelom 202. tenkovskog bataljona i podržavana svakodnevnim akcijama pet do sedam aviona. Jedan njen pješadijski puk napadao je na pravcu Sanski Most — Lušci Palanka. Zadatak 717. njemačke divizije bio je da probije našu odbranu na Vrhpolju i Paunovcu, zatim da zauzme Bosanski Petrovac i da se kod Vrtoča (na cesti Bosanski Petrovac — Bihać) spoji sa prethodnicom njemačke 7. SS divizije, koja je nastupala preko Slunja ka Bihaću. Sljedeći zadatak ovim i drugim neprijateljskim snagama bio je da uništi sve naše jedinice koje bi se našle okružene na prostoru Grmeča.

Kao što se vidi, zadatak 717. njemačke divizije bio je veoma značajan i trebalo ga je izvršiti u kratkom vremenskom roku. Međutim, ona taj zadatak nije izvršila. Izvodeći veoma aktivnu pozicionu odbranu, jedinice 5. divizije odbijale su sve napade 717. njemačke divizije do 8. februara kada se brigadama 5. divizije našao iza leđa, u Bravskom, motorizovani odred iz sastava 7. SS divizije. To znači da je 717. divizija zauzela Paunovac tel<; poslije 19 dana od početka četvrte neprijateljske ofan-

zive. Izgubljeno vrijeme neprijatelj nije mogao nadoknaditi, pa je otpalo planirano okruženje i uništenje naših jedinica na Grmeč-planini.

U početku neprijateljske ofanzive, od 20. do 28. januara, pravac od Vrhpolja prema Ključu i Bravskom branile su 1. i 7. krajiška brigada, obje bez jednog bataljona. U odsudnim odbrambenim borbama one su otežale nastupanje njemačkim jedinicama u tolikoj mjeri da su one tek 27. januara uspjele zauzeti selo Velagiće, pet kilometara sjeverozapadno od Ključa. Do tada je 4. krajiška brigada štitila slobodnu teritoriju od pravca Banje Luke u rejonu sela Stričići i od pravca Jajca kod sela Magaljdola. Od 27. januara njeni bataljoni postepeno prelaze na Paunovac, a 7. krajiška brigada se pomjera na sektor Sitnica — Mrkonjić-Grad. Tako je 4. krajiška, zajedno sa 1. krajiškom brigadom, otpočela odbranu Paunovca.

Prevoj Paunovac je dosta pitoma četinarska i listopadna šuma. Nalazi se između istočnih padina Grmeča i šiš-planine, a povezan je i sa padinama Srnetice. Njegov najviši vrh ne prelazi nadmorsku visinu od 800 metara. Zapadno od Paunovca pruža se Bravsko polje sa nekoliko sela, a najbliže Paunovcu je selo Bravsko.

Kroz Paunovac prolazi samo jedna cesta koja povezuje Sanski Most i Ključ sa Bosanskim Petrovcem. Od sela Velagića cesta se postepeno penje ka Paunovcu, a u početku šume uspon je veći i tu se nalazi nekoliko serpentina. Paunovačka šuma nije široka, nema više od devet kilometara, pa ipak je ona pružala dobre mogućnosti da se sa obe strane ceste organizuje jaka odbrana. Pored dobrih uslova da se cesta zaruši duž svih serpentina naše jedinice su zaposjele i organizovale čvrstu odbranu u šumi duž ceste, zatim na Debeloj strani i na brdu Cigelj — oba ova položaja nalaze se na lijevoj strani ceste i njih je držala 1. krajiška brigada. Na desnoj strani ceste također su bili dobri položaji. Oni su bili neposredno poviše serpentina i na kosama na ivici šume zapadno od sela Vojića i Hasića. Ove položaje branila je 4. krajiška brigada. Odbrana ceste ojačana je obaranjem stabala duž serpentina, sve do Debele strane i zakopavanjem nekoliko drvarskih protivtenkovskih mina. Jedan dio ceste sa zasjekama i pt-minama kontro-

lisao je protivtenkovski top 1. krajiške brigade sa položaja (k. 663) na Debeloj strani. Zarušavanje ceste i izbor položaja za odbranu izvršile su 1. i 7. krajiška brigada, pa je 4. krajiška brigada imala samo da poboljšava svoje položaje kombinacijom rovova, teško prolaznih prepreka od porušenih stabala, skloništa i zaklona kojima su se štitili borci u vrijeme artiljerijskih i avio-napada.

Dok su brdo Cigelj i Paunovac pružali veoma dobre uslove za odbranu, svi drugi uslovi za borbu bili su na strani neprijatelja. Bila je oštra januarska zima, a naši borci bili su slabo obučeni i obuveni. U šumi nije bilo kuća. Ono malo seoskih kuća u rejonu Cigelja spalile su ustaše u ranijim borbama. Na Cigelju i u Paunovcu bilo je nešto loših starih radničkih baraka. Druge su bile novo izgrađene od sirove građe, sa ležajima od golih dasaka, zagrijavane su pećima od improvizovanih metalnih buradi, koje su više dimile nego što grijale. U jednu od baraka, zajedno sa četom bataljona 4. krajiške brigade u rezervi, smjestio se i Štab brigade. Međutim, intenzitet borbi zahtijevao je stalno prisustvo najvećeg dijela naših snaga. Naši borci bili su izloženi hladnoći i padavinama, a u improvizovanim skloništima gotovo da ništa nije bilo toplije. Borci su oboljevali od prehlada i dobivali visoku temperaturu.

Teški su bili i higijensko-zdravstveni uslovi. U našoj pozadini počeo se širiti pjegavi tifus, naročito među izbjeglicama iz Banije i Korduna i prijetio je da se prenese i u jedinice. Zbog teškog održavanja lične higijene, pojavile su se uši — ovi opasni prenosioci pjegavca. Naš malobrojni sanitetski kadar i štabovi jedinica koristili su svaki trenutak da se borcima jedinica koje su bile u rezervi opari odjeća u partizanskim buradima. No, to nije moglo spriječiti epidemiju tifusa u našim jedinicama. Najprije su bila pojedinačna oboljenja, da bi u aprilu i maju broj oboljelih od tifusa bio daleko veći.

Zbog ovakvih surovih uslova, ishrani jedinica poklanjala se najveća moguća pažnja. Naime, sa slobodne teritorije redovno je pristizalo dnevno sledovanje hrane, a naši vrijedni i hrabri intendanti i kuvari spremali su hranu neposredno iza prvih borbenih linija. Nastojalo se da borci dobiju dnevno po dva obroka, ali zbog ne-

prekidnih dnevnih juriša neprijatelja borci su često dobivali ohlađenu hranu.

U borbama na Paunovcu svaki dan se povećavao broj ranjenih i oboljelih boraca. Njima je poklanjanja posebna pažnja. Teži ranjenici evakuisani su u divizijsku bolnicu i u bolnice Vrhovnog štaba u Driniću, ali će se i one morati uskoro evakuisati prema Drvaru i Livnu. Neprijatelj je imao veliku prednost u ljudstvu, osobito od 27. januara kada mu je kao pojačanje stigao jedan bataljon 2. pješadijskog puka 717. divizije i dijelovi 2. brdske ustaško-domobranske brigade. Njegova vatrena moć bila je nekoliko puta veća od vatrene moći naših dviju brigada. Prednost neprijatelja bila je i u tome što su sva muslimanska sela u ključkoj i saničkoj dolini i duž ceste Vrhpolje — Paunovac bila čitava, što mu je omogućavalo da jedinice zaštititi od studeni i da ih odmori.

Pa i pored svih pomenutih prednosti, neprijatelj nije osvojio naše položaje na Cigelju i Paunovcu, sve dok 1. i 4. krajiškoj brigadi nije zaprijetila opasnost s leđa. Naša uspješna borba na ovim položajima zasnivala se na sljedećim elementima.

Štab 5. divizije, štabovi njenih brigada i bataljona, komande četa i vodova i svi njeni borci, pravilno su shvatili naređenje Štaba 1. bosanskog korpusa o tome da neprijatelj ne smije zauzeti prevoj Paunovac dok se god ne obezbijedi evakuacija i sklanjanje naših bolnica i drugih ustanova i naroda u Podgrmeču i u bosansko-petrovačkom regionu. Štab korpusa je naredio da se Paunovac mora braniti upornom pozicionom odbranom. Štab 5. divizije je naredbu pretpostavljenog Štaba dalje razradio i u zapovijesti rekao da naša odbrana mora biti žilava i uporna, ali istovremeno i aktivna, što je značilo da i mi moramo napadati neprijatelja, osobito noću, iznenadno i oštro, nanositi mu gubitke i ne dozvoliti mu odmor.

Nijemci su silovito napadali na naše položaje sa obe strane paunovačke ceste. Pješadiju je podržavala artiljerija artiljerijskog puka 717. divizije, artiljerija pješadijskog puka i vatra iz tenkova. I avijacija je tukla naše položaje. Cilj ovih njemačkih napada bio je da odbace naše jedinice iz zone oko ceste kako bi je mogli popraviti

i sa nje odstraniti zapreke za napredovanje njihovih tenkova. Međutim, naši su bataljoni svoje položaje oko ceste žilavo branili, često vršili protivnapade, pa je tako dolazilo i do borbe prsa u prsa. Nijemci su imali samo neznatne uspjehe. U stvari, sve što su bili zauzeli oko ceste do 8. februara nije moglo da im obezbijedi prodor na naše glavne položaje.

I dok su Nijemci napadali po danu, naše su im brigade uzvraćale napade noću. Izbor objekata napada vršio se na osnovu podataka o prethodnoj dnevnoj borbi, znači na osnovu uočenog i osmotrenog rasporeda neprijateljskih snaga, a cilj naših noćnih napada bio je da se napadnutoj neprijateljskoj jedinici nanesu gubici, da se ras troji i da se umanje njeni efektivni za naredna planirana borbena dejstva. U noćne napade određivani su od dva do pet naših bataljona iz obiju brigada. Naši noćni napadi davali su dobre rezultate.

Štab 5. divizije nalazio se u blizini borbenog rasporeda brigada. Komandant divizije Slavko Rodić i politički komesar Ilija Došen bili su u stalnom kontaktu sa štabovima brigada i usklađivali dejstva, pa su i štabovi brigada mogli blagovremeno da usmjeravaju akcije svojih bataljona. Naročito su bili korisni kratki sastanci Slavka Rodića sa članovima štabova brigade na kojima su dogovarane naše noćne akcije. Nije se gubilo vrijeme u prenošenju zapovijesti od Štaba divizije pa sve do štabova bataljona. Ovako neposredno komandovanje obezbeđivalo je brz pokret bataljona ka mjestu izvođenja akcija i njihov efikasan napad.

U danima ovih teških borbi nije izostao partijsko-politički rad. U periodima zatišja i kada se jedinica nalazila u rezervi, održavani su kratki sastanci partijskih i skojevskih organizacija, na kojima su se komunisti dogovarali šta im valja činiti da akcija njihove jedinice bude što uspješnija. Borci i starješine upoznavani su sa situacijom na drugim pravcima nastupanja neprijatelja u ovoj njegovoj ofanzivi, sa situacijom na drugim našim bojištima i sa borbama na Istočnom frontu. Ovakve informacije pomagale su da se svi potpunije angažujemo u izvršavanju borbenih zadataka.

Od 27. januara, kada je otpočela borba za Cigelj i Paunovac, pa do 8. februara, najžešće borbe vođene su

31. januara, zatim 5, 6. i 7. februara. U borbi 31. januara kod sela Vojića Nijemci su preoteli dio zemljišta. Od toga vremena oni stalno pokušavaju da ovladaju cestom, kako bi je osposobili za pokret tenkova. Petog februara neprijatelj je žestoko napao 1. brigadu na Cigelju, ali je odbijen. Tako je prošao i u napadu na bataljone naše brigade 6. i 7. februara. U borbi 6. februara naš 2. bataljon je protivnapadom povratio kotu sjeverno od sela Vojića, nanio neprijatelju gubitke, zaplijenio jedan laki bacač, dva puškomitraljeza »šarca«, radio-stanicu i drugi materijal, ali je i sam imao velike gubitke — dva mrtva i 17 ranjenih, od kojih 12 teže. Sedmog februara neprijatelj je napao na istom mjestu. Tada ga je dočekao i odbio naš 1. bataljon, koji je prethodne noći smijenio 2. bataljon. U ovoj borbi imali smo četiri mrtva i tri ranjena druga.

U izvještajima za 717. diviziju Nijemci kažu da su njihovi tenkovi 31. januara naišli na minske zapreke i da su bili obasuti protivtenkovskom vatrom. U kasnijim izvještajima žale se na naš žilav otpor, pišu da od naših noćnih napada imaju gubitke, da su im jedinice umorne, a da im snijeg i zima otežavaju borbu.

U naznačenom vremenu bataljoni 4. krajiške brigade izvršili su nekoliko noćnih napada. Prvi noćni napad izvršio je 29. januara 3. bataljon, zajedno sa 4. bataljonom 7. krajiške brigade na neprijateljski logor u jednom od zaselaka sela Ramići. Akcija je samo djelomično uspjela — neprijateljska jedinica bila je jaka i spremna za odbranu. Naš bataljon imao je jednog mrtvog, šest teže i četiri lakše ranjena borca. U noći 31. januara i 1. februara 1. krajiška brigada napala je neprijatelja u Ramićima, a mi smo izveli demonstrativan napad kod Vojića. Prva krajiška brigada nanijela je neprijatelju osjetne gubitke. Tada je poginuo i komandant 202. tenkovskog bataljona, potpukovnik von Gayso. U noći 2/3. februara naša dva bataljona, uz učešće bataljona 1. krajiške brigade, trebalo je da izvrše napad na Ramiće. Ja sam pošao sa bataljonom. Izgledalo je da smo na vrijeme krenuli u akciju, ali nije bilo tako. Drugog februara naglo je ojužilo, u toku našeg pokreta padala je jaka kiša, bilo je mračno kao u rogu, pa smo se tek pred zorom izvukli iz šume. Ramići su bili još podaleko i nije

bilo drugog izbora nego da se vratimo nazad. Isto se ovo dogodilo i jedinici 1. krajiške brigade. Poslije ovoga naša brigada nije išla u noćnu akciju jer je noću 5. februara preuzela položaje 1. krajiške brigade, koja je pošla u akciju na Vrhpolje.

Noćni napadi imali su svoje opravdanje jer je neprijatelj, kako sam već rekao, morao stalno da bude na oprezu, kako kaže narodna pjesma — »nije im'o mira ni pokoja«, trpio je gubitke i bio u napetom psihičkom stanju.

Kad sada razmišljam o ovim našim noćnim napadima, dolazim do zaključka da je napore dnevnih i noćnih borbi mogla da izdrži samo vojska sa visokim moralom i saznanjem o ciljevima borbe.

Zato, na kraju ovog svog sjećanja na borbe na Pounovcu, mogu slobodno da kažem da se u toj borbi 4. krajiška brigada pokazala kao jaka, politički čvrsta i homogena jedinica naše Narodnooslobodilačke vojske.

Milutin Morača

U ČETVRTOJ BRIGADI

U decembru 1942. godine upućen sam sa dužnosti načelnika Štaba 3. krajiškog NOP odreda za načelnika štaba 4. krajiške brigade. Brigada je u to vreme bila oko Sanskog Mosta i Bronzanog Majdana. U Štab brigade stigao sam kurirskim vezama i putovao dugo, meni do tada nepoznatim predelima. Od dugih marševa bio sam sasvim umoran i o novoj dužnosti nisam baš znao mnogo. Istina, na toj dužnosti bio sam i u odredu, ali u brigadi, računao sam, ipak je to drukčije, drukčija je dinamika borbe i rada. Štab brigade zatekao sam u jednoj seoskoj kući i prvi utisak koji sam dobio u kontaktu sa članovima Štaba delovao je na mene umirujuće. Komandant brigade bio je veoma smiren i skroman ratnik, bez komandantske poze, i skoro nikada ga nisam čuo da je sa ljudima razgovarao povišenim glasom. Brzo sam osetio da je njegov autoritet veliki i da je uživao nepodeljene simpatije u brigadi. I politički komesar Svetozar Kačar bio je divan čovek, sa razvijenim smislom za šalu i humor, a njemu sličan po ponašanju bio je i zamenik politkoma Milan Trninić, s tom razlikom što je bio manje pričljiv. U Štabu brigade bio je u svojstvu zamenika komandanta i Cvijo Oraščić iz Sajkovića u Livanjskom polju, koga sam upoznao još u maju 1942. kada sam preko pomenutog sela, po zadatku, putovao na Vještića goru. Tu sam se susreo sa Cvijom koji je nosio kapu španskih boraca sa kićankom. Onizak, sa bradom, sav u pokretu i nekom nemiru, taj bivši trgovac, u to vreme uživao je simpatije naroda u Gornjem livanjskom polju, jer je bio poznat kao veoma hrabar

ratnik. On se odvajao svojim ponašanjem i držanjem od ostalih članova Štaba i zadavao im »razne brige«. Ne znam tačno, ali posle moga dolaska u Štab brigade Cvijko nije ostao dugo u Štabu. Kasnije sam doznao da je otišao u Štab 2. proleTERSke divizije, kada se ova pripremala da u sastavu Operativne grupe sa Vrhovnim štabom vrši prodor ka Hercegovini i Crnoj Gori.

Dvadesetog januara 1943. otpočela je četvrta neprijateljska ofanziva na »Titovu državu«, kako su Nemci nazivali oslobođenu teritoriju u Bosni i Hrvatskoj. Brigada je tada bila u sastavu 5. divizije i naročito uspešnu odbranu pružila je zajedno sa 1. krajiškom brigadom na Paunovcu, kroz koji prolazi cesta Ključ

— Bos Petrovac. Kroz ovu šumu cesta je bila zarušena na skoro celoj dužini. Iako su napadale jake nemačke snage, ojačane tenkovima, artiljerijom i podržavane avijacijom (iz 717. divizije), te snage nisu uspele da se probiju i pretrpele su ozbiljne gubitke. Tek kada je 7. SS »Princ Eugen« divizija preko Bihaća prodrla u Bosanski Petrovac, odbrana u Paunovcu postala je iluzorna i brigada se povukla ka Crkvenom. U borbama u Paunovcu brigada je odolevala pritisku neprijatelja više od 15 dana i uspešno vodila borbe u šumi primenjujući, odnosno priređujući neprijatelju razna iznenađenja. Ovde bih želeo posebno da istaknem brigu naroda prema svojoj vojsci u obezbeđenju smeštaja u hladnim zimskim danima.

Iz Crkvenog, koliko se sećam, brigada je preko Vrbljana, izbila na Mliništa gde je zatvarala pravac od Mrkonjić-Grada prema Glamočkom polju kuda se kretala reka izbeglica sa Korduna i Banije, kao i ranjenički ešaloni. U borbama oko Mliništa brigada je uspela da uspori nastupanje neprijatelja i tako osigura evakuaciju ranjenika prema Neretvi. Povlačeći se pod borbom od Mliništa ka Glamočkom polju, nailazili smo na teške prizore smrznute dece koje su izbeglice ostavljale nesahranjene, jer je trebalo spasavati ostalu decu i svoju glavu pred najezdom neprijatelja koji je bio nemilosrdan i bez ičeg ljudskog u sebi. Posle borbi kod Mliništa sa 369. legionarskom divizijom, brigada se kroz šumu spuštala prema Glamočkom polju. Skoro

paralelno sa našim kolonama, cestom Mlinište — Glamoč marševale su i kolone pomenute divizije. Iako su naše jedinice bile premorene i u više pravaca izbile u Glamočke polje, ipak su smogle snage da izvrše noćni napad na delove 369. divizije koje su se ulogorile nedaleko od Štekerovaca. Ovaj napad je potpuno iznenadio nemačke snage i one su pretnule teške gubitke.

Iz Glamočkog polja prebacili smo se u rejon Tičeva i Peulja. U marštu ka Tičevu pevali smo koliko nas grlo nosi, kao da nije ofanziva i kao da nismo u opasnosti. Na Tičevu je, pored naše brigade, bila i 8. krajiška brigada, štab 1. bosanskog korpusa sa njegovom zaštitnicom, kao i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu sa Đurom Pucarom-Starim. Ovde je bilo dosta ranjenika iz kanpusne bolnice, izbeglog naroda, naročito omladine, koji su potražili spas kod svoje vojske. Odluka da se probijamo preko ceste Drvar

— Bosansko Grahovo i dalje prema Lici piromenjena je, jer su Nemci poseli pomenutu cestu tenkovima, pa je zbog toga proboj sa ranjenicima postao veoma riskantan i nemoguć. Tada je odlučeno da se ranjenici ostave u rejonu Tičeva, a sve ostalo krene prema Livanjskom polju, a odatle izbije na Šator-planinu i tu sačeka povoljniji momenat za proboj u pozadinu neprijatelja.

Izbivši na Šator prvih dana marta 1943 (2. mart), čitava grupacija je došla u okruženje u veoma nepovoljnim uslovima, sa svega dve brigade i mašom izbeglica. Uslova za život pa i kraći boravak na Šatoru, gde je još uvek bio dubok sneg, nije bilo. Nekoliko napuštenih bajti nisu predstavljale nikakvo sklonište za toliko ljudstvo. Neprijatelj, 7. SS divizija, koja je sama brojala oko 25.000 vojnika, izbila je u Bosansko Grahova i gornja livanjska sela, a 369. divizija u Glamoč i glamočka sela ispod Šator-planine, selo Popovići i dr. Nemci su na Šator ubacili i izvesne četničke snage koje su se infiltrirale posebno u jedinice 8. brigade i za neprijatelja je nastupio povoljan momenat da čitavu grupaciju uništi. Svako dalje zadržavanje na Šatoru bilo je opasno, tim pre jer je neprijatelj ne samo preko četnika, već i osmatranjem aviona-izviđača, znao gde se nalazimo. Doneta je odluka da se sa Šatora pro-

bijamo u više pravaca: preko Šatorskog jezera, preko sela Popovići i sredinom Šatora po nekoj horizontali prema Crnom Vrh. Međutim, sudbina naše grupacije odlučena je u bici na Neretvi kada je nemački komandant Liters došao do zaključka da se Operativna grupa neće probijati prema Hercegovini zbog rušenja mostova na Neretvi i koncentracije naših snaga u rejonu Makljena. Tada je Liters naredio da 7. SS divizija hitno krene ka Livnu i Mostaru, a 369. divizija prema Prozoru. Trećeg ili 4. marta 1943. nemačke snage napustile su Bosansko Grahovo i Glamoč, te je grupacija na Šator-planini bila slobodna i van okruženja. Mi smo to doznali kada smo se počeli »probijati«. Naime, tri bataljona 4. brigade sa komandantom M. Moračom spustila su se preko Popovića u Glamočko polje i stigla u s. Šetkerovce. Očekivanih borbi u s. Popovići nije bilo. Drugi bataljon ove brigade bio je angažovan za obezbeđenje Oblasnog komiteta i Štaba korpusa i on se kretao sredinom Šatora nekim strahovito vrletnim pravcem, tako da smo tek pred zoru izašli iz Šatora, maršujući calu noć. Već je bilo svanulo kada smo izbili u Crni Vrh u naselje Čegari. Ovim pravcem kretala se i 8. krajiška brigada i nešto izbeglica, dok je veći deo izbeglica i omladine išao ka vrhu Šator-planine gde su bili veliki snežni nanosi koji su krili ivicu grebena planine, tako da se jedan broj omladinaca survao u provaliju i tako tragično završio svoj život. U koloni koja je išla sredinom Šatora doživeo sam prvi put pojavu halucinacija. Jednostavno se pojedinci izdvoje iz kolone, sednu pored drveta, ispruže ruke kao da se greju pored vatre i tako bi i ostali da ih nismo vraćali u kolonu. Na momente i sam sam u pokretu doživljavao slatke dremeže, pejzaž mi se menjao i na momente bih ugledao kuće kojih, u stvari, nije bilo. No nekako smo progurali i ovo stradanje i po dolasku u Čegare zapali smo u dubok okrepljujući san. Ne mogu a da ovde ne istaknem veliku zadružnu porodicu Čegara koja je ne samo svu svoju sposobnu decu dala u naše jedinice već je tako reći žrtvovala i sve ostalo do poslednjeg brava da bi nahranila vojsku i izbeglice sa Šatora. Za nas se četvrta ofanziva završila, pa smo odmah posle Šatora nastavili sa novim akcijama.

U drugoj polovini marta 1943. brigada je prebačena u rejon Knina gde je sa 1. ličkom brigadom, Ličkim odredom i 10. krajiškom brigadom učestvovala u razbijanju četnika popa Đtujíća. Preko Tromede stigli smo u selo Plavno i sve nas je prijatno iznenadio susret sa narodom ovoga sela, koje je, u inače četničkom kraju, predstavljalo partizansku oazu. Zajedno sa Ličanima uzeli smo Oton gde se na jednoj kulerini videla crna četnička zastava. Razbijene četnike gonili smo prema Pađanima i tom prilikom poginuo je četnički komandant Gajić, čuven po svojim zlodelima nad narodom. Kasnije sam doznao da je omladina u selu Plavno od radosti igrala kolo veseleći se smrti ovog zlikovca. Ovom prilikom porušen je i vijadukt Bender na pruzi Knin — Zagreb, jedan od najvažnijih i najtežih objekata na ovoj komunikaciji.

Oko Knina nismo ostali dugo. Već početkom aprila brigada je ponovo u Glamočkom polju. Pripremala se koncentracija 5. divizije za odlazak u centralnu Bosnu. U međuvremenu i posle napuštanja Glamoča od nemačkih snaga, u grad su stigle ustaše i odmah počele sa naletima u sela oko Glamoča, vršeći nezapamćena zverstva. Naime, u to vreme u glamočkim selima bilo je još izbeglica, a neka od njih bila su zahvaćena epidemijom tifusa. Tako je, na primer, selo Halapić bilo zahvaćeno epidemijom i izgledalo kao »mrtvo selo«. I upravo u ovom selu ustaše su izvršile masovni pokolj stanovništva i do temelja spalile selo. Kako je veći deo boraca brigade bio sa ovog područja, borci a i narod, vršili su pritisak na štabove i komande da se izvrši napad na grad.

U napadu su angažovana sva četiri bataljona s tim što je 2. bataljon dobio zadatak da na Korićini zatvori pravac od Livna i spreči eventualnu intervenciju neprijatelja. Sećam se da smo u zapovesti za napad dali kao znake raspoznavanja reći: »Zora-pobeda«. Bio je to noćni napad i u toku noći uspeali smo da sabijemo neprijatelja u nekoliko tvrdih zgrada i kulerine koje je trebalo postepeno likvidirati. Već je bilo svanulo, ciljevi koje je trebalo postići bili su na dohvatu i pripremali smo grupe koje će to uraditi. Upravo u fazi tih priprema preko Korićine probila se manja moto-

rizovana kolona sa tenkovima. Ona se bez borbe približavala gradu i odmah otvorila vatnu prema našim položajima. Tada sam prvi put doživeo upotrebu flakova i topova protiv pešadije. Ono što me čudilo, a i iznenadilo, bilo je da im je putanja zrna bila obeležena, a posle izvesnog vremena usledila bi eksplozija sa dosta dima. Pomislio sam da se radi o upotrebi otrovnog gasa što se ne bi moglo isključiti. Mada smo bili na domaku cilja da oslobodimo grad, intervencija ove motorizovane kolone prisilila nas je na povlačenje.

Uskoro sam određen na novu dužnost. Nakon pet meseci boravka u brigadi, morao sam otići i to nisam učinio laka srca. Zahvaljujući drugarskim odnosima, pažnji i ljubavi drugova s kojima sam se u tom relativno kratkom periodu upoznao i susretao u raznim situacijama, zavoleo sam tu brigadu i bio ponosan što joj pripadam. To je bila čvrsta i borbena jedinica sa čitavim nizom pravih junaka u svojim redovima, kao što su Jole Marić, Nikola Bojinović, Vicko Bodiroža, Ante Rukavina i mnogi drugi čijih se likova dok ovo pišem intenzivno sećam, ali je njihova imena iz moga pamćenja izbrisalo vreme i prekrilo veo zaborava.

Mesud Hotić

DOLAZAK U ČETVRTU KRAJIŠKU BRIGADU

Dvadeset i osmog januara 1943. godine krenuo sam sa kurirom iz Bosanskog Petrovca, tada već u uznemirenoj pozadini slobodne teritorije Bihaćke Republike, na raspored u jednu partizansku jedinicu. Nisam joj znao ni ime ni gdje se nalazi, ali sam bio siguran da je na frontu. Već desetak dana vodi se žestoka borba protiv neprijatelja koji je otpočeo snažnu ofanzivu, četvrtu po redu u toku NOB-a, s ciljem da ponovo zauzme slobodnu teritoriju, uništi partizanske snage i izvrši teške represalije nad narodom koji se digao na ustanak. Dan je bio sunčan, ali hladan. Bilo je mnogo snijega koji se u podnevnim satima topio. Po vlažnoj prtini krenuli smo pješke prema Bravskom. Idući ukorak s kurirom, dobrano sam se zagrijao i pomalo uznojio. Kurir Milan me umirivao da će nam biti lakše na konjima koje će on uskoro naći. On je održao riječ, nabavio konjiće, i sad sam morao da uzjašim svoga. Nije bilo lako, jer sam prvi put pored konja koga treba da uzjašim. Prije toga sam kao dječak, doduše prilično maštovito, jahao magare u mom rodnom kraju u južnom dijelu Istre, u malom selu Ližanju kraj Mora. Sada je, ipak, počela za me prava avantura, pomalo romantična. Moj konjić je bio živahan, pravi kurirski doratić, brz, uporan i odlučan da drži korak i kas sa svojim prethodnikom koji je žustro grabio kao da shvata da mora što prije donijeti kurira na front.

Putovali smo prema Štabu korpusa. Pred večer Milan reče da ćemo se u jednom selu malo odmoriti i možda nešto večerati. Objašnjava mi da su u ovom kraju sva sela dobra. Poslije dužeg kaskanja sjašili smo

pred jednom kućom u selu Jelašinovci. Ušli smo u kuću. Dočekala nas je jedna starija žena. Bila je sama. Dočekala nas je prijazno kao da nas je očekivala i pozvala nas je da sjednemo kraj ognjišta da se ogrijemo. Očigledno nije prvi put dočekivala partizanskog kurira. Kako smo sjeli uz vatru, ona prinese malu okruglu sofru, a malo zatim na nju postavi činiju sa jelom. Bilo je dosta dima u sobici, ali je prijala toplina, koja se zajedno sa dimom širila po cijeloj prostoriji. Činija sa hranom je znatno pojačala naš osjećaj ugodnosti. Kasnije sam zapisao u svoje fragmentarne bilješke: »Skromno, srdačno i ugodno«. Večerali smo uljevušu od prose-na brašna sa vrhnjem i mlijekom sa malo hljeba. Našu večeru je najprije okusila krupna i lijepa mačka, koja se mazno i bezbrižno prošetala po sofri, sve malo onjušila i tu i tamo ponešto liznula. Žena je mirno gleda, ali je i prekori: »Mac, pogana ne bila, kud si navrla«. Obrćajući se nama reče: »Same smo, pa, eto, svašta sebi dozvoljava«. — »Majko, a gdje ti je čeljad«, upita kurir. Ona mirno odgovara: »Svi su otišli, koje u borbi, koje na radu«.

Zahvalio sam toj dobroj ženi na jelu koje sam u Krajini još ponegdje jeo kad su domaćini imali čime da nas ponude.

Nastavili smo put. Već je bila noć. Mjesečina je, dođuše, prosijavala, ali kako smo zašli duboko u šumu, u mraku sam pred sobom mogao vidjeti samo glavu svog konjića. Čujem njegov brzi kas, šum vode u potočićima, kojih je bilo mnogo. Povremeno čujem i doziv kurira: »Je l' može, druže?«. Brzali smo po šumskoj stazi. Tu i tamo naletim na granu, a kad moj paripčić naiđe na brzak vode, silovito se upne i preskoči ga. Ja na njemu činim što mogu da ne padnem. Možda i u hladnu vodu. Povremeno odgovaram Milanu: Mogu ja, mogu«, ali mu ne govorim o svojim mukama.

Vrijeme mi nekako sporo protiče. Konačno se javlja Milan i kaže mi da se približavamo cilju. Malo poslije toga začujemo odlučan glas: »Stoj!«. Bili smo pred Štabom 1. bosanskog korpusa. Kurir se sporazumio sa stražarom, a onda je nastalo dozivanje telefonom, ali tako glasno da je sve ječalo po Grmeču. Pomislim: »Če-

mu telefon kad se može čuti i bez njega?«. Ali, tako je to u ratu!

Cijeli dan smo slušali topovsku paljbu i štektanje mitraljeza, a kad smo čuli eksplozije avionskih bombi, Milan mi je objasnio da je u rejonu Lušci Palanka opkoljena grupa od oko hiljadu pet sto neprijateljskih vojnika, kojim avijacija pokušava pomoći da se izvuku. »Ali neće uspjeti«, kaže odlučno. Sa ovog mjesta se slabije čuju eksplozije i štektanje mitraljeza, ali sve kazuje da se vrše ratne operacije. Dakle, to je taj front. U tom me prekinu Milanov glas: »Druže, komandant želi da te vidi«.

Sjašim i krutim korakom, zbog dugog jahanja i hladnoće utrnule su mi noge, ulazim u novu, lijepu i, činilo mi se, toplu drvenu zgradu. U osvijetljenoj sobi dočeka nas oficir. »Sad će drug komandant« — mirno nam saopšti. Nije prošlo mnogo vremena i pojavi se mlad čovjek vedra i blaga lica. To je bio komandant Košta Nad. Obratio mi se drugarski i sa pažnjom. Odmah me ponudi čajem da se malo ogrijem poslije dugog jahanja u hladnoj noći po snijegu. Pitao me odakle sam, kakvo mi je zanimanje i šta sam radio do sada. Kad sam mu, između ostalog, rekao da sam počeo kao nastavnik u Gimnaziji u Osijeku, nasmiješio se malo, uz primjedbu: »A, profesor«. »Tako su me moji đaci zvali« — odgovorim.

Na čas sam zaboravio da se nalazim u šumi, daleko od gimnazije. Valjda su na mene djelovali sâm ambijent i pojava ovoga besprekorno urednog i smirenog čovjeka i partizanskog komandanta. U razgovoru mi je ukratko rekao da idem u 5. krajišku diviziju, gdje ću dobiti raspored, vjerovatno u 4. krajišku brigadu, koja se nalazi negdje u blizini. Za Diviziju i Brigadu i njihove komandante imao je najbolje riječi — odlični.

Osjetio sam ponos što idem u te jedinice i to naređenje izazvalo je radoznalost u meni i želju da što prije upoznam te ljude. Poslije ove tople i prijatne epizode opet sam se našao na sniježnoj prtini na hrptu mog unjgirčića, iza kurira koji žuri u Štab divizije. Do Štaba 5. divizije putovali smo dugo. Stigli smo kasno popodne 29. januara. Kad se pojavio komandant Divizije, bio sam iznenađen, ali bilo mi je vrlo prijatno. Bio je to

moj klasni drug, kako su se običavali nazivati đaci iste školske godine ili klase Škole za rezervne pješadijske oficire. Zajedno smo bili u istom đачkom bataljonu, ja u desetoj a on u jedanaestoj četi. Školu smo završili uoči rata. Iznenadio se i obradovao komandant. Bio je to drug Slavko Rodić. On mi je rekao da se posebno raduje što sam došao među Krajišnike. Naročito je naglasio da su dobri borci i divni ljudi i da ću se u to uvjeriti i sam u 4. krajiškoj brigadi u koju treba da idem. Ona je vrlo čvrsta brigada i ima izvrsnog komandanta. Predstavio me je i komesaru Divizije drugu Iliji Došenu. Bio je to ćutljiv, ozbiljan i uzdržan ćovjek.

Ćetvrta neprijateljska ofanziva bila je već dobro no u toku. Neprijatelj je sebi postavio krupne zadatke koje je namjeravao da sprovede stilom munjevitog ratovanja. Svoje krvavo kolo poveo je pred desetak dana. Ćetvrta krajiška je u njemu živo ućestvovala. Njen je zadatak bio da usporava nadiranje neprijatelja na slobodnu teritoriju, da pruža zaštitu narodu, koji se sklanja od pokolja, napuštajući svoja naselja i domove koje su neprijateljske jedinice pljaćkale i pretvarale u pepeo. Mirna i plemenita Bosanska krajina opet je nosila krvavu haljinu. Njena nesreća je sa hiljadu niti vezivala narod i borce u neraskidivo jedinstvo, nepobjedivu snagu.

Dolazeći u Štab 4. krajiške brigade, ćuli smo eksplozije iz bogatog i šarenog asortimana — neprijateljskog i partizanskog oružja, otetog od neprijatelja. Kurir, mladić, ali »stari« borac povremeno je osluškivao eksplozije iz artiljerijskog oruđa ili avionskih bombi, štektanje mitraljeza, pa glasno zaključivao, da i ja ćujem, kako se front od jućer malo pomjerio ili da je situacija kao jućer. Morao je osluškivati, jer kao kurir mora da proće i preko vatrene linije ako to zahtijevaju prilike. Ocjenjujući situaciju, pretpostavio je da ćemo na prijeme stići do Štaba prije nego što promjeni položaj, što će svakako ućiniti ako još nije.

Prije ponoći 30. januara stigli smo u Štab 4. krajiške brigade. Štab se nalazio u lugarevoj kući u selu Vojići, na cesti Sanski Most — Bravsko — Petrovac. U ćasu našega dolaska Štab je zasijedao. Radoznalo

sam iščekivao kada će završiti sastanak i izaći iz sobe članovi Štaba — ratnici sa vatrene linije. Kakvi su to ljudi? »Sad će. Evo ih« — kaže dežurni mirnim glasom.

Iznenadio sam se kad sam ih ugledao. Bili su svi garava lica. Nije mi bilo jasno zašto se kamufliraju. Pomislio sam da je to možda zbog noćnih borbi. Uto se neko glasno nasmija i reče: »Mićo, garav si ko crnac«. Svi su se nasmijali, a onda Mićo pogleda njih i smijući se kaže im: »Pa i vi ste garavi«. Odmah su se sjetili da je čađ sa luči, koja im je ogaravila obraze dok su, nagnuti nad vojnom kartom, razmatrali operacije prošlog dana i utvrđivali plan akcije za sutra. Ipak neko šeretski upita: »Kako nisi vidio da ti ide dim u glavu?«. »Ajde, bolan, ko će gledati dim, tražio sam ja na karti kuda se Nijemci kreću«, odgovara Mićo u šali.

U razgovor se umiješa šef kancelarije Štaba brigade drug Ilija Velimirović i raportira da je stigao kurir i jedan drug sa njim. Mićo — komandant Milutin Morača se uozbilji, rakova se sa mnom i poželi mi da se među njima dobro osjećam. Pozdravili su me i ostali drugovi, a jedan u bijelom čojastom odijelu, crnomanjast, sa živahnim crnim očima i gustim kratkim crnim brčićima, pri pozdravu se strogo zagleda u me i upita jesam li umoran i da li sam skoro nešto jeo. Odgovorio sam neodređeno. Malo se smrknuo, okrenuo se dežurnom i nešto mu rekao. Dežurni ode nekud i odmah se vrati. Pruži komad hljeba i priličnu krišku slanine: »Evo ti, druže, prezagaji, a onda se malo odmori. Sutra će biti naporan dan«. Crnomanjasti drug bio je Milan Trninić, zamjenik komesara Brigade.

Vrijeme odmaranja je te noći brzo prošlo. Svi su vrlo rano izašli iz lugareve kuće. Ja sam izašao za njima. Kad sam izašao, ugledam komandanta Miću — Milutina Moraču, toga izrazito mirnog čovjeka, čvrstih nerava i sa već velikim ratnim iskustvom, kako uz južni zid lugareve kuće piše naredbe bataljonima. Oko njega i malo podalje kuriri cupkaju na snijegu i čekaju da odnesu poštu. Jutro je bilo hladno, padao je snijeg. Okolina je izgledala kao da je u magli. Ipak, obrisi brda su se mogli vidjeti dosta dobro. Kosa ispred lugareve kuće se vidjela bolje, jer je bila bliža oku. Htio sam da pođem malo na čistinu da bolje vidim okolinu. Ku-

rir koji se tu našao upozorio me da se ne izlažem Nijemcu kao meta. Pogledam u pravcu koji mi je pokazao i imam šta vidjeti. Na oko 400 metara od lugareve kuće vide se obrisi tri njemačka tenka. Tog momenta pade mi na pamet sinoćna šaljiva primjedba komandanta Miće da je tražio Nijemce na karti. A, eto, Švabe se vide golim okom na kosini brda iznad prozora štapske kuće. Lugareva kuća bila je u mrtvom uglu, pa je hladnokrvni komandant mogao pisati svoje naredbe štabovima bataljona naslonjen na njen zid. Bilo je to sniježnoga i hladnoga jutro, 31. januara 1943. godine.

Nije prošlo mnogo vremena otkako su kuriri ponijeli poštu a male kolone partizana stizale su na rub šume na Paunovcu i produžile u unutrašnjost te lijepe šume sa visokim i zdravim stablima širokog i čekisnjastog lista. Gledao sam tu lijepu šumu, ukrašenu snijegom i pomislio da je možda Paunovac dobio ime po njoj.

Kolona po jedan kretala je polako sve dublje u šumu. U njoj sam se našao i ja. Borci su bili slabo obučeni i obuveni, umorni i promrzli. Tražili su odmor. Tako smo došli do baraka načinjenih na brzinu. Našao sam se u jednoj povećoj. U njoj su bile dvije peći bubnjare, načinjene od benzinskih buradi. Kad smo ih zapalili, strašno su dimile. Nismo mogli izdržati u njima zbog silnog dima koji je ujedao za oči. Bježimo napolje, ali je tamo studen, pa se vrećamo i liježemo na jelovo granje da bar malo odmorimo tijelo. Kad se prostorija malo zagrijala, na krovu se počeo topiti snijeg i vodene kapi su padale po nama po svoj dužini i širini barake. Nije bilo drugog izlaza nego da ugasimo peći kako bi se na krovu otopljeni snijeg zaledio i tako začepio rupe i rupice na krovu.

Nama nije bilo prijatno, a druge jedinice brigade ostale su na položajima i vodile tešku borbu sa neprijateljem, koji je toga dana nastojao da zauzme lugarevu kuću i položaje oko nje. Drugi bataljon je odlučno odbijao neprijatelja i nekoliko puta ga protivnapadom istjerivao sa zauzetih tačaka. Međutim, neprijatelj je dobio i podršku avijacije, pa se naš bataljon povukao na nove položaje.

Kad je Drugi bataljon došao u našu blizinu, odmah se čulo da su dva druga poginula, a da ih je šest teže ranjeno od neprijateljske avijacije. Među nama je nastao muk. U brigadi su se svi borci među sobom poznavali, mada ih je u to vrijeme bilo oko hiljadu. Znali su da ih više neće vidjeti u stroju, u maršu, vi susretima kada kreću u borbu, u jurišu i na odmaranju. Ja te drugove nisam poznavao, ali sam bio tužan već i zato što ih nisam mogao upoznati, jer su poginuli onoga dana kada sam ušao u njihovu kolonu. To su bile prve smrti koje sam doživio u partizanima. Zamišljao sam kako su ti hrabri i odvažni mladići, skromno naoružani, odolijevali i jurišali na neprijatelja do zuba naoružanog, koji je bio još pod zaštitom tenkova i aviona.

Stigao je i komandant 2. bataljona, drug Rade Zorić, već poznat po hrabrosti i vještini komandovanja. On je bio prvi komandant bataljona koga sam vidio. Gledao sam ga izbliza. Bio je uznemiren, jer je izgubio iz stroja dva druga u koje je imao veliko povjerenje. Teško mu je bilo i zbog ranjenih boraca, koji će mu, također, nedostajati u stroju. Pomislio sam da možda nešto sebi predbacuje. Ali nema razloga, jer ovu smrt su posijali neprijateljski avioni. Ovi drugovi su danas poginuli na snijegu od avionskih bombi, jučer su drugi, a sutra ko zna ko će, i tako do kraja prokletoga rata.

Dok tako razmišljam, ne vidim šta se oko mene zbiva. Iz te moje tuge prene me glasno pjevanje. Sabe rem se i slušam riječi koje prvi put čujem: »Širi kolo, oj širi kolo, kozaračka lolo.. .« Pogledam oko sebe, a ono partizani i partizanke i priličan broj omladine koja je došla sa slobodne teritorije i vezala se za brigadu, uhvatili se za ruke i šetaju u krug, najprije dugim i laganim a onda sve čvršćim i odlučnijim korakom karakterističnim za kozaračko kolo. Bio sam veoma iznenađen, gotovo zgranut videći te iste mladiće i djevojke, do prije nekoliko minuta poniknute glave i tužne, kako sada igraju i pjevaju. Neko je primjetio moje neraspoloženje i, želeći da me ohrabri, pozva me da se i ja uhvatim u kolo. Nisam se micao. Jedna partizanka povuče me odlučno za ruku i, kao sa prijekorom, reče mi: »Hajde i ti, druže, zaigraj sa nama biće ti lakše«.

Uhvatio sam se i ja prvi put u kozaračko kolo i zaigrao i zapjevao, osjetivši tu igru ritualno kao da se povezujem čvršće i nerazdvojno sa drugovima u kolu i sa onima zbog kojih igram. Kozaračko kolo uvijek tako osjećam.

U brigadi sam vidio da se ništa ne prepušta stihiji, slučaju, ali se ne sputava spontanost. Vrlo brzo sam osjetio da postoji jedinstvo slobodnih ljudi u političkom, idejnom i moralnom smislu. Iskrenost i povjerenje u druga i izrazita nesebičnost i drugarstvo i međusobna pažnja povezivala je sve te mlade ljude u koloni 4. krajiške brigade.

Ne mogu zaboraviti kako je jednoga jutra, poslije borbe, borac 3. bataljona iznenada stao preda me. Pružio mi je skoro nove vojničke cipele i rekao: »Uzmi, a baci to sa sebe. Ne mogu te tako gledati«. Branio sam se i rekao da njemu dobre cipele više trebaju, jer je stalno ili na snijegu ili na vlažnom terenu u zasjedi, u borbi, a ja se mogu nekako lakše snaći. . . Prekinuo me je skoro ljut: »Kad sam jurišao na Švabu, za tebe sam tražio cipele. Evo ih, uzmi, ako nećeš, zapaliću ih«. Tutnu mi ih u ruke i ode. Nisam imao vremena ni da mu zahvalim. Cipele su bile odlične. Svoje odrpane sam bacio.

Toga druga još nisam poznavao, ali on je mene po nečemu upamtio. Dosta dugo sam razmišljao o tom događaju. Jednom prilikom ispričao sam događaj nekim borcima toga bataljona. Slušali su me mirno, a onda će jedan: »Slušaj ti mene, profesore, moramo mi tebe čuvati, valja će nama ta tvoja glava«. Drugi kao da su se složili s njim.

Bilo je mnogo idealizma u mladim srcima partizana. Bilo je brige za druga i iskrene spremnosti da se uradi nešto da mu se olakša život.

Sjećam se i bolničarke, mislim da se zvala Draga. Odbolovala je pjegavi tifus i poslije oporavka kod kuće vraćala se u brigadu. Uključila se u nju nedaleko od sela Vidovići. Na leđima je nosila prepunu torbu. Mislio sam da je to hrana i da je razumno što nosi malo više da utoli veliku glad koja se javlja poslije tifusa. Kad je kolona zastala, drugarica skide torbu. Gledam šta će raditi. Ona vadi iz torbe što joj je brižna majka

spremila. Odreže nekoliko komada dobrog hljeba pa na njih naslaže kajmaka i slanine, a onda poziva drugove oko sebe i daje im pažljivo. Ti drugovi su bili iz njene čete. Shvatio sam pažnju. Ali se ona okrene i meni: »Ovo je za te, družo profesore« i pruža mi dio te hrane. Posljednji je ostao za nju. Pokušao sam se odbraniti, ali drugarica Draga je bila odlučna: »Uzmi ti samo, biće za me dok je moje čete i brigade«.

Mnogo toga mi je bilo jasno već prvih dana, ali mi je ostala tajna kako te mlade glave primjećuju i najmanje detalje koji nisu izvan života u koloni.

Josip Defrančeski

DUŠMANI SVE UBIJAJU I PALE

Dok su se od 20. januara do 20. februara 1943. još vodile operacije u Kordunu, Baniji, Bosanskoj krajini i Lici, bio sam svjedok nečuvenih patnji ovoga naroda u zbjegu — četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Da bi nesreća bila veća, dio partizana i naroda oboljeo je od tifusa. Tifusari umiru po putevima. Zdravi se bore za bolesne pa, na žalost, i sami oboljevaju.

Milutin Morača, komandant 4. krajiške brigade, u kojoj sam se tada nalazio, naredio je svojim borcima: »Naš je zadatak da zatvorimo Nijemcima pravac preko Paunovca, za Bosanski Petrovac. Zahtijevam od svakog bataljona, od svake čete, od svake jedinice i svakog pojedinca besprekornu disciplinu. Nijemci su sa veoma jakim snagama preduzeli ofanzivu na našu slobodnu teritoriju. Poznato vam je: iza nas su bolnice, ranjeni i bolesni drugovi, naša sela, mnoge izbjeglice iz Banije, Korduna, Like. Ne dozvolimo Nijemcima da prodru tim pravcem«!

Nijemci, zima. Srce puca od hladnoće. A noć sporo odmiče. Komandant Morača mi je dao zadatak da odem u Podgrmeč, u Štab Prvog bosanskog korpusa, i odnesem poruku.

Snijeg i nevrjeme. U sitnoj, rijetkoj šumi grupa seljaka, pretežno žene i djeca. Vele: »Nijemci sve pale i uništavaju«. Seljaci slabo odjeveni, loša im je obuća. Kažu da su sa obale Une. Bježe i sami ne znaju kud.

Danima već bjesni četvrta neprijateljska ofanziva. Dušmani sve pale i uništavaju, sve na što naiđu. Da nesreća bude veća, snijeg pomiješan sa vjetrom neprekidno pada. Bilo ga je u smetovima i po nekoliko me-

tara visine. A Grmeč — golema planina, besputan, bijel, zavejan ...

Nijemci su promijenili taktiku: sve na što naiđu — ubijaju. Pale sela, tjeraju stoku... Bježi svijet. Ljudi, žene, djeca, stoka — sve to ide ka Grmeču i Šatoru. U koloni Krajišnici, Banijci, Kordunaši — Srbi, Hrvati, Muslimani. Našli su se u planini, u divljini. Nigdje kuće ni ognjišta. Čak ni zaklona. Srećom, jedan drugog potpomažu. Diješe posljednji komad hljeba. Nose djecu, često ne svoju, a kada ih upitaš čija su — ne znaju odgovoriti.

Iz džakova i pletenih korpi vire sitne dječje glave. Nosići im crveni, oči podbule i plačne. Majke iznemogle, mokre. Užasni dani. Strahota. Putjevi više liče na kozje staze, zavejani, uz to i zakrčeni. Čuje se galama, vika. Dvoje djece zaostalo u prtini i plaču. Bose im noge. Po svoj prilici, nemaju roditelje. Šta nam je drugo preostajalo no da uprtimo ove mališane i krenemo za kolonom.

Dijete koje sam nosio moglo je imati najviše devet godina. Ručicama mi obgrlilo glavu. Dunuh mu u ruke da bih ih zagrijao, a ono ih ispruži i pomilova mi lice.

Odustali smo od namjere da tražimo Štab korpusa. Grupa seljaka sjela na prtinu. Naslutismo da je to porodica mada su tu starac, postarija žena i dvoje sitne djece. Djeca slaba, mršava. Sitni prstići, prozebli, jedva ih pokreću. Glave kao da mršavi vratići više ne mogu držati. Plaču, a taj plač više liči na prigušeno jecanje. Starac takođe slabo odjeven. Nosi iscijepan njemački šinjel pa čas pokušava da djecu a čas sebe šinjelom pokrije. Viče na staricu iako za to nema razloga. Viče na nju što plače a i sam bi, kako se to primjećuje po izrazu njegovog lica, rado zaplakao. Starica, mršava i blijeda, vadi iz torbe preostalu parčad hljeba pa čas daje jednom a čas drugom djetetu. Starac mi priča kako mu je sin u nekoj proleterskoj brigadi. Snađu mu juče ubili Nijemci, sada mu ostala ova pilež. Starica i sama hoće da učestvuje u razgovoru, ali djeca plaču pa joj uzaludno. Možda misli da će od nas naći odgovor na muke koje je more. Vjerovatno bi kukala, vriskala, tražila pomoć koju joj u ovom tre-

nutku ne možemo pružiti. Djeca koju smo nas trojica **nosili**, već se pripitomila i ne odvajaju se od nas. Izvadili smo i mi preostali hljeb iz torbe i počeli ih **hraniti**.

Snijeg kao u inat neprekidno pada. Surov i nemilosrdan. A vjetru kao da je do igre: čas nabaca snijeg na nas, čas ga očisti; čas zaljulja šumu i sve počne stotruko odzvanjati. Jedna žena stalno plače. Povezana crnom maramom, hoda sporo. Žene koje su sa njom tješe je da će uskoro stići do prvog sela i odmoriti se. Najednom se žena sruši u prtinu, a ženine piskave riječi zamijeni jedva čujni glas novorođenčeta ...

Žena je i dalje ležala u snijegu. Na nju, onako — blijeđu i iscrpljenu, vjetar nabacuje snijeg. Dijete ciči. Svi smo pretužni. Ne znamo šta valja učiniti, nosili bismo ženu i njeno djetence, a dvoje djece nam već na leđima.

Za nama pucnjava sve veća. Naše jedinice, bez obzira na ogromne gubitke, nastoje da što duže zadrže Nijemce, kako bi se zbijeg mogao povući dublje u planinu. Tri njemačka bombardera nadleću nezaštićene kolone i mitraljiraju. Bombe bacaju među ranjenike, na zbijeg, na djecu. Doznadosmo da je starica, koju smo susreli na prtini, poginula. Vidjesmo jutros starca kako nosi djecu od jedne do druge bukve. Ruke mu krvave, lice izmučeno, djeca kao da su mrtva. I stvarno, jedno je već bilo mrtvo. Starac podiže kapu, prekrsti se i ostavi mrtvo dete ispod bukve.

Nijemci nadiru.

Porodilja se nije mogla kretati. Svi pokušaji da se zaustave njemačke smučarske kolone bile su bez uspjeha. Nijemci su ubili porodilju i žene koje su zatekli oko nje. Ubili su i novorođenče.

Bataljon je zastao. Komandant naredio da se tu mora ginuti do poslednjeg borca. Zbijeg se mora izvući.

Poče žestoka borba, bataljon 2. krajiške brigade kreće u protivnapad. Nijemci su odbijeni, desetak ih je bilo ubijeno.

Borci su naišli na mrtvu porodilju. Stravična slika. Rukama je pridržavala novorođeno dijete kome je pištoljski metak razmrskao glavu. Desetak žena okolo

— ubijeno. Po snijegu parčad hljeba, poneki krompir, rastureni lonci. Podgrmečka sela su gorjela. Noć i Nijemci zastali. Izbjeglice pokušavaju da se ugriju u snijegu. I tada smo se na djelu još jednom osvjedočili, uvjerali u bratstvu i jedinstvu ovog napaćenog svijeta.

Jedan sa drugim, bez obzira iz kojeg su mjesta ili kraja, dijele parčad hljeba. A djecu, ne znajući čije je koje, nastoje da zaštite od udara vjetra i snijega.

Krajišnici se tuku za ovaj narod Banije i Korduna kao za svoje vlastite porodice. Porodice koje bježe pod naletom neprijateljskih snaga iz Banije i Korduna, ostale su bile bez ikakve hrane i da ih nijesu pomogle porodice iz podgrmečkih sela, pomrle bi od gladi.

Noć vedra, mraz štipa. Oko jedne vatre desetak ljudi, žena i djece. Snijeg se oko vatre otapa. Izbjeglice upale u raskvašenu zemlju. Okrenuli ruke plamičku vatre, čovjek bi se zakleo kao da im gore. Zagmuli se ponjavama, teško ih je razaznati. Jedna majka drži u naručju dijete i pokušava sisom, koju mu gura u usta, da ga utješi. Dijete stalno plače i po njegovom plaču nije teško zaključiti da nema šta da siše. Druga majka čvrsto drži nešto već starije dijete koje, čini se, spava. Možda je u vrućici, sigurno je dobilo zapaljenje pluća. Primijetismo u ovom zbjegu i starca koji u ustima drži lulu, a u njoj je više vode no duvana. Niko ništa ne govori. Idemo sve dalje i dalje. Svuda gore vatre porodica i nepoznatih ljudi. Duva jak vjetar. Prava oluja. Djeca plaču, gladne krave riču. Neko nekoga doziva. Sve se u planini smrzava i ledi.

Dan je osvanuo vedar. Pokrenule su se ove tužne kolone. Neko uprtio dijete, neko još vodi konja, neko kravu, a poneko još nosi nekakav prtljag ni sam ne zna zbog čega. U koloni su i starci koji se jedva kreću. Dobijali su puške pa još tužnije i jadnije izgledaju. A žene polusmrznute i tužne. Na leđima im djeca.

Za tom kolonom ide druga, još duža i teža. Ranjenici. Više je onih na nosilima nego li onih koji ih nose. I u ovoj koloni borci iz Lapca, Gospića, Bihaća, Užica, Kragujevca, Nikšića, Gacka. Iz raznih krajeva i raznih jedinica. Nose ih Krajišnici. Žive ih neće ostaviti, prije će svi izginuti nego što će ih napustiti.

A u podnožju Grmeča krajiške brigade vode sud-bonosne bitke brigade: za zbjeg, za ranjenike, za op-stanak života. Krajiški borci, ko zna koji već put, po-lažu težak ispit bratstva i jedinstva; treba sačuvati hi-ljade porodica i ranjenika iz svih krajeva Jugoslavije. Zato neprijatelju ne daju da se pomjeri ni za stopu.

Milutin Vujović

**SECANJE NA BORBE DRUGE ČETE,
DRUGOG BATALJONA
ČETVORTE KRAJIŠKE BRIGADE
(6. januar — 6. februar 1943. godine)**

Drugi bataljon 4. krajiške brigade, krajem decembra 1942. godine, posle napornih borbi za Sanski Most i Mačkovac — Sasina, smestio se na područje Gomjenica, Gradina i Marička. Druga četa pomenutog bataljona bila je smeštena u selu Marička, nekoliko kilometara udaljena od ustašnog garnizona Omarska. Ona je bila kao predstraža drugim dvema četama našeg bataljona. Četa je vodila 6. januara borbu protiv ustaša koji su krenuli iz Omarske da razbiju četu i opljačkaju selo Maričku. Zahvaljujući opreznosti boraca koji su bili na obezbeđenju, četa je imala vremena da zauzme položaj, dočeka ustaše snažnom vatrom i nanese im velike gubitke. Posle kratke borbe bili su prisiljeni da pobjegnu natrag u Omarsku, a na položaju ostavili su 12 mrtvih i pet teže ranjenih. Četa je zaplenila 15 pušaka i nekoliko stotina metaka, pet ručnih bombi i jedan pištolj, a nije imala mrtvih ni ranjenih. Ovo je bila jedna od najuspešnijih akcija ove čete otkako sam ja bio njen komandir. Posle borbe četa se vratila u Maričku, razmestila se po ranije određenim kućama i u školi.

Osmog januara četa je dobila zadatak da se prebaci iz Maričke u Gomjenicu gde se nalazi Štab bataljona. Prilikom napuštanja Maričke meštanima je vrlo teško palo što moramo napustiti njihov teren. Prilikom dolaska u Štab bataljona rečeno nam je da se privremeno smestimo u Gomjenici. Posle podne komande četa su pozvane u Štab bataljona gde smo primili zadatak da 8. januara naveče izvršimo napad na sela oko Bronzanog majdana, Viluse i Goleš. Druga četa napadala je

na selo Pervan. U ovom selu nalazio se četnički Štab bataljona sa jednom grupom četnika. Pošto je bila velika zima i dubok snijeg, četa nije mogla u određeno vreme da napadne selo. Ostalim četama je naredeno da ne otvaraju vatru dok 2. četa ne počne borbu. Dogovor nije održan. Četnici nisu dali otpor već su počeli bežati i tom prilikom devet četnika je zarobljeno, a šest je ubijeno. Četa nije izvršila svoj zadatak u potpunosti, jer nije iznenadila četnike kako je bilo predviđeno. A mogli smo sve četnike zarobiti, pa čak i Štab bataljona.

Posle ove borbe čete su se ponovo vratile u selo Gomjenicu. Desetog januara čitav bataljon, pa i 2. četa, prebacio se na područje Manjače u selo Stričići i Lokvare. U ovim mestima četnici nas nisu smeli dočekati niti primiti borbu sa nama. Tu smo ostali nekoliko dana zatvarajući pravac prema Ključu i Mrkonjić-Gradu. Ne sećam se tačno datuma kada smo primili borbu između Stričića i Sitnice, tako da smo 1. februara prešli preko reke Sane u Ključu i zauzeli položaj u selu Ramićima i Pudin Hanu, zatvarajući pravac Nemcima koji su nastupali od Sanskog Mosta prema Ključu preko Vrh Polja. Druga četa držala je položaj iznad sela Vojnića, neposredno iznad šumarske kuće, koji je dominirao selom Vojnići i delom ceste koja je vodila od Pudina Hana preko sela Vojnići. Na ovim položajima neprijatelj je napadao nekoliko puta, ali se nije upuštao u borbu sa jačim snagama. S obzirom da se položaj 2. bataljona, kao i ostalih bataljona, nalazio na padinama Paunovca, koji je bio prekriven visokom šumom, a isto tako zbog velikog snega, bili smo u mogućnosti da uspešno branimo položaj i protiv većih snaga neprijatelja. Preko dana sve čete držale su svoje položaje, a preko noći povlačile su se 400—500 metara pozadi položaja na odmaranje uz naložene vatre. Tu su bile izgrađene bajte za borce, a na uzvišenju iznad šumareve kuće svake večeri ostavljali smo po jedan vod. Noću 5/6. februara 1943. godine došao je red na 3. četu da ostavi svoj vod. Pošto je bila velika hladnoća, borci nisu bili dovoljno oprezni, te im se neprijatelj privukao u neposrednu blizinu i iznenadio ih, tako da je vod pobe-gao sa položaja bez borbe. Te noći bio je red da 2. četa primi položaj, odnosno zaposedne svoj borbeni položaj

u 6,30 časova, četa je pošla blagovremeno na svoj zadatak i na 200—250 metara sreli smo pomenuti vod kako odstupa pred neprijateljem. Komandir voda obavestio je komandu čete da je neprijatelj zauzeo uzvišene i da nastupa prema nama. Komanda čete brzo je donela odluku da rasporedi svoju četu duž šumske pruge, a komandiru voda 3. čete naređeno je da uzme položaj desno od čete. Obavešten je i Štab bataljona, pomoću kurira, o situaciji na položaju. I ostale čete su izašle na položaje koje su ranije držale. Druga četa sačekala je Nemce i pustila ih na vrlo blisko odstojanje, a komanda čete zamolila je Štab bataljona da 1. i 3. četa posle juriša 2. čete krenu prema svojim položajima, iako na njihovom sektoru nije bilo neprijatelja. Četa je otvorila jaku vatru na neprijatelja, a pošto su Nemci bili iznenađeni, četa je iskoristila priliku i krenula na snažan juriš. Ubijeno je nekoliko nemačkih vojnika, zaplenjena dva puškomitraljeza — »šarca« M-34, jedna četna radio-stanica, jedan automat, dva pištolja, jedan raketni pištolj i više od 1.500 metaka, jedan sanduk ručnih bombi tzv. repašica, kao i još nekog ratnog materijala. Ja sam naleteo na Švabu koji je nosio četnu radio-stanicu, verovatno je bio radista. Udario sam ga mojim automatom po glavi, a od udara je prsla i glava i usadnik automata. Radio-stanica je bila uključena. Milivojko Tica, vodni delegat u to vreme, koji nije imao šinjela na sebi, skinuo je sa Švabe šinjel iako je bio poprskan krvlju, te ga je tek nakon 10 dana uspeo da očisti posle četvrte ofanzive. Posle ove borbe četa je zauzela svoj prvobitni položaj.

Čim se pregrupisao, neprijatelj je ponovio napad, razvila se ogorčena borba. Pošto je najsnažniji napad bio na uzvišenju iznad šumareve kuće, na položaju 2. voda 2. čete, to je komandir čete morao lično da se prebaci na taj deo položaja. Neprijatelj je bio zadržan i odbačen uz ogromne gubitke. Četa je u ovoj borbi imala tri mrtva i šest ranjenih, od kojih jedan teže.

Pošto je neprijatelj prodro od Bihaća i preko Grmeča, te zauzeo Bosanski Petrovac, čitava divizija je napustila Paunovac i prebacila se preko reke Sane na zatvaranje pravca Mrkonjić-Grad — Mlinište. Druga četa je primila borbu na brdu Duman iznad Podrašnice

odakle je posle izvesnog vremena morala odstupiti, jer su i druge jedinice napustile položaje na potezu Podršanica—iMedna—Baraća.

Dmitar Tica

BUNKER NA »KRIVOM NOSU«

Dok je jedan deo naših jedinica u četvrtoj ofanzivi krčio put za 4.000 ranjenika kroz Prozor, Livno, Konjic i Jablanicu — druge su morale uporno da zadržavaju nalet Hitlerovih divizija od Like, Korduna i Banije.

Kraj je januara i početak februara 1943. godine. Zima kakva se retko pamti. Nemci su nameravali da motorizovanim jedinicama izbiju od Sanice i Ključa, preko Bravska, u Bosanski Petrovac i Glamoč i tako ugroze povlačenje naših ranjenika.

Nisu prošla ni 24 sata od kako je 4. krajiška brigada dobila zadatak da na padinama Paunovca preseče put Nemcima. Ona je već izvela usiljeni marš iz šireg rejona Sitnice, preko Ribnika kroz sneg do pojasa i uz pomoć omladine i naroda prekopala na više mesta drum, zakrčila ga stoletnim bukvama i zauzela položaje na Paunovcu.

Iznad samog drumu izdizao se mali greben koga su naši borci nazvali »Krivi nos«. Na tom najisturenijem objektu u pravcu Sanice, odakle se moglo odlično osmatrati i dejstvovati prema Ključu, s. Ramićima i G.Šanici, bilo je mesta samo za jednu desetinu. Taj zadatak je pripao desetini Miloša Radlovića koja je bila ojačana još jednim mitraljezom.

Led i vejavica nisu omeli borce da od krupnog kamenja podignu neku vrstu bunkera. Oružje su pri tome morali da drže uz telo ispod kaputa — šinjela da se ne zamrzne, a kad je zastajala oružje koje je dejstvovalo, odmrzavano je toplom mokraćom boraca.

Noć je prošla u užurbanim pripremama. U zoru je naše položaje zasula prava kiša nemačkih granata.

Da bi se zaštitili, borci su uskakali u još vrele rupe eksplodiranih granata, računajući da artiljerija nikad ne bije dva puta u isto mesto.

Posle izvesnog vremena granate su zamenili mitraljeski rafali. Nemci su pošli na juriš ... »Bunker« mitraljesca Ljube Zeca punio se zdrobljenim kamenjem. Sa izgrebanih lica borcima su tekli tanki mlazevi krvi i ledili se na nezapamćenoj hladnoći. Prvi nemački juriš podržan tenkovima koji nisu mogli dejstvovati van ceste, bio je odbijen. Pred Miloševom desetinom, gde je dejstvovao i desni sused bočnom vatrom, moglo se izbrojati u snegu mnogo švapskih leševa.

U jednom od sledećih juriša grupa Nemaca izbi-la je na 20 metara pred naš »bunker«. Za »kragujevkom« vodnog delegata Dane Lukača poletele su i druge bombe. Greben »Krivi nos« ličio je na pakao. Švabe su, košene mitraljeskom vatrom i parčadima bombi, padale na zemlju kao snopovi, i na kraju su se morale povući panično i bezglavno.

Posle ovog juriša Miloševa desetina bila je prepolovljena. Ali, prošla su više od dva časa ove teške i neravnopravne borbe, a »Krivi nos« je još uvek bio u našim rukama. Nemci su se malo povukli, pripremajući se za novi juriš. Kratki predah je iskorišćen da se Miloševa desetina zameni drugom jedinicom.

Čitav dan trajale su borbe. Skoro svaka dva sata smenjivale su se desetine na »Krivom nosu«. Popodne u »bunkeru« je bilo toliko izmešane krvi, vode i snega da se borcima nisu videla kolena iz ove poluzaleđene mase, dok su klečeći odbijali mnoge napade.

Tek na kraju drugog dana, neprijatelj je uspeo da potisne branioce »Krivog nosa«. Pošto je zauzeo »bunker« čije su oveće kamenice pretvorene u šoder (tucanik), odmah ga je počeo pojačavati, donoseći kamenice sa strane, i do vrha ga je napunio municijom. Međutim, kao i uvek, naša se odbrana dopunjavala protivnapadima i jurišima. I tako smo u jednom povoljnom trenutku sleteli niz padine. Posle pola sata borbe prsa u prsa povratili smo »bunker« na »Krivom nosu«, pun municije, i između ostalog zaplenili dva »šarca« najnovijeg tipa čije smo ubitačne rafale do tada osećali samo na svojoj koži.

Ni uz brojnu najmoderniju tehniku Nemci nisu mogli na pravcu Ključ — Bosanski Petrovac, preko Pounovca, za dugo da napreduju ni stope. Tek kada je neprijatelj drugim pravcima ušao u Bosanski Petrovac, 4. krajiška, pod zaštitom noći, povukla se bez borbe. Posle jake artiljerijske vatre, Nemci su u zoru izvršili juriš na prazne položaje krajišnika.

Miljkan Pucar

**»PUSTI ME DA BACIM BOMBU, MOŽDA CE
BITI POSLEDNJA«!**

To su reči jednog omladinca, hrabrog borca 4. krajiške brigade.

Krajem januara i početkom februara 1943. godine, uveliko je započela četvrta neprijateljska ofanziva pod nazivom »Vajs I« na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Jedinice 5. krajiške divizije stigle su u podnožje Paunovca i uspele su da ga zaposednu pre Nemaca. Time je onemogućeno dalje napredovanje nemačkih motomehanizovanih jedinica 717. nemačke divizije cestom Ključ — Bosanski Petrovac, radi spajanja sa motornehanizovanim odredom SS »Princ Eugen«, divizijom koja je nadirala od Bihaća ka Bosanskom Petrovcu.

I pored veoma loših vremenskih uslova, bataljoni 4. krajiške brigade su skoro svake noći napadali na isturene nemačke položaje, nanoseći im velike gubitke U ljudstvu. Valja priznati da smo i mi imali gubitaka, ali daleko manje nego Nemci i ustaše.

Nemci su skoro svakodnevno izviđali, bombardovali i artiljerijskom paljbom tukli naše položaje. Međutim, i pored veoma dobro organizovane odbrane naših jedinica, Nemcima je pošlo za rukom da 1/2. februara 1943. godine zauzmu Vojnić i odmah utvrde svoje položaje na tom prostoru.

Sećam se da su 4/5. februara 1943. godine bataljoni 4. krajiške brigade zaposeli položaje na liniji: Častovići — Kovačevići — Vojnić — Ciljeg. Tukla nas je nemačka dalekometna artiljerija negde od Velagića. To je za borce bilo nešto najteže, jer su topovske granate prosto sekle debela stabla drveća, koja su padala po našim

položajima i zatrpavala borce, a drugog pogodnijeg zaklona nije bilo.

U 4. bataljonu 4. krajiške brigade bilo je dosta omladinaca kojima je to bio prvi susret sa oklopnim vozom. Verovatno je to bilo oko 6. februara 1943. godine kada smo zauzeli položaj iznad same »štreke«, kako smo tada zvali prugu uskog koloseka, i čekali. Neke čete našeg bataljona bile su u zasedi pored same pruge. Vreme je bilo nešto vedrije. U popodnevnom časovima nailazi nemački oklopni voz, sipajući rafale iz mitraljeza po nama. Mi smo čekali komandu da sručimo na njega našu pušчанu i mitraljesku vatru. U tom trenutku bio nam je svima isti cilj: zaustaviti i uništiti neprijateljski oklopni voz da ne prodre u dubinu naših položaja. Moral i hrabrost naših boraca bili su na zavidnoj visini, jer su znali da iza nas na slobodnoj teritoriji boravi drug Tito, Vrhovni štab, bolnica i na kraju većnici AVNOJ-a, predstavnici naše nove vlasti.

U ovim borbama teško je izdvojiti nekog ko je bio najhrabriji, jer je takvih bilo dosta. Ipak, meni je ostao u sećanju omladinac Dane Kozomara, koji je u toj akciji teško ranjen u desnu ruku. Skočio sam da mu pomognem i da ga izvučem iz paklene vatre nemačkog oklopnog voza. Međutim, on se nije dao izvući, pa čak ni previti. Onako sav obliven krvlju reče mi: »Burazeru, pusti me da bacim bombu pod točkove ovog crnog gada što uništava naše borce, jer će mi možda ovo biti poslednja.« Očima gledam kako u levoj ruci drži bombu, a zubima pokušava da je odviše i da onako ranjen krene na oklopni voz.

Zajedno smo proveli detinjstvo, zajedno i dobrovoljno došli u 4. krajišku brigadu, zajedno učestvovali u akcijama cele 1942. godine, ali do tada nisam mogao verovati da jedan 18-godišnji omladinac, bez dovoljno vojničkog iskustva, može tako ispoljiti hrabrost, iako je bio ranjen. Uz pomoć drugova iznesen je u zaklon i previjen, ali su nemačke »štuke« sijale smrt i po četnim previjalištima, pa pretpostavljam da je ponovo smrtno pogođen, jer ga od tada nikad više nisam video iako sam ga posle rata tražio preko novina.

Na žalost, ni posle 40 godina ništa nisam mogao doznati za sudbinu tako hrabrog omladinca, borca 4. ba-

taljona 4. krajiške brigade. Inače, Dane Kozomara je rođen 1923. godine u Šumlacima, Glamoč. Bio je veoma skroman i dosta povučen omladinac, ali svim srcem opredeljen za KPJ i našu revoluciju za koju je i život dao.

U nekim dokumentima pominje se njegova pogibija 11. XII 1942. godine negde kod Ključa. Tvrdim da su ti podaci netačni, jer su bataljoni 4. krajiške brigade držali položaj na području Sanskog Mosta i prebacili se prema Ključu i Paunovcu tek 26. januara 1943. godine.

Od 10 Šumljačana, koliko je bilo u 4. krajiškoj brigadi, sada ima svega tri živa borca.

Đorđe (Jove) Kozomara

RASTANAK SA ČETVRTOM KRAJIŠKOM BRIGADOM

Već nekoliko dana teško odoljevamo neprijateljskom nadiranju uz sjeveroistočne obronke Grmeča. Snijeg veliki, zima stegla, šuma bez naselja. Sve što pada na zemlju pada i na nas, a svaki dan borba do iznemoglosti. Nijemci nadiru od Ključa preko s. Velagića uz Paunovac.

Vrijedni seljaci iz Bravska, uz pomoć boraca, ručnim testerama porušili su jelike koje su izukršali po cesti od ivice šume južno od sela Velagića pa sve do Laništa, prevoja gdje se planina obara na jug. Tako neprijateljska motorizacija nije mogla da upotrebi ovu komunikaciju, tim pre što su iza oborenih jelika bile zasjede bataljona 1. i 4. krajiške brigade. Više od 10 dana Nijemci pokušavaju da se dokopaju šume, ali ih krajišnici uspješno odbijaju i vraćaju natrag na polazne položaje. U toj i takvoj šumi neprijatelj je koristio naselja ispod obronaka Grmeča, dok smo mi za smeštaj koristili krošnje jelika povijenih pod teretom snijega. Ostalo mi je u sjećanju da su se Nijemci u tim borbama nekoliko puta uspjeli i ukliniti, ali su našim protivnapadima bili odbacivani na polazne položaje. U jednom takvom protivnapadu izbacili smo Nijemce iz šume, ali su oni na otvorenom prostoru iza nekih međa zalegli i pružili nam jači otpor. Mi ni jesmo mogli preko otvorenog terena nastupati za njima, iako smo ih iz šume, čini mi se, lako potislj. Kao da je i šuma na njih zastrašujuće djelovala. Mi smo se u tom protivnapadu zadržali na ivici šume, a oni 500 do 700 metara od šume i tako je nastavljeno prepucavanje. Između nas, na takozvanoj ničijoj zemlji, ležao je mrtav njemački vojnik

na snijegu, jer njegovi nijesu uspjeli da ga izvuku. Poslije smo ustanovili da je podoficir, što se vidjelo na oznakama na šinjelu. Kako su žestoko otvarali vatru, i mi do njega nijesmo mogli doći. Ceo dan je vođena borba: niti smo mi mogli dolje nastupati niti su se oni dalje povlačili. Iza jedne jelike ceo dan vodio sam borbu i posmatrao mrtvog Nijemca, razmišljajući kako bih se dokopao njegovog šinjela, koji njemu ionako više ne treba. Noć se primicala a ja sam motrio i zapamtio jednu krušku pomoću koje ću se orijentisati kad padne noć, a dotle, riješio sam, braniću da ga njegovi ne odvuku.

Noć je pala, ali se po snijegu svako kretanje moglo dobro uočiti. Nijemci još uvijek otvaraju vatru sa svojih položaja, jer se ovog puta nisu povukli u selo, kako su obično praktikovali. Riješio sam da dopužem do leša. Preko veze smo obavijestili drugove lijevo i desno da krećem naprijed, kako ne bi došlo do zabune a i da motre na Švabe i štite me. Krenuo sam četvoronoške kroz snijeg. Snijeg je bio dosta dubok, pa mi se činilo da plivam kroz njega. Bilo je to rizično jer su i Švabe dobro osmatrale gde im je ostao njihov »kamarad«. Nekoliko puta su u toku dana pokušavali da ga izvuku, ali smo ih žestokom paljbom onemogućili. Mogli su i oni koristiti noć da bi ga izvukli. Bio sam sav mokar od znoja i napora dok sam se dovukao do leša. Cilj mi je bio šinjel, ali kad sam ugledao gojzerice na nogama, a na meni oputnjaci, zaboravio sam na šinjel i počeo skidati gojzerice. Iako sam bio mokar od znoja, ruke mi smrznute, pokušavam, ali ne mogu. Sledile su se i pertle na gojzericama. Dugo sam se petljao, ali nikako da mu skinem cipele. Teška srca sam odustao. Što se ne može — ne može. Skinem mu opasač, uzmem karabin, nekako skinem i šinjel i kada sam se riješio da krenem nazad, setim se da u džepu imam čakiju. Brzo izvadim čakiju rasječem pertle i nekako svučem i gojzerice. Ne mogu biti bolje nego što su. »Potpuno nove«

— zadovoljno govorim u sebi.

Tu i tamo puca se, ali vidim da prema meni zrna ne dolijeću. Zaključim da me Nijemci nijesu primjetili. Gojzerice, fišeklije i karabin umotam u šinjel, stegnem opasačem i počnem »plivati« nazad. Nije bilo lako vući

taj denjak i puziti kroza snijeg uzbrdo. Čini mi se išao sam sporo — prava vječnost. Imam osjećaj da pun sat pužem, a kad se obazrem, vidim da nijesam ni desetak metara odmakao od leša. Ispraviti se ne smijem jer se na snijegu pokret lako uočava. Oko neko doba noći dopuzah do svojih na desetak koraka, ali dalje nije išlo. Pokušao sam da se pridignem, da tih desetak koraka pretrčim, ali ne mogu. Bio sam potpuno iznemogao. Ležao sam na snijegu. Kad su drugovi primjetili da se dalje ne mičem, dopuzili su do mene i izvukli me. Tu sam noć dobro zapamtio i jedva se povratio. Šinjel sam dao nekom Predi Đukiću, a gojzerice sam zadržao za sebe. Bile su mi kao po mjeri, kao da su za mene radene. Ubrzo sam otišao iz brigade i toga Predu više nikada nijesam vidio. Čini mi se da bih tu i ostao da me Predo te noći nije izvukao.

Nijemci su još nekoliko puta pokušavali napad uz podršku artiljerije, ali su samo doprli do šume. U šumu im se nije išlo. Ko zna koliko bi ih mi tu još zadržavali, da jednog dana u popodnevnom časovima ne zatreštaše mitraljezi negdje u pozadini, od sela Bravska u pravcu Laništa. Bio je to rđav znak. Borci su međusobno diskutovali o tome da je izgleda kraj otpora na ovim položajima. Kolona njemačkih tenkova, došavši od Bosanskog Petrovca, ugrozila je našu pozadinu. Ubrzo dođe naređenje da se povlačimo, iako naročitog pritiska sa fronta nije bilo.

Povukli smo se kroz šumu i južno od Bravska zaposjeli sjevernu ivicu obronka planine Srnetice. Razmjestili smo se po nekim kolibama, a ivicom šume postavili smo obezbeđenje. U kolibama je bilo udobno, mnogo bolje nego što je bilo na Paunovcu. Tu je u brigadu došla popuna iz selā oko Bosanskog Petrovca i Drvara. Sve sama omladina, među kojom skoro trećina djevojaka. Ovdje smo se nakon dugog vremena dobro ogrijali i odmorili. Nemamo kontakt sa neprijateljom. Malo smo se odvojili da predahnemo.

Jednog jutra nadletješe nas avioni, najpre tri, pa još tri, a onda više se ni brojati nije moglo. Bombarduju i mitraljiraju, zemlja se trese, a planina ječi. Neki drugovi izginuše, neki izranjavani zapomažu. Čuje se ječanje i jaukanje. Neko zove bolničarku — pravi užas.

Kad je već bombardovanje bilo pri kraju, avioni čini mi se odlijetеше, nalazio sam se pored jedne debele jeli-ke i slušam zapomaganje i jauk. Odjednom — strašna eksplozija koja me odbaci i zasu zemljom. Pune su mi oči zemlje, ništa ne vidim, sve mi neke svjetlice ispred očiju lete, u ušima neko zujanje, potpuno ogluvih. Po-kušavam da se dignem, ne mogu. Rukama opipavam di-jelove tijela, ne znam šta mi bi. Tako sam ležao podu-go, sve kao hoću da se odmorim pa ću onda pokušati dići se. Osjetih da me neko vuče, natovariše me na ko-nja i dvojica drugova krenuše sa mnom kroz šumu. Dugo smo išli dok ne dođosmo u jedno selo u planini. Posle sam doznao da je to selo Busije u kojem je bila bolnica 5. krajiške divizije. Ne sjećam se koliko sam ostao u Busijama, vjerovatno tri-četiri dana. Tu mi lje-kari ukazaše pomoć, drugi dan sam već progledao, istina kao kroz maglu, ali svaki dan išlo je nabolje. U ušima stalno zuji i ne čujem — kao da sam gluv. Posle dva dana, došao sam sebi. Mogao sam da se ispravim i sjed-nem, ali na nogama nijesam mogao da stojim.

Nakon nekoliko dana, nas nekoliko teških ranje-nika smještaju na saonice i transportuju dalje. Ostala mi je u sjećanju ta noć. U saonicama je bila prostrta slama. Nas dvojicu su položili u saonice i pokrili ćeba-dima. Neki stariji čovek išao je pored saonica, djevojka je vodila volove. Kada bismo naišli na neku vododerinu, pridržavao je saonice da se ne prevrnu. Bila je to neka seoska putina, koja je vodila preko strmih planinskih obronaka ka Mliništima. Noć vedra, zvjezdana, a od zi-me srce puca. Noge mi se ukočile i njih i ne osjećam. Stalno pripitkujem čiču hoćemo li brzo u Mlinište, oče-kujući da nas smjeste u tople barake. Na moju i čičinu veliku žalost ne primiše nas u Mliništima. I oni se pa-kuju i spremaju za pokret i svi zajedno produžismo pre-ma Glamoču. Istina, dadoše nam po šolju toplog čaja, koji je bio dobro zašećeren, i produžismo kroz šumu. Negdje u osvit zore spuštamo se prema Glamočkom po-lju. U podnožju planipie sačekaše nas kamioni. Potr-paše nas u njib i za tili čas dođosmo u Glamoč.

U Glamoču nas smjestiše u tople prostorije. Mis-lim da je to bila neka škola. Donesoše doručak, hrana dobra, ali ja ne mogu da jedem. Temperatura visoka.

Odvedoše me do ljekara koji me pogleda i reče: »Tifus, pegavi tifus«. Izdvojiše me u drugu prostoriju među tifusare. Ne sjećam se koliko smo u Glamoču ostali, ali se sjećam da je ljekar zabranio da mi se daje hrana, valjda zbog visoke temperature. Dozvolio je da mi daju kompot od suvih šljiva. Iz Glamoča smo prebačeni u Livno i smješteni u neke prostorije građanske škole. Sobe se bile zagrejane i zastrte slamom, ali pretrpane. U svakoj prostoriji bilo nas je po dvadeset pa i više. Bili smo sabijeni kao sardine u konzervi. Temperatura ne spada, zavladała apatija, nikoga ne poznajem. Ne da mi se ni spavati.

Jednog jutra probudih se rano, još je noć. U sobi sparina, zagušljivo, ćutim i ćekam da svane. Reših da probudim druga do mene. Drmam ga i vućem, osjetih da je ukoćen — mrtav. Bi mi neugodno, brzo se okrenem na drugu stranu i budim drugoga do sebe. Vićem: »Druće, druće«! i poćnem ga drmati jaće, ali i on ukoćen — mrtav. Uhvati me panika. Uplaših se pa poćnem dozivati iz sveg glasa: »Bolnićarka, bolnićarka.. .« Otvořiše se vrata i u sobu upade jedna drugarica. Viće i ona: »Šta je? Što se dereš, Pužiću?« »Što si me stavila među mrtve ljude?« odbrusih joj. Reće mi: »Kao da su oni bili* mrtvi sinoć kad ste polijegali«. Zgrabi me za ramena, pridiće i izvede u hodnik. Osjetih hladan beton pod nogama. Pogledah — nemam cipela. Povichah: »Gdje su mi cipele?« Vрати me nazad u sobu, pretraćujemo, ali cipela nema. Nema mojih gojzerica, zbog kojih umalo i ćivot ne izgubih. Nekome su se dopale, mislio je da ionako neću dugo i dok sam spavao, skinuo ih. Koliko sam muke imao dok sam ih onako zamrznute sazio sa švapskog leša.

Te noći iz naše sobe iznijeta su trojica mrtvih drugova. Drugarica koja me vodi traći gdje da me smjesti. Pitam je kako zna moje prezime. »Poznajem te dobro, iz istog smo sela. Ja sam Vida Srdić iz Zaglavice, iz Bastasa« reće mi. Poslije se dugo o meni brinula i njoj mogu zahvaliti što sam uspješno prebolio pjegavac i nekako izvukao ćivu glavu. Kasnije sam prebaćen u centralnu bolnicu i sa njome dospio u Crnu Goru i na Sutjesku. Tako se više nikad ne vratih u 4. krajišku —

moju matičnu brigadu. U tim teškim danima nije sve bilo crno. Bilo je i svijetlih momenata, ali ti crni se bolje pamte, valjda zato što ih je više i bilo.

Savo Pužić

IZMEŠANA KRV

Poslednjih dana januara 1943. godine 3. bataljon 4. krajiške brigade vratio se iz Lušci Palanke. Tamo je u Međugorju, pod planinom Grmeč, iz magacina 1. bosanskog korpuse dobio deset tovara hrane, municije, eksploziva i vratio se teško prolaznim padinama Grmeča, iznad Gornje Sanice na Paunovac u sastav svoje brigade. Tim teško prolaznim terenom moralo se ići jer su Nemci zauzeli dominirajuće visove i prolaze.

Na dan 2. februara 1943. godine, po zadatku dobijenom od Štaba brigade, 3. bataljon poseo je položaj na cesti od sela Kovačević iznad sela Vojnići. Taj položaj bio je niži od ceste koja vodi od Ključa do Bosanskog Petrovca. Ceo predeo ispresecan je uvalama i šumama. Teren je pun pećina i prekriven snegom d > jednog metra visine, a povremeno pada i hladna kiša. Na položaju smo, u dolinama i pećinama, uredili skloništa za odmor dela čete. Vatre koje smo ložili u dolinama nisu nam mnogo pomagale jer se temperatura spuštala i do -20°C , a ložene su samo noću jer bi neprijatelj preko dana primetio dim i odmah tukao artiljerijom. Na tom teško pristupačnom položaju front je bio dug 800 metara. Svaka dva časa vršena je smena boraca na položaju, jer su se morali grejati oko vatre, a danju ići u zaklone, trčati, skakati, kopati sneg da bi se ugrejali.

Pravili smo na položaju rovove od snega i bukava i to je služilo kao neprobojan zaklon. Nemačka artiljerija i avijacija nisu nam mogli nanositi gubitke jer su bukve bile skoro jedan metar u prečniku i visoke 30 do 40 metara.

Dobijen je zadatak da se cesta minira. Komandir čete Đuro Raca-Đudo odabrao je najboljeg komandira voda Đuru Pećanca i dao mu zadatak da sa četiri borca ode gore na cestu i postavi protivtenkovske mine. Đuro je odmah krenuo na zadatak. To mu nije bilo teško, jer je miniranje naučio na odsluženju vojnog roka. Poveo je sa sobom svog dobrog druga, desetara Đuru Adamovića sa kojim je radio pre rata u Drvaru. Oba su bili bravari i dobro su se razumevali u tehniku. Odabrali su još četiri borca i krenuli do Štaba bataljona gde su dobili četiri protivtenkovske mine. Sa minama, lopatama, krampovima i dobrim raspoloženjem otišli su jedan i po kilometar od položaja na cestu, po kojoj su već bile zamšene bukve i služile kao prepreke nemačkim tenkovima. Đuro je označio na cesti gde treba da se ukopaju protivtenkovske mine: raspored je bio cik-cak na rastojanju 8—10 metara. Mine su ukopavane po svim propisima, ali kod postavljanja treće došlo je do eksplozije iz nepoznatog razloga.

Toga dana čula se na položaju eksplozija, ali smo mislili da Nemci bombarduju selo Bravsko. Mene je komandir Đudo odredio, kao desetara 2. desetine, da sa dva vojnika odem cestom i utvrdim zašto se drugovi koji su otišli na zadatak ne vraćaju. Kad smo stigli na mesto eksplozije, ukazao nam se stravičan prizor. Desetar i sva tri vojnika bili su razneti eksplozijom mine na najsitnije deliće i rasuti u prečnilku od 50 metara. Po snegu se prosula krv i parčadi mesa koji su visili po okolnim bukvama. Na udaljenosti od 15 metara ležao je Đuro Pećanac bez tragova povreda na telu. Njega je, najverovatnije, ubio vazdušni pritisak izazvan eksplozijom mine. Već je mrak, Đuro smo sklonili u baralku, vratili smo se na položaj i ispričali komandiru čete šta se desilo. Svi su ćutali i svima su se videle suze u očima i bol za tragično poginulim drugovima. Komandir Đuro je savladio bol i tugu i tihim glasom imi naredio da ujutru rano sa svojom desetinom odem na mesto eksplozije i sahranim poginule drugove.

Kad smo sutradan došli na mesto tragedije, ukazao nam se još stravičniji prizor. Na okolnim bukvama stoje crni lešinari, a po snegu vidljivi su tragovi div-

ljih zveri. Skupljali smo ostatke drugova u šatorsko krilo, a najteže je bilo skidati parčiće mesa sa visokih bukava. Kad smo sve skupili, nije bilo teže od polovine čovekove težine. Ostatke svojih drugova sahranili smo kod barake sa svim vojničkim počastima. To su bili drugovi: Đuro Adamović, desetar, Bojan Karanović, Božo Zagorac, borac i Đoko Rađenović, borac.

Posmrtnu ostatke vodnika Đure Pećanca predali smo omladincima sela Bravska da ga sahrane u njihovo seosko groblje. Kako sam Đuru poznao od pre rata, jer smo zajedno radili kao radnici u drvarskoj »Celulozi«, znao sam da je iz sela Gornje Vrtoče, pa sam to saopštio omladincima.

Nakon tog događaja Nemci su probili naš položaj na cesti koja vodi od Ključa do Basanskog Petrovca. Naša brigada izašla je na Bravsko, posela nove položaje i tukla neprijatelja. Treći bataljon poseo je položaj jugoistočno od ceste i sela Jasenovac. To je predeo brdovit, teško prohodan, šumovit, ali se odatle sa uspehom mogao vršiti napad na Nemce.

Komandir čete Đuro Raca-Đudo okupio je nas, vodnike, i preneo naredbu Štaba bataljona i Štaba brigade da se izvidi da li je na postavljene protivtenkovske mine nagazilo neko nemačko vozilo. Meni je naredio da se sa vodom spustim oprezno na cestu. Kad smo prispeli ina mesto gde su mine bile ukopane, imali smo šta videti. Nemački kamion nagazio je na minu kada su motornom zagom sekli i uklanjali bukve sa ceste. Od dksplazije mine raznet je kamion i nekoliko nemačkih vojnika. Tada je delegat voda Rade Knežević rekao: »Vidite, drugovi, kako se krv i komadići mesa naših drugova izmešala sa nemačkim«.

Tek posle rata doznao sam šta se desilo sa posmrtnim ostacima vodnika Đure Pećanca. Sahranjen je u svom rodnom selu Gornje Vrtoče. Omladinci Bravska, Buikovače, Oštrelja i Drvara predavali su ga jedni drugima i tako ga doneli do njegove kuće. To je primer kako je omladina iskazivala počast palim borcima. Đuro je imao ženu i decu tako da oni i danas čuvaju i neguju uspomenu na svog palog supruga i oca.

Pero Tomić

DUPLA ZAKLETVA

Treći bataljon 4. brigade, posle povlačenja sa odbrambenih položaja Paunovca, 8. februara 1943. godine, i više svakodnevnih uzastopnih borbi, 25. februara 1943. godine stigao je u rejon Pecke sa zadatkom da spreči neprijateljski prodor prema Mlinišcima i Glamoču.

Dvadeset šestog februara 1943. godine neprijatelj je oko 13 časova izbio u rejon Pecke. Najpre su se pojavili tenkovi koji su se kretali cestom bez pešadije i otvarali vatru iz topova po visovima oko ceste u cilju otkrivanja naših odbrambenih položaja. Naš 3. bataljon blagovremeno je zaposeo položaje na visovima koje preseca cesta.

Komandant bataljona Vicuka Bodiroža dao je zadatak da se neprijateljski streljački stroj sačeka na dobačaj bombe. Neprijateljska pešadija kreće se prema našim položajima, kreću i tenkovi iz mesta gde su bili zastali. Borci iz 1. čete pokušali su sa svežnjevima bombi da unište čelni tenk ali nisu imali sreće: bombe su bačene na kupolu, otkotrljale se i eksplodirale u provallji ispod ceste, a tenk je neoštećen nastavio kretanje cestom kao i ostala četiri tenka. Prošli su neoštećeni i zastali oko 300 metara iza naših odbrambenih položaja otvarajući vatru iz topova i mitraljeza. Neprijateljska pešadija razvila se u streljački stroj i nastupala uz jaku podršku artiljerijske i minobacačke vatre. Naši borci još ne otvaraju vatru. Najednom, planule su naše bombe po neprijateljskom streljačkom stroju i otvorena ubitačna vatra koja proređuje neprijateljski streljački stroj. Neprijatelj je prisiljen zbog većih gubitaka da ustukne i da se povuče na polazne položaje. Neprijatelj se brzo sređuje i priprema. Ovog puta njegova vatra je

mного jača. Mi takođe odgovaramo ubitačnom vatrom. Neprijatelj je nadmoćniji, već je u drugom jurišu uspeo da potisne delove naše 2. i 3. čete. Prisiljeni smo na povlačenje. Trpimo ubitačnu topovsku i mitraljesku vatra iz tenkova.

U toku odbijanja prvog i drugog juriša imali smo i prve žrtve. Poginuo nam je neustrašivi borac, poznat još iz Bataljona »Starac Vujadin«, drug Jovo I. Ivetić. Teže je ranjen desetar iz 1. voda 1. čete drug Vlado (Spire) Ševo, neustrašivi borac koji je uvek u jurišu prvi, a u povlačenju zadnji. Rođen je u selu Donji Tiškovac 1918. godine, radnik sa Unske pruge, član KPJ od

1942. godine. Bio sam u neposrednoj blizini kada sam čuo Vladu da doziva u pomoć. Kroz kišu kuršuma prebacio sam se do njega. Takođe je stigla i naša hrabra bolničarka Boja Marčeta da mu ukaže pomoć. Naredio sam Mićanu Đurici i Proki Jariću, borcima iz Vladine desetine, da ga izvuku iz prve borbene linije u pozadinu. Mićo Vukobrat-Srđenta, puškomitraljezac, preporučuje neprijateljski streljački stroj štiteći da se njegov desetar izvuče. Borci iz Tiškovca, pored partizanske zakletve, dali su obećanje da neće jedan drugog ostaviti: ranjena pa i po cenu života. Ja sam imao pored tog još veću obavezu kao pretpostavljeni starešina druga Vlade.

Već je negde oko 17 časova. Puškomitraljesci štite naše povlačenje. Ubrzo nam je ranjen i puškomitraljezac Baroš — Božurica, iz drugog odeljenja. Odstupamo i dalje, neprijatelj nas tuče uraganskom vatrom. Treba štititi povlačenje Dane Ivetića koji pored svoje puške nosi i puškomitraljez i municiju. Uzeo sam puškomitraljez od Dane i zajedno sa puškomitraljescima Mićom Vukobratom i Nikolom Borovnicom štitimo naše povlačenje. Kada smo se već skoro izvukli, i ja sam ranjen. Drugovi su odmah priskočili i izneli i mene i puškomitraljez. Pala je i noć. Među prvima je meni stigao drug Mićan Đurica (moj nećak) sav bled. Upitao sam ga šta je sa Vladom. Rekao mi je tužnu vest: »Vlado je umro, zavili smo ga tvojim šatorskim krilom i sahranili«. Sada još više razmišljam o svome ratnom drugu sa kojim sam bio nerazdvojan u Tiškovačkoj četi Bataljona »Gavrilo Princip« i u 3. bataljonu 4. brigade.

Drug Jovo Ivetić i Vlado Ševo ostaše nam na večitoj straži u rejonu Pecke. Bataljon je imao u borbi na Pec-koj dva mrtva i četiri ranjena borca.

Naš komandant drug Vicuka Bodiroža došao je kod nas ranjenika da nas vidi i ohrabri. Kada smo stigli na Mliništa, pored ranjenih bilo je dosta tifusara, omla-dine, staraca i dece koji su odstupali pred neprijateljem sa našim jedinicama. Pravac našeg kretanja bilo je Ti-čevo kod Bos. Grahova. Ostalo mi je u sećanju kada smo stigli u prvo selo posle Mliništa. U selu Otkovci zastali smo da se odmorimo, ogrejemo oko vatri koje su gorele u kućama. U kući gde sam ja bio smešten zatekli smo starca, troje nejačke dečice i jednu druga-ricu. Odmah su se udaljili od vatre da bi se mi ogre-jali. Žena nas gleda sa suzama u očima. Pri ulasku u kuću primetili smo seljačka kola sa gvozdenim točko-vima u dvorištu natovarena nekim stvarima. Drugarica odlazi iz kuće do kola, ne govoreći nama ništa. Kad se vratila, imala je u ruci parče šunke, jedan tiganj sa mašću, nekoliko jaja i komad hleba. Pripremi sve to i donosi nama da jedemo. Mi smo mislili da su oni iz te kuće. Međutim, žena nam reče da je ona sa Banije i da se povlači pred neprijateljem čak od Gline i da joj je to svekar i njezinih troje dece, a da je takođe i njezin drug borac u 8. banijskoj, za kojeg sada ništa ne čuje. Bilo nam je teško da uzmemo branu koju je majka ponela za svoju decu.

Dragan Vukobrat

PUŠKA VELIKA A JA MALA

Kada je okupator porobio našu zemlju i uspostavio ustašku vlast, bila sam devotčica od 16 godina i nisam mogla shvatiti šta se zbiva i kakve će patnje i stradanja doživeti narod Bosne i Hercegovine.

Gledajući ustaške zločine nad srpskim življem u mom kraju, ja sam dosta toga shvatila, brzo sam sazrela i postala protivnik takvog režima koji nam je nametnuo okupator. Iako veoma mlada, odlučila sam se prvih dana za oružanu borbu.

U prvoj polovini 1942. godine primljena sam u SKOJ, a u drugoj polovini te godine zadužena kao omladinski rukovodilac sela Šumi jaka i Vagana za organizovani rad sa omladinom. Bili su to veoma teški dani, jer pored ustaškog, počinje i četnički teror. No, te poteškoće bile su manje kada su osnovane partizanske čete i formiran Bataljon »Budućnost«. Akcije omladine bile su sve organizovanije, masovnije i efikasnije u izvršavanju zadataka: prihvatanja ranjenih drugova, prikupljanja hrane i odeće. Sećam se smelosti omladine koja je ispred ustaških položaja kosila žito i nosila letinu na Glamočkom polju 1942. godine. Dolazak proletera, Vrhovnog štaba i druga Tita, avgusta meseca 1942. godine u Glamoč, još više nam je dalo podstreka za akcije.

Krajem 1942. godine primljena sam u KPJ. Partijska organizacija mi je poverila veoma odgovoran zadatak da organizujem odlazak omladine u partizanske jedinice. Uskoro je krenulo 20 omladinaca i omladinki na put u 4. brigadu koja je bila veoma omiljena kod našeg naroda. Krenuli smo po veoma hladnoj decembar-januarskoj zimi, peške preko Oštrelja, Bosanskog Pe-

trovca u Ključ. U Petrovcu je, mislim, tada održavan Kongres partizanskih lekara. Naš odmor je bio veoma kratak iako smo prepešačili od Glamoča do Ključa više od 80 kilometara. U Komandu divizije predala sam spisak omladine koju sam dovela i izrazili smo svi želju drugu komandantu, Slavku Rodiću, da želimo samo u 4. brigadu. Rečeno nam je da se brigada nalazi na položaju na Manjači i da goni četnike, a da ovde ima još omladine iz drugih krajeva na jednoj veoma značajnoj akciji, pa bi i mi trebalo u njoj da učestvujemo dok se brigada ne vrati. Radili smo na izgradnji baraka u Srnetici iznad Bravska.

Uveliko je počela četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Pred kraj januara meseca 4. brigada je zauzela položaje na Paunovcu radi zatvaranja pravca Ključ—Bosanski Petrovac. Priključili smo se brigadi u šumi. Sećam se, tu su bile barake pravljene od četine, a vatra je ložena u limenim buradima, jer je vreme bilo veoma hladno. Raspoređena sam u 4. bataljon 2. čete. Vodnik mi je bio Božo Vukovljak, a desetar Dušan Gvozdenović. Tražili su da budem bolničarka, ali ja to nisam pristala, volela sam da budem borac. Dali su mi jednu veliku pušku i 20 metaka. Puška velika a ja mala. Bataljon je zauzeo položaj u jednoj dosta velikoj šumi. Nemci su prvo tukli artiljerijom a zatim bombardovali naš položaj. Naši borci pustili su Nemce na 50 metara, a zatim je počeo strahoviti juriš Krajišnika na dobro obučene i do zuba naoružane Nemce, koje prvi put tako izbliza vidim. Priznajem, bilo me je strah toga svega, ali drugovi su me opominjali da se čuvam i da ne izlazim iz zaklona. Moj prvi zaklon bilo je debelo stablo drveta. Pucala sam iz moje velike »mauzerke« i ne znam koliko su moji pogoci bili tačni. Drugog dana bila je teška i krvava borba, jer su Nemci ponovo pokušali da nas zbace sa položaja. Tada je moj zaklon bio u snegu dubokom jedan i po metar, jedva mi je glava virila. Najviše sam se bojala nemačkih haubica. Prvi put sam čula kako granate fićuču iznad naših glava i ruše stabla. Borba je vođena na ovom sektoru do 7. ili 8. februara 1943. godine, a zatim je počelo povlačenje. Ne znam kako se zove selo

na Bravsku gde smo se odmarali. U jednoj kući sam sušila ono nešto odeće. Odjednom zavikaše: »Nemci«. Sva je sreća što je bila tama. Verovali ili ne, Nemci su ulazili na jedna vrata kuće, a mi smo izlazili na druga.

Bilo je još dosta teških momenata, ali bilo je i radovanja, jer svaka naša zaseda nanosila je Nemcima i te kako velike gubitke, kako u ljudstvu tako i u materijalu.

Sećam se jedne akcije koja se ne može zaboraviti. U jednom selu ispod Ovčare planine, vodnik Božo Gjurran sa jednom desetinom krenuo je u zasedu. Tom prilikom mi je rekao: »Borka, nemoj ti ići, mlada si i neiskusna a ovo je akcija za nas iskusnije borce«. Ne znam zašto akcija nije uspela, ali znam da se pet boraca nije vratilo, a i Božo je bio ranjen u ruku. Teško mi je bilo, plakala sam za tim drugovima. Usledilo je povlačenje preko moga Glamočkog polja na Tičevo, a zatim na planinu Šator. Na Šatoru smo bili 4. marta

1943. godine. Kada su se bataljoni spremali za proboj, 4. bataljon je bio na začelju. Meni je naredio komesar Sekula Radmilović-Makso da moram ostati iza bataljona sa ranjenicima. Ostala sam sa još dosta drugova sa suzama u očima.

Hladno je na Međugorju, ranjenici jauču, nastaje prava pometnja kod preostalog naroda i ranjenika. Rekoše da je naš 2. bataljon pripremljen za proboj sa ranjenicima. Čula sam da se moj 4. bataljon probio. Bilo mi je još teže što sam ostala *iza* njega. Mislim da je to bio 5. mart naveče. Kolona se priprema za proboj. Bila sam iscrpljena i potpuno premrzla. Začula se pucnjava. Povikaše: »Četnici«! Nastupa najteži trenutak za mene: ranjenike ne možeš spasavati, a sama ne znam kuda ću, sve mi je nepoznato, a noć i hladnoća uzimaju svoj danak od nepokretnih ranjenika. U toj neizvesnosti, neko me povuče za rame i reče: »Borka, pođi za mnom, probićemo se sa 2. bataljonom, jer drugog izlaza nema«. To je bio moj stric Đorđe Kozomara, koji je isto ostao sa komorom našeg bataljona. Krećemo, ali ne znam kuda. On me stalno drži da ne izostanem iza kolone. Spuštali smo se niz šatorske strmine i sutradan smo stigli u selo Crni Vrh. Bilo nas je oko 30 boraca

iz mnogih jedinica. Moj dalji pokret je završen, jer sam već lako premrzla, dobila tifus i prenesena sam u selo Stekerovce.

Borka Krndija-Kozomara

NA KURIRSKOM ZADATKU

Među prvim partizanima iz sela Peulje krenuo sam 1941. godine u borbu i ostao sve do kraja rata. Bio sam u 1. ustaničkoj peuljskoj četi koja ulazi u sastav 4. krajiške brigade prilikom njenog formiranja 9. septembra 1942. na Tičevu kod Bos. Grahova. Peuljska četa dobija naziv 3. četa 1. bataljona 4. brigade. U četi sam ostao do 20. novembra 1942. a poslije, na predlog zamjenika političkog komesara Alekse Đukića, otišao sam zajedno sa Mirkom Kovačevićem, borcem 2. bataljona, za kurira u tada formiranu 5. diviziju.

Kao kurir često sam odlazio u 1, 4. i 7. krajišku brigadu. Iz tog doba sjećam se jednog događaja. Naime, radilo se o jednoj veoma važnoj poruci koju je trebalo ja i još jedan kurir (Vašalić) da predamo komandantu brigade drugu Milutinu Morači. Bio je januar mjesec, zima, snijeg do koljena, noć, nigdje nikakvog putokaza ni prtine. Nakon jednog sata lutanja, vratili smo se nazad. Drug Vašalić je raportirao Slavku Rodiću, komandantu Divizije da nismo mogli pronaći brigadu i da smo zalutali. Komandant je bio toliko ljut da nas nije ni saslušao do kraja nego je odmah uzviknuo: »Streljati za neizvršeni zadatak«. Tada su drug Ilija Došen, komesar Divizije i još neki drugovi priskočili u pomoć i malo umirili komandanta, ali je novo naređenje glasilo da po cijenu života moramo pronaći drugu Milutina do četiri sata ujutro. Uputili su nas u selo Vojić gdje se na položaju nalazio 2. bataljon. Tako smo nas dvojica ponovo krenuli na zadatak.

Onako umorni, prozebli, negdje oko dva sata ujutro stigli smo u 2. bataljon. Tamo je bilo malo vatre, ali nedovoljno da bi se čovjek ugrijao. U to vrijeme se sa položaja vratio komandant bataljona Rade Zorić koji nas je lijepo primio i ponudio nas da se odmorimo, a nakon jednog sata krenuli smo dalje. U poruci koju smo nosili bilo je važno naređenje. Neprijatelj je bio u neposrednoj blizini, cijela brigada je bila na položaju pa i štabovi bataljona. Komandanta Zorića našli smo u blizini položaja, u šumi, u snijegu. Ni za koga nije bilo odmora, a kako bi i bilo kad je u blizini bio Vrhovni štab i drug Tito, centralna bolnica, teški ranjenici, komore i sve ugroženija slobodna teritorija. Slobodnu teritoriju brani i obezbeđuje 1. bosanski i 1. hrvatski korpus, tako da se dobro obezbeđivala evakuacija ranjenika.

Putujući od 2. bataljona do Štaba brigade prema Mliništima, pred zoru smo naišli na njemačku kolonu. Zastali smo i naglo skrenuli desno od neprijateljske kolone. Kako je Vašalić imao crni šinjel, odmah su nas uočili i počeli da pucaju na nas. Spasao nas je duboki snijeg i okolnost što se neprijatelj nije izdvajao iz kolone, pa smo mogli skrenuti u šumu. U međuvremenu smo pobacali naše seljačke torbice, ali poštu nismo uništili, jer smo znali za kurirsku etiku da se pošta uništava tek kad je opasnost suviše blizu i kad nema drugog izlaza.

Živi, ali veoma umorni, donijeli smo poštu i predali je drugu Morači koji se nalazio na položaju. On ju je pročitao i naredio je da odemo do komore da nešto uzmemo za hranu i da ostanemo u Brigadi do daljnjeg. Sa 4. brigadom, u povlačenju prema planini Šatoru, ostali smo noseći ranjenike, trpeći glad i studen sa ostalim borcima, omladinom i zbijegom naroda sa oslobođene teritorije Krajine i Korduna. Štabu divizije priključili smo se na planini Šatoru, gdje su bile užasne strahote. Najviše je stradao izbjegli narod od četničke kame Markice Cučuza i popa Đujića koji su dobro poznavali planinu Šator. Najveća zlodjela počinili su četnici kada su se naše jedinice probile iz obruča 6. marta 1943. godine. Tada su nesmetano ubijali ranjenike i izbjegli narod.

Noseći poštu iz Štaba 5. divizije, koji se nalazio u mjestu Resanovača u Kninskoj krajini, prošao sam istim putem kojim je prošla i Brigada. Štab brigade sam našao u Plavnu 5. ili 6. aprila. Tamo sam predao poštu komandantu Morači. On je pročitao naređenje Štaba divizije i odmah me uputio do kuhinje gdje je bilo dosta mesa i okruglog italijanskog kruha, zaplijenjenog prilikom razbijanja i zarobljavanja četnika u Kninskoj krajini. Brigada je već izvršila zadatak. Pored hrane bilo je dosta zaplijenjenog oružja pa mi je drug Morača tog puta zamjenio pušku »kragujevku« za kratki italijanski karabin i dao mi nove cipele, pošto su mi opanci bili poderani. Niko tada nije bio sretniji od mene.

Vraćajući se u Štab divizije prošao sam kroz Mari-kovce, Grla-livade gdje sam kao dječak čuvao ovce i produžio za Gornje Peulje. Posjetio sam Nikicu Gašića, komesara 3. čete 1. bataljona 4. brigade koji je ranjen decembra mjeseca 1942. godine. Obavjestio sam ga o napadu 4. i 10. brigade i o tome kako su razbijeni četnici popa Đujića. Tog puta sam vidio i svog oca Nikolu. To je bilo naše zadnje viđenje, jer su ga četnici Markice ćučuza i popa Đujića streljali zajedno sa još 12 boraca iz s. Peulje. Produžavajući put do Štaba divizije posjetio sam u bolnici Ljeskovica Svetka Gašića, delegata 3. čete 1. bataljona 4. brigade, koji je ranjen u s. Medina početkom četvrte ofanzive. Tada sam ga vidio kao ranjenika i teško oboljelog od pjegavog tifusa. Po ozdravljenju postavljen je za obavještajnog oficira Grahovsko-peuljskog odreda (umro u Sarajevu 1963).

Drugove koje sam spomenuo i koje sam posjećivao dok su bili ranjeni izdvojio sam zato jer su bili iz Peuljske čete iz koje sam ja otišao u 5. diviziju. Bila je to dobra i borbena četa. U četi je bilo dosta polupismenih i nepismenih boraca pa je brigu oko kulturnog i političkog obrazovanja preuzeo Aleksa Đukić, zamjenik komandira čete. On je kao đak završio pekarski zanat u Sarajevu, pa je pored političkog rada često unosio među borce i vedro raspoloženje.

Za krajiške partizanske pjesme bio je zadužen Savica Nenadić iz sela Grkovci (živi u Splitu). U najtežim

situacijama unosio je ohrabrenje pjesmom i šaljivim pričama iz seoskog života. Jedan od najhrabrijih u četi bio je puškomitraljezac Vlado Đukić, pored njega isticali su se Stojan Gašić i Jovan Gašić. Vlado i Stojan su dobrovoljno prešli iz 4. brigade u 1. proletersku u kojoj su hrabro poginuli. Jovan živi u Beogradu kao pukovnik milicije u penziji. Najizdržljiviji bio je Vlado (Bože) Gašić, on je cijelu četvrtu ofanzivu, pa i šatorsku blokadu, prošao bos po snijegu (živi u Kikindi).

Kurirska služba bila je i ostaje važan faktor i u ratu i u miru. O kuririma i njihovim zadacima mogla bi se napisati posebna knjiga. Šest puta sam gazio Vrbas, a tri puta rijeku Bosnu, učestvujući u svim operacijama, marševima i pokretima. Kao kurir i borac ostao sam do 15. jula kada je jedno odjeljenje poslate u Vrhovni štab za uspostavljanje veze. U tom odjeljenju, sjećam se, bilo nas je devet boraca sa komandrom odjeljenja Dragom Kuburićem, rodom iz Bos. Petrovca (živi u Kikindi). Znam da smo usput zarobili tri domobrana, razoružali ih, zamjenili uniforme i poslali ih kućama.

Dušan Gašić

BRANKO (ILIJE) RADUJKO

Branko je rođen 1920. godine u selu Donji Tiškovac — Duler, Bosansko Grahovo, u siromašnoj radničkoj porodici. U 17. godini postao je član sindikata i učestvovao u štrajku, koji je sa uspjehom izveden 1937. godine na Unskoj pruzi Knin—Bihać.

Kad je 27. jula 1941. godine podignut ustanak, Branko je odmah stao u stroj Ustaničke čete sela Donji Tiškovac, i u prvim borbama za oslobođenje Strmice, Golubića i Šegotina Vrela istakao se hrabrošću.

Avgusta 1941. godine, kao dobrovoljac, zajedno sa ostalima odlazi na Oštrelj i pomaže drvarskim drugovima u borbi protiv ustaša, koje su uporno napadale iz Petrovca. Po završetku akcije na Oštrelju, Branko se vratio u svoju četu koja je u sastavu Bataljona »Gavrilo Princip«.

Devetog septembra 1942. godine, postao je borac 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Koncem 1942. godine Nijemci su povelili četvrtu ofanzivu. U drugoj polovini januara 1943. godine 749. put 717. njemačke divizije, koji se nalazio u Sanskom Mostu, ojačan artiljerijom, tenkovima i avionima, izvršio je pokret pravcem: Vrpolje — Bosanski Petrovac. U to vrijeme na prostoru Bravsko već se nalazila 1. krajiška brigada. Četvrta brigada dobila je zadatak da se hitno prebaci sa područja Manjače na Bravsko i da na sektoru Paunovac zauzme borbeni položaj. Na samom prevoju Paunovac položaj je držao 1. bataljon. Naša 1. četa zauzela je borbeni raspored pored same ceste.

Komandir voda Nikica Mandić kao i uvijek vedar i nasmijan, ali i ozbiljan kad to treba, obilazio je položaj svakog borca i svakom davao potrebna uputstva. Negde oko 9 sati prije podne stigli su nemački tenkovi ispred naših položaja, stali ispred prepreka i odmah otvorili vatru iz topova i mitraljeza. Tukli su svom žestinom po našim položajima. Uporno su pokušavali da uklone prepreke, ali smo ih svaki put u tome spriječili.

Branko je stajao iza jedne debele jelike i gađao neprijatelja. Komandir voda ga je često opominjao da legne, a on bi u zamahu borbe samo odmahnuo rukom. Bio je vrlo dobar strijelac i kad god bi potegao obaraču uzviknuo bi: »Mirko, još jedan manje!«. Počeo ih je brojati: jedan, dva, tri..., primetio ga je njemački mitraljezac i rešetao stablo iza koga je Branko stajao. Njemački mitraljezac odjednom je lukavo zatajio, prestao je da gađa, ali to nije dugo potrajalo. Kad se Branko ponovo zaneo gađanjem, njemački »šarac« presjekao je njegove grudi. Pao je, iza jednog panja, ne rekavši ni jedno slovo. U neposrednoj njegovoj blizini nalazio se drug Milan Koščica sa Stožista i još dva druga, čijih se imena, na žalost, više ne sjećam. Prvi je skočio Milan i potrčao da dođe do njega, ali nije uspio: smrtno je pogođen i pao preko Branka. Pokušalo je još nekoliko drugova da ga izvuku, ali nisu uspjeli. Ovaj primjer drugarstva, kao i svi drugi koji su se do tada dogodili praktično su potvrđivali našu poznatu parolu: »Svi za jednog, jedan za sve«!

Branko je živio kratko, ali ponosno, poginuo je časno i odvažno. Njegova krv se slila u bujicu krvi naših junaka kojom su udareni temelji naše nove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Tako je drug Branko u prvim danima januara 1943. godine, u svojoj 21. godini života, hrabro poginuo. Njegove kosti ostale su na vječnoj straži na prevoju Paunovca.

Žestina borbe na Paunovcu, Brankova hrabrost i hrabrost drugih boraca ostaće mi u trajnom sjećanju.

Mirko Đapan

TREĆA ČETA USPJEŠNO JE IZVRŠILA ZADATAK

Krajem februara 1943. godine Treća četa 1. bataljona vodila je teške borbe sa neprijateljskim snagama na položajima sela Treskavac, Privija, Jasenovi Potoci. Jake njemačko-ustaške snage ovladale su komunikacijom Bosanski Petrovac—Ključ—Mrkonjić-Grad. Njemačka prethodnica, jačine od oko 50 vojnika, upala je u dva zaseoka sela Treskavac i Privija i počela pljačkati i ubijati stanovništvo koje se tu zateklo. Četa je izvršila iznenadni napad na neprijatelja i ubila i ranila nekoliko vojnika. Zato je neprijatelj, zahvaćen panikom, odstupio prema glavnini svojih snaga, ostavljajući bogat plijen: dva puškomitraljeza »šarac«, nekoliko pušaka, pištolja, bombi i veliku količinu municije. To su prvi njemački puškomitraljezi koje je 1. bataljon zaplijenio u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. U toj akciji mi nismo imali gubitaka. Posle te akcije četa se povukla i zauzela položaj iznad sela Pecke, odstupajući prema Mliništima.

Druga njemačka prethodnica, jačine od oko 120—130 vojnika prikupila se u jednoj udolini u selu Pecka. Otvorili smo na neprijatelja jaku pušчанu i mitraljesku vatru i ubili i ranili više vojnika. U ovoj borbi posebno su se istakli puškomitraljesci Jovan Gašić, Đuro Kovačević, Škapina Stević, Lazo Kozomora i drugi. Komandant brigade Milutin Morača pohvalio je četu za uspješno izvedenu akciju a posebno komandira Iliju Crnogorca i politkomesara Voju Ercega. U borbi za sela Treskavac i Privija naročito su se istakli komandir 3. voda Ilija Erceg i njegov delegat Svetko Gašić, kao i vodni delegat Savo Nenadić. Prilikom napada na Nijemce u rejonu s. Pecka izgubili smo četnog kurira,

šesnaestogodišnjaka Jovicu Kisića, koji je jedva iznio živu glavu kada su mađarski fašisti izvršili nečuveni zločin nad stanovništvom sela Siriga u Bačkoj u aprilu 1941. godine. Tako su nas Nijemci odbacili prema Mliništima, gdje smo ponovo stupili u borbu sa njima i sa četnicima i tom prilikom zaplijenili 17 konja sa raznom ratnom opremom. Među ostalim ratnim materijalom i oruđem nalazila su se i dva minobacača kalibra 82 mm i 18 ispravnih mina. Taj uspjeh četa je postigla bez gubitaka.

Pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama dalje smo odstupali u pravcu sela Štekerovci, Rore, Preodac, Veliko Tičevo, Ružica Draga, Peulje, Nuglašica, planina Šator (Međugorje), Popovići i Mliništa. Na čelu jedinica i velikog broja krajiške omladine, izbjeglica iz Banije i Korduna, nalazila se 3. četa 1. bataljona 4. krajiške brigade.

Proboj je izvršen u toku noći 4/5. marta 1943. godine. Komandant brigade Milutin Morača je, prilikom davanja zadatka za proboj, rekao komandiru i politkomesaru čete sljedeće: »U dosadašnjim borbama vaša četa je pokazala veliku hrabrost i moralno-političku svjest. Proboj se mora izvršiti. Odstupanja nema, bez obzira na žrtve i na jačinu i otpor neprijatelja. Imam povjerenje u vašu četu i siguran sam da ćete izvršiti ovo naređenje«.

Četa je zaista i izvršila svoj zadatak. U toku svih borbi za vrijeme ofanzive, od sredine januara do kraja marta 1943. godine, ubila je i ranila oko 60 neprijateljskih vojnika i zaplijenila veću količinu ratne opreme i naoružanja.

U to vrijeme četa je brojala oko 70 boraca. Komandir čete bio je Ilija Crnogorac, politički komesar Voja Erceg, zamjenik političkog komesara Aleksa Đukić, zamjenik komandira Vojin Vidović; komandir 1. voda Danilo Nenadić, vodni delegat Pero Trivunović-Škijica; komandir 2. voda Ilija Erceg, politički delegat Svetko Gašić; komandir 3. voda Ilija Đukić, politički delegat Savo Nenadić, ekonom čete Gojko Ivanković, četni bolničar Mika Tripalo, sekretar skojevskog aktiva Ilija Kozomora.

Vojislav Erceg

OD GRMEČA DO ŠATORA

Za vreme četvrte neprijateljske ofanzive 4. krajiška brigada borila se sa neprijateljem od Grmeča, preko Ribnika, Podrašnice, Mliništa pa sve do Šatora.

Prilikom borbe sa Nijemcima na Štrbini kod Podrašnice i povlačenja preko jako teških terena kod sela Lisice, ostao sam u selu sa dvije drugarice: Zorom Vašalić, koja je bila bolničarka u mom vodu i Mikom Žutić iz drugog voda, koja je prilikom povlačenja iz sela ranjena. Pošto se naša vojska sva povukla, a da ne bi drugarica ostala ranjena, nije bilo drugog izbora nego sam je natovarao na leđa i izneo do našeg položaja gdje ju je prihvatila brigadna ambulanta. Od tada do danas ovu drugaricu nikada nisam vidio. Čuo sam da je ostala živa, ali ne znam gdje se nalazi.

Na Mliništima je bio ranjen jedan borac. Koliko se sjećam zvao se Dokić. S obzirom da sam ja poznavao taj teren, pozvao me komandir čete Trivun Jović i rekao mi da uzmem osam vojnika i da ovog ranjenika nosimo u divizijsku bolnicu koja je od Mliništa udaljena oko 18 km. U ovom pravcu nije bilo drugog puta osim uskotračne pruge koja je čitavom dužinom puta išla kroz šumu. Snijeg je bio visok, ali pošto je saobraćao šumski voz, pruga je bila prohodna. Mi smo ponijeli tog ranjenika. Znao sam da pred nama nema naselja, a borci toga dana ništa nisu jeli i da neće moći izdržati, što su i sami govorili. Slučajno je tu neka naša jedinica ostavila zaklane neoderane koze. Ja sam naredio borcima da odsijeku mesa onako sa kožom. Kad smo zašli dalje u šumu van dometa neprijateljske artiljerije, borci su naložili vatru, ispekli meso, pojeli i produžili put. Putovali smo čitavu noć i negdje prije

podne sutradan stigli u Lisinu i predali ranjenika. Ja sam se sa tim borcima vratio nazad u jedinicu, ali ne prugom, pošto je na prugu izišao neprijatelj, već sam otišao preko šume i naveče stigao jedinicu u Stekerovicima, svom selu gdje sam imao priliku da nakon šest mjeseci navratim kući i presvučem čist veš. Pored radosti što sam došao kući, doživio sam i tugu. Rekoše mi da mi je majka umrla, a sva druga porodica razboljela se od tifusa. Ja sam samo bespomoćno pogledao sve to i produžio za jedinicom.

Putujući noću cestom Grahovo — Livno išao sam pored kolone i posmatrao borce kako se ljuljaju i drimaju. Jedan borac u koloni napravi mali krug, vrati se nazad i sreće se sa onim koji je išao iza njega, nasloni glavu na njegovo čelo i tako obojica nastaviše da spavaju dok drugi prolaze pored njih i ne primjećuju ovu dramu, jer su i oni pospani.

Dodismo na tu, po zlu čuvenu, Šator-planinu. Pre-noćimo i sutra naveče 4. brigada krene put sela Popovića. Dok je kolona šumom kroz duboki snijeg išla, dođe veza od začelja da se Mirko Bojnović (ja) vrati nazad. Ja se vratim i javim se komandiru, a on mi reče da se javim komandantu divizije Slavku Rodiću. Javim se ja komandantu divizije. On me pita da li ja znam put za Bjeljevine. Ja kažem da znam, a on mi reče da se vratim nazad na Međugorje i da sprovedem 8. brigadu, pošto se i ona nalazila na Šatoru. Komandant je tada bio Hamdija Omanović, a komesar Rahmija Kadenić, danas general-pukovnik. Javim se Štabu 8. brigade.

Dok smo se druge večeri pripremali da krenemo za Četvrtom brigadom, susreo sam seljaka Đurda Rokvića koji nam je pokazao put jer ga je bolje poznavao od mene. Pošto nas je proveo, otišao je kući. On i danas živi u Glamoču.

Naveče krenusmo kroz duboki snijeg preko šume prema selu Popovićima kuda je prije nas prošla 4. brigada. Ali, sada je neprijatelj izišao na taj put i nije se moglo proći. Ovdje je bilo užasno: snijeg velik, zima, borba se vodi, ne zna se ko koga tuče. Kolona brigade stala u dubokom snijegu. Čelo kolone se vratilo nazad. Komandant čelnog bataljona kaže da je do-

bio vezu da se vrati nazad. Ovo je moguće, jer u ovakvim situacijama znao se neprijatelj uvući u naše redove i prenositi vezu suprotno, što je najvjerojatnije i ovdje bio slučaj. Štab brigade je ovdje bio u vrlo teškoj situaciji. Ja sam im predložio da se vratimo nazad i da idemo preko Šatora što je i učinjeno.

Ja u ovoj gužvi izgubim vezu sa Štabom 8. brigade i pođem da tražim svoju brigadu. Tako sam ja sa još dva mladića iz moje brigade krenuo. Sutra ujutro izašao sam pod sami vrh Šatora sa južne strane. Tu sam vidio strašan prizor. Dolina je bila puna naroda koji nije znao kuda da krene. Naišao sam na dvije grupe izbjeglica iz Korduna i Banije gdje su se okupili i tako leže a među njima ima i mrtvih. Vidio sam jednu djevojku kako sjedi uz drvo i tako umire. Idući dalje našao sam grupu omladine iz mog sela Stekervaca među kojima je bio i Marko Bošnjak. Pitao sam ih što ne idu u ovom pravcu kuda ja mislim da idem. Rekli su mi da se ne može pošto je snijeg smrztio, a velika je uzbrdica pa se otiskuje. Ja sam pokušao, ali je snijeg bio tvrd kao beton. Kod sebe sam imao bajonet sa puške i pokušao sa njim kopati u snijegu stepenice. Tako sam uspio izaći do vrha Šatora. Kada sam izašao na sami vrh, duvao je tako jak vetar, da nisam legao odnio bi me. Prenio sam to onima koji su išli za mnom, i rekao da kad izađu gdje sam ja legnu. Kada sam prešao na drugu stranu Šatora prema Rorama, i ovdje sam nailazio na strašne prizore. Našao sam jednu djevojku koja stoji u dubokom snijegu potpuno bosa. Druga stoji pored nje dobro obučena i još svjesna, nije izgubljena. Kada je ugledala mene bila je sva sretna. Ja sam imao u torbi čarape, te obujem toj što je bosa, izvedem ih iz šume više Rora. Djevojke su bile sa Tičeva, otišle su put Preoca. Ostali koji su za mnom izašli otišli su prema svojim selima. Ja produžim i stignem svoju jedinicu na Crkvenom koje se nalazi između Bravska i Ribnika odnosno na mjestu odakle smo pošli i gdje smo se sreli sa ofanzivom.

Navodim još jedno sjećanje koje se stvarno ne može zaboraviti. Naime, radi se o mom ranjavanju. Ovo je bilo poslije četvrte ofanzive, tačnije rečeno 10. aprila 1943. godine. Vodili smo borbu sa Nijemcima na

Oštrelju iznad sela Kolunića. Komandant bataljona Marko Srđić, danas general u penziji, naredi da me nose u neke kolonije koje se nalaze duboko u šumi Osječenica, računajući da je tamo štab brigade i ambulanta. Mene su borci nosili i kada smo tamo došli bila je noć, ali nikoga nije bilo, samo šuma i duboki snijeg. Od boraca koji su me nosili nije nijedan imao šibice niti bilo šta da bi se mogla naložiti vatra. Na moju sreću, jedan dečko iz Kolunića pridružio se borcima koji su me nosili i reče da ima jedno drvce šibice, »šuverin«, ali, na žalost, nema ga čime ukresati. Pošto su borci koji su me nosili ranije bili čobani i imali u tome iskustva, uspjeli su, trljajući drvo o drvo, da ga zagriju, ukrešu ono jedino drvce i nalože vatru, tako da su mi spasili život. Da ovog nije bilo, sigurno bih umro.

Sutradan ti isti borci su me nosili preko brda Osječenice do sela Zaglavica kod Drvara gdje je bila brigadna bolnica, odakle sam otpremljen u bolnicu u Martin-Brod. Tako sam ostao iza 4. brigade, što mi je i danas žao.

Mirko Bojnović

GOLGOTA ŠATORA I OKO NJEGA

Sa Štabom 4. krajiške NOU brigade i zaštitnicom krenuo sam noću 28. februara i 1. marta prema Glamoču. Ušli smo u jednu praznu kolibu koju smo dupke napunili. Štab 4. brigade, Okružni komitet i zaštitnica. Noć je bila vedra i hladna, vjerovatno je bilo oko 15 stepeni ispod nule, a mi smo cijeli dan bili napolju. Nismo ručali ni večerali. Milutin i Kačo još se ni ogrijali nisu, uzeli su sekciju. Jedva im se napravilo mjesto da malo sjednu kako bi sigurnije držali kartu na koljenima; staloženo i strpljivo podnose gužvu u sobi. Osjećao sam se skoro suvišan i rado bih izašao da ne smetam, ali kuda napolje? Ne može se izdržati od hladnoće, a i rado posmatram rad Štaba. Milutin odlučuje, pokazajući po karti, da se bataljoni u toku noći povuku u selo Štekerovce i govori koji će bataljon u kome zaseoku biti smješten; gdje ima bunar sa vodom za piće i kuvanje. Malo me čudi da i to ima na karti. Do vatre se nije moglo doći, ali nas je mnogo u maloj prostoriji pa smo se svi ugrijali. Nije se imalo gdje leći niti sjesti. Nekako prekunjasmu, čučajući i stojeći do svanuća. Čini mi se da je Štab brigade ostao još neko vrijeme sa brigadom u rejonu Mliništa. Naš Okružni komitet KPJ, na čelu sa Boškom Baškotom, 1. marta izjutra krenuo je u Rore gdje je otprilike trebalo biti Oblasni komitet KPJ. Dan je bio vedar i sunčan. Snijeg se počeo topiti. Preko pustog Glamočkog polja išli smo do podne. Kako smo vidjeli nekoliko zaselaka, nismo znali gdje je smješten Oblasni komitet, niti smo napolju imali koga pitati. Uputili smo se grupi najljepših zidanih kuća, vjerujući da je tamo. To su bile kuće zaseoka Čulumi. Meni je u to vrijeme naglo pozlilo i

sve teže sam se kretao; zastao sam skoro jedan kilometar iza drugova. Najzad i oni su zastali. Imao sam strahovitu temperaturu i ni koraka dalje nisam mogao. Vidjevši to, Boško mi je ponudio konja do kuće. Brano Todić, član Komiteta, koji je polagao pravo na konja, istrgnuo mi je uzde iz ruke i na iznenađenje svih uzjahao i produžio. Nisam mogao to da shvatim, ali sam se uzdržao i na jedvite jade dovukao se nekako u zaselak. Kad tamo, nema vojske. Rekli su nam da je neka vojska u selu Rore; krenuli smo tamo i našli Stab 5. krajiške divizije. Saznali smo od njih gdje je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu.

U Štabu 5. krajiške divizije zatekli smo samo operativca Markovića. Prema držanju i načinu kako nas je primio, zaključio sam da je bivši oficir. Nisam se prevario. Dok smo se odmarali, zazvonio je telefon. Operativac diže slušalicu i vidimo kako se dugo muči i ne može da se sporazumije. To su bili njemački vojnici koji su znali poneku našu riječ, a prenosili su nešto sa željezničke stanice Ovčar, gdje su se uspjeli dokopati našeg telefona pošto linija nije bila prekinuta. Uzalud je Marković spuštao slušalicu telefona. Švabe su neprekidno zvonile pošto im je, najvjerovatnije, pogodovalo što su naišli na trag Štaba divizije ako je neko od njih to razumio, jer ga je Marković nehotično predstavio. Najzad, Marko viču dosadi zvrjanje telefona te posla po komandanta Slavka Rodića, koji je bio nedaleko, u Štabu 1. bosanskog korpusa. Slavko žurno dođe, veselo govoreći: »Zdravo, drugovi. Šta hoće Švabe, majku im njihovu?«

Pokušao je da se sporazumije, ali nije znao mnogo njemačkih riječi, pa kad se nije mogao sporazumjeti, htio je da ih se otarasi i da ih na njemačkom opsuje. Nije znao kako. Pitao je i nas. Dao bog ni od nas niko nije znao. Sa drugog telefona nazvao je Osmana Karabegovića i ispričao mu šta se dešava, moleći ga da mu kaže kako da im na njemačkom opsuje majku. Slavko je sa zadovoljstvom nekoliko puta ponovio psovku i spustio slušalicu.

Dok je naš sekretar otišao u Oblasni komitet kod Đure Pucara Starog da se javi, mi smo se odmarali, a zatim prenoćili u Štabu 5. divizije. Sutradan rano kre-

nuli smo preko Preoca prema Tičevu jer su već Nijemci izbili u Glamočko polje. Stigli smo negdje oko podne.

Neprijatelj je bio ovladao Mliništima, Glamočem i Drvarom. Na Tičevo su se bili povukli ispred neprijatelja: 4. i 8. krajiška brigada, Ribnički bataljon 7. krajiške brigade, Štab 5. divizije, Štab 1. bosanskog korpusa, Oblasni komitet KPJ i SKOJ-a, sreski komiteti, komande mjesta i područja sa okupiranog dijela teritorije, zatim masa izbjeglica sa Korduna i Banije, ogromna masa naroda, a naročito omladine od Bos. Petrovca, Drvara, Ključa i Glamoča.

Deseta krajiška brigada trebalo je na Pločama da spriječi prodor neprijatelja iz Drvara prema Bos. Grahovu, dok se pomenute jedinice, ranjenici, bolesnici i narod sa Tičeva ne prebace preko Resanovaca prema Srbu u Liku. Predveče 2. marta, na Poljicu, sjeverno od Malog Tičeva, formirala se ogromna kolona vojske i naroda. Organizovana je bila i centralna kuhinja za ishranu izbjeglog naroda i omladine. Posmatrao sam tu ogromnu masu od oko četiri — pet hiljada ljudi i čekao momenat kada će krenuti. Pred zalazak sunca nađe me Stojan Bjelajac i prenese mi zadatak da sam određen da organizujem omladinu za prenošenje ranjenika, koji će sa narodom biti prebačeni u Liku i da tamo ostanem dok ne prođe neprijateljska ofanziva. Nisam primio zadatak sa oduševljenjem, ali to nisam smio ničim izraziti. Razmišljao sam kako da pristupim poslu uopšte ne pretpostavljajući kakve me sve poteškoće čekaju u toku noći.

Vidim: brigade i štabovi se formiraju u kolonu i kreću. Opominjem narod da sačekaju dok ne prođu ranjenici. Posmatram kolonu ranjenika koja kreće prema selu Maleševci, vjerovatno ka Resanovcima. Neki se zadržavaju; niko i ne zna ko ih je doveo ni koliko ih ima. Koliko se sjećam, moglo ih je biti oko 15 kola i 20—30 saonica sa po nekoliko ranjenika, oko desetak ranjenika na konjima i nešto oko 30 nosila težih ranjenika, koji se ne mogu prevoziti niti na konjima prebacivati. Već je sumrak i čitava se kolona ne vidi. Poznavao sam neke omladince — rukovodioce i skojevce od Bos. Petrovca i Ključa, a neki se još javiše i pristupismo raspoređivanju omladine (isključivo je to bila

ženska omladina); moglo ih je biti oko četiri—pet stotina. Počeli smo sa čela kolone ranjenika. Na svaka nosila rasporedili smo po dvije smjene i primjetismo da je ostalo još neraspoređenih. I ovu omladinu rasporedili smo po nosilima tako da je na svaka nosila dolazilo po četiri—pet smjena. Bilo je velikih teškoća oko raspoređivanja omladine, jer se mnogo teško razdvajala. Grupisali su se po poznanstvu iz sela i opština. Vrlo teško su se odvajali jedni od drugih u nepoznatom kraju.

Kada je sve raspoređeno, naredio sam do kolona sa saonicama i konjima krene. Sa nekoliko prvih nosila omladina se progurala i otišla naprijed bliže vojsci, ostavivši samo one koji su nosili. Ovi su nosili ranjenike najviše 100—200 metara i već tražili smjenu. Nastajala je prepirka i galama. Neki su zaustavljali nedisciplinovane koji prolaze mimo nosila i napuštaju svoja zaduženja. Čim sam to saznao na začelju kolone, morao sam pretrčati na čelo kolone i ponovo organizovati i raspoređivati nosače. U takvoj situaciji iskrasnulo je i drugi problem. Stara drvena kola po velikom snijegu jedva su se kretala, a neka su se već i raspala, tako da smo morali ranjenike pretovarivati u saonice kako kolona ne bi stala. Kako je noć padala, tako se vojska odvajala od kolone ranjenika. Omladina i narod sve su se više mješali, pa čak i prolazili kolonu ranjenika. Teškoće oko smjene na nosilima, kvarenje kola i saonica, usloveli su da se kolona izdužila oko dva — tri kilometra. Duž ove kolone morao sam neprekidno pretrčavati nekoliko puta i rješavati probleme koji su svakog časa iskrsavali. Kolona zastaje, nedisciplinovani omladinci napuštaju nosila, neki ranjenici su padali sa konja i slično. Kolona sporo odmiče. Nemam nikog poznatog da bih ga zadužio za dio kolone. Znam da je vojska naprijed, ali nema vezu ni sa zaštitnicom — ukoliko je ove uopšte i bilo. Nemam se kome požaliti niti od koga tražiti pomoć. Dok je čelo kolone, bolnice, bilo na domaku sela Maleševci i Marikovci, začelje se tek obaralo niz padinu Ružića drage. U tom momentu pokazalo se nekoliko crvenih raketa sa pravca Tičeva i Drvara. Nastala je izvjesna pometnja i kolona se još više poremetila. Noć je vrlo hladna. Na smrzlom snijegu čuje se jauk ranjenika, muka živa. Negdje ostavlje-

na nosila, pa se i pod prijetnjom vraćaju omladinci, omladinke i ljudi da ih nose.

Bliže selu dobar dio puta bio je okopnio, te se počele kvariti i saonice. Sad nedostaju kola. Guši me u grlu od gorčine. Šta da radim? Na sve strane ne mogu stići, a nedostajalo je i vremena za čvršću organizaciju. Niz kolonu stigoh do sela Maleševci. Zaselak je pun naroda, omladine, ranjenika na kolima, saonicama i konjima. Niko nije dao odmor, a ljudi su se već bili umorili, tako da se moraju pokrenuti iz kuća i ići dalje, jer je već pola noći, a mi još ni pola puta nismo prešli da bismo se prebacili prije prodora neprijatelja preko ceste Bos. Grahovo — Drvar. Do zore moramo preći Resanovce. Uz pomoć nekoliko drugova, krenuli smo kolonu ka selu Isjeku. Sustiže i začelje kolone. Sporo se išlo. Za pet sati prešli smo oko pet kilometara i to, uglavnom, po dobrom putu. Sačekivajući začelje kolone, najednom čujemo snažan prodoran jauk ranjenika sa vrha strane. Užasan je taj vapaj usamljenog ranjenika u tihoj noći na snijegu. Shvatio sam da je ostavljen, ali ko može znati ko ga je ostavio i kada? Odmah nađem grupu od desetak jačih ljudi i mladića da ga donesu. Morao sam ići da ubrzam pokret kolone za koju sam se bojao da opet ne svrati u usputne zaseoke.

Tu je slika bila ista, pa čak i gora nego na putu od Malog Tičeva do Maleševaca. Nema tvrdog puta. Ide se preko njiva i pašnjaka ispod sela. Zemlja je smrznuta iako je pretežno okopnilo. Stare saonice se raspadaју, a one druge su već toliko izgledane da će svakog časa da se raspadnu. Slično je i sa kolima sa drvenim točkovima. Šaljemo patrolu u obližnje kuće da pronađu novija kola, ali to sve ide sporo. Teško je naći domaćina. Ako se nađe, on nema kola, konja ili volova. Najmanje teškoća imamo sa ranjenicima na konjima. I sa nosilima ide vrlo teško. Veliki dio odgovorne i svjesne omladine disciplinovanu nosi i ne napušta ranjenike. Mnogi mi pokazuju natekla ili raskrvavljena ramena. I zaista, sa krajnjim naporima oni i dalje nose, dok jedan dio izbjegava nošenje i skriva se u koloni. Njih povremeno vraćamo i s njima zamenjujemo umorne. Nekako u koloni vidim malo naroda i omladine u odnosu na broj koji sam imao na Tičevu. Pret-

postavljam da su se zadržali u usputnim zaseocima i selima. Kolona sporo odmiče, a uskoro će i svanuti. Pred zoru sve savlađuje teški san, kako zdrave i iznemogle tako i bolesne i ranjene.

U zoru 3. marta došli smo u visinu sela Isjeka i krećemo ispod sela Zebe. Već se naziru Resanovci, na udaljenosti od oko dva kilometra. Oko 5 časova ujutro, dok je čelo kolone ranjenika bilo u visini sela Zebe, a začelje se odužilo u nedogled, iznenada se prolomi plotun ispred nas, od pravca Drvara tj. između Resanovaca i Korita. Poslije kraćeg puškaranja ugledasmo naše borce, a odmah iza njih pojaviše se tenkovi koji otvaraju vatru iz zastoja dugim rafalima po našim borcima, koji se povlače uz strme padine Uilice. To su bile dvije čete 10. krajiške brigade. Izbijanje njemačkih tenkova na otvoreno polje vidjela je cijela kolona ranjenika i omladine sa udaljenosti oko dva kilometra.

Nastupila je odjednom prava panika, koju je teško opisati: čelo kolone se počeo vraćati, lakši ranjenici iskočiše iz kola i saonica, poskakaše ranjenici sa konja, neki ostaviše nosila, neki na štakama pokušavaju da bježe; ko je zdraviji grabi i odstupa nazad. U tom momentu našao sam se u sredini i otrčao u gužvu na čelo kolone, s ciljem da prvenstveno zadržim zdrave, da ne bježe i da kolonu vratim nazad ka Maleševcima i Marikovcima. Imao sam užasan osjećaj da smo odsječeni, da smo sami, da je vojska »prošla« za Liku, da su tu ranjenici, narod i omladina nenaoružani a nikog starijeg ni odgovornijeg u toku cijele noći nisam sreo. Ipak jedan dio omladine i naroda uspio sam vratiti da povedu i ponesu ranjenike. Masa naroda se rasu ka Vijencu (Jadovniku) a pretežno se već hvata glavice Veliki krš, vjerovatno s ciljem da prije Njemaca pređu put u visini Borovače. Začudo da nas neprijatelj nije otkrio. Sreća je što su dijelovi 10. krajiške brigade privukli vatru i pažnju na sebe. Šest do sedam tenkova, koliko ih je bilo momentalno pred nama, mogli su napraviti kasapnicu od ranjenika i omladine. To mi je psihički bio najteži trenutak. Nikad se nisam našao u teškoj situaciji. Svjesno sam primio odgovornost na sebe za sudbinu ovih ljudi. Kolona ranjenika povukla se u neredu prema Marikovcima. Glavni mi je zadatak

bio da niko od ranjenika ne ostane i da spriječim da se narod i omladina ne rasipaju, već da pomognu izvlačenje ranjenika. Neke članove Partije koje sam tek ujutro prepoznao zahvatila je stihija i panika. Ugledah drugaricu Zoru Čulibrk, člana KPJ i rukovodioca AFŽ sa Bravska, koja se svom energijom borila da sačuva osipanje i ono malo omladine. Ona mi je u tom momentu bila desna ruka. Niko nam od ranjenika nije ostao.¹⁾ Grupi omladine i naroda koja već bježi ka Pećima, ne mogu zaustaviti; dva puta rješavam da pucam, ali ponovo vraćani pušku, jer može biti gore nego što je ovo. U tom trenutku stiže sa pravca Marikovaca jedna drugarica (valjda je iz proleterske jedinice) rekoše mi da je ljekarka. Sredovječna, mršava žena, ali vrlo energična. Umiruje ranjenike i narod, grdi one koji bježe, naređuje: »Nazad«!, govoreći da smo kukavice što bježimo. Ne pomaže joj objašnjenje da su tenkovi presjekli put, da se kolona vratila, da niko od ranjenika nije ostao. Sa njom sam se tu i posvađao, ali smo se ubrzo dogovorili da treba neko od nas da uhvati vezu sa vojskom za koju nesigurno saznasmo da nije otišla za Liku, već prema Livnu, ka Peuljima u Crnom Lugu. Ranjenike, dio naroda i omladine vratismo u selo Maleševce i Marikovce i tako se udaljismo od puta Resanovci — Bos. Grahovo, gledajući kako njime prolaze njemačke trupe.

Krenuo sam sa dvojicom drugova prema Crnom Lugu kako bih uhvatio vezu s našom vojskom, a ljekarka je ostala sa ranjenicima. Citava protekla noć, naročito položaj ranjenika i odvajanje od vojske, teško mi je padalo. Bio sam pao u duševnu depresiju, jer sam pretpostavljao da će na mene kao člana Okružnog komiteta Partije pasti sva krivica. Pomislio sam da će me pozvati drug Pucar i reći da se nisam snašao. Ovo me

¹⁾ U članku druga Aćamovića stoji: »Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive Nijemci su u selu Maleševcima zarobili partizansku bolnicu sa 24 ranjena i bolesna borca, a među njima i nekoliko drugarica. Nijemci su ih pobili na zvjreski način. Narodnooslobodilački odbor Marikovaca i Maleševaca organizovali su sahranu boraca i sahranili ih kod škole i crkve u selu Marikovcima«.

još više dovodilo do duševnog rastrojstva. Tješilo me ipak to što smo izvukli sve ranjenike i što su za sada van domašaja neprijatelja. Ta me je misao progonila cijelo jutro, sve do dolaska u selo Peulje i hvatanja veze s vojskom.

U selo Peulje stigao sam oko 9 časova ujutro. Bilo je hladno, padao je snijeg i spustila se magla. Ugledao sam veliku masu boraca i od njih doznao da je Štab 5. divizije u prvoj kući. Pred samom školom u selu Peulje našao sam Iliju Došena i ispričao mu suštinu događaja. Došen me gledao netremice. Morao sam da mu izgledam previše uzbuđen i izmoren. Mirno mi je odgovorio da se ne brinem, da se malo odmorim, jer su oni već poslali vojsku po ranjenike. Nisam odmarao ni pola sata, a kolona krenu uz južnu padinu Šatora. Krenuo sam u koloni koja već izbija na čistinu. Mećava zavejava prtinu. Umorni i gladni, stigli smo oko podne na Medugorje u Šatoru. Tu je polako stigla vojska, narod, omladina i ranjenici. U svega tri napuštene drvene kolibe, bez vrata i prozora, smjestiše se ranjenici. Za njih je naložena vatra. Vojska i narod su ostali u šumi na snijegu (na nadmorskoj visini od oko 1.400 metara). U zaklonima od drveća ili u dolinama poneko je uspio napraviti bajtu. Vatra se nije smjela ložiti do pred večer zbog neprijateljske avijacije. Već je pala noć, ne osjeća se ni glad ni umor; krajnja je napetost živaca i mišića. Ne znam kome pripadam. Nisam se još našao sa mojim drugovima iz Okružnog ili Oblasnog komiteta SKOJ-a. Ne znam ni gdje su razmješteni štabovi. Tražeći ih naidoh na Jovu Pavića, komandanta Ribničkog bataljona 7. krajiške brigade i tu svratim, pa ću dalje sa Jovom. Cijelu tu noć ni ja ni ostali nismo oka sklopili. Ne može se od hladnoće nigdje smiriti, a snijeg pada kao iz rukavice. Počeli smo ložiti vatru na snijegu. Svaka grupa loži za sebe. Noć je, magla, mećava. Na smjenu borci iz grupe idu po granje. Vatra je velika tako da izgorjesmo sprijeda, ali se leđa lede i svaki čas se okrećemo. Ispod jake vatre snijeg se naglo topi, tako da su do zore vatre upale u snijeg dubine oko jedan i po metar. Do nas dopire samo dim, iako je dolje u snježnoj rupi velika vatra. Noge i ruke još nekako gri-

jemo, ali je hladno po leđima, pa oko vatre trčkaramo, okrećući čas leđa čas prsa.

Razgovaramo i prelazimo sa teme na temu, najviše govorimo o neprijateljskoj ofanzivi i o našim porodicama. Nema panike, zamjenila ju je šala i smijeh. Iz grupe oko vatre redamo se na stražu najviše po 30 minuta zbog velike hladnoće i vijavice. Iako nisam bio obavezan, javio sam se sa jednom grupom boraca da idem na stražu, negdje poslije pola noći. Stražarsko mjesto za odvojene stražare bilo je na udaljenosti oko 50 metara, odmah na prevoju između dvije udoline. Snažna vijavica ne prestaje, a bijela magla još više otežava vidljivost noću. Smjenismo se, ali ne vidimo ispred sebe više od pet—šest metara. Prilegosmo da bismo bolje osmatrali prema horizontu. Nakon nekoliko minuta dvije tri prilike iznenada ispadoše ispred nas, s druge strane prevoja, na udaljenosti najviše do 10 metara. Mi smo instiktivno skočili i iz straha povikali: »Četnici«! Prilike su nestale, pobjegle u dolinu, tako da nismo imali pregleda da ih gađamo iz pušaka. Lijevo od nas čulo se nekoliko pucnjeva. Stiglo nam je i pojačanje, jedna desetina boraca zauzela je položaj pored nas. Očekivali smo napad neprijatelja, ali se on nije pojavio. To su vjerovatno bile četničke patrole koje su izvidale naše snage na Međugorju.

Pred samu zoru četnici su nas ponovo uznemirili. Poznamo ih po rijetkom i udaljenom puškaranju. Izgleda da se jedna grupa bliže privukla i osula plotun iznad nas u trenutku kada je čitav bataljon bio postrojen u kolonu prostih redova, spremajući se za borbu. Dok se bataljon postrojivao, odnekud iz šume dotrčala je grupa oko 50—60 omladinaca i omladinki uglavnom djevojaka, koje ne pitajući udoše u stroj pa se stroj izduži i tako naoružane borce razdvojiše po nekoliko metara. Komandant bataljona objašnjava omladini da se ne plaši, da ostane u dolini, da će bataljon rastjerati neprijatelja, a ovako je nesposoban za borbu. Uz velike napore starješina i na lijep način odstranjena je omladina iz stroja. Već svanjiva i prestaju pucnji četnika, pa se bataljon vratio na ranije mjesto odmora. To su već dva dana i dvije noći kako ne spavamo niti

jedemo. U čudnoj psihozi glad ne osjećamo, već samo žeđ. I slijedeći dan smo ostali do poslije podne.

Negdje oko 16 časova saznali smo da se te večeri (5/6. marta 1943. godine) probijamo. Ali, kuda? Vijest kruži da su Nijemci u selima oko Šatora. Tražeći drugove iz Okružnog komiteta Partije primjetio sam da se bataljoni postrojavaju, i ranjenici su u koloni, s njima omladina i nešto naroda. Ili svi nisu izašli na Šator, ili nisu izašli iz šume u kolonu, jer ih je primjetno manje. Primjećujem poznate drugove iz Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a, koji sa povelikom grupom drugova prolaze ka čelu kolone.

Koliko se sjećam, kolona za proboj bila je postrojena ovako: na čelu je bio bataljon 4. krajiške brigade i Ribnički bataljon 7. krajiške brigade, zatim štabovi i komiteti sa zaštitnicama, 8. krajiška brigada, bolnica i omladina i na kraju je vjerovatno bila i neka zaštitnica. Postrojeni smo na proplanku, duž šumske staze, jedine koja iz Šatora ide ka selu Popovići. Još u toku formiranja kolone našao sam se sa Stojanom Bjelajcem i Milom Ćulibrkom, članovima Oblasnog komiteta SKOJ-a i razgovarao sa njima. Nemam nikakvog zaduženja. Ne vidim nikoga iz Okružnog komiteta KPJ za Ključ — Mrkonjić. Svi su se negde priključili. Ja sam se priključio 8. krajiškoj muslimanskoj brigadi. Do sumraka kolona se pomjerila jedva nekoliko stotina metara sa Međugorja u pravcu s. Popovići. Odmah zatim počela je paklena vatra na čelu kolone. To je, koliko znam, 4. krajiška brigada naišla na neprijatelja i vodila borbu s njim. Borba sa razgara. Rakeete su učestale i to naročito crvene. Ne znam da li ih bacaju naši ili neprijatelj. Naša kolona je stala. Kao da je kolona 8. krajiške brigade bila previše nabijena na čelu, jer se vezom prenese naređenje: »Nazad!« Uskoro stiže i drugo naređenje: »Na lijevo krug«! Borba se još vodi, čuju se uzvici: »Ura! Juriš«! U međuvremenu sa visova na lijevoj strani duž cijele kolone četnici su po mraku pripucavali na kolonu sa prilične udaljenosti. Meci zvižde iznad ili ispod nas. Koliko znam, niko nije upućen da rastjera četnike. Vjerovatno ih nije bilo mnogo. Ponovo se pronese naređenje: »Naprijed«! Zatim ubrzo: »Nazad«! Za nepuna pola sata ili sat vremena mjenjala su se i ponavljala

kontradiktorna naređenja. Nisam mogao da shvatim šta se dešava. Odlučio sam da pođem uz kolonu ka čelu, pretežno pored prtljaga na kojoj su borci. Oni takođe negoduju, ali poslušno izvršavaju naređenja koja dolaze vezom kroz kolonu. Dogurao sam do štapske grupe. U mraku, negdje oko 21 čas stigoh u blizini Slavka Rodica. Od njega me djelilo svega tri—četiri borca; prepoznao sam ga po govoru. Tada nisam znao da 1. bosanski korpus ima zadatak da se probije u pozadinu neprijatelja i da ostane na svom terenu. Čuo sam dalje naređenje: »Ostavljaš konje! Kuriri naprijed, tišina i bez panike«. Propustio sam Slavka i još dva—tri kurira i produžih za njima. Prolazimo čelo kolone 8. brigade i idemo ka začelju. Iz kolone 8. brigade čujem pitanje: »Ko to prolazi, kuda, zašto se odstupa?« Neki pokušavaju da se uvrste u kolonu. Naređuje se: »Neka prvo Štab prođe«. Kada smo došli negdje u sredinu kolone 8. brigade, već je druga polovina brigade okrenula nazad, tako da su se izmješale jedinice, narod i omladina. Izadismo na proplanak sa kojeg sam stupio u kolonu. Tu je velika masa naroda i vojske, a još se primjećuju grupe koje izlaze iz šume duž staze. Tu nervozu i izmješanost prekinu energična komanda komandanta 8. krajiške brigade: »Osma krajiška u stroj po bataljonima«. Borba već jenjava tamo gdje je započela. Kako koji borac stiže tako se uključuje u četu, u bataljon. I omladina ulazi u kolonu, iako joj se objašnjava da to ne čini. U toj gužvi i ja sam stao u stroj. Za desetak minuta brigada je bila postrojena. Narod i omladina je grupisana po strani stroja i čeka da brigada krene. Na začelju kolone 8. brigade još su neki pridolazili. U tom momentu komandant 8. brigade pred strojem svoje brigade počeo glasno govoriti: »Drugovi, vičeras se probijamo kroz neprijateljski obruč. Ko ostane živ neka priča kako je bilo. Kolona kreće!« Okrenuo sam se na desno i razmišljao o riječima komandanta brigade, ali još nisam shvatio težinu situacije, nije mi nikako bila u skladu s govorom komandanta.

Kolona umornih, prezeblih i krajnje iscrpenih boraca krenula je i počeli smo se penjati uz neku kosu. Bili smo spremni za borbu. Kao i obično, metak je u cijevi otkočene puške. Hladno je, snijeg je i dalje pa-

dao, klizali smo se, naročito na hrbatu grebena. Negdje idemo po površini snijega, a negdje propadamo do pojasa. Na svakom usponu se teško krećemo, posrćemo od umora i klizanja. Tu nas uhvati i neka mećava. Kada sam kasnije pogledao na kartu, video sam da smo se kretali prema vrhu Šatora i Šatorskom jezeru. Nemamo vodiča, put ne znamo, idemo pravo; nemam pojma gdje treba da izbijemo. Već sam dva puta dolazio na red, da prtim — gazim snijeg pred borcima. Smjenjujemo se jer je snijeg velik, a borci umorni i iznemogli. Prilikom smjenjivanja, našao sam se negdje 20. ili 30. po redu od čela kolone. Odjednom kolona zastade. Kao po komandi jedan po jedan borac leže, cijela kolona plegla. Mislim da je neko od starješina dao odmor borcima. Čekam 10—15 minuta, a čelo kolone još leži. Iza mene u koloni takođe leže. Samo nas nekolicina stojimo. Ne smijemo leći, jer bismo odmah zaspali i smrznuli se. Još sam pri svijesti (prošlo je tri dana i ovo je treća noć kako se ne spava niti jede, pa se osjećam kao pijan). Sjetio sam se da naređenje za odmor nije došlo sa začelja kolone. Pošao sam čelu kolone da pitam ko je dao naređenje za odmor i da vidim da li ima neko od starješina. Ne javlja se niko, niti ko daje odgovor. Primjećujem da je kolona pospala.

Razmišljam i na svoju ruku donosim odluku da kolona krene. Naređujem da se borci dižu i krenu naprijed: »Diži se, kreći naprijed! Smrznućemo se ako ležimo. Može nas i neprijatelj iznenaditi«. Izmorena, gladna kolona krenu kao prebijena. Niko ne gundā, kreće se i ni sām ne znam kuda. Jaki vjetar sa snjegom nas šiba. Užasan osjećaj neke gladne žeđi. Snijeg jedemo neprestano, ali ga se ne možemo najesti. Neko prenese glas sa začelja da se vide vatre kod Šatorskog jezera. Sigurno Nijemci. Naša kolona je još ispod vrha Šatora. Već je oko pola noći. Neko od starješina pozadi mene naredi da jedan vod sa čela kolone hitno krene prema Šatorskom jezeru, napadne i rastjera neprijatelja. Traže se dobrovoljci. Kao da dobismo snagu. Iz kolone krenu 20 boraca širokim frontom ka naloženim vatrama. Snijeg dubok, mećava, noć, a nagib uspona vjerovatno preko 50 stepeni. Zadatak se mora izvršiti i niko

ne pomišlja da prigovori i gundā. Proboj mora biti iz zaleta. Uz velike napore, četvoronoške, uspesmo se na greben Šatora, približno tamo gdje je »vatra uočena«. Ali, vatre više uopšte ne vidimo. To se borcima pričini. To su bile prve halucinacije od umora, nespavanja i gladi.

Vratismo se opet u kolonu. Ne znam koliko je pred nama boraca prošlo. Primjećujemo da je neko od starijehina brigade brzo prolazio jednog po jednog borca sa vodičem koji zna izaći u Rore, selo do kojeg nema ni staze ni puta sa pravca našeg nastupanja. Naređenje se ponavlja: »Vodič brže napred«! Nemam više predstavu o vremenu, o datumu, danu ili satu, čini mi se ni o mjesecu. Opet usponi i spuštanja niz velike strmine, neke rivine duboko usječenih šumskih potoka, pa opet penjanje. Ne zna se šta je teže: penjanje ili silaženje. Čini mi se da je najteže kad moramo ići nekim zaleđenim grebenom. Idemo tako nekom kosom: borci padaju i dižu se nekima padaju puške i mitraljezi, te niz led i strminu odlaze u ambis. Niko ne pokušava, niti može, da ide po njih. Survavaju se i borci a ne može im se pomoći. Penjem se u čarapama, ali i one klize (opanke sam ranije skinuo). Morao sam udariti petom po kosini smrznutog snijega da zakačim prste da bih se ispenjao. Gdje se to ne može od jakog leda, skidam pušku i udaram kundakom da bih napravio mjesta za petu ili prste. To rade i ostali borci. Svaki borac žuri da ne prekine kolonu, da ne ostane iza druga. Tako smo morali raditi bar 15 puta, sve do zore. Noge se ukočile, smrzle, hodamo kao na štakama. Nailazimo na neke borce koji leže u snijegu. Budimo ih, ali uzalud. Plašimo se da se ne smrznū. Guramo ih rukama, ali ne pomaže. Udaramo ih nogom i tek tada primjećujemo da su mrtvi, ukočili se od leda, gladi i iznemoglosti. Prolazimo dalje. Ko da ih sahranjuje i gdje? Zatrpāce ih snijeg, svakako.

Poslije strahovitih muka po noći i planini Šatoru, sidosmo niz neki greben u dolinu. Noć je još tamna, tmurna, a mećava žestoka, samo što je snijeg malo prestao da pada. Probijajući se dalje, nekoliko boraca ispred mene veselo dovikuju: »Evo kuće i vatre u njoj. Sigurno je selo blizu«. Dobro sam se zagledao, ali još

ništa ne vidim. Borac ispred mene, kojeg ne poznajem, pokazuje mi rukom pravac gdje vidi tu kuću. Sada je i ja vidim. Divna seoska zidana kuća, pokrivena snijegom i osvijetljenih prozora. Vidimo kao da se neko miče ispred svjetla. Ispod kuće kao neko voće i sve iscvjetalo. Ista moja kuća u Koluniću, potpuno ista. Ali, kao da je ponekad ne mogu dobro vidjeti. Veoma se obrađovah što ću se brzo ogrijati i odmoriti; veselo se stro-poštavamo niz neku jarugu. Ispred sebe vidim borce kako se za nešto hvataju i oko pet—šest metara se na rukama spuštaju. I na mene je red. To je neko žičano uže kojim se spuštamo. Kolona je prilično odmakla prema onoj kući koju sam i ja vidio pa žurim da ih stignem. Stigao sam do blage doline — čini mi se baš tamo gdje sam kuću vidio, ali kuće nema. Oči su mi upaljene od nespavanja. Kad ih zatvorim, osjećam da me sve nešto peče. Sjetim se da mi se to privida i prvi put pomislih na svoju daleku kuću i selo. Ali, krećemo dalje. Sad primjećujem da ima više kolona koje idu naprijed. Uputio sam se sa srednjom. Već je zora. Kad stigismo na drugu stranu planine Šatora, rekoše da je blizu selo Rore, ali je magla u Glamočkom polju pa se ne vidi. Već mi je lakše, blizu je selo. Ugledao sam i jednu pojatu na udaljenosti od oko 600 metara, pored koje prolazi kolona. Malo stadoh i pogledah noge i ustanovih da je od dva para novih vunjenih čarapa, sa kojima sam prešao Šator, ostalo samo parče na sredini stopala. Prsti i pete su potpuno gole i pobjeljele onako smrznute kao papir. Ne znam od kada idem bos. Sjetih se da imam opanke i sa zadovoljstvom pomislim na Stojana Bjelajca. Pokušao sam da ih obujem, ali ne mogu, jer su smrзли, tvrđi kao kost. Sidem do pojate kako bih se malo odmorio, podvio čarape i obuo opanke. Neki borci prvo mene svraćaju u pojatu, a neki već izlaze i ulaze u kolonu, koja već čelom ulazi u selo Rore. Sjeo sam na sjeno u pojati i vidim oko sebe pet—šest boraca koji već hrču — spavaju dubokim snom. Jedva sam se obuo i počeo kopati rupu u sjenu da se zavučem i ugrijem, ali čujem glas da se vidi neprijateljska kolona preko polja, koja kreće od pravca sela Popovići prema Štekerovcima. Brzo sam izletio iz pojate i vidim našu drugu kolonu, mjestimično isprekidanu, kako prelazi

preko puta Rore — Drvar i kreće ka selu Crni Vrh; ja za sebe vidim kako dio kolone tek izvire iz Šatora. Preko veze sa čela kolone prenosi se naređenje da se što prije pređe preko polja u Crni Vrh, kako nas neprijatelj ne bi preduhitrio i odsjekao. Kako li je samo bilo trčati poslije tri dana i tri neprospavane noći gladni, »žedni« i smrznutih nogu. Krajnja je iscrpenost, ali je nagon za samoodržanje bio jači. Trčimo samo naprijed. Glamočko polje od Rora do Crnog Vrh široko je oko šest kilometara, ali kad se uvalismo u njega, činilo nam se kao da je dugo preko 20. Više ne vidimo neprijateljsku kolonu sa pravca Glamoča. Naša kolona ulazi u Crni Vrh. Moglo je biti oko 6 časova izjutra, 6. marta 1943. godine.

U Crnom Vrh seljaci su bili kod svojih kuća, Nismo ni znali da je većina Crnovrščana otišla u četnike, tako da se njihovi seljaci osjećaju »slobodni«. Puno selo vojske. Većina ih ide u kuće, traže vatre i hljeba. Puno ih je po dvorištima. Ušao sam i ja u prvu kuću pored puta, valjda dvadeseti koji od domaćina traži parče hljeba ili što bilo da se može pojesti. Nema više. Čujem kako neko napolju viče: »Ostavite ovna, vratite ga u tor«.

Sa Šatora nije sišao nijedan konj, nikakva komora. Sve je ostalo. Osmi krajiška muslimanska brigada izgubila je svoju komoru još na Ataševcu kada se povlačila preko Drvara. Sjetio sam se da u novčaniku imam 100 kruna. Nudim ih staroj domaćici za koricu hljeba ili glavicu kisela kupusa. Domaćica se kune svim svecima da nema ništa. Tek tada sam bio ljut i nervozan, osjećao sam strašnu glad. U tom momentu baba je izašla iz kuće i otišla da obiđe stoku u podrumu. Jedan borac uze ugarak sa vatre i diže sač iz pepela, ispod se ukazala kukuruza koja se tek počela peći. Možda bi je i digli, ali baba iznenada otvori vrata. Kako li je samo peku zamaskirala da smo je jedva primjetili. Vidimo da nas baba obmanjuje iako se kune da »nema brašna«. Ne mogah više izdržati od bijesa, pobjegoh iz kuće i razmišljam kuda da idem. Jugoistočno od sela čujem nekoliko mitraljeskih rafala. Pomislio sam odmah na onu neprijateljsku kolonu od pravca Glamoča. Izgleda da nam je već zašla za leđa. Posukasmo iz sela u pravcu

gdje se puca. Dok smo izlazili na jedan brijeg, pucnjava je prestala. Idući malo dalje pred nama se ukaza drugi zaselak sa raštrkanim kućama, ali malo ulijevo i podaleko. Vidim borci odmiču i prilaze nekim kućama ispred nas. Uputio sam se za njima preko neke ograde. Odjednom ugledam jednog borca kako ide iz grupe kuća i nosi poveliko parče kukuruze. Pita me: »Druže, jesi li gladan, hoćeš li kruva«? Sjećam se da sam rekao: »Ma, zbilja«, ne vjerujući da je on toliko dobrodušan u ovim momentima i da bi drugom toliku uslugu učinio. Vidim oblizuje se, sigurno je ručao pa mi pruži komad kukuruze. »Na, ne šalim se«. Valjda ništa u životu radosnije nisam prihvatio. Zarih odmah zube u kukuruzu. Kako je samo slatko poslije 100 časova gladovanja; za to vrijeme nisam ništa okusio sem snijega. Slatko jedući kukuruzu, stigao sam u grupu kuća, gdje mi rekoše da se tu nalazi Štab 5. divizije. »Kada li je i odakle stigao«? — upitao sam se. Odlučio sam se da svratim kod politkomesara Ilije Došena.

U toploj sobi na nešto prostrte slame leže umorni i »raskomoćeni« Đuro Pucar-Stari, Osman Karabegović, Ilija Došen, Slavko Rodić i još oko desetinu drugova koje nisam poznavao. Ilija me opet lijepo primi i pita kako sam prošao. Razmišljajući malo reče mi da odem u štapsku kuhinju i da tražim nešto za jelo, a zatim da idem privremeno u 4. krajišku NOU brigadu dok se ne stvore uslovi za politički rad u okrugu. Reče mi da je Štab 4. brigade u blizini i da se javim pomoćniku politkomesara brigade Milanu Trniniću. U Štabu 5. divizije više se nisam zadržavao, jer se tek počeo kuvati ručak, a ja nisam mogao čekati. Otišao sam u Štab 4. krajiške brigade. Raspoređen sam u 1. bataljon. U okrug se više nisam vratio kao političko-terenski radnik, nego samo ostao u operativnoj jedinici.

Mile Trnjaković

STRADANJA NA ŠATORU

Za vreme četvrte neprijateljske ofanzive, koja je otpočela 20. januara 1943. godine, na slobodnu teritoriju Bosanske krajine napadala je 717. nemačka divizija, 749. puk, 670. artiljerijski divizion, delovi 202. tenkovskog bataljona i 737. puk. Ove jedinice bile su angažovane na pravcu Sanski Most — Ključ i pravcu Lušci Palanka — Grmeč, s ciljem da unište naše snage. Četvrta krajiška brigada dobila je zadatak da zatvara pravac od Ključa do padina Grmeča, ali je njen cilj bio da zadrži neprijatelja u rejonu Paunovca gde se vodila nepošteditna borba za svaki pedelj zemlje. Neprijatelj je bio nadmoćniji i naše snage su se morale povlačiti pod borbom nanoseći neprijatelju velike gubitke. Među ranjenicima koji su se povlačili sa brigadom bio sam i ja, jer su mi se poršale rane koje sam zadobio u prethodnim borbama. Ranjenici su bili smešteni u jednu kolibu na Šatoru. Kasnije su Nemci i četnici ove ranjenike pobili, a ja sam se nekako izvukao, upao u jednu rupu od smetova ispod jelike i izbegao sigurnu smrt.

Tu sam ostao noć i dan, trudeći se da izađem iz nje, ali sam uspeo da izađem tek drugi dan, jer je udubljenje koje je napravio sneg bilo duboko oko dva metra. Izmučen i gladan, a uz to i ranjen u desnu ruku, boreći se za goli život, dajući i poslednji atom snage, ja sam se izvukao na površinu snežnih nanosa. Nisam se mogao kretati od jake mećave koja je besnela u planini Šator. Približavala se i noć. Kretao sam se samo u mestu da se ne smrznem. Ni trećeg dana nije jenjavala mećava. Nailazio sam na ljude, žene i decu, podizao sam ih iz snega, ali su bili već mrtvi i smrznuti, tvrdi kao kamen.

Išao sam dalje, prizor se ponavljao. Mislio sam da će mi srce pući od žalosti za narodom i borcima koji su stradali od mećave i neprijatelja. Sledeća noć bila je još teža: osvaja drem, vetar duva i mete sneg, opet tapkanje u mestu, borba protiv sna i gladi.

Izjutra, četvrtog dana, nailazim na vatru i jeziv prizor: dva partizana su ubijena i bačena na vatru. Uskoro sam se sreo sa drugom Brankom Šljivarom te mi je bilo lakše. On je bio više iscrpen od mene, iznemogao je od gladi i nespavanja. Vukao sam Branka koji je bio već na ivici između života i smrti. Pokušali smo da izađemo iz začaranog kruga. Pošto je prestao vetar i ukazalo se vedro nebo, krenuli smo niz jednu uvalu i naišli na jezero gde se dosta naroda utopilo. Posle malog predaha, krenuli smo u pravcu sela Proseca i naišli na jednu usamljenu kuću van sela u kojoj je bila samo jedna baka koja nas je primila kao svoju decu. Tu smo dobili po šolju mleka bez hleba. Baka nam je govorila da se ne smemo odmah najesti jer bismo umrli. Pošto su tada nailazili četnici, ona nas je sakrila u seno, budila nas i donosila hranu. Kada smo se malo oporavili, napustili smo kuću i stigli brigadu u Crkvenom.

U šatorskoj golgoti nije mogao niko nikom da pomogne već se spasavao kako je ko mogao. Ovo je bila druga Sutjeska, poprište gde je stradalo najviše civilnog stanovništva iz okoline Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca i Banije.

Za mene su dani četvrte neprijateljske ofanzive bili najteži i najsuroviji.

Lazar Bursać

CETA U PRETHODNICI BRIGADE NA ŠATORU

Odstupajući pod neprekidnim borbama pred nadmoćnim nemačkim snagama, 1. bataljon 4. krajiške brigade, u kome sam u to vreme bio komandir čete, poslednju borbu vodio je u ravnim Mliništima ispred Riđuše. Zbog vrlo jakog nemačkog pritiska morali smo se pomeriti levo iznad sela Hotkovaca, da bismo se uveče spustili u selo Štekerovce i tu zanoćili. U Štekerovcima nije bilo neprijatelja, a u selu Hotkovcima bila je jača nemačka grupacija. Moj bataljon je te noći izvršio napad na Nemce u zaseoku Krčmari u Hotkovcima, ali bez uspeha. Štab bataljona raspolagao je podacima da se u svih pet zaselaka sela Hotkovaca nalazi neprijatelj. Bataljon je dobio zadatak da napadne zaseoke Lončari, Krčmari i Škrbiće. Pošto je moja četa bila sa tog terena i najbolje ga poznavala, išla je na čelu kolone i trebalo je da napadne Lončare, a ostale čete svaka po jedan zaselak. Prilikom rasporeda četa ja nisam bio tiu, a zadatak je primio komesar čete koji taj teren nije dobro poznao. Tako je bataljon krenuo na zadatak.

Ja sa u putu stigao na čelo kolone. Komesar me je upoznao sa zadatkom i rekao mi da moramo odmah napasti zaselak Lončare čim tamo stignemo. Poznavajući teren, odmah sam zaključio da napad ne možemo izvesti odmah jer bi tada Nemci i u drugim zaseocima bili upozoreni i naše druge čete svoj zadatak ne bi mogle izvršiti. Radi toga pozvao sam komandanta bataljona preko veze da dođe na čelo kolone i on je brzo stigao. Objasnio sam mu kakav je raspored zaselaka.

ka i šta bi po mom mišljenju trebalo učiniti. Dok smo mi o tome raspravljali, iz Lončara su stigla tri čoveka i obavestili nas da tu Lončarima nema Nemaca, ali da je u Krčmarima jača nemačka jedinica. Kada je saznao za ove podatke, komandant bataljona izmenio je zadatak i ceo bataljon je izvršio napad na zaselak Krčmar. Na čelu naše kolone išli smo Pane Krčmar iz tog zaseoka, Ilija Barišić i ja. Zaobišli smo selo i opkolili ga. Dogovoreno je da će moja bomblba biti znak da se otvori vatra iz svih oružja, a zatim da se izvrši juriš. Kada smo neprimećeni stigli na potrebno odstojanje, Pane Krčmar je bacio bombu koja je pala usred vatre oko koje su sedeli nemački vojnici. Posle eksplozije bombe, otvorena je vatra iz sveg oružja a zatim sam komandovao juriš. No, tog momenta na sredinu našeg stroja naie tela je veća grupa nemačkih konja koji su se poplašili. Pred tim naletom osuo se stroj i došlo je do odstupanja, tako ova akcija nije uspela. Ja sam smatrao da akcija nije iuspela zato što smo čitavu prošlu sedmicu neprekidno i danonoćno vodili borbe, te je ljudstvo bilo izmoreno do krajnjih granica. Međutim, prilikom analize ove akcije i njenog neuspeha došlo se do zaključka da sam ja kriv, komandir 2. čete, zato što je kolona u putu zaustavljena i što je komandant bataljona izmenio zadatak.

Posle ove neuspele akcije vratili smo se u Štekerovce, gde smo prenoćili i sutradan oko podne krenuli preko sela Rora i Preoca za Tičevo. Na Tičevo smo stigli u sam mrak. Tu se iskupila čitava brigada, a bilo je još i drugih jedinica. Ne znam koliko je bilo sati kada smo sa Tičeva krenuli prema selu Maleševcima. Tu smo se odmarali, a zatim krenuli levo prema selu Peuljama i Nuglašici. Tada se govorilo da je trebalo da idemo u Liku, no da su nam Nemci presekli put, tj. cestu Drvar — Bos. Grahovo. Osvanuli smo u selu Nuglašica i tu smo nešto doručkovali. Dan je bio vedar, a sunce je već bilo dosta visolko kada je došao kurir i rekao mi da me traži komandant brigade, kod koga sam odmah otišao. Tamo sam našao i komandanta mog bataljona, druga Iliju Bursaća. Tada mi je Milutin Morača rekao: »Tvoja četa sastavljena je od ljudi iz okoline Šatora, koji dobro poznaju taj teren.

Naš cilj je Šator, Međugorje, Kojdića košare. Ti ćeš sa svojom četom ići na čelu naše kolone i sva dalja naređenja dobijaćeš od mene lično, a također meni slati sve izveštaje ukoliko ih bude. Sa Štabom bataljona danas nećeš kontaktirati«. Rekao sam da mi je zadatak jasan, vratio sam se u četu i odmah krenuo.

Ne znam kako se zove ono brdo od Nuglašice prema Međugorju, ali to je najduže brdo uz koje sam ikada izašao. Bilo je toplo te smo se ugrijali i uznojili. Kada smo izašli na vrh brda, tamo je duvao jak i veoma hladan severni vetar, tako da smo se smrzavali. U putu me je stigao kurir komandanta brigade i predao mi naređenje u kome je pisalo: »Ručak kuvati u Međugorju kod Kojdića košara, a poslati jednu patrolu da ispita s. Popoviće«.

Čim smo stigli Kojdića košarama, odmah sam poslao Obrada Čegara prema Popovićima, a kuvari su brzo naložili vatru, nastavili kazane i nasuli u njih snijeg. Nosili su zaklanog vola na konjima iz Štekerovaca, te su ga brzo isjekli i stavili u kazane. Tada je stigao kurir M. Morače sa novim naređenjem u kome je kratko pisalo: »Krenuti odmah prema Popovićima, tamo kuvati ručak i uputiti jaču patrolu prema Štekerovcima«. Pozvao sam kuvare i naredio da se sprema za pokret, a četa je odmah krenula. Zašli smo u šumu oko dvesta metara i tu smo sreli kurira od Obrada Čegara koji me je usmeno obavestio da su Popovići puni Nemaca, da kolona stalno pridolazi iz sela Rora i da je selo izgorelo. Seo sam na sneg i takav izveštaj napisao i poslao ga M. Morači, s napomenom da ću poslati novi izveštaj kada stignem do Popovića. Brzo smo stigli nad Popoviće i sa jednog kuka imali smo dobar pregled sela i čitave okoline. Situacija je bila otprilike ovakva: celo selo bilo je spaljeno i samo se još ponegde dizao dim.

Bilo je puno vojske, a kolona od Rora je stalno pristizala. Izveštaj koji sam poslao M. Morači sadržavao je gore pomenute činjenice.

Dan je bio na izmaku kada su na mesto gde smo se mi nalazili stigli Štab mog bataljona i Štab brigade. Bio je tu Slavko Rodić i Ilija Došen, komandant i komesar 5. divizije, Košta Nađ u to vreme komandant

1. bosanskog korpusa, Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović i drugi.

U mojoj četi nalazilo se nekoliko drugova iz Popovića koji su taj teren dobro poznavali. Mi smo se nalazili na popovičkoj prtini i njome smo mogli sići samo u Popoviće, a tamo nismo mogli, jer su tu bili Nemci. Pošto sam znao da je naš cilj Štekerovci, to sam odmah čim smo tu stigli naredio Bošku Ninkoviću i Mitru Bjekiću da pronađu najbliži put do Vaganjske prtine kojom možemo sići u polje. Oni su taj put brzo pronašli. Ova prtina nam je kasnije mnogo značila. Već je bila noć kada je došao Borko Vukobrat, Moračin kurir i rekao mi da me traži Morača. Kada sam došao u Štab, Morača me je upitao da li dobro poznajem ovaj teren. Rekao sam da van šume dobro poznajem teren, a da imam vojnika iz Popovića koji poznaju svaku bukvu. Tada mi je Morača postavio pitanje kojim je, po mom mišljenju, pravcem najpodesnije krenuti prema Štekerovcima. Rekao sam da je najpodesnije i najbliže poći između Vagnja i Popovića. Tada smo bili ubeđeni da se i u Vaganu nalaze Nemci, iako ih stvarno nije bilo. Ja sam predložio Morači da spustimo dva bataljona i postavimo zasede prema Popovićima i Vaganu i da se krećemo u više kolona. Tada me je M. Morača otpustio i ja sam se vratio u četu. Nakon jednog sata opet je došao Borko Vukobrat i rekao mi da me M. Morača ponovo traži.

Ovog puta sam od komandanta brigade dobio naređenje da odaberem pet dobrih boraca i da ih pošaljem da ispituju Rorske tavane. Poznajući teren, visinu snega i ostale prilike, rekao sam Morači da takvih momaka imam, ali da oni, ako obave tu dužnost kako valja, ne mogu ovde biti pre 12 sati sutradan. Na ovu moju primedbu Morača je rekao: »Ne pravi paniku. Dovedi te ljude da im ja dam zadatak«. Vratio sam se u četu i odabrao pet dobrih momaka. Sada se sećam da je jedan od njih pet bio Spasoje Kalaba. M. Morača je tim ljudima dao zadatak, otišli su i stigli su u četu ravno devet dana posle tog događaja, u Crkvenom više Ključa.

Bilo je oko deset časova uveče kada je i treći put došao Moračin kurir B. Vukobrat i rekao mi da me

komandant brigade hitno traži. Kada sam tamo stigao, M. Morača je bio vrlo kratak. Naredio je da odmah krenem onim pravcem koji sam ja predložio još u toku dana. Upitao sam komandanta da li ćemo slati pret-hodnice i pobočna obezbeđenja. Kratko je naredio: Kre-ći odmah i ako naiđeš na neprijatelja udri, odstupanja nema«. Vratio sam se u četu i odmah smo krenuli.

Prelazeći prostor između popovičke i vaganjske pr-tine imali smo mnogo muka. Trinaest konja iz prate-ćeg voda našeg bataljona morali smo na rukama da prenesemo od jedne do druge prtine, jer je sneg bio mnogo velik, a ovo su bili jedini konji koje smo pre-veli iz Šatora. Izašli smo iz šume, uzeli pravac između Popovića i Vagana i uputili se prema Štekerovcima. Kolonu je vodio Boško Ninković iz Popovića. Kada smo došli između Vagana i Popovića, na čelo kolone pro-šao je Ilibaša i rékao: »Ovo je sada moj teren«. Ovog puta prošli smo bez ikakvih smetnji. Nekoliko puta su Nemci u Popovićima izbacili raketu i ispalili koji raf-fal iz mitraljeza. Sa začelja je stalno stizala veza »Če-lo brže« i to se ponavljalo vrlo često. Išli smo taiko brzo da smo se, i pored veoma velike hladnoće, svi pre-znojili. Kada je čelo kolone stiglo na cestu od Vagana prema Rorama, kod Bantića košara, stigla je veza »Če-lo stoj«. Tu smo stali i onako oznojeni skoro se posmr-zavali. Odmah sam pozvao Obrada Čegara sa njegovom desetinom, dao mu zadatak da krene prema Štekerov-cima i da ispita ima li u selu neprijatelja. Ako ga bude bilo treba da nas čeka kod Kopanjinih košara, a ako ga ne bude, da nam kod tih košara ostavi vezu, a da u selu pripremi nešto za večeru.

Komesar moje čete Dušan Prpa i ja stajali smo na samoj cesti i čekali dalji razvoj situacije. Tada je na čelo kolone stigao Štab brigade. M. Morača je u ruci držao pištolj i pitao gde je čelo i ko je išao ispred ko-lone. Odgovorio sam da sam ja. Pošto se nije dobro videlo, verovatno me Morača nije prepoznao, te je upi-tao ko sam. Kada sam rekao da sam komandir čete koja je išla na čelu kolone, opet me je pitao gde smo dobili vezu da stanemo. Rekao sam mu da je to bilo baš ovde. On je rekao, vičući, da je to nemoguće. No, kada je to potvrdio i komesar, smirio se, vratio pištolj

u futrolu, a zatim dodao da treba odmah poslati patrolu prema Štekerovcima. Obavestio sam ga da je jedna desetina već tamo poslana i sa ikakvim zadatkom. Bio je zadovoljan.

Posle se komandant odvojio u stranu sa drugovima iz Štaba radi konsultacije. Ubrzo je naređen pokret. Kod Kopanjinih košara u štekerovačkom polju zatekli smo grupu ljudi iz sela, koji su nas obavestili da u selu nema neprijatelja i da ovog puta tamo nije ni dolazio. Kada smo stigli u selo, u svakoj kući je nešto bilo pripremljeno za večeru. Obrad Čegar, koji je prvi sa svojom desetinom stigao u selo i Marko Bošnjak predsednik NO odbora, obavestili su nas da su svi sposobni muškarci iz sela i partizanska straža upućeni prema okolnim selima radi izviđanja. U selu smo prenoćili, a sutradan posle doručka izašli smo iznad zaseoka Bojinovići i ispred šume gde je sneg okopnio od sunca odmarali se. Tada smo saznali da su prošle noći iz Šatora izašla samo tri bataljona naše brigade. Naš 2. bataljon ostao je u Šatoru. Takođe smo saznali da se u Šatanu nalazi i čitava 8. krajiška brigada, dva bataljona 10. i jedan bataljon 7. brigade. Pored vojske, u Šatoru je ostalo mnogo izbeglog naroda koji sa nama nije izašao.

Tog dana jedan avion se spuštao u Popoviće. Uveče smo sišli u selo i tu smo prenoćili. Sutradan u samo svitanje data je uzbuna. Moja četa bila je smeštena u zaseoku Čegari. Izjurili smo iz kuća i zauzeli položaj ispod sela. Pošto se već počelo razdanjivati, videli smo da preko polja od ceste Glamoč — Rore nastupa prema selu u velikom neredu nekakva vojska ili narod. Ubrzo smo ustanovili da je to narod koji je iza nas ostao u Šatoru, a bilo je tu i vojnika. Prihvatili smo taj narod i smestili ga u selo. Ovde su mnogo posla imali seoski odbornici.

Tog dana po podne krenuli smo od Štekerovaca prema Ključu. U šumi smo noćili. Ne znam kako se taj predeo zove, ali se sećam da je tu bilo nekih malih koliba. Sutradan smo stigli u Paleže iznad Crkvenog. Tu je bilo dosta štala gde su čobani zimovali sa ovcima. Razmestili smo se po tim stajama. Moja četa se smestila kod jednog domaćina koji je imao ve-

liku štaLu i veliku kuću. Ovaj starac zvao se Dale, njegovo prezime nisam zapamtio. Od juče ujutru nismo ništa jeli, te smo bili veoma gladni. Naša intendatura i kazani ostali su u Šatoru. Jovan Šobat, vojnik iz naše čete, a rodom iz Štekerovaca, našao je neki kotao u kome se nekad kuvalo mleko i doneo ga. Kotao je bio oko 50 litara. U putu su na račun Jovanovog kotla vojnici zbijali razne šale, ali ovaj kotao nam je kasnije dobro došao. Seljak kod koga smo se smestili imao je stado od oko 130—150 ovaca. Moj komesar je stupio sa starcem u razgovor i pokušao ga ubediti da nam da neku ovcu da zakoljemo, jer dugo nismo jeli. Posle dosta natezanja, stari Dale je dao dve mršave ovce. Tada sam ja naredio kuvarima da te dve ovce puste, a da odaberu sedam-osam dobrih debelih ovaca i ovnova i da zakolju. Ova moja naredba izvršena je za nekoliko minuta. Dale je kukao, a moj komesar se žestoko naljutio, jer me nikako nije mogao odvratiti da od toga odustanem. Na kraju je rekao da ćemo to raspraviti na partijskom sastanku. Samo što smo poklali ovce i počeli spremati ručak, stigao je Đuro Bačkonja, intendant 5. divizije sa desetinom vojnika. On je Dalu ostavio samo deset ovaca, a ostale sve oterao. Stari Dale je kukao na sav glas, a ja sam pitao komesara kada ćemo imati sastanak.

Dimitrije Ninković

ČETVRTA KRAJIŠKA NA ŠATORU

Prije dolaska 4. krajiške NOU brigade, u selima Malo i Veliko Tičevo nalazio se Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, Štab 1. bosanskog korpusa, Štab 5. krajiške divizije, korpusni i divizijski sanitet sa teškim ranjenicima, četvrta, 8. i 10. krajiška brigada, te dio omladine i izbjeglog stanovništva. Pored navedenog na ovom području nalazio se i Drugi bataljon 7. krajiške brigade.

Kritičnog momenta, na relativno malom prostoru, okupilo se masa vojske, štabova i naroda. Bez obzira što su navedena sela bila isključivo naša, partizanska, i što su mještani činili sve da bi nam pomogli, nije se moglo ni izbliza udovoljiti potrebama ovolikog promrzlog, izgladnjelog i u svakom pogledu iscrpenog svijeta. Ovu veoma tešku situaciju pogoršavala je hladnoća na tičevskoj vjetrometini.

U posebno teškoj situaciji nalazili su se borci 4. krajiške brigade zbog izuzetnih napora prije i u toku četvrte neprijateljske ofanzive. Dvomjesečne teške i neprekidne borbe na terenima Ključa, Sanskog Mosta i Mrkonjić Grada, često sa daleko nadmoćnijim i do zuba naoružanim neprijateljem — učinile su svoje. Naročito su se na borce ove jedinice nepovoljno odrazile iscrpljujuće bitke na Paunovcu i Mliništima, u kojima su pokazali nadčovječanska herojstva i time mnogo doprinijeli da planovi Hitlerovih generala — o opkoljavanju naših snaga, u Grmeču, ili bar presijecanju odstupnice u rejonu Glamoča — padnu u vodu. Njihove paklene zamisli osujetili su borci 4. krajiške.

U tim uslovima nije se moglo ostati duže na Tičevu. Četvrta neprijateljska ofanziva bila je u punom je-

ku. Zbog toga je donijeta odluka o daljem pokretu 4. i 8. krajiške brigade i 2. bataljona 7. krajiške, naravno sa svim navedenim komitetima, štabovima, bolnicom i dr. Koliko znam, bio je napravljen plan pokreta u pravcu Trubara, ali se on, usled novonastale situacije, morao izmijeniti. Naime, u toku noći jake neprijateljske snage prodrle su iz pravca Drvara u Bos. Grahovo i tako osujetile naš prelaz preko ceste između sela Resanovaca i Peći. Morao se odabrati drugi pravac kretanja i to preko sela Marikovaca i Peulja u pravcu sela Nuglašice, a odatle preko Međugorja probiti se prema sjeveru na slobodnu teritoriju. Ova zamisao uspješno je sprovedena, bez obzira na žrtve koje su pretrpljene.

Želim nešto reći o Međugorju u ovoj paklenoj atmosferi. Situacija je bila veoma teška. Penjanje od sela Nuglašice na Međugorje, uz veoma strmi uspon i uz nošenje nepokretnih ranjenika i bolesnika, bilo je iscrpljujuće. Po izlasku na Međugorje, na nadmorskoj visini nešto oko 1.500—1.600 m, dočeka nas je snijeg visok preko jedan metar, po kome se uhvatila debela kora leda koja je pucala pod pritiskom nogu. Borci su upadali u snijeg do pojasa. Može se zamisliti kako su se osjećali ranjenici i oni koji su ih nosili.

Nekada sam kao mladić dolazio u Međugorje. Istina — to je bilo najljepše doba godine. Tada sam se divio ljepotama koje je samo priroda mogla tako obilato podariti. Nisam mogao ni pomisliti da ta ista priroda može imati i ovakve opake čudi, da zna prirediti ovakve nevolje i da može biti tako surova. Hladni vjetrovi prodirali su do gole kože, jeza je hvatala čovjeka.

Na Međugorju je bilo nekoliko štala, ali je u njih mogao biti smješten samo dio teških ranjenika i bolesnika. Sve ostalo bilo je pod vedrim nebom. Ložile su se vatre na sve strane, ali se niko nije mogao ogrijati jer su ove ubrzo propadale do zemlje i tako su se stvarale mnogobrojne duboke rupe u snijegu. Bilo je puno Međugorje prozeblog, gladnog i iznurenog naroda i vojske. Pomislih na onu Njegoševu: »Da je ide brata u svijetu, da požali ko da bi pomoga«. Taj brat bili smo samo mi, samo naš narod i želja za slobdom i volja za pobjedom. To bi značilo — samo »U se i u svoje kljuse«, kako bi rekao naš narod, pa naprijed. Natrag se nije ima-

lo kuda. Valjalo je spasiti toliko bolesnih i ranjenih boraca, toliko naroda; izvući iz ovoga pakla komitete, štabove i jedinice i odmoriti ih, a onda preći u kontra-napad. Tako su napravljeni planovi za novi pokret. Opet je pri formiranju kolone 4. krajiška dobila počasno mjesto — na čelu. Pripadnici ove ratne jedinice crpili su i poslednji atom snage samo da bi i ovaj zadatak časno izvršili.

Kolona se formirala, ali je to išlo prilično teško. Usljed velikog snijega i samo jedne uske prtine na kojoj su se u isto vrijeme našli komora, vojska, bolnica, štabovi, pa i dio izbjeglih mještana iz sela Popovića sa stokom — stvorena je neopisiva gužva. Kod svakog se osjećala velika nervoza, a kod pojedinaca i osjećaj nesigurnosti. Šta mislite, šta je u ovakvom vrtlogu značila jedna vedra stvar, scena koja situaciju čini snošljivijom?

Na čelu kolone, kako rekosmo, postavljena je 4. krajiška brigada. Prošli su naprijed 1. 3. i 4. bataljon, dok je 2. bataljon ostao u zaštiti bolnice, komiteta, štabova i naroda. U probijanju kroz ovu zgusnutu masu, na čelu 3. bataljona koračao je Miloš Tanjga, tada zamjenik komandanta bataljona, inače radnik iz Drvara i neustrašivi junak u bojevima. Prtinu mu je zakrčila brigadna komora. Tanjga pita Đurana Dejanca, sa kojim se inače odavno poznaje: »Imaš li, Durane, igdje išta za pojesti?«, a ovaj mu odgovara: »Izuzev snijega, Milošu, ništa, sem što imam jednu nepunu kantu masti«. »Ja u to ne vjerujem, moj Durane«, reče Tanjga, a Đuran prosto kao da se uvrijedi. Čas posla i stvarno pokaza nepunu kantu masti. Kad to vidje, iznenađen i u isto vrijeme obradovan, Tanjga zgrabi kantu i poče komandovati: »Samo u kolonu po jedan, porcija neka bude šaka, a moja šaka predstavljaće paljak« (vojnički izraz za kutlaču). Tako Tanjga podijeli borcima bataljona po šaku masti. Svi su je odmah pojeli. Tanjga je kasnije tvrdio da su bili toliko »zasukali« i iznemogli da bi bez te masti teško iznijeli živu glavu iz Šatora.

Tri navedena bataljona 4. krajiške brigade obišla su selo Popoviće sa jugoistočne i istočne strane i preko Junčikrave, Kadinjače i Vranjaka uspješno stigla u selo Štekerovce gdje su borci od naroda dobro primljeni i

nahranjeni. Nakon nekoliko sati odmora brigada je krenula na svoj dalji borbeni put.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade imao je tu »sreću« da provede još jednu neizvjesnu noć u Međugorju, a sutradan, pred samu noć 5. marta, krenuo je na čelu pomenutih dijelova vojske, štabova i naroda duž planine Šator, u pravcu Rorskog vrela. No, pri samom formiranju kolone, ove naše snage, 8. krajiška brigada i 2. bataljon 7. brigade, bile su napadnute od jakih neprijateljskih jedinica iz pravca sela Popovići. Težinu borbe preuzeo je na sebe 2. bataljon 7. krajiške brigade. Njemačke jedinice vodili su četnici. Ti izrodi ne samo što su vodili Hitlerove fašiste, već su upadali i u naše kolone i tako pravili još veći metež. Kad je 2. bataljon prošao sa štabovima, Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosansku krajinu, dijelom omladine i naroda, kod ostalog dijela bolnice, omladine i izbjeglica došlo je do pometnji koje su se graničile sa haosom. I tada su četnici obavljali svoj izdajnički posao. Zalazili su po šumi i pozivali sakrivene sa: »Druže, tu smo, dođi ovamo, javi se«! Tako su mnogi bili otkriveni i, naravno, likvidirani isto kao i dio bolnice zatečene u štalama na Međugorju.

Drugi bataljon 4. krajiške brigade uspio se odlijepiti od neprijatelja i zaći duboko u šumu, ali nije bilo nekoga ko bolje poznaje tu planinu, što je pričinjavalo nove nedaće. Borcima se osmjehnula sreća kad su u šumi naišli na moga oca Petra-Pepelju, kako su ga zvali u selu Rorama i susjednim selima. Pošto sam ja bio lakše ranjen, ali teško bolestan od tifusa, pa tako izvjesno vrijeme i nošen na nosilima, a kod kuće u Rorama bili su čuli da sam poginuo na Međugorju, to je otac pošao da me pronade bar mrtva. Sreća je bila što je u bataljonu bio Dmitar Tica koji je Petra poznavao, inače se moglo desiti da mi otac strada pošto ga drugi borci nisu poznavali. Kako je moj otac poznavao Šator-planinu, to mu i nije bilo teško da sprovede ove dijelove naših snaga na najbolji mogući način, baš zamišljenim pravcem Rorsko vrelo — selo Crni Vrh, zaselak Balaći. Prethodno su ocu kazali da sam ja spasen.

Na Međugorju stradalo je dosta bolesnika i ranjenika, dobar broj omladine i izbjeglog naroda i gotovo sve

komore. Zato se sa pravom kaže da su na Međugorju podnesene velike žrtve. Istina, još niko nije rekao pravu istinu o broju poginulih na Međugorju kritičnog momenta. U stvari, niko to i ne zna, s obzirom da se nije strdalo samo na Međugorju već širom cijele planine, pa čak i otiskivanjem u ambise niz Babinu gredu (jedan od vrhova Šator-planine), u Šatorsko jezero i si. Nisu to mogli utvrditi ni mještani sela Popovića i Rora koji su odmah po završenom okršaju stupili u akciju radi spašavanja onoga što se spasiti moglo i sahrane mrtvih, pa ni 2. bataljon 4. krajiške brigade koji je poslije dva dana po istom zadatku vraćen na Međugorje. Dugo poslije šatorske epopeje, širom ove planine pronalažene su kosti neznanih junaka i nedužnog naroda.

Tako je 4. krajiška NOU brigada, pod vrlo teškim uslovima prešla šatorski put i sa uspjehom obavila i ovaj izuzetno teški zadatak.

Naš narod volio je sve naše jedinice, sve Titove borce, ali 4. krajiška brigada bila je posebno omiljena u ovome kraju. Ona je, prosto rečeno, bila ljubimica toga naroda. Zato je taj narod o svojoj 4. krajiškoj ispjevao mnoge pjesme. Naprimjer:

»Oj Četvrta pola srca moga,
sačuvaj mi brata i dragoga«,

ili

»Komandante Četvrte brigade,
sačuvaj nam Krajišnike mlade«

i si. Kroz te pjesme narod prosto zaklinje komandanta da sačuva što više mladih Krajišnika.

Mi, pripadnici ove junačke jedinice slavne Titove vojske, koji smo imali sreću da ostanemo živi, izuzetno smo zadovoljni što smo joj pripadali.

Slavko Rokvić

STRAHOTE NA ŠATORU

Na Šatoru je bilo strašno. Povlačili smo se pred Nemcima. Na Ružica dragi, puno naroda. Idu za nama i pred nama. Nedaleko, vidim, leži jedna žena, a pored nje dete od dve do tri godine — plače. Žena ne ustaje — bila je mrtva. Nisam videla da je ko uzeo to dete, jer ih je takvih bilo puno, a narod ni sam nije znao kuda ide. Nisam ga ni ja mogla uzeti jer sam bila u prvim redovima. A ta žena, majka, možda je bila sama, možda je muž u ratu, a ona je, eto, ponela dete i krenula sa narodom da se spase.

Sećam se sličnog događaja na Tiičevu. Majka je nosila u naručju smrznuto dete. Kada je to primetila, samo ga je spustila pored prvine i nastavila put u koloni sa narodom i vojskom. Često sam pomišljala na tu majku — kako je to preživela. Kada se toga setim, dođem do zaključka da je narodu bilo mnogo teže nego nama, borcima.

Stana Prpa

KAKO SAM DOŽIVEO PLANINU ŠATOR

Planina Šator je poznata po svojim prirodnim lepotama ali je u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi bila ružna i izuzetno surova. Šator-planina je za mene bilo veliko ljudsko iskušenje i ispit svih ljudskih vrednosti i slabosti. Na njoj sam doživeo dosta teške trenutke, a istovremeno neposredno video teško ljudsko stradanje.

Ovde sam video ne samo kolebljivce, kukavice i dezertere, nego i masovno i veliko junaštvo, hrabrost, odlučnost, izdržljivost i nepokolebljivost, ne samo boraca nego i omladine koji su, u suštini, bili nerazdvojni, iako su se u tim surovim uslovima jednog momenta morali razdvojiti.

U tom strašnom bespuću i vrtlogu u noćima 4—6. marta na Međugorju sam se našao i ja kao borac 1. čete 3. bataljona 4. krajiške brigade. Naš bataljon, zajedno sa 1. i 4. bataljonom, pošao je iste noći prema Štekerovcima, odakle je nastavio put prema Crnom Vrh i Resenovači. Ja sam, zbog malog zaostajanja iza kolone i zbog velike zakrčenosti prtine kojom je išla kolona, na čelu ove kolone išla je 4. brigada, ostao u njenoj koloni iza moga bataljona pa zajedno sa njim nisam prošao prve noći.

Stupio sam u 4. krajišku brigadu, u 3. bataljon u kom se nalazio i moj stariji brat Milan Vidović, zamenik političkog komesara 1. čete i sekretar partijske ćelije. Tada je u brigadu stupilo dosta omladine i to u drugoj polovini februara meseca 1943. godine, u vreme kada je brigada vodila dosta teške borbe, kada je četvrta ofanziva bila najžešća i kada se brigada povlačila

prema Tičevu i Glamoču. U bataljonu sam lepo primljen i odmah dobio pušku »mauzer« i određen broj metaka. U početku sam bio uz Štab čete, ali sam ubrzo raspoređen u desetinu Branka Bajića iz Isjeka.

Sa brigadom sam stigao na Tičevo 3. marta i doznao da ćemo krenuti preko Resenovaca ili Stožišta u Liku jer je tamo bila slobodna teritorija. Tome sam se posebno obradovao jer sam mislio da ću se susresti sa porodicom koja je već bila u Lici, u okolini Srba. Naša brigada čekala je pokret prema Lici u Ružića Dragi a naš bataljon u Gornjim Galićima u s. Maleševcima. Dok smo čekali, posmatrao sam neprekidne kolone izbeglice iz Banije, omladine i ranjenika, koje su se kretale preko Marikovaca ispod Maleševaca prema Resenovcima. Video sam kad su kolone stale jer je prelaz preko ceste od Drvara prema Grahovu kod s. Resenovaca već bio prekinut prodorom nemačkih snaga.

Nastala situacija ponovo je stavila narod Banije u težak položaj. Kada su bili na domaku prelaza za Liku, morali su se ponovo vratiti na snegove surovog Šatora. Za nas koji smo poznavali vrleti Šatora bilo je jeziivo gledati kolone koje se vraćaju prema toj planini.

Trećeg marta oko 18 časova krenuli smo iz Ružića Drage preko Marikovaca i stigli u Peulje. Moja četa je smeštena na kratak odmor pod Gorom odakle smo krenuli još u toku noći i stigli u ranim jutarnjim časovima 4. marta u selo Nuglašicu. Ostao mi je u dubokom sećanju trenutak kada je brigada krenula iz Nuglašice u koloni i počela se penjati prema Šatoru. Bilo je sunčano vreme. Izlazili smo iz kolone i tražili vode. Ja sam tako izašao iz kolone da pijem vode i dok sam došao na red, moja je četa otišla te nisam mogao da je stignem i pored svih mojih nastojanja. To je imalo teških posledica za mene na Šatoru.

U noći između 4. i 5. marta našao sam se na Međugorju među borcima i narodom koji je pristigao. Te noći bila je niska temperatura i duvao je hladan vetar, pa je bilo vrlo teško kretati se po zaleđenom snegu. Vatre koje su ložene nisu mnogo koristile jer su duboko upadale u sneg. Ja sam se kretao od vatre do vatre da bi se malo ogrijao. Dolazio sam te noći i do koliba u Međugorju, gde su bili smešteni ranjenici,

tražeći svoju jedinicu. Te noći, posebno sutradan, na taj prostor u Međugorju pristiglo je mnogo vojske, ali daleko više naroda. Tu je bilo onih teških prizora smrzanja, naročito slabo obučene i obuvene omladine i dece. Obuća se na zaleđenom snegu raspadala, posebno opanci, a njih je bilo najviše. Ovde je mnoge zahvatila panika kad se počeo razdvajati narod i jedinice zbog lakšeg proboja. Sećam se, omladina se teško odvajala od vojske, a naročito od 4. krajiške brigade. U nju se najviše verovalo i mnogima je ona najviše ulivala nade u spas iz tih surovih uslova.

Ostalo mi je u neizbrisivom sećanju poslednje več, 6. marta, kada je pripreman proboj iz Međugorja, kada su pozivani borci te i te jedinice da se postrojavaju na određenom mestu na poljani. Na onu stranu gde su se skupljali borci 4. brigade dolazili su borci i drugih jedinica i omladina da bi krenuli s nama u našoj koloni. Znam da su dosta panike u naše redove, posebno kod naroda, unosili četnički elementi koji su se uvukli u naše kolone, koristeći se prevarama kao i partizanskim oznakama.

U poslednjoj noći između 6. i 7. marta pošao sam sa 2. bataljonom, jednom njegovom četom u proboj. U ranim jutarnjim časovima spuštali smo se kroz šumu prema selu Stekerovcima. Na našu prethodnicu koja je izašla iz šume otvorena je vatra još dok je dobar deo kolone bio u šumi. Imali smo jednog mrtvog i jednog ranjenog borca. Naša kolona se vratila u dubinu šume i krenula prema selu Crnom Vrh. Dolaskom u Crni Vrh doznali smo da je tuda prošla 4. brigada i otišla prema Resenovači, što je mene obradovalo jer sam skoro izgubio nadu da ću se sa mojim drugovima susresti.

Posle kraćeg boravka u Crnom Vrh, krenuli smo za brigadom koju smo stigli u selu Resenovači. Prvi moj susret bio je sa 1. bataljonom gde sam našao svoga zeta Golu Skakića od koga sam doznao kako su oni prošli i gde se nalazi moj brat i njegov bataljon. Moj dolazak u bataljon je mnoge iznenadio i obradovao, posebno moga brata Milana, jer su mislili da sam nastradao na Šatoru.

U onim surovim uslovima zime, niske temperature, visokog zaleđenog snega i gladi, zahvatila me je takozvana gladna žeđ. Pošto nije bilo vode, dosta sam jeo snega, pa mi je grlo bilo izgrebano od ledenog snega. Isto tako su najviše stradale noge, stopala i prsti. Promrzle su mi obe noge, odnosno svi prsti na nogama, zbog čega ću kasnije imati dosta teškoća, posebno kad otopli i kad sam morao pešačiti.

Osmog marta iz Resenovače smo krenuli u selo Vrbljane gde je smešten naš bataljon i gde smo imali odmor posle Šatora. Moja 1. četa smeštena je u školi koja je bila negde na sredini sela. Ostalo mi je u sećanju da je ovde otpočeo i politički rad. Držane su četne konferencije i jedna bataljonska. U političkom radu i ja sam učestvovao kao skojevac i raniji omladinski rukovodilac. Ovde je otpočelo i lečenje mojih promrzlih prstiju na nogama, uz veliku pažnju i požrtvovanje naših drugarica-bolničarki. Iz Vrbljana je bataljon pošao u nove akcije protiv četnika prema Mrkonjiću. Prva je bila u selu Peckoj i kasnije se prenela preko Medine, Baraća i Podrašnice.

Boško Vidović

LUTANJE NA ŠATOR-PLANINI

Krajem februara 1943. godine, u toku četvrte neprijateljske ofanzive, Komanda mjesta Bosanskog Petrovca izgubila je svoju slobodnu teritoriju, pa smo sa dijelom Zaštitne čete stigli u selo Vaganj, pod Šatorom. Toga dana u selu Stekerovci nalazila se 4. krajiška brigada. Javili smo se zamjeniku komesara brigade drugu Milanu Trniniću. Ja i dva druga iz 2. proleter-ske brigade predložili smo da nam se dozvoli da nastavimo put za Livno. Mislili smo da ćemo stići jedinice koje su bile uz Vrhovni štab. Drug Milan se složio sa našim predlogom, dok je Petru Surli, koji je bio komandir Zaštitne čete i ujedno komandant mjesta Bosanski Petrovac, dozvolio da sa ono boraca, što je još bilo u sastavu Komande mjesta, produži u Stekerovce.

Nas trojica produžili smo preko Šatora — Međugorja i Staretine za Livno. Snijeg je bio visok preko jedan metar, zaleđen, ali je postojala prilično široka prtina. Istog dana stigli smo u jedno selo Livanjskog polja gdje smo zakonačili. Sljedećeg dana pošli smo u pravcu Livna. Blizu raskršća puteva Livno — Glamoč — Bosansko Grahovo naišli smo na grupu žena. One su nam rekle da su u Livno, toga jutra, ušli Nijemci sa tenkovima i drugim jedinicama. Zatim su nam rekle da pod planinom Troglav ima Komanda mjesta. Kada smo stigli na označeno mjesto, nije bilo tražene komande. Rečeno nam je da je Komanda mjesta odstupila ka Troglavu. Mi smo odlučili da krenemo prema Bosanskom Grahovu. Odluka je donijeta zbog toga što se u tom pravcu čula borba. Normalno je bilo da se tamo naše jedinice bore sa Njemcima. Na izlasku iz

Livanjskog polja prema Bosanskom Grahovu sreli smo komandanta 1. bosanskog korpusa druga Kostu Nađa sa Štabom. U sastavu Štaba korpusa bili su: komandant 4. brigade Milutin Morača i komandant 5. divizije Slavko Rodić. U pratnji Štaba korpusa bila je jedna četa. Nas trojica smo se toj četi pridružili i sa ovom četom izašli na Međugorje poslije podne.

Tamo je već bio narodni zbjeg, bolnica sa teškim ranjenicima i bolesnicima i puno omladine. To je bila neobično teška situacija. Bile su dvije ili tri kolibe gdje su bili smješteni teški ranjenici. Sve ostalo ljudstvo bilo je napolju. Naslage snijega su bile preko jednog metra. Hladnoća je bila velika, hrane nije bilo. Tek drugog dana predveče dobili smo po pregršt suvih šljiva i pomalo kačamaka — palente. Narod i omladina bili su u nezavidnoj, skoro u bezizlaznoj situaciji.

Predveče je naređeno da četa koja se nalazila u logoru krene prtinom kao neka prethodnica, ispod vrha Šatora u pravcu Drvara. Bili smo od logora odmakli oko dva kilometra kada nas je stigao kurir i prenio naređenje da se četa vrati. Mi smo se vratili i stigli na put Međugorje — Popovići. Ona dva druga iz

2. proleterske brigade već nijesu bili s nama. Verovatno su ostali u logoru. Kada smo stigli na prtinu, naišao je od Popovića jedan drug na konju. Komesar Drvarske čete rekao mi je da je to Milan Zorić, komandant jednog bataljona 7. krajiške brigade. Taj drug nas je ukratko upoznao sa situacijom i naglasio da od Popovića prema Međugorju nastupa jedna kolona Nemaca od 250—300 vojnika. Naredio nam je da tu kolonu po svaku cijenu zadržimo. Kada je taj drug pošao za Međugorje, komandir, komesar i ja dogovorili smo se da se pošalju dva borca u prethodnicu. Komandir je odabrao dvojicu boraca koji su trčeći pošli kao izviđači u susret njemačkoj koloni. Nije prošlo ni petnaest minuta a na daljini od 400—500 metara od čela čete začuo se rafal automata. Naši izviđači bili su neoprezni, naišli su na Nijemce koji su prvi otvorili vatru i oba su poginula. Četa je bila zbunjena tako brzim obrtom događaja. Ipak je brzo prihvatila borbu. Kada sam sa jednim borcem stigao na proplanak — dolinicu, ugledao sam Nijemca puškomitraljesca kako odstupa jed-

nom čistinom koja je bila prilično strma. Nas dvojica smo odmah pali na snijeg i ja nanišanim da gađam Nijemca puškomitraljesca. Borac koji je bio pored mene zgrabio me je za desnu ruku i povikao: »Ne, to su naši«! U tome nas je zasuo rafal sa njemačke strane. Metak mi je potrefio u cijev puške, polomio mi je njen usadnik, odbacio lijevu ruku u stranu tako da mi je i ručni sat bio polomljen. Nas dvojica smo se hitno povukli u zaklon za jednu jelu. Čim smo se zaklonili, povičem na onoga borca: »Vidiš da su to bili Nijemci« i sočno ga opsjem. On se izvinuo i rekao da je stvarno mislio da su to naši sa lijevog krila.

U međuvremenu je borba prestala. Nijemci su se povukli, a mi smo ostali u streljačkom stroju. Ubrzo je nastupila noć. Jedno vrijeme sam čekao, pa sam moga saputnika poslao na desno krilo da potraži komesara i zamoli ga da dođe kod mene. Poslije 20—30 minuta borac se vratio i izvijestio me da nema nikoga. Noć je bila tmurna, oblaci u vidu magle pritiskali su šumu, snijeg se lomio pod nogama, hladnoća je probijala do kostiju. Na jednoj čistini nagazili smo na jednog poginulog Nijemca. Uzeo sam njegovu pušku, municiju i dvije obične bombe. Prilično daleko od nas video se odsjaj na nebu. To su Nijemci bili založili vatre.

Nas dvojica, pošto nijesmo našli našu četu, ponovo izađemo na put i uputimo se u pravcu logora na Međugorju. Kada smo bili blizu logora začujemo uzvike: »Drži ga, hvataj ga« i sočne psovke. Bjegunac je natrčao na nas i mi smo ga uhvatili. Kada su borci iz logora stigli do nas, hoće da ga ubiju. Ja sam im predložio da ga vodimo u logor, tamo da se ispita. Oni su pristali. Dođemo onako grupno u logor gdje počne slušavanje. On nam je ispričao da je Musliman od Cazina, i da je špijunirao naše jedinice i pokrete, još od Bihaća. Poruke je navodno ostavljao na određena mjesta. Valjda u dogovoru sa Nijemcima. Nije priznao da ima neko radio-sredstvo. Predali smo ga dvojici boraca koji su ga strijeljali.

Kada sam se vratio u logor, nijesam tamo zatekao nikoga od rukovodećih drugova. U logoru je bilo nešto naroda, većinom starijih osoba, dok je u jednoj kolibi bilo nekoliko tifusara i ranjenika na nosilima, 15—20

boraca. Niko nije imao pojma o kretanju naših jedinica ili komandi. Takođe, niko nije poznao teren na kojem smo se nalazili. Ocijenio sam da ne smijemo čekati slijedeći dan u logoru. Pozvao sam ih da krenu. Ja sam znao da je 4. divizija pošla preko Bravska na Grmeč, pa sam odlučio da krenem u tom pravcu. Svjestan sam bio da je to opasan i težak put, ali nije bilo druge alternative. No, umjesto da krenem u planiranom pravcu ja se izgubim u šumi kod Staretine, pređeni kosu koja odvaja Međugorje i Staretinu od Livanjskog polja i spustim se u rejon sela Crnomarkovići. Kada je svanulo, prepoznao sam Troglav planinu i Livanjsko polje, mada ga je magla bila pritisnula. Čim sam ustanovio gdje se nalazim, okrenem se na sjever i krenem uzbrdo.

Kada sam prešao kosu, s namjerom da presiječem put Međugorje—Staretina, primijetim između jela dva naoružana čovjeka. Bilo mi je sumnjivo, pomislim da su to četnici i povučem se uz šumu pod samu ivicu kose, smjestim se iza jedne pale, trule jele i počnem da osmatram. Nije prošlo dugo kada se oglasiše automatska oružja u logoru na Međugorju. Rano tog jutra kolona Nijemaca sa kojom smo se tukli prethodne večeri, stigla je u logor i ubijala je ranjenike, bolesnike i narod zatečen u logoru. Poslije jedan sat pojavile su se dvije kolone njemačkih jedinica. Jedna kolona, otprilike oko 120 vojnika i pet konja sa mitraljezom i drugom opremom pošla je prtinom Međugorje — Staretina — Livno. Druga kolona, otprilike iste jačine, vodeći sa sobom oko 20 civila uputila se pravcem kuda je prethodnih dana izašao na Međugorje Štab korpusa. Kada je ova kolona stigla na kraj Međugorja, kod jednog senjaka oglasili su se automati. Tu su strijeljani građani koje su Nijemci sa sobom vodili.

Na mjestu odakle sam posmatrao kretanje njemačkih jedinica ostao sam do mraka. Znao sam gdje je u šumi koliba pa riješim da pođem tamo, prekonačim, osušim odjeću, obuću i slijedećeg dana krenem na put za Grmeč. Srećom imao sam šibice. Bio sam gladan i žedan. U kolibi sam našao malu šerpicu. Donio sam snijega, rastopio ga, stavio u vodu malo pepela i šerpicu oprao. Drugu vodu od snijega uskuvao sam i sta-

vio malo trave u vrelu vodu. Trava je ličila na planinski čaj. Tako pripremljen »čaj« kuvao sam tri puta. To je ublažilo glad. Spavao sam do zore. Tek što sam se bio probudio, kad začuh glas: »Ima li ko u kolibi«. Sledila mi se krv u žilama. Pomislio sam na četnike. Glas se ponovo ču: »Druže, ja sam partizan, časna riječ, ne boj se, javi se ako si unutra«. Onda se i ja odlučim i javim se sa upozorenjem da baci kapu na prag. Taj drug je poslušao i bacio »titovku« sa petokrakom na prag kolibe. Meni je malo laknulo, rekao sam mu da ide naprijed. Nastalo je upoznavanje: on mi se predstavio kao Dušan Crnomarković, iz Sane. Kakav slučaj, našla se dva Dušana na istoj muci. Dogovorili smo se da on pođe do sela i nekako uhvati vezu sa nekim i donese nešto hrane. Šuma je bila bukova, dosta rijetka, tako da je vidokrug bio prilično dobar. Negdje iza podne pojavila su se u šumi, idući paralelno sa ivicom šume, dva naoružana čovjeka. Opet sam pomislio da su četnici. Bila su to dva partizana iz 4. brigade. Rekli su mi da su izgubili vezu, da je jedan od njih zamjenik intendanta jednog bataljona i da su rodom od Livna. Ja sam njima ispričao ko sam i otkuda sam u ovome kraju. Nijesam im rekao da sam bio komesar u Komandi mjesta Bosanski Petrovac. Ispričao sam im o Crnomarkoviću. Od hrane imali su oko 500 grama suvih svinjskih rebara. Dogovorimo se da rebra skuvamo i podijelimo. Oni su imali i jednu vojničku porciju. Nas dvojica smo ušli u kolibu, izvršili pripremu za kuvanje rebara, a jedan je ostao na straži. Na straži smo se smenjivali sve do zore slijedećeg dana.

Rano ujutro, mislim da je bio 8. mart, napuštamo kolibu, izlazimo na kosu odakle se vidi Staretina. Tu smo se pozdravili. Njih dvojica su krenula prema Livnu a ja sam ostao tu. Uskoro sam ugledao Crnomarkovića i zaustavio ga. Silno smo se obradovali. Sada sam znao da ću imati jednoga druga koji će mi praviti društvo na putu za Grmeč.

Na Staretini u udolini imao je dobru kuću jedan Glamočanin. Stari je imao oko 60 godina. Na planini je bio sa stokom na zimovanju. Sa starim je bio njegov brat i sinovac. Kada su Nijemci naišli na njihov zimovnik, uzeli su kao taoca mlađeg brata i dečka. Od-

veli su ih od kuće par stotina metara i pobili ih. Crnomarković je prethodne večeri konačio kod starog čobanina, pa je otišao da mu se javi. Poslije otprilike dva sata dolazi Crnomarković i priča mi da je iz Glamoča došla snaha staroga i da tamo nema nikakve vojske, ali da je čula da je u selu Crni Vrh jedan bataljon 4. brigade. Ta vijest me jako obradovala. Zbog takve situacije nas dvojica ostali smo kod staroga da konačimo.

Slijedećeg dana, sa punom torbom hleba i sira, pošli smo prtinom preko Staretine i Međugorja za Popoviće. Kada smo naišli na Međugorje, ugledali smo stravičan prizor. Na sve strane bili su leševi poginulih, streljanih i promrzlih, naročito je bilo žalosno i stravično gledati mrtvu i promrzlu djecu. Razna oprema bila je razbacana na sve strane. U jednoj slučajno ne-spaljenoj kolibi, među dvadesetak leševa, ležalo je sedam teško ranjenih boraca. Pukim slučajem među leševima je ostao živ jedan dečak od šesnaest godina. Zvao se Mile Morača.

Kada smo nas dvojica naišli u logor, već su tamo bili neki seljaci. Većinom su to bili stariji ljudi pedesetih godina. Iznenadili su se kada su nas vidjeli. Svi su bili odložili oružje. Stekao sam utisak da su tamo radi pljačke. Naredili smo im da previju ranjenike, da čuvaju maloga Moraču, sve dok ne dođe neka jedinica da preuzme ranjenike. Obećali su da će izvršiti naređenje. Pored ostalog, obavijestili su nas da nema na putu Nijemaca niti četnika. Mi smo produžili put, a oni su još uvijek iznenađeni gledali za nama. Toga dana stigli smo u selo Crni Vrh. Na naše iznenađenje nijesmo našli jedinice 4. brigade. Seljaci iz Crnog Vrha lijepo su nas primili. Kada sam im ispričao da sam Crnogorac i oživljavao uspomene dolaska u Bosansku krajinu i putovanja od Glamoča do Drvara i Petrovca, svaku riječ su pažljivo i s poštovanjem pratili.

Od Crnog Vrha, preko Potoka pa do sela Crkveno, putovali smo tri dana. U Crkvenom, kod Ribnika, naišli smo na 4. bataljon 4. krajiške brigade.

Dušan Jovanović

PROMRZLINE NA ŠATORU

Na Šatoru, marta 1943. godine, promrzle su mi i ruke i noge. Imala sam opanke koje je neko od drugova napravio. Mislim da je to bio Milivoje Tica. Imala sam i čarape na nogama, ali sam opet promrzla. Ruke su mi bile toliko ozeble da nisam mogla da preobujem još jedne čarape, iako sam ih imala u torbi. Drugovi koji su bili jači govorili su mi: »Hajde, Radojka, da te preobujemo«. Mene je to bilo sramota. Zbog tih promrzlina i danas imam posledice.

Radojka Sabljic

Peti dio

BORBE BRIGADE OD POLOVINE MARTA DO
POLASKA U SANDŽAK OKTOBRA 1943.
GODINE

MOJ NAJTEŽI DAN U NOB-u
Pokušaj forsiranja reke Bosne

Krajem maja 1943. godine stigli smo u selo Blatnice. Tu smo zanočili. Moj vod smestio se u jednoj kući. Soba sa malo slame i mi jedan do drugoga kao sardine. Ukućani su Muslimani, vrlo su prisni i govorljivi kao da smo sa njima zimovali. Jednom prilikom domaćica primeti kod mene nož koričnjak i prišapta mi: »Da li bi mi dao taj nož, ja bi' ti ispekla kuv pod pekom«? Ja odgovorih: »Kako da ne — da bih ti i pušku a kamoli nož«. To niko od drugova nije smeo znati, a pogotovu komesar Skakić.

Sutradan, mislim 26. maja, Ustali smo vrlo rano i za nekoliko minuta bili smo u stroju. Kako ne bi kad smo spavali obučeni i obuveni kao i uvek. To je bio jednostavan prelazak iz vertikalnog u horizontalan položaj. Puška prigrljena, kapa na glavi, torbica pod glavom, šinjel se ne skida jer je on i pokrivač i proširač. Često nismo imali uslova ni za umivanje. Jedan po jedan idemo na kazan. Obilan doručak: supa sa mesom i bota pure. Komad mesa sa batom pure — suva brana. Ja se prevarim i sve pojedem jer sam imao u torbi ceo hleb i osam kuvanih jaja, što mi je spremila domaćica za moj koričnjak. Kad je u podne bio veliki odmor, svi jedu suhu hranu — ja gledam jer ne smem dirati pred drugovima moju zlatnu rezervu. Tek uveče kad smo stigli iznad reke Bosne — možda je to bila ona čuvena Jeleč-planina gde su se svađali orli i sokoli više Žepča — otvorio sam torbu i počeo jesiti. Pozvao sam nekoliko drugova u koje sam imao poverenje da me neće odati, među njima rođenog brata,

brata od strica i još neke i strogo im zapretio da me ne odaju, jer će partijska organizacija imati o čemu da raspravlja.

Kiša je lila kao iz kabla. Niko nije suv ni pod pazuhom. Čekamo naredenje za dalji pokret. Vidim komandanta brigade Rada Zorića, gleda u sekciju prema baterijskoj lampi. Odjednom — pokret, veza: paziti da netko ne ostane u mraku, da neki vojnik nije zaspao prislonjen uz jeliku.

Počinje strašna nizbrdica, što niže to gore. Ništa se ne vidi, samo po glasovima čujem kud odmiče kolona. Zaključili da je to neko točilo kojim seljaci otiskuju balvane do Žepča i Begovog Hana. Držimo se jedan drugom za opasače da se ne izgubimo, ali ni to ne pomaže kad se upletemo među poprečne balvane. Na nogama sam imao obične opanke — oputaše. Spali su, izgubili se. Sad mi jedino suknene čarape štite noge. Nekako se spuštamo, čas četvoronoške, čas na zadnjici, padamo, kličemo se. Ni za šta se ne možemo uhvatiti rukama, jer se ništa, bukvalno ništa, ne vidi. Već posle stotinak ili dvesta metara donji deo čarapa se poderao tako da je ostao samo poklopčić stopala. Kako ja koračam poklopčić klapara po prstima nogu.

Negde u zoru stigli smo do reke Bosne. Idemo i nekom cestom. Opasno je, jer mi cestu ne volimo, njom može uvek naići svaki neprijatelj. Moje čarape klaparaju li, klaparaju. Uhvati me čak i san. Prihvatim se za ranac vojnika Latinovića, onako u pokretu, i zaspem. To je bio trenutni san, možda od desetak koraka. Jutro je bez kiše. Stali smo, čujem govori se da se Bosna ne može preći jer je nadošla, most čvrsto branjen i patos demontiran, a sa druge strane patrolira oklopni voz. Moji drugovi i ja smo tek posle saznali cilj ovog teškog marša. Trebalo je da forsiramo reku Bosnu da bismo pomogli proleterima u petoj ofanzivi, odnosno da bismo privukli na sebe snage neprijatelja. Tek kad smo to saznali, bilo nam je jako žao što im nismo mogli pomoći.

Nastavili smo marš u neko selo i stigli tamo oko deset časova. Mi/slim da je to selo Železno Polje. Ja sam potpuno bos, jedva čekani da se dočepam prve kuće da tražim bilo šta da obujem. Iako je maj, posle kiše, a

pogotovo izjutra, dosta je hladno. Imao sam sreće. U kući gde smo raspoređeni, na moje traženje, domaćica izvadi iz neke ostave skoro nove cokule i kamašne. Kaže da joj je muž bio žandarm i da sad ne zna za njega. Dade mi i neke krpe da zamotam noge. Kad sam obuo cipele i skopčao kamašne — tek sam tada izgledao prava vojničina.

Sa okolnih brda pripucavala je muslimanska milicija. Nismo tome pridavali naročitu pažnju jer smo bili superiorniji. Tek posle kratkog odmora i sa nešto hrane, krenuli smo nazad. Opet dugi marš, dublje u Bosnu pravcem sela Boriće, Mladikovina, Buletić i Čečavac.

To je bio za mene najteži dan u NOB-u iako ih je bilo dosta sličnih, ali ni jedan ravan njemu.

Ilija Rodić

SAMO U SVOJU JEDINICU

Posle četvrte neprijateljske ofanzive situacija u Bosanskoj Krajini bila je veoma teška. Neprijatelj je za sobom ostavljao pravu pustoš. Narod se povlačio u zbjegove: Šator, Jadovnik, Hrnjadi i Uilicu a poslije se vraćao na zgarišta svojih domova praznih ruku. Vojska i narod bili su u istom položaju. Četvrta krajiška brigada podnijela je najveći teret do Šatora i na samom Šatoru — vodeći borbu protiv neprijatelja i štiteći izvlačenje naroda iz okruženja.

Posle Šatora, sredinom marta 1943. godine brigada je dejstvovala na teritoriji Mrkonjić Grad — Ključ protiv Nemaca i četnika. Na ovom operativnom prostoru imali smo mi inicijativu. Tu smo se malo sredili i odmorili. Higijenski uslovi bili su jako slabi, a mi nismo imali osnovnih sredstava tako da se borci po mesec dana nisu presvlačili niti kupali. Borci su se počeli razboljevati a pojavio se i tifus. Za nepunih deset dana jedna trećina boraca čete — voda ostala je nesposobna za borbu. Nedostatak lekova i slaba ishrana uticala su da je lečenje i oporavljanje duže trajalo. Poslednjih dana meseca marta brigada dobiva naredbu, da sa šireg područja Mrkonjić Grada krene na novo borbeno područje u Dalmaciju: Tiškovac, Pađene i Knin. Težak je to bio marš, kretali smo se dan i noć sa malim odmorom, praćeni kišom i susnežicom. Borci su bili bez obučice, kaputa, šinjela, sa po kojim šatorskim krilom, iscrpljeni od gladi, vodili su borbe i nosili teško ranjene i bolesne drugove.

Bilo je slučajeva da četa i bataljon ostanu bez kompletnog rukovodstva. Druga četa 4. bataljona ostala je samo sa jednim članom štaba. Komandir čete Tanjga Brane teško bolestan, prebačen je na lečenje na slobodnu teritoriju Drvara. Pomoćnik političkog komesara Štrbac Jovo prebačen u bolnicu Prekaja. Posle tri dana marša teško sam se razbolio i ja kao politički komesar čete i sa terena Pađeni — Tiškovac prebačen na teritoriju Drvara — Kamenicu. Štab bataljona je naredio da me prati kurir. Bila je noć kada smo stigli u Tiškovac. Tu sam slučajno naišao na moga brata Petra i još nekoliko boraca iz 10. krajiške brigade. Gladni su, a ništa nisu imali da jedu, naložili su vatru i svoje opanke od goveđe sirove kože peku i jedu. Pitao sam kurira da li se slaže da im dadnemo naše sledovanje, odmah je pristao i desetina boraca između sebe su podelili ono malo hrane.

Kad sam stigao u selo Kamenicu našao sam na ognjištu spaljene kuće oca Jandriju, majku Štaku, malog brata Rajka i sestru Duju. Tu noć su me smestili u podrum izgorele kuće prekriven granjem i slamom. Imao sam visoku temperaturu. Tu sam ostao tri dana. Lekova nema samo pijem mleko. Pitam oca šta ima novog, kaže mi da od Bosanskog Petrovca nadiru Nemci hoće za Drvar. Sutradan me je na konju prebacio u Kojzerice ispod Jadovnika i zatrpao u lišće samo mi lice ostavio da mogu disati. Ponio je nešto hrane i vode, ali ništa nisam mogao. Ostavio me samog, jer je imao neku obaveznu prema Narodno-oslobodilačkom odboru i na večer se vratio. Tu smo noćili i ostali još jedan dan i noć. Pošto sam se plašio da Nemci ne prodru u Drvar, moj otac je odlučio da me prebaci u s. Rastoku u kuću Mike Zorić. To je mesto van puteva u kanjonu reke Unca. Kada je prošla opasnost, iz Rastoke sam se vratio kući na Kamenicu kod oca i majke. Slobodna teritorija prostire se do Glamoča, Knina, Srba, Vakufa i Bos. Petrovca. Omladina peva i radi. NOO i omladina razvili su svestranu aktivnost. Osećam se slobodan kao da se rat završio — mislim kako je lepo živeti u slobodi i bezbrižno. Uskoro sam izgubio strpljenje i nisam mogao više sebi dozvoliti da tu sedim, a svud okolo na 30 km. vode se borbe i ginu moji drugovi. Ja se spremam da krenem u

svoju jedinicu. Dogovorio sam se sa drugom iz sela da krenemo zajedno, pristao je. Bio sam srećan. Saopštio sam odluku ocu i majci. Oni su samo slegli ramenima. Otac je posebno bio zabrinut jer je znao kakva me opasnost čeka na putu. On je predložio da bi možda bilo dobro da ostanem na našem terenu, jer i tu ima četa i odreda. Ja shvatam kakva je situacija ali stalno mi je prisutna dužnost i odgovornost pred Partijom i svojom jedinicom koju sam silom prilika ostavio. Sutradan u 8 časova pozdravio sam se sa svojim. Nas dvojica smo krenuli, naoružani puškama i sa po dve bombe. Put preko Šipovljana, Nagrada, Prekaje, Rora do Glamoča bio je slobodan i nesmetano smo se kretali. Tu u nekim kućama blizu sela Pribelje zanoćili smo i dobro se odmorili. Već na večer smo saznali da je brigada otišla u pravcu reke Vrbas. Razgovarao sam sa nekim borcima iz brigade koji su se vratili jer nisu smeli preći preko reke. Jedan se vratio sa čelom desetinom i puškomitraljezom. Svi su ovi borci otišli u čete i odrede na glamočkom i prekajskom području. Rano smo ustali i već treba da krećemo, kad mi moj drug kaže da on neće dalje i da će se vratiti nazad u Drvar u Komandu područja. To me je strašno iznenadilo i sve sam činio da ga ubedim, molio ga kao druga, skojevca, komšiju, ali nije pomoglo. Pozdravili smo se i ja sam krenuo preko Pribelje, Janja ka selu Doganovići koje se nalazi na levoj obali Vrbasa ispod planine Ljuše. Na putu ka reci Vrbas sretao sam seljake i borce koji su mi pokazali put. Pred zalazak sunca stigao sam iznad sela Doganovića. Osmotrio sam selo i uputio se u pravcu usamljene kuće na brežuljku ispod šume. Došao sam pred kuću. Domaćin je izašao, mlađi čovjek 35 godina, seljački obučen, na glavi fes, selo je muslimansko. Ja sam mu rekao ko sam, gde idem i da mi pomogne da pređem reku Vrbas. Zamolio sam ga da me primi i da prenoćim. Čovek bez reći pristade i uveče me u kuću, nešto spremi za večeru i napravi mi mesto za spavanje. Od ukućana nikoga nisam vidio, niti sam čuo da ima neko živ. Ja sam se raskomotio, oružje odložio, večerao i legao. On bi po neki put izašao i opet ušao a ja sam od napornog marša uto-
nuo u san. Osećao sam se kao da sam u svojoj kući. Probudio me je rano i uputio na pešački mostić preko reke.

Pozdravili smo se i već za jedan sat bio sam na drugoj obali reke. Usput sam razmišljao ko je taj čovek, verovatno naš, a posle rata sam čuo da je celo selo bilo na našoj strani i da je ovaj čovek bio odbornik. Kad sam prešao reku već mi je bilo lakše, jer je ona za mene neplivača bila veća opasnost od ustaša i četnika. Tada sam shvatio zašto su se neki borci vratili iz brigade čim su naišli na veću reku jer u svojim krajevima oni su vidjeli samo veće ili manje potoke. Sela i zaseoci sa desne strane Vrbasa su dosta siromašna, ali su čista i jako je lepa priroda. Sutradan stigao sam u svoju četu, razmeštenu u reonu zaseoka Jankovića. Zatekao sam borce za ručkom. Svi su se iznenadili kad su me videli. Sa svima sam se rukovao i poljubio. Neki su izginuli ili teže ranjeni. Veliki broj je novih boraca, a četvorica su došla iz 10. krajiške brigade, među njima Slavko i Zdravko Trikić iz Trnjaka. Našao sam između ostalih žive i zdrave puškomitraljesce, omiljene u celoj brigadi, Iliju Gveru i Branka Miljkovića, bolničarku Milicu i Daru, kuvare Šponju i Mirka i ekonomu Ninkovića.

Dušan Rodić-šušić

ANTE RUKAVINA, NARODNI HEROJ
(Rođen 1923. u Žegaru, Bihać. U NOB-u od
8. IX 1941. Član KPJ)

Koliko se sećam, to moglo biti u drugoj polovini jula 1942. godine. U selo Hrgar dojahali su na konjima Vid Bodiroža Vicuka i još jedan mladić kojeg do tada nismo vidjeli mi iz Drvarske omladinske čete. Cetu je postrojio zamjenik komandira čete Dragan Rodić i predao stroj komandiru čete Milošu Tanjgi. Komandir stade ispred stroja i saopšti da su došli komandant bataljona i zamjenik politkomesara bataljona. Kad ih je Miloš predstavio četi prvo nam je govorio komandant Omladinskog bataljona, a onda je uzeo reč novodošli drug Ante Rukavina i rekao otprilike ovo: »Moje ime i prezime vam je rekao vaš komandir čete, a ja bi još dodao da sam rodom iz Bihaća (Žegara), Hrvat sam, sin sam radničke porodice, a i sam sam radnik. Prešao sam iz ličkih partizana u, ove naše, krajiške. Boriću se zajedno sa vama. Upoznaćemo se još više kroz borbu i naše partizanske akcije koje ćemo zajedno voditi. Nastojaću da ne budem lošiji borac nego što ste vi. Od ove Omladinske čete, rekli su mi u Štabu 5. krajiškog odreda, očekuju pored hrabrosti boraca i buduće rukovodioce. Možda je mnogo sada reći, ali doći će vreme da čete primati čete i bataljone. Spremajte se zato i učite. Ja ću se založiti da vam u tome pomognem. Pošto su većina od vas skojevci, kandidati i članovi KPJ, sa punim pravom od vas očekujem da izvršimo ovaj zajednički zadatak«. Njega i Vicuku četa je pozdravila aplauzom. Melodičnost njegovog glasa plenila nas je. Istog časa, iako je prvi put među nama, prirastao nam je za srce. Nismo skidali pogled sa njega dok je govorio. Iz nje-

govih reči zračilo je povjerenje i sigurnost u našu konačnu pobjedu.

Kad je dato »voljno«, on se pozdravio sa svakim borcem, a onda je nastalo pravo veselje. Sa sobom je donio i svoju harmoniku od koje se nije odvajao. Pjevali smo uz pratnju njegove harmonike partizanske pjesme koje su pjevane u našim jedinicama i na slobodnoj teritoriji. Sa svakim od nas je razgovarao. Želio je da sazna čime smo se zanimali do rata. Kako je u našoj četi bilo zanatlija, radnika, trgovačkih pomoćnika i drugih profesija, njega je ipak, posebno zanimao život omladine na selu. Po njegovom dolasku u Omladinski bataljon »Radivoje Rodić« kulturni i politički život postao je bogatiji. Čitali smo sledeću literaturu: Kakav mora biti skojevac, Zašto se bore partizani Bosne i Hercegovine, Istorija SKP(b), Mladi lenjinist (časopis CK Komunističke omladine Jugoslavije, štampan novembra 1931. godine i danas ga posedujem, dobio sam ga od njega lično), roman Mati od Gorkog, Kako se kalio čelik od Ostrovskeg i druge materijale, kojih se momentalno ne sjećam.

U svim četama formirao je kulturne ekipe koje su u selima davale priredbe i time politički delovale, posebno na omladinu koja je počela masovnije popunjavati redove omladinskih četa u bataljonu.

Posebno je bio pažljiv prema bolničarkama u četama u bataljonu. Mnogo je cenio njihov rad, odvažnost i hrabrost. Na marševima, koji su bili česti, on je uvek davao svoga konja drugaricama i iznemoglim borcima.

Teško je opisati sve njegove podvige, ali ću istaći samo neke momente. Naša 2. omladinska četa izvela je napad na ustaško uporište Golubić u oktobru 1942. godine. Četa je dobila konkretan zadatak, a naš prvi vod najteži: likvidaciju ustaških i domobranskih rovova i bunkera. Kad smo krenuli u napad, Ante se sa komandrom voda stavio na čelo bombaša. On je prvi počeo da ubacuje bombe u ustaško-domobranske rovove i bunke. Svojom mašinkom zatvarao je vatrom puškarnice na bunkerima, a kad je poginuo njegov ljubimac Đuro (Vida) Pilipović uzeo je njegov puškomitraljez i vatrom još sigurnije zatvarao puškarnice na bunkerima.

ma. Takav je bio i u napadu na Srbaljane, Jezera i Spa-
hiće, također i u bihaćkoj operaciji.

Posebno se isticao u borbama sa četnicima. On i
komandant Vicuka Bodiroža su na konjima, sa dva
puškomitraljeza, jurnuli ispred streljačkog stroja za
četnicima, tukući ih ubitačnom vatrom. Četnike je zah-
vatila panika pa su bezglavo bježali da spasavaju gla-
ve u Grahovu, kod Italijana.

Početkom četvrte neprijateljske ofanzive 3. bata-
ljon 4. krajiške brigade našao se na položaju oko San-
skog Mosta (Kruari, Sasina) zatvarajući pravac San-
ski Most — Čapalj — Vrpolje — Ramići — Ključ. An-
te se našao u sastavu 3. čete koja je stupila u borbu
sa Nijemcima u rejonu s. Kruari. Po starom običaju
prihvatio se puškomitraljeza i zajedno sa ostalim dru-
govima branio položaje koje smo ranije zaposeli. Po-
red ispoljene lične hrabrosti, on je obilazio i hrabrio
borce na položaju. Držanjem položaja celi dan, omo-
gućili smo pozadinskim jedinicama da blagovremeno
evakušu žito, ranjenike i narod koji se povlačio.

Najjači otpor bataljon je pružio na liniji obala
rijeke Sane u rejonu Vrpolja. Naš položaj neprijatelj
je tukao jakom artiljerijskom vatrom, te smo imali
brojne žrtve. Kad je nastupila noć, naš 3. bataljon kre-
nuo je i u protivnapad u kojem su najveći doprinos
opet dali bombaši i puškomitraljesci koje je predvo-
dio neustrašivi Ante Rukavina sa još jednim dijelom
rukovodstva.

Ne bi se moglo govoriti o Anti i njegovoj hrabrosti
a da se mimoide borba na Paunovcu kada smo u pro-
tivnapadu uništili tri njemačka tenka koji su pokuša-
vali da se probiju pravcem Ramići — Bosanski Petro-
vac. Tenkove su uništili hrabri bombaši opet sa Antom
na čelu. Trebalo je vidjeti kako je Ante brinuo za iz-
bjeglice iz Banije, Korduna i dijela Bosanske krajine
koje su se povlačile zajedno sa našim jedinicama pre-
ma planini Šator. On je dijelio sa narodom dio hrane
koja je bila namenjena bataljonu. Mnogo je pomoći
pružio nejakim i iznemoglim majkama sa sitnom dje-
com u toj ciči-zimi na Šatoru i drugim mjestima kuda
je taj nesretni i napaćeni svijet odstupao. Poslije Ša-

tora naš 3. bataljon u sastavu 4. krajiške brigade vratio se u rejon Bihać — Bos. Petrovac — Jajce.

Bataljon je imao jaču borbu sa njemačkom kolonom u Medenom Polju na cesti Bihać — Bos. Petrovac. Susret je bio iznenađan. Mi smo bili brojniji, a Nijemaca je bilo oko 120, sa komorom. U toj borbi opet se istakao Ante, posebno u bacanju ručnih bombi na jednu odvojenu grupu Nijemaca koja je pokušala da se probije prema selu Suvaji i dalje prema Bihaću. Puščanom i mitraljeskom vatrom smo ih saterali u jednu dolinu u kojoj su konačno uništavani ručnim bombama i mitraljeskom vatrom. Može se slobodno reći da je ovde došao do izražaja gnev prema Nijemcima za učinjena nedjela prema našem narodu i borcima koji su ranjeni padali njima u ruke počev od Sanskog Mosta do Šator planine.

Prije nego što će brigada krenuti za srednju Bosnu, vršene su vojno-političke pripreme za razbijanje četničkih formacija u Dalmaciji. U borbi iznad sela Kistanje četnici su davali jak otpor sa kulerine sv. Ilija. Ante je došao u 3. četu, pozvao dobrovoljce bombaše i puškomitraljesce i u brzom naletu slomili su četnički otpor i nastavili njihovo gonjenje prema Kninu, u žicu Talijanima.

Slijedeća akcija prije polaska u srednju Bosnu bio je napad na Glamoč. Napad je počeo silovito. Likvidirali smo spoljnu odbranu neprijatelja, ali ustaše su se povukle u tvrđavu — staru kulerinu. Da bi se i ona likvidirala formirana je grupa bombaša u kojoj sam bio i ja. Pored bombaša tu su bili i najhrabriji puškomitraljesci. Vođa grupe bio je politkomesar bataljona Ante Rukavina. U našem prvom naletu uporište je likvidirano. Međutim, iz pravca Livna nadirala je moto-mehanizovana kolona. U borbama sa tenkovima i streljačkim strojem opet se ističe Ante u bacanju flaša sa benzinom i zapaljivim tenkovskim bombama, od kojih je jedan tenk izgorio.

Ostali smo još neko vreme na teritoriji Krajine do polaska u srednju Bosnu i sve vreme upotrebljeno je za političku pripremu našeg odlaska. Kao politkomesar bataljona učinio je mnogo. Govorio nam je da je to sve naš narod i da taj narod u srednjoj Bosni

trpi od četnika šikaniranje i tiraniju, da mi svojim odlaskom moramo pomoći tom narodu u razbijanju četničkih formacija, kako vojnički, još više politički. Kad stignemo u te krajeve, govorio je — moramo se ponášati kao da smo kod svojih kuća i svojih porodica. I taj narod želi slobodu kao i svi narodi Jugoslavije i njihovi su sinovi u redovima NOV i POJ. Samo dobrim radom mi ćemo uspjeti da iz tih krajeva popunimo i naše bataljone.

Tako smo i postupali. U srednjoj Bosni veoma smo dobro primljeni u selima Vitovlju, Korićanima, Imljanima i drugim selima kuda su već bili prošli 4. krajiški partizanski odred i 1. krajiška brigada koji su u srednju Bosnu stigli mnogo ranije. I ovde je Ante onaj isti sa narodom kakav je bio u Bosanskoj krajini. Veseo, pjevao je i svirao na svojoj harmonici i tako stvarao poznanstva sa narodom ovog kraja. Sjećam se, kad smo u borbi sa četnicima u selu čečavi kod škole i crkve razbili četnike, on i Bodiroža su na svojim jahaćim konjima u galopu jurili za četnicima koji su bježali. Mnoge od njih su i sami zarobili. Borci i rukovodioci nisu izostali već su ih slijedili. Istog dana organizovali smo priredbu na koju su došli baš ti mještani iz Čečave. To nam je govorilo da svi ljudi nisu ni četnici niti se slažu sa njihovom politikom i izdajom. Tu u čečavi ostali smo nekoliko dana. Jednog dana, mislim da je bilo u prvoj polovini juna 1943. godine, naš 3. bataljon 4. brigade dobio je zadatak da se prebaci u selo Vijačane radi odmora.

Koliko se sjećam, krenuli smo prije podne od čečavske škole preko planine Čavka za Vijačane. Znali smo da su Vijačani ustaničko selo i to nas je još više radovalo. Kišica je rosila. Prešli smo planinu Čavka i rijeku Ukrinu. Kada smo izašli na greben koji se povlačio niz naselje, susreli smo 5. kozaračku brigadu. Odjednom je zapucalo. Čuli smo komandu: »Zauzimajte položaj, Nijemci ... «

Kiša je lila kao iz kabla, a ilovača lepljiva. Noge teške kao olovne. Posle poduže borbe odjednom pade komanda: »Povlačenje pravcem kojim smo došli.« Kad smo se zaustavili, ja sam otišao da operem umazane

cipele i pantalone, kad dotrča jedan od boraca i povika:

— Komesare Milane, poginu naš komesar.

— Koji komesar?

— Komesar bataljona, drug Ante tužnim glasom reče.

— Pa gdje je?

— Ostao je neiznesen, pored njega je poginula i bolničarka Sara kad je pošla da ga previje, reče borac.

Potrčao sam u kuću gde su se borci odmarali. Kad sam ušao vidim opštu potištenost i žalost. Dok smo stajali čuli su se razni predloži i, koliko se sjećam, komandir voda Nikola Rodić odlučno je rekao: »Idem sa svojim vodom da iznesem komesara, ne smijemo ga ostaviti.« Njegov prijedlog prihvatili su borci. Međutim, rizično je bilo krenuti. Akcija nije izvedena. Jedan saradnik NOP-a iz Vijačana sahranio je Antu, Saru i jednog borca.

Za svoje političke, vojne i partijske zasluge proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije.

Milan Grbić

DRUGI BATALJON U BORBI KOD BOŽIKOVCA

Drugi bataljon 4. brigade 11. i 12. juna 1943. godine nalazio se na položaju Vitovlje ispod Vlačić-planine i Božikovca, blizu Karaule. Jedanaestog juna 1943. godine negdje oko 11 časova 2. bataljon se nalazio u selu Vitovlje, a ostali bataljoni nalazili su se razmješteni u Korićanima, dok je 4. bataljon bio prema Jajcu i Dnoluci. Negdje oko 12 časova od Jajca je krenula jedna jača njemačka jedinica koja je napala na 2. i 4. bataljon. Na 2. bataljon napala je jedna četa koju je bataljon spremno dočekaao i za vrlo kratko vrijeme razbio i natjerao u bjekstvo prema Jajcu. Pošto se jača borba osjećala kod 4. bataljona, komandant bataljona naredio je komandiru 2. čete da se što prije prebaci i sa leđa napadne njemačku jedinicu. Uz put je 2. četa naišla na njemačku komoru, odnosno poljsku ambulantu koju je brzo zarobila. Tu su zaplijenjena tri konja sa sanitetским materijalom, šest sanduka i tri ranca, ubijen je jedan njemački bolničar, jedan je zarobljen, a ostali su uspjeli pobjeći. Ovaj materijal mnogo je značio za bolnice 4. brigade i 5. divizije. Četa se ubrzo našla Nijemcima iza leđa i sa lijevog boka otvorila je vatru, a po našem običaju izvršila i juriš. Nijemci su se našli između dvije vatre i morali su uzeti put pod noge i pobjeći prema Jajcu. Imali su osetne gubitke u mrtvima i ranjenima. Poslije ove borbe 2. bataljon se vratio bez gubitaka na položaje gdje je i ranije bio.

Drugi bataljon razmješten je ponovo u selu Vitovlju gdje smo prenoćili i dobro se odmorili. Dvanaestog juna 1943. godine 2. bataljon krenuo je na čelu brigade u pravcu Božikovca — Karaule, a 4. bataljon bio je lijeva

kolona i ujedno pobočnica brigade prema Vlačiću. Desno prema Jajcu, odnosno južno kretala se 1. krajiška brigada. Drugi bataljon izbio je iznad sela Božikovca. Prilikom izlaska iz šume, sreli smo seljaka sa konjem koji je pošao u šumu da spremi i dotjera drva. Komandir 2. čete koji se nalazio na čelu kolone zaustavio ga je i upitao: »Ciko, ima li gdje u blizini neprijatelja?« Seljak mu je na to odgovorio: »Sinko, ja ne znam ko je prijatelj a ko neprijatelj«. Ponovo ga je komandir upitao: »A, ima li u blizini kakve vojske?« Dobio je odgovor da ima jedna jedinica ispod Božikovca, opravljajući cestu koja je porušena. Komandir je obavestio o tome Štab bataljona, a seljaka je zadržao kod sebe. Ubrzo je komandant sa Štabom bataljona stigao na čelo bataljona i, upoznavši se sa situacijom, izdao naređenje komandirima četa. S obzirom da je ispod sela Božikovca bila jedna velika strmina niz koju 2. četa nije mogla da se spusti prema neprijatelju, morala je da skrene u lijevo prema Karauli i niz jednu ravnu uvalu da zađe Nijemcima s leđa, tako da je došla u neposrednu blizinu na 20—30 metara. U to vrijeme Nijemci su bili postrojeni i počeli primati ručak. Bataljon je, na komandu komandanta Miloša Tanjge, otvorio jaku vatru, a bombaši pobacali bombe. Posle toga bataljon je izvršio juriš i Nijemci su se predali poslije kraće borbe. U ovoj borbi neprijatelj je imao 70 mrtvih i 60 zarobljenih, dok ih je svega 15—20 pobjeglo prema Jajcu gdje ih je dočekala 1. krajiška brigada i likvidirala. U ovoj borbi zaplijenili smo ogromni ratni plijen, među kojim: devet puškomitraljeza »šaraca« M-34, kompletnu poljsku kuhinju Sa pet konja i šest kazana skoro punih hrane, oko 70 pušaka, 170 pari odijela, jedan motocikl i jednu limuzinu. Takođe je zaplijenjena velika količina sanitetskog materijala. Naši gubici u ovoj borbi: jedan mrtav i dvojica teže ranjenih. Poginuo je zamjenik komandira 1. čete Mićo Raković, dok su dva borca ranjena iz naše 2. čete. Sve zarobljene Nijemce i materijal predali smo u Štab brigade izuzev četiri »šaraca« koje smo zadržali u svom bataljonu. Ovo je bila jedna zaista uspješna akcija 2. bataljona, za koju smo dobili pohvalu od Štaba divizije.

Prilikom saslušavanja zarobljenika ispostavilo se da je to bila Francetićeva legija koja je imala šestomjesečni kurs u Njemačkoj a zatim upućena na položaj prema Travniku da se bori protiv partizana. Stab brigade je, poslije saslušanja, veći broj neprijateljskih vojnika pustio kućama, jedino im je skinuto odijelo i obuća. Poslije je bataljon prešao preko ceste na Karauli i spustio se prema Komaru gdje se odmarao do slijedeće noći, kada je prešao prugu i cestu Travnik — Donji Vakuf na Komaru, i uputio se prema Rostovu.

Dmitar Tica

USPEŠNA AKCIJA DRUGOG BATALJONA U REJONU BOŽIKOVAC — DUBRAVA

Osmog juna 1943. godine izvršena je smotra 4. brigade kod sela Maslovare i tom prilikom izdvojeno je 50 dnugova — ranjenika, bolesnika, fizički slabih i predato 12. krajiškoj brigadi, koja je ostala na ovom sektoru.

Bio je lep, sunčan dan. Posle smotre jedinice su se odmarale, borci se kupali i prali veš u rečiei Kruševici. Tog dana naređeno je da se četne i bataljonske komore rasterete i oslobode suvišnih stvari, da se svakoj četi obezbedi po jedan, ako može i dva konja za nošenje puškomitraljeza »šaraca« i municije. Već narednih pet dana u bombama kod Vitovlja i Božikovca zaplenjeno je dovoljno konja za »šarce« i municiju. Inače, puškomitraljesci »brna« nisu uživali ovu privilegiju, jer je u slučaju iznenađenja trebalo da odmah dejstvuju, a i lakši su nekoliko kilograma od »šaraca«.

Na osnovu preduzetih priprema mislili smo da se prema neka veća akcija. Međutim, komandama četa i partijskim ćelijama saopšteno je da idemo u susret našim jedinicama, koje se probijaju iz pete ofanzive. Na sastancima partijskih ćelija govorilo se o marševskom redu i disciplini u toku kretanja i drugim zadacima.

U širem rejonu Vitovlja brigada je u toku 10. juna vodila manje borbe i tom prilikom zarobljeno je nekoliko neprijateljskih vojnika, zaplenjeno nešto sanitetskog materijala, radio-stanica, minobacač i dva mitraljeza. Tog dana na nogama boraca pojavile su se nemačke čizme. Ovaj dan ostao mi je posebno u sećanju pošto sam saznao od Slavka Đukića iz 1. bri-

gade da je poginuo Vlado Korda, moj školski drug sa Oštelja, hrabar borac još iz ustaničkih dana. On je bio iz sela Bara kod Bos. Petrovca.

Dvanaestog juna izvršen je pokret iz Vitovlja, normalno kao i prethodnih dana. Obično su preko veze prenošena naređenja da se ide brže, da neka jedinica ili rukovodilac ide napred i si. Ovoga puta prenošeno je strogo naređenje da niko ne sme izlaziti iz kolone. Mislio sam da se ovo čini zbog brzine kretanja. Kasnije smo primetili da se u našoj koloni nalazi Štab divizije, što je i normalno, ali smo zapazili i nekoliko nepoznatih drugova. Prema spoljašnjem izgledu i naoružanju, videlo se da se radi o višim rukovodiocima.

Na pravcu kretanja kroz šumu Smiljevac — selo Božilkovac, kolona se približavala cesti Jajce — Travnik. Izviđači brigade otkrili su neprijateljsku jedinicu, uz pomoć jednog seljaka, koja je radila na opravci ceste između Božikovca i Dubrave. U stvari, to je bila jedna četa Inžinjerijskog puka 373. nemačke divizije »Tigar«.

Na osnovu izviđačkih podataka Štab brigade odmah je izdao naređenje bataljonima da napadnu neprijateljsku jedinicu na cesti. Komandant bataljona Miloš Tanjga izdao je naređenje za napad u 13,30 časova. Drugi bataljon je u koloni po četama došao neprimećen na blisko odstojanje do neprijatelja. Teren je bio pregledan, cesta je išla dubokom jarugom, pokraj potoka Slatina. Jaruga je na nekim mestima bila uska i ličila na malu klisuru.

Nemaoka četa bila je grupisana na malom prostoru od oko 250 metara. Dok su neke grupe izvodile radove, druge su ležale na ledini i odmarale se. Malo je bilo onih koji su imali oružje u rukama.

Otvorena je jaka i precizna vatra i bačene bombe. Neprijatelj je iznenađen i zbunjen, nastala je opšta panika. čuju se komande nemačkih oficira i podoficira, ali badava, sve je kasno. Neke grupe pokušavaju da beže, ali ne mogu, padaju. Naši bacači tuiku sa vatrenog položaja južno od sela Božilkovac po cesti ispred sela Dubrave, gde su im zaprege i kamioni.

Neprijateljska vatra je slaba. Posle kratke i ubitačne vatre, osetivši nemoć neprijatelja, na dati znak ko-

mandanta bataljona i komandira četa Manka Vukobra-
ta, Ilije Bursaća i Ilije Vašalića, čete su munjevito
krenule na juriš i potpuno razbile Nemce na manje
grupe. Bila je to borba prsa u prsa. Pojedinci i grupe,
videvši da nemaju drugog izlaza, predavali su se. Ra-
njeni Nemci — oficiri i podoficiri, nisu se predavali.
Neki su raspeli da pobegnu cestom u pravcu Jajca. Dru-
gi su bežali u šumu i u pravcu Božikovca, ali su ih ta-
mo dočekali naši bataljoni i likvidirali. Za kratko vre-
me neprijateljska jedinica razbijena je i prestala da
postoji. Na malom prostoru ubijeno je 74 Nemca a
53 su zarobljena.

U ovoj akciji, koja je trajala oko pola sata, čete
su dejsstvovale besprekorno. Ali 2. četa je bila u središ-
tu akcije i najviše je doprinela da se akcija uspešno i
brzo završi. Bilo je pojedinaca i grupa koje su se is-
takle. Zamenik komandira 1. čete Dušan Raković, iz-
dvojio se prilikom juriša i upao među neprijateljske
vojnike. Bojao se da će ga uhvatiti živa, pa je aktivi-
rao bombu i tako prekratio sebi život. Ranjeni su Ob-
rad Medarević i Nikola Kralj (Medarević je poginuo

1944. u Beogradu, kao zamenik komandira čete, a Kralj
je poginuo pred Zagrtibom 1944, kao politički komesar
čete). U ovoj borbi posebno su se istakli: Lazar Tica,
Dmitar Radanović, Petar Viseknuna, Jovo Galić, Nine
Galić, Mirko Kesić, Trivo Pećanac, Marko Medarević,
Doja Gajanović i dr.

Odmah smo pristupili prikupljanju naoružanja i
opreme, koju su odnosili borci ili tovarili na zarobljene
konje »štajerce«. Zaplenjeno je devet puškomitraljeza
»šaraca«, pet strojnica, 76 karabina, 14 pištolja, 82
bombe, dva dvogleda, 21.000 metaka, 62 čebeta, 65 ša-
torskih krila, pet konja sa opremom i dr. Uništeni su
1 kamion i jedan automobil. Sve što je zaplenjeno do-
neto je na jedan proplanak, oko dva-tri kilometra od
mesta gde je izvedena akcija.

Pored navedenog borci su izneli veliki broj rana-
ca u kojima se nalazila rezervna odeća i obuća — čiz-
me. Od zarobljenika je uzeta nova, a njima u zamenu
data naša iznošena odeća i obuća. Borci su birali ode-
ću i čizme po veličini koja im odgovara. Najaktivniji
je bio Lazar Tica, najkrupniji borac u brigadi, koji je

uspeo da nađe i za sebe odgovarajuću veličinu čizama. U ovoj akciji bataljon se dobro snabdeo odećom i obućom.

Zarobljenici su, takođe, dovedeni na pomenuti proplanak. To su većinom bili mladići dvadesetih godina, od Bjelovara, Varaždina i Siska, koji su mobilisani i odvedeni u Austriju na šestomesečnu obuku. U ovoj jedinici su desetari, komandiri vodova i komandir čete, bili nemački oficiri i podoficiri.

Malo dalje od našeg logora zarobljenici su postrojeni u dve vrste. Došao je politički komesar bataljona Mirko Vranić, i održao im govor, upoznao ih sa ciljevima NOB-a. Na kraju je rekao da ih puštamo i da mogu ići kućama u svoj kraj, ali ko želi može da ostane sa nama da se bori protiv okupatora i njihovih slugu. Iz stroja su istopila trojica i izjavili da žele stupiti u NOV. Kazali su da su bili članovi SKOJ-a, mobilisani i odvedeni u Austriju. Ostali su u brigadi, dobro se tukli i postali rukovodioci.

U vremenu kad je bataljon sređivao i raspoređivao zaplenjenu opremu, došao je Štab 5. udarne divizije u naš logor. Opet smo videli nepoznate rukovodioce, koji su bili sa Štabom divizije i brigade. Sada su bili među nama, pa su neki razgovarali sa borcima. Kasnije, posle rata, saznali smo da su to bili: Ivo Lola Ribar, Rato Dugonjić, Vlado Popović i Arso Jovanović. U to vreme Lazo Krčmar bio je kurir u Štabu brigade i rekao nam da su akciju našeg bataljona posmatrali dvogledom Ivo Lola Ribar i Arso Jovanović.

Komandant bataljona Miloš Tanjga pričao mi je posle rata da je Arso Jovanović rekao sve pohvalno o akciji našeg bataljona. Proveo je dugo vremena sa proleterskim jedinicama, bio u Krajini, pa sve do Slovenije i nazad, ali ovakvu akciju nije doživeo.

Mirko I. Lukač

BORBA SA NEPRIJATELJEM NA CESTI TRAVNIK — DONJI VAKUF

Kada je 3. bataljon u sastavu 4. krajiške brigade napuštao Bosansku krajinu, maja 1943. godine, i uputio se ka reci Vrbasu, među borcima nije bilo kraja veselju i radosti. Dobro se sećam kada nam je komesar čete Boško Skakić govorio da mi idemo na drugu teritoriju da se borimo, da proširimo slobodnu teritoriju, da oslobađamo nova mesta, da popunjavamo naše redove novim borcima. Što je najvažnije, idemo da uništavamo četnike, kao i druge neprijatelje koji vrše svirep teror nad našim ne-dužnim narodom. Naša 2. četa sa komandrom Racom Dudom i komesarom Boškom Skakićem bila je uvek orna za borbu. Dobro se sećam da je naš 1. vod likvidirao jedno četničko uporište i zarobio nekoliko četnika. Zarobljene četnike komanda čete je saslušala i sa kurirrom poslala i Štab 3. bataljona. Kasnije smo u koloni doznali da ih je komesar Bataljona Ante Rukavina pustio da idu svojim kućama i objasnio im da se pogrešno bore protiv naše narodne vojske i da su zavedeni od četničkih vođa. Naš vodnik Čeja se dosta ljutio, govoreći: »Ja zarobljavam četnike, a komesar Bataljona ih pušta kući. Teško njima ako ih uhvatim po drugi put«. Naš bataljon, kao i cela Brigada, spustio se ka reci Vrbasu naveče 1. maja 1943. godine negde oko 23 časa. Moja desetina određena je za obezbeđenje od nailaska voza nizvodno kilometar udaljenosti od mesta gde će Brigada prelaziti reku Vrbas. Zadatak desetine je bio da na prugu postavi što više kamenja i to na više mesta. Desetina je bila sigurna da »ćiro« preko takvih gomila kamenja ne može nikako da pređe. Taman kad smo završili posao na četvrtoj gomili kamenja, odjednom počeo kuknja-

va jednog borca, mislim da se zvao Ilija Petrović iz Martin-Broda, jer ga je ujela zmija za prst ruke. Drugi borci su ga stišavali: »Ćuti, može da naiđe voz.« Mi smo svi bili iz tih krajeva gde ima dosta zmija i znamo da se mora pojaviti kroz 10—15 minuta otekline na ruci. Međutim, dolazi voz i nailazi na prvu gomilu kamenja. Gomile su bile daleko jedna od druge oko 50 metara. Koliko se sećam, voz je bio teretnjak i čim je primetio prepreku na pruzi, velikom brzinom se vratio nazad prema Jajcu.

Kada su nas povukli sa položaja i kad smo prešli reku Vrbas, već je bio dan i onda smo videli da se drug Petrović stvarno dosta povredio, ali se nabo na neki suvi trn. Bolničarke su imale dosta posla da mu trn izvade.

Vrbas smo dosta dobro i lako prešli. Četna komora je, kao i komora Brigade, dosta teško prelazila Vrbas, zato što je reka dosta brza, ima velikih virova, a i teren nije bio ravan, tako da se jedan konj sa kazanima utopio. Kada je čela jedinica prešla reku Vi'bas i došla do prvoga sela, Četa se razmestila i odmarala. Bili smo dosta iscrpeni od napornog puta, a ni hranu nismo baš redovno dobijali. Ipak, negde oko 12 časova Četa se postrojila za primanje ručka. Bilo je dosta pure, uz meso i krompir, tako da su se borci najeli do mile volje, a ko je hteo mogao je primiti i »repete«. Komesar Čete Skakić posebno je bio darežljiv prema puškomitraljescima.

Brigada je već sutradan krenula na marš prema cesti Travnik — Jajce. Maršovanje je bilo dosta naporno. Najviše je briga borcima zadavala dosta loša obuća koja se poderala u tako dugom maršu. Jedva su čekali da se što pre sukobe sa Nemcima ili domobranima, kako bi došli do dobre obuće i odeće. Ta želja ostvarila se već 12. VI 1943. godine. Naš 3. bataljon sukobio se sa legionarima koji su došli da popravljaju put i porušene mostove kod sela Božikovac. Čete su takvom brzinom krenule u napad da legionari nisu imali vremena da otvore vatru na nas, nego su se dali u bekstvo, ali nisu znali da su opkoljeni. Naša 2. četa zauzela je položaj baš na pravcu kuda su legionari mislili pobeći. Kada su videli da su opkoljeni, tri do četiri puta vršili su juriš na našu Četu s namerom da se probiju iz obruča, ali

bez uspeha. Videći da se ne može probiti iz obruča na pravcu naše Čete, neprijatelj je usmerio onda žestok napad na pravac 1. i 3. čete, ali su i tu imali slabu sreću: jaka vatra zadržala ih je na polaznim položajima. Svi borci koji su imali lošu obuču uzeli su dosta dobre cipele od poginulih legionara. Bataljon je nastavio da goni neprijatelja koji je bežao prema Jajcu, odnosno Travniku. U toj jurnjavi za neprijateljom naša 2. četa zarobila je jedan deo neprijateljske komore.

Nikola Rodić

OBOSTRANI KRIK

Polovinom juna 1943. godine određeni su 3. i 4. bataljon 4. krajiške NOU brigade da izvrše diverziju na železničkoj pruzi i komunikaciji Konjic — Sarajevo.

Izbor objekata za dejstva izvršen je u međuprostoru sela Vrbanja — železnička stanica Tarčin. Zadatak je bio: rušenje železničke pruge, uništenje železničkog transporta i, borbom u tom rejonu, privlačenje neprijateljskih snaga na sebe. Ovim borbama stavili bismo do znanja jedinicama Operativne grupe Vrhovnog štaba da smo tu prisutni, radi njihove orijentacije, kao i sadržajstva i prihvata za slučaj njihovog proboja iz obruča u kojem su se našle tokom pete neprijateljske ofanzive.

Pokret Bataljona iz rejona Kreševa izvršen je u jutarnjim časovima. Posle doručka, borci su primili jednodnevni suvi obrok. Pozadinske jedinice (komora Bataljona) ostale su u Kreševu. Predviđeno je da jedinice u toku dana stignu i neprimetno se približe neprijateljskim objektima. Teren je bio prekriven gustom bukovom razlistalom šumom, pogodan za kretanje, uz to i dan je bio izuzetno lep. Kretali smo se predelima sa nadmorskom visinom od 650—1.000 metara, izbegavajući naseljena mesta. Put je bio pogodan, tako da su se jedinice u većem delu puta kretale u koloni po dva. Vidljivost iz vazduha bila je krajnje ograničena tako da nije bilo potrebno poduzimati mere maskiranja. Dakle, tajnost pokreta obezbedila je priroda. Jedino su se morale preduzimati mere neposrednog fizičkog obezbeđenja putem prethodnice i patrola. U koloni je vladala tišina.

Marš-ruta nije bila dugačka, nešto oko 15—20 km. Vodiča nismo imali. Sa lakoćom smo se služili topograf-

skom kartom — sekcijom, bez bojazni da se izgubi orijentacija i skrene sa predviđenog pravca. Za vršenje diverzija većih razmera imali smo brojna iskustva. Akcije te vrste redovno su uspešno izvođene, sa minimalnim gubicima, pa i bez njih. Uspeh je zavisio, u prvom redu, od pripremljenosti jedinice, svakog borca pojedinačno, kao i postignutog iznenađenja. Ovom prilikom u to smo bili više nego sigurni.

Bez smetnji, uz kraće odmore, prešli smo 12—15 km. Oko 13 časova čelna patrola prethodnice izbila je na istočni predeo masiva Tmor planine, u rejonu Previla, kota 1021. U tom momentu, Miloš Bajić, komandant 3. bataljona i ja, komandant 4. bataljona, našli smo se na desetak koraka iza patrole. Našom nesmotrenošću, zaneseni pričama iz skore prošlosti, prošli smo čelnu jedinicu, njenu prethodnicu i stigli do čelne patrole na desetak koraka. To mi nismo zapažali, a niti nas je ma ko na to upozoravao. Izenada ispred nas začuše se različiti snažni krikovi A.... : A...., A. ... : A.... Krikovi ne prestaju... Stali smo i sami iznenađeni, ne znajući šta se dešava. Vidimo naša dva borca, koliko je i brojala patrola, kako stoje sa automatima preko grudí. Nadohvat ruke, takoreći, ispred njih stoje dva nemačka vojnika, licem u lice prema njima. Odvajalo ih je samo jedno podeblje stablo — bukva. Na zemlji uz drvo ležao je puškomitraljez »šarac«, okrenut ustima cevi prema našima. Obostrani krikovi ne prestaju. Nas dvojica stojimo gde smo se i zatekli. U prvi mah ne znamo šta je posredi. Trajalo je to oko jedan minut, možda kraće, možda duže. Bez dogovora, više spontano, otvorili smo, bez nišanjenja, paljba iz pištolja, da bismo na taj način upozorili na prisustvo neprijatelja i aktivirali prethodnicu i jedinice za dejstvo. Kada smo ispalili prve hice, oba Nemca su se munjevitom brzinom dala u bekstvo, ostavljajući svoje oružje. Naši iz patrole su još uvek nepomični, u šoku. Brzo zatim stigla je grupa boraca iz prethodnice i dala se u poteru za pobeglim Nemcima. To isto su učinili prethodnica kao i delovi jedinica, pretresajući šumu i otvarajući na momente vatru. Nastupalo se oprezno i dosta sporo, u pripravnosti za borbu.

Proteklo je prilično vremena kada su borci iz patrole došli k sebi. Kažu da i sāmi ne znaju kako su se ne-

primetno, odjednom, oči u oči, našli pred Nemcima. Izgubili su prisebnost. Iz svega što smo neposredno videli, ocenili smo da je to bilo neprijateljsko istureno obezbeđenje i da se verovatno u tom rejonu nalazi neprijatelj nepoznate jačine. Pretpostavka se obistinila. Nastupajući oko 200—300 metara od mesta kontakta patrole sa neprijateljem, našli smo se na ivici proplanka — livade, manje površine, oivičene šumom. Na livadi su se videli na nekoliko mesta rastureni i napušteni vojnički ranci. Izvršen je pretres okolnog dela šume. Neprijatelj je iščeznuo, kao da ga nije ni bilo. Na livadi je nađeno nekoliko ranaca, priličan broj konzervi hrane. Neke nisu ni otvarane, a veći broj je delimično iskorišćen. Bilo je i komada hleba. Očigledno da je trpeza u prirodi panično napuštena. Zabranili smo korišćenje nađene hrane, ne znajući namere neprijatelja, a i radi svake sigurnosti. Po svemu sudeći moglo se zaključiti da je neprijatelj bio jačine do jedne čete i tu napravio predah radi ručka. Njegovo istureno obezbeđenje, u momentu našeg nailaska bilo je zadremalo — zaspalo, uz to i dobro maskirano. To je bilo obostrano potpuno iznenađenje, usled čega su bili šokirani i jedni i drugi. Istina, nemački vojnici su se prvi, barem delimično, pribrali kada su čuli pucjavu i tako spasli što se moglo spasiti. Uspeli su pobeći i uzbuniti svoju jedinicu, izveštavajući je o pojavi partizana. Još veću paniku verovatno je unela naša povremena, dosta jaka, pucjava kao i pošumljenost okolnog terena, šuma u kojoj se od drveća ne vidi drveće. Šuma je i ranije, pa i ovom prilikom, neprijatelju zadavala nesagledive teškoće i nelagodnosti. Potrebno je staviti se u položaj vojnika, kojem je poverena dužnost stražara, koji se pojavljuje, u paničnom bekstvu, razoružan i svoj »uspeh« pravda i objašnjava jedino time da je »po cenu života« na »jedvite muke«, uz gubitak oružja, uspeo da se otme iz ruku protivnika i pobegne. Činjenica da je nemačka jedinica za 10—15 minuta, u paničnoj brzini uspela iščeznuti, da je naše oči nisu ni videle, ide u prilog pretpostavci da je naša iznenadna pojava unela paničan strah među Nemce. Istina, prostor na kojem se neprijatelj odmarao bio je za njega krajnje nepovoljan za prihvatanje borbe — jaka nizbrdica, bez imalo pogodnih položaja sve do Tarčina.

Posle svega što se zbilo, pristupilo se proceni neposredne situacije i donošenju odluke o tome šta dalje činiti: cenili smo da je neprijatelj najverovatnije imao za cilj da sa ovoga pravca izvrši iznenadni prepad na naše snage u rejonu Kreševa i da tako osujeti ili odgodi našu aktivnost; da su naše namere ovom prilikom otkrivene, i da je naše iznenađenje dovedeno u pitanje. Dosta dugo smo, nas dvojica komandanata bataljona, o tome međusobno nagađali. Ovo tim pre što sa nama nije bilo nikoga iz Štaba brigade. Ipak, odlučili smo da izvršimo zadatak. Od mesta na komunikaciji gde treba da izvršimo akciju delilo nas je svega četiri-pet kilometara. Za videla izvršili smo potrebna izviđanja i utvrdili konkretne zadatke svakoj jedinici 3. i 4. bataljona, kao i minerskom odeljenju Brigade. Jedinice 3. bataljona imale su zadatak da obezbede zaleđe i bočne strane snaga u zasedi. Čete 4. bataljona, sa odeljenjem minera Brigade određene su u zasedu na komunikaciji i železničkoj pruzi, sa zadatkom pripreme objekta za rušenje. Sve jedinice u toku noći zauzele su svoja mesta. Odeljenje minera, pod zaštitom pešadijskih jedinica, postavilo je na više mesta eksploziv i povezalo ga sa dinamo-mašinom-kordom... U praskozorje sve je bilo završeno i nastupilo je veliko iščekivanje.

Zaseda i mineri nalazili su se severoistočno od kote 652, idući ka Tarčinu. U njenom zaleđu prostirala se ravnica širine 200—300 metara i po dužini oko jedan kilometar. Teren otkriven, dosta nezgodan za prihvatanje borbe a pogotovo za odstupanje, čemu smo, mi partizani, pridavali posebnu pažnju. Za svako nastupanje i borbu prosto je bilo usvojeno pravilo da se zna uslov, kako i kuda odstupati. Jasnoća i sigurnost za odstupanje, posebno danju, bio je dosta snažan element sigurnosti za uvođenje u borbu jedinice, pa i boraca pojedinačno.

Jutro je. Sunce je obasjalo svojim zracima buduće bojište. Od pravca Konjica čuje se huktanje lokomotive. Borci drže prst na obaraču, mineri šibice za paljenje korde i ručicu dinamo-mašine. Sve je spremno i čeka se signal — komanda. Sa desnog krila javljaju da nailazi teretni voz. Zadatak je dizanje lokomotive u vazduh. Prvi stupaju u dejstvo mineri. Laganim ručnim zaokretom pomoću dinamama nije aktiviran eksploziv. Drugi, brzi

i reski, oštri zaokret aktivirao je eksploziv i treći vagon s čela kompozicije, tj. od lokomotive, usled snažne eksplozije, odleteo je u vazduh. Lokomotiva se otkinula od vagona i punom parom nastavila ka Tarčinu i uspela, pored masovne pešadijske vatre, umaći. U uništenom vagonu nalazila se grupa neprijateljskih vojnika koja je obezbeđivala transport. Svi su od silne eksplozije izgignuli. Prizor je bio više nego jeziv. Sa delovima vagona odletela su, u manjim komadima, i njihova tela. Prema parčićima odeće izgleda da je sastav bio mešoviti: Nemci i vojska Nezavisne Države Hrvatske. Brojnost se takođe nije mogla utvrditi. Oružje i oprema bila je potpuno uništena. Čelna dva vagona po inerciji nastavila su lagano da klize i na oko 100 metara od uništenog vagona zaustavila se. Ostali, glavni deo kompozicije, usled snažnog trzaja, stao je umestu. U zadnjem vagonu bio je jedan brkajlija, pedesetak godina star, u železničkoj NDH uniformi. Reče da je dobio premeštaj za Sarajevo i da seli pokućstvo. Sa njim u vagonu nekoliko starinskih kovčega, svakojakih stolica, pa i tronožaca, šporet na drva i nešto drva. U vagonu je i jedna krava, »buša«, dosta mršava. Sav izbezumljen, u strahu za svoju sudbinu, kaže da će mu porodica putovati putničkim vozom. Humano smo se poneli prema njemu tako da se malo ohrabrio. Obećali smo da se njemu ništa neće desiti s naše strane i da će njegov vagon biti otkačen i stavljen u zonu sigurnosti, prilikom uništenja kompozicije. Tako je i učinjeno. Dali smo mu i nešto duvana.

Pretresom zaplenjene kompozicije, utvrđeno je da se u pet-šest vagona nalazi prvoklasni hercegovački duvan, povezan u bale, namenjen za izvoz u Nemačku. U tri-četiri vagona bila je uljana boja, u kutijama od po kilogram, većinom »oker« — žuta. Utvrđen je način uništenja kompozicije. Pristupilo se raznošenju boje po vagonima gde se nalazio duvan, jer je ona lako zapaljivo sredstvo za paljenje vagona. Pod nekoliko vagona pripremljen je eksploziv radi dizanja istih u vazduh, s tim da se eksploziv aktivira kada vagoni budu zahvaćeni plamenom vatrene buktinje. Pre nego što se pristupilo pripremama za uništenje kompozicije, naredio sam mojim kuririma i grupi boraca da za Štab bataljona ponesu jednu balu duvana. Rečeno je da se i po četama,

prema nahodjenju komandi četa, organizuje i ponese razumna količina duvana. Ovo u prvom redu zbog toga što drugog plena nije ni bilo, a povratna marš-rata bila je dosta naporna, pa je nošenje duvana prepušteno na volju jedinice, čete, pa i pojedinaca.

Naša operacija trajala je oko jedan sat. Posle paljenja vagona aktiviranjem eksploziva, naređeno je povlačenje jedinica na obližnja brda, za oko dva kilometra, u pravcu odakle smo i došli. Na tim brdima ostali smo nekoliko časova, u cilju osmatranja i iščekivanja eventualne borbe na drugoj strani ceste Konjic — Sarajevo, saglasno primljenom zadatku. Vreme je iskorišćeno i za dobar odmor jedinica. Za sve vreme, od momenta naše diverzije na pruži, sve dok se nismo povukli, neprijatelj je otvarao dosta snažnu vatru iz teških mitraljeza sa pravca Tarčina. Vatra je otvarana nasumice, više radi ometanja, a nije mu ni palo na pamet da krene prema nama. Do kontakta sa jedinicama iz sastava grupe Vrhovnog štaba nije došlo. Mi smo na taj način svoj zadatak bez gubitaka uspešno završili. Od plena imali smo samo jedan puškomitraljez, jednu pušku i jednu balu duvana.

Izlaskom na brda, posle prvog predaha, doručkovali smo. Jelo se šta je ko uštedeo od primljenog suvog obroka. Pre doručka uzeo sam nekoliko listova duvana, izrezao ih s namerom da povučem barem koji dim i ocenim kvalitet plena. U tom momentu prilazi mi borac iz jedne čete 4. bataljona i kaže: »Druže komandante, izvolite ovu konzervu koju vam je poslao naš komandir za doručak«. Začudo sam pogledao borca i pomislio da je to možda šala. Na pitanje otkuda im ta konzerva, borac ponosno odgovori: »Pa ozdo, iz vagona«, i dodade da ih je svaki borac poneo pune rance, koliko je ko mogao i hteo. »Bolje nego vući duvan« završio je smešeći se. Shvatio sam da je po sredi neznanje i zabluda. Brzo sam preko kurira dao upozorenje o kakvim se »konzervama« radi. Pošao sam do prve grupe boraca jedne čete da im neposredno objasnim šta je u kutijama. Vidim kako se pojedini borci muče ne bi li nekako otvorili kutiju, poneki su se već zamazali bojom i začudo posmatrali žutu — masnu tečnost. Kada su borci saznali sadržaj »nlena«, nastalo je masovno bacanje kutija. Jedni

su tužnih lica posmatrali kotrljanje kutija nizbrdo, dok su poneki izvodili šale na račun propalog doručka. Tokom celog puta, u povratku za Kreševo, čule su se međusobne šale i zapitkivanja oko »konzervi« i duvana. Ovo utoliko više što nijedna četa nije ponela duvana. Svima je više bilo stalo do hrane, sem Štabu bataljona. Tražila se razmena »dobara«: nudila se »konzerva« za list duvana.

Marko Srdić

BRIGA O RANJENICIMA

Trebalo je preći preko nekog mosta. Imali smo nekoliko težih ranjenika. Pošto je borba vođena sa obe strane, nismo ih mogli nositi. Tražila sam od zamenika komesara čete da ostanem sa ranjenicima, ali mi to nije dozvoljeno. Ostale su druge dve drugarice. Nismo bili daleko odmakli od tog mesta, a Nemci su sustigli naše teške ranjenike i drugarice koje su bile sa njima i — pobili ih.

Persa Milošević

POKRET U NEPOZNATOM PRAVCU

Već je prva polovina juna 1943. godine. U pokretu je bila cela brigada. Pravac kretanja: zapadne padine planine Vlašić i dalje prema komunikaciji Jajce — Travnik. Vest je »procurila« da idemo u susret proleterima i Vrhovnom štabu koji se probijaju preko Zelengore te da im olakšamo prelaz preko komunikacije Sarajevo — Mostar. Znači, napuštamo centralnu Bosnu a ne krećemo se u pravcu Krajine (kako sam ja to priželjkivao).

Dolaskom na cestu Jajce — Travnik (12. VI), sukobili smo se pre podne sa legionarima koji su popravljali cestu kod sela Božikovac. Kako smo bili u pokretu, brzo je svaka jedinica dobila svoj zadatak za borbu. Na sektoru 2. bataljona razvila se žestoka borba — po silini izgledalo je da je tamo pravi pakao. Na sektoru naše čete (udesno) našli smo se: puškomitraljezac Mirko Cubić, mlađi brat Dušan Ćubić — Ćube, Mirko Vucelja, još neki drugovi i ja. Levo od nas na oko 20—30 metara bio je zamenik komandanta 3. bataljona Ćubo. Ja i Mirko bili smo iza ograde, dobro zaklonjeni od legionara. Jedan legionar je ugledao Ćubu, očito je hteo da mu se približi što više. Ćubo ga vidi, a mi vidimo i jednog i drugog. Mirko je munjevito iz »bma« ispalio kratak rafal i »prizemljio« legionara. No i legionar je povukao obarač svoje strojnice i lakše ranio Ćubu u vrat. Tako je brat brata spasao sigurne smrti.

Uveče kad smo se kretali preko Crnog Vrh, ka Komaru, vidio sam da je naš 2. bataljon imao ratnu sreću. Bilo je dosta zaplenjene opreme i zarobljenika.

Osetio sam u toku marša, iako smo bili dosta premoreni, da je bilo i vidnog zadovoljstva. Zaključujemo da napuštamo centralnu Bosnu, ali se ne krećemo prema Krajini. Zbog svega toga pomalo sam tužan. Trgao sam se iz razmišljanja i malo se uspravio pod teretom »šarca« što mi ga dade Mićo Vukobrat da ga malo zamenim. U tim mojim razmišljanjima čujem tihi komandu: »Kratak odmor«. Svi polegasmu gde se ko zatekao. Odmah je komesar tu: ide od borca do borca i ne dozvoljava spavanje da se ne prehladimo. Dok tako odmaramo, odjednom konjanik projuri pored nas. Ne znamo ko je. Ipak ga je Čubo prepoznao i kaže: »To je Miloš Tanjga, komandant 2. bataljona. U današnjoj borbi snašao se za dobrog konja belca«. Taj Miloš Tanjga, poznat u brigadi, imao je u toku rata uvek dobrog jahaćeg konja, na čemu su mu zavidele mnogi komandanti.

Na pravcu kretanja malo je naseljenih mesta, a i ono što ima ljudi su slabog materijalnog stanja. Zemlja planinska i mršava, pa je oskudica u žitu. Uglavnom se živi od stočarstva. Kod boljih domaćina nađe se i kvalitetnog vlašićkog sira, ali to se obavezno daje ranjenicima i težim bolesnicima. Sve slabije se hranimo u odnosu na centralnu Bosnu. Kako smo u centralnoj Bosni češće »kontaktirali« sa »đikanima«, to smo iz svake akcije izašli sa dobrim plenom u hrani. Bilo je i takvih situacija da smo ujutro rano napadali četnike i tako im otimali obilno pripremljen doručak. Koji dan kasnije moj drug i nišandžija na »šarcu« Mićo Vukobrat imao je uvek sreću da mu se u rancu nađe ponešto slanine. Neki su ga čak zadirkivali i predlagali da se ranac dobro iscedi i da se začini zobenom pira.

Razmestili smo se u s. Rostovu i šebešiću. Već dva dana smo bez neke ozbiljne akcije i kontakta sa neprijateljem. Odmah po dolasku u ovo selo pristupamo čišćenju oružja i sređivanju odeće i obuće. Naoružanje i municiju, zarobljene I2. VI kod s. Božikovac, starešine raspoređuju po jedinicama, nastojeći da se automatsko oružje obezbedi najvećim količinama municije. To je bilo vrlo značajno u borbi. Pošto se dobro odmaramo a ne »ratujemo«, nema problema sa hra-

nom, imamo čak i mesa. Hleba nismo imali, dobijali smo po malo pure napravljene od zobenog brašna. Kada se skuva pura, kuvar oblikuje u rukama komade i deli svakom borcu uz meso i čorbu.

Drugog dana bio sam u patroli sa Mićom Vukobratom i Mirkom Vuceljom pa kada smo došli, hrana je bila hladna. Kada se ohlade komadi pure od zobenog brašna, koje nije prosejano, mekinje se podignu i pura izgleda kao bodljikava lopta, nešto slično ježu. Mićo, uvek spreman za šalu, potražio je od brice makaze da svoju puru pre ošiša. Ipak, naš kuvar Nikola Grubor imao je svoj »recept« da se ovaj problem reši. Kuvao je gušću čorbu od mesa i puru smo drobili u čorbu i lakše je gutali.

Odmor od dva dana nije bio pasivan. Pored sređivanja opreme i naoružanja, izvođena je i obuka. U svemu ovome razvijao se i takmičarski duh.

Sedamnaestog juna ujutro izvršen je pokret. Posle sat hoda ulazimo u vrlo gustu i visoku četinarsku šumu kakvu do tada nisam video. Krećemo se severnim

ili severozapadnim padinama planine Vranića. Nešto oko podne dat je kraći odmor. Za vreme tog odmora saopšteno je da levo od nas ide 1. krajiška brigada i da se takmičimo ko će prvi ući u Fojnicu. Isto tako, rečeno je u stroju da naša brigada treba za koji čas da se nađe u Fojnici. Saopšteni su i podaci, dobijeni od terenskih radnika, da u Fojnici nema neprijatelja, sem dva ili tri žandarma. Trgnem se iz razmišljanja i upitam Miću Vukobrata: »Da li je, Mićo, ta Fojnica lepa kao ova šuma i ovako slobodna«. Mićo bez razmišljanja odgovori: »Bogme, Branko, to ti pitaj komesara, on to bolje zna, a mene pusti da udišem miris ove četine. Ja verujem samo onda kada tamo dođemo i lično vidim i nemoj me terati da unapred razmišljam, to nije moj i tvoj posao. Moj je posao da ovim „šarcom“ tučem po neprijatelju a tvoje je da mi dodaš municiju i to dosta«. Razgovor nam prekida Đoko Galić, nišandžija na »brnu«: »Takmičenje je i svi smo

obavezni da damo što više od sebe, ne samo u borbi već i u ponašanju uopšte«. Mićo se okrete i malo lju-tito reče: »Ja i moj „šarac“ nikada se nismo obrukali i za mene je to najveće takmičenje«.

Ova dva puškomitraljesca uvek su se takmičila ko će biti bolji. Mićo, koliko se sećam, nikom nije dao ispred sebe. Đoko Galić iz s. Maleševci kod Bos. Gralhova, bio je pre rata na izučavanju zanata u Vojvodini, pa čim se rat najavio, a on pravo dođe u Maleševce u borbu. Važio je za nešto govornijeg borca, sa nešto širim shvatanjima.

Skojevski sastanak smo održali u pokretu. Sekretar, zajedno sa rukovodiocem SKOJ-a bataljona Draginjom Lukač, svakom pojedinačno saopštava zadatke u predstojećoj akciji.

Posle toga ugledali smo proplanke i visove Vraniće planine. Komandir Ćubo, uvek oran za pesmu, povede onu našu najmiliju koja se počne u pokretu:

»Petokraka zvezda sija
Gura Peta divizija«.

Dok se peva, razmišljao sam, slobodno je okolo, nema čak ni bočnog obezbeđenja. Čuo sam da Fojnica nije tako daleko — oko dva sata hoda. Oborili smo se niz stranu i razvili se po četnim kolonama. Bilo je prijatno sunčano popodne. U koloni u pokretu davala su se poslednja obaveštenja i zadaci o završnoj akciji za oslobođenje Fojnice. Pošto su se čete razvile u svoje kolone, nije mi jasno kako ćemo ući u Fojnicu bez borbe. No, radi obezbeđenja i sigurnosti, čete su dobile zadatke i svaka ide u svojoj koloni. Ulazimo u neka reda sela, po džamiji vidim da su muslimanska. Kažu da tu imamo dosta terenskih radnika i obaveštajaca. Podrobno smo o svemu informisani. U selu nisam video mlađe ljude, već samo decu, žene i starce. Nudili su nam trešnje, mahali su nam rukama u prolazu, te mi je bilo milo kada vidim da nam se raduju. Bilo mi je žao što nismo ostali ovde makar na kraćem odmoru.

Ušli smo u Fojnicu. Nema neprijatelja. Meštani nam kažu da su bila dva žandarma i pobegli. Umesto njih, dočekao nas narod: deca, žene, omladina. Bez obzira što je to prava kasaba, mi se radujemo i veselimo što smo sve češće počeli oslobađati i veća naseljena mesta.

Smestili smo se (naša 1. četa) negde na dnu varoši. Utisak je odličan. Radi obezbeđenja, odmah je komandir naredio da naš 2. vod uputi jaču patrolu u pravcu raskršća Kiseljak—Bakovići. Koliko se sećam, bili smo u toj prvoj jačoj patroli: Mićo Vukobrat, Benić, Mirko Vucelja i ja. Zastali smo na tom raskršću a onda smo krenuli prema selu Polje u pravcu Kiseljaka. Osmatrali smo levo i desno: desno je rečica Fojnica, a levo plodne baštice i po koja grupica kuća. Na kraju kuća ugledao sam manju krušku i na njoj nekoliko krušaka, dosta krupnih. Učini mi se da su zrele. Povukla me želja za voćem, ali ne! To se ne sme. Ipak kažem Mići da sam video kruške na drvetu. On mi odgovori: »Ako su zrele, što njsi tražio od domaćina — valjda bi ti dao«. »Mićo, šta da mi da kada ima samo 3—4 komada«, rekoh mu.

Sutradan, 18. VI pre podne, napale su nas Švabe iz pravca Kiseljaka. Nisu zauzeli Fojnicu, ali su nas naterali na delimično odstupanje prema s. Polje i levo na dominantne visove u odnosu na komunikaciju. Raskvašeno zemljište i artiljerija koja nas je nemilice tukla, stvarali su kod mene vrlo neugodan osećaj. Tako smo do noći ostali svako na svojoj poziciji. Kada je pala noć, mi smo znali da Švabe noću ne idu, poslali smo jače patrole i postavili tzv. mrtve straže do samih neprijateljskih položaja.

U toku noći 18/19. VI našao sam se na mrtvoj straži u rejonu s. Polje (3—4 km od Fojnice), a koliko se sećam neprijatelj se utvrdio u rejonu s. Pločari. Mrtvu stražu (noću) sačinjavali smo: Mićo Vukobrat, Mirko Vucelja i ja. Zadatak: kontrolisati prostor neposredno ispred neprijatelja i u pokušaju njegovog prodora, prihvatiti prvu borbu do dolaska naših snaga. Tako smo se našli u rejonu s. Polje gde sam video krušku sa plodovima. Setih se toga i šapatom rekoh Mići: »Idem da uberem one kruške što sam ih juče video«. Mićo mi odobri i kaže: »Ajde, ali ako se plot bude lomio, mogao bi Švabo s tobom omlatiti kruške«. Pošao sam. Polako pređem plot i tek tada vidim da je to vrlo nisko stablo na koje se ne treba penjati. Mislim da sam pogrešio, savijam grane i nađem samo tri kruške, polako ih uberem i strpam u džep. Pređem

ogradu i tek tada počnem sam sebe saslušavati: kradem i dajem mogućnost da nas neprijatelj otkrije. Kada sam kruške doneo i ponudio Miči, oba ustanovismo da su kruške veoma zelene i tvrde iako su dosta krupne. Okrenu mi se Mičo i onako ljut reče: »Obrao si zelene kruške, a da nas je Švabo primetio bile bi ti ne samo zelene već i podobro gorke«. Osećam da sam pogrešio. Stidim se i Mirka Vucelje. Napravio sam grešku tamo gde treba da je najveća disciplina i opreznost.

Već sutradan neprijatelj se povukao sa svojih položaja pa nam je ostala pod kontrolom cela komunikacija Fojnica — Gromiljak. U dnevnim informacijama saznajemo da su se proleter i Vrhovni štab sa drugom Titom probili, ali ne na liniju Sarajevo — Konjic — Jablanica, već preko Jahorine u pravcu Romanije i dalje u istočnu Bosnu. U vezi s tim, vrši se pregrupisanje naših jedinica i kažu da ćemo, forsiranjem r. Bosne, na širem prostoru između Sarajeva i Zenice, preći u istočnu Bosnu i sastati se sa proleterima i Vrhovnim štabom.

Branko Prpa

GRUPA ZA VEZU SA VRHOVNIM ŠTABOM

Junu 1943. godine pozvan sam u Štab divizije, u mestu šebešić Rostovo, gde mi je saopšteno da sam određen za komandira grupe koja će pratiti načelnika Štaba divizije druga Ratka Martinovića koji nosi poštu za Vrhovni Štab. Grupa je imala 25 biranih boraca iz 4. krajiške brigade. Naoružana je sa tri puškomitraljeza, 15 automata i sedam pušaka. Posebno je svaki borac imao četiri do pet bombi. Svi smo imali uniforme nemačkih vojnika, sem kape — »titovke«.

Kretali smo se pravcem: šebešić — Rostovo, Zec-planina, selo Repovac, selo Dujmovići, Bjelašnica, Treskavica, Jahorina, Podromanija, selo Šarbegovići, Han-Pijesak i Kladanj.

Nakon tri dana marša, stigli smo do sela Repovac, gde smo prethodno prešli cestu i železničku prugu Sarajevo — Mostar. Iz sela Repovca neprijatelj nas je ispratio puščanom i puškomitraljeskom vatrom. Da bismo zaobišli selo Dujmoviće u kojem se nalazi neprijatelj, morali smo ići preko planine Bjelašnice. Stigli smo u podnožje Treskavice oko 23 časa i tu našli naoružanog čoveka koji čuva ovce. Pitali smo ga ko ima na padinama Treskavice. On odgovara da su ustaše i Nemci i da su zaposeli sve prelaze preko Treskavice. Da bismo izbegli neprijatelja, krenuli smo severnim padinama Treskavice kroz teško prohodnu šumu. Sutradan oko 8 časova ujutro izašli smo na vrh. Krećući se istočnim padinama Treskavice, naišli smo na zasedu ustaške milicije, jačine oko 25 ljudi. Primili smo borbu, i u toku jednog časa svi su bili zarobljeni. Oružje i municiju smo spalili na vatri, a njih smo pustili

da idu svojim kućama. Hrane nismo imali već nekoliko dana, a bili smo umorni i neispavani. Na istočnim padinama Treskavice prelazimo cestu i krećemo se prema Jahorini. Oko 21 čas dolazimo do jednog sela južno od Jahorine. Naš vodič saznao je da je selo puno Nemaca, a Jahorina zaposednuta od strane Nemaca i četnika, tako da je tuda nemoguće proći. Pravac kretanja smo promenili: od tog sela krenuli smo ka jugozapadnom delu Jahorine i oko pola noći stigli smo do jednog zaseoka koji se nalazi na samoj ivici šume ispod Jahorine. U zaseoku smo noću uspostavili vezu sa odbornikom Tomom Međa, koji nas je obavestio da je Jahorina zaposednuta i da će ustaše sutra doći iz Trnova i pretresati šumu u kojoj smo zanoćili.

Svanulo je, situacija je napeta. Oči su uperene prema Trnovu, očekujemo svakog časa kada će se pojaviti. Osam je sati, nema ih, prošlo je i 12 sati. Ni do 15 časova nisu stigli, ali još uvek imaju dovoljno vremena da stignu. Samo da je nekom znati koliki je jedan sat vremena u ovom napetom iščekivanju. U 18 časova posle podne svi smo odahnuli: ako sada i dođu borbu sa njima vodićemo noću, neprijatelj će se povući, a mi ćemo noć iskoristiti i izvući se.

U međuvremenu, iznenađuje nas vođa puta Ratko Martinović svojom odlukom. »Mi se moramo podeliti u dve grupe. Jedna grupa od 21 druga vraća se nazad istim putem i kada dođe do slobodne teritorije u Krajini, ući će u sastav naših jedinica. Druga grupa, koju sačinjavaju vođa puta Ratko Martinović, komandir dosadašnje grupe Vojin Vidović, Mile Karanović i još jedan drug (imena se ne sećam), će produžiti ka izvršenju postavljenog zadatka. Moramo se podeliti, jer sa ovako velikom grupom ne možemo se probijati niti se skriveno kretati«. Ovakva odluka svakog od nas je iznenadila. Niko se nije bunio. Naš rastanak bio je više nego tužan.

Kada smo se pozdravljali, svi su plakali kao mala deca. Svesni smo bili da obe grupe idu u neizvesnost. Grupi koja se vraćala nazad određen je komandir vođa i dva komandira odeljenja. Rastanak je usledio oko 21 čas 23. VI 1943. godine. Odbornik NO odbora Tomo Međa dao nam je jednog druga koji nas je u toku no-

ći zaobilaznim putem proveo preko Jahorine bez borbe. Majku Ljubinke Milosavljević, člana CKJ, zvanu »keva«, našli smo u selu ispod Jahorine, potpuno bosu, noge sve u ranama od pešačenja. Preko seljaka našli smo joj obuće, odmah smo je povelili sa nama.

Nakon marša od Jahorine pa do sela Podromanije stigli smo posle dva dana. Kiša je neprestano padala, zbog čega smo napravili duži odmor radi popravke odeće i obuće. Odmarali smo se pred kućom. Domaćica nas je više puta opominjala da se sklonimo u kuću, jer nas četnici iz šume dvogledom posmatraju. U toj kući dobili smo i ručak, a na polasku i dve kutije cigareta od 100 komada.

Krenuli smo tačno u 12 časova, ali pred samom kućom sreli smo čoveka na konju. Pitamo ga kud ide a on odgovara: »U šumu po drva«. Posle našeg pritiska, priznao je da je četnik i da je poslat da izvidi ko smo, da li Nemci ili partizani i koliko nas ima. Odmah smo ga uzeli za vodiča. Usput naidosmo na jedan izvor vode. Drug Mile Karanović zatraži da ga sačekamo dok se napije vode. Iznad nas iz šume grupa četnika povika: »Predajte se, u protivnom bićete ubijeni«. Odgovorili smo im automatima. Nestali su. Nakon dva kilometra, sačekala nas je i druga grupa četnika u zasedi. I oni su nas pozivali da se predamo. Iskreno rečeno, mogli su nas svu četvoricu ubiti da su hteli, ali su bili uvereni da će nas žive pohvatati. Izišli smo na jednu kosu. Nailazimo i na treću zasedu, ali sada je veća grupa neprijatelja. Uzvikuju: »Napred, braćo, žive ih hvatajte«. Sjurili smo se niz neke jaruge i potoke.

Kiša kao ukleta stalno pada. Sve njihove zasede, po mom ubeđenju, dobile su naređenje da nas ne ubiju, nego žive da nas pohvataju. Četnici su se kretali polukružnim grebenom, što im je omogućavalo da se stalno nalaze ispred nas. Njihova prva grupa, koju je predvodio četnički komandant Podromanije, Miloš Zelenaš, stalno nas je pratila u stopu. Naišli smo na četvrtu zasedu sa desne strane i sada smo potpuno okruženi. I mi smo sada dobili vremena da predahnemo i zapalimo cigaretu. Obruč se oko nas steže, jezivo je bilo slušati njihovu dernjavu. Neki su vikali: »Hvatajte ih žive«, drugi: »Dajte da ih pokoljemo« i tome

slično. Od njihove mitraljeske i puščane vatre sve goli. Nas četvorica rasporedili smo se na četiri strane. Primećujemo da su u neposrednoj blizini, odjednom smo otvorili vatru iz automata i pobacali bombe svak na svom pravcu. Njihova paljba i galama su prestali. Bežimo napred, misleći da se od njih jednom odlepimo. Ponovo je nastala strahovita vika i galama oko nas. Nakon sat i po vremena od prvog njihovog opkoljavanja ponovo smo opkoljeni. Mi smo na pola slomljeni više fizički nego psihički. Vreme sporo prolazi, kiša neumorno pada, dosta smo iscrpljeni, ali naša je odluka: živi izaći ili mrtvi ostati. Obruč se sve više steže: već su nam put presekli. Po glasovima čujemo da se približavaju. Primećujem njih trojicu udaljenih oko 15 metara, stoje i nešto se dogovaraju. Tu je bio četnik Miloš Zelenaš, poznajem ga iz prethodnih zaseda. Na njemu je crveni seljački pojas, pa ga je lako prepoznati. Sada nam je on prvi na nišanu. Na znak, odjednom smo otvorili jaku vatru i pobacali bombe. Naša paljba trajala je tri do četiri minuta. Jurišamo napred, ponovo smo se sretno izvukli.

Sada ih ispred nas više nema, osetili su da smo se probili. Žurimo svom snagom napred. Nailazimo na jedan veći potok koji juri niz strminu, nadošao od kiše. Koristili smo potok radi kamuflaže našeg traga. Stali smo i osluškivali, nigde se nisu čuli. Zadržali su se oko mrtvih i ranjenih. Tu je poginuo i Miloš Zelenaš.

Nakon sedam časova teške borbe, konačno smo izašli iz obruča. Ovde je odigrala ulogu naša odvažnost i upornost. Za četiri partizana angažovano je oko stotinu četnika. Kiša i dalje lije, noć je, nalazimo se u nekim provalijama, ispred nas je velika šuma, uspon je preko 40 stepeni. Izašli smo na vrh planine, ispred nas na severnoj strani vidi se poveće selo, udaljeno oko 2,5 km. Čuju se stražari kako zaustavljaju. Ko je sad? Silazimo prema selu. Šaljemo patrolu do prvih kuća da dovedu nekog za vodiča i da se raspita ko je u selu. Vraćaju se bez uspeha. Krenuli smo svi, kucamo na jedna vrata. Pojavljuje se žena, odmah se obuče i reče: »Zašto ste došli ovde kada ste se ceo dan tukli sa četnicima na 2 km odavde? Eno ih žale Miloša Zele-

naša, njihova komandanta i druge koji su danas poginuli u borbi sa vama, a ima i ranjenih». Odmah smo krenuli u određenom pravcu. Na našu sreću to je bila partizanska kuća, a žena — sestra mog poznanika Vojke, kurira Vrhovnog štaba. Sutradan oko 5 časova ujutru došli smo u Podromaniju kući njenog rođaka. Posle kraćeg odmora krenuli smo u pravcu sela Šarbegovića, gde je bila slobodna teritorija.

Odmarali smo se ceo dan. Seljaci su se veselili zbog pogibije četničkog komandanta Miloša Zelenaša, okorelog zlikovca. Ceo dan ljudi su dolazili da vide ljude koji su ubili tog zlikovca. Hrane su doneli toliko da je jedna četa ne bi mogla pojesti.

Sutradan smo krenuli prema Han-Pijesku. Kada smo bili na domaku šume, Nemci su otvorili na nas vatru. Mi smo se jednostavno prikrili i zaobišli ih. Na Han-Pijesku naišli smo na 6. bosansku brigadu koja je držala položaj. Odatle smo se uputili prema Kladnju gde smo stigli oko 18 časova. Vođa puta Ratko Martinović otišao je u Vrhovni štab da preda poštu.

Vojin Viđović

U SUSRET TITU I PROLETERIMA

Četvrta krajiška brigada se prikupila 25. juna 1943. severoistočno od Fojnice za prelazak u istočnu Bosnu. Da bi se prišlo reci Bosni trebalo je preći cestu Kiseljak — Busovača. Za marš su izvršene dobre pripreme, borci su se rasteretili suvišnog tereta i svega onog što im je moglo usporavati kretanje.

Borci se nisu mogli brzo oporaviti od napora u svakodnevnim borbama sa neprijateljem koji nas je stalno napadao u tom rejonu. Slaba hrana, nespavanje, a što je najgore — tifus, bili su stalni pratioci boraca.

Naš 3. bataljon počinje intenzivne pripreme. Najviše se radilo na vojničkoj obuci zbog predstojećih borbi na reci Bosni. Pripremamo se za prelazak pruge, osvajanje bunkera, osvajanje manjih gradova i sela. Starešine i borci; rade veoma savesno, jer na maršu treba biti spreman za neprekidnu borbu sa neprijateljem koji se pojavljuje na svakom koraku. Za okupatora je dolina reke Bosne bila od velikog značaja, pa se stoga grčevito branio. Sa borcima se veoma malo radilo na političkom obrazovanju, pa su tri borca, ne shvatajući razloge marša, iskoristili nebudnost ostalih boraca, napustili bataljon i vratili se kućama. Posle rata imao sam priliku da razgovaram sa jednim od njih o razlozima njihovog povratka u Krajinu. Saznao sam da nisu verovali u uspeh marša koji je bio pun neizvesnosti.

Tako smo 27/28. juna izvršili marš i stigli u selo Sebinje. Pristupilo se intenzivnoj političkoj nastavi sa borcima, jer grupa boraca koja se vratila kući ostavi-

la je na ostale vidan trag. Tim sastancima prisustvuje i Milijan Neoričić, a mi tu prvi put vidimo Ivu Lolu Ribara. Njegovo prisustvo dalo je borcima još više podstreka. Objašnjavao je borcima da borbu treba voditi i van svog rodnog kraja i odlaziti u krajeve koje nije zahvatila organizovana borba protiv neprijatelja. Išli smo u susret proleterima i Titu nakon njihovog slavnog proboja obruča na Sutjesci.

Sutradan naš Bataljon prelazi reku Bosnu kod sela Grab. Omladinska četa dobila je zadatak da ruši prugu Sarajevo — Zenica, jer smo to već činili više puta u Krajini. Vodovi su se takmičili koji će srušiti više pruge. Prilikom napada na Brezu, 30. juna, 3. bataljon je dobio zadatak da sa istočne strane napadne rudnik uglja. Neprijatelj se žilavo branio, ali moj vod je krčio sebi put jakom vatrom i bombama. Upadamo u barake i kuće iz koji se ustaše brane. One koje nismo osvojili palili smo, jer su bile pravljene od drveta. Kad su dobar deo grada i rudnik bili osvojeni, neprijatelj je dobio pojačanje. Povukli smo se na okolne visove koji dominiraju Brezom. Odozgo veoma lepo vidimo kako ustaše i Nemci nadiru. Nama u prilog išla je i magla koja se iznenada navukla u dolinu Breze. Naša četa se poslednja povlači a moj 3. vod štiti odstupnicu. Mitraljesci se poslednji naizmenično prebacuju štiteći jedni druge. Kad je već izgledalo da smo se odvojili od neprijatelja, smrtno pogođen pada mitraljezac Dušan Rodić. Njemu pritrčavaju njegov brat Marko (poginuo u Arandelovcu) i komšija Đuro Rokvić i izvlače ga iz borbe. Daljnje dejstvo s puškomitraljezom preuzima Ilija Rađenović (poginuo kao komandir čete kod Brčkog 1945). Od poginulog druga oprostili smo se sa vojničkim počastima, a njegov brat Marko je dugo posmatrao okolinu ne bi li zapamtio gde mu je sahranjen brat.

Posle naporne borbe za Brezu, brigada sutradan pada u okruženje u rejonu Suhi Do. Vođena je ogorčena borba sa nadmoćnijim neprijateljem. Neprijateljska avijacija napadala je naše položaje, ali bez uspeha, jer smo mi veoma vešto koristili šumu i dobro se maskirali. Štab brigade doneo je odluku da se traži pomoć od 1. krajiške brigade. Taj zadatak poveren je hrab-

rom komandiru 2. čete Draganu Rodicu. On se sa jednim vodom veoma vesto provukao kroz neprijateljske redove i izvršio postavljeni zadatak. Iz te neravnotežne borbe uspjeli smo da izađemo u toku noći i da neprijatelju nanesimo znatne gubitke. Zarobljeno je oko 40 domobrana i dosta pušaka i municije. U našoj četi bilo je samo dva lakše ranjena borca.

Sutradan u pokretu naš 3. bataljon naišao je na jaču grupu četnika u selu Krčevine. Razvila se borba u kojoj su četnici pružili žilav otpor, pa je u selu zapaljeno više kuća. Neprijatelj je proteran i gonjen do sela Nišići. U toj borbi poginuo je vodnik Mirko Raca. U selu smo našli i naše borce koji su se tu sklonili nakon proboja obruča na Sutjesci. Tu smo naišli i bolničarku Milku Grubišić, koja je bila presvučena u seosku nošnju, a čuvali su je naši simpatizeri. Pričala nam je da su četnici dosta njenih drugova otkrili na prevaru, pa su ih odvodili u Sarajevo gde su ih trampili za oružje.

Na maršu smo imali dosta uspeha a i manjih neuspeha, prešli smo težak i trnovit put i izbili u istočnu Bosnu. Veoma lepi krajolici ostavili su na nas snažan utisak. Bližio se i dan našeg susreta sa proleterima. No, pojavile su se i veoma snažne neprijateljske snage.

Pristupilo se radu sa borcima na vojničkom i političkom planu. Bilo je potrebno dobro pripremiti borce za predstojeće borbe sa svežim nemačkim snagama koje su prispele iz Sarajeva. Vršili su čišćenje oružja, popravljali municiju, pregled bombi, pojačavali ishranu, formirali se bombaške grupe i obavljali drugi sitni poslovi, tako da su borci bili spremni za predstojeće borbe.

Noć 10/11. jul 1943. Krećemo ubrzanom maršom kroz gustu šumu i stižemo nadomak Rakove Noge. Moramo sačekati da mesec zađe i domobrani zaspu. Polazimo najzad u velikoj tišini: vidimo konje, šatore, tu je i potok Blatnica. Pridosmo veoma blizu. Odjednom smo otvorili paklenu paljbu. Uraganska vatra i naši bojni poklici uneli su veliku pometnju u neprijateljske redove, te je naš uspeh bio potpun. Neprijatelj je potpuno zbunjen i panično beži. Domobrani se skrivaju po žbunju, pojatama, senu i ko zna gde se sve nisu

zavlačili ne bi li sačuvali glavu. Bilo je veoma komičnih situacija kada smo ih sakupljali. Tako je naš 3. bataljon postigao u ovoj borbi zapažen uspeh. U mom vodu najviše se istakao mitraljezac Jovo Erceg (poginuo na selu Rovonu-Rudo) i sa svojom bombaškom desetinom Stevo Rodić-Ceja (poginuo 1943. na Kačevu-Prijepolje).

Naša četa zarobila je oko 100 domobrana, jednog nemačkog oficira, lekara Kapetanovića i veliki broj pušaka i municije. Na sektoru koji smo mi napadali izbrojali smo oko 20 mrtvih neprijateljskih vojnika. Kod nas je samo jedan borac ranjen.

Tog dana skupljena je velika količina oružja i municije. Borci su uzeli bolje puške, a municiju i bombe Štab bataljona predao je Štabu brigade. Sav višak oružja je zapaljen.

Drugog dana, nedaleko od Olova, susreli smo se sa proleterima i Titom. Tu se pevala pesma »Ide Tito preko Romanije« i »Petokraka zvezda sija, gura Peta divizija«.

Pero Tomić

PALA SU DVA NERAZDVOJNA DRUGA

U Velikom Tičevu rasli su, razvijali se i stasali dva nerazdvojna druga, dva rukovodioca 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade, Radivoj Višekruna i Trivun Jović. Radivoj je rođen 1911. godine, a Trivun 1912. godine. Rasli su u mnogočlanim porodicama.

U NOB su stupili 27. jula 1941. godine u Tičevsku ustaničku čet, a decembra iste godine u 3. šatorsku čet, Bataljona »Budućnost«, 3. krajiškog NOP odreda. U Šatorskoj četi Trivun je vršio dužnost desetara, a Radivoj delegata i komandira voda. U mesecu aprilu postali su kandidati, a u KPJ primljeni su juna 1942. godine.

Na dan formiranja brigade stupili su u 2. bataljon i postavljeni: Trivun za komandira voda, a Radivoj za sekretara u Štabu bataljona, a 23. septembra iste godine za komandira voda 2. čete. Bili su oduševljeni što su postali borci brigade.

Prvog oktobra 1942. godine u brigadi je formiran i njen 4. bataljon. Za komandira njegove 2. čete postavljen je Trivun Jović. Dan kasnije, sa grupom vojno-političkih rukovodilaca iz brigade Radivoj je upućen na kurs (školu) pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu u Benakovac. Kurs je uspešno završio i u drugoj polovini decembra postavljen za političkog komesara 3. čete 2. bataljona.

Osobine dobrog starešine Trivun je ispoljio 27. novembra 1942. godine u borbama sa ustašama na Ružicu kod s. Dabra kada je samoinicijativno sa svojom četom izvršio kontranapad, potisnuo ustaše prema Šanskom Mostu i naneo im velike gubitke. Njegova spo-

sobnost došla je do izražaja pri napadu na selo Kijevo kod Sanskog Mosta. Ovo selo je zauzeto za nekoliko minuta, ustaše su se povukle u Sanski Most u paničnom bekstvu, a četa nije imala gubitaka.

Nije ni Radivoj izostao po hrabrosti i umešnosti iza svog najboljeg druga i saborca. Već u borbama za Sanski Most, zajedno sa Miladinom Budišom, Kadrom Slipcom i drugim borcima iz 2. čete, Radivoj se istakao u likvidaciji ustaškog uporišta i žandarmerijske stanice i kasnije u borbama oko Kozarca, Bronzanog Majdana i u borbama sa četnicima po Manjači. Ne manju hrabrost ispoljio je i u četvrtoj ofanzivi, a posebno na Paunovcu, u sprečavanju neprijateljskih tenkova da prođu od Ključa prema Bravsku. U svim tim žestokim borbama bio je u prvim redovima.

Krajem februara 1943. godine razboleo se od trbušnog tifusa. Iako teško bolestan, nije se odvajao od svoje čete. U vrlo teškom stanju prešao je preko planine Šator i uz pomoć svojih boraca stigao u selo Vrb-ljane, gde je smešten u divizijsku bolnicu. U divizijskoj bolnici posetio sam ga i našao ga sa još nekoliko drugova iz brigade u jednoj seoskoj sobi. Još je bio pri svesti, kategorički mi tvrdio da neće preživeti bolest i izrazio želju da umre kod svoje kuće. Kada sam se vratio u Bataljon, koji se nalazio u selu Rorama, o tome sam referisao komandantu Bataljona Radi Zoriću. Komandant je odobrio njegovoj porodici da ga prebace na kućno lečenje. Ubrzo su ga braća pi'eneli kući, ali je bolest bila vrlo teška. Radivoj je umro 2. aprila 1943. godine. Istog dana, preko Tičeva, na putu za Dalmaciju, prošao je 2. bataljon brigade. Maršujući pored Radivojeve kuće borci njegove čete i bataljona pogledom su izvršili poslednji pozdrav svom omiljenom komesaru i drugu.

Vest o Radivojevoj smrti preneo sam Trivunu u selo Plavno, koje je od Knina udaljeno desetine kilometara. Kada je čuo tu vest, Trivun je nekoliko trenuta ćutao, kao da je izgubio dah i tužno me, sa suzama u očima, posmatrao a kada se malo pribrao rekao mi: »Radivoj mi je bio najbolji i najiskreniji drug, neću ga ni u najtežim situacijama izneveriti. I vi po godinama mlađi Tičevljani treba da budete još borbeniji

i hrabriji i da svi zajedno osvetimo našeg komšiju i iznad svega dobrog i odanog borca«. Posle tih izgovorenih tužnih reči uputio se u svoju četu da je pripremi za predstojeću akciju na četnike i Italijane oko Knina.

Sa svojom četom, u napadu na Glamoč 25. aprila 1943. godine, Trivun je u jednom snažnom jurišu probio ustašku odbranu, likvidirao nekoliko bunkera i brzo stigao do centra grada. U tom jurišu ubijen je veći broj ustaša.

U mesecu maju i junu Trivun je sa uspehom vodio borbu protiv četnika oko Teslića i Pribinića.

Noću između 28. i 29. juna brigada je uspešno prešla reku Bosnu i zauzela željezničke stanice Dobrinje i Porječani. U tom brzom naletu ona je uništila teretni voz, porušila prugu između tih stanica, a potom zauzela položaj prema Visokom. Na ovom pravcu brigada je ceo dan vodila borbu sa mnogo jačim neprijateljem i onemogućila mu da prodre prema Kaknju. Posle uspešno izvršenog zadatka, brigada se povukla u pravcu sela Gora. Pri odstupanju brigadu je štitila 2. četa 4. bataljona, koju su žestoko tukli neprijateljski avioni u grupama.

Južno od sela Gora, na seoskom putu, kolona brigade je kratko zastala dok pristigne Trivunova četa. Preko veze preneto mi je da se što pre vratim na začelje kolone. Brzo sam tamo stigao i primetio Trivuna kako na nosilima leži teško ranjen. Oko njega sakupila se grupa boraca, Štab 4. bataljona i brat mu Pero. Gledao me svojim velikim crnim očima, verovatno s namerom da mi nešto kaže, ali nije imao snage. Nakon nekoliko trenutaka izdahnuo je. Sahranili smo ga pored puta južno od sela Gora i minutom ćutanja odali mu poslednji pozdrav, a zatim je brigada krenula na novi zadatak. Kao i Radivoja borci su ga neobično voleli i o njemu pesmu pevali.

Tako su u vremenu od tri meseca pala dva nerazdvojna druga i komšije, dva popularna rukovodioca u brigadi. Sahranjeni su jedan od drugoga daleko nekoliko stotina kilometara, ali su im ideje i ciljevi ostali isti.

Spiro Višekruna

ISPEGLANE »ŠTABLIJE

Naš Štab brigade nikada nije hteo da da odeću na parenje, a uvele su drugovi iz Štaba bili ispeglani i imali šavove na pantalonama. Kada se negde zateknemo na odmoru, skinu pantalone i ako ima pegle mi ih ispegliamo. Tako malo spržimo i vaške u njima. A kada nema pegle, oni ovlaže malo pantalone, stave na drvenu klupu, pritisnu ih nekom daskom i ujutro budu kako-tako ispeglane. Često su tu dasku stavljali i na ležaj, na nju pantalone pa drugu odozgo. Zatim legnu i tako »ispeglaju« svoje pantalone.

Danica Rokvić

FORSIRANJE REKE BOSNE U REJONU ŽELEZNIČKE STANICE DOBRINJA 28/29. VI 1943. GODINE

Prilikom prelaska komunikacije Kiseljak — Busovača 27/28. juna 1943. noć je bila oblačna, tmurna i hladna, borci su bili umorni. Posle izvršenog razmeštaja i organizovanog obezbeđenja i osmatranja, preduzete su mere za odmor boraca i maskiranje zbog neprijateljskih aviona. Intendanti, ekonomi i kuhari imali su pune ruke posla. Odmor je bio potreban i koristan s obzirom na predstojeću akciju koja sledi u toku noći 28/29. juna 1943. godine, na r. Bosni i železničkoj pruzi u rejonu železničke stanice Dobrinja. Opšta priprema za napad počela je posle 12 časova. Priprema za ovakvu važnu akciju zahtevala je maksimalno zalaganje svih starešina u jedinicama. Dan je bio lep i sunčan, povremeno je nailazio po neki avion koji je izviđao područje gde smo bili raspoređeni. Naročito je obilazio područje s. Sebinje. Dobili smo utisak da nije primetio prisustvo naše brigade u rejonu s. Džindića. Sve su pripreme temeljito izvedene i brigada je bila spremna za pokret na izvršenje zadatka.

Dvadeset osmog juna 1943. godine iz rejona s. Džindić u 18 časova formirala se kolona za pokret prema r. Bosni. Na čelu kolona nalazio se 2. bataljon a za njim u koloni bio je postrojen i 4. bataljon. Do mosta na reci nismo imali nikakvih neprilika, sve je prošlo u najboljem redu. Uz put se proveravala spremnost vodova i četa za borbu. Vodio se računa o disciplini u pokretu i maskiranju boraca i tovarnih grla, zbog mogućnosti pojave neprijateljskih aviona.

Na r. Bosni nalazila su se dva mosta i to: betonski most preko koga treba preći, a on se nalazi izme-

đu s. Seoče i železničke stanice Dobrinja; i drugi, drveni most, između s. Buzić Mah i železničke stanice Dobrinja. Čelo kolone izbilo je već kod vodenica na bezimenom potoku, koji se uliva u r. Bosnu, nešto niže od mosta koji treba preći, odnosno kod groblja koje se nalazi blizu mosta na oko 500 metara. Pozvan je komandant 4. bataljona Marko Srđić kome je postavljen zadatak da što pre izbije na kosu Grebova glava k. 600 severno od s. Buzić Mah, zaposedne ovu kosu, zauzme drveni most na r. Bosni zapadno od s. Dobrinje, organizuje izvidanje i obezbeđenje sa pravca s. Bradve, Vilenjak i Buzić Mah i pripremi most za paljenje u slučaju povlačenja. Ovaj zadatak je komandant Marko Srđić postavio komandiru 1. čete. Za njegovo izvršenje određen je 1. vod 1. čete, na čelu sa komandir voda Đurom Kukobatom. Sa ovim vodom pošao je i zamenik politkomesara čete Jovo Kecman.

Vod je brzo i neopaženo izišao na određeni položaj. Komandir voda odredio je desetinu Miloša Kozomare da zauzme most i pripremi njegovo rušenje. Miloš Kozomara postrojio je svoju desetinu u kolonu po jedan, sišao na drum i uputio se pravo na most idući od s. Buzića Mah, prema s. Dobrinja. Približivši se mostu, primetio je na njemu grupu ljudi kako stoje i puše. Slobodno je prišao njima sa čelom desetinom u kojoj je imao 11 boraca, od kojih je jedan imao puškomitraljez. Pozdravio je nepoznate sa »Dobro večer«. Pošto je bila noć, tek je tada video da je to muslimanska milicija. U isti mah je komandovao: »Ovde ostavite puške. Mi smo partizani, ne bojte se«. Grupa od sedam ljudi naoružanih puškama bez ijedne reči su položili puške, pravdajući se: »Mi smo seoska milicija i samo čuvamo svoja sela od četnika koji bi prešli preko reke«. Očigledno su se uplašili jer su neprekidno ponavljali da oni samo brane svoja sela Buzić Mah, Vilenjak i Bradve. Jedna desetina ovog voda je upućena prema s. Buzić Mah, radi obezbeđenja sa tog pravca, a jedna desetina ostala je na kosi k. 600 (Grebova glava) na položaju sa jednim puškomitraljezom. Desetina Miloša Kozomare sa zarobljenim milicionerima odmah je otpočela pripremu za spaljivanje mosta. Most je spaljen

tek posle podne kad smo se povlačili sa železničke stanice Dobrinja.

Tačno u 23 časa 2. bataljon je otpočeo sa prelazom preko mosta. Most je pređen bez borbe. Drugi bataljon je tako reći trkom krenuo prema železničkoj stanici Dobrinja. U stanici, pored šefa stanice, nađena su tri domobrana, koji nisu dali nikakav otpor. Na stanicu je brzo došao Štab brigade, a zatim i 4. bataljon. Radilo se o jednoj brznoj akciji. Šef stanice je izjavio da se uskoro očekuje dolazak jedne kompozicije iz pravca Visokog. Ova kompozicija je vojnog karaktera, ali ne zna šta je u njoj. Od Kaknja se ne očekuje voz. U toj situaciji Štab brigade je naredio da se 2. bataljon što pre pomeri drumom i prugom prema Visokom, da zauzme s. Buziće, propusti kompoziciju, a zatim poruši prugu i cestu. Glavnim snagama treba produžiti dejstvo prema železničkoj stanici Porječani, a sa jednom četom pomoći 4. bataljonu u likvidaciji neprijatelja u vozu ukoliko to bude potrebno.

Štab 4. bataljona izvršio je raspored svojih četa. Određeni položaji su brzo zauzeti. Borci 2. čete su brzo navaljali šlipere na prugu okrenute svojom dužinom prema Visokom, odakle voz dolazi. Sve je bilo gotovo za doček neprijateljskog voza. Voz se uskoro pojavio i naleteo je na gomilu šlipera, prednji deo lokomotive se izdigao i tako se zaustavio. Voz je trebalo da se zaustavi u Dobrinji, pa je bio usporio brzinu. U momentu zaustavljanja voza došlo je samo do jačih udaranja vagona, ali nije ni jedan vagon iskliznuo. Samo što se voz zaustavio, komandant Marko Srđić, sa kuririma Štaba bataljona (Branko Zec, Bučalo i omladinski rukovodilac bataljona) razoružao je jednog ustašu koji je bio kod mašinovođe u lokomotivi, a zatim pošao kroz vagone i redom razoružavao zbunjene neprijateljske vojnike. Jedan neprijateljski vojnik pokušao je da dade otpor, te je nastala kraća pucnjava. Delovi 1. čete, ne znajući šta se dešava na prednjem delu voza, a pošto se čula pucnjava, otvorili su jaku vatru po vagonima. U tom momentu smo čuli svima poznatu komandantovu pištaljku — dvojnicu. Videli smo da je komandant u vagonima i da se on obračunava sa neprijateljskim vojnicima. Vatra je prekinuta i brzo smo

i mi otpočeli pretresati vagone od zadnjeg dela pa prema lokomotivi. Brzo je neprijatelj likvidiran.

U ovoj kompoziciji bio je velik broj vagona. Pored ostalog bila su dva vagona mlade teladi, tri vagona belog brašna, nešto duvana, bilo je i praznih vagona. Materijal koji je zaplenjen u vagonima nismo mogli potovati u našim komorama, te je počela evakuacija materijala. Pošto nismo mogli poneti sav materijal iz vagona, rešeno je da se mobiliše narod iz okolnih sela da nosi brašno i goni mladu telad. Patrole 1. čete upućene su u s. Dobrinju, Buzić, preko mosta u Buzić Mah i s. Vilenjak, pokupili seljake sa kolima i pre zore potovarili brašno i telad, sa napomenom da se to podeli siromašnom narodu. Zarobljenu muslimansku miliciju iz navedenih sela smo koristili prilikom evakuacije materijala, na taj način što smo im vratili puške i naredili da sa našim patrolama pozivaju seljake za odvoženje materijala. Vraćene puške im nismo oduzeli kad smo se povlačili, već smo im rekli neka drže te puške samo za čuvanje naroda svojih sela od nasrta na njihovu imovinu i živote. Taj naš stav se kasnije pokazao kao pravilan, jer su ti isti ljudi za relativno kratko vreme stupili u Visočko-fojnički partizanski odred a oni koji nisu otišli u partizane, postali su aktivni saradnici NOP-a.

Najveći teret na organizovanju i sprovođenju evakuacije pao je na leđa intendantata brigade i bataljona. Oni su vredno obavili ovaj posao, kao što su i mnoge druge ranije slične poslove obavljali. Prva četa je takođe sa svojim borcima, koji nisu bili angažovani na izvlačenju materijala, radila na rušenju i uništavanju staničnih instalacija u Dobrinji i od ove stanice prema Kaknju i od stanice prema Visokom. Šine sa šlipe-rama dignute su i bačene u r. Bosnu, skretnice na stanicama su uništene radom brigadnih inženjera. Jedan broj ovih specijalista je pošao sa 2. bataljonom da bi pomogao u rušenju pruge i stanice Porječani.

Oko 10 časova razvila se žestoka borba na položajima 2. bataljona. Neprijatelj je nastojao da što pre prođe prema Kaknju i pomogne tome garnizonu. Upornom i aktivnom borbom bataljon je uspio da zadrži neprijatelja i da ga prisili i na povlačenje.

Dvadeset devetog juna, u jutarnjim časovima, bila je magla u dolini r. Bosne koja se zadržala skoro do 9 časova, što je išlo nama u prilog jer nije mogla dejstvovati neprijateljska avijacija. Pošto se magla podigla iz doline r. Bosne, počele su sa dejstvom grupe od tri do pet aviona. Intenzivno su počeli da tuku prostor oko zaustavljenog voza. Nešto posle 11 časova spalili smo most na r. Bosni i povukli vod sa obezbeđenja preko reke sa Grabove Glave a zatim lokomotivu survali u r. Bosnu. Vagone smo sve spalili, a vagone za prevoz tenkova i artiljerije minirali.

Povlačenje sa položaja iznad Dobrinje, na prostor s/z od Breze, otpočeli smo nešto oko 12 časova. Neprijateljski avion izviđač, zvani »roda«, primetio je kolonu 2. čete našeg bataljona, napravio je mali zaokret i otvorio vatru iz mitraljeza. Tu je poginuo Trivun Jović, komandir 2. čete. Trivun je bio na čelu ove čete od njenog formiranja, 30. septembra 1942, do toga kobnog dana, 29. juna 1943. godine. Sahranili smo Trivuna na jednom proplanku ispod divlje kruške. Njegova četa se sa suzama u očima i grčem na usnama oprostila od svoga dragog i voljenog komandira. O liku ovog hrabrog komandira čete verovatno će neko više reći.

Za komandira čete, nakon nekoliko dana, postavljen je drug Branko Galić, koji je do ovog postavljenja bio na dužnosti zamenika komandira 1. čete 4. bataljona. Branko Galić je bio na čelu 2. čete od 4. jula 1943. godine, do svoje smrti, 18. marta 1944. godine. Poginuo je u borbi sa Nemcima u s. Knjeginje na r. Uvcu kod Priboja. O ovom također hrabrom borcu i dobrom komunisti i primernom starešini treba nešto više reći prilikom sređivanja podataka o teškoj borbi koju je vodila 4. KNOU brigada u proleće 1944. godine na području Priboja i zapadne Srbije. Branko je to zaslužio i kao borac, starešina i komunista, te se mora nešto više reći o njemu.

Milan Tankosić

TRI DANA U OKRUŽENJU

Posle uspešnog forsiranja r. Bosne brigada se prikupila u širem rejonu Žute Zemlje s/z. od Breze. Tu su izvršene pripreme za napad na rudnik uglja Breza. Za početak napada određen je 30. juni 1943. godine u 24 časa. Prva četa pošla je na izvršenje zadatka, oko 20,30 časova. Za vodiča smo dobili pružnog radnika koji je dobro poznao teren. Na putu smo bili oprezni. Noć je bila vedra i sveža. Od seljaka doznali smo da se u ž. s. Dabravine pored šefa stanice nalaze još tri domobrana. Sa četom je pošao zamjenik komandanta bataljona Đuro Raca i najmlađi kurir u brigadi Branko Zec.

Napad čete je izveden u određeno vreme. Drugi vod je zauzeo željezničku stanicu bez borbe. Jedan od domobrana bio je na Istočnom frontu i nekoliko puta je ranjavan. On je streljan, a druga dva domobrana i šef ž. s. pušteni su svojim kućama. U stanici je nađeno nešto hrane i sanitetskog materijala. Šef stanice je izjavio da nema, po planu, prolaska vozova u toku noći. Pa zauzimanju ž. s. 3. vod je otišao na rušenje mostova na pruži i drumu. Zatim su pioniri porušili još dva manja mosta na drumu blizu s. Hadžića. Nekako u isto vreme kad smo napali ž. s. čuli smo potmule eksplozije što je govorilo da je otpočeo napad na rudnik uglja Breza. Odmah su preduzete mere za spaljivanje ž. s. Dabravine i rušenje svih postrojenja u stanici.

Nešto oko dva časa posle ponoći — 1. jula 1943. godine, ispred naše zasede i porušenog mosta pojavio se oklopni voz iz pravca Vareša. Zaseda je otvorila jaku vatru na njega. Voz se vratio nazad. Prvog jula oko 1,30 časova poslali smo jednu patrolu jačine 3 borca, na če-

lu sa Dmitrom Zivlakom, u pravcu Breze sa zadatkom da uspostavi vezu sa delovima 3. bataljona. Upali su u nemačku zasedu. Jedino je Dmitar uspeo da umakne. Veza nije uspostavljena. Sećam se da se jedan zvao Zeljković Jovo, drugog se ne mogu setiti. U to vreme kad se vratio Zivlak, nije se čula ni borba na Brezi. Nekako u isto vreme, pred zasedom se pojavila neprijateljska motorizovana kolona od pravca Vareša, na čijem čelu su bila dva oklopna automobila, a iza njih su se kretala 4 kamiona puna nemačkih voznika. Zaseda je na njih otvorila jaku mitraljesku i pušcanu vatru. Neprijateljska vatra je bila jača a naročito su precizno gađali malokalibarski topovi sa oklopnih vozila. Zaseda se morala povući. Neprijatelj je brzo popravio mostove i produžio prema Brezi. Četa se našla u vrlo teškoj situaciji.

Komanda čete, zajedno sa zamenikom komandanta bataljona Đuđom Racom, donela je odluku da se povuče sa železničke stanice Dabra vina u pravcu s. Čemerno. U ovom rejonu smo se zaustavili, sa namerom da se odmorimo i da se spremi nešto hrane za borce. Na putu od ž. s. Dabravina do s. Orahova, nismo nailazili na neprijatelja. Dan je vedar i topao. Prolazio je poneki neprijateljski izviđački avion. Očito nije bio puno zainteresovan za to područje, više se zadržavao na području Vareša i Breze. Pretpostavljali smo da je tamo 1. KNOU brigada. Nismo prikupili ni jedan podatak, koji bi govorio da se naša brigada nalazi u rejonu s. Čemerno. Podaci koje smo prikupili od seljaka govore da nije bilo naših boraca u ovim selima duže vreme. Na ovom području delovao je ozrenski četnički odred.

Četa se razmestila u rejonu brda Orlik, severno od s. Orahovo i postavila neposredna obezbeđenja, rešili smo da u selo Orahovo pođe politički komesar Slavko Rađenović sa jednom desetinom. Zadatak je bio prikupiti podatke o našim jedinicama na području s. Čemerno i prikupiti nešto hrane za borce. Slavko i desetina su se vratili u četu ali nisu uhvatili vezu sa našim jedinicama. Vreme je nešto posle 14 časova. Jedini znak po kome smo mogli odrediti rejon brigade jesu neprijateljski avioni koji nadleću i bombarduju njene položaje. Prema

tome bili smo sigurni da se brigada nije prebacila preko pruge nego je ostala na drugoj strani. Po vatri koja se čula moglo se zaključiti da se brigada kreće prema Varešu i da će iduće noći 1/2. jula izvršiti prelaz drumu i pruge Breza — Vareš u rejonu ž. s. Dabravina, jer je taj prostor bio najpogodniji. Posle obavljenog ručka, odlučili smo da sa četom izvršimo pokret iz s. Debela Međa, preko Kadin Gaja do Budoželj planine i tamo sačekamo dolazak brigade. Tek tad smo shvatili da smo potpuno odvojeni od svog bataljona i brigade. Tom prilikom se videla zabrinutost na licima boraca. Četa je imala oko 70 boraca, 8 puškomitraljeza, dva automata i oko 60 pušaka uglavnom karabina. Bilo je dosta municije.

Samo što je četa prešla r. Žalju i počela se penjati prema vrhu Budoželj planine, za nama se pojavila grupa od 15 četnika, koji su nas zvali da pregovaramo sa njima. Komanda čete, zajedno sa Đuđom Racom, bila je radoznala šta četnici nude. Na razgovore je pošao Branko Galić, zamenik komandira čete, sa grupom boraca među kojima je bio i Zec Branko, kurir u štabu bataljona. Četnici su nudili svoje »usluge« da nas prevedu do Okruglice gde su se navodno povukle naše jedinice. Branko je na to odgovorio da mi znamo naš zadatak i pravac kretanja i nije nam potrebna njihova pomoć, a što se tiče ustaša sa njima ćemo lako, imamo dosta oružja i municije. Tako su završili naši pregovori sa četnicima. Četa je izbila na brdo Budoželjska planina, tačno na zalazak sunca 1. jula 1943. godine. Održali smo sastanak partijske ćelije, na kome smo analizirali sve događaje. Došli smo do zaključka da se četa nalazi u teškoj situaciji, ali da je moral i borbeno raspoloženje na nivou. Zaključili smo da ostajemo na tom brdu dok ne uspostavimo vezu sa brigadom. Borce smo smestili u jednoj šumovitoj uvali, gde su po desetinama pravili zaklone od lišća i grana i na taj način se zaštitili od hladnoće. Imali smo samo neposredno obezbeđenje i to po vodovima. Jutro je bilo vedro i hladno. Rosa na travi je bila kao da je padala kiša celu noć. Drugog jula smo četu rasporedili. Naročitu pažnju smo posvetili prema s. Budoželju. Tamo su poslali jednu desetinu voda koji je na tom pravcu vršio obezbeđenje sa zadat-

kom da ispitaju teren oko sela Budoželja. Oko 10 časova patrola se vratila u logor i dovela 3 naoružana čoveka koji su pripadali seoskoj miliciji u s. Budoželj. Izjavili su da u selu ima pod oružjem oko 150 ljudi, uglavnom naoružanih puškama, koje su dobili od ustaša i Nemaca u Varešu. Oni navodno, neće da se bore protiv partizana, nego samo protiv četnika. Poslali smo jednog od njih da ode kod komandanta seoske milicije i da mu kaže da dođe na razgovor sa partizanskim komandantom, sa napomenom da im se garantuje bezbedan život i povratak u selo. Uskoro na određeno mesto pojavio se zamenik komandanta mesne milicije, sa onim čovekom kog smo poslali. Za taj susret izvršili smo i neke pripreme. Dogovorili smo se da tražimo od njih sledeće: 1) vaše selo nećemo napadati niti ćemo preko njega prelaziti, ali tražimo od vas da budete mirni. U slučaju vašeg napada mi nećemo snositi odgovornost za posledice. 2) Da nam na dobrovoljnoj lazi prikupi hranu za 250 ljudi i donesu na ovo mesto, 3) Da ne obaveštavaju nikoga o nama. Mi smo za tu priliku postavili naše zasede, koje neće dozvoliti nikom izlaz, iz sela, a ko pođe u selo biće zadržan sve dotle dok mi ne napustimo ovaj teren. Na kraju smo rekli da ćemo ni u našem pokretu prema Okruglici zaobići njihova sela. Nakon što smo mi izneli naše zahteve, postavili smo pitanje, da li se prihvata ovaj predlog. Bez dvoumljenja zamenik komandanta s. milicije je rekao da se u potpunosti slaže. Glavni pregovarač sa naše strane bio je Dudo Raca, zamenik komandanta našeg bataljona, a komanda čete bila je kao članovi delegacije, a to su bili: Tankosić Milan, komandir, Slavko Rađenović, politički komesar, Branko Galić, zam. komandira, Jovo Kecman, zam. polit. komesara. Pored ovih drugova prisustvovali su i Miloš Kozomara, Milorad Kopanja, i Branko Zec kurir štaba bataljona. Đudo je u ovim razgovorima pokazao lik pravog partizanskog komandanta. Njegov govor je bio miran i mudar tako da su prisutni milicioneri počeli slobodnije da se ponašaju i da smelije iznose svoje mišljenje. Pregovore smo završili nešto oko 12 časova. Pregovarači su otišli u selo noseći svoje oružje sa kojim su bili naoružani, očito su bili zadovoljni.

Nešto oko 15 časova stigla su ona trojica, vodeći dva bosanska konjića natovarena krompirom, kukuruznim brašnom i sirom. Pored toga su nam rekli da je prije podne naišla jedna patrola partizana, da su se raspitivali o prolasku partizanskih jedinica i da je otišla prema s. Žižci.

U prvi sumrak, četa je bila spremna za pokret prema selu Budoželj. Rasporedili smo se po vodovima blizu puta. Ovim putem su stvarno prolazile četničke patrola prema selu, bili su nam na dohvat ruke. Iz njihovih razgovora se moglo čuti psovka partizana i ustaša u s. Budoželju. Kod zaseoka Žalje susreli smo kolonu naše brigade. Bili smo konačno opet u svom bataljonu. Bilo je i kritike i ljutnje, ali činjenica da smo opet svi zajedno u punom sastavu bilo je veliko zadovoljstvo. Brigada se razmestila u rejonu potoka južno od s. Žalje. Ovaj rejon je bio pokriven šumom i odlično je maskirao borbe i komoru. Donešena je odluka da na tom prostoru brigada ostane na odmoru ceo dan (3. jula 1943. godine) da se odmori i nahrani. Napominjem da su tu četnici tražili pregovore sa našim starešinama. Ti su pregovori prihvaćeni i održani, zbog toga da bi se stvorilo vreme brigadi da se odmori i sredi poslije teških borbi u proteklim danima. Brigada je ostala u rejonu razmeštaja ceo dan i noć 3/4. jula. Glavni pregovarač sa četnicima bio je drug Trninić Milan, zamjenik političkog komesara brigade sa još nekoliko drugova. Pregovori su vođeni u međuprostoru naših i četničkih položaja severno od s. Žalje. Pregovori su prekidani nekoliko puta u toku dana i ponovo nastavljani. Naša strana je zahtevala, koliko se sećam, da se dozvoli našim jedinicama da pređemo preko njihove teritorije prema Olovu i Han-Pijesku, a četnička strana je pak zahtevala da se mi odmah vratimo preko pruge, tamo odakle smo došli. Na drugom sastanku je drug Milan predložio da nas ostave na miru toga dana i da ćemo mi sledeće noći (4. jula ujutro) preći prugu Vareš — Breza i krenuti prema r. Bosni. Taj predlog su četnici i prihvatili. Po povratku druga Milana nastavljena je intenzivna priprema bataljona za napad na četnike i prodor prema s. Okruglici. U jutro 4. VII 1943. u samu zoru, naše čete su sa svojih

polaznih položaja krenule u napad. Četnici su bili iznenađeni našim napadom. Tako je otpočela borba sa četnicima i u toku dana zauzeli smo s. Okruglicu i druga sela oko nje.

Milan Tankosić

SJECANJA NA ČETVRTU KRAJIŠKU NOU BRIGADU

Bila sam sedamnaestogodišnja bolničarka Centralne bolnice pri Vrhovnom štabu NOV, te ratne godine kada je bolnica direktno napadnuta i veći broj ranjenika i sanitetskog osoblja pobijeno. S jednom grupom ranjenika i nekoliko bolničarki uspjela sam se probiti preko Zelengore i Sutjeske. Krenuli smo prema istočnoj Bosni da stupimo u vezu sa našim jedinicama. Mislili smo da nam u tome pomaže vodič na kojeg smo naišli, ali nas je on odveo u četničko selo Okruglicu. Bilo nas je 36 drugova i devet drugarica. Tu je za sve nas počela još jedna velika patnja. Četnici su drugove odveli (predali ih Nijemcima u Zenici gdje su streljani) a nas drugarice su batinali, mučili... Raspoređene smo po četničkim kućama, bose i gladne pazile stoku, spavale u stajama, čuvane da ne pobjegnemo. Onemogućili su nam da se međusobno vidamo. Ti dani su bili ispunjeni neizvjesnim trenucima jer se po selu šaputalo o datumu kada će nas streljati. Strah i patnje koje smo doživljavale nestali su onog trenutka kada su iznenada u selo upali Krajišnici. Četvrta krajiška brigada nas je oslobodila i rastjerala četnike.

Sjećam se, za mene je taj trenutak značio ponovnu slobodu. Kada su čobani s planine javili da dolazi vojska, seljani su počeli odnositi hranu i stvari u jednu špilju pored sela u koju su se i sami sakrili. To je učinila i porodica u kojoj sam ja bila. Mene su ostavili u kući s njihovim djetetom u koljevci. Ostavili su dijete! Rekli su: »Moglo bi plakati i otkriti nas«.

Kad je stigla partizanska patrola pitali su me ima li koga u selu. »Nema, pobjegli su« — rekla sam.

Komanda se smjestila u kući gdje sam ja do tada boravila. Pitala sam koja je to jedinica. Nisu mi odmah odgovorili jer nisu imali povjerenja u mene. Komandir čete, mislim da se zvao Dragan Rodić, me upita: »Otkud ti znaš za jedinice«? »Ja sam ovdje zarobljena« — kažem, i ispričam moju priču. Još su me dosta ispitivali prije nego što su utvrdili da govorim istinu.

Onda su počeli trenuci koje sam doživjela kao drugo rođenje. Prihvatili su me Krajišnici, odveli me da mi sašiju odjeću od ćebadi. Krenula sam s njima tog juna 1943. godine i ostala sam u toj brigadi sve do aprila 1944. godine, kada sam upućena na Viši sanitetski kurs.

Veselje koje sam doživjela prilikom oslobođenja iz zarobljeništva nije bilo ništa manje od onog 1945. godine. Zato i danas mislim da sam imala tu sreću da doživim dva puta oslobođenje.

Milena Janković-Radić

LIJEP POGLED

Kada smo stigli u selo Krčevine (Okruglica) moja se četa odmah razmestila. Komandir čete Ilija Kiso izdao je komandirima vodova uputstva za obezbeđenje čete. Ušao sam u jednu kuću i tamo sam primjetio djevojku koja se stalno smješkala i uporno me posmatrala. Čudio sam se zašto se tako ponaša, jer sam znao da su ovo četnička sela i da su protiv našeg pokreta. Poslije kratkog vremena, djevojka mi je prišla, oslovila me sa druže komesare i tiho zamolila da nasamo porazgovaramo. Pristao sam.

Pozvala me je u sobu i ponudila da sjednem. Smjestili smo se oboje za sto. Pitala me je da li ću je primiti u svoju četu kao bolničarku. Rekao sam joj da se spremi i da pođe s nama kad krenemo. Mislio sam da je iz te kuće. Bila je obučena kao i sve djevojke u istočnoj Bosni.

U tom trenutku sam ugledao suze koje su joj se slivale niz obraze. Rekao sam joj da, ako se pokajala ili ako joj je teško da pođe s nama, može da odustane. Odgovorila mi je da je njena kuća daleko. Upitao sam je iz kojeg je mjesta a ona je odgovorila da je iz Bosanske krajine. Kada smo izašli iz kuće i odmakli se dvadesetak metara, od njenog lijepog pogleda nije bilo ni traga. Počela je da plače i jeca, ja sam je tješio kako sam znao i umio. Opet sam je pitao da mi kaže odakle je i kako je dospjela ovdje.

Brišući suze i duboko uzdišući ispričala mi je da je iz okoline Bosanskog Petrovca i da se zove Milka Grubiša. Bila je bolničarka u 3. krajiškoj brigadi i kad se razbolila ostala je u ovom selu. Plakala je od sre-

će što će opet biti među svojim drugovima i drugaricama. Kada sam je saslušao rekao sam joj da se odmah spremi i da se priključi četi. Pitao sam je da li ima nešto drugo da obuče. Rekla je da ima svoju odjeću i cebe, pa čak i torbicu sa zavojima. Kada je sve spremila prišla je domaćici i rekla joj da ide s nama. Ova joj je poželila srećan put, govoreći da je sama tako odlučila. Domaćica je inače imala malu djecu, a muž joj je bio u četnicima.

Grubiša Milka je bila primjerna bolničarka i vrlo odgovorno je ispunjavala svoje zadatke. Bila je član KPJ i više puta pohvaljivana pred četom.

Boško Skakić

USPELA SAM DA GA SPASIM

Napadali smo na Brezu pred svanuće. Izgleda da su ustaše saznali za napad, pa su nas s prozora dočekali bombama. Morali smo da odstupamo kroz njive. Tada je ranjen eksplozivnim metkom Rade Stupar. Ostala sam jedina s njim. Terao me je da idem, da ne poginem, kad već on mora da ostane. Međutim, bilo mi je žao da ga ostavim. Drugovi su nas sa jednog brda štitili i ja sam ga polagano izvlačila. Ispred nas je išao borac Nine i on je ubrzo pred nama poginuo. Kada je Rade to video, još više je počeo da me nagovara da ga ostavim, da odem, da ne poginem. Ipak, uspela sam da ga izvučem.

Saznala sam, posle rata, da me je Rade Stupar tražio i da je želeo da me vidi.

Pre nekoliko godina bila sam u Banatskom Velikom Selu, kod Kikinde, na svadbi. U jednoj sobi su bili muškarci, a u drugoj žene. Moj brat je bio u sobi sa muškarcima. Rade Stupar je živio u ovom mestu. Kada je neko oslovio moga brata sa »Sabljiću«, Rade ga je upitao da li šta zna o Radojki Sabljić. Moj brat je odgovorio: »Eno ti Radojke tamo, u drugoj sobi. To je moja sestra«. Kada smo se videli, to je bilo veliko zadovoljstvo i velika sreća jer je susret došao posle nekoliko decenija.

Radojka Sabljić

PRVI »ŠARCI« U NAŠIM RUKAMA

Posle proboja sa Šatora, jedinice 4. krajiške brigade su raspoređene na širem području Ključa, Čadevice, Sitnice, Baraća i prema Bosanskom Petrovcu. Prvi bataljon bio je raspoređen u selu Crkveno iznad Ključa. U borbama koje smo vodili pre dolaska na ovo područje, a naročito u probodu na Šatoru, imali smo velike gubitke i osipanje jedinica, ne samo zbog poginulih i ranjenih boraca, nego i zbog bolesti koja je harala među borcima. Zbog toga smo, pored odmaranja, radili na popunjavanju jedinica novim borcima.

Nakon odmora i popune, naš Prvi bataljon dobio je zadatak da zaposedne položaje na Čadevici, Orahovljanima, Klokotovcu i Treskavcu sa zadatkom da zaustavi prodor neprijatelja od Banja Luke prema Ključu. Borci 3. čete 1. bataljona bili su raspoređeni u mestu Treskavac, u šumi iznad jednog zaseoka. Ispod zaseoka prostirala se mala ravnica sa blagim padom. Naš položaj bio je vrlo povoljan za osmatranje i za borbeno dejstvo. Osim toga, bili smo tako dobro maskirani da nas neprijatelj nije otkrio, iako je znao da se na tom području nalaze naše jedinice. Borci naše čete su držali ovaj položaj u smenama. Dok su borci jednog voda bili na položaju, borci ostala dva voda bili su na odmoru, ali pripremljeni da brzo stupe u akciju.

Neprijatelj je u više navrata pokušavao da se probije kroz naše položaje i nastavi kretanje u pravcu Glamoča, koristeći, pored pešadijskih jedinica, i artiljeriju.

U ovim okršajima sa daleko jačim i opremljenijim neprijateljem imali smo nekoliko ranjenih boraca, od

kojih je teško bio ranjen Svetko Gašić, sekretar SKOJ-a

3. čete, vrlo hrabar borac, koji je, iako vrlo mlad, svoje zavidno znanje nesebično prenosio na druge, a naročito na članove SKOJ-a.

Poslednjeg dana držanja položaja, 23. marta 1943. godine, oko 15 časova, jedan vod nemačkih vojnika došao je bez borbe u zaselak iznad koga smo držali položaj. Mi smo primetili Nemce i pratili smo njihovo kretanje. Po njihovom slobodnom kretanju zaključili smo da ne očekuju nikakvu opasnost. Izdao sam naređenje, koje je brzo preneseno svim borcima voda, da se ne otvara vatra dok neprijatelj prilazi zaseoku i dok se u njemu nalazi, jer je došao radi pljačke. Procenili smo da će neprijatelj u povratku biti još neoprezniji i nesposobniji za borbu nakon našeg iznenadnog napada. Kada su izašli na čistinu, vodeći za sobom konja natovarenog sa dva puškomitraljeza, naredio sam da se otvori vatra. U napadu i jurišu na Nemce učestvovala su dva odeljenja voda, a jedno odeljenje je ostalo na položaju radi zaštite. Poginulo je nekoliko nemačkih vojnika, a više ih je ranjeno. Zaplenili smo dva nemačka puškomitraljeza, nekoliko pušaka i veću količinu municije. Posle ove borbe povukli smo se u pravcu naših jedinica da bismo izbegli sukob sa jakim nemačkim snagama.

Zarobljeni puškomitraljezi su bili nepoznati borcima našeg voda i naše čete. Ali, zahvaljujući puškomitraljescu Jovanu Gašiću i njegovoj sposobnosti i snalažljivosti, ubrzo smo otkrili tajne ovog ubojitog oružja i istim kasnije nemilosrdno tukli po neprijatelju od koga smo ga zarobili.

Akcija je tako uspešno izvedena da nismo imali nijednog poginulog ni ranjenog borca. Pošto smo se povukli, neprijatelj je počeo artiljerijom da tuče položaje koje smo držali. Osim toga, otpočeo je sa pretresanjem terena. Pošto je ubrzo pala noć, obustavio je dalju akciju napada i pretraživanje terena i povukao se na svoje polazne položaje.

Nakon napuštanja položaja, doveo sam vod u selo Treskavac, pronašao sam odbornika i zamolio ga da rasporedi borce po kućama da večeraju i da se malo odmore, što je odbornik rado prihvatio. I ja i ostali

borci smo znali da je zabranjeno svraćanje u sela radi traženja i uzimanja hrane. Međutim, pošto smo bili zadovoljni zbog uspele akcije i zarobljavanja puško-mitraljeza, odlučili smo da ovog puta tu naredbu prekršimo.

Nakon završene večere, sa vodom sam krenuo u sastav čete. Na putu do čete borci su pevali, smejali se i šalili. Pošto su borci naše čete već čuli za uspelu akciju, dočekali su nas sa oduševljenjem. Komanda čete je pored vesti o akciji saznala i da smo svratili u selo Treskavac i tu večerali u kućama meštana.

Narednog dana ujutro sazvan je partijski sastanak, kojim je rukovodio sekretar Aleksa Đukić. Na dnevnom redu bilo je pitanje moje odgovornosti. Na pitanje zašto sam to učinio, odnosno prekršio naredbu, odgovorio sam da sam to učinio zbog toga što su borci bili umorni i gladni, te da bi im dalje povlačenje i kretanje bilo vrlo otežano. Osim toga, priznao sam da mi je osećaj odgovornosti malo popustio zbog zadovoljstva uspelom akcijom. U diskusiji koja se nakon toga razvila bilo je više članova koji su me branili od onih koji su me, moram reći s pravom, osuđivali. Sekretar partijske organizacije bio je odlučan da budem kažnjen. Ne sećam se koju kaznu je predlagao. Međutim, još za vreme trajanja sastanka video se dolazak nemačkih jedinica u selo Treskavac, a malo zatim dim i vatra od paljevina kuća. Izdato je naređenje da se partijski sastanak prekine i da se borci priključe svojim jedinicama. Partijski sastanak koji je sazvan zbog kršenja naredbe prekinut je i nikad više zbog toga nije bio sazvan, a ja sam zbog toga događaja, ili možda zbog nečeg drugog, ostao nekažnjen.

Simo Mandić-Sudija

SECANJE NA LUKU AJDERA, PARTIZANSKOG KOMANDIRA VODA

Luka Ajder je rođen 1914. u selu Preodac. Bio je radnik, član KPJ, u NOB-u od 27. VII 1941. godine.

Bio je komandir 2. voda 3. čete 2. bataljona 4. krajiške brigade. Kao čovek i komandir voda bio je pravičan i karakteran. Zato su ga voleli borci i bili spremni da izvrše svako njegovo naređenje bez pogo-
vora.

Prilikom odstupanja naše brigade preko sela Medne, Vrbljana, planine Ovčare, sela Stekerovca, Crnog Vrh, Preodaca, Tičeva, Grahovskog i Livanjskog polja i preko Šatora bili su teški trenuci za brigadu. U takvim trenucima Luka je uvek našao za svoj vod ohrabrujuće reči: »Svaka muka nije doveka. Mi ćemo izdržati napore i pobediti«. Te njegove reči na nas su pozitivno uticale.

Došli smo na Tičevo, gde je bila velika neizvesnost kuda će se dalje izvršiti pokret. Istog dana pred mrak naređeno nam je da krenemo u pravcu Like i da u toku noći pređemo cestu Resanovci — s. Trubar. Duga kolona krenula je sa ranjenicima i komorom.

Kad smo sišli u Grahovsko polje, palo je naređenje da se kolona vrati nazad i produži u pravcu Livanjskog polja, jer su se Nemci u to vreme kretali motorizovanim jedinicama od Drvara u pravcu Grahova.

Vreme je bilo tmurno, noć izuzetno mračna. Kretali smo se po bespuću, sporo. U selu Nuglašica smo se malo odmorili i nešto pojeli a odatle krenuli na Međugorje ka Šatoru.

Naređeno nam je da po grupama ložimo vatru, što smo i učinili, ali od vatre je bila slaba korist. Sneg

je bio dubok i topio se pod vatrom, koja je pobegla u dubinu za čitav metar i više. Luka je cele noći motrio svoje borce i nije im dozvolio da spavaju na snegu da bi ih na taj način spasio od smrzavanja. U tim teškim danima delio je svojim borcima hranu iz svoga ranca: pomalo mesa i hleba a mi smo se čudili otkuda mu tako dugo traje zaliha u rancu. Objašnjavao nam je da je za čovečji organizam u ovakvoj situaciji bolje pomalo uzimati hrane nego sve odjednom pojesti i onda duže vremena biti bez hrane.

Bio je iskusan kao starešina i u svemu racionalan.

U selu Crni Vrh pozvao nas je Luka da se okupimo i tada nam je saopštio sledeće: »Drugovi, moj vod dobio je zadatak da izvrši pretres jednog dela kuća u Savićima, jer su Savići otišli u četnike. Mi zadatak moramo izvršiti, ali moramo voditi računa da ne dođe do mržnje među ovdašnjim ljudima, koliko je to moguće. U mom vodu ima dosta boraca iz obližnjih sela i okoline gde su poznanstva prepletena sa prijateljstvom, kumstvom, rodbinskim vezama. Ukoliko bi te borce uputili na zadatak, po našem odstupanju sa ovog terena moglo bi doći do posledica po njihove porodice od strane četnika. Moj je predlog da na zadatak uputimo borce iz daljih mesta i sela, koji su nepoznati ovim ljudima.« Mi smo se svi složili sa predlogom i zadatak je izvršen. Posledice nisu usledile.

Ovaj primer govori koliko je Luka zrelo i široko razmišljao, a borce obučavao da pravilno i korektno postupaju prema stanovništvu.

Poslednja naređenja izdavao je svome vodu kod sela Pađeni pored Knina 4. aprila 1943. godine. Stigli smo na određeno mesto pre svanuća. Luka je vod rasporedio na položaj iznad sela Pađeni prema dobijenom zadatku, a Mirka Ticu i mene odredio je u patrolu. Još je bila noć a nas dvojica kretali smo se putem pored zidane ograde. Skrenuta nam je pažnja da budemo oprezni, što smo i činili. Čuli smo korake na putu i odmah smo se dogovorili da zauzmemo zaklone i da pridošlice čekamo na cev. Kada je četnička patrola došla blizu nas, uzviknuli smo: »Ruke uvis«! što su četnici i učinili. Razoružali smo ih, a ja sam predložio Tici da sa četnika skinemo italijanska odela i obučemo

ih. Sa tim se on složio i naglasio da njemu ne treba pošto ima dobro odelo. Ja sam se preobukao. Kada smo došli u sastav voda i doterali četnike, Luka se radovao ovom uspehu kao i svakom drugom, ali je mene pogledao preko zbog odela. Tica mu je objašnjavao da smo to učinili u dogovoru, a on je odgovorio: »Sada na zadatak, a o tome ćemo posle raspraviti«.

Toga dana vodili smo borbu sa četnicima i imali smo uspeha. Istog dana zarobljena je veća grupa četnika. U toj borbi istakao se Luka poznatom hrabrošću.

Pred sam mrak dobili smo naređenje da se povlačimo, tako da je otpočeo proces odstupanja i sve je išlo planski. Ali, kad je neprijatelj osetio povlačenje, sve je više navaljivao i žešću vatru otvarao. Luka je junački poginuo dajući otpor neprijatelju pri odstupanju svoje jedinice. Pao je od dušmanske i izdajničke ruke četnika popa Đujića.

Mirko Stanivuk

SAVO GRAHOVAC — SVIJETLI LIK ČOVJEKA I KOMUNISTE

Rođen je u selu Bastasima kod Drvara 1915. godine. Završio je mašinbravarski zanat u Drvaru i već kao dječak počeo da zarađuje koru hljeba u industrijskim pogonima ove varoši. Pored teškog posla u fabrici, bio je odličan sportista — gimnastičar u sokolskoj četi u Bastasima, istovremeno trener. Bio je i rukovodilac muzičke (tamburaške) sekcije u selu.

Već 27. jula 1941, Savo je, na poziv Partije, stupio u Zaglavički partizanski odred i od tada, bez prekida i kolebanja, sa izuzetnom odgovornošću izvršavao sve zadatke koje mu je postavljala Komunistička partija i naš pokret. Zapravo, njega od prvih ustaničkih dana, a ni kasnije, nikada ništa nije moglo pokolebati: ni teške borbe i naponi, ni represalije i propaganda italijanskih okupatora i njihovih slugu, ni pojedinačno kolebanje u ustaničkim redovima u zimu 1941/1942, ni činjenica da je njegov otac, sa još nekim članovima porodice, počeo da sarađuje sa okupatorom, zbog čega mu je naš sud izrekao smrtnu kaznu, koja je izvršena u proljeće 1943. godine. Savo je sve to stoički podnosio i nastavljao dosljedno da korača odabranim putem revolucionara, komunista, koji vjemje u pobjedu i zna samo za ideale koje mu je ulila u svijest naša Partija sa drugom Titom na čelu.

Kao takav Savo postaje rukovodilac, omiljen, izuzetno cijenjen i poštovan. U stroju 4. krajiške, septembarskih dana 1942. godine, u Tičevu, postaje i politički komesar 3. bataljona. I nije trebalo dugo vremena da ga upoznaju i iskreno zavole svi borci i rukovodioci.

Njegovo ponašanje i držanje u svim prilikama bili su za primjer. Skromno obučen, u bijelom kratkom kaputu, srednjeg rasta, sa dugim brkovima, uvijek besprekorno uredan, podnosio je sve teškoće kao i svaki borac, pa i više od toga. Kao da ga gledam kako u toku četvrte neprijateljske ofanzive na Paunovcu, Crkvenom, Mlinišćima, na Šatoru, na čelu kolone, u dubokom snijegu i sa injem na brkovima, grabi naprijed, neumorno praveći prtinu i olakšavajući pokret borcima. A njegova briga za borca, za ranjenog, bolesnog pa i pokolebanog, bila je poslovična i nenadmašna. Imao je očinski odnos prema najmlađim borcima i rukovodiocima. U sjećanju mi je, između ostalog, i ovaj događaj :

Za vrijeme borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na Paunovcu, bio sam postavljen za političkog komesara 1. čete 3. bataljona. Bila je to četa iskusnih boraca, sa više ljudi zrelijih godina, gotovo svi stariji od mene. I sada: ja postavljen za političkog komesara takve čete, sa svojih 18 godina, sa skromnim znanjem i iskustvom u političkom radu, posebno za rukovođenje četom. Na ovu dužnost otišao sam iz discipline, gotovo uvjeren da nisam sposoban da je vršim. Bio sam pomalo i preplašen pred zadacima i odgovornošću. Zapravo, pitao sam se: kako ću i hoću li uspjeti?

Ali, i u takvim prilikama Savo je pokazao svu veličinu komunista i starijeg druga. On je uvijek nalazio vremena, na maršu, na kratkom odmortu, recimo, da razgovara sa mnom, da me okuraži, podrži i pouči kako da postupam u raznim konkretnim situacijama. Na maršu bi me uzeo pod ruku i strpljivo uvodio u dužnost. Talko me je oslobodio one more koja me je pritiskala, ulio sigurnost na mjesto kolebanja oko toga mogu li biti politički komesar čete ili ne.

Inače, mnogo je čitao i svoj kult znanja i ljubavi prema knjizi prenosio na nas mlade. I u teškim ratnim danima on se, tako reći, nije odvajao od knjige. Sjećam se, vukao je pun kofer knjiga i, negdje u toku četvrte ofanzive, taj kofer mu je zagubljen, neki borac je zaboravio da ga ponese. Zbog toga je bio prosto tužan, nespokojan, gotovo nesrećan.

Iako je, kao komesar bataljona, imao konja, ne pamtim da sam ga vidio da jaše za vrijeme pokreta cijele jedinice. Uvijek je ustupao konja bolesnom ili ranjenom borcu, a on bi pješao. To je za Savu bilo jedino pravilo. I ne samo to: talko se naš komesar ponašao u svim prilikama: u borbi, na maršu, na odmoru, na partijskom sastanku . . . Takav je bio i kada je bataljon krenuo da organizuje zasjedu, u rejonu Metle, jednoj njemačkoj koloni, koja se kretala od sela Vrtoče ka Bosanskom Petrovcu, 10. aprila 1943. godine. Uz put je porazgovarao sa svakim komesarom čete o borcima, o stanju njihove odjeće i obuće, o problemima ishrane, jer i najmanje količine hrane bilo je teško obezbjediti, itd. Posebno je naglasio da u toku zasjede svi borci treba da budu pažljivi, da se nepotrebno ne izlažu riziku.

U toku ogorčenih olkršaja u uvalama oko puta, praštale su naše i neprijateljske bombe. Savo je bio među čelnim borcima, sa 3. četom u jurišu. Neprijateljski rafal ga je smrtno pogodio u grlo. Ostao je na mjestu mrtav.

U ovoj borbi Bataljon je postigao briljantan uspjeh, zbog čega je kasnije pohvaljen od Štaba korpusa. Razbio je kompletnu četu Nijemaca, u kojoj je poginulo blizu stotinu, zarobljene su veće količine oružja i municije, ali smo, na žalost, i mi imali devet mrtvih i toliko ranjenih boraca.

Međutim, u srcima boraca ostala je neizmijerna tuga i žalost za omiljenim komesarom i divnim drugom Savom Grahovcem, koji je svojim herojstvom i čovječnošću bio i ostao primjer za sve borce bataljona. Sa suzama smo sahranili našeg voljenog komesara, riješeni da ga osvetimo u novim jurišima na neprijatelja i njegove sluge.

Milan Aćić

GDJE VAM JE KOMANDANT

»Oj Vicuka, komandante,
Tvoja vojska pozdravlja te«

Poslije oluje i jake grmljavine obično nastupa smirivanje i poboljšanje vremenske situacije. Tako je i poslije četvrte neprijateljske ofanzive u Bosanskoj krajini nastupio period smirivanja i olakšanja. Narod se iz zbjegova vraćao kućama, prikupljao ostatke imovine, pronalazio privremeni smještaj dok se zapaljene kuće akcijom ne poprave. Bilo je skeptika koji su se plašili da će narod klonuti duhom i da će se razočarati. Oni nisu poznavali ovaj narod, njegov mentalitet. Naprotiv, narod je poslije ofanzive bio odlučniji i spremniji da sarađuje i pomaže svoj pokret.

Na drugoj strani, neprijatelji svih vrsta gajili su nadu da je ofanziva razbila i uništila naše snage i da će oni sada moći bezbrižno da se kreću, pljačkaju i ubijaju mirno stanovništvo. Zato su zaposjedali najvažnije raskrsnice na našoj, ranije slobodnoj teritoriji. Tako su dijelovi njemačkog 741. puka 114. lovačke divizije zaposjeli Bosanski Petrovac, odakle su obezbeđivali komunikacije prema Ključu, Sanskom Mostu i Bihaću.

Naše jedinice izašle su iz te ofanzive ne samo brojčano jače već smo stekli i novo iskustvo u borbenim dejstvima. Dobro smo upoznali Nijemce, s kojima se naša, 4. krajiška brigada, ranije najmanje sukobljavala. Priče o tome da su Nijemci borbeniji, žilaviji i uporniji od ostalih nisu bile sasvim tačne. Ako u borbi nisu bili podržani tenkovima, artiljerijom, a bili su dočekani i napadnuti, znali su i te kako panično da bježe.

Četvrta brigada je početkom aprila 1943. godine razbila jače četničke formacije popa Đujića u Plavnu i Pađenima. Zatim su njen 1. i 3. bataljon krenuli u širi region Bosanskog Petrovca. Sutradan je učestvovala kod Medenog Polja u obezbeđenju zasjede 1. bataljona. Zasjeda nije uspjela jer se njemačka kolona, koja je išla od Bosanskog Petrovca prema Vrtoču, vratila bez većih gubitaka.

Taman što smo se povukli iz obezbeđenja, kuvari su spremili i pristavili kazane, vojska se razmjestila po kućama i dvorištima, kad dotrča jedna žena iz sela, sva zadihana. »Gdje vam je komandant?« — upita. Pitali smo je zašto traži komandanta, šta se desilo, ali ona nam nije htjela reći, već je uporno tražila komandanta. Kada ga je najзад našla, rekla mu je da od Ripačkog klanca prema Krnjeuši ide veća kolona njemačke vojske. Komandant je odmah dao uzbunu i začas smo bili spremni za pokret. Išao je ispred bataljona. Provlačili smo se kroz šikare i grmlje da nas Nijemci ne bi primjetili. Čim smo stigli blizu ceste, komandant je odmah izdao kratka naređenja i uputstva komandama četa. Ove su bez zastoja kretale na određene položaje. Teren je bio veoma pogodan za zasjedu. To je bila ravna livada prečnika od jednog do jednog i po kilometra. Sredinom livade je prolazila cesta od s. Vrtoče ka Bosanskom Petrovcu. Oko cijele livade postojalo je malo uzvišenje, kamenito i obraslo gustom šikarom. U sredini livade, pored same ceste, bila je jedna rupa prečnika deset metara. Vjerovatno je tu ponirala voda. Čete su bile raspoređene tako da su napravile krug oko livade, ostavljajući ulaz na onoj strani s koje nailazi neprijatelj. Određene su i manje snage za obezbeđenje iz pravca Petrovca i iz pravca Krnjeuše, odnosno Bosanske Krupe.

Komandant Vicuka zauzeo je položaj uz samu cestu na čelu zasjede. Uzeo je »šarac« od jednog borca, kontrolisao da li je pouzdan i ispravan, i kada se uvjerio da je sve u redu, od kamenja je napravio zaklon. Strogo je naredio da niko ne smije pucati prije njega, jer će on kratkim rafalom dati znak za opštu paljbu.

Između trinaest i četrnaest sati poslije podne, 10. aprila, položaji su bili potpuno zaposjednuti. Dan je bio

sunčan i dosta topao, pravo proljetno vrijeme. Njemačka kolona kretala se cestom od s. Vrtoča motociklima i kamionima. Naprijed je išla prethodnica jačine ojačane desetine, a pobočna obezbjeđenja kretala su se skoro uz kolonu. Kada su bili na oko dva i po kilometra od nas, zastali su i odmarali se. To je trajalo oko dvadeset minuta, ali nama u zasjedi trajalo je daleko duže. Vicuka svaki tren preko veze poručuje da budemo mirni i strpljivi, da se ne mičemo s mjesta, da ne kašljemo, da ne pušimo itd. Pored svega toga, kod nas nervoza raste, razmišljamo o mogućim i nemogućim situacijama, na primjer, šta će biti ako oni ne pođu cestom, već iza onih grebena koje smo mi zaposjeli, pa nas nabace na livadu. To nam ne bi bilo prijatno. Ili, ako nas primijete, oni će stati, zauzeti položaje i time bi naša zamisao propala. I šta nam sve nije padalo na pamet u tom iščekivanju.

Nijemci su poslije odmora krenuli prema nama. Išli su u istom rasporedu kao i prije odmora. Išli su komotno, vidjelo se da nisu ni pretpostavljali šta ih čeka. Vjerovatno su mislili da poslije njihove ofanzive u tim područjima partizana nema i da se zbog toga nemaju čega bojati. Kakav idiotizam! Kretati se po tuđoj zemlji slobodno i komotno! Ali oni su vaspitani da drugi narodi pripadaju nižoj rasi i da treba da budu njihovi robovi.

Krećući se komotno, čelo kolone je stiglo na oko 150—200 metara od Vicukinog mitraljeza, a začelje je nešto ranije ušlo u otvor kliješta naše zasjede. Bilo je oko 120 Nijemaca. Kada je Vicuka opalio prvi rafal, planula je puščana i mitraljeska vatra sa svih strana. Nijemci su bili zbunjeni, svi su pali na cestu, jedni zato što su bili pogođeni, a drugi su tražili spas u zaklonima ceste. Najbolje su prošli oni koji su se našli blizu rupa od ponora, jer su u njoj mogli, bar privremeno, sačuvati glavu. Počeli su davati otpor, pomjerati se, pokušavali su pretrčavati preko livade da se dočepaju okolnog vijenca, ali ovog puta im je bila sigurna samo smrt. Najviše ih se sklonilo u dolini nasred livade, odakle su i davali najžešći otpor. Mi nismo raspolagali minobacačima, čijim granatama bismo ih tu najlakše uništili. Zato je i njihov otpor trajao cijelo to poslije podne. U međuvremenu iz pravca Vrtoča dolazila su tri kamiona

puni Nijemaca. Pošli su u pomoć koloni koja je upala u našu zasjedu. Naši zaštitni dijelovi, ojačani sa dva voda iz zasjede, razbili su ove snage i primorali ih da se vrate ka Bihaću.

Negdje oko pet časova poslije podne pojavi se iz doline bijela maramica na cijevi puške. Komandant je naredio da se vatra prekine. Tada su preostali živi Nijemci počeli da izlaze uzdignutih ruku. Brojali smo ih, bilo ih je šesnaest, od kojih nekoliko lakše ranjenih. Svi ostali njih preko stotinu, ležali su mrtvi na cesti, oko ceste i u rupi nasred livade. Zarobljenike smo sproveli u Osječenicu, gdje su zajedno s našim radnicima podizali šumsku bolnicu. Njihove ranjenike liječili smo kao i naše, bez ikakve razlike.

Pored ubijenih i zarobljenih Nijemaca, u ovoj akciji zaplijenili smo sedam puškomitraljeza »šarac«, jedan teški i jedan laki minobacač, blizu 100 pušaka i strojica, sedam pištolja, 8.000 metaka i četrdeset novih odijela. Mi smo imali jedanaest mrtvih i devet lakše ranjenih. U ovoj akciji poginuli su Savo Grahovac, komesar 3. bataljona i Pero Vujić, pomoćnik komesara čete.

St evo Vladušić

ŽIVOTNI I BORBENI PUT KOMESARA PERE VULICA

Pero Vulić rođen je 1914. godine u selu Vrbica — Livno. Osnovnu školu započeo je u Vrbici, završio je u selu Sirigu, a malu maturu i drugo Obrazovanje stekao je u Sirigu i Subotici. Uporedo sa školovanjem uključio se u Sokolsko društvo u svom Sirigu.

U aprilu 1941. godine, kada je Nemačka okupirala Jugoslaviju, nastaju velike poteškoće za dobrovoljce naseljene u Vojvodini. Pero sa ženom, dvoje dece i majkom vraća se u Vrbicu.

U Ustaničkoj četi sela Vrbice Pero je bio komandir voda. Sredinom avgusta 1941. godine formiran je Bataljon »Starac Vujadin«. Pero je bio komesar čete i sprovodio je direktive Partije u delo. Kao školovan čovek vaspitno je delovao u jedinici svojim držanjem, u borbi i na odmoru služio je kao primer borcima.

Bataljon »Starac Vujadin« nastavlja borbu i sa Italijanima, a 9. septembra 1942. godine ulazi u sastav 4. krajiške brigade kao 4. bataljon. Pero Vulić postaje prvi intendant 3. bataljona 4. krajiške brigade. Na toj dužnosti pokazao se kao umešan rukovodilac, jer je trebalo snabdevati bataljon hranom.

Iz Bataljona »Starac Vujadin« došla je 3. četa u 3. bataljon. Novembra 1942. godine Pero Vulić je postavljen za zamenika komesara 3. čete. Imao je težak i odgovoran zadatak, da kao iskusan partijski radnik deluje i radi među borcima. Pero se posebno pokazao u borbi sa domobranima i Nemcima kad im je, 20. novembra, 3. bataljon kod Vrhpolja postavio zasedu, na koju su oni naišli, jer ih je gonio 1. i 2. bataljon

od Sitnice. U borbi je ubijeno i zarobljeno dosta domobrana i Nemaca.

Komandant 3. bataljona Vicuka Bodiroža je na vrhu Metle okupio komande četa i vodova i izdao im zapovest. Mi smo stajali po četama; 1. četa dobila je zadatak da posedne desnu stranu ceste Bihać — Bos. Petrovac, povijena levim krilom cesti; 3. četa treba da posedne cestu; 2. četa ide desno od 3. čete sa povijenima desnim krilom. Čete su stvorile polukrug na cesti. Pero Vulić je bio srećan što je njegova četa dobiila glavnu ulogu. Vicuka je pozadi kose okupio bataljon i borcima i starešinama obrazložio značaj zadatka. Kao i obično pred akciju, upozoravao je borce da budu budni kako neko ne bi otvorio vatru prije signala za napad. Govorio je da neprijatelja treba pustiti da dođe na cijev.

U predvečerje 10. IV 1943. godine pojavila se ispred položaja bataljona nemačka kolona koja se kretala cestom od Vrtoča prema Bos. Petrovcu. Nemci nisu slutili šta ih očekuje i išli su bezbrižno. Otvorili smo na njih ubitačnu vatru. Nemci beže u dolinu i uspevaju da se srede, ali su već potučeni. Na čelu 3. čete juriša Pero Vulić i seća se zlodela koje su Nemci počinili u Bačkoj. Međutim, pada pogođen u grudi. Izvučen je sa položaja i upućen u brigadnu bolnicu, ali nije dolazio svesti i na putu je umro. Sahranjen je na seoskom groblju Bjeloski Vaganac. Sahrana je izvršena uz sve počasti starešina i boraca 3. bataljona i omladine obližnjih sela. U ime bataljona od Pere Vulića oprostio se zamenik komesara bataljona Ante Rukavina, a u ime sela sekretar partijske organizacije.

Komandant 1. bosanskog korpusa Košta Nađ je naredbom pohvalio 3. bataljon i odao mu priznanje koje do tada nije dobila nijedna jedinica u 4. krajiškoj brigadi. Pero nije doživeo da čuje ovu naredbu.

Tako je Pero Vulić za dve godine ratovanja u svojoj Krajini, kao komesar, ugradio sve svoje znanje u vaspitavanje boraca u Bataljonu »Starac Vujadin« i 4. krajiškoj brigadi i dao svoj život za ciljeve NOB-a.

Pero Tomić

NAPAD ČETVRTE BRIGADE NA GLAMOČ (kraj aprila 1943. godine)

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, I bosanski korpus je imao zadatak da veštīm manevrom izbegne frontalne borbe koje je neprijatelj nametao i da ostane na svom operativnom području, tako da su njegove jedinice posle nekoliko uzastopnih borbi i proboja na Šatoru uspele da se nađu u pozadini glavnih nemačkih i ustaških snaga koje su deystvovalе ka Neretvi.

Peta divizija nalazila se u sastavu I bosanskog korpusa, ali nije deystvovala skupno: 1. krajiška brigada upućena je još u toku četvrte neprijateljske ofanzive u centralnu Bosnu na prostor Travnik — Kotor Varoš; 4. brigada posle proboja sa Šatora prebačena je na sektor Ključ — Mrkonjić-Grad (na desetodnevni odmor), a 7. krajiška brigada izašla je iz sastava 5. divizije i otišla u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba.

U četvrtoj ofanzivi neprijatelj je okupirao slobodnu teritoriju Bosanske krajine i zadržao se u gradovima i važnijim komunikacijskim objektima, dok je ostala teritorija bila pod kontrolom snaga I bosanskog korpusa. Prvog marta 1943. godine nemačke jedinice zauzele su Glamoč. Pri napuštanju Glamoča naše jedinice spalile su zgradu komande mesta i sve zalihe hrane i vojne opreme. Ali, u toku marta Nemci su napustili Glamoč, jer su koncentrisali i usmerili sve svoje snage na Operativnu grupu Vrhovnog štaba u pravcu Neretve. Međutim, u toku aprila ponovo su ustaše zaposele Glamoč jedinicama 7. i 20. ustaške bojne iz sastava 5. ustaškog zdruга koji je zaposeo Kupres, Livno i Glamoč.

U toku i neposredno posle četvrte neprijateljske ofanzive oživela je četnička aktivnost na pojedinim područjima, a naročito na tromedi Bosanske krajine, Like i Dalmacije sa osloncem na italijanski garnizon u Kninu. Zato je Štab I bosanskog korpusa naredio Štabu 5. krajiške divizije da uputi jednu svoju brigadu na ovo područje i da zajedno koordinira dejstva sa 10. krajiškom brigadom i jednim ličkim odredom i razbije četničke snage na ovom području. Štab divizije uputio je u severnu Dalmaciju 4. krajišku brigadu koja se nalazila posle proboja sa Šatora u rejonu Rubnika, dejstvujući protiv četnika Drenovića, i na komunikaciju Mrkonjić-Grad — Ključ.

Brigada je prebačena krajem marta meseca 1943. godine u širi rejon severozapadno od Knina, gde je zajedno sa spomenutom brigadom i odredom od 1. do 5. aprila vodila borbe sa četnicima popa Đujića i Italijanima, uspevši da razbije četnike na ovom sektoru.

Posle ovih borbi 4. brigada sa tri bataljona prebačena je u rejon Bosanski Petrovac gde je dejstvovala od 10. do 16. aprila na komunikaciji Vrtoče — Bosanski Petrovac — Oštrej, protiv 741. nemačkog grenadirskog puka, koji je zaposeo Petrovac u težnji da zauzme i Drvar. Drugi bataljon 4. brigade upućen je iz s. Padana na sektor Glamoča, s obzirom da je gotovo ceo 2. bataljon bio sastavljen od boraca sa teritorije Glamoča.

Sedamnaestog aprila Štab 4. brigade dobio je naređenje od Štaba divizije da sa Brigadom krene ka Glamoču i da se na ovom sektoru odmori i pripremi za marš u centralnu Bosnu, a da njen sektor zaposedne 2. krajiška brigada.

S obzirom na predstojeći zadatak i naređenje Štaba divizije, Štab 4. krajiške brigade odlučio je da odmah krene sa bataljonima na sektor Glamoča, tako da je Brigada 18. aprila izvršila marš u pravcu Glamoča preko Oštrejla i 19. aprila razmestila se u selima: Prekaja, Mokronoge i Crni Vrh i odmarala se 19. i 20. aprila. Mnogi borci sa ovog sektora pušteni su svojim kućama da posete porodice. Za vreme odmora održani su partijski i skojevski sastanci po bataljonima i bataljonske konferencije, na kojima su analizirane vesti na frontu, poslednje akcije Bataljona i predstojeći zadaci.

Veliki problem na ovom sektoru bio je ishrana Brigade, s obzirom da je ovaj kraj ekonomski bio iscrpljen i u poslednjoj ofanzivi opljačkan. Zato je Štab brigade održao sastanak sa Opštinskim odborom Vaganj radi dogovora o snabdevanju i ishrani Brigade. Tom prilikom odlučeno je da se iz sela severno od Glamoča prikupi 3.600 kg mesa, i 1.300 kg brašna.

Održan je sastanak i izvršena analiza neuspeha 2. bataljona u napadu na Korićnu. Posle ovih sastanaka i analiza, Štab brigade vršio je procenu stanja na glamočkom sektoru i detaljno planiranje predstojećeg marša u centralnu Bosnu.

Prvog aprila Štab brigade dobio je naređenje od Štaba 5. divizije da izvrši napad na Glamoč i Korićnu, a zatim da krene u centralnu Bosnu.¹⁾ Ponovno oslobađanje Glamoča bilo bi od velikog značaja za borce 4. brigade, s obzirom da je Brigada većinom bila sastavljena od boraca sa ovoga sektora. S druge strane, neprijatelj je u toku četvrte ofanzive zauzeo Glamoč preko čije je teritorije prešla čitava njena divizija i izvršena pljačka, a veliki broj boraca otišao je u operativne jedinice NOP. Trebalo je posle ofanzive povratiti narodu moral i veru u našu pobedu. Pored toga, neprijatelj je širio propagandu kako je NOV razbijena i uništena. To je imalo negativne posledice u narodu jer je bio poljuljan moral. Zauzimanjem Glamoča podigao bi se moral kod boraca Brigade i naroda ovoga područja.

Raspored neprijatelja u širem rejonu Glamoča bio je sledeći:

- u Glamoču 1. ustaška bojna koja je pripadala 5. ustaškom zdruhu jačine 500 do 600 ustaša;

- u selima oko grada nalazila se ustaška milicija formirana od meštana, koja je služila kao predstraža ustaškog garnizona u Glamoču;

- odbrana grada bila je dosta dobro organizovana: na prilazima bili su izgrađeni rovovi, a u samom gradu na raskrsnicama i bunkeru. Ustaše su utvrdile neke zgrade na kojima su zazidali prozore i izgradili puškarnice. Grad je najjače bio utvrđen u centru.

¹⁾ Po naređenju Vrhovnog štaba, Štab 5. divizije ušao je u sastav Glavne grupacije Vrhovnog štaba.

Tačan raspored neprijatelja u gradu nije se znao.

Na Korićini nalazila se jedna ustaška postaja koja je bila utvrđena bunkerima, sagrađenim od kamena. Jačina 50 do 60 ustaša. Ove snage su obezbeđivale komunikaciju Glamoč — Livno.

U selu Vidimlijama ispod Korićine takođe je bilo oko 20 do 30 ustaša i pripadnika ustaške milicije.

Ukupna jačina neprijateljskih snaga na području Glamoča iznosila je oko 700 ustaša i ustaške milicije.

Moral neprijatelja posle četvrte ofanzive bio je na visini.

Pored toga, neprijatelj je držao jake snage nedaleko od Glamoča, na sektoru Livna i Kupresa, koje su bile u stanju da u kritičnoj situaciji brzo pruže pomoć Glamoču. U ovim jedinicama bilo je dosta meštana koji su poznavali teren i prilike na ovom terenu.

Pripreme za napad

U vezi sa dobivenim zadatkom, Štab 4. brigade izdao je naređenje da se bataljoni pomere prema Glamoču, tako da se noću 21/22. Brigada zatekla u sledećem rasporedu: 1. bataljon u s. Hasembegovci, 2. bataljon u s. Vaganj, 3. i 4. bataljon i Štab brigade sa pozadinskim delovima u s. Šumnjaci. Štabovima bataljona izdato je prethodno naređenje u kome je stajalo da spreme jedinice za akciju, a štabovima je zakazan sastanak za 23. april u 8 časova, koji je održan u prisustvu komandanta i političkog komesara Divizije Slavka Rodića i Ilije Materića. Na sastanku je, pored ostalog, istaknuta vojnička i politička važnost oslobođenja Glamoča i tu je razrađen plan napada.

Pošto je starešinski kadar u štabovima bio pretežno iz ovog kraja i dobro poznao teren iz ranijih napada na ovo mesto, odlučeno je da se vrši izviđanje sa štabovima.

Brojno stanje Brigade bilo je oko 900 boraca, svaki bataljon imao je osam do 10 puškomitraljeza, jedan do dva teška mitraljeza, vod MB (2. bataljon je imao čet MB), a pri Štabu brigade vod protivtenkovskih oruđa 43 mm.

Brigada je bila oskudno snabdevena municijom i sanitetskim materijalom, jer su zalihe bile iscrpene u borbama u toku četvrte neprijateljske ofanzive i posle u borbama sa četnicima i Nemcima u severnoj Dalmaciji. Zato se trebalo brižljivo pripremiti za brzi napad, jer se u dugotrajniju borbu sa neprijateljem nije smelo ići. Prosečno je na pušku, u okviru Brigade, dolazilo 10 do 15 metaka, a na puškomitraljez 100 do 120. Te su količine bile nedovoljne za borbu sa tako žilavim neprijateljem, kakve su bile ustaše. Toga su bili svesni svi borci Brigade. Zato su u toku pripreme održani sastanci bataljonskih biroa Partije i bataljonski komiteti SKOJ-a, zatim partijski i skojevski sastanci po četama, čiji su članovi razvili živu političku aktivnost među borbama. Borci su, inače, bili vrlo raspoloženi za borbu.

Na glamočkom sektoru nalazio se i Glamočki samostalni bataljon, formiran u toku četvrte neprijateljske ofanzive od zaštitnih jedinica komande mesta u Glamoču i boraca sa teritorije Glamoča koji su stupili u naše jedinice u toku ofanzive. Bataljon je formiran u s. Vukovskom kod Kupresa po naređenju 10. krajiške divizije. Komandant Bataljona bio je Mirko Pantoš, a politički komesar Miloš Vranješ. Neposredno posle formiranja, Bataljon je upućen na glamočki sektor.

Na sastanku je Štab brigade odlučio da 24. aprila u 4 časa 2. bataljon i Glamočki samostalni bataljon jednovremeno napadne Koričinu i s. Vidimlije, a ostala tri bataljona da 24. aprila u 23 časa napadnu Glamoč i to: 1. i 3. bataljon jugozapadno i severozapadno iz pravca šume, a 4. bataljon sa severa preko polja. Predviđeno je da se jedna četa (Dušana Ćubića) iz 3. bataljona provuče neopaženo u grad i da, paljenjem vatre u gradu, da znak za opšti napad a i da dezorganizuje iznutra neprijateljsku odbranu u gradu i njegov vatreni sistem odbrane. Komandno mesto Štaba brigade određeno je u blizini sela Halapić.

U skladu sa određenim zadacima, 2. bataljon je iz s. Vaganj, preko sela Hasembegovca i s. Zajaruge, krenuo na zadatak u pravcu Korićine i s. Vidimlija, a 1. bataljon je noću 23/24. aprila iz s. Hasembegovca kod s. Zajaruge i Han Vrbe prešao komunikaciju Glamoč — Livno i do zore stigao u šumu iznad grada (3—4 km

jugoistočno od Glamoča), gde je neopaženo predanio i našao se južno od Glamoča. Uveče 24. aprila krenuo je preko šume Tisavac gde je trebalo da izbiје na svoje polazne položaje jugozapadno od Glamoča u blizini Rojan-Skok koje je objekte držao i zaposeo neprijatelj. Treći i 4. bataljon su ostali u svojim rejonima.

Prvi napad

(24. i 24/25. aprila)

Kao što je bilo predviđeno, 2. bataljon je 24. aprila u 4 časa izvršio napad na Korićinu, a Glamočki samostalni bataljon na s. Vidimlje. U selu Vidimlje ustaška milicija pružila je jak otpor, no i pored toga Glamočki bataljon je uspeo da potisne neprijatelja iz sela, tako da je jedan deo izbegao prema Livnu, a drugi deo sklonio se u džamiju, gde se utvrdio i pružao žestok otpor. Naše jedinice su opkolile džamiju i ceo dan držale neprijatelja pod mitraljeskom i pušćanom vatrom. Pred sam mrak džamija je tučena minobacačima 2. bataljona sa Korićine. Na kraju, grupi ustaške milicije pošlo je za rukom da se izvuče iz džamije i pobegnu prema Livnu. U toku borbi selo Vidimlje je spaljeno iako to komanda bataljona nije naredila, niti je bilo u planu da se selo spali. Bilo je teško komandovati jer su jednom broju boraca nastradale porodice u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, nekima su popaljene kuće i opljačkana imovina, uglavnom od strane ustaša, pa je izazvan ogorčen revolt kod boraca koji se ispoljio u borbi na Vidimljama, što je imalo velike političke posledice.

Drugi bataljon je napadao na Korićinu sa dve čete, a jedna četa bila je u rezervi.

Od snaga određenih za uništenje neprijatelja na Korićini odabrane su dve bombaške grupe iz 2. i 3. čete sa po 12 bombaša (naoružane sa po dva mitraljeza »šarca« i po tri do četiri ručne bombe). Jednu grupu je predvodio Ilija Krčmar, zamenik političkog komesara 3. čete, a drugu vodnik voda Lazar Tica. Ilija je predvodio grupu na bunkere koji su izgrađeni i posjednuti na Razvršću, a Tica na bunkere oko Petrovića Doline. Snažnim i iz-

nenadnim naletom ustaška uporišta uništena su za 10 minuta. Poginulo je devet ustaša, a svi ostali su pobjegli u pravcu prema Livnu. Na našoj strani poginuo je Ilija Krčmar, dva borca su lakše ranjena.

U svanuće ceo Bataljon se prikupio na Korićini i južno od Korićine, postavio zasedu na jugoistočnim padinama Tisovca. Komandant 2. bataljona o svemu je izvestio Štab brigade.

Dvadeset četvrtog aprila oko 7 časova neprijatelj je iz pravca Livna izvršio protivnapad na položaje 2. bataljona, koji je posle jednočasovne borbe bio odbijen. Posle odbijanja napada neprijatelj u toku celog dana nije bio aktivan, a 2. bataljon je ostao na svojim položajima do 25. aprila.

Veza između komande bataljona i komande brigade nije održavana radiom već kurirskim — pešačkim načinom. To je usporavalo međusobno obaveštavanje i efikasno komandovanje u borbi.

Za to vreme ustaše su otkrile prisustvo 1, 3. i 4. bataljona koji su se nalazili neposredno oko Glamoča. Radi toga za vreme borbi na Korićini i selu Vidimljama nisu pokušali da intervenišu iz Glamoča u tom pravcu, jer su računali da bi time mogli oslabiti odbranu Glamoča.

Dvadeset četvrtog aprila 1, 3. i 4. bataljon su predali u neposrednoj okolini Glamoča, a kad je pao mrak izašli na svoje polazne položaje.

Prvi bataljon: 3. četa podišla je i okružila neprijateljsku posadu na Rojanu (tt. 1238) koja je posela vrh Kupe a 2. četa Bataljona se privukla kroz Šumu niz jarugu i došla do iznad vodovoda pod same rovove. Prva četa pripremala je napad na Skok (k. 1150). Rezerve nije bilo. Bataljon je zakasnio za zadatak čitavih 30 minuta. Te noći duvao je jak vetar koji je izazivao buku u šumi i to je omogućavalo Bataljonu da se neposredno privuče neprijateljskim rovovima na 50 do 100 metara. Međutim, neprijatelj je ipak otkrio početak napada i spremno ga čekao u rovovima. Bataljon je očekivao znak za početak napada, ali paljenje vatre nije usledilo, jer se četa Dušana Ćubića nije uspela ubaciti u grad kako je bilo ranije dogovoreno. Zato je Štab bataljona dao 25. aprila u 1 čas naređenje četama da se povuku u šumu

iznad kote 1026. Veze sa Štabom brigade i 2. bataljonom nije bilo. Međutim, posle podne čule su se borbe iza leđa Bataljona u šumi Tisovac. Zato se 1. bataljon pomerio na Rojan tt 1238 koji je neprijatelj napustio.

Treći i 4. bataljon napali su ustašku miliciju u prigradskim naseljima. Ona je pružala slab otpor, tako da su bataljoni uspeli da ovladaju selima: Čalije, Biličić i Hazići i izbiju na liniju Kovačevci — Rado vii je na kojoj su zadržani od strane ustaških snaga koje su branile grad. U samo svanuće ovi bataljoni su se povukli na svoje polazne položaje. Međutim, i ustaše su se, radi sigurnosti, u toku dana povukle u Glamoč.

Štab brigade u toku dana nije imao vezu sa 1. bataljonom te nije znao situaciju na njegovom pravcu napada. Isto tako, Štab brigade nije ništa znao o izmenjenoj situaciji kod 2. bataljona koji ruje ništa izveštavao.

Pa ipak, Štab brigade je, u saglasnosti sa Štabom divizije, doneo odluku da se napad ponovi sledeće noći, nastojeći da u toku dana uspostavi vezu sa 1. i 2. bataljonom i da ih obavesti o ponovnom napadu.

Drugi napad

(25/26. aprila)

Šta je rukovalo Štab brigade da donese ovakvu odluku i Štab divizije da ovu odluku odobri? To su, pre svega, bili sledeći momenti:

Prvo, nemajući novih podataka o situaciji na Korićini, Štab brigade je pretpostavljao da će 2. bataljon uspeti da održi svoj položaj na Korićini, jer se iz izveštaja a Štaba bataljona videlo da je 24. aprila uspešno odbio ustašku intervenciju sa pravca Livna.

Drugo, prvi napad nije izveden svim snagama, pa je Štab brigade računao da će napad uspeti ako se organizovano i energično izvede.

Treće, odustajanje od napada nepovoljno bi se politički odrazilo na stanovništvo glamočkog sreza, a i na borbe Brigade napuštanjem svoje teritorije i odlaskom u centralnu Bosnu.

Međutim, situacija se neočekivano komplikovala na sektoru 2. bataljona o čemu Štab brigade nije blagovremeno obavešten.

Dvadeset petog aprila u 13 časova ustaše su, uz pomoć artiljerije, napale od Livna položaje 2. bataljona i prisilili ga na odstupanje. Bataljon je odstupio od Korićine šumom prema Tisovcu. Neprijatelj je deo snaga ostavio na Korićini, a glavnim snagama gonio 2. bataljon kroz šumu u pravcu Tisovca. Po izbijanju iz šume, neprijatelj je stavio 2. bataljon pod unakrsnu vatru na kamenitom i otkrivenom Vašarištu i Velikoj glavici. Bataljon je, prikovan vatrom, vodio borbu čitava tri časa, i imao je tri mrtva i četiri ranjena borca, a zatim se pred mrak organizovano povukao prema Glamoču i naišao na

1. bataljon koji je na Rojanu držao položaje prema Glamoču. Borci su mislili da se radi o neprijateljskim snagama pa su otvorili na njega mitraljesku vatru, ali su se ipak jedinice bataljona brzo prepoznale te je vatra prekinuta i žrtava nije bilo. Drugi bataljon skoro dva dana nije dobijao hranu pa je 1. bataljon ustupio svoju večeru borcima 2. bataljona. Treba napomenuti da kuriri Bataljona nisu uspjeli da predaju 1. bataljonu naređenje za ponovni napad na Glamoč, pa je Štab bataljona, ne znajući za naređenje, doneo odluku da se sa položaja povuče u pravcu s. Halapića. Tek 25. aprila oko 22 časa kuriri štaba brigade sreli su 1. bataljon u Medved potoku i predali mu zapovest za ponovni napad te večeri. Bataljon se odmah vratio na zadatak sa velikim zakašnjenjem i pred samu zoru stigao na prostor između Rajana i Skoka. Iako je Bataljon celu noć pešačio, Štab bataljona je, pošto je čuo da se vodi borba u gradu, naredio jedinicama da sa juga što pre napadnu centar grada u kome se još branio neprijatelj. Treći bataljon uspeo je do svanuća da sa severozapadne strane potisne neprijatelja i da ovlada periferijom grada gde je zadržan snažnom mitraljeskom vatrom iz utvrđenih kuća. Za to vreme 4. bataljon je napadao na grad sa severa preko polja — brisanog prostora, trpeći jaku vatru i znatne gubitke, naročito pri napadu na staru tvrđavu u gradu. Međutim, i ovaj Bataljon je zadržan jakom vatrom iz rejonu Grabovlja i tvrđave. Veza između 1, 3. i 4. bataljona nije još bila uspostavljena.

Kuriri su oko pola noći obavestili komandanta brigade da su 1. bataljon pronašli u rejonu Medved potoka i da se Bataljon vratio na zadatak. Komandant Brigade M. Morača odmah je uputio načelnika Štaba Mesuda Hatića sa kuririma prema Glamoču da se upozna sa razvojem situacije u gradu i da uspostavi vezu sa 1. bataljonom, koji se u međuvremenu povukao sa položaja, zbog čega i ovom prilikom sa njim veza nije bila uspostavljena.

Treći i 4. bataljon su uspeli da slomiju otpor neprijatelja, odbivši nekoliko njegovih protivnapada i do savu ga potisnu i sabiju u nekoliko kuća u centru grada. Treći bataljon je izvršio dva juriša koje je predvodio komandant bataljona Vicko Bodrža i politički komesar Ante Rukavina, ali juriši nisu uspevali zbog jake vatre protivnika. Zatim je privučen vod topova u grad odakle su neposredno tučene neprijateljske otporne tačke.

Saznavši za borbe oko Glamoča, neprijatelj je iz Livna uputio u Glamoč 7. bojnu da pruži pomoć ustaškim snagama i da sadejstvuje u deblokiranju grada. Preko Korićine hitno je uputio pet oklopnih automobila i

10 kamiona punih ustaša. Oko 9 časova, 26. aprila, neprijateljska kolona, pošto joj niko na putu nije davao otpor, stigla je u Glamoč baš u momentu kada se i 1. bataljon spremao na juriš da zauzme kotu 1011. Tako je Bataljon bio iznenađen te nije uspeo da organizuje napad na ustašku kolonu koja je pridolazila iz pravca Livna. Na taj način su takođe bili iznenađeni 3. i 4. bataljon. U gradu se razvila žestoka borba. Naše jedinice bile su prisiljene da se pod borbom povuku u pravcu severozapada ka šumi. Protivoklopna odbrana bila je slaba strana partizana. Otvaranjem vatre iz protivtenkovskih oruđa na oklopne automobile usporeno je nastupanje neprijatelja i izbegnuto odsecanje 4. bataljona i njegovo nabacivanje na brisani prostor na Suvopolju, čime bi bio izložen snažnoj neprijateljskoj vatri. Posle podne neprijatelj se povukao u grad. Do pred samu noć bataljoni Brigade su se prikupili (sem 1. bataljona) u selo Šumnjaci, dok je 2. bataljon otišao u selo Vaganj gde mu je bila ostala komora. Drugog dana rano ujutro Brigada je krenula sa ovog prostora preko s. Tribolje na Kupresu na marš u centralnu Bosnu.

Prema našim procenama neprijatelj je imao oko 35 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplenjeno je četiri puško-mitraljeza i 18 pušaka.

Naši gubici iznosili su 32 mrtva, 12 teže i četiri lakše ranjenih. Ti gubici su za Brigadu bili osetni s obzirom na njeno brojno stanje i predstojeće zadatke, kao i tešku popunu ljudstvom na ovom terenu.

Na osnovu iznetog stanja, napad na Glamoč, iako neuspešan, sa političkog gledišta dao je pozitivne rezultate, jer je usledio neposredno posle četvrte neprijateljske ofanzive i pokazao vitalnost NOB-a. Ali sa taktičkog gledišta, napad je imao velike slabosti. Pre svega, obaveštajnoj službi nije se pridavao skoro nikakav značaj. Nije vršeno čak ni izviđanje neprijatelja. Štab brigade je potcenio neprijatelja i u Glamoču i u Livnu, pa su male snage bile i određene za zaštitu od prodora iz Livna, a i za napad na grad, jer je odnos snaga bio skoro 1:1. Dalje, nije dobro određeno vreme za napad. Trebalo je jednovremeno napadati na Glamoč i na Korićinu, čime bi se stvorilo povoljnije vreme za likvidaciju neprijatelja u gradu. Vezivanje početka prvog napada na Glamoč za uspeh ubacivanja Cubićeve čete i za svetlosni znak paljenjem vatre u gradu pokazalo se nesigurnim. Dugim zadržavanjem oko Glamoča i čekanjem na polaznim položajima, lišili smo se iznenađenja kao važnog elementa uspeha. Drugi napad nije uspeo radi toga što se 1. bataljon neodgovorno poneo prema dobivenom zadatku, zbog čega je smenjen komandant Bataljona i poslan za komandira čete. Drugi bataljon nije blagovremeno izvestio Štab brigade o promenjenoj situaciji na Korićini jer bi u tom slučaju Štab brigade verovatno odustao od drugog napada na grad.

Slaba veza između Štaba brigade i štabova batailjona bio je jedan od osnovnih uzroka neuspeha. Nije se ispoljila samoinicijativa komandanata 1. i 2. bataljona u novonastaloj situaciji i u izvršenju postavljenih zadataka.

Posle odlaska Brigade sa glamočkog sektora, na ovom terenu dejstvovao je Glamočki samostalni bataljon.

Lazo Krčmar

PRIPREME I IZVOĐENJE NAPADA NA GLAMOČ 1943. GODINE

Čini mi se da je to bilo 16. aprila 1943. godine, u rejonu Oštrelja. Pozvao me Komandant brigade Milutin Morača i politički komesar Svetko Kačar i tom prilikom mi saopštili da sam određen na dužnost komandira 1. čete 4. bataljona. Do tada sam obavijao dužnost komandira Zaštitnice štaba 4. KNOU **brigade. Tom prilikom** naređeno mi je da se što pre javim Štabu bataljona.

Primajući dužnosti u četi, tamo smo zatekli zamjenika političkog komesara čete druga Jovu Kecmana, predratnog radnika iz Drvara, zamjenika komandira čete druga Branka Galića, radnika iz s. Maleševaca, Bos. Grahovo. Oba članovi KP. Po prijemu dužnosti u četi upoznali smo se sa borcima i starešinama i nastavili da se borimo i živimo sa njima sve do 24. decembra 1943. godine. Tada gine politički komesar čete Slavko Radenović, a ja sam bio u četi sve do konca marta 1944. godine, kad odlazim na dužnost zamjenika komandanta 4. bataljona 4. KNOU brigade.

Cela brigada, a u njenom okviru i 4. bataljon, izvršila je pokret iz Materića Koliba u pravcu Glamoča, rano ujutro 17. IV 1943. godine. Na putu prema Glamoču čistili smo sela od četnika i pomagali novoosnovanim NO odborima u selima Rore i Popovići da se što bolje organizuju u izvršavanju svojih obaveza prema NOB-u i našim borcima. Bataljon je stigao u s. Šumice 21. aprila u popodnevnom časovima. Na području s. Vagan, Šumice i Odžaci, ostali smo od 21. do 24. aprila 1943. godine. Za to vreme vršene su pripreme za dalji pokret brigade. Mi niže starešine nismo znali o kakvom se pokretu radi, ali smo u svojim jedinicama otklanjali svaku neispravnost.

Organizovano je detaljno izviđanje okoline Glamoča i situacije u samom Glamoču. Radi dobijanja što detaljnijih podataka o neprijatelju u Glamoču organizovano je svakodnevno izviđanje i osmatranje. Komandiri četa dobili su od komandanata bataljona 24. aprila 1943. godine, nakon izviđanja terena od Odžaka prema Glamoču, koje je vršeno iz rejona Mala Glavica, pravce napada četa. Polazni položaj će se odrediti u toku približavanja gradu. Četvrti bataljon je napadao Glamoč u zahvatu sa obe strane ceste od Odžaka prema Glamoču, 3. bataljon je napadao desno od 4. bataljona u zahvatu V. Straža (k. 1165), Skok (k. 1150), a 1. bataljon, trebalo je da napada sa jugoistočne strane na grad i da zauzme i očisti Rajan, (k. 1238). Dejstvujući kosom prema gradu trebalo je da zauzme jugoistočni deo grada i likvidira otporne tačke koje su bile postavljene iznad grada, čija je vatra uspešno dejstvovala protiv boraca 3. i 4. bataljona.

Pošto je u brigadi bilo dosta boraca sa područja Glamoča i onih boraca koji su ranije učestvovali u napadima na Glamoč, to nije bio problem za vodiče na putu do grada. Bataljoni su u prvi sumrak krenuli na izvršenje dobivenog zadatka. Četvrti bataljon je krenuo u napad iz rejona Vukovo Brdo, (k. 1132) i Gradina (k. 1122), pravcem Alagića Gaj (k. 1076), s. Radasije, gde je komandant bataljona izdao konkretno naređenje za napad. Raspored četa bio je sledeći: 3. četa je napadala na desnom krilu bataljona, pravcem s. Radosilje bezimena kosa sve desnom stranom ceste od Odžaka prema Glamoču; 2. četa zauzima pilanu i dalje levom stranom ceste od s. Odžaka prema Glamoču. Prva četa prelazi bezimeni potok kod dve vodenice severno od s. Radasije i kosom koja se proteže od grada prema s. Kovačevcima, napada zaselak Asići. Pored izdatog naređenja za napad, savetovano je da se povede računa o tajnosti našeg približavanja prednjim neprijateljskim položajima. Čete su pošle na svoje polazne položaje. U pokretu prema polaznim položajima nismo imali nikakvih smetnji, neopaženo smo se privukli prednjim položajima, toliko da smo čuli razgovore neprijateljskih vojnika. Očekivali smo ugovoreni znak iz grf.đa. Međutim, znaka nije bilo ni posle 24 časa. Noć je bila oblačna i hladna

oorci su ležali na zemlji i tresli su se od studeni, teško je to bilo i vrlo naporno ostati u takvom položaju duže vremena i ostati neprimećen od neprijatelja. Posle ponoći 25. aprila 1943. godine svi smo postali nervozni. U toj našoj nervози, iza leđa nam se pojavila kratka i jaka paljba iz mitraljeza i pušaka u rejonu s. Hozića, Bilića i Kovačevaca. Nismo znali ko je. Posle te paljbe došlo je naređenje da se povučemo u polazne rejone. Povlačenje je izvedeno tako da to neprijatelj nije otkrio. Po dolasku u polazne rejone saznali smo da Dušan Čubo nije uspeo neopažen ući u grad, pa je svoju četу povukao sa položaja i izvršio akciju u selima: Hozićima, Bilićima i Kovačevcima.

Analizom nastale situacije, došlo se do zaključka da nije bilo srećno rešenje da se kao znak za napad odredi ulazak čete u grad i paljenje vatre, kao i da napad počne tačno u 24 časa, bez obzira da li je četa uspeła da se provuče neopažena u grad. Da je sve išlo po planu uspeh bi bio siguran, jer su svi uslovi bili na našoj strani. Naše snage bile su brojno jače, moralno-politički i vojnički borci su bili pripremljeni za tu borbu.

Posle sređivanja četa nakon povlačenja sa polaznih položaja, prišlo se ponovnoj pripremi napada na grad 25. aprila 1943. godine. Borci su se odmorili, nahranili i upoznali sa razlozima neuspele akcije prošle noći i poukama iz te akcije.

Neprijatelj je 25. aprila 1943. godine ojačao garnizon u Glamoču sa snagama prispelim iz pravca Livna, tako da je sada bilo duplo više neprijateljskih vojnika u gradu.

Ponovljeni napad izvršen je 25. aprila 1943. godine, tačno u 23 časa. U napadu su učestvovali 3. i 4. bataljon, a trebao je da napada i 1. bataljon sa jugoistočne strane, a nije izvršio taj zadatak, već se povukao sa svoga polaznog položaja, tako da je u napadu učestvovao 3. i 4. bataljon. Raspored bataljona je bio sledeći: 3. bataljon je napadao pravcem: V. Straža (k. 1165), Skok (k. 1150), isključivo cesta Glamoč—Odžaci. Koristeći dva bezimena potoka, koji se spuštaju od Skoka (k. 1150) prema centru grada, gde treba ovladati gimnazijom i crkvom. Četvrti bataljon sa dve čete napada na grad duž ceste koja vodi od s. Odžaci—Glamoč, levim

krilom zahvatiti zaselak Asići. Zadatak: ovladati prednjim položajem neprijatelja na bezimenoj kosi koja se spušta ka velikoj okuci ceste koja izlazi iz grada prema s. Odžacima i zaseokom Asići, a zatim brzim prodorom ovladati zaseokom Čukuri i grupom kuća prema centru grada. Jednu četu 4. bataljona poslati na položaj u rejon Komara (t-982), radi obezbeđenja levog krila i pozadine borbenog rasporeda brigade sa pravca Petrovog Sela.

Subota, 25. april 1943. godine. Dan sunčan i topao. Borci su se odmorili i pripremili za predstojeću akciju. U popodnevним časovima se intenzivno radilo sa borcima. Održani su sastanci sa svim starešinama po četama, a zatim i sa borcima. Na ovim skupovima u potpunosti su svi upoznati sa neuspehom akcijom prošle noći i zadacima u budućim akcijama. Posebno je obrađeno pitanje discipline kako na maršu do polaznih položaja, tako i još više u borbi. Također je obrađeno pitanje veze u toku borbe i na koji se način ostvaruje. Održani su i kratki sastanci partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Na ovim sastancima je zahtevano puno angažovanje članova na sprovođenju postavljenih borbenih zadataka. Posle bogate večere, koju su pripremili naši kuvari, ekonomi i intendant, pošlo se na izvršenje dobijenog zadatka. Četvrti bataljon je imao nešto izmenjen raspored četa za ovaj napad u odnosu na raspored u prethodnoj noći.

Koristeći stečeno poznavanje zemljišta iz prethodne noći, sve čete 4. bataljona su brzo i neopaženo zauzele polazne položaje za napad. Na ove položaje smo izašli skoro jedan čas pre određenog vremena za napad (23 časa). Vreme od dolaska na polazni položaj do početka napada je najduže vreme, i to je, u stvari, i najteže vreme. Svaki minut je toliko dug da se može računati kao sat u normalnim uslovima.

Ovog puta je neprijatelj očekivao naš napad, sve je bilo spremno za borbu. Neprijateljski vojnici, su i civile mobilisali i naoružali puškama i postavili ih u robove za borbu. Te noći su bili jako grlati, dozivali su naše borce pogrđnim rečima. Oglasio se po koji mitraljeski rafal, sjevale su i osvetljavajuće rakete. Pored toga što je bilo određeno tačno vreme za napad (23 časa), ipak je bilo predviđeno da u to vreme prvi počne borbu 3.

bataljon, jer je on imao teži zadatak, da prodre vi centar grada. Čete 4. bataljona su uspele da se privuku prednjim rovovima neprijatelja na domet ručne bombe i nestrpljivo se čekao čas početka napada. Tačno u određeno vreme, na pravcu dejstva 3. bataljona, odjeknule su eksplozije ručnih bombi i mitraljeskih rafala. U isti mah takve eksplozije ručnih bombi i mitraljeskih rafala su odjeknule i na pravcu napada 1. i 3. čete 4. bataljona. Posle kratke, ali jake paljbe, odjeknuo je gromki glas »Juriš! Ura. Uraaaa Krajišnici, ne daj da pobegne« itd. Čule su se i kratke i jasne komande starešina. Borbeni stroj 4. bataljona se sručio na prednje neprijateljske rovove kao neka lavina snega ili podivljala reka kad provali odbrambeni nasip. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen silinom našeg napada. Borci se nisu mnogo zadržavali u prednjim rovovima, već su energično nastavili gonjenje neprijatelja k centru grada. Neprijatelj je bio spreman na borbu i brzo je reagovao na svaki naš prodor k centru grada. Jakom vatrom i dejstvom jače grupe vojnika uspeo je zaustaviti brz prodor 3. čete 4. bataljona koja je ugrožavala centar grada. Prva četa 4. bataljona brzo je ovladala prednjim rovovima. Koristeći zbunjenost neprijatelja, uspela je da zauzme zaseok Asiće. Izbila je do grupe kuća u zaseoku Čukuri, gde je zadržana jakom mitraljeskom vatrom iz rejona crkve i muslimanskog groblja. Otpočela je teška i oštra borba na celom napadnom području, a posebno borba za svaku kuću. Za takvu borbu u naseljenom mestu nismo imali iskustva pa smo to plaćali nepotrebnim žrtvama. Bez obzira na gubitke, borci su bili uporni u toj teškoj borbi i pokazali su pravo junaštvo. Ali, i neprijatelj je postajao sve uporniji i drskiji u svojim protivnapadima. Vreme je odmicalo, sunce se sve više penjalo svom zenitu. Treći bataljon uspešno, ali sa teškom mukom savlađuje neprijateljske otporne tačke na svom pravcu napada i približava se centru grada.

Tu je već i 8 časova. Čini mi se da je na celom frontu oba bataljona došlo do jednog kratkog zastoja u našem daljem nadiranju. Ovde se brzo radilo na konsolidovanju borbenog rasporeda kod svih jedinica. Počela je da dejstvuje i naša artiljerija i minobacači po neprijateljskim vatrenim tačkama. Odjednom se začula

tutnjava motornih vozila od pravca Livna. Što su se više približavali gradu, to je buka motora bivala sve jača. Bilo je jasno da neprijatelju dolazi pojačanje. U jednom momentu se pojavi oklopni automobil iza okuke u pravcu Livna. Od ove okuke do prvih kuća u gradu cesta je prava i izbija tačno u levi bok rasporeda bataljona, a s tim i levi bok rasporeda brigade. Prva oklopna kola otvorila su vatru iz mitraljeza i malokalibarnog topa po rasporedu 1. čete i delovima 3. čete 4. bataljona. Pojavila su se još dvojica oklopnih kola. Ova kola nisu mogla otvarati vatru na naše položaje jer su njihovo polje dejstva zaklanjala prva kola. Sva troja kola došla su do punog borbenog dejstva kad su se postavili u poziciju od crkve i muslimanskog groblja do centra grada. Sa ovog položaja su otvorili uragansku vatru po prednjim linijama borbenog rasporeda 3. i 4. bataljona. Pored toga, neprijateljski vojnici koji su se borili u utvrđenim kućama, također su otvorili uragansku vatru po našem borbenom poretku.

Sve čete naših bataljona su se našle u teškom položaju. Trebalo je da se povlače uz kose koje su se uzdizale od grada naviše. Naročito je teško bilo četama 3. bataljona i 3. četi 4. bataljona. U teškoj situaciji se našla i prva četa 4. bataljona, koja je bila na levom krilu, upravo tamo odakle su došla neprijateljska oklopna kola. Ova četa je trebalo da savlada veliki brisani prostor od zaseoka Čukuri do s. Radosije. Jedna oklopna kola su nastojala da što pre prodru kroz centar grada i izbiju na veliku okuku ceste na izlazu iz Glamoča prema s. Odžacima. Uporna borba 3. čete 4. bataljona, koja je bila ojačana sa jednim protivtenkovskim topom, sprečila je ova kola da izbiju na veliku okuku prema pilani. U odbrani 3. četa je pokazala veliku hrabrost i upornost, tako da je omogućila brže i bezbednije povlačenje boraca 1. čete. Ove dve čete su u ovom povlačenju i odbrani imale više gubitaka nego u toku celog dana u napadu na grad. Prva četa je bila izložena jakoj vatri neprijatelja jer se povlačila otvorenim terenom tako da je bio uočljiv svaki borac. Ova četa je bila jako iznenađena pojavom oklopnih kola i pešadije koja je došla od Livna. Ovo iznenađenje, otvoreni teren i dug put povlačenja boraca čete, stvorili su izvesnu dozu panike,

tako da se nije organizovano povlačilo i pored nastojanja starešinskog kadra. Uporna borba 3. čete omogućila je da se i. četa povuče sa što manje gubitaka. Toj upornosti i borbenosti 3. čete čini mi se da je doprinelo i neposredno učešće skoro celog Štaba bataljona sa kuririma na čelu, sa komandantom Markom Srđićem i politkomesarom Radojem Sekulić — Maksom na čelu.

U ovoj borbi poginuli su sledeći drugovi: Nikola Bajić, komandir 3. čete, Dušan Mirčić, komesar čete, Anika Šponja, četna bolničarka, Petar Lukač, komandir voda u 3. četi, Boško Kudra, omladinski rukovodilac bataljona, Slavko Bošnjak, komandir desetine u 3. četi, Gojko Jović, komandir desetine u 3. četi, Pero Bajić, politički delegat voda u 1. četi i Jovan Tica, puškomitraljezac u 3. četi. Svi ovi borci su pripadali 4. bataljonu. Bilo je dosta i ranjenih boraca, kao, na primer, Petar Marmut, puškomitraljezac, koji je ranjen u glavu. Druga četa 4. bataljona, koja je dejstvovala u rejonu Komara (t-982), na obezbeđenju levog krila i pozadine rasporeda bataljona, u prvom naletu na brdo koje je zaposedala, razbila je jednu grupu četnika. U sastav bataljona četa je došla naveče 26. aprila 1943. godine u rejon s. Branješci.

Nakon povlačenja iz akcije na Glamoč 27. aprila održani su sastanci sa svim starešinama, od vodova do Štaba bataljona. Na ovim sastancima temeljito je izvršena analiza protekle akcije na Glamoč. Kroz tu analizu došlo se do sledećih zaključaka: pripreme i izvođenje akcije na Glamoč od strane 3. i 4. bataljona bila je dobra i pravilno vođeni sve do početka povlačenja četa, gde je bilo i manje panike, a naročito kod 1. čete 4. bataljona. I ova borba na Glamoču pokazala je potrebu da se još više posveti pažnje organizaciji i djelovanju veze u svim jedinicama. Zbog slabe veze, 1. bataljon se povukao sa svog polaznog položaja i nije učestvovao u napadu na Glamoč, što je neprijatelju omogućeno da se nesmetano probije iz Livna.

U dane 27. i 28. aprila 1943. godine, vršene su detaljne pripreme u svim jedinicama za pokret preko ceste Glamoč — Odžaci u pravcu Pribelje. Ovaj pokret je izvršen noću 28/29. aprila i u jutarnjim časovima stigli smo u Novo Selo, gde smo se odmarali i vršili pripreme

za pokret brigade preko reke Vrbasa u centralnu Bosnu. Tu su održani sastanci na kojima su raspravljana mnoga pitanja vezana za pokret. Bila je prisutna zabrinutost jednog broja boraca zbog odlaska na tako dalek put od njihovih sela. Bilo je dilema kod tih boraca, da li ići sa brigadom ili ostati i tu se uključiti u neku terensku jedinicu i tako nastaviti borbu. Prilikom prelaska ceste Glamoč — Odžaci, bilo je pokušaja bežanja. Članovi KPJ i SKOJ-a bili su zaduženi da o tome vode računa i da kroz rad sa borcima utiču na kolebljivce. Dolaskom u centralnu Bosnu, bila je dosta teška situacija za brigadu. Svakodnevne borbe sa četnicima, ustašama i Nemcima, ekonomski siromašan kraj. Više smo bili gladni nego siti. Sve je to uticalo na borce i sazrevala je svijest o sve jačoj povezanosti i uzajamnosti, što je uticalo da je prestalo dezerterstvo boraca. U tim mukama kovalo se čvrsto borbeno jedinstvo boraca koje se stalno učvršćivalo u kasnijim borbama širom naše zemlje.

Milan Tankosić

ĆETA OSTALA BEZ KOMANDE

Aprila 1943. godine 4. krajiška brigada, vraćajući se iz bitke na Kninu preko bosanskih planina, kreće prema Glamoču. Maršuje sa svoja četiri bataljona i oko 1.200 Krajišnika, u borbi prekaljenih i dobro naoružanih boraca. Marširaju tako preko Glamočkog polja do planine Staretine da bi se 22. aprila smjestila u šumi Medvid-potok. Tu je trebalo da se odmori, nahrani i da njezin komandant Milutin Morača, zajedno sa komandantima bataljona i komandirima četa, razradi i donese plan za napad na Glamoč.

Odlučeno je da se Glamoč napadne 24. aprila 1943. godine, tačno u 12 sati noću. Donesena je naredba: »Glamoč se mora osloboditi od neprijatelja«!

Četvrti bataljon, u kojem sam bio borac-mitraljezac 3. čete, napadao je sa sjeverne strane grada, tj. sa Čukura. Zadatak je bio da se prikriveni privučemo što bliže gradu, pa čak da uđemo i u grad, tako da se neprijateljske snage iznenade i da ih na brzinu razbijemo. Tako je i bilo. Moja četa, na čelu s komandirima Nikolom Bajićem, privukla se blizu grada, do prvog bunkera na Čukurama. Imali smo podatke da se u tom bunkeru nalazi jaka ustaška odbrana sa tri teška mitraljeza i više puškomitraljeza.

Pužemo na koljenima do samog bunkera i već se nalazimo dvadesetak koraka od njega. Tišina je. Ležimo i čekamo crvenu raketu, koja treba da označi napad. Čuje se poneki glas i pjesma koju pjevaju ustaše: »Oj, Staljine, dugog nosa, tvoja vojska hoda bosa«. A zatim poneki podvrisne, pa se i dovikuju iz bunkera u bunker. Onda opet sve zamre. Primiče se ponoć. Plasnula je crvena raketa.

Hrabri komandir Nikola Bajić, komandovao je: »Juriš!« Iz ustaškog bunkera osula se uraganska vatra na nas. Pucaju automatska oružja i pršte bombe kao da se nebo lomi. Nikola šavija-šaškan i ja smo bacili osam bombi na bunker i vatra je prestala.

Jurišajući dalje na čelu svoje čete komandir Nikola Bajić je pao pogođen neprijateljskim rafalima. Kod njega su pali i njegov zamjenik Galić, komesar čete Dušan Mirčić i njegov zamjenik, kao i hrabra bolničarka Ana Šponja iz Hasanbegovaca. Pali su i mnogi borci: Predo Đukić iz Petrova Vrela, Slavko Bošnjak iz Stekerovaca i drugi.

Tako je te aprilske noći u 12 sati moja četa ostala bez komande.

Neprijateljske snage, potisnute i razbijene od strane našeg 3. bataljona, sa južne strane (od Kulerine i Buisije) navaljuju na moju četu koja napada sa sjeverne strane, tj. sa Čukura. U samom gradu je nastao pakao. Vode se ulične borbe, prsa u prsa. U istoj kući mi i neprijatelj. Nastalo je davljenje, borba bajonetama, prava klanica. Hvatamo neprijateljske vojnike za gušu i onako razjareni davimo.

Prošlo je pola noći. Otpor neprijatelja je skršen. Noć obasjana mjesecinom primiče se kraju. Čini nam se da mjesec stoji na vrhovima Golije. Borba jenjava. Zora sviće. Dolazi dan, dolazi Glamoču sloboda. Sloboda, ali kratkotrajna. Sunce je poodavno granulo. Grad je slobodan. Naši su u svakoj ulici, u svakoj kući, osim u kući Miloša Vučića, čiji su zidovi od armiranog betona. Granate naših bacača ne mogu ih probiti. Iz te kuće neprijatelj još daje otpor.

Nalazimo se u osvojenom ustaškom bunkeru: Nikola Savija, Boško Kudra, bolničarka Mika Raca i ja. Imamo puškomitraljez. Svi smo usmjerili vatru na tu kuću. Najedanput strašno iznenađenje. Kao grom iz vedra neba, u gradu zagrmješe tenkovi i borna kola koja su došla iz Livna a koje niko od nas nije primjetio. Uperio sam mitraljez prema tenku i osuo po njemu. Ali uzalud. Tenk se i dalje valja na svojim čeličnim gusjenicama i sipa vatru po nama. Pucam i dalje po tenkovima i bornim kolima. Bolničarka Mika Raca baca bombe i dodaje mi municiju. Moji drugovi Nikola Šavija-Šo-

škan i Boško Kudra jurišaju bombama na tenk. Boško Kudra pada pokošen. I ja sam pogođen iz istog tenka ali ne smrtno.

Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, koji je stigao iz Livna, morali smo napustiti Glamoč s velikim gubicima. Pošto sam bio teško ranjen, nisam mogao sam da se izvučem. Bolničarka Mika Raca uprtila me je na leđa zajedno sa mitraljezom i municijom. Iznijela me je do brigadnog previjališta koje je bilo udaljeno oko 500 metara iza jednog brežuljka prema selu Hasićima.

Ostao sam u bolnici da se liječim, a moja brigada je otišla u istočnu Bosnu. S njima je otišla i hrabra bolničarka Mika Raca. S brigadom je otišao i borac Nikola šavija-šoškan, koji će jurišati na neprijateljske bunkere sve do decembra 1944. godine. Tada je hrabro poginuo negdje kod Sarajeva.

To što sam danas živ, mogu da zanvalijm hrabroj bolničarki Miki Raci iz Resanovaca.

Simo Lončar

TUGA I POTIŠTENOST U STROJU CETE

Naša 4. brigada dobila je zadatak da sama oslobodi Glamoč, bez učešća drugih jedinica. Napadala je na grad sa tri bataljona. Drugi bataljon, čiji je komandant bio Rade Zorić, imao je zadatak da obezbeđuje grad od pravca Korićne, tj. cestu od Livna prema Glamoču.

Svaki bataljon dobio je određen zadatak. Akcija je počela noću između 25. i 26. aprila 1943. godine u 23. časa. Bio sam u 3. četi 4. bataljona, na dužnosti vodnika voda. Delegat voda, kao političko lice, bio je Boško Kudra, omladinac, koji nije služio vojni rok kao ni ja. Ovo ističem, jer je u redovima brigade bilo 70 odsto omladinaca koji nisu imali vojničkog znanja i iskustva, ali su bili hrabri borci i odani narodnooslobodilačkoj borbi. Boško i ja bili smo školski drugovi i dobro se poznavali. Bio je hrabar borac, služio je za primer ostalima, pa je kao takav postao član KPJ i delegat voda.

Kad je počeo napad, nas dvojica smo puzali pred vodom jedan pored drugog, u mraku, preko čistine, ka predgrađu i bunkerima. Puzeći tako naišli smo na bunker iz kojeg su ustaše otvorile vatru. Tog momenta Boško je pao pored mene, a ja sam se bacio preko njega, ne sluteći da je mrtav. Kada sam osetio da on ne daje znake života, ja sam uzeo njegovu torbicu sa poverljivim materijalom da ne bi pala neprijatelju u ruke.

Nastavili smo borbu puzeći između rovova, ne obazirući se na žrtve koje smo imali. U naletu smo likvidirali bunke i nastavili ka centru grada, vodeći borbu

sa neprijateljem koji se povlačio. Ubrzo smo se spojili sa borcima našeg bataljona, kao i sa borcima 3. bataljona i to u samom centru grada. Borba je bila žestoka i kratka. Ustaše su još davale otpor iz utvrđene zgrade u centru. Tada su dovučena i naša dva topa. Bilo je primetno da vatra jenjava, što je govorilo da je borba uspešno završena.

Videći da je grad skoro slobodan, ja sam sa jednom desetinom boraca krenuo putem kojim smo došli do centra grada da vidim šta je sa telom Boška Kudra, kao i da vidim da li ima i koliko ranjenih. Boško je ležao mrtav. Metak ga je pogodio po sred čela i izišao na potiljak, tako da nije ni jedne reči progovorio. Malo dalje, na čistom prostoru, videlo se više leševa, među kojima su bili Nikola Bajić, komandir čete, Dušan Mirčić, komesar čete, Đorđe Marjan, zamenik komesara čete, koji je još davao znake života, ali je ubrzo izdahnuo. Vidljivo je bilo da su bili zajedno prilikom pogibije. Bilo je još nekoliko leševa naših boraca. Po položaju rovova i poginulih moglo se videti da smo mi zaista naišli na cevi neprijatelja.

Sva četvorica poginulih rukovodilaca čete bili su članovi KPJ. Za mene je to bio težak doživljaj jer samo dva meseca ranije poginuli drugovi bili su prisutni na sastanku partijske ćelije kad sam ja primljen u Partiju. Boško Mirčić je rukovodio sastankom ćelije i tada mi je rečeno da upamtim ovaj datum jer je to moje drugo rođenje, što sam ja i prihvatio.

Zbog neiskustva u napadu na gradove, nekorisćenja mogućih zaklona, mi smo u ovoj borbi imali velike gubitke. Iz naše brigade ranjeno je, što lakše što teže, preko 50 boraca, a bilo je više od 25 poginulih. I neprijatelj je imao više ranjenih i poginulih nego naša brigada, ali i pored toga naš zadatak nije u potpunosti izvršen.

Mi smo sakupili poginule borce pored groblja, uz samu cestu na periferiji grada. Organizovali smo civile sa krampovima i lopatama da iskopaju zajedničku grobnicu. U međuvremenu smo očekivali konačno oslobođenje grada i uništenje poslednjeg uporišta. U tom našem očekivanju neprijatelju je stiglo pojačanje iz pravca Livna, preko Korične. Oklopna kola su prodrla

u grad oko 9 časova, što nas je omelo da oslobodimo grad i prinudilo na povlačenje preko čistog terena. U ovakvoj situaciji mi nismo imali mogućnosti ni vremena da sahranimo poginule drugove već smo ih morali ostaviti na čistom terenu poredane jedan pored drugog.

Pre konačnog povlačenja Vicuka Bodiroža, komandant 3. bataljona, pojavio se u našoj četi. Sav uzbuđen prišao je mitraljescu, uzeo od njega mitraljez i počeo gađati na neprijatelja koji je nastupao uz pomoć tenkova. Napomenuo je da on preuzima komandu i da nema odstupanja dok on ne da za to znak. Kako su se oklopna kola pojavila prema nama na čistom prostoru na njih je otvorena vatra iz svih oružja. Jednog momenta oklopna kola su zastala, što je omogućilo povlačenje glavnine snaga naše brigade. Posle kraćeg vremena i žestoke paljbe boraca naše čete koja je obezbeđivala povlačenje naših bataljona, Vicuka Bodiroža je naredio da se postepeno povlačimo uz otvaranje vatre na neprijateljske tenkove i pešadiju.

U ovako teškom položaju i hitnom povlačenju ka brdu gde je bilo zborna mesto 3. i 4. bataljona, borci su pristizali po grupama. Neki su bacali šinjele i torbice radi bržeg povlačenja.

Bilo je tužno gledati 3. četu 4. bataljona kojoj sam i ja pripadao. Četa je ostala bez rukovodilaca i više boraca, skoro da je bila prepolovljena. Borci su stajali pognute glave sa tugom u srcu za poginulim rukovodiocima i borcima koji su zauvek ostali na bojnopolju u krvavoj i teškoj borbi za oslobođenje grada Glamoča. Dok smo sedeli i odmarali se pre postrojanja, primetio sam dve rupe na mojim pantalonama.

Kada je utvrđeno koliko boraca nedostaje u stroju, brigada je krenula dalje, a naša četa je dobila nove rukovodioce.

Janko Plemić

RODI GODINO

Krajem aprila 1943. godine izvršen je silovit noćni napad na Glamoč. Tu su prvi put učestvovali u borbi borci — omladinci, koji su došli kao popuna brigade. Bili su bez borbenog iskustva i još nedovoljno obučeni za teže borbe.

Na dugom putu i maršu od Glamoča ka centralnoj Bosni rad sa borcima je bio otežan jer je kod manjeg dela bila prisutna želja za vraćanjem u svoj rodni kraj. Taj manji broj boraca živio je u neizvesnosti i strahu od novog kraja, a plašile su ih i priče koje su čuli o ustaškim i četničkim zločinima u centralnoj Bosni.

U toku noći, 1/2. maja 1943. godine, kada smo prelazili reku Vrbas, sve je bilo u redu i lepo, samo kako se poželeti može. Kada je trebalo po poslednjem prelazu saviti u kolonu i dve desetine 1. i 2. voda 2. omladinske čete, jer su one bile obezbeđenje prema Jajcu i Bugojnu, njih nigde nije bilo. Moj vođ bio je poslednji na prelazu. Poslao sam dve patrole sa zadatkom da desetine priključe koloni. Na naše veliko iznenađenje patrole su se vratile bez desetina. Tada su komandant bataljona Vicuka Bodiroža i komandir čete Đuro Raca — Đudo naredili da se pošalju patrole na sve strane i da ispitaju šta je sa tim omladincima. Morali smo tihim glasom da ih pozivamo, ali sve je bilo bez uspeha. Ta dva odeljenja vratila su se u svoja mesta, jedno u Livno a drugo u Drvar. Odlazak boraca delovao je pomalo negativno na druge borce u četi. Kada se tome još doda da su oni sa sobom odneli i dva puškomitraljeza, od kojih je jedan bio zarobljen pre 20 dana na Medenom polju kod Bosanskog Petrovca, to je zahtevalo od svih sta-

resina da sa borcima rade što više na ideološko-moralnom planu.

Očekivali smo da se svakoga trenutka sudarimo sa neprijateljem i zbog toga se sa svakim borcem, pojedinačno, razgovaralo i objašnjavalo šta je konačan cilj naše borbe. Trebalo je objasniti tim mladim borcima da je neprijatelj isti u centralnoj Bosni kao i onaj u našoj Krajini. Iz dana u dan, korak po korak, krećući se i vodeći po neku manju borbu i odbijajući neprijatelja koji je vršio ispade na naše položaje, uspjeli smo da osposobimo i ohrabrimo naše omladince. Sticali su oni hrabrost i znanje u borbi i veru u sebe.

Pružila se prilika novopečenim borcima da, nakon 15 dana od prelaska Vrbasa, pokažu svoju hrabrost. Temeljito je pripremana i proveravana spremnost boraca za noćni napad na uporište i sedište četničke Brigade »Kralj Petar«. Dogle smo u svojim borbama nailazili na različite neprijatelje, ali ovo nije zbunilo naše borce, već ih je ohrabrilo.

Komandir čete Đuro Raca-Đuđo vratio se iz Štaba bataljona, pozvao nas komandire vodova i preneo naređenje Štaba za noćni napad na četničko uporište u selu Popovići. To je ta četnička banda i izrodi, sa vojvodom Radićem, koji su, baš prošle godine u ovo vreme i na ovom terenu, zadali puno muka našem Proleterskom bataljonu. Tu je i delegat voda Dušan Kerkez koji je bio u Proleterskom bataljonu, i to sa pažnjom sluša. To su ona sela koja su podaleko na prvi pogled, ali kad padne mrak, brzo ćemo preći taj put da bismo iznenadili četnike.

U koloni četa dolazi do prvih šuma i njiva i sprema se za napad. Desno krilo zauzima 1. vod, moj 3. vod je najbrojniji, u njemu su svi bombaši pa je u centru, a 2. vod levo od nas. Napad će početi kad se ispali crvena raketa. Svi su odmah shvatili težinu zadatka. Pristupio sam sa desetarima temeljnoj i dobroj pripremi: svaki od nas imao je bar dve do tri bombe, oružje smo pregledali, opremu pritegli, a delegat voda radi sa skojevcima i članovima Partije.

Noć je, ide se korak po korak istim tempom, svuda okolo miriše rascvetalo drveće i oseća se pravo proleće. Svaki vod zauzima svoje mesto, svaka desetina, svaki

borac. Pojavi se raketa nad selom Popovići. Sruči se na nj, kako su to posle pričali seljaci, pravi uragan. Četnicima se sledila krv od straha i iznenađenja. Odjeknuše pucnji a zatim upade u selo bombaški vod. Svaki borac je bacio samo po jednu ručnu bombu. Među četnicima nastala je panika, razbežali su se na sve strane.

Prođosmo kroz selo savlađujući slab četnički otpor bez poginulih i ranjenih drugova. Četnike smo progonili dalje od sela još dva do tri kilometra. Jednog četnika-bradonju, koji je ranjen u nogu, previja bolničarka Milka Banjac i upućuje ga u Štab bataljona da se ispita. Ovaj je sve priznao pa i svoje prezime, zvao se Kitanić. Tu je, pred školom, zarobljena zastava četničke brigade »Kralj Petar« koju razdragani borci rastrgoše. U školi se nalazila i četnička arhiva, nešto municije, a hrane do mile volje, na desetine tovara pšenice, kukuruza i drugog. Kad to vide mali Ilija Rodić, koji je jedva tada imao 16 godina, reče: »Komandire, a to je ono što u borbi vičemo — 'rodi godino'«. »Da, Ilija, i to kad se zarobi dosta hrane spada u pobedu nad neprijateljem«. Tako ja odgovorih. Na to će on: »Nismo mogli reći 'rodi godino' kad smo oslobađali Glamoč, jer smo sutradan morali da se povučemo pred nadmoćnijim neprijateljem«.

Pero Tomić

DRUGI BATALJON OSLOBAĐA KORIĆNU

Krajem aprila 1943. godine, 4. krajiška brigada izvršila je marš iz reona Titovog Drvara u pravcu Glamoča, sa ciljem da oslobodi ovaj grad. Glavne snage brigade napale su na grad, a 2. bataljon 4. brigade dobio je zadatak da napadne i oslobodi naseljeno mesto Korićna koje se nalazi na putu između Glamoča i Livna. Ovo naseljeno mesto dominira nad glamočkim poljem.

Po padu mraka, bataljon je krenuo u akciju. Bila je mesečina pa je neprijatelj primetio pokret bataljona glamočkim poljem. Približili smo se mestu napada. Podaci o neprijatelju bili su vrlo oskudni, znalo se toliko da ga brane domaće ustaše i domobrani. U naselju nije bilo puno kuća, ali su bile sazidane od kamena i pogodne za odbranu. Negde posle pola noći, bataljon je zauzeo položaj. Nakon provere spremnosti, usledio je napad. Čim su borci krenuli, neprijatelj je otvorio žestoku vatru, tako da je napad bio zaustavljen. S obzirom da se približavala zora, bataljon se prije svanuća povukao u selo Vidimlje odakle je krenuo na zadatak.

Ovaj napad nije bio dobro pripremljen, a neuspeh je nepovoljno uticao na borce. Bataljon se pripremao za ponovni napad, ali sada daleko organizovanije. Napad je izveden iste noći kada je vršen napad i na grad Glamoč. Ponovni napad na Korićnu ovoga puta izvodio se sa više lukavstva, sa pokretom snaga u tajnosti. Bataljon se približavao Korićni pod istim uslovima kao i prethodne noći, preko polja i po mesečini. Jedna četa napadala je frontalno kao i prethodne noći, a jače snage su upućene kroz šumu da napadnu sa pravca Livna odakle neprijatelj nije očekivao napad. Da bi se približili nečujno,

borcima je naređeno da izu ju cipele i da se kreću u čarapama uz veliku opreznost. Sudeći po svemu, neprijatelj nije očekivao ponovni napad, a pogotovo nije očekivao napad s pravca Livna. U neposrednoj blizini naselja Korićna nalazilo se jedno uzvišenje, jedna kota sa otkrivenim zemljištem na kojoj neprijatelj nije držao svoje snage.

Sa ovoga uzvišenja lepo se moglo posmatrati naselje. Nakon izviđanja, četa je raspoređena za napad. Komandir 3. čete Ilija Vašalić dao je znak komandirima vodova, a ovi komandirima desetina. Kad je bilo sve spremno, dat je signal pištaljkom. Četa je istovremeno izvršila juriš, iznenadila neprijatelja, koji je počeo panično napuštati položaje i bežati.

Istovremeno su napad izvršile i ostale čete bataljona. Tako je za nepunih 20 minuta naselje oslobođeno. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i zarobljenih. Ovoga puta mi nismo imali gubitaka.

Po oslobođenju sela Korićna, bataljon je ostao u ovom naselju s tim što je 3. četu uputio na položaj prema Livnu, a jedan deo snaga vršio je obezbeđenje prema Glamoču.

Kada je 3. četa zauzela položaje prema Livnu, uskoro se pojavila neprijateljska kolona kamiona. Pošto se približila našim položajima, iskrcale su se ustaše i odmah krenule u napad. Dočekani jakom vatrom, neprijateljski poredak je bio zaustavljen. Čula se velika galama ustaša, vikali su i psovali. Čula se i ovakva komanda »Napred Imocki«, napred Ljubuški«. Tako su se obe strane našle na položajima jedna naspram druge. Nekoliko puta ustaše su pokušale da krenu napred, ali im nije uspelo.

U ovakvoj situaciji dolazi kurir iz 2. bataljona sa naređenjem Štaba da se što hitnije 3. četa povuče sa položaja preko Korićne i glamočkog polja u pravcu sela Vidimlje, jer neprijateljske snage od pravca Šujice nastupaju glamočkim poljem prema Glamoču. U ovoj situaciji teško je bilo povući četu jer je bila u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Povlačenje je vršeno uz uzajamnu podršku i šticeenje. Ipak se četa uspela povući bez gubitaka. Kad je četa izbila u Glamočko polje, neprijatelj je već bio tamo. Tako je četa morala delom snaga

da zaustavi neprijatelja i obezbedi izvlačenje u predviđeni rejon.

Četa je sa uspehom izvršila zadatak, mada pri povlačenju nije imala nikakve veze sa drugim snagama niti sa Štabom bataljona. Ipak je posle podne uspešno stigla u sastav bataljona u selo Vidimlije.

Ilija Vašalić

SEĆANJE NA HRABROG BORCA MILANA VIDOVIĆA

Milan je rođen krajem decembra 1921. godine u selu Vidovićima, zaseoku Begovac, u siromašnoj seljačkoj porodici. Osnovnu školu završio je u Grahovu. Bio je živa i nemirna duha. U detinjstvu nije voleo da čuva stoku, više je voleo da radi muške poslove sa odraslima. Zato je rano počeo da se osamostaljuje i povremeno napušta mesto boravka.

Milan je u šesnaestoj godini počeo da radi na Unskoj pruzi, ali je nekoliko puta otpuštan, jer se bunio zbog nepravde i eksploatacije. Njegova velika želja bila je da postane radnik u tvornici u Drvaru, ali mu to nije uspelo.

Početkom 1940. godine napustio je rodni kraj i zaposlio se na izgradnji raznih objekata u Vogošću kod Sarajeva, gde je radio do proleća 1941. godine kada je bio ponovo otpušten i prinuđen da dođe kući. Propast stare Jugoslavije zatekla ga je kod kuće u Vidovićima.

Osnovne pojmove o borbi radničke klase počeo je saznavati na Unskoj pruzi kao i u Vogošću, a isto tako i od nas radnika, predratnih članova Partije.

U vreme rasula stare Jugoslovenske vojske Milan i njegovi ukućani sklanjali su ne samo puške, municiju, bombe, nego i drugu vojnu opremu. Milan je naoružan pošao u ustanak, na poziv KPJ, 27. jula 1941. godine. Opalio je prve metke na ustašku posadu u Borovači. Pre početka ustanka on se našao na mestu priprema za ustanak sa grupom komunista u Ujilici. Već prvih ustaničkih dana, u napadu na Borovaču i Grahovo, on ispoljava hrabrost i snalažljivost.

U danima ustanka i posle njega Milan obavlja dosta teške i odgovorne zadatke, kako na položaju na Jelinom polju tako i posle prodora italijanskih trupa u naše krajeve. Proveren na mnogobrojnim zadacima, početkom oktobra 1941. godine primljen je u SKOJ a vrlo brzo i u KPJ.

Decembra meseca 1941. godine Milan je izvršio jedan dosta zapažen i hrabar podvig. Po zadatku Partije, sa još jednim drugom iz Vidovića, u neposrednoj blizini Grahova održao je sastanak sa jednom grupom naših saradnika. Trebalo je ući u žicom opasano Grahovo u kom su se nalazili italijanski fašisti i četnici. Došao je u neposredni sukob sa Branom Bogunovićem pa je pretila opasnost da padne u ruke Italijana. Zahvaljujući njegovoj prisebnosti, pod teškim uslovima izvuкао se iz Grahova posle uspešno izvršenog zadatka.

Januara meseca 1942. godine, zajedno sa grupom komunista i boraca Bos. Grahova, našao se u selu Kamenici gde je formirana partizanska jedinica koja je postavila zasedu Italijanima u Ljesci kod Resanovaca. U ovoj akciji Milan je, sa još jednim drugom iz Isjeka, teško ranjen u nogu, pa je pretila opasnost da padne u ruke Italijana. Posle povlačenja naše čete u logor na Kamenici, ustanovili smo da jedino nema Milana. Mislili smo da je poginuo ili pao u ruke Italijanima. Međutim, on se maskirao pod oborenim drvetom i ostao neotkriven. Zatim je sa teškom ranom puzao na koljenima prema selu Resanovcima. Kada je ustanovio da nema Italijana, sišao je u Stekeljinu kuću gde mu je ukazana prva pomoć. O ovome je brzo izveštena Vida, majka narodnog heroja Sime Bajića, koja je odmah spravila lekove koji su mu mnogo pomogli.

Brzo smo čuli da je Milan živ, što nas je sve obradovalo i odmah smo mu po kuriru uputili neke stvari koje smo zarobili od Italijana. Uskoro ga je jedna grupa omladinaca iz Resanovaca na sankama noću prebacila u Zebe, zaselak Majstoroviće, gde je nastavljeno njegovo lečenje.

Milanov nemirni duh i priroda i nestrpljenje nisu mu dozvolili da leži u postelji i da se leči nego je sa još nezalečenom nogom pošao sa nama u nove akcije.

Milan i ja bili smo teško pogođeni kada su Italijani internirali naše roditelje koji su kasnije zamenjeni za zarobljene italijanske vojnike i oficire u Borovači.

U Bataljonu »Gavrilo Princip« obavljaao je zadatke obaveštajne prirode. Tada je postao i delegat voda. Devetog septembra 1942. godine stupio je u 1. četu 3. bataljona tada formirane 4. brigade. Postao je zamenik komesara čete i sekretar partijske ćelije. Sa brigadom je pošao na njeno vatreno krštenje i učestvovao u svim njenim akcijama, posebno u borbama oko Sanskog Mosta.

Posle oslobođenja Bihaća, Milan je poslat na kurs za partijske kadrove u vojsci. Po završetku kursa, vratio se u svoju jedinicu. Ne mogu a da ne pomenem njegovo isticanje u borbama za vreme četvrte ofanzive i posle nje oko Mrkonjića i Ključa, u Dalmaciji oko Plavna, kao i poznatoj bici njegovog bataljona na Medenom Polju kod Petrovca. Poginuo je 25. aprila 1943. godine u napadu na Glamoč, kao zamenik komesara 3. bataljona.

Meni, predratnom članu KPJ, nije bilo teško izvršavati teške zadatke, jer sam imao u njega veliko poverenje. Nije bilo zadatka koji on nije izvršio. Mislim da je to bio zaista jedan svetao i divan lik naše revolucije, koji mi je ostao u nezaboravnom sećanju.

Uroš Vidović

MEĐU USTAŠAMA

#

Aprila 1943. godine napadali smo na Glamoč. Kada smo ušli u grad, našli smo puno sanitetskog materijala. Napunila sam jednu poveću torbu. Kada je jedan borac iz terenske Glamočke čete obavestio komandanta Radu Zorića da u blizini ima dosta ranjenih partizana, on mi je naredio da odem tamo, da ih previjem i da se vratim.

To je bio teren sa puno sitnog rastinja. I sumrak. Međutim, naše jedinice su se već povukle prema Glamoču, a ustaše su nastupale iz Livna. Kada sam prišla bliže mestu gde su mi rekli da ima ranjenika, vidim ustaše u crnoj uniformi sa slovom »U« na glavi. Naših nema! I oni su mene videli. Mogli su me ubiti, ali su valjda hteli da me uhvate. Počeše da vrište, a ja sam se okrenula prema Glamoču i počela da bežim. Preskakala sam žbunje. Imala sam na sebi italijanske pumperice od čebeta i neku dolamicu i sve sam ih pocepala zapinjući o granje. Bežim i razmišljam: »Ako bacim torbicu sa sanitetskim materijalom, lakše će mi biti da trčim. Ali, ako se vratim bez torbice, biću kažnjena«. U međuvremenu neko se setio gde sam i poslao prema meni jedan vod. Kada sam se srela sa našima, još uvek sam čula ustaše kako trče za mnom i vrište, a zatim sam pala kao mrtva i dugo je trebalo dok su me povratili.

Uskoro smo ponovo napadali i teško je bila ranjena Mima Karanović. Bila je razvijena i ranjena kroz obe dojke. Ja sam je previla. Imala sam široke zavoje, baš one koje sam iznela iz grada u onoj torbici. I danas se sećam: da sam onu torbicu bacila ja ne bih imala zavoje za moju drugaricu.

Danica Rokvić

NAPAD ČETVRTOG BATALJONA NA RAKOVU NOGU

Posle uspešno izvedenih borbenih dejstava u razbijanju četnika Ozrenskog četničkog odreda na području Okruglice, brigada se koncentrisala u rejonu s. D. Bakići — Sudići, sa zadatkom da prati neprijatelja koji nastupa od pravca Sarajeva prema Olovu. Neprijateljska kolona se zaustavila na grebenu Rakove Noge i tu počela da se utvrđuje. Prema podacima sa kojima je raspolagao Štab brigade, verovatno je ovaj neprijatelj bio jačine oko 800 vojnika. Pošto je neprijatelj tek došao i zaposeo navedeni položaj i nije imao konkretnih podataka o našim jedinicama, odlučeno je da se izvede napad na neprijatelja u Rakovoj Nozi, noću 10/11. jula 1943. godine, sa početkom napada u 1 čas. Za napad su određeni 1, 3. i 4. bataljon.

Štab brigade je pozvao štabove bataljona zajedno sa komandirima i političkim komesarima četa da se prikupe na ivici šume severno od s. Sudića na brdu zvanom Glavica. Sa ovog mesta se lepo i dobro mogla osmotriti Rakova Noga po njenoj celoj dužini. Komandant brigade Rade Zorić upoznao je sve prisutne sa situacijom.

Komandanti i politički komesari bataljona, pošto su primili zadatak od komandanta brigade, organizovali su izviđanje pravca napada svojih jedinica i konkretizovali zadatke svojim četama. Izviđanje je bilo pogodno za borce zbog toga što je sunce bilo na zalasku i osvetljavalo područje Rakove Noge. Mesec je bio visoko na zapadu pa je trebalo sačekati da zađe za okolna brda i na taj način omogući neopaženo približavanje boraca prednjem kraju neprijateljske odbrane. Sa

dostignutih položaja borci su počeli puzati ka prednjem kraju neprijateljske odbrane. Tačno u 24 časa nastala je neka pometnja kod neprijatelja. Smatrali smo da je otkrio naše prisustvo, pa daje uzbunu. Bili smo toliko blizu njihovim položajima da smo čuli i neke razgovore između vojnika. Jedan od njih je bio iz Karlovca i pričao je svom kolegi da je dobio pismo od kuće. »Pišu mi da su svi dobro i zdravo, traže da dođem malo kod njih, a kako ću kad ne daju«. Još je bilo i drugih razgovora među neprijateljskim vojnicima.

Kratko vreme, posle one galame, zavladała je ponovo tišina. S vremena na vreme ispaljivali su po koju svetleću raketu i po koji rafal iz mitraljeza. Nije bilo nikakvih znakova uznemirenosti kod neprijatelja koje bi bilo vezano za naše prisustvo. Naši borci nestrpljivo, ali disciplinovano, čekali su znak za napad. Nešto prije jednog časa posle ponoći, pojavi se naizmenični blesak, a zatim i odjek ručnih bombi na pravcu napada 3. bataljona, a zatim i na pravcu Prvog. Borci 4. bataljona otvorili su jaku plotunsku vatru iz sveg oružja i nakon te kratke paljbe izvršili munjeviti juriš na prednje rovove neprijatelja. U prvom nalletu neprijatelj je bukvalno pregažen. Bez zaustavljanja, borci su, predvođeni svojim komandirima vodova, munjevito nastavili prodor prema centru sela. U isti mah takav silovit napad bio je i kod 1. bataljona, a čuli su se i mitraljeski rafali na pravcu 3. Prosto je nastalo takmičenje boraca i starešina, ko će bolje i brže stići u centar sela. Dobro se sećam mojih komandira vodova Miloša Kozomora, Milorada Kopanje i Jovana Jagodića kako pred svojim vodovima jurišaju vičući: »Drži ga, nedaj da pobegne«. Neprijateljski vojnici su pokušali da se spasu bekstvom, međutim, mnogi su ostali zauvek na brdu Rakova Noga. Mnogi su se neprijateljski vojnici predali. Nikad neću zaboraviti hrabre puškomitraljesce u 1. i 2. četi koji su u stojećem stavu sa svojim puškomitraljezima rušili i kosili neprijateljske vojnike. To su bili: Ilija Gvero, Branko Konjikušić, Ilija Ruso, Stevo Grubor — čeco i Jefto Lukač. U jednoj vrtači primećena je veća grupa neprijateljskih vojnika koje su opkolili vodovi Miloša Kozomora

i Milorada Kopanje i na poziv boraca oni su se predali. Bilo ih je 35 sa jednim teškim mitraljezom iz koga je bio izvađen zatvarač. Posle razoružavanja javio se jedan njihov vojnik, koji je bio pomoćnik kod nišandžije, i pokazao gde je bačen zatvarač.

Na brdu Rakova Noga oko 3 časa, 11. jula 1943. godine, vrilo je kao u košnici pčela. Postrojavali smo neprijateljske vojnike i u tome stroju našlo se nešto preko 270 neprijateljskih vojnika. Uzimani su podaci od njih kao i podaci za one koji su bili okoreli neprijatelji kao što su ustaše koji su bili tamo ubačeni u njihovu bojnu. Sećam se da je takvih bilo sedam ili devet lica. Oni su poslani na sud u Štab divizije. Od domobrana smo uzeli novu odeću i obuću, a njima smo dali našu staru i pocepanu. Pošto su im objašnjeni ciljevi NOB-a, pristupilo nam je njih 11. Kasnije je pobjeglo 10, a ostao je samo jedan. Svi ostali domobrani su puštani po grupama, koje su i sami formirali uz naše propusnice u kojima je stajalo: »Mole se sve partizanske jedinice da ne čine smetnju ovim ljudima u pokretu prema mestu koje je naznačeno u ovoj propusnici«. Na polasku bili su zadovoljni što su ostali živi i što smo ih pustili kućama. Obećali su da neće više služiti u neprijateljskoj vojsci. Bio je veliki broj poginulih, računa se oko 100.

Dan se primicao, odnosno zora je svitala, te se moralo raditi brzo. Nije se mogla pretraživati okolina gde je sigurno bilo poginulih neprijateljskih vojnika. U selu Rakova Noga nađena je velika količina namirnica i drugog materijala za ishranu. Trebalo je to sve izneti i raspodeliti po jedinicama. Ovom prilikom utvrdili smo da je bila velika galama u 24 časa kad je došla velika komora sa sledovanjem i drugom opremom za domobransku jedinicu.

Želim da kažem još nešto što je vezano za odmor brigade u selu Žalja, 3. jula 1943. godine. Naime, izvršeno je manje pomeranje kadra u 4. bataljonu. Za komandira 2. čete, na mesto poginulog Trivuna Jovića, postavljen je Branko Galić, do tada zamenik komandira 1. čete istog bataljona, za zamenika komandira 1. čete postavljen je Đuro Kukobat, do tada komandir 1. voda iste čete, a za komandira 1. voda postavljen

je Miloš Kozomora, dotadašnji komandir odeljenja u istom vodu.

Po završenoj akciji, bataljon se razmestio u šumi blizu zaseoka Vrutci koje se nalazi zapadno od s. Rakova Noga. Tu se odmarao i borci su se pripremili za dalje akcije. Održane su konferencije sa borcima na kojima je izvršena analiza izvedene akcije. Uočeno je da u toku borbe nije bilo dovoljno energičnosti u održavanju veze između boraca i jedinica. Bilo je primera da su neki borci uzimali pojedine predmete od zarobljenih neprijateljskih vojnika i nisu ih predali na sabirnom mestu već su ih zadržali za sebe. Takvi postupci su osuđeni. Prilikom raspodele zaplenjenog materijala na prvom mestu se odvajala izvesna količina tog materijala i dostavljana ranjenim i bolesnim borcima koji se nalaze u bolnicama. Pojedini predmeti su dostavljani i drugim brigadama. Sve je to pozitivno delovalo na negovanje međusobnih odnosa. Veliki moralni efekat imala je ova solidarnost naročito kod bolesnih i ranjenih drugova koji su ležali u bolnicama.

Milan Tankosić

NEUSPELO LUKAVSTVO

Bila je prva polovina jula 1943. Dani topli i sunčani, a noći dosta sveže. Nalazili smo se samo tridesetak km udaljeni od rudnika Breze. Četvrta krajiška brigada krenula je da zauzme rudnik Brezu, onespособi ga, a radnike-dobrovoljce povede sa sobom.

Prva četa 4. bataljona imala je samostalan i specifičan zadatak: onespособiti železničku prugu Dobra vina — Breza i zapaliti železničku stanicu Dobravina.

Na borbeni zadatak sa četom pošao je i zamenik komandanta bataljona Dudo Raca i ja kao kurir bataljona. Kretalo se u velikoj tišini. Išlo je sve po planu. Oko pola noći železnička stanica Dobravina napadnuta je bombama i mitraljeskom vatrom. Istovremeno, minersko odeljenje porušilo je prugu na više mesta. Železnička stanica je zauzeta, zatim zapaljena. Zarobljena su dvojica ustaša koji su obezbeđivali stanicu. Ostali su, skačući kroz prozore, uspeli da umaknu u noć, među kojima i ustaški natporučnik. Po izvršenom borbenom zadatku četa je krenula preko litica i šuma da bi ujutro bila u sastavu bataljona i brigade.

U međuvremenu ustaško-njemačke snage nametnule su brigadi žestoku borbu pa je ona odustala od svojih ranijih planova. U takvoj situaciji četa je ostala odsečena, s druge strane komunikacije i na neprijateljskoj teritoriji. Kada je četa došla na ugovoreno mesto, brigade nije bilo, a meštani su nam rekli da tu teritoriju drže četnici.

Nešto oko 16 časova patrole su izvestile komandira i zamenika komandanta da četničke kolone u više

pravaca opkoljavaju čet. Brzo je doneta odluka da se četa prebaci na jednu kosu da bi se izbeglo opkoljavanje. Iza kolone čete začuo se odjednom prodoran glas: »Halo burazeru! Nemojte tamo! Tamo su Nemoi, ustaše i domobrani! Tamo je pruga, blindirani voz, tenkovi! Dodite na pregovore! Mi ćemo vas prevesti vašima preko našeg položaja«.

Po komandi, četa se razvila u borbeni položaj. Mitraljesci i pomoćnici postaviše mitraljeze. »Nije na odmet da se vidi šta nameravaju četnici«, progovori Dudo. »Ko će na pregovore«? Za pregovarače sa četnicima javili su se Branko Galić, zamenik komandira, jedan Slovenac koji je bio kao miner pridodat četi i ja.

U međuvremenu četnički komandant sa svojih 20 pratilaca silazi niz kosu u potok, oko 150 metara ispod naših postavljenih puškomitraljeza. Ukoliko četnici budu upotreбили silu nad pregovaračima, mitraljesci su imali zadatak da otvore vatru.

Pregovarači iz čete kreću u koloni: Branko Galić, za njim Slovenac, a ja pozadi njih. Kada sam se približio otprilike na 20 metara i video iza orahove klade četničkog komandanta zaraslog u bradu i dugu kosu, i njegovih 20 pratilaca, nakindurenih redenicima, kamama, bombama i ko zna čime još, zastao sam. Komandant je bio pažljiv: »Dodi, dodi, nemoj da se plašiš«! Prišao sam, rukovao se sa gospodinom četničkim komandantom i seo na orahovu kladu. Bio sam posebno kicoški obučen: nemačko prekrojeno odelo, nemačka oficirska torbica, nemačke oficirske čizme, titovka i petokraka . . .

Gospodin komandant me je pitao odakle sam, imam li roditelje, koje sam veroispovesti. »Ja sam rodnom iz Prijedora — Kozarčanin, veroispovest je pravoslavna, a roditelji su mi izginuli«. Više je sa mnom razgovarao no sa ostala dva pregovarača. Valjda sam mu bio interesantan što sam onda imao svega 15 godina, inače bio sam malog rasta, mršuljav i izgledao kao dete.

Četničkog komandanta je interesovalo šta nosim u torbici nemačkog oficira. »Kremu za čizme« odgovorih i otvorih torbicu. U torbici sam imao 20 kutija kreme za cipele koje sam zaplenio od ustaša u Dobravini. Pratioci komandanta pohriše prema meni: »Brale, pro-

daj mi koju! Ti ćeš sebi opet naći! Plaćam kutiju 200 kuna«! reče jedan. »Kune mi ne trebaju, nemam ih gde potrošiti, nego ću vas častiti po jednu«. Podelio sam im sve kreme, a za komandanta je nedostajalo, pa sam mu se obratio: »Gospodine komandante, za vas nedostaje, ali imam jednu pomadu za lice koju je sinoć zaboravio ustaški natporučnik kada je umakao ispred usta naših mitraljeza«. Komandant je pomadu sa zadovoljstvom primio i zahvalio mi se. Branko Galić u međuvremenu kradomice me je očima prekorevao da manje pričam, jer sam uz razgovor i po neku uvredljivu na račun četnika upućivao.

Posle ceremonijala i podele poklona, nastavljeni su ozbiljni razgovori. Gospodin četnički komandant: »Vi gde ste naumili ne možete proći. Tamo su velike ustaško-nemačke formacije. Vaša glavnina s onu stranu Breze vodi ogorčene borbe sa ustašama i Nemcima. Vi ne možete do njih niti oni do vas. Mi ćemo vas provesti do našeg Štaba korpusa i preko naših položaja, uz našu pomoć, prebaciti u sastav vaše glavnine«. Meni dobrodušno ponudi da skinem petokraku i da prišijem kokardu, te da budem njegov pratilac u Štabu. Na ponudu sam odgovorio da ćemo se o tome dogovoriti drugi put ukoliko nam se ukaže prilika za viđenje.

Pitao nas je i to koliko nas ima ukupno u odsečnoj grupi. Odgovorio sam da nas ima 500. »O, dobro su te komesari naučili lagati. Nema vas više od 180. Mi smo vas gore na kosi prebrojavali. Istina, dobro ste naoružani«. Istini za volju ni gospodin četnički komandant nas nije dobro prebrajao, jer nas je svega, sa dva kuvara, bilo nešto oko 70. Dok smo mi vodili pregovore, Đuđi i komandi čete bilo je dovoljno vremena da prostudiraju četničko lukavstvo, te su pre našeg saopštenja o ishodu pregovora zaključili: četnici imaju nameru da bez krvi dođu do piana. Da nas bez borbe razoružaju i predaju ustašama za municiju.

Vraćamo se i saopštavamo ponudu četničkog komandanta. Đuđo ni do polovine ne sasluša izveštaj o pregovorima, naredi mi: »Vrati se nazad i iz neposredne blizine saopšti četničkom komandantu našu odluku. Za to vreme puškomitraljesci će te štititi«. Saop-

štenje je bilo vrlo kratko i jasno. »Gospodine komandante moj komandant Vam zahvaljuje što nam niste nametnuli borbu. Dalje saopštava da mi ni do sada nismo uzimali četnike za vodiče pa i ovog puta to ne želimo činiti«.

Gospodin četnički komandant uvide da mu lukavstvo nije uspelo, sa svojih 20 pratilaca brzo se povukao uz kosu ka svojoj glavnini, a naša četa trkom izbi na drugu kosu. Kosa je bila obrasla gustim žbunjem, travom i paprati, a ipak smo imali odličan pregled za svaku eventualnost. U nameri da nasilno pređemo komunikaciju koju su držali ustaše i domobrani četa je cele noći vršila izviđanje i manevre tako da je stigla na područje koje je držala muslimanska milicija. U jednoj kolibi nedaleko od čete ukazalo se svetlo. Četa šalje patrolu od tri vojnika koju vodi Dragan Vukobrat, delegat voda, sa zadatkom da izvidi ko je u kolibi i po mogućnosti da pronađe vodiča. Umesto vodiča patrola je dovela tri milicionara sa puškama. »Šta radite vi ovde?« — pita komandir čete. »Mi se, bolan, branimo od četnika«. I odložiše puške. »Ne trebaju nama vaše puške, ako treba daćemo vam još i municije pa branite selo ako je već tako. Nego, imam podatak da vi pucate i na nas«, kaže Đudo. »Hajde, bolan, gdje bi mi protivu vas, mi se branimo od četničkih lola«. »A ko su to lola«?, upita Đudo. »To su četnici koji se odmetnu od njihovih, dođu po noći u selo, oteraju hajvane, nejač pobiju, a ženskinje siluju«. »Imate li svoga komandanta«?. »Imamo, ali on je tamo sasvim u drugom selu«. »Dede, dvojica će ostati sa nama, a ti pođi i dovedi toga vašeg komandanta, kaži mu da ga traži partizanski komandant«. Nešto oko pola noći umesto komandanta muslimanske milicije dolazi njegov zamenik. Nudi četi gostoprimstvo na njihovoj teritoriji i za to vreme hranu iz sela. Očigledno uplašen, kasnije se okuražio i počeo da priča: »Pre nekoliko dana pričao nam je jedan domobran da tamo iz centralne Bosne idu neki Krajišnici — partizani, naoružani do zuba, imaju i minobacače, pa kad opletu cili dunjaluk se trese«. »Jest, jest ima i toga. Imaćeš uskoro prilike da ih i svojim očima vidiš, ali nemoj da te zaputi da-

vo da opališ koji metak iz sela«! »Hajde, bolan, gdje bi mi na partizane. Mi branimo naša sela od četnika«.

Sve vreme dok je Đuđo časkao sa muslimanskom milicijom, Slovenac mi nije dao mira. Inače je bio dobar i posebno hrabar miner i poznavalac svoga posla. Bio je plav, veseo, nasmejan, ali i pun humora. »Ne možeš sada da nam se opravdaš da nisi pomagao četnike. Dao si im kreme za cipele. Komandantu kremu za lice. Pa neće valjda da maže zadnjicu. Zar nisi video da je zarastao u kosu i bradu kao mečka. Mnogo si se sa njim raspričao kao da ti je stric«! ... Šala između mene i Slovenca doprinosila je da se izbegne dremež, mada i treću noć četa ne spava.

Pred samu zoru na cestu i prugu sručile su se ručne bombe, a zatim paklena puškomitraljeska vatra. Brigada napada na ustaško-domobransko uporište. Za nepuna dva sata borbe uporište biva likvidirano, zarobljene veće količine ratnog materijala i opreme, te veći broj domobrana, a četa ponovo ulazi u sastav svojega 4. bataljona i brigade.

Branko Zec

PESME NASTALE U RATU

U toku narodnooslobodilačke borbe nastale su mnoge pesme. Spontano. U trenucima kada nam je bilo teško. U trenucima kada smo se radovali. Mnoge od njih su se prenosile iz jedinice u jedinicu. Mnoge su nastale u našoj 4. krajiškoj brigadi. Evo nekoliko primera.

Sredinom 1943. godine, ranjenu i bolesnu, zarobili su me četnici. Sa mnom su bile i Mileva Ninković i Dara Šobot. Nekoliko dana nas je maltretirao pop Đujić. Kada sam, najzad, uspela da ih se oslobodim, ispevala sam sledeću pesmu:

Četnici su poput vetra,
Sad za Antu, sad za Petra,
Samo ko im dobro plati,
Svog će ćaću da umlati.

Cvijo Oraščić je bio komandant bataljona, simpatičan, pun humora i čini mi se da smo ga sve volele. I nije čudo što je i nikla sledeća pesma:

Sini sunce preko Sajkovića,
Pa obasjaj Cviju Oraščića.

Kada je poginuo komandant bataljona Simo Bajić, odmah smo ispevali pesmu:

Izgubismo našeg sivog tića,
komandanta Sirnicu Bajića.
Imao je brke ko dva krila,
Bio borac ko Nagorka vila.

Sve drugarice, manje-više, imale su drugove u jedinici koje su simpatisale više od ostalih. Pa onda i nije čudo što je i nastala jedna ovakva pesma:

Komandante, sačuvaj nam lolu,
Ne šalji ga često u patrolu.
Komandante, molim te ko boga,
Sačuvaj mi ti dragana moga.

U jednoj borbi, sredinom 1943. godine, poginuo je momak Dare Višekrune. Imena mu se ne sećam. Dara je dugo plakala. Mi smo je tešile. Kada smo se vratili iz Dalmacije i bili na Podiću, zastali smo, uhvatili u kolo i Daru povukli zajedno s nama. Odjednom, ona je plačnim očima i tužnim glasom zapevala:

Ratuj Tito, čestito ti bilo,
Danas mi je poginulo milo.
Bila sam ti dragane na grobu,
Zvala sam te, dozvat te ne mogu.
Suze liju, groba ne probiju.

Od mojih Čegaraca, Ilibaša je imao usnu harmoniku i kad god smo ponegde zastali, on počne da svira, a mi se uhvatimo u kolo. On bi prvi zapevao:

Drugarice, hajd' u borbu s nama,
Jer sloboda draga je i vama.

Mileva Čegar-Grbić

PROŠLI SMO BOLJE NEGO ŠTO SMO OČEKIVALI

Naša 2. četa je bila 19. jula 1943. pridodata 3. bataljonu 1. krajiške brigade kao pojačanje. Bataljon je trebalo da drži položaj između Kreševa i Fojnice u regionu Kobilje Glave. Međutim, on se povukao, a da nije obavestio komandu moje čete, tako da je ona ostala odsečena sama u šumi.

Pitali smo se šta da radimo. Bili smo okruženi sa svih strana njemačkom motorizacijom. U našoj blizini su bile neke kuće. Ekonom je sa nekoliko boraca pošao tamo da zatraži hranu za četu. Međutim, nedaleko od sela neprijateljska patrola je otvorila vatru na njih. Bili su prisiljeni da se odmah vrate u četu ne nabavivši hranu.

Dragan Rodić, komandir i ja, komesar čete, dogovarali smo se šta da radimo, pošto je situacija bila¹ kritična. On je predlagao proboj za Krajinu. Ja sam bio za to da ništa ne preduzimamo prije nego što se konsultujemo sa komandirima vodova, delegatima i desetarima, pa tek onda da donesemo odluku. Tako je i bilo.

Kada smo se okupili, komandir čete je ponovio svoj predlog. Onda su se i ostali počeli izjašnjavati, pa je i na mene došao red. Rekao sam da bismo prilikom proboja sigurno imali velike gubitke i da mislim da je bolje da ostanemo tu gdje smo, da se maskiramo i postavimo izviđača da osmatra neprijatelja. Ostali su se složili sa mnom.

Uveče tog istog dana, moglo je biti oko 18 časova, naišao je jedan čobanin sa stadom ovaca. Dovedi su ga kod komandira čete i mene. Rekao nam je da su Nijemci zauzeli položaje svuda uz put. Zadržali smo

čobanina, a ovce su se raspršile po šumi. Pošto je on dobro poznao taj kraj, zatražili smo da nas neprijetno provede pored neprijatelja. Pristao je.

Kada se potpuno smračilo, četa je lagano krenula za svojim vodičem, koji nas je doveo do jedne jaruge u blizini sela. Tu smo zastali i on nam je rekao da ima još oko pedeset metara do ceste i mosta ispod kojeg treba da prođemo, a iza ceste se pruža nekih trista metara ravnice do brda. Komandir je naredio da se preko te ravnice prebacimo puzeći, jer su Nijemci bacali rakete i mogli bi da nas primjete.

Uspjeli smo da prođemo bez problema sav taj put. Kada smo se dokopali brda, komandir je naredio da mitraljesci otvore paljbu na neprijatelje koje smo dobro vidjeli jer su bili okupljeni oko vatre koju su založili. Kada su mitraljesci ispalili prve metke začuli smo jauke ranjenih neprijatelja. Na naš napad Nijemci su odgovorili vatrom iz mitraljeza i minobacača. Srećom, nijedan naš borac nije bio ranjen i četa se povukla preko Zec-planine.

Produžili smo put. Nakon sata hoda presrela nas je i zaustavila patrola 1. bataljona. Pitali su ko ide. Rekli smo da smo partizani — 2. četa 3. bataljona 4. krajiške brigade. Oni su nas uputili gde se nalazi naš bataljon. Kada smo stigli u Štab bataljona, imao sam osjećaj da su se oni više obradovali nego mi sami. Upitali su nas da li smo gladni. Kada su čuli da tog dana ništa niismo jeli, komesar bataljona Drago Šobot naredio je intendantu bataljona da zakolju ovcu i spremе večeru za moju četу. Borci su mogli da se odmaraju do večere.

Komandant bataljona je ispitao mene i komandira čete kako smo se probili bez žrtava. Onda smo otišli zajedno do Štaba divizije koji se nalazio u blizini. Došli smo kod komandanta Divizije Milutina Morače i njemu smo ponovili priču o našem proboju iz neprijateljskog obruča. Milutin nas je pažljivo saslušao i rekao da smo dobro postupili.

Vratili smo se u četу, večerali s borcima i zatim je cijela četa otišla na zasluženі odmor.

Boško Skakić

PEVANJE U DVA GLASA

Ja sam gradsko dete i mogu reći da do dolaska u brigadu nisam, tako reći, ni kontaktirala sa seoskim stanovništvom. Međutim, ubrzo sam mogla da konstatujem da je drugarstvo u četi bilo veliko a požrtvovanje neopisivo. Da li je to diktirao rat, ili su to ljudi nosili u sebi od ranije, ne znam. Samo znam da je to na mene veoma pozitivno delovalo.

Nisam imala prilike ranije da slušam kako seljaci pevaju. Evo, kako se to obično dešavalo. U slobodnim časovima jedan drug — ne znam mu pravo ime — rekao bi drugu do sebe: »Hoćemo li ja i ti u dva glasa«? Onda nakrivi titovku i počne. Sećam se prve pesme: »Aoj mala, đavole garavi«. Toliko su glasno pevali da sam se u prvi momenat uplašila. Kasnije sam se toliko navikla na taj način pevanja da me i danas, kada neko izvorno peva, pesma toliko me osveži i daje nekog poleta da se odmah setim mojih drugova i njihove pesme.

Evo još jednog doživljaja. Nisam znala da se čovek može opiti od oraha. To sam doživela u Prijepolju. U jednoj pekari našli smo nekoliko somuna, a u drugoj radnji — dosta oraha. Bili smo gladni. Jeli smo dugo, a naročito orahe. Kad smo ustali, nismo mogli ni hodati. Do tada nisam znala da se i od oraha može opiti.

Blanka Ferusić

NEKA DEJSTVA PRVOG BATALJONA ČETVRTE BRIGADE

Početak četvrte neprijateljske ofanzive zatekao je 4. krajišku brigadu na Manjači, južno od Banje Luke, na zadatku čišćenja terena Manjače od četničkih izdajnika. Od 20. januara do 5. februara 1943. godine 4. krajiška vodi teške odbrambene borbe sa nemačkim moto-mehanizovanim snagama, zatvarajući pravac neprijateljskog nastupanja Mrkonjić-Grad—Mlinište. Već sama činjenica da je neprijatelj na ovom pravcu zadržan toliko vremena, u inače blickrigovskim neprijateljskim delovanjima kad planira ofanzivu, pretpostavlja teške i žestoke odbrambene borbe u sprečavanju neprijatelja da ostvari svoj operativni cilj. Naime, što se moglo preći za jedan jedini dan, neprijatelju je bilo potrebno čitavih 16 dana, makar se radilo i o neprijatelju kakav je Nemac — superioran u svemu sem u cilju za koji se bori. Petog februara brigada je raspoređena u rejonu Paunovca da zatvori put Ključ — Bos. Petrovac. Prvi bataljon dobio je zadatak da posedne položaj na samom putu, pri njegovom ulazu u šumu. Tu su vođene izuzetno teške i žestoke borbe tri-četiri dana. Naime, danju bi se uporno i ogorčeno branili, a noću bismo mi izvodili napade na ulogorene Nemce ispod same šume. Istina je da su naši položaji bili podesni za odbranu, ali mi je ostalo duboko urezano u sećanje da smo naše položaje održavali zahvaljujući odlučnosti starešinskog i boračkog sastava da Nemcima ne dozvolimo prodor prema Bos. Petrovcu pa makar nas to koštalo najvećih mogućih žrtava. To je, naime, zahtevala opšta situacija u pozadini fronta (ogromne mase naroda Banije i Krajine bile su zaostale u svom odstupanju sa glavnog pravca neprijateljskog

nadiranja, pa im je pretila opasnost zarobljavanja i uništenja na snegom zavejanoj cesti Bihać — Bos. Petrovac — Drvar, a bilo je potrebno stvoriti i vreme Operativnoj grupi naših snaga na čelu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, za odstupanje u pravcu Crne Gore i Srbije i ostvarenja njenog operativnog cilja. Uostalom, to je bio zadatak čitavog Prvog bosanskog korpusa. I, zaista, da Nemci nisu prodrli u Bos. Petrovac iz pravca Bihaća, što je bio zadatak naših snaga koje su branile odstupnicu na pravcu Karlovac — Bihać — Bos. Petrovac — Drvar, verovatno bi morali potražiti drugi pravac svog upornog nastojanja za uspostavljanjem borbenog kontakta sa Operativnom grupom Vrhovnog štaba, jer nije bilo nikakvog izgleda da se probiju pravcem Ključ — Bos. Petrovac. Pri tome treba imati u vidu da su Nemci, pored svih drugih prednosti, raspolagali i tenkovima tipa »tigar«, te mehaničkim sredstvima za uklanjanje prepreka sa puta koje smo mi postavljali i uporno branili. Međutim, što bi Nemci u toku dana uspeli ukloniti, mi bismo tokom noći nadoknadili novim zarušavanjem. Realno govoreći, to bi moglo potrajati koliko je bilo potrebno da se ostvare napred pomenuti operativni zadaci našeg komandovanja. Prema podacima iz Ratnog dnevnika tadašnjeg komandanta 4. krajiške brigade, Milutina Morače, neprijatelj je u navedenom vremenu imao oko 30 mrtvih i ranjenih, a mi četiri poginula i tri ranjena borca. Posle toga dugo smo bili ponosni na izvršene zadatke i hrabro držanje čitave jedinice. I dan danas sa ushićenjem se sećamo tih velikih dana.

Početkom juna 1943. godine, 4. krajiška brigada, u sastavu 5. KNOU divizije, kreće iz područja centralne Bosne (Maslovar — Šiprage) prema pruzi Sarajevo — Mostar, pravcem Komar — Vranića — Konjic. Na čelu brigadne i divizijske kolone našao se 1. bataljon 4. krajiške. Dvanaestog juna kolona je bila u rejonu iznad s. Brvanci i Božikovci. U prepodnevnom časovima izviđačke patrole su javile da se Nemci nalaze u s. Božikovci. To su, kako će se kasnije ispostaviti, bile dve čete 3. bataljona, 384. puka, 373. pešadijske divizije, u kojoj je komandni kadar bio nemački, a borci iz Hrvatske. Čete su radile na osposobljavanju komunikacije Travnik — Jajce. O tome je izvešten Štab brigade i Štab divizije i

ubrzo je dobijemo naređenje da se neprijatelj napadne i likvidira. U Štabu 1. bataljona zatekao se i politkomesar Brigade Svetko Kačar-Kačo. Brzo je napravljen plan napada, pa se prišlo njegovom ostvarenju. Napad je bio neočekivan i neodoljiv, tako da se neprijatelj nije uopšte snašao. Rezultat ove mnjevito izvedene akcije bio je: tri mrtva, 53 zarobljena i 70 ranjenih neprijateljskih vojnika i starešina, uz minimalne naše gubitke (jedan poginuli i tri ranjena). Zaplenjeno je dosta oružja i ratnog materijala.

Kako je 5. KNOU divizija, bez svoje krivice, zakasnila u rejon Kalinovika sa zadatkom da pomogne probijanje Operativne grupe divizija i Vrhovnog štaba NOV i POJ iz obruča na Sutjesci, to je 5. divizija iz rejona Bitovnje skrenula u pravcu severa, kako bi se sa Vrhovnim štabom NOV i POJ spojila u rejonu Olova. Dvadeset osmog juna Divizija je prešla Bosnu u rejonu Kakanj — Dobrinja i iznenadnom pojavom izazvala pravu pometnju među neprijateljem. Delimično smo onespособili rudnik i zaplenili znatne količine hrane u Kaknju i železničkoj stanici Dobrinja, koju smo, posle podmirjenja sopstvenih potreba, podelili narodu obližnjih sela. Na prostoru od s. Dobrinje prema Olovu, 4. brigadu u stopu je počela pratiti 3. bojna, 7. domobranskog pešadijskog puka. Kako se ovom »pratnjom« nismo imali vremena ozbiljnije baviti, to je domobrane odveć ohrabrilo i oni su za nama zagazili u šumu i »dopratili« nas sve do rejona Rakove Noge (pl. Zvijezda). U to vreme, zbog uspostavljanja kontakta 4. divizije sa Vrhovnim štabom, došlo je do priželjkivanog predaha i odmora jedinica. Međutim, tu je bila 3. domobranska bojna i prethodno je trebalo s njom prečistiti račune. Zato je, umesto noćnog predaha, dobijeno naređenje da se 2. jula između 2 14 časa izjutra napadne i likvidira 3. bojna u Rakovoj Nozi, gde je te noći zalogorovala. Sem Prvog, u napadu su učestvovala još dva bataljona 4. brigade. Napad je izveden »neočekivano« i jednovremeno, tako da neprijatelj nije imao vremena da se snađe i organizuje otpor, pa je 3. bojna dobrim delom razoružana. Drugi deo se spasio bekstvom i bacanjem razoružja. Zarobljeno je, prema Ratnom dnevniku M. Morače, 270 domobrana, među kojima jedan lekar i pet oficira, dok

je oko 100 domobrana poginulo i ranjeno. Zaplenjeno je 240 pušaka, dva minobacača 81 mm, dva teška mitraljeza, jedan puškomitraljez, 15.000 metaka i mnogo druge opreme. Sve bez sopstvenih gubitaka. Kako je 4. krajiška tada bila veoma dobro naoružana nemačkim automatskim pešadijskim naoružanjem, to je Štab brigade naredio slaganje zaplenjenih pušaka na gomilu koja je potom zapaljena. Ovaj veličanstveni čin smo prvi put doživeli i asocijali smo ga sa postupcima Nemaca kad su razoružavali pripadnike bivše Jugoslovenske vojske. To su bili momenti kada su se preplitali osveta i ponos. Prema zvaničnim podacima domobranskog generala Prohaske, naši podaci su skromnije navedeni. Prema njemu, više od pola Bojne je zarobljeno i razoružano, veći broj ranjen i poginuo, a izgubljeno 325 pušaka, osam puškomitraljeza, tri minobacača, četiri strojnice i dr. To potvrđuje naše mišljenje da se jedan deo domobrana spasavao bekstvom i bacanjem oružja do kojeg nam nije ni bilo stalo.

Jedna od uspešnijih akcija 1. bataljona, dok sam bio zamenik politkomesara, bila je akcija za oslobođenje Bugojna, u kojoj je učestvovala 3. i 4. krajiška brigada, u vremenu od 22. do 25. avgusta 1943. godine. Bugojno je, naime, bilo ozloglašeno jako ustaško uporište i mnogo je smetalo razvoju našeg pokreta u zapadnoj Bosni. Bugojno su kao i Kupres, bezuspešno napadali naši proletari i mnogi u tim napadima izginuli, pa smo sa posadom u gradu imali mnogo neizmirenih računa. Grad je, inače, branilo oko 500 u krvi ogrezlih Bobanovih ustaša i četa ne manje krvoločne ustaške milicije. Spoljna odbrana grada bila je opasana sistemom zemljano-drvenih bunkera, povezanih saobraćajnicama. Prethodnim komandantskim izviđanjem bio je uočen veći deo spoljnog sistema odbrane, ali ne i sistem uže odbrane grada, jer nam to nije imao ko da saopšti. Prvi bataljon dobio je zadatak da gradu podiđe iz jugoistočnog pravca. Ustaše su se veoma drsko i izazivački ponašale, ali nije potrajalo dugo i njihove pogrdne psovke bile su ušutkane prodorom naših snaga u sam grad. Međutim, u gradu smo naišli na veoma vešto odabrane i za odbranu dobro pripremljene zgrade, pa je borba potrajala tri-četiri dana i likvidacija ustaškog uporišta usledila tek 25. av-

gusta 1943. godine. Ipak, to je bila pobjeda, koju smo, istina, platili sa šest poginulih i 13 ranjenih, ali i bili ponosni na likvidaciju tako zloglasnog ustaškog uporišta kakvo je bilo Bugojno. Podaci o gubicima kod ustaša nisu sačuvani, ali, sudeći po tome da su ustaše bile primorane na napuštanje odbrane i probijanje iz grada, može se zaključiti da nikako nisu bili mali.

Za osvedočenu hrabrost i postignuti uspeh bili smo, u okviru 4. i 3. krajiške brigade, pismeno pohvaljeni od Vrhovnog štaba NOV i POJ, s čime smo od tada s posebnim razlogom ponosni.

Vlado Malbašić

OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA

Gornji Vakuf nalazi se u teško prohodnom planinskom predelu između Bugojna i Prozora, u blizini izvora reke Vrbasa. Grad je na važnoj cesti koja povezuje deo južne Bosne i severne Hercegovine. Neprijatelj je u Bugojnu držao jače snage radi zaštite Uskopske kotline, jer je bila značajna ekonomski i vojno-politički. Predeo između Bugojna i Prozora bio je značajan i za naše jedinice. Na predelu Gornjeg Vakufa naše brigade i divizija prolazile su u pokretu od Foče i Sarajeva ka Bosanskoj krajini, a neprijatelj je težio da taj predeo stalno drži pod kontrolom svojih snaga.

Za odbranu Gornjeg Vakufa Italijani, ustaše i »crna legija«, organizovali su spoljnu odbranu: sela Vrse, Strmica, Orlić, Han-Plome, Suhodol, Zvizda, Lisine i reke Vrbas — Bistrica, a unutar grada: škola, pošta, Kotarska ispostava, hotel-kafana i pojedine kuće. Tačno brojno stanje neprijatelja nije se znalo.

Štab 4. krajiške brigade je odlučio da napadne Gornji Vakuf 3/4. avgusta 1943. godine u 22 časa, sa 1. i 3. bataljonom i Travničkim NOP odredom, ukupno sa 450 boraca. Brigada se 1. avgusta 1943. godine vratila sa svog zadatka iz doline reke Lašve, gde je između Travnika i Busovače rušila cestu i železničku prugu.

U 1. i 3. bataljonu i Travničkom odredom izvršene su temeljite pripreme za napad na Gornji Vakuf. Održani su sastanci po četama, zatim vojničke pripreme za noćni napad i ulične borbe. Formirane su grupe bombaša u vodovima, obučena je grupa boraca za rukovanje zapaljivim flašama. Višak opreme i ranci su ostavljeni u brigadnoj komori, radi bržeg i lakšeg kre-

tanja. Organizovana je, u selu Suhodolu na cesti Travnik — Gornji Vakuf, prihvatna stanica za ranjene borce i dr.

Sa nešto zakašnjenja za napad naše snage sručile su se na prve neprijateljske rovove i bunkere. Tako smo preko Ponora i Zvižde jurnuli u centar grada, goneći neprijatelja. Došlo je do uličnih borbi. Neprijatelj se žilavo i uporno branio, davao jak otpor, naročito iz kuća. Zauzimamo poštu, hotel i Kotarsku ispostavu. Nemci i ustaše pokušavaju da se izvuku prema Bugojnu.

Kolona sa 38 domobrana i 15 konjskih kola punih municije, odeće, hrane, sanitetskog materijala krenula je prema Bugojnu. U koloni je bilo i sanitetsko osoblje sa lekarom Kulenovićem. Treći vod 2. čete 3. bataljona zarobio ih je i uputio sa pratnjom u sabirni centar brigade.

U svanuće naša pobjeda nad neprijateljem u gradu je potpuna. Jedino nekoliko bunkera van grada nije zauzeto. Spremamo se da i njih likvidiramo. Kao grom iz vedra neba stiže glas da neprijatelj od Prozora prodire prema gradu. Za tako slabo obezbeđenje od mogućeg prodora od Prozora kriv je Štab brigade, jer nije dobro procenio mogućnost iznenađenja od Prozora. Slična sudbina nas je snašla pri napadu na Glamoč, aprila 1943. godine, pa juna 1943. godine na Brezi. Teško se borcima može objasniti da se iz tek oslobođenog Gornjeg Vakufa treba povući. Da je Štab brigade na tom delu fronta, gde je neprijatelj sa slabim snagama ušao, uveo svoju rezervu mogao je tu opasnost da otkloni.

Nešto posle neprijateljske intervencije od Bugojna, Ćubo je iz železničke stanice zvao telefonom Bugojno. Otud su se javljale ustaše, dolazilo je do prepirke. Ustaše su pretile da će doći, da ih čekamo, a Ćubo njima uzvraća da ćemo i mi doći u Bugojno.

Prilikom povlačenja iz Gornjeg Vakufa poterala je i poneta municija, oružje, hrana i sanitetski materijal, a sve ostalo je spaljeno u vagonima i magacinima. U borbi sa ustašama i Nemcima u gradu izgoreli su svi važniji objekti. Na svakom koraku su se mogle videti

mrtve ustaše, Nemci i drugi neprijatelji, kao i spaljeni kamioni i konjske zaprege.

Neprijateljske snage u Gornjem Vakufu bile su znatno brojnije od naših. Tu razliku mi smo postizali većom borbenošću i iskustvom u vođenju noćnih borbi. Verovatno da Štab brigade nije znao za broj od 700 neprijateljskih vojnika, ili je precenio svoje snage. Na svu našu sreću, nismo imali poginulih, a šest boraca bilo je ranjeno.

Treći bataljon se povukao iz Gornjeg Vakufa u svanuće ka Suhodolu, ostavivši 1. i 3. četu na obezbeđenju prema selima Krupi i Bistrici. Petog avgusta, oko 12 časova, neprijatelj je napustio Gornji Vakuf. Naši borci su ga ispratili mitraljeskom i minobacačkom vatrom prema Bugojnu. Naš 3. bataljon i Travnički odred ponovo su ušli u Gornji Vakuf. Neprijatelj se više nije zadržavao u Gornjem Vakufu do kraja rata.

Pored drugarstva i naših uspeha u ratu, bilo je ponekad i nesporeduma. Jedan takav nesporedum bio je između komandanta 3. bataljona Miloša Bajića i komandira 2. čete Dragana Rodića. Četvrtog avgusta komandant bataljona Miloš Bajić poslao je Dragana Rodića u Štab brigade, da ga obavesti o uspehu i o tome šta je sve zarobio i zaplenio. Komandant brigade Rade Zorić mu je postavio pitanje zašto je celu četu iz plena obukao i boljim oružjem opremio. Dragan je objasnio da su se borci totalno isprljali kad su morali da gaze i zalegnu pod neprijateljskom vatrom u kanal za otpadne vode. Ovo je učinio u sporazumu sa komandom čete, jer je borcima obećano da ne žale odeće da će dobiti drugu kad zauzmu grad. Porèd toga, Dragan je u kafani-hotelu ubio nemačkog oficira i tom prilikom zaplenio oficirsku torbicu u kojoj je bilo dosta karata i sav pribor za karte. Bajić je zahtevao da Rodić njemu preda torbicu što je ovaj odbio. Došli su u oštar sukob. Dragan je bio pet dana u Štabu brigade, dato mu je vremena da se predomisli. Dragan je opet odbio. Bajić i Dragan nisu mogli izgladiti svoje odnose i svađu kao komunisti, pa je iz Štaba brigade sa Radom Zorićem i zamenikom komesara Milanom Trninićem došao i Dragan u Štab bataljona da tu ne-

suglasicu reše i izgade. Bajić i Dragan su ostali tvrdo pri svojim stavovima. Draganu je još stavljeno na teret što je bez znanja Štaba brigade obukao svoju četetu. Za ova dva slučaja Dragan je izveden pred svoju četetu, a Rade Zorić je obrazložio odluku Štaba brigade. Rodić je smenjen sa dužnosti, lišen čina i upućen u prištapske jedinice kao borac. Nije partijski uziman na odgovornost.

Pero Tomić

CRNI LEGIONAR

Prilikom napada 4. krajiške brigade na Gornji Vakuf, avgusta 1943. godine, pored oružja, municije i ostalog, zarobljeno je i oko 50 domobrana. Sa zarobljenim domobranima postupili smo po već ustaljenoj praksi: oduzeli smo im oružje i opremu, a zatim im saopćili da mogu ići svojim kućama ili ostati u partizanima. Tada se od zarobljenih domobrana oko 20 javilo dobrovoljno u partizane. Domobrane-dobrovoljce rasporedili smo po bataljonima i četama u streljačka odjeljenja.

O tim ljudima mi nismo imali nikakvih podataka, znali smo o njima toliko koliko su oni rekli o sebi. Nama je jedino ostalo da ih intenzivno pratimo, a pratili bismo ih na taj način što bismo odredili jednog borca da se postepeno približi domobranu, da se prema njemu otvoreno ponaša, i da na taj način zadobije njegovo povjerenje.

Među domobranima-dobrovoljcima nalazio se i domobran Vinko, koji je bio raspoređen u jedno odjeljenje 1. čete. On se nevjerovatno brzo uklopio u način partizanskog života: isticao se svugdje gdje mu se ukazala prilika, pokazao se kao dobar borac, aktivan u kulturno-zabavnom radu, te je postepeno počeo osvajati simpatije boraca u četi.

Jednog dana, u rejonu Makljenja, bio sam kod 1. čete na sastanku. Po završenom poslu zatražio sam jednog dobrovoljca koji bi me otpratio do 3. čete, koja je bila prilično udaljena.

Odmah sam zapazio da je borac koji se najbrže javio jedan od onih »dobrovoljaca« iz Gornjeg Vakufa.

Nije mi bilo drago što se baš on javio. Ja sam ga po izgledu prepoznao; nisam mu čak ni ime znao, jer je kod nas bio tek nešto oko mjesec dana.

Međutim, nisam mogao zapaziti da je javljanje domobrana Vinka za mog pratioca izazvalo neko iznenađenje kod boraca kao kod mene. Zbog toga nije došlo u obzir da namjesto Vinka uzmem nekog drugog borca. Otišli smo u 3. četu i vratili se, s tim što sam ja bio prilično oprezan. Nepovjerenje prema Vinku sam zaboravio, smatrajući da sam tada malo pretjerao.

Poslije izvršenog zadatka u zasjedi na cesti Kiseljak — Zenica, Bataljon se kretao uz kosu prema vrhu. Nakon izvjesnog vremena dat je odmor. Komesar bataljona i ja sjedili smo jedan pored drugog i razgovarali, a naš kurir sjedio je malo poviše i pozadi nas. Tu, u neposrednoj blizini, bila je usamljena kuća; ustao sam i pošao njoj s namjerom da upitam seljake, da li neprijatelj istura osiguranja prilikom prolaska pomenutom cestom. Pošto sam ustao i zakoračio korak-dva prema kući, odjeknuo je pucanj a odmah zatim se čuo jauk našeg kurira. Nakon pucnja, brzo smo ustanovili da je metak ispaljen iz puške domobrana Vinka, i da je tom prilikom ranjen naš kurir. Ustanovili smo da je puška u momentu opaljenja bila položena na zemlju pored Vinka, okrenuta u pravcu našeg kretanja. Razmatrajući uslove pod kojima se nesreća dogodila, nismo mogli potvrdno zaključiti da je to domobran Vinko namjerno učinio, jer je prije izvjesnog vremena vođena borba, pa se to moglo dogoditi ma kom drugom borcu iz kolone. Ali smo se ipak pitali kako se to dogodilo isključivo njemu, da »prčka« oko pune i otkočene puške, a ne nekom drugom borcu. Za taj događaj domobran Vinko je oštro kritikovan pred borcima. A mi smo od tada još intenzivnije nastavili praćenje svakog njegovog postupka.

Međutim, nakon malo dužeg vremena saznali smo da je domobran Vinko ponudio borcu koji je bio zadužen da s njim druguje, da njih dvojica, u pogodnom momentu, noću, bace bombe u Štab bataljona i pobjegnu u Zagreb. Kad dođu u Zagreb da će dobiti sve što im treba: dosta novca i auto, da neće morati ništa raditi i da je za njih rat završen.

Na saslušanju, priklješten dokazima, priznao je da je pripadnik »Crne legije«, da je dobio zadatak da se u pogodnoj situaciji javi dobrovoljno u partizane i da izvrši diverziju — atentat kad mu se ukaže zgodna prilika.

Miloš Bajić

NAPAD NA BUGOJNO (Prva četa, Trećeg bataljona)

Poslije napada na neprijateljsko uporište Busovaču (16. VIII) i raznovrsnih višednevnih borbi na komunikacijama Busovača — Kiseljak i Busovača — Travnik (Zenica), bataljoni Četvrte krajiške brigade dobili su zadatak da 20. i 21. avgusta 1943. izvrše pokret iz doline Bosne i Lašve u dolinu Vrbasa i prikupe se sjeverno od Gornjeg Vakufa. Treći bataljon trebalo je da izvrši pokret pravcem sela: Rostovo — Bistrica — Dražev Dolac, gdje se i razmjestio, obezbjeđujući se sa pravca Bugojna.

Po završetku neophodnih priprema, uz mjere obezbjeđenja, otpočeo je pokret. Bilo je potrebno preći put od oko 60 kilometara, pješaćenjem danju i noću. Avgustovsko sunce prži, a borci su umorni od prethodnih borbi i marševa. Ipak, raspoloženje je odlično. Svi osjećaju da se nešto značajno sprema i u koloni, među borcima, počinje nagađanje — šta bi to moglo biti. O tome, na zastancima, u hodu, razgovaramo i mi iz komande čete¹⁾, pošto nam ništa nije saopšteno o pravom cilju marša. Prirodno, različite su misli i želje. Neki priželjkuju odlazak u Krajinu, iz koje je Brigada krenula još prije pet mjeseci. Zaželjeli su se svojih. Mnogi ne znaju da li su i živi — majke, očevi, braća, sestre. Razumljive su njihove brige i želje da ih, bar za kratko, u prolazu, vide.

¹⁾ Komandir čete Gojko Injac Gojin, poginuo kao komandant bataljona, maja 1945. god. kod Zagreba, politički komesar Milan Ačić, zamjenik komandira, Vlado Kecman, poginuo kao komandant bataljona u proljeće 1945. god. i zamjenik političkog komesara DMITAR LUKAČ CRNI.

Ipak, kod većine je prevladala realnija procjena da ćemo, vjerovatno, napadati na Bugojno. Na to je upućivalo i saznanje da su već oslobođeni Gornji i Donji Vakuf i Jajce, tako da je neprijateljski garnizon u Bugojnu bio izolovan od svih susjednih uporišta. Borci su, takođe, znali da se kod Donjeg Vakufa nalazi 3. krajiška brigada 1. proleterske divizije u kojoj mnogi imaju svoje najbolje drugove, prijatelje i rođake. Željeli bismo da se sretnemo s njima i da zajedno oslobodimo to jako neprijateljsko uporište, iz kojeg su ustaški zločinci zadali mnogo muke i stradanja narodu ovog kraja.

Tako su, uz različita razmišljanja i želje boraca i rukovodilaca, uz dosta napora i znoja, bataljoni stigli u svoja odredišta, negdje u kasnim časovima, 21. avgusta. Trebalo se odmoriti i pripremiti za nove zadatke koji su očekivani, ali i postaviti potrebna obezbjeđenja (straže i patrole) prema Bugojnu.

Neobično izviđanje

U jutru, 22. avgusta, nešto poslije doručka koji su vrijedni kuvari Čete, sa Nikolom Gruborom na čelu, pripremili, stigao je kurir iz komande bataljona sa naređenjem da se komandir i komesar Čete jave u komandu radi odlaska na komandantsko izviđanje sa komandantom Brigade. To je za nas bilo nešto novo i neobično, jer je trebalo, prvi put, da kao komanda Čete primimo zadatak od komandanta brigade neposredno. Zaključili smo da se sigurno radi o zadatku posebno važnom i teškom. Prirodno, o tome šta bi to moglo sada da bude mnogo smo razmišljali.

Po dolasku u komandu bataljona, zajedno s komandantom i komesarom ove jedinice²⁾, nastavili smo dalje i stigli u rejon izviđanja, negdje na padinama Paljenika (tt. 938). Odatle se relativno dobro vidjelo Bugojno i neprijateljska spoljna uporišta, južno od grada, ali ne i

²⁾ Komandant 3. bataljona Miloš Bajić, politički komesar Drago Šobot, zamjenik komandanta Dušan Čubić Čubo, narodni heroj, poginuo 27. 02. 1945. god. kod sela Nova Bapska (Srem) i zamjenik političkog komesara Bodo Zec.

nešto detaljnije što bi ukazivalo na neprijateljsku organizaciju sistema vatre, mjesta pojedinih vatrenih tačaka, bunkera, itd.

Na komandantskom izviđanju, koje je završeno u popodnevnim časovima, komandant Brigade Rade Zorić, poslije kratke topografske orijentacije, upoznao nas je sa podacima o neprijatelju i postavio zadatke bataljonima koji su napadali na grad, i Udarnom (ubačenom) odred. Ovaj Odred činile su 1. četa 1. bataljona i 1. četa 3. bataljona sa oko 120—130 boraca.

Oskudni podaci o neprijatelju

Raspoloživi podaci o jačini neprijatelja u Bugojnu i okolnim selima bili su nepotpuni. Tako smo iz zapovijesti štabova 1. proleterske i 5. krajiške divizije za napad na Bugojno saznali da se u Bugojnu nalazi neprijateljski garnizon jačine oko 400—500 ustaša i milicionara, da raspolažu oklopnim automobilom, jednim topom 37 mm, jednim teškim bacačem i tri teška mitraljeza. Oko grada nalaze se bunker, koji su mjestimično pokriveni i dobro izgrađeni.

Ovi podaci su, zbog kratkoće vremena, samo djelimično dopunjeni putem izviđačkih organa Brigade i na komandantskom izviđanju, ali se nisu bitno mijenjali.

Tek kasnije je utvrđeno da su Bugojno branile jače snage, što je i normalno. U knjizi Rade Zorića: »Četvrta krajiška brigada« stoji podatak da je Bugojno branilo oko 600 ustaša, koji su pripadali Petom ustaškom djelatnom stajaćem zdruhu (brigadi) pod komandom zloglasnog ustaše Bobana, i oko 500 pripadnika ustaške milicije koji su branili sela (uporišta oko samog grada).

Odbrana je bila organizovana u dvije linije i to: liniju spoljne odbrane činila su naselja u blizini grada, odnosno sela: Glavice, Kandije, Crnić, Vesela, Poriče, Cipuljić, Čaušlije, Donjići, dok je linija neposredne odbrane obuhvatala pogodne zgrade i pojedine bunkere na samoj ivici grada i na Vrbasu.

Organizovana i usavršavana na iskustvima koja je neprijatelj stekao u odbijanju dva neuspjela napada proleterskih brigada na Bugojno, u 1942. godini, suštinu od-

brane, ovoga puta, činila je koncepcija uporne spoljne odbrane otpornih tačaka, koje su bile i fortifikacijski uređene po principu zaklona, mjestimično povezanih spojnim rovovima i dopunjenih lakim bunkerima na najvažnijim pravcima. Uz to, oslanjali su se i na intervenciju dijela rezerve iz centra grada na ugroženim pravcima (jačina rezerve oko jedne čete ustaša, raspoređena u rejonu zgrade opštine i ustaškog stožbra — štaba). U sistemu odbrane naročito su bila organizovana sela: Glavica istočno i objekti Gorica (k. 646) i Gradina (tt. 629) zapadno od grada, osposobljeni, djelimično, i za kružnu odbranu.

Dakle, neprijatelj je bio riješen da grad brani krajnje uporno, do posljednjeg čovjeka. Toga smo bili svi svjesni, jer se radilo o zločincima koji su bili ogrezli u teroru i nasilju svake vrste nad narodom ovog kraja.

Plan napada

Komandant Brigade je jasno i precizno saopštio plan napada na Bugojno i zadatke jedinicama. Četvrta krajiška brigada trebalo je da napada na Bugojno sa istoka, juga i zapada, a 3. krajiška sa sjevera. Napad je valjalo otpočeti 23. avgusta u 23 časa.

U toku izvođenja akcije posebno je naglašeno da se Bugojno mora zauzeti. Napad izvršiti jednovremeno na spoljnu odbranu i na objekte u centru grada.

Zadatak Udarnog odreda

Zadatak ovog Odreda (1. četa 1. bataljona i 1. četa 3. bataljona) bio je: prikriveno i, po mogućnosti bez borbe, iz rejona Paljenik (tt. 938) ubaciti se u cantar Bugojna pravcem: između sela: Vrhpeć i Vesela, zatim, pored Gorice (k. 646), potokom Veseočica u rejon crkve i zgrade opštine; iste što prije zauzeti i potom sadejstvovati sa glavnim snagama Brigade koje treba da prodru u grad spolja. U zadatku odreda je posebno naglašeno: prvo, poslije zauzimanja crkve, zvonjenjem obavjestiti uspješno ubacivanje u grad, što je istovremeno

trebalo da bude signal za opšti juriš glavnih snaga za napad spolja i, drugo, da za Odred nema povlačenja iz grada sve dok se ne spoji s glavnim snagama. To znači da u slučaju neuspjeha glavnih snaga da se probiju u grad u toku noći, ubačena jedinica treba da organizuje upornu odbranu kuća oko crkve i bori se sve do proboja glavnih snaga u grad. Ubacivanje Odreda počelo je čim je pao mrak.

Za međusobno raspoznavanje bio je određen borbeni znak »crni« i znaci raspoznavanja: »ruši — barikade«. Svaka četa ubačenog Odreda dobila je sigurnog vodiča — borca iz Travničkog odreda, sa kojim su komande četa razjasnile neka pitanja i zatim, u popodnevним časovima, vratili se u svoje jedinice.

Brze pripreme Čete

Iako je vrijeme do polaska na zadatak bilo vrlo kratko (svega nekoliko časova), pripreme Čete izvršene su vrlo smišljeno, brzo i blagovremeno. Zato se nije smjelo gubiti nijedan trenutak, a plan pripreme smo uobličili još u toku povratka sa komandantskog izviđanja.

Pripreme su bile kratke i obuhvatile sva osnovna pitanja od kojih je zavisilo izvršenje zadatka: političke, stručne i materijalne. Prvo je trebalo sa zadatkom upoznati članove komande čete koji nisu bili na izviđanju i komandire vodova. Zatim je sekretar ćelije održao sastanak članova Partije, a potom su slijedili sastanci sa članovima SKOJ-a i borcima čitave Čete.

Na ovim sastancima, u okviru političke pripreme, težište je bilo na objašnjavanju značaja akcije za likvidiranje neprijateljskog uporišta u Bugojnu, s akcentom da se grad po svaku cijenu mora zauzeti; da zadatak izvršavamo zajedno s 3. krajiškom brigadom, dakle, sa proleterima koji su se proslavili na Sutjesci, Zelengori, ali da ćemo dokazati da mi, udarnici, ne zaostajemo za njima ni u hrabrosti, ni u vještini izvršavanja ovako složenog zadatka; posebno je objašnjen značaj i složenost zadatka koji je dobila naša Četa, u sastavu Udarnog odreda, i naša Brigada u cjelini, što nam je bila čast, ali i velika odgovornost. Prošlo je mnogo vremena od

tada, od tih mojih objašnjenja pred polazak na zadatak, ali su mi još uvijek u živom sjećanju lica boraca Čete. Sa njih je zračio ponos, povjerenje u našu snagu, ali i izuzetna ozbiljnost. Svi su znali da zadatak nije lak, ali da ga oni mogu izvršiti. Njihovo ratničko iskustvo, međusobno povjerenje, iskreno drugarstvo, koje je iskovano u mnogim borbama i naporima, bili su garancija uspjeha.

U sklopu stručnih priprema za izvršenje ovog složenog zadatka, komandir Čete je najprije ukazao na glavna iskustva iz napadnih noćnih dejstava, koje je Četa izvodila na naseljenim mjestima u toku avgusta (Busovača, Gornji Vakuf). Borcima je skrenuta pažnja na potrebu da svoju opremu pripreme za noćno kretanje, na održavanje veze između boraca i vodova (desetina) u gradu i u toku prilaza. Na kraju je određena grupa bombaša za borbu sa oklopnim automobilom.

Svaku riječ komandira Gojina borci su slušali s velikom pažnjom. On je bio za sve nas čovjek, doduše, sa skromnim znanjem, ali iskusan, inicijativan i lukav u obmanjivanju neprijatelja. Bio je odličan strijelac, uz ostalo, i svojom puškom »talijankom« obarao je neprijatelja kao od šale; hladnokrvan, veoma hrabar. Pošto je i po godinama bio stariji od gotovo svih boraca, a služio je i vojni rok, njegove kritike, savjeti i naređenja prihvatani su bez rezerve i pogovora.

Što se tiče materijalnih priprema, one su, po partizanski, bile jednostavne i skromne. Podjeljena je već spremljena skromna večera i nešto mesa i hljeba, suva hrana za slijedeći dan. Preračunali smo se u pogledu municije kojom raspolažemo, podijelili manju količinu koju smo dobili od komande bataljona, prikupili nekoliko bombi od kuvara. Borci su popravili odjeću, obuču i sve što je nepotrebno pohranili u četnoj komori, koja je ostala u selu da pripremi hranu za naredni dan.

Pokret sa padina Paljenika

Po završetku priprema, 22. avgusta, u sumrak, Odrred je krenuo na zadatak iz šume na padinama Paljenika (tt. 938). Na čelu, u koloni po jedan, kretala se naša

Četa, a za njom 1. četa 1. bataljona. Lijepa avgustovska noć, vedro je, ali bez mjesečine. To će znatno olakšati ubacivanje u grad, razmišljali smo.

Sve do linije gdje smo očekivali neprijateljske položaje i patrole, kretali smo se prilično brzo i bez posebnih teškoća. Povećali smo opreznost prilikom prolaska pored sela Vrhpeć. Srećom, prošli smo neopaženo. Kad smo stigli negdje u blizinu objekta Gorice zastali smo. Vodič nam je skrenuo pažnju na položaje ustaša na kosi i potrebu posebne opreznosti pri kretanju i krajnje tišine. Komandir Čete je naredio, preko veze, šapatom, da se svi borci izuju, spremne obuće i da ćemo put nastaviti bos, da se ništa ne smije čuti. Ujedno, borci su se, u najvećoj tišini, malo i odmorili, a kolona prikupila. Svakom je u sebi nosio svoje misli, ali su se sve one slivale u jednu: kako izvršiti zadatak koji nam je postavljen?!

Krećemo dalje, oprezno, mjestimično i na koljenima, kao mačke. Čovjek mora da se divi kako se svaki borac unio u zadatak i s koliko odgovornosti i hladnokrvnosti izvršava sve što je dogovoreno, naređeno. Istina, to su već iskusni ratnici koji znaju svoj posao i to nam daje novu snagu. Odjednom, kad smo se spustili u potok Veseočica i krenuli uz njega, neko od boraca je posrnuo i neprijateljska posada u bunkeru, na sjevernim padinama Gorice, to je čula. Čujemo kako doziva ustašu u bunkeru, sa druge strane potoka, po imenu, i kaže: »Čuješ li ti da dolje nešto šuška, nešto mi je sumnjivo! Da li ti nešto čuješ?« Ovaj drugi ga hrabri da se to njemu pričinjava, da nema nikoga, i kaže: »Bolan, gdje smiju banditi na Bugojno. Ovdje su oni dobili po turu za sva vremena«.

Ovaj se pomiri s prijedlogom da ne bi bilo loše opaliti jedan rafal po vrbaku, između njih, ali to ne učini.

Konačno, uspješno prebrodismo i ovu prepreku. Pomogla nam je ustaška oholost i bahatost. Ali, treba biti još oprezniji. Očigledno smo blizu unutrašnje linije odbrane. Zastajemo, posmatramo, ali nikog na položaju nema.

Pošto rovovi i bunkeru na samoj ivici grada nisu bili posjednuti na pravcu kretanja ubačenog Odreda, čete su u dvije kolone, ubrzano, upale u grad neometane od neprijatelja i produžile pokret prema zgradi opštine i

željezničkoj stanici. Na taj način, prvi dio zadatka, neprimijećen upad u grad, uspješno je izvršen. Trebalo je to iskoristiti.

Panični gosti Hotela »Grof«

Dok smo prilazili zgradi opštine, pred Četom se, najednom, pojavio pijani ustaša. Pozvali smo ga, a on se, misleći da smo ustaše, uputio pravo k nama. Iznenađen, drhteći od straha, kad je vidio ko smo, reče da se u hotelu »Grof« nalazi oko vod ustaša, da je ispred hotela stražar — pokazujući nam rukom njegovo mjesto. Četa je to iskoristila, brzo stigla do hotela, likvidirala stražara i bombama pobila desetak ustaša. Ostali su, koristeći mrak, u panici, iskočili kroz prozore i pobjegli prema ustaškom stožeru i zgradi opštine. S obzirom na to da smo već malo bili zakasnili, naša Četa je skrenula, sa jednim vodom, u pravcu crkve koja nije branjena, kao ni kuće oko nje, dok je 1. četa 1. bataljona produžila ka zgradi opštine.

Sa grupom boraca razbili smo vrata na crkvi i upali unutra. U mraku smo teško pronašli konopac za zvono. Pošto je ipak pronađen, odjednom, u noći, oglasilo se crkveno zvono. Borci su bili sretni što na ovaj način daju poruku, signal, za početak napada ostalih snaga 3. i 4. krajiške brigade. Bilo je to tačno u 23,15 časova. Ubrzo, čula se snažna paljba oko svih uporišta u spoljnoj odbrani grada, sa poznatim krajiškim uzvicima: »Nagari«, »Rodi godino«, i slično. Stalno smo osluškivali da li nam se približavaju i kako se situacija razvija.

Međutim, dok su čete vodile borbe oko hotela »Grof«, susjednih zgrada i crkve, neprijatelj se već sredio. Ustaški stožer (štab) se žestoko branio, i ubrzo, snagama jačine do jedne čete, izvršio snažan protivnapad, s ciljem osvajanja opštinske zgrade koju drži 1. četa 1. bataljona, potom, odbacivanja naših snaga u pravcu crkve. Razvile su se ogorčene borbe. Sve je praštalo od mitraljeske vatre i bombi, ali bez željenog uspjeha za neprijatelja.

Ubrzo, uvidjevši opasnost koja mu prijeti iznutra, od ubačenih snaga u grad, neprijatelj je, negdje oko 2 časa, 23. avgusta, privukao dio ustaške jedinice sa spolj-

ne odbrane, iz rejona Gorica i Gradina, i otpočeo žestoke napade u pravcu opštinske zgrade. Udarni odred je tako bio napadnut dosta jakim snagama sa svih strana, i gotovo okružen, a kasnije odbačen u pravcu crkve. Prateći tok napada 1. i 3. bataljona 4. krajiške brigade, svaka četa je usmjerila težište svojih dejstava u pravcu glavnine snaga svojih bataljona. Naša Četa je iz rejona crkve orijentisala svoja dejstva u pravcu Malog Sela.

U međuvremenu, bataljoni koji su napadali spolja, produžili su dejstva. Oni nisu napadali neprijatelja frontalno, već su nastojali da, takođe, što prije prodru u dubinu sistema odbrane, u centar grada, istovremeno blokirajući djelove neprijatelja na pojedinim spoljnim uporištima. Prodor Bataljona je olakšan time što su ustaše morale povući dio snaga sa Gorice i Gradine za borbu protiv ubačenog odreda.

Oko tri časa, snage 1. bataljona 4. krajiške brigade uspjele su da se probiju u grad sa juga i spoje sa svojom Prvom četom, pa je pritisak na Udarni odred oslabio.

Glavnina 3. bataljona prodirala je u grad neposredno uz potok Veseočica, pored komunikacije Kupres — Bugojno. Poslije kraće borbe ova jedinica je, u sadejstvu sa 4. bataljonom 3. krajiške brigade zauzela selo Čipulice, a ubrzo i Malo Selo. Međutim, dalji prodor Bataljona bio je usporen zbog žestokog otpora ustaša. Morala se osvajati kuća po kuća. Zbog toga je naša Četa uporno napadala neprijatelja s leđa, što je bitno olakšalo prodor Bataljona.

Veliki trenutak za svakog borca

Spajanje Čete sa Bataljonom izvršeno je tek ujutro, između 6 i 7 časova. Bio je to veliki trenutak za svakog borca. Sreli smo naše stare drugove iz ostalih jedinica, drugove iz Štaba bataljona sa kojima nismo imali vezu cijelu noć. Jer, pored ostalog, svaki borac je nosio u sebi i zrnce straha da li ćemo se uspjeti spojiti sa bataljonom. Sada, kada je to stvarnost, svaki se osjeća više-struko jačim i sigurnijim.

Produžili smo borbu, zajedno s Bataljonom, prema centru grada. Zbog skraćanja fronta i činjenice da su

borci Čete iz ubačenog Odreda bili premoreni, i sa malo municije, negdje između 9 i 10 časova naša Četa je povučena u rezervu Bataljona i više nije učestvovala u borbama za grad. Naime, 23. avgusta bila je upućena preko Gornjeg Vakufa na Makljen, gdje je organizovala obezbjeđenje na pravcu Prozor.

Za vrijeme ubacivanja i dejstva u gradu, svaki borac Čete imao je više interesantnih, uzbudljivih doživljaja. Ispričao bih ovdje samo jedan, koji sam i lično doživio.

Za vrijeme borbe protiv ustaša kod zgrade opštine, Četa se kretala sa obe strane puta. Pošto sam se nalazio kod 2. voda, sa kurirom sam se vratio malo unazad da pretrčim preko puta koji je bio tučen i uspostavim vezu s komandirima Čete koji je bio sa 1. vodom. Odjednom, primjetismo da prema nama ide neki čovjek. Zastajemo i pitamo ko je. On ćuti. Potom mu dajemo ugovoreni znak — »ruši«!. Neznatac iz mraka viče: »Idi u k, kakvi Rusi, ovdje ustaški rojnik Garić!«. U tom trenutku i kurir i ja ispaljujemo po metak u njegovom pravcu i brzo produžavamo. Sutradan, kad smo došli na to mjesto, bili smo prijatno iznenađeni — našli smo ga mrtvog u jarku.

Borba za Bugojno završena je u jedan čas, 25. avgusta, kada su i posljednji ustaški zlikovci bili likvidirani u opštinskoj kući, žandarmerijskoj stanici i hotelu »Grof«, a jedan dio se probio u pravcu Travnika. U ovim borbama 4. krajiška brigada je nanijela neprijatelju velike gubitke: poginulo je 78 ustaša, zarobljeno 48, među kojima i komandant odbrane Bugojna, a zaplijenjene su znatne količine naoružanja i municije. Istovremeno, brigada je imala relativno male gubitke — šest mrtvih i 13 ranjenih boraca. Iz 11. čete 3. bataljona bio je samo jedan borac lakše ranjen.

Napad na Bugojno, međutim, po postignutim rezultatima i načinu izvršenja za 4. krajišku predstavlja posebno značajan dio njene slavne istorije:

a) Oslobođenje Bugojna predstavlja, za taj period rata, složenu i uspješnu akciju slamanja uporne, čvrsto organizovane odbrane, koja je dugo pripremana i organizovana i koja je dotle odolijevala napadima partizanskih snaga. U prilog tome ide i činjenica da je Vrhovni

komandant, drug Tito, pohvalio 3. i 4. krajišku brigadu za uspješno izvršenje zadatka.

b) U ovoj akciji je, pored hrabrosti i odlučnosti boraca i rukovodilaca, ispoljena visoka umješnost i snalažljivost štabova (brigada i bataljona) i komandi četa u planiranju i izvođenju napada na naseljeno mjesto.

c) Za vrijeme izvođenja napada i borbi u gradu došle su do izražaja visoke borbene vrijednosti svih jedinica i Brigade u cjelini.

d) Posebno značajnu ulogu u izvršavanju zadatka imao je Udarni — ubačeni odred Brigade.

Vješto se ubacivši u grad i postigavši potpuno iznenađenje kod neprijatelja, Odred je iz osnova narušio sistem komandovanja i veze, sistem vatre i plan odbrane neprijatelja, koji nije uspio uspostaviti sve do kraja bezuspješnih borbi u gradu.

U izvršenju zadatka istakli su se gotovo svi borci 1. čete 3. bataljona, te nije potrebno izdvajati nikog pojedinačno, izuzev komandira čete Gojka Injca, koji je i u ovoj akciji potvrdio svoje vrijednosti hrabrog i vještog komandira.

Milan Aćić

U ULOZI UDARNE GRUPE

Događaj je vezan za 21. avgust 1943. godine. Dan je bio sunčan i topao, pravi letnji dan, kao što je i normalno u to doba godine. Brigada je dejstvovala u rejonu Travnik — Zenica — Busovača — Gornji Vakuf. Prva četa, 1. bataljona, 4. krajiške brigade bila je isturena na visovima u pravcu Zenice.

U prepodnevnom časovima aktivnosti čete odvijale su se u izviđanju prema Zenici, čišćenju oružja, odeće i obuće i odmaranju, uglavnom bez borbe. U podnevnim časovima došlo je do sukoba sa isturenim neprijateljskim delovima koji su štitili Zenicu i Rudnik. Sukobi su bili sa bliskih odstojanja i vrlo oštri. Čitavo popodne proteklo je u borbi. Naša četa nije imala mrtvih ni ranjenih, a koliko smo mogli videti, neprijatelj je imao gubitaka, jer je u pokušajima da osvoji visove dočekivan sa bliskih odstojanja.

U prvi sumrak dobili smo naređenje da se hitno povučemo i da krenemo u pravcu Viteza. Negde ispred Viteza uključili smo se u kolonu ostalih delova našeg bataljona i tako nastavili marš. Česte poruke preko veze da se što više požuri, nisu nas iznenadile, jer smo na to ovog proleća i leta navikli. Osvanuli smo u selima južno od Bugojna na padinama planine Raduše. Koliko je marš bio naporan najbolje ilustruje podatak da je za tu letnju noć pređeno oko 70 kilometara, pa možda i više.

Tek što su se jedinice razmestile za odmor, komandant brigade Rade Zorić pozvao je štabove bataljona da mu se jave u Štab, a među njima i komandire 1. čete 1. bataljona i 1. čete 3. bataljona. Odmah smo kre-

nuli u pravcu Bugojna. Kad smo došli na određeno odstojanje, odakle se vidi Bugojno i okolina, saopšteno nam je naređenje Vrhovnog komandanta da se Bugojno oslobodi. Nije trebalo puno obrazlagati pa da shvatimo od kakvog je značaja zadatak.

Bilo nam je drago kada su nam saopštili da sa nama napada 3. krajiška brigada, koja se već afirmisala u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Nakon procene, dati su konkretni zadaci bataljonima, a zatim Udarnoj grupi u koju je određena 1. četa 1. bataljona i 1. četa 3. bataljona, kako je već napred rečeno. Zadatak brigade je bio nesumnjivo težak, jer Bugojno je utvrđeno kao malo koji grad u našoj zemlji. Poznato nam je da su ga prošle godine napadale i proleTERSKE jedinice a nisu ga mogle zauzeti. Međutim, zadatak Udarne grupe nesumnjivo je daleko najteži, jer vojničko je pravilo da se jedinica prilikom polaska na takav zadatak pozdravlja sa matičnom jedinicom. Ovog puta to pravilo nije važno. Došlo je do izražaja ono drugo, važnije, pravilo: što dobijaš teži zadatak to je i ponos veći, a jedipo postoji strah da li će se zadatak u celini izvršiti.

Zadatak Udarne grupe bio je da se neopaženo ubaci u Bugojno, zaposedne crkvu i nastavi borbu u samom gradu i tako omogućiti uspešno izvršenje zadatka ne samo 4. već i 3. krajiške brigade.

Nakon primljenog zadatka, obe komande četa izdvojile su se i posebno nastavile sa procenom situacije. (Komandu 1. čete 1. bataljona sačinjavali su: komandir Boško Jarić, komesar Petar Lukač, zamenik komandira Gojko Skakić-Gole i zamenik komesara Jovan Jović. Iz procene je proizišlo da su sva preimućstva na strani neprijatelja: raspolaze mnogobrojnim snagama, teren ravan, čist i utvrđen, pojedini objekti dominiraju okolinom, kao npr. crkva. To nas nije pokolebalo. Imali smo mi drugu prednost — hrabrost, koja nadmašuje sve pomenute, a zatim rečica Visočica sa koritom obraslim sitnim rastinjem (zvana rakita) pružala je izvesnu pogodnost prikrivenog prilaza. Brzo je doneta odluka da se krene baš tim pravcem. Vreme napada određeno je u 23 časa 22. avgusta 1943. godine.

Nakon donete odluke vratili smo se u jedinicu. Vreme za odmor bilo je kratko. Trebalo je jedinicu pripremiti za predstojeći zadatak, mada je dosta toga obavio zamenik komandira čete, koji nije bio na izviđanju, jer je prethodnog dana bio ozleđen (ubo se na ekser prelazeći preko neke ograde). Dok je trajalo izviđanje, borci su se odmorili i odspavali. Komandi čete to nije uspelo, a ne postoje uslovi da to učini ni iduće noći, pa verovatno ni dana. Nije to prvi put da se tako nešto dogodi. Ručali smo, malo se odmorili i počeli pripreme za pokret.

Od formiranja brigade četa nije značajnije popunjavana, te je brojno stanje znatno smanjeno. Koliko se sećam, bilo je 63 borca, a kad se uzme u obzir da u borbi neće učestvovati dva kuvara, jedan ekonom i zamenik komandira čete, koji je bio povređen, onda se brojno stanje čete svodi na 59. Četa je dobro naoružana, iskustvo u borbi je veliko, a moral takođe na visini. Izvršena je popuna ubojnim sredstvima, a borci rasterećeni suvišne opreme. Praksa je bila da se u ovakvim i sličnim zadacima izostave i borci' koji se ne osećaju dobro, ali ovog puta toga nije bilo. Ko bi mogao izostatiti kada je u pitanju ovakav zadatak.

Nakon svih priprema izvršen je pokret. Negde u sumrak stigli smo u rejon Paljenika, k. 938. U tom rejonu smo se zadržali do mraka i dok su se batalj onima još saopštavali zadaci, Udarne grupa je krenula u akciju. U koloni smo prošli između Vesele i Vrhpeći i neopaženo došli do potoka Veseolice pa, koristeći potok i rastinje oko njega, došli neopaženo na samu ivicu grada. Ovde je iskrsla mala teškoća. Na ivici grada i preko samog potoka dočekala nas je žičana ograda. Iako smo prilikom izviđanja uočili ogradu, nikom nije palo na pamet da se snabdemo nekom alatom za uklanjanje ograde. Tako smo ogradu uklanjali kundakom puške. Neprijateljski vojnik koji se nalazio kod bunkera na desnoj obali Veseolice, neposredno pored tvornice kože, načuo je nešto pa je onda glasno pitao ko je tamo, ponovio isto još jednom, a kad se dalje ništa nije čulo, opalio je metak. Sa leve obale Veseolice gde je, takođe, bio bunker upita neko: »Što pucaš Haso«? a on kaže: »Ima, bolan, nekog u ovim ku-

rozumaju». Sa leve strane potoka čuje se odgovor: »Nema, bolan, niko, pa ko bi mogao biti«. Huso ponovo opali nekoliko metaka i zapeva: »Evo zore evo dana, ali nema partizana, otišli su preko Drine u tri.... materine«.

Za to vreme mi smo žicu probili i razvukli i hitno ubacili odeljenje (desetinu) koju smo unapred pripremili sa zadatkom da posedne crkvu. Istovremeno je ubačeno i odeljenje 1. čete 3. bataljona pa su ta dva odeljenja munjevito došla do crkve, obili vrata i zaposeli je. Komandir voda Rade Ribić takođe je, na brzinu, ubacio svoj vod i zaposeo prostor koji je bio utvrđen neposrednim rovovima. Ovaj zadatak vodnik Ribić je dobio još u Paljeniku, jer smo u proceni došli do zaključka da je crkva objekat koji dominira čitavim gradom i njegovom okolinom, pa ko ima njega praktično je i gospodar Bugojna. Po našem mišljenju prva i osnovna faza zadatka je izvršena, pa treba javiti brigadi da smo u gradu, što smo i učinili. Zapalili smo jednu daščaru na samom ulazu, a kad se plamen pojavio, nastala je u Bugojnu prava gužva. Ustaše su odmah pojurile crkvi, a pošto je naš vod već bio u rovovima, dočekane su vatrom. Nastala je gužva i mi smo i ovde dobili bitku. Ostali naši vodovi nastavili su ulične borbe za opštinsku zgradu. U tim početnim okršajima našao sam se sa komesarom 1. čete 3. bataljona drugom Milanom Aćićem. U tam trenutku prema nama je trčao čovek vičući: »Dečki, dečki, ne pucajte, ovde je Kovedić iz opštine«. Kad nam je prišao bliže, oba smo u njega izručili rafal iz automata, a zatim nastavili borbu dalje. Osetili smo da pritisak na crkvu popušta pa smo nastavili sa zauzimanjem drugih objekata. Čini mi se da nije bilo zgrade koju nismo zauzeli, ali šta vredi kad smo bili malobrojni pa ih nismo mogli držati.

Trpeli smo neverovatno jake pritiske mnogobrojnjeg neprijatelja, jer smo skoro sat pre određenog roka ušli u grad, a spoljni napad naših jedinica nešto je kasnio. Vreme je brzo prolazilo, tako da je već 2 časa, 23. avgusta, a da nemamo nikakvu vezu sa našim jedinicama koje spolja napadaju. Vatra se razgorela u tolikoj meri da se nije moglo oceniti gde su naši a

gde neprijatelj, pa nas je to zabrinulo, jer ako dan dočekamo sami u gradu, teško ćemo odoliti da ne budemo uništeni. Usledio je sastanak komande obe čete i zaključak je bio da jedan vod izvučemo iz uličnih borbi i upotrebimo ga u pogodnom pravcu napada naših jedinica, pa tako probijemo обруч spoljne odbrane Bugojna, uhvatimo vezu s našim jedinicama i stvorimo uslove za njihov ulaz u grad.

Osluškujući borbena dejstva, čuo sam glas komandira 1. voda 2. čete 1. bataljona, Pere Jovića — Peje (pošto mi je to rođeni brat, bio sam siguran da sam prepoznao njegov glas). Bio je na domaku košare i bunkera kuda smo mi ušli. Odlučili smo da u tom pravcu krenemo i nismo se prevarili. Brzo smo likvidirali ta dva bunkera, a između njih i liniju neprekidnih rovova i uhvatili vezu sa našom 2. četom. Ovo je za nas bilo od velikog značaja, pa smo se ponovo vratili uličnim borbama, a 2. četa je nastavila bočno dejstva. Njen uspeh smo mogli da vidimo tek kad je svanulo. Bilo je puno mrtvih i teže ranjenih u rovovima i bunkerima. Nije dugo potrajalo, a ušli su i delovi 3. krajiške brigade od pravca Donjeg Vakufa. Naglo smo osetili olakšanje, nismo više trpeli jak pritisak, pa smo usmerili glavni udar na opštinsku zgradu. Ustaše su osetile da je blizu dan i da im spolja odbrana popušta pa su se u toj zgradi koncentrisali i utvrdili.

Noć je prolazila i u samo svanuće borba se utišala. Neprijatelj očito ne misli na predaju već se prestrojava za dnevnu borbu, a tako i mi. Stao sam pod prozor jedne zgrade, a suprotno od mene, na nekoliko metara, komandir čete Boško Jarić. Osmatrali smo opštinsku zgradu i druge objekte, i planirali kako ćemo ih staviti pod efikasno dejstvo u toku dana. U tom se iznad moje glave otvori prozor i začu ženski glas: »Na de popij jednu kad ste ih oterali, majku im komunističku«. Žena je držala čašu i flašu u ruci, ubeđena da su nas ustaše oterale kao i proletere prošle godine. Kad sam se ja naglo okrenuo, ona je tada spazila petokraku na mojoj kapi, a verovatno i činove koji su tada nošeni iznad nadlaktice leve ruke. Vrisnula je od straha, pobešla nazad u sobu, ne zatvorivši ni prozor, ispustila je i čašu i flašu koje su pale na trotoar i raz-

bile se. Brzo smo ušli unutra, našli ženu uplašenu, prosto u komi. Utvrdili smo da je kod nje stanovao ustaški bojnik. Njen muž je, takođe, bio u nekoj Pavelićevoj bojni, ali kao vojnik. Ustaški bojnik je u svojoj sobi imao dosta odela i veša, kao i drugih raznih stvari. Dan je osvetlio sve ono što se noću nije moglo videti.

Mi smo zauzeli pogodne pozicije i vršili pripremu za najpogodniji oblik dejstva. Ubrzo je došao i komandant brigade Rade Zorić. Kad smo mu raportirali da crkvu stalno držimo u našim rukama i da nemamo mrtvih i ranjenih, bilo mu je neobično drago. Takođe smo mu saopštili da pripremamo bombaše na opštinsku zgradu. Rekao nam je: »Obustavite to, nema potrebe, to ćemo likvidirati na pogodniji način, bez žrtava. Vi ste dosta učinili. Sada samo postavite dobro obezbeđenje i nemojte dozvoliti da vas iznenade slučajnim ispadima«. Tako smo i uradili.

Posle kraćeg vremena naše raspoloženje pokvario je slučaj puškomitraljesca Jove Radića, koji je bio postavljen u bunkeru da štiti izlaz iz opštinske zgrade. Mada je bio iskusan i dobar borac, naivno je postupio, pa ga je to koštalo života. Napustio je bunker, verovatno mu je u njemu bilo zagušljivo, izašao i postavio puškomitraljez na ravan krov bunkera. Ustaše su to osmotrile, nanišatile i metak mu je prošao posred prsa. Hitno mu je pružena lekarska pomoć, upućen je u bolnicu, ali je rana bila neizlečiva. Svima nam je bilo teško. Bio je to pošten, tih i hrabar puškomitraljezac. Sve bi ovo lakše preboleli da se to dogodilo u toku noćnih borbi koje su bile žestoke i neizbežne.

Bataljoni 3. i 4. krajiške brigade ušli su u grad, nastavili borbu blokirajući objekte koje je neprijatelj zaposeo i utvrdio. Nastavili smo borbu sve do konačnog oslobođenja grada 25. avgusta 1943. godine. Ovo su za nas sada bili normalni zadaci, ako se o nekoj normalnosti u ratu može govoriti. Ulaskom ostalih jedinica u grad, mi smo shvatili da je zadatak Udarne grupe praktično bio završen, da ga je ona savesno i pošteno izvršila. Niko od nas nije računao na baš ovakav uspeh, a on je eto bio ubedljiv.

Govoriti o pojedincima koji su se u ovoj akciji istakli, bila bi velika nepravda prema ostalima, jer zaista nije bilo onih koji se nisu istakli. Niko nije pokazao trunku treme, računajući od onog momenta kad je saopšten zadatak i postavljeno pitanje ima li neko da se ne oseća sposobnim za postavljeni zadatak, pa do konačnog izvršenja. Međutim, iako nije moguće napraviti neki izuzetak u pogledu hrabrosti, čini mi se da bi trebalo istaći komandira čete Boška Jarića, komandira 1. voda Radu Ribića i puškomitraljesca Šabana Kovača. Pored ispoljene hrabrosti oni su bili i inicijatori svih mera koje su u toku noći preduzimate.

Jovan Jović

USTAŠE SU DOBILE ZASLUŽENU KAZNU

Posle priprema i pažljivog izviđanja starešina 1. i 3. bataljona, krenuli smo u napad na Bugojno. Bila je lepa avgustovska noć. Dok smo se približavali objektima napada, naokolo se čuo lavež pasa. Prosto smo se plašili da će otkriti naše prisustvo. Prvi batljon napadao je na jake ustaške položaje na Gorici. U stvari, ovo je jedno uzvišen je koje je dominiralo okolnim terenom i imalo značajnu ulogu u sistemu neprijateljske odbrane.

Kada smo se privukli u blizinu rovova i bunkera, otpočela je borba. Ustaše su se uporno branile. Uz jaku pušчанu i mitraljesku vatru, ustaše nam upućuju svakojake psovke. Bilo nam je smešno kad psuju naš i kralja. Zamenik komandira naše 2. čete Obrad Čegar nije se mogao uzdržati: opsovao je majku i njima i kralju. Uz ponovljene juriše, u sadejstvu boraca 1. čete koja se uspela ubaciti u grad, pred samu zoru savladali smo neprijateljski otpor i odbranu na Gorici. Odabili smo nekoliko neprijateljskih protivnapada a zatim krenuli prema gradu. Iako trpi gubitke, neprijatelj još uvek daje snažan otpor. U toku borbe zarobili smo nekoliko domobrana. Bili smo pomalo i iznenađeni kada ih je prepoznala naša bolničarka Boja Surla. Zapravo, pre mesec dana u borbama na Rakovoj Nozi, u istočnoj Bosni, ove domobrane smo zarobili i posle pustili kućama a sada opet ih našosmo. Usled žestine otpora na koji smo ovog puta naišli, bili smo u dilemi šta da radimo sa ovim zarobljenicima. Sećam se da je naša bolničarka tražila da se izvrši najstrožija kazna. Razumeli smo mi drugaricu Boju i njenu mržnju prema

neprijatelju. Bila je hrabra i vredna devojka. Koliko je puta samo do tada previla ranjenih drugova i pristigla u pomoć borcima onda kada im je bilo najteže. Zato je sigurno i bila ovako stroga prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima.

Nastavili smo borbu u najužem delu grada. Neprijatelj je davao otpor iz svake kuće. Uz sadejstvo naših jedinica i izvanrednu hrabrost i zalaganje boraca, zauzeli smo sve otporne tačke. Ustaše su se povukle i dale otpor još samo iz opštinske zgrade.

U blizini ove zgrade u jednoj novoj kući nalazio se moj vod. Oko zgrade užurbano smo pripremali zaklone. Sa nama je bio i komesar 2. čete Mirko Bajić. U jednom momentu Mirko povika: »Eno ustaše«! i nanišani iz puške. Ustaša ga je iz susedne zgrade preduhitrio. Mirko je teško ranjen i ubrzo je podlegao ranama. Mirka smo veoma cenili i voleli u četi. Bio je u pravom smislu komesar i komunista koji je svojim postupcima, ponašanjem i divnim ljudskim osobinama prosto plenio. Rođen je u selu Mokronoge kod Titovog Drvara. Imao je tek 23 godine i učestvovao je u mnogim borbama koje je vodio njegov Bataljon »Budućnost« i naša brigada, čiji je borbeni put prošao od njenog formiranja.

Iako su bili u bezizlaznoj situaciji, ustaše sa prozora, potkrovlja i pripremljenih puškarnica pružaju otpor. Svojim učestalim dejstvom naročito nam je zada-vao poteškoće jedan puškomitraljez iz potkrovlja zgrade.

Naš hrabri puškomitraljezac Dmitar Radanović nije imao mira i rešio je da likvidira ovo neprijateljsko gnezdo. Kao da sam predosećao da će mu se nešto desiti, upozorio sam ga da se ne izlaže i ne gađa sa prozora zgrade, već iz napravljenog zaklona pored kuće. Ponesen mladošću, kao što je to uvek činio, kao da me nije čuo, nastavio je dejstvo sa svojim puškomitraljezom. Nekako u istom momentu neprijateljsko zrno je pogodilo ovog hrabrog borca. Pored mene pao je i Dmitar i njegov puškomitraljez. Bilo mi je zaista teško. Bio sam prosto ljut sam na sebe što sam kao komandir dozvolio da Dmitar bude ovako neoprezan. Bio je to visok, crnomanjast, dvadesetogodišnji momak, skojevac i borac — prava junačina. Rođen je u selu Motike kod Titovog Drvara. Kao jedina uteha za po-

ginulog Mirka i Dmitra, bila je težnja da što pre uništimo i likvidiramo poslednji ustaški otpor.

Već sledećeg dana, 25. avgusta 1943. goccine, pod jurišima boraca 3. i 4. krajiške brigade ustaše su bile savladane. Dobile su zasluženu kaznu za rfnoge zločine koje su učinili. Samo jedan manji broj uspeo je da se probije i izvuče prema Travniku. Uz put su naišli na naš 2. bataljon. Tom prilikom, pored ostalih, teško je ranjen intendant ovog bataljona Miloš Ninković rodnom iz sela Hasanbegovac kod Glamoča. Miloš je ostao bez ruke i danas živi kao težak invalid.

Na kraju bili smo svi radosni kada smo saznali za vest da je drug Tito pohvalio našu brigadu za postignute uspehe u ovoj značajnoj borbi.

Patte Krčmar

BURETOM NA USTAŠE

Jula meseca 1943. godine 4. krajiška udarna brigada vršila je napad na Bugojno. U njenom sastavu bio je i 4. bataljon koji je dobio dosta težak zadatak — da prodre u toku noći u centar grada.

Likvidirao je dosta betonskih bunkera, savladao mnogo minskih polja i žičanih prepreka i došao do ispred zgrade Opštine sa čijih prozora su ustaše branile prilaze, tako da se zgradi nije moglo prići. Naređenje je stiglo da se zgrada mora zauzeti, jer je na putu za dalji prodor u centar. Od položaja 4. bataljona do zgrade nije daleko. Oko zgrade postavljena je ograda.

Iskusni krajišnici su imali dosta iskustva i bilo je nužno poslužiti se lukavstvom. Komandant bataljona Marko Srđić, zamenik komesara Aleksa Đukić i komandir čete Vojin Vukobrat — Đedo, razmišljali su kako doskočiti ustašama i izvršiti zadatak. Našli su metalno bure i natrpali eksplozivom, a potom stavili štapin i otisnuli bure sa ograde niz dasku prema zgradi. Bure se kotrljalo, a Đedo izda komandu da se otvori vatra koja će pratiti bure i učutkati ustaške puškomitraljeze.

Branioći su shvatili šta ih očekuje ako bure eksplodira. Odjednom je prestala vatra. Ustaše su izlazile iz zgrade držeći bombe u rukama. Krenuli su na juriš. Borci 4. bataljona otvorili su vatru, rušeći svakog onog ko im je došao na nišan. Mnogi su ostali na izlazima i oko zgrade, kao i oko bureta koje je ležalo prislonjeno uza zid. Nije eksplodiralo jer je prilikom kotrljanja ka zgradi preseklo štapin. Borci su

izvršili juriš, zauzeli zgradu, zarobili dosta ustaša i zaplenili velike količine oružja i ratne opreme. Sutradan ujutru pojavio se avion »roda«, koji je nadletao zgradu Opštine i iz njega je bačeno pismo koje je došlo u naše ruke, u kojem je pisalo: »Držite se dobro do kraja, stiže pomoć — Boban«.

Boban je bio ustaški komandant čuven po zločinima. On je još uvek mislio da se ustaše bore u zgradi, da čuvaju ranjene i mrtve i da je naši Krajišnici ne mogu nikad zauzeti.

Đuro Rokvić

ZAGONETKE U PREDAHU

U mom bataljonu i mojoj četi bilo je uvek veselo. Pored svih obaveza i nedaća, uvek smo našli vremena da se šalimo. Neke večeri smo skraćivali zagonetkama. Neko ispriča neku smešnu zagonetku, mi odgonetamo i smejemo se. Neko nešto doda, pa ispadne još smešnije.

Jednom, jedan drug kaže: »Hajde, pogodite šta je to „Starac čuči na babi“? A mi se smejemo i kažemo da to nije nikakva zagonetka. Ali, ipak ga pitamo šta je to. Ispalo je da je to sač i tepsija. Ta onda neko pita šta je to: »Pet braće oko panja šapće«? To je značilo: igle i pletivo. Niko od nas nije pogodio. Onda je, mislim, Anđa Toljagić rekla: »Hajde ti, druže komandire, reci meni šta je to „Rodi majka Nikolicu, pa mu skroji dolamicu, dolamica sto otaca, ispod otaca sto konaca«? Dugo smo razmišljali, neko kaže ovo, neko ono, i uvek nastane smeh i kikotanje. Svi smo mislili da je to nešto bezobrazno. Međutim, nije ispalo tako, jer nam ona na kraju objasni: »To je kukuruz, komuša i svila«. Bilo je puno, puno takvih zagonetki.

Kova Mrda

PONOVO MEĐU SVOJIMA

Kada se zaratilo, radila sam prvo sa omladinom, a 1942. išla sam na sakupljanje letine kod Sanice. Kada smo se nas dvanaestoro prijavili kao dobrovoljci, u Komandi mesta su nam rekli: »Vi ne možete u borbu jer nemate oružja. Vratite se kućama, a mi ćemo vas pozvati kad ga zarobimo«. Mi se bunimo. Sramota nas da se vratimo. Ipak, morali smo otići kućama.

Neke drugarice i mene pozvao je Mile Plećaš i uputio na bolnički kurs u selo Skakavac. Kurs je trajao mesec dana i mi smo pomagale prilikom previjanja ranjenika i prale zavoje. Ali, nisam želela da ostanem u bolnici. Htela sam u borbu.

Tada se formirala 4. krajiška brigada i ja sam otišla na Tičevo. Početkom 1943. godine ranjena sam na Paunovcu. Onda su me poslali u Crnu Goru, u centralnu bolnicu, gde su dolazili ranjenici i tifusari iz mnogih jedinica.

Kada sam prezdravila, uputili su me u 1. proletersku. Ponovo sam bila ranjena, ponovo poslata u bolnicu. Sada su me uputili u 3. krajišku brigadu. Na Zelengori, u petoj neprijateljskoj ofanzivi još jednom sam ranjena i još jednom bila u bolnici. Na Zelengori su mi dali presnu konjsku kožu da zamotam noge, a ja sam je, kao i ostali, pojela. Onda su me ponovo vratili u 3. krajišku brigadu. Tad su 3. i 4. brigada zajedno napadale Bugojno i ja sam se radovala što ću se ponovo vratiti u svoju matičnu jedinicu.

Sretnem jednog dana borca na konju, a kurir ide za njim. To je bio Ilija Crnogorac koji je bio vodnik kada sam ranjena na Paunovcu a sada je bio koman-

dant 1. bataljona 4. brigade. Ja mu kažem da bi trebalo da se vratim u svoju jedinicu. On me prepoznao i doveo u selo gde je moja brigada bila smeštena. Tako sam ponovo bila među svojimima.

Smilja Kerkez

KURIR MIĆO

Milan-Mićo Pećanac, borac-kurir, rođen je 1928. godine u Zaglavici, Drvar. U NOB je stupio 15. maja 1942, a poginuo 23. avgusta 1943. godine kod sela Duboko u okolini Travnika. Koliko se sjećam sahranjen je odmah iza položaja kod nekih kuća.

Mićo je obavljao uglavnom kurirsku službu. Predano je izvršavao sve zadatke, bilo da je bio pri Štabu bataljona, čete ili ponekad i pri Štabu brigade. Bili su to naporni zadaci: trebalo se kretati po opasnom terenu, noću, po kiši i snijegu, prelaziti desetine kilometara, ili ići na juriš zajedno sa četom. Što je zadatak bio teži i odgovorniji, on se osjećao ozbiljnijim i sa mladalačkim ponosom ga izvršavao. Njegova oniska dječaćka figura prosto je zračila energijom i voljom. Na svakom koraku je želio da se dokaže, da pokaže da i on može da izvrši svaki zadatak kao i njegovi stariji drugovi. Time je želio da opravda povjerenje koje mu se ukazuje kao i ostalim borcima i komunistima.

Prilikom napada na Nijemce, jula mjeseca na planini Lješnici kod Vareša, desilo se da smo Dmitar Tica, Mićo i ja bili na oko 200 metara ispred bataljona. Uporno smo vraćali Miću nazad, ali on neće ni da čuje, bez obzira što je Tica bio zamjenik komandanta bataljona. Govorio nam je: »Ja se ne plašim kad ste vi sa mnom«. Iako je tako reći bio dijete, djelovao je i ponašao se kao odrastao borac. Poznato je kako smo ja i Tica prošli u tom jurišu a Miću nije zakačilo nijedno zrno, iako je bio oči u oči sa Nijemcima.

Treća i 4. krajiška udarna brigada napale su i likvidirale neprijateljski garnizon u Bugojnu. U sklopu te akcije, 23. avgusta 1943. godine, 2. bataljon 4. brigade dobio je zadatak da spriječi neprijateljsku intervenciju iz pravca Travnika.

Bio je lijep i sunčan dan, što nam je omogućavalo dobro osmatranje i pregled terena, pa nije moglo da dođe do bilo kakvog iznenađenja iz tog pravca. Mi smo se na položaju odmarali i sa nestrpljenjem očekivali izveštaje o tome kako naši prolaze u borbama pri zauzimanju Bugojna. Međutim, posle podne situacija na našem položaju se naglo menja, jer opasnost koju smo očekivali iz Travnika sada dolazi iz Bugojna. Naime, razbijene i desetkovane neprijateljske snage iz Bugojna razbježale su se na sve strane pa i u pravcu Travnika. U Prvu četvrt došao je kurir Mićo i preneo nam usmijenu poruku komandanta bataljona da ustaše bježe iz Bugojna i da pazimo da nas ne iznenade iz tog pravca. Komandir čete Marko Vukobrat naredio je komandirima vodova da ostanu na istim položajima, s tim da se okrenu u pravcu Bugojna i da pojačaju osmatranje u oba pravca. Posle kratkog vremena čujemo pojedinačne pucnje u pravcu naše čete i zaključujemo da to ustaše provociraju s ciljem da saznaju ima li ko ispred njih. I zaista, primjećujemo dvije grupe neprijatelja koje su se kretale pravo prema položajima naše čete. Zato upućujemo jedan vod zapadnije na jednu čuku za zamjenikom komandira čete Obradom Trtićem. Istovremeno smo otvorili vatru na jednu grupu ustaša i civila koji su se kretali kroz jednu jarugu i naterali ih da se povuku dublje u jarugu.

U toku te borbe opet je u četvrt došao kurir Mićo, uzeo pušku od pomoćnika puškomitraljesca Bože Radulovića i počeo i on da gađa ustaše. Kad sam ga primjetio, uzeo sam mu pušku. Nije mu bilo pravo, ali je rekao da ide kod komandanta bataljona jer nema potrebe da bude na položaju pošto je imao samo pištolj. Međutim, nije prošlo ni desetak minuta a on se ponovo našao u četi i opet uzeo pušku da juri ustaše. Ovoga puta tu se zadesio i komandant bataljona Miloš Tanjga koji mu je naredio da se skloni, jer ga je puno volio kao i svi borci u bataljonu. Bio je neustrašiv i

radoznao, volio je sve da vidi i da zna šta se događa na položaju i da i on učestvuje u borbi kao da mu kurirska dužnost nije bila dovoljna.

Nešto kasnije preko veze sam dobio naređenje da se javim komandantu bataljona. Pošto sam bio na desnom krilu, u prolazu preko položaja čuo sam da je poginuo kurir Mićo. Nikako nisam mogao da prihvatim tu vijest kao istinitu, ali sam se ubrzo i sâm uvjerio. Opet je Mićo iskoristio priliku kad ga ne vidimo i izleteo na položaj bez zaštite. Zakačio ga je metak i na licu mjesta usmrtio. Svi smo bili tužni i ljuti na sebe što smo dozvolili da u tako reći bezopasnoj situaciji pogine dečko koji nije imao ni punih petnaest godina. Komandant bataljona bio je ljut kao ris, vikao je i pretio nam jer od tuge i žalosti nije mogao da se uzdrži.

I zaista, samo ratnici znaju kakav je to osjećaj kad ti pogine drug s kojim si išao u stotine juriša, s kojim si dijelio i dobro i zlo. Oni to doživljavaju na poseban način. Jer u našoj borbi za slobodu mnogi su dali svoje živote pa i djeca. Shvatili smo da nam je sloboda iznad svega, da bez nje nema života, on je mračan i ponizan.

Mirko I. Lukač

KURIRSKJE ZGODE I NEZGODE

U pokretu od Glamoča u centralnu Bosnu, početkom maja 1943. godine, određen sam za kurira 1. bataljona. Umorni i gladni od napornog marša, koji je trajao nekoliko dana, na zastanku u selu Dukatima sa nestrpljenjem smo očekivali da kuvari spremе nešto za ručak. Dok se mesar bataljona Stevo Radlović-Kaja spremao da kolje jednog vočića, kuriri su pripremili porcije. Uхватili smo podosta krvi koju smo, svak za sebe, pripremili u porcijama na vatri.

Krv se nije bila čestito ni zgrušala, počeo sam da jedem. Ovo sam dobro zapamtio. Posle su nastali takvi grčevi i bolovi u stomaku da je bilo neizdržljivo. Videti partizana sa suzama u očima, pa i kod najtežeg ranjavanja, bila je prava retkost. Ovoga puta, prosto sam se obrukao. Zapomažući i previjajući se od bolova, napravio sam pravu uzbunu u Štabu.

Ubrzo smo nastavili pokret. Komandant Đuro Đurić dao mi je svoga konja, a on je išao peške. Za jedan ili dva dana stigli smo na planinu Borju. I ovde su kuvari, uz neko na brzinu skuvano jelo, pripremili puru od mešavine zobnog i kukuruznog brašna. Kao i obično, kuvari su puru zahvatali iz kazana rukama dajući joj loptasti oblik i tako delili borcima. U puri je bilo toliko nekih trica — bodlji da se jednostavno nije mogla jesti. Iako su bili gladni, neki drugovi su ovo jelo bacali, a drugi su na plamenu vatre spaljivali te bodlje i tako pokušavali da utole glad. Kada smo se spustili u plodne predele prema Prnjavoru i Tesliću, ishrana je bila znatno bolja.

Pošto smo razbili četnike u rejonu sela Čečeva, otišao sam, po kurirskom zadatku, u 2. četu. Kada sam tamo došao, svi su nekako bili uzbuđeni i vidno neraspoređeni. Odmah sam doznao šta se desilo. Za vreme čišćenja oružja, Miladin Zorić nehotice je opalio metak i lakše ranio u nogu Jovana Jovića. Bilo mi je krivo i žao što se ovo desilo, jer sam dobro poznavao oba druga. Miladina sam poznavao još iz detinjstva, a Jovana iz čete. Kao sekretar aktiva, nedavno me primio i u SKOJ.

Sa Jovanom je bio i njegov stariji brat Pero Jović-Peja. On je bio komandir, a Jovan delegat 1. voda iste čete. Oba su bili dobri drugovi, primemi borci, starešine i komunisti.

Peja je, daleko od svog rodnog Tičeva, poginuo 16. decembra 1943. godine, neposredno posle proboja na Devetku u vreme šeste neprijateljske ofanzive.

Početkom juna, u blizini Vijačina, u žestokoj borbi našeg 2. i 3. bataljona sa Nemcima, poginuo je komesar 3. bataljona Ante Rukavina, narodni heroj. Cela brigada žalila je za ovim divnim drugom i starešinom. U ovoj borbi teško je ranjen Pero Vekić, pokazujući izvanrednu hrabrost u pokušaju da sa svojim puškomitraljezom zaštiti izvlačenje poginulog komesara. Pero je bio jedina osoba u roditelja i znao sam kako bi njegova majka Duka i otac Ilija sve ovo doživeli. Nisam uspeo da ga vidim, jer su teški ranjenici upućeni u korpusnu bolnicu, a mi smo žurili sa pripremama za pokret u pomoć našim jedinicama koje su se probijale iz okruženja na Sutjesci za vreme pete neprijateljske ofanzive.

Osećao sam da se dobro privikavam na kurirske dužnosti i obaveze. Sa kuririma Špirom Đukelićem, Milanom Trikićem i Nikolom Janjićem brzo se sprijateljio. Dobro drugarstvo i međusobno poverenje ulivali su sigurnost pri izvršavanju svakodnevnih zadataka.

Spiro je već imao oko 20 godina i veliko iskustvo u izvršavanju kurirskih zadataka. Bio je kurir u Bataljonu »Gavrilo Princip« i kao kurir nastavio je i u brigadi. Nerado je mlađim kuririma govorio o sebi, ali se prisećao pojedinih drugova i komandanata o kojima je rado pričao.

U leto 1942. godine Slavko Rodić našao se na grahovskom terenu i negde kod Modrog Kuka dao je Špiri poštu da je odnese nekoj komandi u Vidovo Selo. Pitao ga je za koliko može da preda poštu. Špiro je odgovorio da nema sata, ali će se potruditi da poštu na vreme preda. Slavko je izvadio parče hleba iz svoje torbice i dao ga Špiri.

Jednom prilikom Špiro se našao na Tičevu sa Radom Zorićem, komandantom Bataljona »Gavrilo Princip«. Bili su umorni i pospani. Predložio je komandantu da se odmara i spava, a on će kao kurir dežurati i za svaki slučaj biti budan. Rade to nije dozvolio već su naizmenično spavali i dežurali. Slično je uradio i komandant 1. bataljona Simo Bajić, narodni heroj, novembra 1942. godine na Manjači.

Prilikom napada na Sanski Most, decembra 1942. godine, komandant 5. divizije Slavko Rodić stajao je u polumraku sa nekim drugovima, pušio i razgovarao. Mислеći da to niko neće čuti, Špiro je sa strane poluglasno dobacio: »Bezec«, reč koja je bila uobičajena kada su u pitanju cigarete. Slavko se nasmejao, prišao mu i ponudio ga cigaretom.

Skoro svakodnevno izvršavali smo kurirske zadatke. Ovo smo shvatili ozbiljno i time se ponosili. Najteže nam je ipak bilo kada bi posle napornog marša ili povratka sa kurirskog zadatka, naš kuvar Pero Zivlak — Peci ja zahtevao da gulimo krompir ili da mu pomazemo nešto u kuhinji. Mi smo znali da pokažemo i naš kurirski nestašluk, da se izvučemo, da budemo i neposlušni i nepravični prema našem kuvaru.

»A, stigli ste«, dočeka bi nas Pecija kada bismo posle došli sa porcijom na kazan. Promešao bi kutlačom po kazanu, izbegavajući meso i gustiš, kao da će zahvatiti samo čorbu i nasuti je u porciju. Ali, naš kuvar bi samo na ovaj način stavio do znanja da s njim nema šale. Mi se, opet, nismo plašili toga jer smo Peciju poznavali kao pravičnog čoveka koji prema kuririma nije nikada škrtario.

»E, koliko si lenja, nećeš se nikad udati«, tako bi Pecija prekorio naše drugarice-bolničarke kada bi neka od njih, posle jela, izbegavala da opere kazan. Znao

je ponekad da izvede pravi šou na račun »neposlušnosti« naših drugarica.

»Bila je tako jedna udavača u mom selu« — nastavljao bi on. »Kada su svatovi krenuli od kuće, setila se da je nešto zaboravila. Povikala je: 'Majko, majko, zaboravila sam dohvataču'. Majka otrča u kuću i iznese poduži štap sa kukom na jednoj strani. Ovoj lenjoj je to služilo da sedeći dohvata stvari u kući. Ona je tako mogla raditi kod majke, ali, bogme, kod svekrve nije mogla«.

Svi smo znali da se na naše vredne bolničarke ovo nije moglo odnositi. Znao je to i iskreno osećao i kuvar Pecija. Ali, nije smetalo da se u ovakvim i sličnim povodima njegovim šalama i dosetkama slatko nasmejemo.

Pecija je bio jedan od najstarijih boraca u brigadi. Ove duhovitosti sigurno su i njemu dobrodošle da bi bar na momente rasterao brigu o svojoj porodici, ženi i deci koji su ostali u njegovom rodnom selu Resanovicima, izloženi svakojakim nedaćama i surovostima rata.

Komandant našeg bataljona Đuro Đurić otišao je u julu mesecu 1943. godine, za komandanta Fojničkog odreda. Bio je to dirljiv rastanak. Đuru smo poznavali kao dobrog druga i starešinu. Rođen je 1912. godine u selu Obijaj kod Bosanskog Grahova, a po zanimanju je bio trgovački pomoćnik. Julskih dana 1941. godine stupio je na put naše revolucije, ostavši dosledan i istrajan, stasavši u dobrog komunistu i starešinu. Nismo ni slutili da će ovo biti naše poslednje viđenje i rastanak. Na žalost, tako je i bilo. Poginuo je 1944. godine.

Tih dana na novu dužnost otišao je i komesar bataljona Lazo Radošević. Lazo mi je ostao u lepoj uspomeni kao dobar i tih čovek. Kada bih ga negde pratio kao kurir, rado bih slušao kako lepim baritonom pevuši borbene i revolucionarne pesme. Lazo je posle rata postao general naše Armije i sada živi u Beogradu. Nešto docnije na novu dužnost u Štab 5. divizije otišao je i Vlado Malbašić, zamenik komesara bataljona. Vlado je bio narušenog zdravlja i nedavno, kao kontraadmiral umro u Beogradu.

Za komandanta bataljona postavljen je Ilija Crnogorac, za zamenika Vojin Vidović, za komesara Radoje Sekulić — Makso, a za njegovog zamenika Boško Srdanović. Ove drugove smo već poznavali i nama kuririma nije bilo teško da se priviknemo na njih.

Bilo je dosta kurirskih zadataka čije izvršenje je praćeno poteškoćama i opasnostima. Ono što mi se desilo avgusta 1943. godine kod Busovače, ostalo mi je u posebnom sećanju. Posle neuspelog napada 1. i 2. bataljona na Busovaču, poseli smo pogodne položaje i blokirali ovo mesto. Čete su bile isturene napred na položajima, a komanda bataljona bila je možda jedan kilometar pozadi u jednoj šumarskoj kući. Ceo teren je bio pošumljen i sa veoma bogatom vegetacijom.

Jednog dana, u prepodnevnom časovima, Nemci su napali na naše položaje. Razvila se žestoka borba. To-liko je bila učestala mitraljeska i minobacačka vatra, tako da se činilo kao da sve gori. U jednom momentu pozva me komandant bataljona i naredi da odem kod komandira 1. čete Boška Jarića sa naređenjem da se četa povuče u rejon Busovačkih Koliba. Nisam se bio udaljio ni nekoliko stotina metara, a borba prestade.

Nastalo je potpuno zatišje. Ovo mi je bilo sumnjivo, te postajem sve obazriviji. Pušku, sa metkom u cevi, nosim u desnoj ruci, pripremljen da je upotrebim u svakom momentu. Slaba je preglednost na pravcu kretanja i postoji mogućnost da budem iznenađen. Krećući se tako, čujem šum i zveket oružja. Zastanem u jednom grmu i ugledam Nemce sasvim blizu kako se kreću prema meni. Brzo sam se povukao nazad i uspeo da se neopaženo izvučem. Zatim sam, što sam brže mogao, nastavio kretanje. Usput sam stigao 1. četu koja se već povlačila prema Busovačkim Kolibama.

Slično se desilo i kuriru Đukeliću koji je po istom zadatku išao u 2. četu. Skoro ništa bolje nije prošao ni komandant bataljona Ilija Crnogorac. Dok je sa jednom bolničarkom očekivao povratak kurira, na komandno mesto izbili su Nemci. Sasvim slučajno ih je prvi ugledao i tako uspeo da se izvuče.

Ubrzo zatim izvršili smo pokret prema Gornjem Vakufu. Na jednom zastanku kod reke Bistrice, kurir Dušan Kovrlja, čačkajući oko puške, opalio je metak.

r

»

Napravi se mala uzbuna. Starešine počele proveravati šta se desilo. Na opšte iznenađenje, kurir pade i onesvesti se. Prvi se, ipak, snašao i pritekao mu u pomoć ekonom pratećeg voda Veljko Lukač: »Dajte detetu vode i pokvasite ga po čelu«. Ova Veljkova »terapija« bila je uspešna i mladić se brzo osvestio.

Iako je Dušan imao tek 15 godina učestvovao je do tada u mnogim borbama i ovo mu nije bilo prvi put da opali metak iz puške. Ovaj ispaljeni metak shvatio je kao nešto što mu se nije smelo dogoditi i kao nedisciplinu. Strašno ga je potreslo to što ga je i zadesila ova nezgoda. Iako smo uvek štedeli municiju, ovaj metak smo brzo zaboravili. Ali ono »dajte detetu vode« bilo je često prisutno i nije dalo Dušanu mira.

U štab 1. bataljona često bi navratio Miloš Tanjga, komandant 2. bataljona. Miloš je bio poznat u celoj brigadi po hrabrosti. Uz to, bio je i veoma duhovit i omiljen čovek. Uvek bismo se obradovali kada bismo ga videli i sreli. Nije bila tajna, tome se najviše radovala Persa Balaban, referent saniteta našeg bataljona. Kada smo držali položaje na Makljenu iznad Prozora, Miloš u razgovoru sa našim komandantom bataljona u jednom momentu reče: »Ilija, čuvaj mi Persu«. Ovaj kao da razmišlja šta bi mu na to odgovorio. Miloš onda nastavi: »Svetu ti neđeljicu«, to je bila njegova najčešća uzrečica, »ako joj se nešto desi ti si gotov«. »Milošu, kako bi je ti čuvao u tvom bataljonu, čuvaću je i ja«, sa blagim osmehom ali sasvim iskreno odgovori Ilija.

Persa je bila zgodna i hrabra osamnaestogodišnja devojka. Rodom je iz sela Bastasa kod Titovog Drvara. Ona je bila borac Omladinskog bataljona i sa Drvarskom četom toga bataljona ušla je u sastav brigade prilikom njenog formiranja. Neposredno posle rata, simpatije i ljubav između ovo dvoje naših ratnika završila se brakom.

Zabavna ekipa 1. bataljona davala je 19. septembra priredbu u jednom muslimanskom selu kod Gornjeg Vakufa. Bilo je prisutno dosta meštana, među kojima najviše mladih. Koliko se sećam, hor je otpevao pesmu »Po šumama i gorama« i »Sve što j' bilo pod pepelom«. Kako mi je pevanje uvek bila slaba strana,

ni sâm ne znam kako sam dospeo u hor. Samo znam da od mene nije imalo mnogo koristi. Ipak, bilo mi je najinteresantnije gledati našeg dirigenta Boška Srdanovića, zamenika komesara bataljona, kako nas, uozbiljen i pokretima ruku, podstiče da pevamo dobro i složno. Na kraju, prema reagovanju publike, može se reći da ovaj deo programa nije bio loš.

Pored ostalog, davan je komad »Jazavac pred sudom«. Ahmed Kadić u ulozi Davida Štrpca i Fehim Hadžiibrahimović u ulozi jazavca, bili su poznati u bataljonu po ovim ulogama. Za ono što su pokazali na pozornici i ovog puta bili su nagrađeni spontanim i toplim aplauzima prisutne publike.

Kada smo se sledećeg jutra vratili u jedinicu, saznali smo šta se na položaju dogodilo prethodnog dana. Od jedne zalutale granate, ispaljene iz Prozora, ranjeni su: Ilija Crnogorac, komandant bataljona, Boško Jarić, komandir 1. čete, Vojin Jarić, komandir prateće jedinice, Milan Bucalo — desetar i Nikola Cerovac, kurir. Naime, toga dana se povodom povoljnih vesti posle kapitulacije Italije, o uspesima naših jedinica na drugim frontovima, ekonom Veljko Lukač postarao da ručak bude bogatiji nego obično. Ispečena je ovca na ražnju. Kada je pečenje bilo gotovo, obradovani ovakvim ručkom, borci su se okupili i očekivali da počnu da jedu. U jednom trenutku doletela je granata, udarila u jednu bukvu iznad njihovih glava i eksplodirala. Milan Bucalo je tek počeo šeci meso. Jedan geler je udario u nož i presekao ga na dva dela: drška je samo ostala u Milanovoj ruci i u tu ruku je lakše ranjen. Milan je bio dobar borac i omiljeni drug. Uskoro je, sa jednom grupom starešina, otišao u novoformirane dalmatinske jedinice. Ovo je bio naš poslednji rastanak. Docnije je kao zamenik komandanta bataljona poginuo u tim jedinicama, dajući tako život za slobodu. Boško Jarić je lakše ranjen i zatekli smo ga u jedinici. Ilija, Vojin i kurir Cerovac prebačeni su u divizijsku bolnicu.

U Štabu bataljona svi smo bili potišteni i nekako utučeni. Znali smo da je komandant teško ranjen i da je u neizvesnom stanju. Posle izvesnog vremena, obrađovala nas je vest da je uspešno operisan. Uspešno se

oporavlja od rana i Vojin i kurir Cerovac. Ipak, dobro se sve završilo.

Na čelo bataljona dolazi Vojin Vidović, dotadašnji zamenik komandanta bataljona. Dobar je to, sposoban i omiljen drug.

Ilija je pred ustanak doživeo jednu tešku porodičnu i ličnu tragediju, pa nam je bilo još teže što ga je sada i ovo zadesilo. Zapravo, ustaše su jednog dana u blizini Celebića kod Livna bacili u jamu pet članova njegove porodice. I on je tada poveden na ovo gubilište, ali je ispred same jame uspeo da pobjegne. Na njegovim rukama, nekoliko godina docnije, bili su vidljivi ožiljci od žice kojom su ga ustaše krvnički vezale.

Njegov brat Rajko i stric Pero, nekim čudnim slučajem, ostali su živi i uspjeli su da se izvuku iz jame u koju su bili bačeni. Rajko je, kao borac 1. proleterske brigade, poginuo aprila 1943. godine kod Ustikoline.

Ovo je bio još jedan rastanak. Ilija je ostao u bolnici na slobodnoj teritoriji, a brigada je u sastavu 5. divizije krenula na dugi put u Sandžak i Srbiju.

Drago Vekić

TRAMPA: CIPELE ZA OPANKE

Iz Sarajeva sam pošla u partizane u svojim cipelama. Bile su muške, ali za grad dobre. Međutim, posle dan-dva hodanja u njima, noge su mi otekale i više ih nisam mogla nositi. Bile su čitave i žao mi je bilo da ih bacim. Nosila sam ih preko ramena i one su mi na leđima napravile pravu ranu. Čak mi je prokrvarila i košulja. Jednu sam usput izgubila. Pomišljala sam da i ovu drugu bacim. Međutim, vratili smo se ponovo u to selo što nije bio čest običaj, i nađem tu moju izgubljenicu cipelu. Uzmem je i ponesem dalje. Već mi je dodijalo: hodam bosa, a cipele nosim na leđima. Kad smo stigli u jedno selo, uđem u prvu kuću i upitam jednu ženu ima li kakve cipele da mi da za moje — ne moraju biti nove. Žena kaže: »Nemam cipele, već čarape i opanke«. Rekoh joj: »Dobro, daj«. I ja tako promenim moje cipele za opanke — oputare i dva para vunениh čarapa. Tako se rešim mojih cipela i malo raskomotim.

Ali, nisam se dugo radovala. Dođe kurir i kaže mi: »Zove te komesar na raport«. Nisam bila onaj pravi vojnik i nisam znala kako se to ide na raport. Ali valjalo mi je ići i ja stanem pred komesara. »Šta si ti?« reče on, onako malo namršten, strog. Ne znam na šta misli, pa kažem: »Partizanka«. »Kako ti smeš partizanske stvari da menjaš sa seljacima? — podviknu. »Pa, kažem ja, nisam ja menjala partizanske, to su bile moje cipele«. I pokažem mu: »Vidi, druže komesaru, meni su te cipele napravile rane na ramenu, a ne mogu ih nositi. Zao mi je bilo da ih bacim jer niko drugi nije mogao da ih obuje«. »Dobro, znaš li ti da mi za to streljamo? I sada hajde, nemoj više da zamenjuješ stvari«.

Pravo da vam kažem, ja sam se pomalo bojala tog komesara Milana Aćića.

Blanka Ferušić

SA RANJENICIMA I BOLESNICIMA

Posle uspešne likvidacije 3. bojne 7. pešadijske pukovnije u selu Rakova Noga 10/11. jula 1943. godine, ja sam upućen na novu dužnost i postavljen za komesara bolnice 4. brigade.

U bolnici sam zatekao teško stanje. Upravnik bolnice bio je veterinar Jaša Romano. Higijeničar je bio Luka, krupan i dobroćudan drug. Tu su bile i vredne bolničarke Draginja Bajić-Matora, tako smo je zvali zbog njene ozbiljnosti, Anka Kecman, koja je bila ranjena u glavu, pa je posle delimičnog ozdravljenja ostala da radi u bolnici, zatim Cvijeta, Persa, Jovanka, Smilja i druge. Za svaku od ovih drugarica i mnoge druge koje ovde ne spominjem mogao bi se napisati roman. To su bile devojke poput one Kosovke devojke, o kojoj je narodna pesma na slikovit način stvorila legendu. One su prale krvave zavoje i rublje ranjenika, kuvale i hranile ranjene i bolesne. Kada je bilo potrebno, nosile su nosila sa ranjenicima, vodile konje i redovno bodrile umorne, ranjene i bolesne. Ako ih je neko posmatrao i analizirao njihov rad, mogao bi se zapitati da li se ove vredne i lepe devojke nekada odmaraju ili spavaju.

Bolnica 4. brigade brojala je 15 ranjenika na nosilima, i oko 70 težih i lakših ranjenika i bolesnika. U teže ranjenike ubrajali smo i one koji su mogli da jašu na konjima, mada je i među pešacima bilo teško ranjenih — sa prelomljenom rukom. Posebnu teškoću imali smo sa tifusarima. To su bili teški bolesnici sa visokom temperaturom, često bez svesti.

U bolnici 4. brigade bilo je ranjenika i bolesnika iz drugih brigada i jedinica. Na Okruglici jedinice 4. brigade razjurile su četnike iz tzv. Ozrenskog odreda. Tada su u jednoj školi oslobođeni partizani zarobljeni u Sutjesci. Nađeno je oko 15 tifusara i ranjenika, među kojima je bila i jedna drugarica koja je izgubila pamćenje. Ona je bila veoma težak bolesnik. Hranili smo je kašikom kao malo dete. Nismo mogli ustanoviti kako se zove niti odakle je. Tu drugaricu smestili smo u rejonu Okruglice kod jednog seljaka kojem smo dali nešto novaca za uslugu.

Da bi operativne jedinice bile rasterećene od transporta i čuvanja bolnice, pri bolnici je formirana četa od oko 50 boraca. Komandir čete bio je drug Simo. Na žalost, niko se ne seća njegovog prezimena. Drug Simo je bio komandir čete u 7. krajiškoj brigadi. Na Sutjesci je izgubio vezu sa jedinicom; uhvatili su ga, ranjenog, četnici i doveli na Okruglicu gde ga je oslobodila 4. brigada. Partijska organizacija u bolnici je bila malobrojna: imala je dva druga i četiri drugarice. Brojnost je zavisila od ranjenika, jer smo i ranjenike posle izvesnog ozdravljenja uključivali u partijski rad. U Zaštitnoj četi ostajali su lakši ranjenici koji su bili sposobni da rukuju oružjem.

Tako smo u četi imali od 20—30 sposobnijih boraca koji su po potrebi mogli da izvrše evakuaciju bolnice. Za kretanje bolnice bio je veliki problem vreme. Danju su nas jurili avioni a noću je marš bio otežan zbog slabe vidljivosti i loših puteva. Operativne jedinice su bolnici poklanjale veliku pažnju, snabdevali je hranom, lekovima, konjima i drugim potrebama. Zatim, nismo nikada imali širi prostor za smeštaj bolnice. Može se reći da su brigadne bolnice bile uvek iza samih borbenih linija. Zbog toga se nikada nismo osećali sigurnim ma gde bili. Da bi bolnica bila bezbedna skoro uvek je brigadna rezerva ujedno bila i čuvar bolnice.

Posle uspešnih borbi u istočnoj Bosni, ali i velikih napora, Štab 5. divizije odlučuje da se divizija ponovo prebaci preko reke Bosne na levu obalu, tj. na sektor Visoko — Fojnica — Kreševo — Travnik, širi sektor dejstva Konjic — Visoko — Busovača.

Četvrta brigada zauzela je Fojnicu gde se smestio Štab brigade i bolnica. Fojnica je malo mesto ali smo se mi osećali kao da smo u velikom gradu. Intendant bolnice i osoblje rastrčali su sa da što udobnije smeste ranjenike i bolesnike. Pripremljena je i dobra večera. Došli su nam u posetu drugovi iz brigade. U Fojnici smo ostali jedan dan. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije izvršili smo pomeranje u pravcu sela Rastova. Smestili smo se u jedan zaselak blizu šume na putu Fojnica — Rastovo.

Tih dana dobio sam visoku temperaturu. To je bio tifus. Visoka temperatura trajala je šest-sedam dana. Srećom, tih dana nismo imali pokreta. Baš tih dana doživeo sam jedan komičan momenat. Temperatura je bila popustila. Tifusari su bili smešteni u jednu sobu, oko 25 bolesnika. Mene su smestili na krevet valjda zbog toga što sam bio komesar, ostali su bili poredani po podu. Među bolesnicima bio je Jovo Galić-Crni. Jednog jutra Jovo je pod visokom temperaturom ustao, skinuo sve sa sebe i ostao potpuno nag i počeo da viče. Ja sam ga, malo naslonjen na zid, molio: »Jovo, molim te legni i polcrij se«. Znao sam da će doći bolničarke da ga smiruju pa će biti neprijatnosti. On polusvjestan meni odgovara: »Lezi ti, komesare, j... majku svoju«. Shvatio sam igru i privilegijom ne bi li i njega na to privolio. Kad je video da sam ga poslušao, raširio je ruke i rekao: »Tako, tako, komesare«. U toj situaciji naišla je na vrata Anka Kecman, ugledala Jovu, vrisnula i pobegla. Dotrčali su doktor Jašo i Luka i jedva savladali našeg Jovu. Nikada drug Jovo nije priznao da je tako bilo, mada su ga zbog toga mnogo zadirkivali. Drug Miloš Tanjga uvek se, kada smo se sreli, slatko — kako je on to umeo ■ — smejaо setivši se tog događaja.

Četvrta brigada, kao i ostale brigade 5. divizije, vodila je uspešne borbe na sektoru Busovača — Visoko — Fojnica — Bitovnja i na sektoru Travnik i Bugojno, čime je stvorena povoljna situacija da se bolnica smesti u centru slobodne teritorije.

Tako je bolnica 4. brigade početkom avgusta 1943. godine premeštena u selo Rastovo, smešteno između brda, okruženo jelovom šumom, sa prilično lepim ku-

ćama. Selo je pružilo dosta dobre uslove za smeštaj i rad bolnice. Partijsko-politički rad bio je dosta razvijen. Snabdevanje je bilo primerno, čak smo i sa lekovima, otežim od neprijatelja, prilično stajali.

Noću 10/11. avgusta bilo je za naše jedinice veliko veselje. Prva krajiška brigada napala je aerodrom na Rajlovcu. Napad je izveden brzo i organizovano.

Uništavanjem neprijateljske avijacije (30 aviona spaljeno i 5 oštećeno) postignut je veliki uspeh. Sve do ovih dana neprijateljska avijacija činila nam je velike teškoće. Stalno su nam, takoreći, bili na glavi. Bez protivavionskih oruđa i oružja bili smo nemoćni da se branimo. Posle paljenja aviona na Rajlovcu neprijateljska vazдушna aktivnost nije prestala, ali je toliko oslabila da avioni skoro nisu više predstavljali veliku opasnost za pokrete naših snaga.

Od 22—25. avgusta 4. brigada sa delovima Udarne grupe bataljona napada Bugojno i oslobađa ga. Oslobođeni su, takođe, Gornji i Donji Vakuf. Bolnica je premeštena u selo Prusac gde smo ostali čitav septembar mesec. Pre dolaska u Prusac odlazi iz bolnice lekar Jaša Romano, a umesto njega dolazi mladi medicinar Kazimir Barila, kojega smo iz milošte zvali Kazo. Njegov dolazak u bolnicu pozitivno se odrazio. Bio je vedra duha, pa je pored rada u bolnici organizovao i zabavni rad.

Stalno su pristizali ranjenici iz brigada 5. divizije i odreda sa terena. U borbi na Makljenju, prema Prozoru, 17. septembra, teško su ranjeni komandant 1. bataljona Ilija Crnogorac i komandir voda Vojin Jarić. Ilija je imao tešku ranu u donjem delu trbušne duplje, zbog čega je izvršena operacija pod veoma teškim uslovima. Bilo je nešto instrumenata, ali su loši bili uslovi za sterilizaciju. Hirurg Julka Mešterović vrši operaciju bez narkoze. Ilija se drži i ne pušta od sebe ni glasa. Svi su se čudili kako se junački držao.

Jednoga dana dolaze u posetu bolnici komandant i komesar 5. divizije Milutin Morača i Ilija Matarić. Posle obilaska bolnice i razgovora sa ranjenicima pošli smo u ordinaciju bolnice. Kazo i ja upoznali smo ih sa stanjem u bolnici i našim ideološko-političkim radom. Drug Morača saopštio nam je odluku da se svi

teški ranjenici prebace u bolnice 1. bosanskog korpusa u Grmeč. Mene je odredio da taj ešalon vodim do odredišta. Rok za pokret bio je tri dana. Intenzivno se radilo na pripremama. I ovoga puta su došle do izražaja naše drugarice bolničarke. Bilo je otpora od pojedinih ranjenika. Nisu želeli da napuste svoju brigadu. Čak je neke ubeđivao i komandant M. Morača.

Već 23. septembra skupila se na železničkoj stanici Kopčić, kod Bugojna, grupa od 35 teških ranjenika na nosilima i oko 50 težih ranjenika i bolesnika od kojih je polovina jahala na konjima. Ranjenici i bolesnici bili su u higijenskom smislu dobro obrađeni, zbog čega su sa ovom grupom pošle samo tri bolničarke. Kolona je bila formirana od ranjenika cele 5. divizije.

Naša čuvena železnica u ono vreme nije imala vozni red, pa smo sa stanice, posle smeštaja ranjenika u furgone, krenuli na put oko 11 časova. Bilo je pri rastanku pesme, pucanja i poneka suza. Prvog dana putovali smo do drevnog grada Jajca. Sledećeg dana prebačeni smo kamionima do Mrkonjić-Grada. Ovde nas je stigla kolona ranjenika i bolesnika 1. proleterske divizije. Ovu kolonu vodio je drug Ivo Radulović. U Mrkonjić-Gradu kolone su podeljene u dve. Kolona teških ranjenika na nosilima upućena je u Ribnik, dok smo Radulović i ja sa konjanicima i pešacima pošli u Ključ.

Iz Ključa smo produžili putovanje u Majkić-Japru, Podgrmeč. Putovanje je trajalo šest dana. I ovoga puta, kao i ranije, bio je u svome elementu krajiški narod a posebno omladina. Nije bilo problema za transport, nošeni su ranjenici gde god je trebalo. Kolone omladine sa konjima i zaprežnim kolima čekale su na određenim mestima sa hranom i poklonima.

Prilikom rastanka sa ranjenicima i bolničarkama osećao sam neku tugu. Sa svima sam se izljubio i pozdravio. Osećao sam da se nećemo više nikada videti. Od svih tih ranjenih drugova i drugarica dosad sam se jedino susreo sa Ilijom Crnogorcem. Želeo bih da mi se i drugi preživeli jave radi drugarskog sastanka.

Ivo Radulović i ja posle dva dana odmora pošli smo da potražimo svoje jedinice 5. i 1. proletersku diviziju. U Bugojno smo stigli 2. ili 3. oktobra. Radulo-

vic je produžio u pravcu Kupresa, sledećeg dana. Ja sam podneo usmeni izveštaj drugovima Milutinu Morači i Iliji Materiću. Bili su zadovoljni stanjem u bolnici i izvršenjem zadataka. Ja sam bio posebno zadovoljan njihovom pohvalom. Sledećeg dana pošao sam u bolnicu gde su me drugovi Kazo i Simo sa osobljem drugarski dočekali. Mislio sam da će biti koji dan odmora. To moje predviđanje nije se obistinilo. Peta krajiška divizija bila je u fazi priprema za dugi marš i borbe na terenu Sandžaka, istočne Bosne i Crne Gore.

Dušan Jovanović

»PRANJE« TITOVKI

Uvek sam osećala želju da nešto učinim za borce u četi, mada sam fizički bila slaba i iscrpena. Nisam, na primer, mogla prati veš. Moje drugarice su to znale i obično bi me slale da prikupljam drva za vatru. Bilo je to više nego lepo od njih. Ali, ja sam se osećala nelagodno.

I tako jednom razmišljam o tome kako borci najviše vole da imaju lepe i čiste titovke. One su bile partizansko obeležje. Pokupim jednoga dana sve kape od boraca, od komandira i komesara. Za pranje nije bilo sapuna, ali sam gledala kako Maja i Boja prave ceđ. Pokiselim ja te kape i pripremim ceđ. Onda sam ih stavila u kotao da se otkuvaju, da spadne masnoća. Zatim odem da nađem jedan prut da promešam kape da ne izgore. Kad se vratih, a kapa nigde — raspale se. Ceđ je, u stvari, bila soda. Danas to izgleda komično, ali za mene je to onda bilo više nego tragično. Stajala sam kraj kazana i plakala. Zamislite: četa bez kapa sa petokrakom, gologlava. A za ratne uslove — to je strašno. Zнала sam: ponovo treba da idem kod komesara na raport. Noge su mi se odsekle, ali moram ići. »Šta je sad« — kaže on. Ja nemam snage ni hrabrosti da mu kažem da nema kapa, a gledam kako on stoji preda mnom gologlav. Video je da sam se prepala i zbunila. Pribojavam se: »Streljaće me sad ako nije prošli put«. Ali on samo reče: »Pobrini se da za nekoliko dana svi imaju kape«.

Da sam taj zadatak dobila u sadašnjim uslovima, ne bi bilo problema. Ali u ratnim, to je bilo teško. Ipak, nekako sam se snašla. Kod boraca sam našla nekoliko

rezervnih kapa, pa sam ih dala komesaru i komandiru
a od nekih starih bluza napravili smo nekoliko kapa.
Ubrzo smo došli u neku varoš, te je jedan krojač na-
pravio nove kape i tako se to završilo.

Blanka Ferušić

DAVAO JE PRIMJER

Pero Ubović-Percan krenuo je 27. jula 1941. u NOB iz rodnog sela Stekerovaca. Bio je među nama najstariji, imao je oko 43 godine, a kod kuće je ostavio ženu i četvoro djece. Rano je osjetio sve tegobe siromaštine. Radio je preko ljeta kod imućnih seljaka kao nadničar, u jesen je odlazio u Bačku, na berbu kukuruza, da zaradi hrane nezbrinutoj porodici, a zimi je radio kao šumski radnik u »Šipadu« (Mlinište i Đulet).

Imajući razumjevanja prema Peru, više puta mu je komandir čete Nikola Boinović predlagao: »Hajde, Pero, kući! Pomozi nezbrinutoj ženi i djeci, malo se odmori, bićeš potreban i koristan u pozadini, pošto si u jedinici izložen velikim naporima«. Pero bi odgovorio: »Druže komandire, od puške ne mogu da se odvojim, a djeci i ženi je najbolja pomoć kada se ja nalazim sa mojom puškom u četi na položaju«.

Drugom polovinom decembra 1941. godine, kada su naš vod, a kasnije i Stekerovačka četa bili smješteni u Dolac, naponi su bili sve veći, kako na položajima tako i u noćnim stražama i patrolama. Pero je u vodu i četu iz poštovanja zaštićivan od napora, ali je on to odbijao. Nama mladima je služio kao primjer hrabrosti i izdržljivosti. Sjećam se da je komandir čete ponekad, kada smo bili odvojeni u Docu, zavisno od situacije na položaju, slao po nekoliko boraca kućama da se pre-svuku i odmah da se istoga dana vrate u četu. Pero je uvijek nerado odlazio iz čete, izgovarajući se da mu nije potrebno da ide ovaj put, ići će drugi put.

Sjećam se da se prilikom povratka naše čete iz Doca, drugom polovinom marta 1942. godine, odmah

javilo nekoliko omladinaca iz Stekerovaea u četu, među kojima je bio i Miloš (Markov) Ubović. Komandir čete Nikola Boinović često je Pera ubjeđivao da dà pušku omladincu Milošu Uboviću. Pero bi pažljivo slušao komandira i rekao: »Druže komandire, eno u Glamoču Talijana i ustaša neka zarobe pušku, a ja svoje puške ne dam dok sam živ«.

Glamočki bataljon »Budućnost« učestvovao je prvom polovinom avgusta 1942. godine u oslobođenju Livna a u njegovom sastavu bila je i naša četa sa 1. proleterskom i 3. sandžačkom brigadom. Drugom polovinom avgusta 1942. godine, po oslobođenju Livna, bataljon je krenuo na Tičevo pred formiranje 4. krajiške brigade. Na putu za Tičevo naša četa zanoćila je u selu Rore. Kada se četa pripremala za pokret Dušan Ćubić-Ćubo, komandir voda rekao je Peru: »Pero, pošto su uslovi teški a biće sve teži i teži, hajde ti u kuhinju pošto si stariji, biće ti lakše«. Pero je, naslonjen na pušku, pažljivo slušao komandira gledajući svoju uvijek čistu pušku. Reče sa osmijehom: »Druže Ćubo, za ne bih želio ići u kuhinju da mi ovako čista moja puška čađi kod kazana«.

Prilikom formiranja 4. krajiške brigade na Tičevu, 9. septembra 1942. godine, dvojici drugova, Peru i još jednom iz Bataljona »Starac Vujadin« komandant 3. bataljona Vicko Bodroža predložio je da idu u terensku četu sa obrazloženjem da brigada nije vezana za ovaj teren, da može omrknuti na Tičevu a osvanuti u okolini Sanskog Mosta. Pero je na to rekao, gledajući postrojenu brigadu: »E, druže komandante, Pero dok je živ neće se odvajati od svoje puške i brigade.« Poslije formiranja 4. bataljona 4. krajiške NOU brigade, koncem septembra 1942. godine Pero je po zadatku otišao u sastav 4. bataljona. Jednom prilikom kad su mu ponudili konja da jaše, on je odgovorio: »Iako sam stariji, neka komandant jaše konja a Pero će pješke i za isto vrijeme stići gdje i komandant jašući na konju«.

Ostao je u 4. bataljonu sve do smrti, 1943. godine.

Dragomir Ubović

DOLAZAK GRMECLIIJA U ČETVRTU KRAJIŠKU UDARNU BRIGADU

Rasformiranje jedne radi popunjavanja i kompletiranja druge jedinice, bila je, ne tako česta, ali ipak normalna pojava u narodnooslobodilačkom ratu. Naime, kada neka operativna jedinica vodi borbe duže vremena sa jakim neprijateljskim snagama, na prostoru na kome nema uslova za popunjavanje novim borcima, ona uslijed gubitaka brojčano oslabi i treba joj duže vremena da se popuni i pripremi za nove borbeno zadatke.

Četvrta krajiška udarna brigada još prije početka četvrte neprijateljske ofanzive, decembra mjeseca 1942. godine, imala je veoma teške okršaje sa neprijateljem na prostoru Sanskog Mosta, Ključa i Manjače. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi vodila je vrlo teške borbe na Bravsku, Paunovcu, Medenom Polju, a naročito na planini Šator i to sve pod veoma teškim zimskim vremenskim uslovima (januar-februar 1943. godine). Poslije četvrte ofanzive brigada je, u sastavu 5. krajiške udarne divizije, izvršavala veoma teške operativne zadatke u okviru šireg plana prodora naših jedinica u centralnu i istočnu Bosnu. Od brojnih skoro danonoćnih borbi, koje su trajale osam mjeseci, posebno treba spomenuti oslobođenje Bugojna i Gornjeg Vakufa, oslobođenje Fojnice i veoma uspješnu akciju na Rakovoj Nozi u istočnoj Bosni.

Brigada je imala više gubitaka nego novih boraca i, s obzirom na zadatke i dugi marš ka dolini Lima, nju je trebalo popuniti iskusnim i u borbama prekaljenim borcima.

Kako smo saznali da ćemo preći u 4. krajišku brigadu?

Bilo je to krajem avgusta mjeseca 1943. godine, kada je 2. bataljon 4. krajiške brigade zajedno sa tri bataljona 1. krajiške izvršio napad na neprijateljska uporišta na pruži Susovača — Travnik. Tu, u borbi protiv ustaša na željezničkoj stanici Vitez koju smo spalili, poginuo je drug Đorđo Stupar, obavještajni oficir bataljona. Bio je rodom iz Rujiške.

Na položaju smo već nekoliko dana. Borci se odmaraju. »Partizanska burad« počela su da rade. Održavaju se skojevski i partizanski sastanci. Vršimo izviđanje neprijateljskih položaja prema Travniku i očekujemo naređenja za nove akcije. Komandant bataljona Mile Davidović posmatra sekciju, nešto na njoj podvlači crvenom olovkom, ide svaki dan na neku kotu na izviđanje, predveče poziva komandire četa, nešto im govori, maše rukama i pokazuje nešto na sekciju. Šta li je ono podvukao crvenom olovkom? Ili mjesta koja smo prošli ili mjesta kuda treba da prodemo. Uh, kada bi naredio da idemo u Podgrmeč. A možda i hoće. Nismo ni daleko. Za nekoliko dana mogli bismo biti u Rujiškoj.

Posmatram mladog, bucmastih obraza, lijepo razvijenog puškomitraljesca sa Benakovca kako je rasklopio puškomitraljez na šatorskom krilu, zvižduka i čisti deo po deo. Najedared se nešto zamislio; on je već u Podgrmeču. Sastao se sa djevojkom i komšijama pa im priča svoje doživljaje:

— Zna, kada smo otišli odavde, stigli smo skoro do Knina u Dalmaciju. Nije ti to, brate, kao u Podgrmeču da narod nosi hranu partizanima gdje se god nalaze. To ti je pasivan kraj, narod nema hrane ni za sebe. Nešto opljačkali četnici, nešto Italijani. Da vidite kako se i kuvane koprive jedu sa malo zobenog brašna.

— Ali, kada smo udarili na Glamoč, tu u malo nisam poginuo. Zapetljao sam se u neke »ježeve«, bodljikave žice i umalo da me ustaše uhvate. Pa, da ste vidjeli šta smo uradili od četnika na Gerzovu i Lunjoj Glavi. Bili smo i u Hercegovini. Ah, što su tamo brda i doline. Ideš čitav dan gore i dolje, a možeš puškom dobaciti tamo odakle si pošao. Bilo je i gladi. Samo smo imali neslanog mesa, trešanja i krompira, a kruha

ni za lijek da nađeš. Kada smo zarobili neko brašno i šećer kod Kaknja, tako smo se najeli da su neki jedva ostali živi, a jedan je, bome, umro. Ali smo svuda imali uspjeha. Uh, kada bi vam ovaj moj »Brno« znao da priča. Od njega se ne rastajem. I od tebe, dušo moja

— reče na kraju, stavljajući ruku curi na rame.

Povik »zbor« trgao je bucmastog mitraljesca iz ovih misli. Stajao je u stroju sa svojim »Brnom« spremnim za dejstvo. Komandir Trivo čitao je zapovjest. »Znači, ni sutra ne krećemo« — ljutio se u sebi buc masti mitraljezac.

Kuvar Pero sipa jednom po jednom borcu kuvanu govedinu u porciju i šapatom pita po nekojeg »u povjerenju«: »Čujete li gdje ćemo odavde, ima li šta novo, šta kažu štablije?«

Komandant Mile, uvijek jednakog raspoloženja pa bio gladan ili sit, sjedi na nekom starom ćebetu prekrštenih nogu u kratkim čizmama koje nisu mazane kako su napustile svog ranijeg gazdu — nekog Nijemca ili ustašu. Sjedi i posmatra kuvara Peru, pogleda u sat i očekuje kurira iz Štaba brigade. I njemu donose neku komadinu mesa i pšenična kruva, kojeg se ovdje moglo naći za cijeli bataljon.

Sutradan je sve bilo u znaku daljih priprema. Bolničari i higijeničari imaju pune ruke posla i strepe od nekog iznenađenja, iznenadnog napada neprijatelja ili pokreta. Pranje, parenje i ostali poslovi na ličnoj higijeni skoro su završeni. Kuvar Pero prvi saznaje za novosti. Priča on kako se patrola našeg bataljona sastala negdje sa patrolom 4. krajiške brigade od koje je čula da će se naš bataljon rasformirati i popuniti 4. krajišku brigadu. »Od koga si to čuo, Pero« — pitam ga. »A, kažu drugovi Paravina i Gvozden«. Naravno, Štab bataljona je bio ranije obavješten o tome i prenio ovo na komande četa. Objašnjavali smo borcima da smo mi vojska i ići ćemo tamo gdje nam se bude naredilo. »Neka se oni rasformiraju pa popune bataljone naše brigade« — čuli su se glasovi pojedinaca. Nama je bilo poznato i od ranije smo znali kakva je 4. krajiška po svojoj borbenosti, ali nam ipak nije bilo baš tako milo što nam se bataljon rasformira.

— Zašto baš mi da se rasformiramo?

— Zašto tu brigadu ne popuni neki odred?
— Ko će popuniti ostale bataljone naše brigade?
— Razbacaće nas po cijeloj 4. brigadi i rijetko ćemo se moći vidjeti — negodovali su pojedinci. — Ah, da smo samo bliže Grmeča znao bih ja šta bih radio. Išao bih ja tamo gdje znam svaku čuku, svako selo i svaki grm; pa kad gonim neprijatelja znam kuda ga gonim, a kada on goni mene ja znam kuda ću da odstupim i gdje ću da ga dočekam. Eno i Miću poslaše u Podgrmeč — gundao je Savo sa Benakovca, tražeći nekoga ko bi mu se pridružio.

— Šta se buniš kojega vruga, Nijemaca ti neće faliti pa bilo u 6. ili u 4. brigadi — korio je Trivo Paravina svoga druga Savu Adamovića.

Sutradan u šumi gdje se nalazio bataljon bilo je sve kao i obično. Drug Mićo Kulundžija zakazao je sastanak štabova 2. i 4. bataljona 6. brigade i svih komandi četa. Prisutni su i drugovi Milutin Morača i Ilija Materić, komandant i komesar 5. divizije. Drug Milutin nam je objašnjavao potrebu rasformiranja naših dvaju bataljona, povezujući to sa zadacima koje Vrhovni štab postavlja pred 5. diviziju. Dodao je, da je sa tim saglasan Vrhovni komandant, drug Tito. Čete će kao cjelina ući u sastav pojedinih bataljona 1. i 4. krajiške brigade i neće biti rasformirane. Čete našeg 2. bataljona ući će u sastav 4. krajiške brigade. I naše »štablije« idu sa nama. Prema tome, strahovanje druga Save da ćemo biti razbacani po čitavoj brigadi — nije imalo osnova.

Bataljon je rasformiran. Već sutradan, 7. septembra 1943. godine, upućen sam na jednomjesečni partijski kurs koji je održan pri Štabu 5. divizije u jednom selu između Donjeg Vakufa i Bugojna. Tu sam se prvi put sreo sa drugovima iz 4. krajiške — Vicukom Bodi-rožom, Stevom Vladušićem, Duškom Rodićem i drugim. Po završetku kursa, upućen sam na dužnost u 3. bataljon 4. krajiške brigade. Na putu od Gornjeg Vakufa prema Rostovu upoznao sam se sa drugaricom Draginjom Lukač — skojevskim rukovodiocem 3. bataljona. Zanoćili smo u Rostovu. Tu su tri bataljona 4. brigade. Ne poznajem nikoga. Kraj velike vatre, po kojoj je rosila kiša, razgovaram sa drugovima o naj-

običnijim stvarima, a najviše o pokretu koji slijedi. Na-
išao je i zamjenik komesara brigade drug Milan Tr-
ninić i interesovao se jesmo li dobili večeru. Sutra-
dan sa grupom boraca 3. bataljona krenuo sam u svoj
bataljon. On se nalazio negdje u blizini Fojnice, koju
je prije kratkog vremena zauzela 4. krajiška brigada.
U Fojnicu smo stigli predveče. Tu nam se pridružio i
drug Boda Zec, zamjenik komesara 3. bataljona, koje-
ga sam uskoro zamjenio na dužnosti, i sa njim smo
produžili put do bataljona.

Stigli smo u Štab bataljona. Čete su na okupu.
Odmah sam otišao u četu svojih Grmečlija. Radosni
smo što smo opet svi zajedno. Hvale mi se kakvo je
drugarstvo u bataljonu. Pjesma u svakoj četi. Odmor-
ni su. Nadaju se pokretu samo ne znaju u kom prav-
cu. Vraćam se opet u Štab bataljona. Upoznajem se
sa komandantom i komesarom. Komandant Miloš Ba-
jić iz Mokronoga, ozbiljan, savija sekciju i započinje
razgovor sa mnom: »Dobre su ove tvoje Grmečlije. Od-
lični borci. Nije meni prvi put biti sa Grmečlijama i
Kozarčanima«. Drug Miloš je bio u 1. krajiškom pro-
leterskom bataljonu narodnog heroja Zdravka Čelara,
koji je ušao kao svjetli primjer u istoriju narodnooslo-
bodilačke borbe i revolucije. U njemu se drug Miloš
upoznao sa mnogim drugovima sa Grmeča i Kozare
u borbama na Motajici, Vrbasu i skoro po čitavoj Sla-
voniji. Komesar bataljona, Drago Šobot, radnik, pred-
ratni komunista, pali cigaru za cigarom i podsjeća ko-
mandanta na neki sastanak koji treba da se održi. Mi-
loš se ne žuri i pogleda u sat. Ima još vremena. Zam-
jenik komandanta, narodni heroj Dušan Čubić — Cubo
nije u Štabu. Na nekom je sastanku u 1. četi. Drug
Bodo prelistava notes, nešto bilježi, podvlači i potcr-
tava. »Treba da požurimo za sastanak Bataljonskog bi-
roa«, reče on. Miloš ode u neku četu.

Bodo je otvorio sastanak Biroa. Drugovi podnose
izvještaj o moralno-političkom stanju u četama, o pri-
premama koje su izvršene za pokret koji predstoji.
Konstatacija drugova o dobrom moralno-političkom sta-
nju u četi mojih Grmečlija jako me je obradovala.
Novajlija sam i ne uzimam riječ u diskusiji već samo
pratim izlaganje drugova. Pogledam kroz prozor brv-

nare: tamo intendant Milan Jarić drži neki sastanak sa ekonomima četa. Samo on nema ni notesa ni dnevnog reda. Nešto galami i drži ruke u džepovima. Jedni stoje, a drugi sjede na nekim kladama pred kućom u kojoj je smještena intendantura. »Dakle, sve je u znaku priprema za pokret« — pomislih u sebi.

Naša se diskusija u Birou nastavlja. Prelazimo na diskusiju o zadacima partijske i skojevske organizacije u maršu i uopšte u novim borbama koje slijede u toku marša u Sandžak i u Srbiju. Drugovi Bodo i Drago sažeto iznose zadatke. Mi ih bilježimo. Ništa nejasno i nemoguće nema. Razišli smo se. Sutradan, 11. oktobra 1943. godine, bataljon je, u sastavu brigade, izvršio pokret u pravcu pruge Sarajevo — Mostar na koju smo izbili noću 13/14. oktobra na sektoru Pazarić — Ivan sedlo. Pazarić nismo uspjeli zauzeti. Nastavili smo marš preko Igmana (preko sela Slatina) za Cajniče, u pravcu Trnova na cesti Sarajevo — Kalinovik. Dvadesetog oktobra prošli smo kroz opustošenu Foču i produžili za Cajniče i već 25. oktobra brigada je prešla rijeku Lim i razbila četničke snage na Ravancima, oslobodila Rudo, Uvac i Priboj. Prva krajiška zauzela je Višegrad, Dobrun i Vardište.

Dalje borbe i marševi samo su razvijali i jačali međusobno drugarstvo i borbeno povjerenje. Borbe koje smo vodili u Sandžaku, istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Srbiji, samo su potvrđivale ovu činjenicu. Pa i kako ne bi kada su Petrovčani, Drvarčani, Glamočani, Livljani, Grahovljani i Grmečlije, koji su se nalazili u 4. krajiškoj, ljudi istog mentaliteta i borbenosti.

Svi mi koji smo došli iz 6. brigade mogli smo biti samo ponosni što smo došli u sastav jedne ovakve borbene jedinice. Ona se u sastavu 5. krajiške divizije, borila u svim krajevima naše zemlje sem Makedonije. Neprijatelj je naročito osjećao udarce 4. krajiške u centralnoj i istočnoj Bosni. Dok smo bili u 6. brigadi u istočnoj Bosni čuli smo da je neprijatelj, poslije velikih gubitaka koje mu je nanijela 4. krajiška na Rakovoj Nozi stavio sebi u zadatak: »Uništiti 4. boljševičku brigadu«! Borbenost boraca 4. krajiške nije popuštala ni onda kada su se odmakli daleko od svog rodnog kraja. Sa jednakom borbenošću i požrtvova-

njem oni su se borili na Bihaću i na Bugojnu, na Rudom, Priboju i na Kopaoniku, u Beogradu i na Sremskom frontu. Koliko su borci volili svoju brigadu i ponosili se njome najbolje govori pjesma koju su joj spjevali:

»Naša četvrta brigada,
ide na juriš naprijed;
Ona je hrabra vojska;
Osvetnički odred.
Nek' puca mitraljez i puška,
tučemo fašiste sve;
Gonimo dušmanina,
sa zemlje djedovske ...«

Ljubav prema svojoj brigadi, pretočena u navedene stihove izvirala je iz osjećanja samih njenih boraca i starješina, o kojima moramo ovdje nešto reći da bi se lakše shvatilo kako smo se mi »došljaci« tako lako i brzo »utopili« u njene redove i osjećali toplo srce ovih plemenitih ljudi koji su činili njen sastav. Brigada je bila sastavljena od mladih ljudi, od kojih skoro polovina, možda i više, nije služila vojsku. To su bili mladići i djevojke iz onog, ekonomski nerazvijenog, područja Bosanske krajine u kome narod zbog odbrane svoga prava na opstanak, svoje časti i poštenja, vi jekovima nije skidao pušku sa ramena, odoljevajući dvjema carevinama — turskoj i austrougarskoj. O klasnoj svijesti toga cvijeta mladosti nije se moglo ni govoriti. Oni su u borbeni kolektiv brigade unijeli svoju mladost i naivnost, neznanje i poštenje, hrabrost i druželjublje, što se sve zajedno slijevalo u jedan zajednički imenitelj: patriotizam. Upornim radom partijske i skojevske organizacije na razvijanju i sticanju potrebnih znanja, brigada je stalno povećavala svoje vojničke i druge kvalitete. Njeni borci i starješine uspješno su savladivali ratna znanja i vještine u praksi u istoj mjeri u kojoj su se povećavali i bivali sve složeniji, iz godine u godinu, borbeni zadaci brigade. To je bilo moguće, jer su svi oni bili hrabri, poštjeni i odgovorni ljudi, svjesni ne samo zadataka brigade, nego uopšte istorijskog trenutka u kojem su se našli svi na-

ši narodi u narodnooslobodilačkom ratu. Oni su se pokazali dorašlim veličini tog trenutka, jer su bili, prije svega, rodoljubi, borci i spremni na žrtve koje je revolucija, u koju su pošli, od njih tražila. Takva mladost Drvara, Grahova, Livna i Glamoča, bila je dosljedna svojih, tradicionalno borbenih, predaka, čineći brigadu ne samo borbenom ratnom jedinicom, nego i zajednicom koja je bila jednaka za sve one koji su u nju dolazili tokom čitavog rata. Baš zbog toga što su borci i starješine ove brigade po svojim vrlinama i svim ljudskim vrijednostima činili sintezu svega onoga što je plemenito i dobro, lijepo, humano i pošteno, ja je volim i osjećam svojom, kao što je vole i osjećaju svi oni koji su bili u njenim redovima, a njih ima skoro iz svih krajeva naše zemlje.

Ali, 4. krajiška nije bila samo borbeni brigada koja je dobro izvršavala svoje vojničke zadatke. Njen borački i rukovodeći sastav bio je na zavidnoj moralno-političkoj visini. Ona je svojim odnosom prema narodu služila za primjer, jer su se komunisti i svi njeni borci trudili da se ni slučajno, svojim postupcima prema narodu, ne ogriješe o liniju narodnooslobodilačke borbe. To je bilo naročito važno zbog toga što se brigada često zadržavala u krajevima u kojima je bila jaka neprijateljska propaganda. Politički radnici u ovoj brigadi stizali su da, za vrijeme dužih i kraćih odmorâ i zadržavanja, organizuju konferencije i priredbe sa narodom na kojima su upoznâvali omladinu i starije sa ciljem i linijom narodnooslobodilačke borbe i sa situacijom u svijetu. Na takvim zborovima i konferencijama često su birani narodnooslobodilački odbori. Ovakvim radom sa narodom brigada je uspjevala da uvijek popunjava svoje redove novim ljudima, a naročito omladinom koja je dobrovoljno stupala u NOV. Između ostalih, uz aktivno učešće političkih radnika ove brigade, izabran je i Narodnooslobodilački odbor u Orašcu, istorijskom mjestu u Šumadiji, krajem septembra 1944. godine.

Jedan od najvećih izvora snage brigade bilo je međusobno drugarstvo i borbeno povjerenje koje su partijska i skojevska organizacija veoma njegovale, a koje je naročito dolazilo do izražaja u teškim i kritičnim

situacijama. Drugarsko ophođenje bilo je uobičajen način ponašanja među borcima i starješinama i nikada nije išlo na štetu normalne i potrebne vojničke discipline i odgovornosti. Drugarstvo je njegovano, prije svega, među borcima, zatim među četama, bataljonima, a ton su mu davali članovi Partije i SKOJ-a, kroz kritiku i samokritiku. Takvi drugarski odnosi, koji se nisu kosili sa vojničkom disciplinom, stvarali su prostor i mogućnost da se kroz neprekidne borbe i marševe, razviju kod ljudi one vrline i kvalitete koje ratni uslovi traže od svakog pojedinca. Neki od njih su se uzdigli od boraca do komandnog položaja i po svojoj hrabrosti i drugim kvalitetima, postali poznati i voljeni u čitavoj brigadi. Takvi su bili: Vid Bodiroža — Vica, Dušan Ćubić — Cubo, Marko Vukobrat, Ilija Barišić — Ilibaša, Jova Tubin, Gojko Injac, Vlado Kecman i drugi.

Eto, zbog svega toga ja sam, kao i ostali moji drugovi iz Podgrmeča, zavolio 4. krajišku brigadu, a to znači njene ljude, borce i starješine. Ona je moja brigada, mojih Grmečlija, isto kao i onih boraca koji su prvi ušli u njen sastav. Ona je brigada boraca iz svih krajeva naše zemlje, kroz koje je prolazila i vodila teške bojeve i tukla sve fašiste i ostale neprijatelje.

Jovan Jakšić

TUŽNO JE ZAVRŠEN RUČAK

Za nama su ostale velike oslobođene teritorije: Jajce, Donji i Gornji Vakuf i Bugojno. Položaj Makljen bio je od velike važnosti za odbranu ove slobodne teritorije. Na položaju je bio 1. bataljon 4. krajiške brigade, koji je nadzirao teren prema Prozoru. Komandant 1. bataljona bio je Ilija Crnogorac, vrlo rabar i vješt. Čete su se smenjivale na položaju. Sećam se naših četa koje su bile na odmoru. Borci su igrali kozaračko kolo i pevali partizanske pesme.

Na tom položaju dočekali smo drugu polovinu septembra 1943. godine. Nemci su imali običaj da iz Prozora svakog dana nasumice ispale nekoliko granata prema položaju Makljen, i to između 12 i 14 časova. Neprijatelj je računao da je vreme ručku i da su naše jedinice na okupu. Pošto smo se već bili navikli na ovakvu »vatru«, to na nju nismo ni obraćali pažnju.

Devetnaesti septembar 1943. godine neću nikada zaboraviti. Tada sam bio kurir u 1. bataljonu 4. krajiške brigade. Došao sam sa kurirskog zadatka i trebao da krenem na drugi. Komandant Ilija mi je rekao da ostanem na ručku a da zadatak izvršim posle podne pošto nije bio hitan.

Vodnik iz prateće čete pri Štabu 1. bataljona se kao je pečenu ovcu bajonetom, a ja sam posmatrao i sve više dobijao apetit. Ali, Nemci su nam pokvarili ručak. Tog dana Nemci su ispalili samo jednu granatu prema Štabu našeg bataljona. Pošto sam stajao, bio sam ranjen. Osim mene bili su ranjeni Vojin Jarić, komandir prateće čete i Ilija Crnogorac, komandant. Vodniku prateće čete, koji je sekao meso, geler je odbio

oštricu bajoneta. Niko nije bio povređen osim nas trojice.

Tako se tužno završio ručak. Drug Ilija bio je ranjen u stomak, a ja po nogama i debelom mesu. Kada je bolničarka našeg bataljona videla kako sam ranjen, nije znala kako da me previje kada sam sav isečen i kada mi iz pocepanih pantalona vise komadi mesa. Tada je vodnik prateće čete uzeo na sebe tu obavezu i nekako me previo. Iliju su previli i odneli na nosilima, a ja sam otpremljen volovskim kolima u kojima je bila prostrta ječmena slama. Zbog mnogih rana nisu me mogli nositi na nosilima. Dodeljena mi je pratnja od deset partizana da me otprate do Gornjeg Vakufa, gde je bila bolnica 5. divizije. Na putu siu nam se događale razne nezgode. Cesta je bila prekopana, pa su volove ispregli a kola sa teretom prevukli rukama preko prekopa i nastavili smo put.

Uveče smo stigli u Gornji Vakuf, a zatim smo produžili za selo Prusac. Lekar 5. divizije je bila doktorica Meštrović. Tu sam odmah primljen i operisan, bez anestezije. Znam da su me drugovi čvrsto držali prilikom operacije. Iz Gornjeg Vakufa transportovani smo vozom do Jajca, gde smo smešteni u prostorije škole. Na sredini prostorije bila je kanta sa vodom a posluživala nas je bolničarka. U toj školi bio je mali predah. To siu bili teški ranjenici koji nisu mogli da hodaju.

Iz Jajca prebačeni smo u Crkveno — više Sane i Ribnika. U Crkvenom je postojala samo jedna zidana zgrada od tvrdog materijala. U tu zgradu su smešteni teški ranjenici, a jedno 300 metara od nje u produžetku bile su drvene barake u kojima su smešteni lakši ranjenici. Mene su smestili u manju prostoriju sa mojim komandantom. Mislim da nas je bilo četvorica u toj prostoriji. Zgrada je bila blizu četinarske šume. U bolnici je radio jedan stari lekar, Kulenović i bolničar, mislim da se zvao Meho. Oni su dovedeni iz Banje Luke. U toj bolnici je vođena velika briga o ranjenicima, redovno su previjani i vršeni hirurški zahvati. Hrana je bila dosta dobra, ali najviše mi je ostala u sećanju ajpren-čorba, koja je bila odlična. U bolnici se pričalo da je počela šesta ofanziva i da su u Bos. Petrovac ušli

Nemci i zauzeli aerodrom, te se teški ranjenici nisu mogli prebacivati avionima za Italiju, niti dobijati materijal od saveznika. Kada sam mogao da se krećem na štakama, išao sam u barake u kojima su bili laki ranjenici. Tamo je radila čitalačka grupa: čitali su se razni članci i partizanske pesme koje su borci pisali.

Januara 1944. napustio sam bolnicu. Ilija je ostao i dalje. Pošto su moje pantalone bile pocepane od eksplozije, a nismo tu imali magacin, doktor Kulenović mi je dao svoje rezervne pantalone i tako sam sa partizanskim kurirom otišao u Drvar u 1. proleterski korpus. Tu mi je saopšteno da je moja jedinica, 5. krajiška divizija, u Srbiji i da nije moguće da me pošalju tamo nego sam morao otići u Prekaju u 3. krajišku proletersku brigadu, u Prateću četu. U Pratećoj četi bio sam sve do oslobođenja Beograda.

Nikola Cerovac

JOVO TRIVUNOVIĆ — PRIMERAN BORAC I DRUG

Jovo (Vuje) Trivunović rođen je 1918. godine u s. Zajaruga, opština Glamoč. Po zanimanju bio je zemljoradnik.

Posle dizanja ustanka, jula 1941. godine, Jovo se opredeljuje za NOP i sa puškom u ruci stupa u prve ustaničke jedinice. U mnogim okršajima sa ustašama i Italijanima isticao se hrabrošću. Posebno se isticao svojim doprinosom širenju i jačanju bratstva i jedinstva između srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda.

Septembra meseca 1942. godine, pri formiranju 4. krajiške brigade, Jovo je postavljen za komandira voda, a nakon nekoliko meseci, za zamenika komandira čete.

Četvrta krajiška brigada napadala je 24. i 25. aprila 1943. godine ustaški garnizon u Glamoču. Naša 2. četa napadala je na pravcu pilana — preko potoka Ajazma — ka staroj stočnoj pijaci zvanoj Jezerina. Na pravcu napada naše čete bilo je nekoliko ustaških bunkera. Pod zaštitom mraka četa je uspešno savladala prostor do neprijateljskih rovova. Međutim, ustaše su raketama osvetlili prostor, otkrili naš napad, otvorili snažnu vatru iz pušaka i mitraljeza i zasuli nas ručnim bombama. Nastalo je izvesno kolebanje kod boraca. U neposrednoj mojoj blizini bio je Jovo. U toj situaciji čuo se njegov glas: »Ni koraka nazad«. Tada je nestao u mraku. On je tom prilikom procenio da se jedinica našla u veoma teškom položaju, jer pokušaj da iznenadimo ustaše nije uspeo. Odstupanje bi bilo pravi kukavičluk, a komandir čete Trivo bio je dosta udaljen. Međutim, situacija je zahtevala brzo reagovanje. Zato su on i drug Đuro Lovro podišli ustaškom bunkeru, zasuli ga ručnim bombama i zarobili njihovu zastavu.

Po zauzimanju ustaških položaja, četa je produžila napad ka centru grada. Jovina hrabrost i energičnost i ovom prilikom došla je do punog izražaja.

Ali Jovo nije ispoljavao svoju neustrašivost samo pri osvajanju neprijateljskih uporišta i položaja, već i u drugim prilikama. Tako, na primer, kada se brigada nalazila na širem području Prnjavora i Teslića, prilikom jednog marša, padala je veoma jaka kiša od koje su nabujali potoci i reke i teško ih je bilo preći van mostova. Pri prelasku preko r. Vrbanje, voda je dostizala do pojasa i borci su se pri prelazu držali jedan za drugog. Jedan borac se spotakao i prekinuo »lanac« i voda je kao uže ponela deo čete. Jovo je već bio prešao reku, ali, videvši u kakvoj se životnoj opasnosti nalaze njegovi borci, bez ikakvog dvoumljenja energično je skočio u nabujalu vodu, iako je bio i sam u opasnosti, i počeo spasavati borce. Zahvaljujući samo njegovoj hrabrosti i snalažljivosti, jedinica je uspela da pređe reku, a da se nijedan borac ne utopi.

Jovo je imao izuzetno osećanje i ljubav prema ranjenim drugovima. Tako, na primer, po oslobođenju Bugojna 1943. godine, četa je dobila zadatak da likvidira jedno ustaško uporište na Gorici. Ustaše su oko bunkera postavile prepreku od tri reda žice i mine. Bombaške grupe koje su išle napred uspešno su savladale sva tri reda žice i kada su bili na dometu ručnih bombi, neko od boraca je nagazio žicu i time aktivirao minsko polje. Ustaše su otvorile uragansku vatru posle snažne eksplozije mina. Pošto nismo uspeli da osvojimo bunkere, četa se povukla i zauzela pogodan položaj, ali je ispred ustaškog uporišta ostao jedan broj mrtvih i ranjenih drugova. Međutim, i ovde su došle do izražaja sve vrline neustrašivog borca, druga Jove. Žrtvovao se i sa poprišta izneo nekoliko drugova na svojim leđima, među kojima i Milu Čolića, delegata voda, koji je kasnije podlegao ranama.

Jovo je hrabro poginuo septembra meseca 1943. godine, u borbi sa Nemcima podržanim tenkovima, blizu Kreševa, na putu Kreševo — Kiseljak, štiteći izvlačenje ostalih delova bataljona.

Nedeljko Dokić

OSAMNAEST DANA BESPOMOĆNI RANJENIK

U 4. krajiškoj brigadi proveo sam nešto više od godinu dana. Zapravo, u njenim redovima sam se nalazio od 9. septembra 1942. godine, kad je brigada formirana, do 2. oktobra 1943. godine, dana kad sam ranjen i na izuzetno težak i neobičan način morao se od nje rastati.

Za vreme dok sam bio u 2. četi 2. bataljona, brigada je ratovala u Krajini, centralnoj i istočnoj Bosni.

Septembar mesec 1943. godine bio je izuzetno lep, pretežno sunčan, letnje vrućine su prošle i vreme prijatno, samo kako se poželeti može. Posle oslobođenja Gornjeg Vakufa i Bugojna veći deo brigade nalazio se na planini Makljen koja se nalazi između Gornjeg Vakufa i Prozora. Držali smo položaj prema Prozoru. Moja četa je, jednog dana, dobila samostalan i specijalni zadatak. Zadatak se sastojao u tome da odemo i organizujemo zasedu na cesti koja iz Prozora dolinom reke Rame vodi za Jablanicu.

Četa je došla u jedno selo u kome su se nalazile snage Ramskog partizanskog odreda. Tu smo lepo primljeni, malo se odmorili i dočekali noć. Čim je pao mrak, krenuli smo u zasedu. Sa nama je pošao komandant odreda Osman Muhić sa nekoliko svojih boraca, dobrih poznavalaca tog terena, koji su nam poslužili kao vodiči.

U neko doba noći stigli smo u dolinu reke Rame kojom prolazi cesta duž koje treba da postavimo zasedu. Četa je, osim jedne desetine, prešla preko reke i ceste, popela se iznad same ceste, rasporedila se. Sva-ki borac dobro se maskirao i čekao.

Ovako raspoređene zatekao nas je dan. Čekali smo, a cestom niko nije prolazio. Vreme je bilo sunčano i toplo, a mi svi na svojim mestima, niko se nije pomicao. Negde u podne čuo se zvuk motora koji je dolazio iz pravca Prozora. Preko veze dat je znak za pripremu napada. Prvi treba da otvori vatru puškomitraljez koji se nalazio na desnom krilu, prema Jablanici. Nišandžija je bio Mirko Ivić. Neprijatelj se morao zaustaviti, nije smeo proći, jer bi prolazak i manjih njegovih snaga značio neuspeh cele akcije. Na žalost, tako se i desilo. Naš puškomitraljezac nije bio precizan, podbacio je: kamion koji se nalazio na čelu kolone nije zaustavljen. Bio je pun vojnika i projurio je mimo zasede. Naišla su još tri kamiona, bili su otkriveni, sa klupama na karoseriji i u svakom je bilo 25—30 vojnika. Oni su stali, upali su u zasedu, neki vojnici su poubijani na kamionu, a većina ih je iskočila i počeli su tražiti zaklone. Tukli smo ih vrlo efikasno, bombe su praštale i odjekivali su mitraljeski rafali; neprijatelj je bio nemoćan. Jedan kamion je još u hodu skrenuo s puta i survao se u korito Rame. Veliki uspeh bio je na dohvat ruke. Kad smo očekivali potpunu likvidaciju neprijatelja, desilo se ono što nismo smeli dozvoliti. Kamion sa vojnicima koji je prošao kroz zasedu, stao je nedaleko od nje. Vojnici su se razvili i počeli nastupati bočno prema našoj zasedi. Dok smo mi tukli neprijatelja na cesti, on nam je počeo zalaziti sa desnog boka i postojala je opasnost da nam se nađe za leđima. Videvši to, komandir voda Miladin Budiša i još neki drugovi, među njima i ja, okrenuli su se u tom pravcu. Razvila se borba sa dve strane. Borci su to uočili, pojedince je počela hvatati panika. Proneo se glas da je neprijatelj zašao s leđa i neki borci su se počeli povlačiti. U tom momentu Miladin, komandir voda, i ja, desetar, skočili smo i počeli vikati na one koji se povlače. Bili smo nesmotreni i izložili se dejstvu neprijatelja. Miladin je pao pogođen neprijateljskim rafalom, a ja, teško ranjen u desnu nogu, pao sam i nisam se mogao pomaći. Četa se povlačila, a ja sam nemoćan vikao i tražio pomoć. Među poslednjim naišao je Lazar Tica, zgrabio me preko sebe i poneo-uz stranu. Uzbrdica je bila velika, neprijatelj u ne-

posrednoj blizini, čuje se kako se približava, četa sve dalje odmiče, a ja sam bio težak, tada sam imao oko 80 kg. Lazar se muči i nosi me, molim ga da me ubije da ne bi živ pao u ruke neprijatelju i sam da se spasa. Ne znam tačno koliko me je nosio, valjda oko 150 metara i kad me je doneo do manjeg i gustog grmlja, tu me je ostavio.

Četa se povukla, ja nepomično ležim u tim grmovima. Čujem neprijateljske vojnike koji se kreću nešto niže i veoma su blizu, osluškujem njihov razgovor, psuju majku banditsku. Kroz granje osmatram kako njih četvorica dolaze do mesta gde je Budiša ležao, ispaljuju u njega nekoliko metaka, uzimaju njegov šmajser i dvogled kojim posmatraju pravac kud se četa povukla i u tom pravcu ispaljuju po neki rafal iz puško-mitraljeza. Čekam da se meni približe, znam šta me očekuje. Da bih izbegao da me muče i mrcvare, rešavam da prvom koji me primeti psujem sve po redu kako bih ga izazvao da me što pre ubije. I dok smišljam šta ću im sve reći, osećam kako se njihovi glasovi gube i po tom zaključujem da se udaljavaju.

Kasnije sam doznao da su ti neprijateljski vojnici pripadali nekoj legionarskoj jedinici. To su, u stvari, vojnici takozvane NDH sa kompletnim nemačkim starešinskim sastavom. Oni su u ovoj akciji imali velike gubitke. Po nekim podacima koje sam kasnije doznao, bilo ih je preko 40 mrtvih i ranjenih. Oni koji su bili sposobni morali su se angažovati oko rešavanja sopstvenih problema (mrtvi i ranjeni), tako da nisu imali vremena ni snaga da se udaljuju sa mesta gde je naša akcija izvedena i to je bilo presudno za moj život.

Četa se povukla daleko uz brdo, neprijatelj se vratio na cestu, a ja, udaljen oko 200 metara, ležao sam u grmu i razmišljao o tome šta će sa mnom biti. Ne samo da sam očekivao, već sam duboko bio ubeđen da će se u toku noći drugovi vratiti po mene, ukazati mi pomoć i odneti me. Tek kad je rat završen doznao sam da je komandir čete Košta Kojdić imao tu namenu, ali je Lazar Tica, koji me je u suštini spasio, ubedio komandira kako ja nisam živ, jer, pošto se poslednji povlačio, navodno je video kako mi se neprijatelj-

ski vojnici približavaju i kako su me ubili. Tako su svi otišli ubeđeni da sam poginuo i takav su izveštaj poslali Štabu bataljona. Posle tri dana cela brigada i naša 5. divizija otišle su sa ovog terena. Put ih je odveo za Crnu Goru, Sandžak i Srbiju, ovamo se više nisu vraćali, pa su moji drugovi tek kad se rat završio saznali da sam ostao živ.

U grmlju gde me Lazar ostavio proveo sam vreme od 2. do 20. oktobra, a to je punih 18 dana i 18 noći. Kako sam to vreme proveo to ni sam ne znam, niti bih to mogao potpuno i verodostojno ispričati. Sećam se sigurno manjeg dela tih mojih muka i nevolja i pokušaću o njima nešto da kažem. U stvari, ranjen sam na čudan i neobičan način. Kad me kuršum udario nalazio sam se u ležećem položaju, ni sam ne znam da objasnim kako je do toga došlo, ali metak me je pogodio u blizini desnog kuka i prošao kroz butinu njenom celom dužinom, tako da je izbio i izašao napolje u blizini kolena. Rana je bila velika, ne znam koliko i gde mi je kost oštećena, ali mi je sigurno veliki broj vena pokidano. Pošto nisam bio previjen, mnogo sam iskrvario i ubrzo sam pao u komu. Koliko sam bio u takvom stanju ne znam, povremeno sam dolazio svesti i meni se uvek činilo da sam spavao i ponekad se budio. Osećao sam bolove, no brzo sam padao ponovo u komu, tako da oni nisu bili trajno u mojoj svesti. Bio sam potpuno nepokretan i ležao sam samo na leđima. Ubrzo se vreme pogoršalo, počele su padati jake kiše, vreme je najviše bilo oblačno i maglovito, mora da je bilo hladno, ali ja to nisam puno osećao. Koliko je trajalo takvo stanje to ne znam, sećam se da sam se jednom probudio kad je padala jaka kiša, ležao sam na zemljištu sa manjim nagibom, voda je pomalo išla tim nagibom i rukom sam je pomalo kupio i pio. Kasnije sam iskopao, rukom isčeprljao pored sebe u zemlji oveću rupu i tu se voda zaustavljala, a pošto je kiša često padala, povremeno sam imao dovoljno vode. Kasnije sam osećao i glad i pokušavao sam jesti bukovi list koji mi je bio nadohvat ruke, ali to nije išlo. Rana me je bolela, video sam da se ucrvljala, osećao sam da crvi mile, ali im ništa nisam mogao. Pored rane na nozi osećao sam bolove na leđima

i to u predelu krsta, pa sam ustanovio da su mi se od ležanja i tu otvorile rane. Kasnije sam najčešće bio svestan, nisam mogao spavati, jer su me pored bolova mučili hladnoća i glad. Doista sam bio u beznadežnoj situaciji, nisam znao ni koliko je prošlo otkako sam ranjen, bio sam prepušten, što se kaže, sudbini, pa iako nisam video nikakvo rešenje za spas, uvek sam računao na minimum nade da bih se mogao spasti.

Povremeno sam čuo zvona stoke koja se danju tuda kretala, ali je uvek bila daleko da bih ja mogao nekog dozvati. Razmišljao sam i o tome da li da pokušam da se javim ako bih nekoga i osetio u blizini. Plašio sam se da me ne oda neprijatelju, ili sam tako nemoćnog likvidira. Trajalo je to tako sve do 20. oktobra. Taj dan je bio lep i sunčan i negde u podne naišle su koze u grmlje u kom sam ležao. Pošto su me primetile počele su da se plaše i zveraju. Devojčica koja je išla za kozama pošla je da vidi od čega se koze plaše i kad me je uledala, kriknula je i pobjegla. Ubrzo se vratila sa jednom mladom i, koliko se sećam, fizički jakom ženom. Prišle su na izvesno odstojanje i pitale me ko sam. Rekao sam da sam partizan i da sam tu ranjen i ostao. Nisu mi prišle, ali su mi rekle da je to bilo pre oko dvadeset dana. Iako mi se vreme ležanja u ovim grmovima odužilo, ipak sam se zapitao da li je moguće da sam tu toliko dugo. Sigurno sam strašno izgledao, dok mi one nisu smele ni da priđu. Zamolio sam ih da nekoga obaveste o meni. Čini mi se da mi tad nije bilo stalo ni do toga ko će to biti. Mislio sam ako bude i neprijatelj, bar će dokrajčiti ovo moje mučenje. Ipak sam im spomenuo Osmana Muhića, komandanta Ramskog partizanskog odreda, na šta mi je ona žena odgovorila da ga lično poznaje, jer je i njen Stanko u partizanima kod njega. Otišle su i u meni se pojavio zračak nade da bih mogao biti spasen. Tako je i bilo. U neko doba noći došla su dva čoveka, natovarili me na jedno konjče i ostatak noći proveli smo u putu. Išli smo polako, oni su me na konju pridržavali i negde po svanuću našli smo se u selu u kome se nalazio štab tog odreda.

Tek sam tu doznao da je od dana kada sam ranjen prošlo 18 dana i da je moja brigada davno i daleko

otišla. Kasnije sam doznao da je ona tada prešla Drinu i bila na putu prema Rudom i Priboju i da ju je dalje put vodio za Srbiju. U odreda sam ostao 15 dana. Nekoliko dana su mi davali da jedem samo kiselo mleko, a potom lakšu hranu kako bi se organizam postepeno prilagođavao i oporavljao. Komandant odreda Osman Muhić pokazao je izuzetnu pažnju i preduzeo sve što je mogao da taj moj početni oporavak bude što bezbolniji. Posebno sam zahvalan sanitetskom osoblju odreda koje se angažovalo da mi očisti rane pune crva. Nakon 15 dana, pošto sam se malo oporavio, prebacili su me u bolnicu 10. divizije koja se nalazila u nekom selu kod Donjeg Vakufa. Rana na nozi bila je teška, tkivo propalo i sporo se oporavljalo. Tu su bili neki lekari, Italijani, hteli su da mi seku nogu, govorili su da ću ako to ne učinim podleći ranama, ali odupro sam se tome i nisam dao da mi se noga amputira. Bio sam u pravu jer, iako sporo, rana je zarasla i noga mi je ostala.

Često razmišljam o tome kako sam mogao to izdržati. Mislim da je presudnu ulogu odigrala moja fizička kondicija. Imao sam tada 30 godina, do tada sam bio besprekorno zdrav i fizički jak i to je razlog da sam golgote u kojima sam se našao, a od svega sam samo deo ovde ispričao, uspeo prebroditi. Danas sam penzioner SUP-a, moja deca su školovana, dobri i svoji su ljudi, unučad đaci u slobodnoj domovini i zato sam izuzetno srećan čovek.

Dužan sam da nešto kažem i o Miladinu Budiši, čija je sudbina bila da tu položi život za slobodu, bolji život i sreću nas koji smo ostali živi. Kad je poginuo imao je 24 godine, rat ga je zatekao u bivšoj vojsci, služio je u konjici Kraljeve garde (za taj rod tada su birani izuzetno lepi, zdravi i spremni mladići). Miladin je to bio u svakom pogledu. Po lepoti, snazi i hrabrosti skoro da mu nije bilo ravnog u brigadi, a za našu četu on je bio ponos i uzor. U borbama se po hrabrosti, smeosti i veštini isticao od početka ustanka i takav je ostao do kraja života. I pre formiranja čete, u jedinici u kojoj je ranije bio, a i u četi po njenom formiranju, bio je puškomitraljezac i ni u jednoj akciji njegov puškomitraljez nije zatajio. Postao je ko-

mandir voda, svi su ga borci voleli, jer je zaista bio dobra i plemenita ljudska duša. Kao izuzetno dobar komandir voda, nešto pre smrti je, jedini on u brigadi, unapređen u čin zastavnika. Malo je u brigadi bilo boraca koji za njega nisu čuli ili ga nisu lično poznavali, jer je to bio veliki dobričina, uvek veseo i raspoložen, nije znao za teškoće i svi smo se na njega ugledali.

Nedeljko Tica

DIVERZIJA NA PRUZI IZMEĐU JABLANICE I OSTROŠCA

Drugi bataljon izvršio je pokret 7. oktobra 1943. godine sa Makljena u pravcu Neretve. U toku marša kretali smo se po brdovitom i ispresecanom terenu. Prošli smo kroz selo Klek i spustili se u dolinu Neretve, negde između Ostrošca i Jablanice. U toku marša neprekidno je padala jaka kiša, tako da smo bili skroz mokri. Prešli smo oko 40 km i drugog dana oko dva sata stigli na odredište.

Istovremeno, u toku približavanja pruzi i spuštanja niz padine Neretve, takoreći ispred nas je projurio voz u pravcu Jablanice. U prvi mah mislili smo da smo zakasnili. Međutim, rešeno je da se čeka druga kompozicija. Ne sećam se da li je Štab bataljona imao podatke o kretanju transportnih i putničkih vozova na ovoj komunikaciji. Jedino se sećam da je bilo govora o tome da se radi o vojnom transportu. Mislim da sama činjenica o načinu postavljanja zasede i diverzije to potvrđuje. Inače, tih dana vozovi su prugom redovno saobraćali.

Komandant bataljona Miloš Tanjga i politički komesar Lazo Tripković, pozvali su komandire i komesare četa i izdali zadatak za organizaciju zasede i pripremu diverzije. Prva i Treća četa su postavljene u zasedu iznad pruge i ceste na oko dvadeset metara, dok je Draga četa upućena u pravcu Ostrošca radi obezbeđenja akcije sa toga pravca.

Komandir prateće čete Milan Salić i ja postavili smo dve nagazne mine na železničku prugu u rastojanju od oko šezdeset metara. Mine su bile protivtenkovske, ne sećam se da li su bile zarobljene ili su pravljene u nekoj našoj radionici. Radili smo vrlo brzo jer se očeki-

vaio da svakog časa naiđe voz. Prvo smo očistili kame-
nje ispod šina i napravili ležište, postavili prvu, pa dru-
gu minu. Nismo imali alata već smo radili rukama, je-
dino što je Salić pripremio jednu drvenu polugu dugu
preko dva metra, koja je služila da se šina podigne ka-
da se mina postavlja u ležište.

Kada je trebalo staviti minu u ležište, zajedno smo
polugom podigli šinu, možda koji centimetar, a možda
nijedan — to se u mraku nije moglo videti. Dok sam
ja držao šinu u tom položaju, Salić je postavljao minu
u ležište. Bio je to vrlo neugodan posao. Rekao sam Sa-
liću da je to rizično i da možemo nastradati, da je po-
trebno napraviti veće ležište za minu. On mi je odgovo-
rio: »Zašto se plašiš, zar je tvoj život preči od moga?«. Kad
je postavio minu, odnosno, bolje reći, nagurao je
u ležište, zajedno smo polako spuštali polugom šinu da
legne na minu, kako ne bi došlo do naglog pritiska i
eksplozije. Ovo je bilo krajnje opasno, radili smo u
mraku, bez obzira što se on prilično razumevao u ovaj
posao. Na ovaj način postavili smo i drugu minu.

Na mestu gde je organizovana diverzija, pored sa-
me Neretve, paralelno se proteže cesta i pruga. Pored
pruge prema brdu uzdiže se strma obala, visoka preko
tri metra. Prilaz pruži moguć je samo vododerinom ko-
ju je napravila voda, slivajući se u Neretvu kada pada
kiša.

Sve je bilo spremno, ali voza nema. Vreme brzo
prolazi a akcija je planirana da se izvede u toku noći.
Prošlo je dosta vremena, sigurno više od jednog sata,
kada se u noćnoj tišini i na velikoj daljini osetilo tiho
kloparanje voza. Komandiri proveravaju da li su borci
spremni, bude one koji su zaspali i opominju ih na
opreznost i spremnost. Svaki čas očekujemo dolazak
voza i primećujemo svetlost na lokomotivi, koja punom
parom grabi napred ka svom cilju u pravcu Jablanice.

Voz dolazi. Evo ga pred našom zasedom. Lokomo-
tiva prelazi preko prve mine — eksplozije nema. Šta
se to dešava? Lokomotiva prelazi i preko druge mine —
opet ništa.

Videći šta se dešava, da mine nisu aktivirane, da će
i ova kompozicija pobeći, Salić je sa protivtenkovskom

puškom, iz stojećeg stava, gađao u lokomotivu i probio kotao, odakle je počela naglo da suklja para. Voz je naglo smanjio brzinu, došlo je do većeg pritiska na šine, pa i na mine. Zatim se oglasila prva, pa druga eksplozija. Jaka eksplozija mina kao da podiže vagone u vazduh i čitava kompozicija stade.

Nekoliko vagona, izbačenih sa šina, stoje nakrivljeni prema Neretvi. Naša vatra ne prestaje, eksplozije bombi, opšti utisak kao da će kompozicija izgoreti od jake vatre.

Komandant bataljona je, posle kratke i jake vatre koja je trajala oko tri minuta, naredio prekid vatre, a zatim jakim glasom: »Skači u vagone«! Borci su se brzo sjurili niz obalu i skakali u vagone. Vatra naših puškomitraljezaca imala je, u stvari, više psihološko dejstvo, jer su tukli preko vagona, koji su bili pod obalom. To je omogućilo da neprijateljski vojnici pobegnu u pravcu Neretve i cestom, a neki su skakali u Neretvu. Svakako, u tome im je pomogla noć da se lakše izvuku i pobegnu, a i propust sa naše strane u organizaciji zasede, odnosno diverzije.

Pošto sam bio blizu Salića pokraj pruge, odmah sam skočio u prvi vagon, u kome sam našao nekoliko civila koji leže na patosu. Pitam ih ima li vojnika, a oni odgovaraju da su pobjegli iz vagona. Već se nazire zora, počelo je da svanjava. U prvom kupeu primetio sam oficirski ranac, ušao unutra i zatvorio vrata. Kad sam pošao da izađem, nisam mogao da otvorim vrata. Napolju se još puškara, čujem neki »krkljanac« pored vagona, a ja kao da sam u klopci. Kundakom razbijam prozor, iskočim van i nailazim na Salića. On se sudario sa jednim oficijom koji je bežao. Bio je izgreban po licu, jer se neprijateljski oficir dugo odupirao.

To je bila kombinovana kompozicija, pretežno sa putničkim vagonima. Od civila koji su zatečeni u vagonima, nije niko stradao niti povređen, a zarobljeno je pet neprijateljskih vojnika. U vozu je bilo nekoliko trgovaca iz Dalmacije koji su se vraćali iz čehoslovačke. U jednom vagonu nađeno je nešto namirnica i jedan sanduk cipela. Vagone smo demolirali i zapalili, da ih okupator i domaći izdajnici ne mogu koristiti.

Da je zaseda, odnosno diverzija bolje organizovana, uspeh bi bio potpuniji. Trebalo je zatvoriti cestu na desnom krilu zasede i razrušiti prugu, jer da nije bilo protivtenkovske puške — mogao je i ovaj voz da pobegne.

Mirko I. Lukač

JUNAČKI JE POGINUO MILADIN BUDIŠA

U siromašnom selu Preodcu, ispod planine Šatora, zaseoku Budiše, rođen je 1919. godine, borac i starešina 4 brigade, Miladin Budiša. Čuvajući stoku, Miladin je naučio čitati i pisati. Vojni rok je služio 1940/1941. godine, da bi 27. jula iste godine stupio u ustaničku četu svoga sela. Krajem 1941. godine, zajedno sa bratom Jovanom, stupa dobrovoljno u 3 šatorsku četu bataljona »Budućnost«, 3. krajiškog NOP odreda. U mesecu maju 1942. godine braća su dobrovoljno stupila u udarnu četug ovog bataljona. Budiša se istakao u borbama oko Glamoča, Livna, Duvna, Kupresa, na Borovoj glavi i u drugim borbama u livanjskom i grahovskom polju.

Devetog septembra 1942. raspoređen je u 2. četug 2. bataljona i postavljen za desetara — puškomitraljesca. Svoju snalažljivost i hrabrost Miladin je potvrdio i u prvim borbama koje je brigada vodila oko Bos. Grahova, na Klokotovcu i Bunarevima. U napadu na Sanski Most, 11. decembra 1942. godine, on je sa svojom desetinom za kratko vreme zauzeo dva utvrđena bunkera i produžili ka centru grada. U borbi oko Zandarmerijske stanice u kojoj su se dobro utvrdile ustaše i jedna grupa Nemaca, Miladin je uz zaštitu svoje desetine i ostalih boraca čete, u stanicu ubacio nekoliko ručnih bombi i tako omogućio da se ovo neprijateljsko uporište brzo likvidira. U njemu je ubijeno nekoliko neprijateljskih vojnika, i zaplenjeno dosta oružja i municije. U borbama oko žandarmerijske stanice, vratio je bombu koju su ustaše na njega bacile.

Sličnu hrabrost pokazao je i na Paunovcu gde se odigrala jedna od najtežih borbi 7. februara. Delovi 717. njemačke divizije, uz snažnu podršku tenkova i avijaci-

je, pokušali su da se drumom probiju za Bravsko. U toj žestokoj borbi, prsa u prsa ubijeno je dosta neprijateljskih vojnika i zarobljeno nekoliko pušaka i strojnice, zarobljena su dva »šarca«, jedan je zarobio Dmitar a drugi Miladin Budiša. To su bili prvi zaplenjeni »šarci« u brigadi.

Istu hrabrost i snalažljivost Miladin je ispoljio i u kasnijim borbama na Pađenima, Korićni kod Glamoča, Božikovcu, Brezi i Busovači.

Budiša se skoro nikad nije odvajao od svog puško-mitraljeza. Nosio ga je bez smene. Nikad se nije žalio na poteškoće kojih je bilo na pretek. Njegove osobine pozitivno su delovale na sve borce u četi i bataljonu.

Bio je jedan od najboljih desetara u bataljonu zato je 1. maja 1943. godine dobio čin zastavnika a 19. maja postavljen je za komandira 1. voda 2. čete. Kandidat KPJ postao decembra 1942. godine a juna 1943. godine član KPJ.

U mesecu septembru 1943. godine, 2. bataljon je držao položaj na Makljenu, štiteći slobodnu teritoriju od pravca Prozora u kojem su se nalazile jake ustaške i njemačke snage.

Noću 2/3. oktobra, 2. četa dobila je zadatak, da na drumu Prozor — Rama postavi zasedu ustašama i legionarima.

Četa se brzo spremila i pošla na zadatak. Na maršu je Miladin predlagao komandiru čete Kosti Kojdiću da neprijatelja treba napasti bez obzira na njegovu brojnost. Četa je zasedu postavila između sela Luga i Gorice. Ubrzo zatim od pravca Rame pojavilo se nekoliko kamiona punih legionera i ustaša, četa ih je sačekala i iz neposredne blizine na njih otvorila snažnu pušcanu i mitraljesku vatru. Neprijatelj je brzo poseo zaklone i uzvratio vatrom. Borci, 1. voda, predvođeni svojim komandirima — puškomitraljescem, gađali su vrlo precizno.

U toj borbi Miladin je smrtno ranjen kroz vrat i pluća a desetar Nedeljko Tica u nogu. Tako je poginuo još jedan omiljen borac i rukovodilac. Dao je život za slobodu svog naroda, zajedno sa bratom Jovanom i Dušanom.

Spiro Višekruna

KAKO SAM POSTALA ČLAN SKOJ-a I KPJ

Prvi put sam primljena u SKOJ maja 1942. godine i odmah potom učestvovala u radnoj akciji u Saničkoj dolini. U SKOJ sam primljena u mom selu Rašinovcu kod Bosanskog Petrovca. Iz oskudnog materijala mogla sam, u to vreme, da saznam šta su omladinska i skojevska organizacija i šta su njihovi zadaci.

Kada sam došla u 4. krajišku brigadu, interesovala sam se da li postoji skojevska organizacija. Htela sam da se povežem, ali nisam imala nikakav dokument. Obratila sam se drugu Stevici Vladušiću koji je bio zamjenik političkog komesara čete. Rekao mi je da veruje da sam član SKOJ-a, ali da to moram dokazati. Ja sam se zatim obratila drugu Draganu Tomiću i rekla: »Druže Dragane, ja sam skojevka, vidim da održavate sastanke a ja ostajem po strani«. On mi je rekao: »Sačekaj, Kovo, sačekaj, doći ćeš i ti na red«. Prošlo je nekoliko borbi u kojima sam se ponovo dokazivala. Jednog dana pozovu me na skojevski sastanak. Ponovni prijem doživela sam sa velikim uzbuđenjem. Dragan Tomić, sekretar aktiva u četi, rekao je: »Ovo nam je nova drugarica koju treba da primimo u SKOJ«. Održao mi je tom prilikom čitav referat kakav treba da bude član SKOJ-a i kakvi su njegovi zadaci. To je bio običaj da se kaže onome koga primaju. Čini mi se da je ovo u brigadi bilo još strožije nego prilikom prvog prijema u selu Rašinovac.

To je bilo negde blizu Mliništa, kod Glamoča. Početkom 1944. postala sam član KPJ. Ovo je bio dug staž u SKOJ-u. Bilo mi je krivo što je to tako dugo trajalo. Pitala sam se: »Zašto ja ne mogu postati član Partije u ovom ratnom periodu, kada se borac vrlo

lako može dokazati? A ja sam se dokazivala jer sam želela da što pre postanem član Partije. Bila sam naj-slobodnija da se obratim drugu Stevici. I on mi je objasnio: »Kovo, ti si još mlada i nemaš ni dovoljno godina da bi mogla postati član Partije. Ti si dobra i hrabra, i dobar borac ali...« Čini mi se da sam u tom trenutku osetila neko sektaštvo prema meni jer sam bila radničko dete i imala neko iskustvo, bez obzira što sam bila mlada.

Kova Mrda

BRZO SMO SAZNALI KO JE

Iz šireg rejonu Fojnice, gde je bila na odmoru, 4. krajiška brigada trebalo je da izvrši marš, prede prugu Konjic — Sarajevo i zauzme željezničku stanicu Pazarić. Njen 3. i 4. bataljon sačinjavali su jednu kolonu, a komandant kolone bio je komandant 3. bataljona Miloš Bajić. Kolona je imala svoju prethodnicu i neposredno obezbeđenje, pokret se izvodio noću, a danju samo kroz šumu. Dana 13. oktobra, u kasnim večernjim časovima, izvidnica je susrela u jednom šumarku, ispred Pazarića, na 10—12 km udaljenosti, jednog civila, koji je ovim susretom bio iznenađen i uplašen. Patrola je primetila da je nešto bacio iz ruke u grm pokraj puta, što joj je bilo sumnjivo. Kada su ga legitimisali on nije imao nikakvih dokumenata. Međutim, kad su drugovi iz patrole pretresli grm pokraj puta, pronašli su bačeni novčanik i u njemu ustašku legitimaciju sa njegovim ličnim podacima. Posle utvrđivanja identiteta, ispostavilo se da je ovaj ustaša na željezničkoj stanici Pazarić u obezbeđenju i da je pošao kući na dopust. Odmah je priveden u Štab bataljona na ispitivanje. Posle ispitivanja ovog ustašu smo vezali i upotrebili ga kao vodiča u pravcu Pazarića. Dobio je obećanje da će, ako nas bude dobro vodio i ako nam pruži potrebne podatke o ustašama i naša akcija uspe, biti pušten.

Međutim, razvoj događaja pokazao je da njegovo prisustvo nije iskorišćeno. Šta više, on je uspeo da nas i obmane. Pri dolasku pred neprijateljske bunkere, tamo gde su im postavljena oružja za noćno dejstvo, pokušao je da pobjegne, gde je i likvidiran. U ovoj situ-

aciji je trebalo izvući mnogo više od uhvaćenog ustaše, a rezultati borbe sigurno bi bili bolji i sa manje gubitaka. Treći bataljon 4. brigade napadao je širi rejon stanice Pazarić, a 1. četa ovog bataljona direktno stanicu. Komandir čete bio je Gojko Ignjac (poginuo u oslobođenju Zagreba kao komandant bataljona), komesar Milan Ačić, zamenik komandira Vlado Latinović (poginuo u ratu), pom. pol. komesara Dmitar Lukač.

Međutim, na prilazu stanici nalazio se jedan bunker za kontrolu prilaza putem, sa puškomitraljezom (»šarcem«) u cilju frontalnog dejstva. Tako je neprijatelj otvorio iznenadnu vatru, verovatno sa oružjem podešenim za noćno dejstvo. Za komandira voda i dva borca s njim ova je vatra bila fatalna. Komandir 2. voda 1. čete 3. bataljona je ranjen i još sa njim dva borca od kojih jedan teže. Posle nekoliko sati ovaj borac koji je bio teško ranjen u stomak pri evakuaciji je podlegao. Zahvaljujući vatri voda po neprijateljskom bunkeru uspeali su se izvući živi komandir voda i jedan njegov borac. Neprijatelj je u blizini mesta gde su pali ranjeni ispalio ceo redenik iz puškomitraljeza, ali sa podbačajem. Sav šinjel i opasač komandira voda bili su izrešetani, a iz tog rafala zakačio ga je samo jedan metak i rasporio mu kožu na stomaku u dužini oko 20 cm. Bili su u buni i kada su došli svesti, videli su da se nalaze u jednom šljiviku, gde su im bolničari pružili prvu pomoć zavijajući im ranu i zaustavljajući krvarenje. Tada je jedan mlad borac, koji je došao u vod pri zauzimanju Gornjeg Vakufa, utvrdio da je i on ranjen. Videlo se da ga je uhvatila panika, pa mu je naređeno da ga bolničari pregledaju. Kad su to učinili, ustanovljeno je da nije ranjen. Naređeno mu je da krene u borbu sa vodom i nije prošlo ni 15 minuta, a on je bio ranjen u petu. Počeo je da kuka na sav glas. Umirili smo ga i objasnili mu da je sada zaista ranjen kao i mi i da će ići skupa sa nama, što ga je umirilo.

U dnevniku Milutina Morače stoji da je brigada u ovoj borbi imala dva mrtva, dva nestala i 10 ranjenih, od kojih pet teže. Međutim, 2. vod 1. čete 3. bataljona u ovoj borbi imao je najveće gubitke: jedan mrtav, tri

ranjena, među kojima i komandir voda. Sve ranjenike 5. divizije prihvatio je Visokofojnički odred i evakuisao ih u bolnicu 5. korpusa, koja se nalazila između Jajca i Donjeg Vakufa, u šumi. Na taj način je rasterećena 5. divizija.

Svi ranjenici prihvaćeni su drugarski i prijateljski, a pruženo im je sve što se u tom vremenu moglo učiniti. Posebno su bolničarke ulagale napore da im olakšaju bol pri evakuaciji u bolnicu.

U bolnici na lečenju ostali su nepun mesec dana. Najteže im je svima bilo što su izostali iza svojih jedinica i drugova.

Đuro Jarić — Đujan

NOVE CIPELE

To je bilo negde u Bosni. Ilija Kiso bio je ranjen u nogu, a imao je nove cipele. Kao da ga sada gledam, ide u bolnicu i kaže mi: »Hej ti, moja mala bosonogo, evo ti ove cipele, a kad izađem iz bolnice, ja ću sebi opet zarobiti druge«. Toliko sam se obradovala tim cipelama da sam dugo mislila na Kisu.

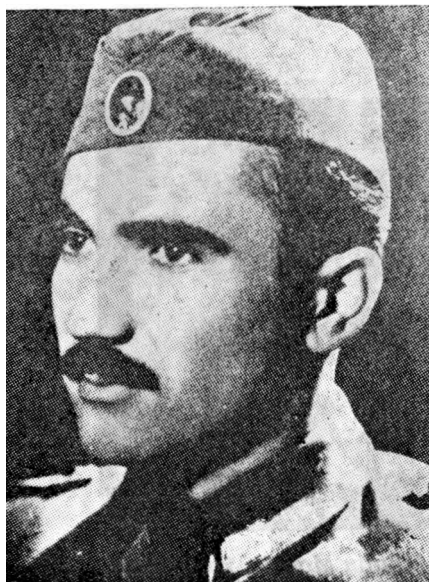
Danica Rokvić

REC-DVE O DRUGARICAMA

Čini mi se da o drugaricama nije rečeno ni približno onoliko koliko su one zaslužile. Svi znamo kakvi su bili uslovi u toku NOR-a. Bili su potrebni natčovečanski naponi koji se danas teško mogu i pretpostaviti. Sve su to izdržale i drugarice kao i njihovi drugovi. Danas kad govorimo o ženama, govorimo o njima kao o nežnom polu. Međutim, one su u toku narodnooslobodilačkog rata pokazale da su u surovim uslovima bile čak otpornije i jače od muškaraca. Jer, one su, pored onoga što smo svi zajedno izdržali, brinule mnogo o nama.

Sećam se drugarice Stane Konjik koja je bila niskog rasta kao Persa Milošević, ali neverovatno vredna i snažna. Nije bilo nijednog borca koji je bio teško ranjen, a da ona nije bila u stanju da ga izvuče sa položaja na svojim leđima. Ali, ne samo ona. I Boja Surla iz Petrovca, iako je bila krhka i nežna, izvršavala je svaki zadatak koji se pred nju postavi. I mnoge druge — njima slične.

Slavko Rokvić

Slavko Rodić, komandant 5. divizije, narodni heroj

Ilija Došen, komesar 5. divizije, narodni heroj

STAB ČETVRTE KRAJIŠKE BRIGADE

*Milutin Morača, komandant,
narodni heroj*

Nikola Kotle, komesar

*Cvijo Pajčin — Oraščić,
zamenik komandanta*

*Milan Trninić, zamenik
komesara*

*Živko Živković, rukovodilac
pol. odela, narodni heroj*

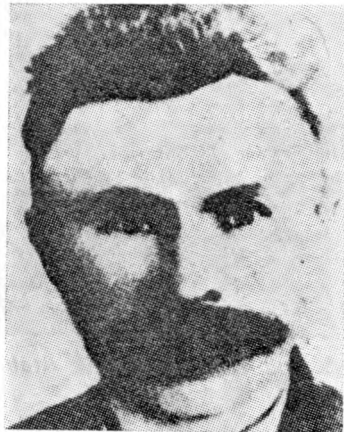

Mesud Hotić, načelnik Štaba

*Brane Tanjga, obaveštajni
oficir*

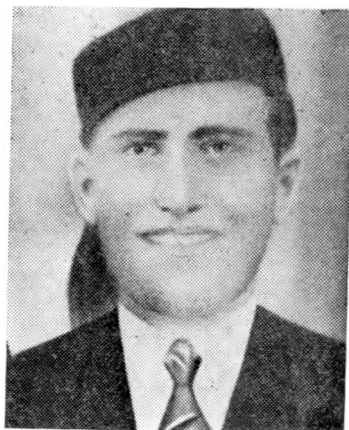
ŠTAB PRVOG BATALJONA

Simo — Sirnica Bajić, komandant, narodni heroj

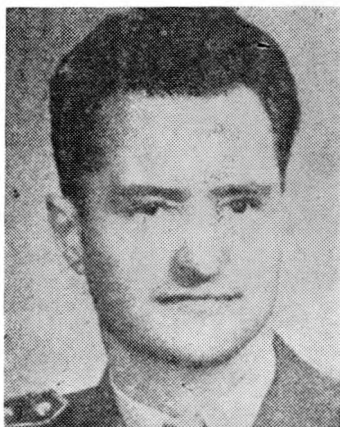
Miro Višić, komesar, narodni heroj

Boško-Bočo Vukobrat, zamenik komandanta

Košta Pajčin, zamenik komesara, ne postoji slika

ŠTAB DRUGOG BATALJONA

*Rade Zorić, komandant,
narodni heroj*

*Stojan Kralj, zamenik koman-
danta*

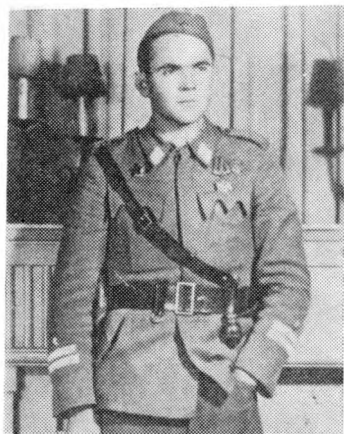

*Dejan Stanišić, komesar ba-
taljona, poginuo marta 1943*

*Miloš Polić, zamenik
komesara*

ŠTAB TREĆEG BATALJONA

*Vid — Vicuka Bodiroža
komandant, narodni heroj*

Savo Grahovac, komesar

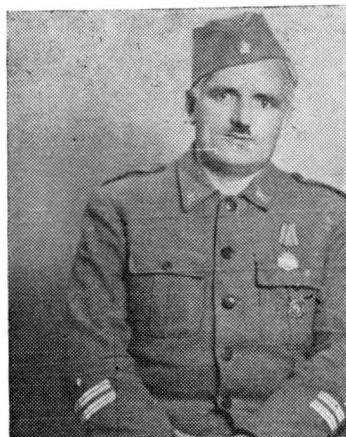

*Jole Marić, zamenik koman-
danta*

*Ante Rukavina, zamenik ko-
mesara, narodni heroj*

ŠTAB ČETVRTOG BATALJONA

Vojin Nenadić, komandant

*Radoje — Makso Sekulić,
komesar*

*Boško Radlović, zamenik
komandanta*

*Lazo Radošević, zamenik
komesara*

S A D R Ź A J

RIJEČ REDAKCIJE — — — —	5
Prvi dio	
FORMIRANJE BRIGADE	
Milutin Morača, Formiranje Četvrte krajiške brigade — —	11
Aleksa Nenadić, Partizanski bataljon »Gavrilo Princip« —	26
Mile Bogovac, Ilija Crnogorac i Nikola Gašić, Borbeni put Bataljona »Starac Vujadin« od formiranja do stupanja u Četvrtu krajišku brigadu — — — —	36
Mile Bogovac, Ilija Crnogorac i Nikola Gašić, Cvijo Oraščić komandant Bataljona »Starac Vujadin« i prvi zamjenik komandanta Četvrte NOP udarne krajiške brigade	56
Lazo Krčmar, Borbe Bataljona »Budućnost« do ulaska u Četvrtu brigadu — — — —	63
Dušan Jaglica, Formiranje i zadaci Druge omladinske čete	80
Milan Srdić, Omladinci su se dokazali — — — —	86
Miladin Tica i Milivoj Tica, Tičevska partizanska četa —	89
Savo R. Pužić, Formiranje Zaštitne čete — — — —	93
Drago Dodig, Od Bihaća do Tičeva na formiranje Brigade	97
Vlado Malbašić, Prva četa Bataljona »Gavrilo Princip« —	100
Aleksa Đukić, Povratak iz Prve proleterske u Četvrtu krajišku brigadu — — — —	106
Dmitar Tica, Sećanje na pripremu i formiranje Brigade —	113
Milan-Mićo Tankosić, Postrojena je i Zaštitnica Štaba Četvrte krajiške brigade za smotru — — — —	116
Marko Ivić, U stroju Četvrte krajiške brigade — — —	120
Mirko I. Lukač, Veliki narodni zbor na Tičevu — — —	122
Petar Višekruna, Boško Jović — prva žrtva Četvrte krajiške brigade — — — — — — — —	127

Drugi dio

NEKE AKTIVNOSTI NA BORBENOM PUTU BRIGADE

Stevo Vladušić, Sećanja na organizaciju i rad partijsko-političkih organa u jedinicama Četvrte brigade —	—	131
Petar S. Lukač, Partijsko-politički rad u Prvom bataljonu —	—	141
Jovan Jović, Brigada koju je narod mnogo voleo —	—	150
Miloš Tanjga, Petnaest ratnih mjeseci na čelu Drugog bataljona — — — — —	157	
Petar Višekruna, Kako smo savladivali reke — —	— —	172
Lazo Krčmar, Uloga kurirske službe u Brigadi —	— —	197
Milan Jarić, Đorđe Ubović, Pero Pećanac, Organizacija intendantske službe i način snabdevanja Četvrte krajiške NOU brigade — — — — —	— — — — —	205
Petar Višekruna, Često u nesporazumu sa kuvarima —	• —	213
Gojko Češić, Ratne uspomene na Tehničku četu —	— —	216
Lazo Malešević, Pionirski vod 4. krajiške brigade —	— —	221

Treći dio

OD FORMIRANJA BRIGADE DO KRAJA 1942. GODINE

Vojin Nenadić, Iz ratnih zabeležaka i sećanja — — —	— — —	237
Simo Lončar, Rafal na zeca — — — — —	— — — — —	246
Miloš Bošnjak, Prva priredba Drugog bataljona Četvrte krajiške brigade — — — — —	— — — — —	248
Lazar Bursać, Obezbeđenje omladinskih radnih brigada u Saničkoj dolini — — — — —	— — — — —	250
Osman-Osmica Ibrahimović, Moje prvo »vatreno krštenje«		252
Rade Radenović, Kako sam postao kurir u ratu — — —	— — —	254
Stevo Vladušić, Linija manjeg otpora — —	— — —	259
Rade Radenović, Da li se Nikola Karanović šalio? — —	— —	263
Mirko I. Lukač, Napad na Grahovo — — — — —	— — — — —	265
Mileva Čegar-Grbić, Savet lekara — — — — —	— — — — —	268
Stevo Vladušić, Šta je to KPJ? — — — — —	— — — — —	269
Mirko I. Lukač, Zaseda Drugog bataljona u Bunarevima		272
Jovan Jović-Semić, Opet sa Prvom proleterskom — — —		278
Dragan Rodić, Napad na Bunarevo — — — — —	— — — — —	282
Stana Prpa, Suknja — poklon od komandanta — — —		285

Petar Celar, Sećanja na druga Simu Trikića — — — —	286
Simo Mandić, Boško Radlović — — — — — — —	290
Aleksa Đukić, Sećanja na ratnog druga Miru Višića — —	293
Jovan Tica, Moja sećanja na jedan događaj — — — —	298
Gojko M. Češić, Dušan Krneta — — — — — — —	300
Đuro Rokvić, Nosila i ranjenik — — — — — — —	302
Rade Zorić, Napad na Sanski Most (od 10. do 14. decembra 1942- godine) — — — — — — — — —	304
Milan Salić, Napad na Sanski Most — — — — —	319
Marko Ivić, Druga četa Drugog bataljona u napadu na Sanski Most — — — — — — — — —	322
Dragan J. Vukobrat, Treći bataljon u napadu na Sanski Most — — — — — — — — —	326
Vojin I. Jarić, Pogibija komandanta Prvog bataljona Sime Bajića-Simice i Boška Vukobrata-Boće — — —	331
Marko Špirić, Tužno jutro — — — — — — — — —	336
Nikola Damjanović, Puškomitraljezac Gojko Kesić pao je štiteći drugove — — — — — — — — —	339
Vojin Jarić, Miladin (Nikole) Jarić — — — — — — —	342
Pane Krčmar, Obezbeđenje ranjenika i tifusara — — — — —	345
Pero Tomić, Juriš na selo Sasinu i sukob kod Topića brda 348	
Rade Radenović, Častan kurirski zadatak — — — — —	353
Milan-Miće Tankosić, Iz ljubavi protiv komesara — — — — —	357
Đuro-Đujan Jarić, Sećanje na ratnog druga Danu Bikića — — — — —	360
Mihailo Vekić, Dane Bikić je umro na sankama — — — — —	362
Nikola S. Grubor, »Komandante, skloni glavu« — — — — —	364
Drago Dodig, Sjećanje na Peru Topića — — — — —	368
Drago Dodig, Rad SKOJ-a u Drugoj četi Trećeg bataljona — — — — —	369
Branko Zec, Borba protiv četnika u zaseoku Pričinović — — — — —	373

Četvrti dio

U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI (19. I — 13. III 1943)

Milutin Morača, Odbrana Paunovca — — — — — — —	379
Mesud Hotić, U Četvrtoj brigadi — — — — — — —	386
Josip Defrančeski, Dolazak u Četvrtu krajišku brigadu — — — — —	392

Milutin Vujović, Dušmani sve ubijaju i pale — — — —	401
Dmitar Tica, Sećanje na borbe Druge čete, Drugog bataljona Četvrte krajiške brigade (6. januar — 6. februar 1943. godine) — — — —	406
Miljkan Pucar, Bunker na »Krivom nosu« — — — —	410
Đorđe J. Kozomara, »Pusti me da bacim bombu, možda će biti poslednja«! — — — —	413
Savo Pužić, Rastanak sa Četvrtom krajiškom brigadom —	416
Pero Tomić, Izmešana krv — — — —	422
Dragan Vukobrat, Dupla zakletva — — — —	425
Borka Krndija-Kozomara, Puška velika a ja mala — —	428
Dušan Gašić, Na kurirskom zadatku — — — —	432
Mirko Đapan, Branko Ilije Radujko — — — —	436
Vojislav Erceg, Treća četa uspešno je izvršila zadatak —	438
Mirko Bojnović, Od Grmeča do Šatora — — — —	440
Mile Trnjaković, Golgota Šatora i oko njega — — — —	444
Lazar Bursać, Stradanja na Šatoru — — — —	460
Dimitrije Ninković, Četa u prethodnici Brigade na Šatoru	462
Slavko Rokvić, Četvrta krajiška na Šatoru — — — —	469
Stana Prpa, Strahote na Šatoru — — — —	474
Boško Vidović, Kako sam doživeo planinu Šator — — — —	475
Dušan Jovanović, Lutanje na Šator-planini — — — —	479
Radojka Sabljčić, Promrzline na Šatoru — — — —	485

Peti dio

BORBE BRIGADE OD POLOVINE MARTA DO POLASKA U SANDŽAK OKTOBRA 1943. GODINE

Ilija Rodić, Moj najteži dan u NOB-u, Pokušaj forsiranja reke Bosne — — — —	489
Dušan Rodić, Samo u svoju jedinicu — — — —	492
Milan Grbić, Ante Rukavina, Narodni heroj (Rođen 1923. u Žegar, Bihać. U NOB-u od 8. IX 1941- Član KPJ) —	496
Dmitar Tica, Drugi bataljon u borbi kod Božikovca — —	502
Mirko I. Lukač, Uspešna akcija Drugog bataljona u rejonu Božikovac — Dubrava — — — —	505

Nikola Rodić, Borba sa neprijateljem na cesti Travnik — Donji Vakuf — — — — —	509
Marko Srdić, Obostrani krik — — — — —	512
Persa Milošević, Briga o ranjenicima — — — — —	519
Branko Prpa, Pokret u nepoznatom pravcu — — — — —	520
Vojin Vidović, Grupa za vezu sa Vrhovnim štabom — — — — —	526
Pero Tomić, U susret Titu i proleterima — — — — —	531
Spiro Višekruna, Pala su dva nerazdvojna druga — — — — —	535
Danica Rokvić, Ispeglane »štablije« — — — — —	538
Milan Tankosić, Forsiranje reke Bosne u rejonu željezničke stanice Dobrinja 28/29. VI 1943. godine — — — — —	539
Milan Tankosić, Tri dana u okruženju — — — — —	544
Milena Janković-Radić, Sjećanja na Četvrtu krajišku NOU brigadu — — — — —	550
Boško Skakić, Lijep pogled — — — — —	552
Radojka Sabljčić, Uspela sam da ga spasim — — — — —	554
Simo Mandić-Sudija, Prvi »šarci« u našim rukama — — — — —	555
Mirko -Stanivuk, Sećanje na Luku Ajdera, partizanskog komandira voda — — — — —	558
Milan Ačić, Savo Grahovac — svijetli lik čovjeka i komu- niste — — — — —	561
Stevo Vladušić, Gdje vam je komandant — — — — —	564
Pero Tomić, Životni i borbeni put komesara Pere Vulića — — — — —	568
Lazo Krčmar, Napad Četvrte brigade na Glamoč (kraj aprila 1943. godine) — — — — —	570
Milan Tankosić, Pripreme i izvođenje napada na Glamoč 1943. godine — — — — —	581
Simo Lončar, Četa ostala bez komande — — — — —	589
Janko Plemić, Tuga i potištenost u stroju čete — — — — —	592
Pero Tomić, Rodi godino — — — — —	595
Ilija Vašalić, Drugi bataljon oslobađa Korićnu — — — — —	598
Uroš Vidović, Sećanje na hrabrog borca Milana Vidovića — — — — —	601
Danica Rokvić, Među ustašama — — — — —	604
Milan Tankosić, Napad Četvrtog bataljona na Rakovu Nogu — — — — —	605
Branko Zec, Neuspelo lukavstvo — — — — —	609
Mileva Čegar-Grbić, Pesme nastale u ratu — — — — —	614
Boško Skakić, Prošli smo bolje nego što smo očekivali — — — — —	616

Blanka Ferušić, Pevanje u dva glasa — — — —	618
Vlado Malbašić, Neka dejstva Prvog bataljona Četvrte brigade — — — — —	619
Pero Tomić, Oslobođenje Gornjeg Vakufa — — — —	624
Miloš Bajić, Crni legionar — — — —	628
Milan Ačić, Napad na Bugojno (Prva četa, Trećeg bataljona) 631	
Jovan Jović, U ulozi Udarne grupe — ■ — — — —	642
Pane Krčmar, Ustaše su dobile zasluženu kaznu — — — —	649
Đuro Rokvić, Buretom na ustaše — — — — —	652
Kova Mrda, Zagonetke u predahu — — — — —	654
Smilja Kerkez, Ponovo među svojim — — — — —	655
Mirko I. Lukač, Kurir Mičo — — — — —	657
Drago Vekić, Kurirske zgode i nezgode — — — — —	660
Blanka Ferušić, Trampa: Cipele za opanke — — — — —	668
Dušan Jovanović, Sa ranjenicima i bolesnicima — — — —	669
Blanka Ferušić, »Pranje« titovki — — — — —	675
Dragomir Ubović, Davao je primjer — — — — —	677
Jovan Jakšić, Dolazak Grmečlija u Četvrtu krajišku udarnu brigadu — — — — —	679
Nikola Cerovac, Tužno je završen ručak — — — — —	688
Nedeljko Dokić, Jovo Tri vuno vić — primeran borac i drug	691
Nedeljko Tica, Osamnaest dana bespomoćni ranjenik — — — —	693
Mirko I. Lukač, Diverzija na pruži između Jablanice i Ostrošca — — — — —	700
Špiro Višekruna, Junački je poginuo Miladin Budiša — — — —	704
Kova Mrda, Kako sam postala član SKOJ-a i KPJ — — — —	706
Đuro Jarić-Đujan, Brzo smo saznali ko je — — — — —	708
Danica Rokvić, Nove cipele — — — — —	711
Slavko Rokvić, Reč-dve o drugaricama — — — — —	712

**ČETVRTA KRAJIŠKA
NARODNOOSLOBODILAČKA
UDARNA BRIGADA**

Prvo izdanje

**Lektor
Živorad Bajić, profesor**

**Tehnički urednik
Jovica Bojić**

**Korektori
Milica Herceg
Cedomir Grujić**

Tiraž 10.000 primeraka

Štampa: IPP »Banat« OUR »Grafika« Kikinda, B. Kidriča 54

ČETVRTA KRAJIŠKA NARODNOOSLOBODILAČKA UDARNA BRIGADA
KNJIGA 1 I 2

(ISPRAVKE)

KNJIGA 1.

Strana	Red	S t o j i	Treba da stoji
1	2	3	4
16	4 odozgo	na	naše
18	5 odozgo	Sava Grahovac	Miloš Marčeta
29	16 odozgo	Maleševci i Vidovići	Maleševci, Peći i Vidovići
65	23 odozgo	januara 1941.	januara 1942.
97	5 odozdo	od	do
114	5 odozgo	vodovo	vodova
114	11 odozgo	1. i 3.	5.
184	21 odozgo	dve	dva
211	5 odozdo	ispred Marko Mitrović	Pero Vulić
266	11 odozgo	sastanku	zas tanku
309	2 odozdo	Jole Marie	Boško-Bočo Vukobrat
325	1 odozgo	odstupale	nastupale
336	6 odozdo	koji su se povlačili	koji su nastupali
373	4 odozgo	6. brigade	7. brigade
381	17 odozgo	što grijale	što su grijale
382	17 i 18 odozgo	i-je	nije
395	6 odozdo	prijeme	vrijeme
395	17 odozgo	pred desetak	pre desetak dana
414	10 odozgo	oklopniim vozom	oklopnim vozilima
440	6 odozgo	Lisice	Lipovac
461	15 odozgo	Proseca	Preodca
462	9 odozdo	sa	sam
489	7 odozgo	kuv	kruv
520	8 odozdo	vidi	ne vidi
528	2 odozgo	SKJ	KPJ
534	5 odozgo	na s. Rovonu	kod s. Ravanci
544	9 odozgo	ž. s.	ž. St.
546	5 odozgo	ž. s.	Ž. St.
565	2 odozgo	u Plavnu i Pađenima	kod Otona i Pađena
569	13 odozdo	Bjeloski	bjelajski
580	4 odozgo	četiri	44
621	14 odozdo	4. divizije	5. divizije
621	10 odozdo	2. jula	11. jula
647	21 odozgo	da štiti	da kontroliše
652	1 odozgo	jula	avgusta
688	6 odozgo	rabar	hrabar
697	19 odozgo	uledana	ugledala